Biblioteka
Filozofskog fakulteta
C Č
39/1979
949.711.3(058)
011008942,8
NOVI SAD

izučavanje
vodine

ISTRAŽIVANJA

8

YU ISSNO 0350—2112

novi sad 1979

POSVEĆENO 60-GODIŠNJICI OSNIVANJA KOMUNISTIČKE PARTIJE, SAVEZA KOMUNISTIČKE OMLADINE I REVOLUCIONARNIH SINDIKATA JUGOSLAVIJE

FILOZOFSKI FAKULTET — INSTITUT ZA ISTORIJU, NOVI SAD

ISTRAŽIVANJA

Knjiga 8

Redakcija:
Danica Dimitrijević, dr Dušanka Dinić-Knežević, mr Ranko Končar, dr Šandor Mesaroš i dr Lazar Rakić

Redaktor:
Dr Danilo Kecić

Urednik:
Dr Lazar Rakić

Odgovorni urednik:
Dr Kalman Čehak

Ova knjiga je štampana uz finansijsku pomoć SIZ za naučni rad Vojvodine i SIZ kulture Vojvodine

ISTRAŽIVANJA

VIII

NOVI SAD
1979

инв. бр. 8942

POKRETI AGRARNOG PROLETARIJATA I SELJAŠTVA U VOJVODINI POČETKOM XX VEKA

Dr Kalman Čehak

Nakon velikih žetelačkih štrajkova 1896—97. godine na predlog ugarske vlade donet je zakon kojim je u zatnoj meri otežan socijalitički pokret na selu. Taj zakon, kome su radnici odmah nakon stupanja na snagu u januaru 1898. godine dali ime »robovski«, oduzima od agrarnog proletarijata pravo na štrajk, predviđa mogućnost prisilne mobilizacije žetelaca ukoliko dođe do štrajka, obavezuje svakog radnika u poljoprivredi da poseduje radnu legitimaciju sa rubrikom za karakteristike itd.

Organi vlasti su sa svoje strane učinili sve da se odredbe ovog zakona sprovedu u život. U ovakvim uslovima, nedovoljno organizovanom agrarnom proletarijatu nije preostalo ništa drugo nego da privremeno predaju na pasivnu rezistenciju prema posednicima u čijem je interesu Zakon i donet. Ovaj vid otpora ispoljavao se prvenstveno u tome što su radnici nastojali da se izbore za što bolje uslove za žetvu i ostale poljske radove prilikom sklapanja ugovora sa poslodavcima: nisu ih potpisivali ukoliko posednici nisu prihvatili njihove minimalne zahteve. Ovo su radnici mogli sebi dopustiti samo u slučaju da su imali zalihe hrane ili neki posao preko zime. Inače, ova mogućnost borbe za bolje uslove rada i života bi otpala, jer su radnici bili prisiljeni da potpišu i lošiji ugovor samo da bi dobili predujam u naturi, eventualno i u novcu, za posao koji će obavljati tek od proleća i u leto u novoj sezoni poljskih radova. Centralno socijalno pitanje bilo je, dakle, kako obezbediti poljoprivrednim radnicima i siromašnim seljacima zaposlenje preko cele godine da ne bi bili izloženi milosti i nemilosti lihvara. O ovome se, do duše, mnogo raspravljalo, ali malo je urađeno putem organizovanja nekih

javnih radova na nasipima, kanalima i dr. kao i izvesnim unapređivanjem domaće radinosti. Ovi pokušaji davali su isuviše malo rezultata, pa je ostala nepromenjena stara praksa da su poljoprivredni radnici u jeku poljskih radova, za svega nešto više od sto radnih dana morali da zarade sebi i svojim porodicama život za celu godinu. Zato je i agitacija Socijaldemokratske partije Ugarske (SDPU) bila usmerena u pravcu da svaki agrarni proleter shvati da ne sme izolovano da deluje, i potpisuje nepovoljne ugovore za žetvu i druge poslove sa posednicima, već da to čini u dogovoru, kolektivno i pod uslovima, koji mu garantuje čestitu zaradu. U protivnom slučaju dolazilo bi do prekida rada, stupanja u štrajk i aktiviranja »robovskog« zakona protiv sebe. Nuđeni su i nacrti tarifnih pravilnika sa precizno navedenim podacima o tome pod kakvim uslovima i po kojoj ceni treba obavljati određene poslove.

Ishod borbe je u velikoj meri zavisio od organizovanosti agrarnog proletarijata, siromašnog seljaštva i odnosa Socijaldemokratske partije prema njihovoj borbi. Posednici, podržavani od svojih staleških organizacija, lokalnih i viših organa vlasti, bili su organizovaniji, a ekonomski u neuporedivo boljem položaju od radnika. Jedino su se sporili oko toga treba li u poljoprivredu uvoditi mašine u većoj ili manjoj meri, kako i na koji način obezbediti dovoljno radne snage u jeku radova — formiranjem rezervnih radnih bataljona ili i na drugi način. Da bi se ovoj organizovanoj sili moglo suprotstaviti, agrarni proletarijat je morao tražiti podršku i pomoć od industrijsko-zanatske radničke klase i Socijaldemokratske partije koja je i u stvarnosti trebalo da postane partija celokupnog proletarijata — znači i agrarnog. Socijaldemokratske partije uopšte nisu uvek bile spremne da ovu pomoć pruže, delimično iz objektivnih razloga, ali umnogome usled subjektivnih slabosti. Postojale su ogromne teškoće u pogledu uspešnog organizovanja i rukovođenja pokretima na selu. Ni uslovi nisu svuda bili jednaki, kao ni glavna pitanja na koja se tražio odgovor. Bilo je, zapravo, najteže odrediti glavne zahteve na selu. Evropske socijaldemokratske partije su bez razlike stajale na stanovištu da veleposede treba eksproprisati i pretvoriti ih u socijalistička gazdinstva. Sem u Ugarskoj i nekim istočnoevropskim zemljama, agrarna reforma nije egzistirala kao težnja ogromnih seljačkih masa, jer posedovni odnosi u većini zemalja nisu neophodno zahtevali ovu potrebu. U Ugarskoj, međutim, socijalistički radnički pokret još nije dostigao onaj stepen razvijenosti da bi samostalno, bez inostranih iskustava, mogao da rešava toliko značajna i krupna, ali specifična pitanja. Uz to, nije bio ni jedinstveni: od druge polovine 90-ih godina prošlog veka postojala je, pored Socijaldemokratske partije Ugarske i Varkonjijeva Nezavisna socijalistička partija Ugarske, koja se izdvojila iz prve baš zbog različitih stavova prema pokretima na selu. Rukovodstvo SDPU se uplašilo od revolucionarnosti agrarnog proletarijata, od silnih progona i mnogih krvoprolića do kojih je došlo tokom 1896, 1897. i 1898. godine. Iz straha da će joj vlada oduzeti pravo na legalan rad, rukovodstvo je htelo da pokrete na selu uvede u znatno mirnije vode. Nezavisna socijalistička partija, međutim, izgorela je od prevelikih želja i u godinama prelaska iz XIX u XX vek, postojala je više na papiru i u sećanjima ljudi nego u stvarnosti.

Mere za ponovno oživljavanje pokreta

Nezadovoljni oportunističkom politikom partijskog vrha mnogi članovi nastojali su da učine nešto u interesu pokreta agrarnog proletarijata. Mislili su da će postići veću mogućnost za manevrisanje ako centar pokreta na selu premeste iz Budimpešte, sedišta SDPU, u Segedin, u, takoreći, geografsko središte pokreta agrarnog proletarijata. Doneti su i neki zaključci u tom pravcu na jednom tajnom sastanku u Segedinu. Na čelo pokreta trebalo je da dođe štamparski radnik Bela Polak (Pollák Béla), jedan od rukovodilaca Socijaldemokratske partije u čongradskoj županiji i urednik segedinskog partijskog lista *Munkáslap*. Uredništvo ovog lista, koji je imao da preraste u organ SDPU za selo, ponuđeno je poznatom aktivisti Šandoru Čizmadiju (Csizmadia Sándor), nekadašnjem uredniku strukovnog lista poljoprivrednih radnika *Földmunkások Szaklapja*.[1]

Polak je u 1898. i 1899. godini veoma uspešno agitovao na širem području, pa i u severnim predelima Bačke i Banata među ovdašnjim mađarskim, srpskim i bunjevačkim (hrvatskim) poljoprivrednim radnicima i seljacima i lično se uverio da je oživljavanje pokreta moguće bez obzira na brojne teškoće.[2] Umesto pomoći partijskog rukovodstva — moralne i materijalne prirode za potrebe lista *Munkáslap*, došlo je do teške razmirice između Polaka i centralnog rukovodstva Partije: Polak je napustio SDPU i priključio se renegatu Vilmošu Mezefiju (Mezőfi Vilmos), koji je, nakon što je na kongresu 1900. godine isključen iz SDPU, osnovao Reorganizovanu socijaldemokratsku partiju Ugarske.[3]

Treba, ipak imati izvesno razumevanje i za partijsko rukovodstvo. Teror je 1899. godine dostigao svoju kulminaciju. U mnogim slučajevima organi vlasti su putem svojih plaćenih agenata uspeli da uđu u trag i ilegalnom pokretu ne samo u gradovima već i po selima. Policajci i agenti su dobili podrobne informacije o najpoznatijim rukovodiocima i agitatorima i zato ovi nisu mogli učiniti ništa nezapaženo. Vladini agenti pratili su pokret. Uz njihovu pomoć policija je saznala za segedinski tajni sastanak i o njegovim zaključcima. Putem ministra unutrašnjih poslova bili su o tome informisani svi veliki župani zainteresovanih municipija.[4]

---

[1] O tajnom sastanku održanom u Segedinu Ministarstvo unutrašnjih poslova Ugarske (u daljem tekstu Min. un. posl.) informisalo je županijske i gradske municipalne organe 22. I 1899. [Arhiv Vojvodine, Torontalska županija (u daljem tekstu AV, Tor. ž.) br. 11, res/1899 i Bačbodroška (u daljem tekstu BB ž.) br. 6, res/1899].

[2] AV, BB ž., br. 16, res/1899 i Tor. ž., br. 17, res/1899.

[3] Vidi *Magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai*, 2, Budapest 1954 (u daljem tekstu: MMTVD 2, odnosno 3, za treću knjigu koja je izašla u Budimpešti 1955), 595.

[4] AV Tor. ž. br. 11, res/1899. — Na spisku najistaknutijih socijalističkih agitatora iz 1902. godine nalaze se rukovodioci SDPU kao i drugi agitatori koji su sudski kažnjavani: Deže Bokanji (Bokányi Dezső), Šandor Čizmadija (Csizmadia Sándor), Ištvan Farkaš (Farkas István), Mikša Grosman (Grossmann Miksa), Šandor Radi (Rádi Sándor), Imre Tot (Tóth Imre), Jakab Migner, Jožef Polaček (Pollacsek Jozsef), Ištvan Varkonji (Várkonyi István), Šandor Pfajfer (Pfeiffer Sándor), Jožef Simović (Szimovics József) i Jakab Veltner (Weltner Jakab). Uputstvo glasi da ove ljude treba stalno pratiti i onemogućiti ih u bilo kakvoj agitaciji [Istorijski arhiv Pančevo, Gradonačelnik Pančeva (u daljem tekstu IAP, Grad. nač. P.) br. 1131/1902].

VII kongres SDPU 1900. godine nije analizirao stanje pokreta na selu, mada je bilo prisutno mnogo delegata poljoprivrednih radnika i seljaka iz cele zemlje, pa i iz naših vojvođanskih seoskih opština.[5] Međutim odmah nakon ovog kongresa, održan je kongres poljoprivrednih radnika.

Kongres poljoprivrednih radnika i sitnih seljaka iz 1900. godine značajan je naročito stoga što je ukazao na slabosti rukovođenja pokretom u celini, a posebno i naročito pokretom na selu. Istovremeno, ovaj kongres je obavezao partijsko rukovodstvo da konkretnim merama izbavi pokret iz stagnacije.[6]

Kao prva i jedna od najvažnijih mera koje je partijsko rukovodstvo moralo da primi na sebe bilo je pitanje rešavanja agitacije na selu u globalu i na jezicima svih narodnosti putem žive i štampane reči. Trebalo je obezbediti agitatore koji su znali ne samo mađarski i nemački, već i srpski, rumunski, slovački, kao i naći mogućnost za pokretanje i kontinuirano izlaženje posebnih glasila za selo na svim pomenutim jezicima.[7] Trebalo je, nadalje, obezbediti putem sopstvene izdavačke delatnosti i putem uvoza iz susednih zemalja socijalističku naučno-popularnu literaturu na jezicima narodnosti. Bez ovih mera pokret među Srbima, Slovacima i Rumunima teško bi mogao uzeti veće razmere. Naime, socijalni sastav ovih narodnosti u Ugarskoj bio je takav da je ogromnu većinu stanovništva činilo seljaštvo koje nije znalo mađarski niti nemački.[8] Gradsko radništvo je već odranije bilo obuhvaćeno socijalističkim radničkim organizacijama kao i agitacijom bez obzira na nacionalnu pripadnost pojedinaca. U gradovima koji su bili mešoviti po nacionalnom sastavu, radnici narodnosti mogli su da čitaju socijalističke listove i drugu literaturu i na mađarskom ili nemačkom jeziku i da se uključe u rad radničkih i partijskih organizacija. Nacionalni sastav tih organizacija uvek je zavisio jedino od nacionalnog sastava samog radništva. Na selu je situacija bila drugačija. To se odnosi posebno na bivšu Vojnu granicu u Banatu, zatim na Šaj-

---

[5] Bili su prisutni delegati iz opština: Tiszaszentmiklós (Ostojićevo), Stanišić, Omoravica (Stara Moravica), Torontálvásárhely (Debeljača), Törökkanizsa (Novi Kneževac) Újsóvé (Ravno Selo), Čoka, Ósové (R. Selo), Crvenka, Bácsfeketehegy (Feketić), Jozefova (Novi Kneževac), Padej, Bácskishegyes (Mali Iđoš) (Vidi MMTVD 2, 15).

[6] Dr Kalman Čehak, *Pokreti agrarnog proletarijata u Vojvodini u godinama prelaska iz XIX u XX vek u svetlu izgrađivanja radničko-seljačkog saveza.* Godišnjak Društva istoričara Vojvodine 1977 (u daljem tekstu: K. Čehak, *Pokreti agrarnog proletarijata),* 79.

[7] Jedan od delegata (Kaszt János iz Kišharte) na kongresu je rekao: »Nama treba jedan dobar socijaldemokratski list i taj list treba da izlazi na jezicima svih narodnosti, na hrvatskom, slovačkom i srpskom jeziku, jer socijalističke ideje nisu potrebne samo Mađarima« (MMTVD 3, 19).

[8] Andrija Radenić, *Srpske građanske stranke prema socijalističkom pokretu u Vojvodini 1903—1914,* Zbornik Matice srpske, Novi Sad, 9/1954, 53. Na osnovu statističkih podataka konstatuje da su tri društvene kategorije bile najviše zastupljene kod Srba u Ugarskoj: mali zemljoradnici, poljoprivredni radnici i zanatlije. Ovome možemo dodati, takođe na osnovu statističkih podataka, da kod Slovaka i Rumuna, naročito kada govorimo o teoriji današnje Vojvodine, možemo naći samo dve kategorije: male posednike i poljoprivredne radnike.

kašku kao i na čitav Srem, gde su seljaci znali samo maternji jezik,[9] te je i agitacija trebalo da se odvija na srpskohrvatskom, rumunskom i slovačkom jeziku.

SDPU je do početka XX veka toliko ojačala da je mogla pristupiti rešavanju ovog značajnog i složenog pitanja. VIII kongres, održan u maju 1901. godine, doneo je i prve rezultate na ovom polju: centralni organ *Népszava* na mađarskom jeziku svakog četvrtka bio je namenjen problemima sela. Iste godine pokrenut je u Budimpešti, pod uredništvom Milorada Popovića, *Narodni glas*, prvi organ SDPU na srpskohrvatskom jeziku. Samostalno je izašlo svega devet brojeva, a kao dodatak glavnog organa *Népszava* izlazio je do 1902. godine. Tada je pokrenuta *Narodna reč* kao samostalan organ, čiji je prvi urednik bio Petar Stanković, a kasnije Đorđe Pandžić i Gavra Živanović. Za snažno širenje socijalističkih ideja u Vojvodini prvih godina XX veka zaslužni su i partijski listovi na slovačkom i rumunskom jeziku. Rumunski *Votul Poporului* izlazio je u Temišvaru, *Adeverul* u Budimpešti, a slovački *Slovenske Rabotnicke Noviny* u Požunu (Bratislava). Od velikog su značaja bile i sveske »Pučke knjižnice« kao npr. *Dolaze socijalisti!, U čemu je snaga radnog naroda, Zašto smo socijaldemokrati* itd., koje su rasturane u dosta velikom tiražu.

U Banatu je u ovo vreme sve značajniju ulogu dobijala južnougarska partijska organizacija sa sedištem u Temišvaru, osnovana još 1893. godine kao agitaciono područje za podmirenje specifičnih potreba ove višenacionalne oblasti. Agitacija je ovde tekla, barem u početku, samo na nemačkom i mađarskom jeziku, i uglavnom među industrijsko-zanatskim radnicima. Pod uticajem pomenutog kongresa poljoprivrednih radnika početkom XX veka, i ovo rukovodstvo je shvatilo da treba bolje organizovati socijalističku agitaciju na selu i da se ona mora odvijati na jezicima svih narodnosti. Shodno tome, 1903. godine je pokrenut u Temišvaru *Votul Poporului*, a agitatori iz Temišvara i drugih centara počinju već 1901—02. godine da obilaze srpska i rumunska sela po Banatu šireći u njima socijalističke ideje na jezicima tamošnjih ljudi.[10]

---

[9] »Naime, gradsko industrijsko i zanatlijsko radništvo, koje je u većini znalo mađarski — s obzirom na mešoviti sastav gradskog stanovništva, — čitalo je socijalističku štampu i literaturu i na mađarskom jeziku i ulazilo u redove socijaldemokrata preko lokalnih zajedničkih organizacija, dok je srpski seljak, ne znajući mađarski, ostao uglavnom nepristupačan socijaldemokratskoj agitaciji u Ugarskoj« Andrija Radenić, *Kongresi Srba socijaldemokrata Vojvodine do prvog svetskog rata*, Spomenik CIX — Odeljenje društvenih nauka n. s. 11, Beograd 1960 (u daljem tekstu: A. Radenić, *Kongresi*), 1. Ova konstatacija se u potpunosti odnosi na seljake bivše Banatske vojne granice i Šajkaške u Bačkoj, kao i na seljake u Sremu, a u znatno manjoj meri na seljake ostalih krajeva Vojvodine, naročito one u selima sa mešovitim stanovništvom. U ovim selima pokret je već devedesetih godina u velikoj meri bio raširen i među Srbima — ne samo zahvaljujući listu *Zemljodelac*.

[10] Odluka o pokretanju lista *Votul Poporului* doneta je na konferenciji Južnougarske partijske organizacije održane u Temišvaru 7. i 8. decembra 1902. godine. Na konferenciji je bilo prisutno 52 delegata iz 27 banatskih opština i predstavnici 13 temišvarskih socijaldemokratskih organizacija. Sve su konferencije Južnougarske partijske organizacije (ranije agitacione oblasti), koja obuhvata ceo (geografski) Banat, bile dobro posećene i po formi rada podsećale su na kongrese SDPU. Primera radi konferenciji u 1903. godini prisustvovalo je 87 delegata iz 30 opština Banata, a iz temišvarskih organizacija po 2 predstavnika.

Proces ozdravljenja se nastavlja u 1903. godini kada je održan X kongres SDPU. Program koji je donet na ovom kongresu jasnije je formulisao krajnji cilj pokreta: zauzimanje političke vlasti radi izgradnje besklasnog socijalističkog društva. Takođe su bolje formulisani i neposredni radnički zahtevi u pogledu radnog vremena, uslova rada, nadnica, zaštitnog zakonodavstva itd. U pogledu dva veoma krupna pitanja, međutim, nije bilo napretka: 1) program ne uzima u obzir težnju narodnih masa za potpuno otcepljenje Ugarske od Austrije na bazi prava naroda na samoopredeljenje, kao ni pravo narodnosti na teritorijalnu autonomiju; 2) takođe, ne govori ništa o agrarnoj reformi, mada je zahtev za podelu veleposeda sve prisutniji na selu.

Ipak, i sa stanovišta pokreta nacionalnosti i agrarnog proletarijata ovaj kongres je značajan. Novi statut predviđao je osnivanje okružnih i nacionalnih agitacionih odbora sa ciljem jačanja agitacije na jezicima narodnosti, što je u datim prilikama značilo i to da će prvenstveno doći do jačanja pokreta na selu.

U interesu slobodnijeg i efikasnijeg širenja socijalističkih ideja, SDPU je sa velikim elanom ušla 1901. godine u izbornu kampanju za ugarski parlament, mada usled izbornog sistema (visokog imovinskog cenza kao preduslova za dobijanje prava glasa), nije imala nikakvog izgleda na uspeh. Međutim, uspeh je bio već i to što je Partija mogla slobodno da agituje na narodnim zborovima zemlje, čak i tamo gde su inače zborovi bili redovno zabranjeni.[11] I u mnogim vojvođanskim opštinama je Partija istakla svoje kandidate: u Senti, Bečeju, Begasenđurđu (Žitište), Sentmihalju (Lokve), Turskoj Kanjiži (Novi Kneževac), Kulpinu, Subotici, Velikom Bečkereku (Zrenjanin), Tordi, Novom Sadu, Novom Vrbasu, Riđici, Staroj Kanjiži, Krnjaji. Za kandidate su redovno bili isticani viđeniji članovi centralnog partijskog rukovodstva iz Budimpešte: Mikša Grosman (Grossmann Miksa), Karolj Tesars (Teszársz Károly), Jakov Izrael (Izrael /Kardos/ Jakob) i drugi, koji su u naše krajeve dolazili redovno u pratnji srpskih socijalista da bi agitacija bila što uspešnja u srpskm i mešovitim opštinama.[12] Mikšu Grosmana su u Bačkoj pratili Ivan Martinček i Milorad Popović, i mada je sreski načelnik novosadskog sreza u svom izveštaju velikom županu bačbodroške županije tvrdio da su ostavili bled utisak na kulpinske birače.[13] Grosman je u Kulpinu dobio te, 1901. godine 165 glasova,[14] što je bio ogroman uspeh s obzirom na reakcionarni sistem. Na parlamentarnim izborima u 1904. godini poznati srpski socija-

---

[11] Zborovi su bili dozvoljeni, ali je prikupljanje priloga za potrebe agitacije bilo zabranjeno i nižim organima vlasti je naređeno da to spreče [Istorijski arhiv Bele Crkve, Gradonačelnik Vršca (u daljem tekstu IA BC, Grad. nač. Vr.), br. pres 653/1903].

[12] Tesars je na zboru u Velikom Bečkereku govorio na mađarskom i nemačkom jeziku, a njegov govor bio je preveden na srpski. Prema pisanju lista *Torontál*, na zboru je bilo prisutno »mnogo ljudi« koji su sa velikim interesovanjem saslušali izlaganja Tesarsa, koji je oštro kritikovao vladu i građanske stranke [Vidi: *Torontál*, br. 205. i 223. iz 1901. i Jelentés a Budapest fő- és székvárosi állami rendőrség 1901. évi működéséről (u daljem tekstu: Izveštaj budimpeštanske policije za 1901, odnosno 1902, 1903. ili 1904. g. objavljen u Budimpešti 1903, 1904. ili 1905. godine) Budapest 1902, 259—272].

[13] AV, BB ž., br. 6, res/1901.

[14] MMTVD 3, 63.

lista iz Begeča Sava Petrović takođe je postigao lep uspeh u kikindskom izbornom srezu dobivši 73 glasa. Pobedio je Rista Telečki sa 776 glasova.[15]

Dok su parlamentarni izbori poslužili SDPU da na narodnim zborovima slobodnije populariše socijalističke ideje, dotle su na opštinskim izborima postizavani i značajniji uspesi. U ne malom broju opština socijalisti su u decembru i januaru 1903/04 godine ušli u opštinska predstavnička tela, kao npr. u Kiš Keru (Bačko Dobro Polje), Okeru (Zmajevo), Bulkesu (Maglić), Opovu, Torontal-Samošu (Samoš), Farkaždinu, Barandi, Crepaji, Ilandži, Jarkovcu i Dobrici.[16] Sve je to značilo da je pokret pošao putem konsolidacije i jačanja i da je postajao sveobuhvatniji.

Promene u Srbiji, dinastičke i političke, a naročito činjenica da je osnovana Srpska socijaldemokratska partija, takođe su imale uticaja na dalji razvitak socijalističkog radničkog pokreta na tlu današnje Vojvodine. Saradnja između SDPU i socijaldemokratskog pokreta u Srbiji postojala je i ranijih godina. Posle osnivanja srpske socijaldemokratske partije ova saradnja postala je još plodonosnija. Organ SSDP *Radničke novine* čitao se i u nas. U početku nije bilo nikakvih prepreka organa vlasti da se ovaj list širi po vojvođanskim mestima. Takođe su rasturani radnički kalendari i drugi materijali socijaldemokratske sadržine iz susedne Srbije, što je, isto doprinosilo širenju socijalističkih ideja među ovdašnjim srpskim življem. Ova literatura skladno je dopunjavala onu iz Budimpešte na srpskohrvatskom jeziku, kao i Program SDPU koji je 1903. godine objavljen i na tom jeziku.

Jačanje pokreta naročito u redovima Srba i Rumuna

Za jačanje socijalističkog pokreta na jugu Banata od prvorazrednog je značaja upućivanje Gavre Živanovića u Dolovo i Pančevo sa zadatkom da organizuje agitaciju, rasturanje socijalističke literature i štampe, kao i da organizuje radničke organizacije u opštinama pančevačkog, kovačičkog i kovinskog sreza.[17]

Zahvaljujući ovakvim merama centralnog rukovodstva SDPU, pokret je na selu i u sredinama narodnosti ponovo oživeo. Već 1902. godine održavaju se agrarno-socijalistički zborovi, naročito u Bačkoj. Na zborovima u Kanjiži, Moravici, Bečeju, Kulpinu, Subotici, Buljkesu, Srbobranu, Somboru itd. mogli su se čuti i zahtevi za podelu veleposedničke zemlje, a dolazilo je i do osnivanja društva za obrazovanje poljoprivrednih radnika i sl. U Srbobranu je pokrenut list Zemljoradnik na srpskohrvatskom jeziku,[18] itd. U Banatu je ova-

---

[15] *Narodna reč,* br. 5/1904; A. Radenić, *Srpske građanske stranke,* 55.

[16] *Népszava,* 1. januara 1904; *Narodna reč,* br. 2, 5, 8, 10, 20 i 35/1904; A Radenic, *Srpske građanske stranke,* 55.

[17] Directia generala Arhivelor Statului Bucuresti, Filiala Arhivelor Statului Cluj, Colectia de documente referitoare la problema nationala romana din Transilvania, Pachetul No 9, Anul 1915, Mapa 71 Jugoslavia Dinerse (u daljem tekstu: DG ASB P. 9, br. 25 res/1903).

[18] Josip Mirnić—Kalman Čehak, *Radnički pokret u Vojvodini na početku XX veka (1900—1914).* Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat. Odeljenje društvenih nauka, knj. 61. Srpske akademije nauka i umetnosti. Beograd 1967 (u daljem tekstu: J. Mirnić—K. Čehak, *Radnički pokret u Vojvodini),* 634.

kvih zborova 1902. godine bilo veoma malo, ali ne zbog neaktivnosti ovdašnjeg agrarnog proletarijata i partijskih organizacija, već zbog suviše krutih shvatanja i stavova sreskih organa vlasti u većini banatskih srezova. Čak je i građanska štampa reagovala zbog veoma čestih zabrana zborova (ne samo socijalističkih), a Ministarstvo unutrašnjih poslova je intervenisalo jednim elastičnijim tumačenjem uredbe o narodnim zborovima. Naime, u tumačenju stoji da organi vlasti treba samo da prime na znanje održavanje narodnih zborova, a ne i da izdaju »dozvolu«.[11] Posle ove intervencije došlo je do privremenog poboljšanja stanja jer su organi vlasti liberalnije postupali prema sazivačima zborova, što je i SDPU u velikoj meri iskoristila u toku 1903. godine. Glavni vid agitacije bio je, i nadalje ostao, neprijavljeno okupljanje manjeg broja ljudi koji su u kružocima od po 5—6 osoba obrađivali materijale, osnivali slobodne lokalne grupe poljoprivrednih radnika i seljaka (neke vrste astalskih društava), upisivali se u socijaliste.

Dok je ranijih godina pokret na selu bio jak samo u Bačkoj i u severnom i srednjem Banatu, i to uglavnom među mađarskom agrarnom sirotinjom, dotle je sada, na početku XX veka, postao najsnažniji na teritoriji nekadašnje Vojne granice, u redovima srpskih i rumunskih seljaka. Oni su usled raspadanja porodičnih zadruga, regresivnog poreskog sistema, nepovoljnog i skupog kreditiranja, zbog čega je na seljačke nekretnine intabulacija iznosila blizu 50% vrednosti nekretnine[20] itd., upali u proces nagle pauperizacije.

Nemačkim i rumunskim pokretima je rukovođeno uglavnom iz Temišvara,[21] a srpskim, bunjevačkim, slovačkim i naravno mađarskim iz Budimpešte.

Centralno partijsko rukovodstvo imalo je sada znatno pozitivniji stav prema pokretima agrarnog proletarijata. *Népszava* je već prvih dana 1903. godine pozvala u borbu sve seljake i agrarne proletere,[22] upozoravajući ih da umesto masovnog iseljavanja treba ovde da se izbore za bolje uslove života i rada.[23] Za jačanje pokreta u srpskim selima značajan je bio i zbor jugoslovenskih radnika, održan 22. februara 1903. godine u Budimpešti, u okviru priprema za X kongres SDPU.[24]

---

[19] *Donau-Temes-Bote*, 13. septembra 1902, 2.

[20] Prema Ignacu Jesenskom već 1900. godine posedi do 20 kat. jut. u torontalskoj županiji opterećeni su intabulacijama do 1/3 njihove vrednosti (Jeszenszky Ignácz, *Torontál vármegye gazdasági monográfiája*, 8.) A proces osiromašenja je sve brži što pokazuju i sledeći statistički podaci: u 1899. godini u 51 slučaju prodato je na javnoj dražbi 400 kat. jut. zemlje jer vlasnici nisu mogli otplatiti dug i time skinuti intabulaciju sa zemlje; u 1904. godini bilo je već 122 ovakva slučaja, prodato je 551 kat. jut. zemlje; a 1909. godine u 342 slučaja prodato je 1436 kat. jut. zemlje u celom Banatu (Hitelintézetek 1894—1909, 35, 1913. II 55).

[21] Ubrzo nakon pokretanja lista *Adeverul*, partijsko rukovodstvo je izdalo saopštenje da je list *Votul Poporului* prestao da bude organ partije (*Népszava*, 6. avgusta 1903, 5). Radi se o tendenciji partijskog rukovodstva da čvrsto drži u svojim rukama kontrolu nad čitavim pokretom.

[22] *Népszava*, 10. januara 1903, 6. Földművelők, Harcra!

[23] *Népszava*, 17. januara 1903, 5. Földművelők. A nyomor üldözöttjei.

[24] *Népszava*, 28. februara 1903, 5. A budapesti délszláv munkások február 22-i gyűlése.

Pokret u Banatu počeo je da jača prvo u modoškom (jašatomičkom) srezu, pošto su agitatori iz Temišvara Josef Gabriel, Atanas Vojčesku (Athanas Voichescu) i drugi mogli u ovom srezu nesmetano da deluju već 1901—02. godine zbog liberalnijeg stava ovdašnjeg sreskog načelnika. On je, naime, smatrao da su socijalistički agitatori i naivni i nespretni u agitaciji kada kritikuju rad poslanika, vlade, popova i činovnika, a naročito kada narodu govore »da u parlamenat treba da upute ljude iz svoje sredine«.[25] Iako, veli sreski načelnik u svom izveštaju velikom županu, na zborovima agitatori prikupljaju i pretplate za *Volkswille, Votul Poporului, Népszava i Volkstimme,* ipak oni protiču uvek bez ikakvih izgreda ali i većeg efekta.[26]

Istovremeno, sreski načelnik uviđa da ova agitacija može postati i opasna ukoliko agitatori primene oštrije i bolje metode rada, pošto je nezadovoljstvo u narodu veoma veliko usled nedostatka zarade u zimskim mesecima, malih nadnica,[27] i skupog podzakupa pošto siromašniji seljaci ne mogu doći do direktnog i jeftinog zakupa kod samih posednika, već samo preko posrednika velezakupnika.[28] Bio je u pravu. Socijalističke ideje su brzo uhvatile korena i u opštinama alibunarskog sreza, a odatle su se širile u susedne opštine, u Malu Margitu i Ilandžu. Tamošnji seljaci u početku nisu mogli da stvaraju legalne, ozvaničene organizacije, niti da održavaju masovne socijalističke narodne zborove. Ipak su socijalističke ideje sa uspehom među njima širili socijalistički listovi, leci i brošure, a agitatori su održavali veliki broj neprijavljenih manjih skupova i sastanaka. Socijalističke ideje su na sličan način bile širene i u čenejskom srezu, u opštinama Nađeči i Đerćamošu. Socijalisti ovih mesta su već godinama održavali žive kontakte sa socijalistima u Temišvaru: redovno su odlazili na tamošnje zborove i druge skupove, a iz Temišvara su u ove opštine dolazili agitatori i propovednici socijalističkih ideja. U prvim godinama XX veka, a naročito 1903. godine, ova saradnja je postala još čvršća i redovnija. U Čebzi je 14. juna 1903. godine održan zbor u prisustvu 700 ljudi i sl. Usled jačanja socijalističkog pokreta, posednici navedenih opština bili su primorani da sklapaju takve ugovore za žetvene i druge radove koji su više odgovarali radnicima nego njima — stoji u izveštaju Administrativnog odbora torontalske županije za 1903. godinu predsedniku ugarske vlade.[29]

---

[25] AV, Tor. ž., br. 22, res/1903.

[26] Isto.

[27] Nadnice: u proleće za žene i decu 40—80 filera, za muškarce 1 kruna — 1 kruna 60 filera; leti 1 — 1k i 20 fil., odnosno 1 k 60 filera — 3 k, a žetva se obavljala za 12 deo (AV, Tor. ž., br. 22 res/1903). Iz *Torontála* saznajemo da su prema podacima Ministarstva poljoprivrede za 1902. god. u torontalskoj županiji poljoprivredni radnici mogli da rade godišnje u proseku 6 meseci, a te 1902. godine zaradili su zavisno od vrste poslova, ukupno 326, 283, 338 ili 384 krune. Dnevne zarade nadničara iznosile su:

u proleće 112 filera bez hrane, 81 filer sa hranom
leti 176 filera bez hrane, 130 filera sa hranom
u jesen 128 filera bez hrane, 93 filera sa hranom
zimi 92 filera bez hrane, 64 filera sa hranom

Godišnji prosek nadnica iznosi 128 fil. bez hrane ili 93 fil. sa hranom za odraslog muškarca *(Torontál,* br. 184/1904, 2).

[28] AV, Tor. ž., br. 22 res/1903.

[29] OL ME. 1903 — XXXVII — 3564.

Slična je bila situacija u skoro svim opštinama ove županije. Poljoprivredni radnici su bili veoma oprezni prilikom sklapanja ugovora sa posednicima. Još manju spremnost pokazivali su za odlazak na rad van svojih opština, pogotovo u udaljenija mesta. Istovremeno, redovno su zauzimali krajnje neprijateljski stav prema radnicima sa strane i prema posednicima koji su ih dovodili iz rezervnog radničkog bataljona u njihove opštine. Energično su zahtevali da svi poslovi budu obavljeni prvenstveno domaćom radnom snagom. U Tođeru su radnici pretili upotrebom sile protiv radnika iz drugih krajeva koje posednici dovode samo radi snižavanja nadnica.[30] U Mali Torak (Begejci) organi vlasti su doveli žandarmeriju, zatim i vojsku protiv mesnih rumunskih štrajkača, jer su ovi onemogućili radnicima sa strane žetvu i pretila je opasnost da će i letina stradati.[31] Prethodno je sreski načelnik Daniel doputovao u ovo selo sa namerom da ličnim autoritetom privoli radnike da nastave započetu žetvu, ali je pokušaj ostao bezuspešan.[32] Slični događaji su se zbivali i u mnogim drugim opštinama: Srpskom Elemiru, Srpskom Aradcu, Slovačkom Aradcu, Rumunskoj Ečki, u Velikom Torku (Begejci) itd. Posednici pomenutih sela morali su popustiti zahtevima žetelaca i povisiti riz, jer ni iz rezervnog radnog bataljona nisu uspeli dobiti žeteoce. U nekim mestima uspeli su da se izbore za veće nadnice čak i oni radnici koji su prethodno bili osuđeni na po 30 dana zatvora na osnovu »robovskog« zakona iz 1898. godine kao što je to bio slučaj u Banlaku sa štrajkačima na latifundiji Lazara Dunđerskog i na imanjima grofa Čekonića u Velikom i Malom Torku.[33] Odredbe »robovskog« zakona primenjivane su i protiv štrajkača u Gataji, Staroj Moravici i Bajši,[34] kao i protiv štrajkača kod više posednika u opštini Leđenu u modoškom srezu. I ovde je sreski načelnik kaznio sve štrajkače sa po 30 dana zatvora na osnovu člana 2. pomenutog zakona iz 1898. godine.[35] Bilo je žetelačkih štrajkova i u antalfalvskom (kovačičkom) srezu, navodno (kako piše Donau-Temes-Bote) pod uticajem agitatora iz Temišvara.[36] Takođe su štrajkovali i radnici u opštinama pardanjskog sreza. U opštini Fenju štrajk je bio uspešan jer su se radnici izborili za 180—250 kg pšenice u zrnu i 2 krune u novcu za žetvu jednog katastarskog jutra. Istovremeno štrajkači u Mađarskom Itebeju, kao i neki u Torku, ostali su bez posla jer su posednici uspeli da dobiju žeteoce iz rezervnog bataljona.[37] Žeteoci su postigli bolje nadnice i u Banatskom Novom Selu i Velikoj Margiti, te je žetva ovde nastavljena.[38] U Bačkoj je takođe bilo žetelačkih štrajkova, mada manjeg intenziteta od onih u

---

[30] DG ASB P. 9, br. 611, res/1904.
[31] OL ME, br. 1903 — XXXVII — 3564.
[32] *Gross Becskereker Wochenblatt*, 11. jula 1903, 2.
[33] J. Mirnić—K. Čehak, *Radnički pokret u Vojvodini*, 638; *Gross Becskereker Wochenblatt*, 22. avgusta 1903, 2. O štrajku na imanju Dunđerskog vidi članak u listu *Népszava*, 20. avgusta 1903. A torontáli nábob aratói. O štrajku u Torku ima niz članaka u listu *Torontál* (vidi br. 154, 155, 156, 168 iz 1903).
[34] *Népszava*, 16. jula 1903, 1—2.
[35] *Népszava*, 23. jula 1903, 7.
[36] *Donau-Temes-Bote*, 12. jula 1903, 3.
[37] AV Tor. ž., br. 52 főispán/1903.
[38] AV Tor. ž., br. 30 res/1903. O žetelačkim štrajkovima 1903. godine, vidi i izveštaj budimpeštanske policije za 1903 360—364.

Banatu. Naime, štrajkovi u topolskom, kulskom i apatinskom srezu[39] bili su više kao predznak nove velike bure do koje će doći 1906. i 1907. godine, a ne kao istinska borba za postizanje trajnijih rezultata. Ovakav karekter imali su delimično i stoga što su posednici bili popustljiviji ili štrajkači manje odlučni. Bilo je, međutim, štrajkova i za vreme vršidbe, naročito u torontalskoj županiji,[40] što je dokaz više da je 1903. godina bila burna u Banatu. U Sremu žetelačkih štrajkova i burnih događaja prvih godina XX veka još nije bilo. Ipak su organi vlasti, kako lokalni, tako i županijski i zemaljski bili veoma zabrinuti zbog uspešnog širenja socijalističkih ideja putem agitatora i štampe. Naročito im je mnogo smetala *Narodna reč*, te je hrvatski ban zatražio od ministra unutrašnjih poslova Ugarske da zabrani ovaj list.[41]

Od socijalističke agitacije ni vojska nije bila pošteđena. Komandni kadar je stoga dobio zapovest da budno motri na sve sumnjive elemente i da blagovremeno osujeti svaku agitaciju socijalističkih, kao i radikal-nacionalnih ideja.[42] Naime, u ovo vreme je u Ugarskoj bio veoma jak pokret za uvođenje mađarskog komandnog jezika u vojsku. Opozicione građanske stranke uslovile su izglasavanje zakona o povećanju vojnog budžeta i kvote sa uvođenjem mađarskog komandnog jezika (mada ovaj zahtev nije bio potpuno otvoreno istaknut) i raskidanjem carinske unije sa Austrijom. Da bi onemogućili izglasavanje zakona, pristupile su opstrukciji.

Zahvaljujući veoma živoj i dobro organizovanoj agitaciji u Banatu i Bačkoj u toku 1903. godine, pokret je dostigao visok nivo, da se već moglo pristupiti osnivanju legalnih radničkih organizacija agrarnog proletarijata po selima i gradovima. Mada je partijsko rukovodstvo bilo nezadovoljno postignutim rezultatima na ovom planu, pa je u svom izveštaju na X kongresu čak i kritikovalo agrarni proletarijat zbog nedovoljne upornosti na polju izgrađivanja organizacionih oblika pokreta,[43] postignuti su i zavidni uspesi. Neke su organizacije odmah na početku brojale veoma mnogo članova: u Staparu 600, u Titelu 1000, u Dubovcu 1000,[44] u Vršcu 500—600 članova[45] itd. Broj članova je, međutim, stalno varirao. Uz to, i organi vlasti su činili sve da bi onemogućili osnivanje organizacija, odnosno da otežaju rad već postojećih. U Gataji su organi vlasti pokušali da u potpunosti onemoguće rad tamošnjeg društva, ali je postignut suprotan efekat. Organizacija je postajala sve jača, masovnija i stabilnija.[46] Baš zbog ovakvog odnosa vlasti prema organizacijama agrarnog proletarijata, broj polulegalnih organizacija bio je znatno veći od legalnih, od onih sa overenim statutima. Ovakvih organizacija je bilo takoreći u svakoj opštini. Mnoge su dosta redovno radile, mada su im statuti ostali neodobreni. Bila je, naime, ustaljena praksa da se odugovlači sa overom sta-

[39] J. Mirnić—K. Čehak, *Radnički pokret u Vojvodini*, 635.
[40] *Népszava*, 17. septembra 1903, 6.
[41] A. Radenić, *Srpske građanske stranke*, 47.
[42] O ovome je pisao i list *Donau-Temes-Bote*, 5. aprila 1903, 4.
[43] MMTVD 3, 115.
[44] Kővágó László, *Magyar és szerb munkások és szegényparasztok közös harcai 1905—1907-ben*. Századok 91. évfolyam. Akadémia Kiadó Budapest 1957, 5—6, szám. 668. i *Narodna reč*, 1. januara, 5. februara i 22. februara 1904.
[45] *Donau-Temes-Bote*, 21. januara 1904. i 19. januara 1905.
[46] *Népszava*, 7. aprila 1903, 2—3. i 7. maja 1903, 6.

tuta. I to je bio jedan od vidova borbe protiv radničkog pokreta na selu: držati radnike u neizvesnosti i time posejati seme malodušnosti. No, u nekim slučajevima nadležno ministarstvo je bilo veoma ekspeditivno, naravno, kada je trebalo dati jasno do znanja ljudima da željena organizacija ne može egzistirati. Takav je bio postupak, primera radi, sa Pevačkim društvom rumunskih radnika u Banatskom Novom Selu. Ministarstvo unutrašnjih poslova je steklo uverenje da iza ovog bezazlenog društva stoji namera da se šire socijalističke ideje i zabranilo je njegovo osnivanje.[47] Inače, ovakva društva su bila formirana na osnovu sugestije partijskog rukovodstva. Računalo se da će statuti čitalačkih kružoka, društava poljoprivrednika, narodnih kružoka, kulturno-obrazovnih i zabavnih i dr. društava biti lakše overen. Izrađeni su uzori pravila za ova društva da bi se i na taj način pomoglo organizovanje.[48] Videli smo ni ovo nije uvek pomoglo. Industrijsko-zanatski radnici priskočili su u pomoć agrarnom proletarijatu i seljaštvu. U gradovima su osnivana i mešovita radnička društva koja su okupljala u svoje redove i agrarni proletarijat, kao što je to bio slučaj sa Društvom za samoobrazovanje radnika i poljoprivrednika u Kikindi.[49] Pored ovih, legalnih i polulegalnih organizacija, postojale su i takve koje su radile potpuno ilegalno, kao tzv. astalska društva, jer je bilo veoma teško kontrolisati svaku grupu ljudi čak i po seoskim kafanama. Za pokret je bilo od izuzetnog značaja postojanje ovakvih organizacija, jer legalna društva nisu mogla da se bave organizovanjem tarifnog pokreta, barem ne javno, jer im je odmah zapretila opasnost od zabrane rada, kao što je to bio slučaj sa društvom u Žimboliji.[50]

I narodni zborovi su bili takoreći, stalno na dnevnom redu tokom 1903. godine. Ne retko oni su bili veoma masovni, sa više stotina pa i hiljada prisutnih seljaka. Gavra Živanović i Milan Ćirić, zvani Janko, držali su u Jarkovcu zbor sa više od hiljade ljudi iz mesta i okolnih sela. Tom prilikom su obezbedili više pretplatnika za *Narodnu reč*.[51] Slični su bili i zborovi u Dolovu, Dobrici, Crepaji, Alibunaru, Maloj Margiti,[52] Malom Somboru,[53] Samošu, Srpskoj Neuzini[54] i u drugim mestima u Banatu, kao a u Adi, Molu, Čurugu[55] itd. u Bačkoj. Uspeh ovih zborova je umnogome zavisio i od umešnosti agitatora. Gavra Živanović uvek je bio veoma rado viđen i slušan na svim zborovima. Na socijalističkom zboru u Bavaništu imao je prilike da govori pred skupom od 12 000 ljudi kako je zabeležila i građanska i radnička štampa. Na

---

[47] *Torontál*, br. 80/1902, 2.
[48] AV Tor. ž., br. 65, res/1904.
[49] AV Tor. ž., br. 88 főispán/1904.
[50] Sreski načelnik Žimbolije se 22. maja 1904. obratio podžupanu torontalske županije pitanjem šta treba da uradi sa radničkom organizacijom koja je počela da organizuje tarifni pokret. Odgovor koji je stigao već 24. maja glasio je da ga odmah treba rasformirati.
[51] *Torontál*, br. 207/1903, 2—3. Zbor je održan 13. septembra 1903, na njemu je Živanović govorio o osmočasovnom radnom vremenu i o skupoći. Govorio je i Milan Ćirić Janko. Zbor su, po običaju pripremili tako što su dan pre toga rasturali u selu *Narodnu reč*.
[52] *Donau-Temes-Bote*, 29. oktobra 1903. i Népszava, 5. novembra 1903, 6.
[53] *Népszava*, 11. juna 1903, 7.
[54] *Népszava*, 20. oktobra 1903, 7.
[55] AV Zapisnik bačbodroške županije, br. 3. za 1903. godinu.

ravno, ljudi su se okupili i iz okolnih sela, pa čak i iz udaljenijeg Gaja.[56] Na zboru u Perlezu okupila se masa od 7000 ljudi[57] pa se ne treba čuditi što drugi nije bio odobren.[58] Ovakvim uspehom socijalističkih agitatora i Gavre Živanovića bili su zapanjeni i organi vlasti, sveštenici i političari građanskih stranaka.

Partijsko rukovodstvo je, naprotiv, bilo time zadovoljno, što se vidi i iz izveštaja podnetog na X kongresu. Nikada ranije — ističe se u izveštaju — među poljoprivrednim radnicima nije održano toliko mnogo zborova kao ove, 1903. godine. Ukazano je kao na značajan momenat i to što su inicijatori ovih zborova redovno bili sami poljoprivredni radnici, a ne partijska rukovodstva, kao i to što su se ne retko okupljali ljudi i iz više, pa i osam do deset opština.[59]

Za organe vlasti kao i za javnost najveće iznenađenje je predstavljao pokret na jugu Banata, na teritoriji bivše Vojne granice, tim pre, jer ovo je područje bilo potpuno mirno za vreme velikih štrajkova 1896—98. godine.[60] Obistinila se, međutim, prognoza tadašnjeg sreskog načelnika pančevačkog sreza da će i na tertoriji bivše Vojne granice uzeti velike razmere socijalistički radnički pokret čim agitacija krene i na srpskom jeziku. Svakako samo ovaj faktor ni početkom XX veka ne bi dovelo do pokreta da ostali uslovi nisu u međuvremenu sazreli: došlo je do daljeg pogoršanja, pre svega ekonomskog položaja, malih i srednjih posednika sa nekoliko desetina jutara zemlje. Detaljnija analiza položaja sela i seljaka bivših vojnih granica (makar i jedne jedine — banatske) od razvojačenja do 1918. godine tema je jedne poveće studije. Ne upuštajući se u analizu uzroka nazadovanja, prelazim na detaljniju obradu samog pokreta u tim opštinama na osnovu do sada nepoznatih dokumenata do kojih sam došao u dvema zbirkama arhivalija u Državnom arhivu u Bukureštu,[61] koristiću, naravno i drugu arhivsku i ostalu građu, neophodnu za zaokruživanje celine. Pri tome dobićemo i neke odgovore na pitanja zašto je došlo do ovog snažnog socijalističkog zamaha i zašto i u čemu je ovdašnji pokret bio specifičan u odnosu na socijalističke agrarne pokrete u drugim oblastima Ugarske, pa i današnje Vojvodine.

Erupcija pokreta na teritoriji bivše Banatske vojne granice

Skoro svi, i organi vlasti počev od sreskih načelnika do velikih župana, od seoskih sveštenika do građanske štampe, bili su istog mišljenja da je do

[56] *Népszava*, 28. januara 1904. i *Branik*, br. 6/1904.
[57] Branik, br. 6/1904.
[58] *Torontál*, br. 272/1903, 2, 273/1903, 1—2.
[59] MMTVD 3, 115.
[60] K. Čehak, *Pokreti agrarnog proletarijata*, 71—72.
[61] U Državnom arhivu Rumunije nalaze se delovi rezervisanih i prezidijalnih spisa Ministarstva unutrašnjih poslova Ugarske od, uglavnom, 1880-ih godina do 1918. Formirane su dve zbirke: 1) Colectia de documente referitoare la problema nationala romana din Transilvania, 2) Colectia de documenta privino problema nationala iugoslava. U ovim zbirkama sam pronašao nekoliko veoma značajnih dokumenata i o socijalističkom pokretu na teritoriji današnje Vojvodine. Ovde su i svi važniji izveštaji sreskog načelnika kovinskog sreza, velikog župana i podžupana tamiške županije koji govore o pokretima na selu 1903. godine i o preduzetim merama organa vlasti za njihovo ugušenje.

jačanja socijalističkog pokreta došlo neočekivano, da je bio iznenađujuće snažan, da je buknuo uglavnom u selima i to sa srpskim i rumunskim, donekle i slovačkim življem, i da je odudarao od pokreta u drugim krajevima zemlje: nije obuhvatao samo agrarni proletarijat već i seljake čak i sa nekoliko desetina jutara zemlje a ni postavljeni zahtevi nisu u potpunosti bili identični sa poznatim zahtevima SDPU. Prvo da vidimo kako su opisivali ovaj pokret oni koji su njime bili najviše pogođeni.

Sumirajući zbivanja u 1903. godini, sreski načelnici torontalske županije isticali su sledeće:[62] »... Pod uticajem socijalističke agitacije u svima opštinama ovog sreza došlo je do snažnog pokreta ohrabrenih nezadovoljnika..., a naročito u selima sa rumunskim življem...« Socijalisti zahtevaju veće nadnice i bolje uslove rada (načelnik modoškog [Jaša Tomić] sreza). »... Socijalistički pokret uzeo je u kratkom roku zastrašujuće razmere« u opštinama sa rumunskim, a pogotovo sa srpskim življem (načelnik velikobečkerečkog [središnjeg] sreza). On takođe javlja da je do pokreta došlo u svima selima sa srpskim i rumunskim stanovništvom, a naročito je velike razmere dobio u Malom i Velikom Torku, Botošu i Perlezu. Načelnik antalfalvskog (Kovačica) sreza javlja da je socijalistički pokret prisutan u svima opštinama sa srpskim stanovništvom, ali se oseća i u Ozori (Uzdin) i Lajošfalvi (Padina), pa čak i u samom sedištu sreza u Kovačici, mada je ova opština (sa pretežno slovačkim življem), ranije uvek bila mirna. Načelnik pančevačkog sreza je bio veoma kategoričan kada je tvrdio: »Centar i glavno gnezdo pokreta bili su u opštini Dolovu kao rezultat delovanja poznatog socijalističkog agitatora Gavre Živanovića. Ovde je pokret stvarno uzeo zabrinjavajuće razmere i postoji opasnost da će na opštinskim izborima i prilikom izbora opštinskih časnika pobediti sve sami socijalisti. Pokret je još snažan — nastavlja pančevački sreski načelnik — u Banatskom Novom Selu, Omoljici, Brestovcu i Sefkerinu, naročito među Srbima. Načelnik čenejskog sreza je isticao da je u njegovom srezu pokret stalno na dnevnom redu počev od 1898. godine čas sa slabijim, čas sa jačim intenzitetom, a sada je ponovo u »punom vrenju«. Načelnik kikindskog sreza naveo je jedino opštinu Padej gde »reorganizovani« (pripadnici pokreta renegata Mezefija) imaju svoje pristalice.[63] Načelnik nadsentmikloškog sreza bio je zabrinut samo zbog nekoliko održanih socijalističkih zborova u opštinama Mali Sombor. Jedino je načelnik novokneževačkog sreza na severu županije bio potpuno spokojan jer je mogao da javi da na teritoriji njegovog sreza nije bilo nikakvog socijalističkog pokreta u protekloj, 1903. godini. Naprotiv, načelnik novobečejskog sreza bio je veoma zabrinut, ali samo zbog veoma uspele agitacije Dušana Tušanovića u Karlovu (Novo Miloševo). Tušanović je tajno rasturao socijalističku literaturu i socijalističke listove sve dok u tome nije bio onemogućen.[64] Nešto kasnije, Tušanovićeva agitacija je do te mere zasmetala gradonačelniku Kikinde da je ovaj zatražio od temišvarske vojne komande da ovog agitatora što pre pozove u

[62] Izveštaj sreskih načelnika torontalske županije za 1903. godinu, nalaze se u AV Tor. ž., br. 5, res/1904.

[63] Okupljanje reorganizovanih u Padeju otpočelo je 1902. godine (*Torontál*, br. 116/1902, 2).

[64] AV Tor. ž., br. 9, res/1904 i 140 főispán/1904.

vojsku ne bi li ga na taj način sprečio da organizuje štrajk u proleće 1904. godine.[65]

Iz izloženoga se vidi da je pokret u 1903. godini uzeo najveće razmere u južnom Banata, a bio sve slabiji kako se ide prema severu. Znači, potpuno obratno nego 1890-ih godina. Bio je sada najjači na teritoriji bivše Vojne granice, a naročito u onim opštinama, u kojima je na čelu agitacije stajao Gavra Živanović. O tome svedoče i brojni izveštaji organa vlasti, ali i drugih, kao i ton ovih izveštaja koji odaje veliku zabrinutost, ali i sugestiju da se vlada ubedi u neophodnost preduzimanja krajnje oštrih represalija protiv pokreta i njegovih agitatora. Čak se nastojalo da se i javno mnjenje okrene protiv SDPU u celini i njenog rukovodstva zato što je njena delatnost i delatnost njenog rukovodstva bila okarakterisana kao izdajnička. »U potpirivanju ovog pokreta učestvuju i socijalistički elementi iz našeg glavnog grada što je najgnusnija izdaja koja se ne može okvalifikovati dovoljno oštrim rečima«[66] — rečeno je u izveštaju Upravnog odbora torontalske županije predsedniku vlade za šta je i javnost saznala.

Veliki župan tamiške županije i grada Temišvara (Molnár) u svom opširnom izveštaju ministru unutrašnjih poslova Ugarske od 22. decembra 1903. godine (koji je sastavio na osnovu izveštaja sreskih načelnika i drugih podređenih mu organa) odmah na početku konstatuje: »U kovinskom srezu je u poslednje vreme socijalistički pokret uzeo zabrinjavajuće razmere.«[67] Zatim po već dobro poznatom receptu uzroke ovog pokreta ne traži u bednom položaju seoske sirotinje i u pauperizaciji seljaštva, već jedino u »bezdušnoj agitaciji socijalističkih agitatora koji se, eto, ne libe da huškaju narod protiv imućnijih slojeva društva, intelektualaca i popova.« Po njemu socijalističke ideje su »uvezene« u kovinski srez delimično iz susedne Srbije, delimično iz torontalske županije, tačnije iz Dolova.

Najveći propagator ovih ideja, veli veliki župan, je Gavra Živanović, koji je u toku oktobra došao po nalogu centralnog rukovodstva SDPU iz Budimpešte u svoje rodno mesto Dolovo sa zadatkom da u svojstvu saradnika socijaldemokratskog lista *Népszava* i urednika *Narodne reči* širi socijalističke ideje i stvara socijaldemokratske organizacije u pančevačkom, alibunarskom i kovačičkom srezu u torontalskoj i u kovinskom srezu u tamiškoj županiji. Živanović je od svog dolaska u ove krajeve marljivo obilazio sela navedenih srezova, organizovao neprijavljene sastanke i zborove na kojima je sakupljao priloge za partijske listove i za agitacione potrebe. U svojoj agitaciji — prema rečima velikog župana — Živanović je isticao da su socijalisti zaslužni za to što narod ove, 1903. godine ne treba da plaća poreze i što nije u toku godine došlo do regrutacije. Udarne tačke Živanovićeve agitacije su: borba za eksproprijaciju crkvenih imanja, ukidanje opšte vojne obaveze, otpuštanje činovnika, uvođenje opšteg i tajnog prava glasa i podela veleposeda.

Narod sa oduševljenjem prihvata ove parole i masovno se okuplja pod zastavu socijalista — nastavlja se u izveštaju — i to ne samo siromašni sloje-

[65] AV Tor. ž., br. 60, res/1904.

[66] OL ME. 1904—XXXVII — 1850. Izveštaj Upravnog odbora torontalske županije predsedniku vlade.

[67] DG ASB P. 9, br. 25, res/1903.

vi, već i imućniji seljaci. Stoga je Živanovićeva agitacija i sa materijalnog stanovišta veoma uspešna. Prema izveštajima prikupljenim od poštanskih ureda, značajna novčana sredstva upućuju se u kasu centralnog rukovodstva SDPU. Broj socijalista u kovinskom srezu doseže dve hiljade.

Socijalisti, za sada, propagiraju samo socijalističke ideje, ali to čine tako da njhov rad već sadrži u sebi elemente koji spadaju pod udar krivičnog zakona. Preti, međutim, opasnost — ističe veliki župan — da će ovi »bezdušni agitatori« s ciljem da u još većoj meri pridobiju za sebe narodne mase, ugraditi u svoj program i srpske nacionalne ideje. U tom slučaju ove će se ideje nezadrživo širiti u ovom, uglavnom srpskom življem nastanjenom srezu. Stanovništvo je već sada preplavljeno socijalističkim kalendarima, uvezenim iz Srbije. Pošto se kovinski srez neposredno graniči sa najradikalnijim područjima Srbije, neophodno je potrebno da organi javne uprave kao i žandarmerija najbudnije motre na ovaj pokret.

Kao predznak za nastupajuću opasnost veliki župan uzima i činjenicu da je više opštinskih predstavništava u kovinskom srezu odlučilo da ubuduće zapisnike vode i na srpskom jeziku. Krivicu za naglo širenje socijalističkih ideja baca i na *Narodnu reč*, koja izlazi kao organ SDPU u Budimpešti.

Naglo opadanje javne bezbednosti takođe smatra delom socijalista i njihove agitacije putem žive reči i štampe. U Gaju, veli, paljevine, krađe, provalne krađe stalno su na dnevnom redu. Socijalisti spaljuju kuće seljaka koji neće da im se priključe i pljačkaju ih. Kao primer navodi slučaj predsednika opštine i jednog člana opštinske uprave čije su kuće bile spaljene a u gašenju požara niko nije hteo da učestvuje. Ovoj opštini preti opasnost totalne anarhije jer su opštinska uprava i sveštenik potpuno izgubili uticaj na narod.

Od pojedinih opština najveći prostor posvećuje Bavaništu. Bavanište je, veli, glavno gnezdo socijalističkog pokreta. Ovde socijalisti, takoreći, svakodnevno održavaju tajne skupove, koje je veoma teško kontrolisati zbog toga što selo leži na nekih 500 jutara zemlje. Iznosi i nekoliko veoma interesantnih podataka: 40% tamošnjih socijalista su bogatiji seljaci, potpredsednik socijalističke organizacije je posednik sa 70 jutara zemlje i ima imovinu koja se procenjuje na oko 100 000 kruna, socijalisti su veoma neprijateljski raspoloženi prema crkvi u celini i sveštenik posebno; ne primaju popa u svoje kuće da im sveti vodicu, a prilikom upisa u socijalističku partiju potpisuju izjavu o istupanju iz pravoslavne vere.

U selu ima veoma mnogo vatrenog oružja. Pištolje imaju nezreli mladići od 14-17 godina starosti koji do kasno u noć ostaju na ulicama i ne retko zabavljaju se opštom pucnjavom. Seljaci uopšte ne respektuju »gospodsku klasu«, neće gospodu ni da pozdrave na ulici i sl. Neki čak vele da svu gospodu treba poubijati. Nadničari na taj način vrše pritisak na gazde da neće raditi kod onih koji nisu članovi Socijaldemokratske partije.

U daljem tekstu opisuje kako je došlo do hapšenja a potom oslobađanja Gavre Živanovića u Bavaništu. Socijalisti toga sela su, naime, nameravali da 13. decembra održe zbor. Toga dana je stigao Gavra Živanović i odseo kod svog prijatelja, druga i istomišljenika, Stankovića. Žandarmi su saznali za neprijavljeni zbor i gde se Živanović nalazi, pa su upali u kuću i uhapsili ga.

Bili su, međutim, brzopleti, jer se kod Stankovića tada nalazio svega nekoliko ljudi, a u sobi gde se Živanović nalazio svega još 2-3 čoveka. Žandarmi su ipak sproveli Živanovića u Kovin i predali ga u opštinski zatvor. Čim su saznali za hapšenje, oko 300 seljaka posedali su na 80-90 zaprežnih kola i pošli u Kovin da ga oslobode. Sreski načelnik je, doduše, pokušao da umiri narod, ali mu to nije pošlo za rukom. Pošto nije imao dovoljnu brihijalnu silu, bio je prisiljen da oslobodi Živanovića, s tim da ga patrolno otpremi u njegovo zavičajno mesto, Dolovo.

Iz svega ovoga veliki župan je izvukao zaključak da je situacija u kovinskom srezu veoma ozbiljna i zahteva brzo i energično reagovanje viših organa vlasti jer će, u suprotnom, opštinski organi postati potpuno bespomoćnim.[68]

Pokret na jugu Banata javlja se već sa prvim prolećnim danima 1903. godine, a ne tek u oktobru, kako to stoji u izveštaju velikog župana tamiške županije. Tada su, naime, upućeni pravi dopisi iz ovih krajeva centralnim organima SDPU,[69] u kojima se govori o prilikama u tom području i zadacima na polju stvaranja preduslova za organizovanje pokreta. A i Živanović je došao znatno ranije u južni Banat, negde odmah posle X kongresa SDPU, koji je održan u Budimpešti u aprilu 1903. godine.[70] Pošto je bio veoma popularan i dobar organizator, Živanović je dobio zadatak da organizuje celokupan pokret u torontalskoj županiji, a ne samo u južnim delovima ove i tamiške županije. O njegovoj popularnosti i sposobnostima govore i dva interesantna podatka: 1) on je na X kongresu, prilikom izbora partijskog rukovodstva dobio 20 glasova iako nije ni bio na listi kandidata;[71] 2) peštanska policija ga je smatrala, pored Milorada Popova najznačajnijim članom redakcije *Narodne reči.*[72] Njegovi glasovi prilikom izbora partijskog rukovodstva govore o težnji jednog dela članstva da u centralno rukovodstvo budu izabrani i predstavnici narodnosti. Iz tih razloga je naredne ,1904. godine, na XI kongresu SDPU Dušan Tušanović dobio, pod sličnim okolnostima 126 glasova. Međutim, ni to nije bilo dovoljno da bude izabran.[73]

Po odluci X kongresa trebalo je što hitnije pristupiti osnivanju županijskih organizacija. U torontalskoj županiji Živanović je bio jedan od glavnih organizatora županijske konferencije koja je bila zakazana za 2. avgust 1903. godine u Pančevu. Na konferenciju su mogli da delegiraju svoje predstavnike ne samo legalne radničke organizacije, već, i grupe socijalista ukoliko u opštini nije postojala legalna organizacija. U ovom slučaju mandat je

---

[68] Isto.

[69] *Népszava,* 5. marta 1903, 7.

[70] Na kongresu je bilo prisutno ukupno 349 delegata iz cele Ugarske. Od toga 92 delegata iz 50 budimpeštanskih organizacija i 257 delegata iz 182 organizacije drugih 165 mesta. Iz vojvođanskih opština prisutni su delegati: Bajše, Begeča, Kiškera, (Bačko Dobro Polje), Malog Torka (Begejci), Budisave, Kupusine, Jaše Tomića, Velikog Torka (Begejci), Okera (Zmajevo), Stare Moravice, Pančeva, Rumenke, Subotice, Sarče (Sutjeska), Temerina, Turske Kanjiže (Novi Kneževac), Nove Šove (Ravno Selo), Sente i Sombora (MMTVD 3, 120).

[71] Izveštaj budimpeštanske policije za 1903. g. (MMTVD III).

[72] Isto. Greškom (štamparskom ili drugom) u izveštaju stoji Popov a ne Popović.

[73] Izveštaj budimpeštanske policije za 1904. g., 155.

trebalo da potpišu najmanje dvanaestoro ljudi iz istog mesta. Za prikupljanje mandata bio je zadužen Gavra Živanović sa stanom u Pančevu.[74] I iz ovoga se vidi da je ovaj partijski radnik svoju agitaciju u južnom Banatu započeo znatno pre oktobra 1903. godine.

Živanović je u ovom delu Banata veoma brzo stekao ogromnu popularnost. Svuda su ga veoma rado primali i slušali. Kao primer navodimo da je skoro svaki seljak u Gaju potpisao arak papira na kome su u zaglavlju stajale ove reči: »Mi, potpisani stanovnici Gaja, želimo da nas Gavra Živanović poseti ovde u Gaju...«[75]

Zahvaljujući i ovim pozitivnim osobinama Gavre Živanovića, pokret u južnom Banatu, a naročito u kovinskom srezu, uzeo je neverovatne razmere, kao što se to dobro vidi i iz interpretiranog izveštaja velikog župana tamiške županije. O načinu kako se ovaj pokret prenosio iz sela u selo daje veoma dragocene podatke i pismo Jovana Srdića, paroha u Gaju, vršačkom episkopu Zmejanoviću.[76] Ovo pismo zaslužuje detaljniju interpretaciju, jer je napisano na osnovu neposrednog poznavanja prilika u tom selu i svežih informacija ili u vreme kulminacije pokreta. Naravno pismo potiče iz pera čoveka koji se nalazio u suprotnom taboru, kao što je to bio slučaj i sa velikim županom. Ali je ovaj čovek bio u još većoj meri ozlojeđen zbog uspeha Živanovićeve agitacije nego veliki župan, jer je pokret, koji je započeo Živanović u ime SDPU, neposredno ugrožavao i njegovu ličnu egzistenciju kao paroha. Zato je bio nezadovoljan i merama organa vlasti protiv socijalističkog pokreta. Smatrao ih je veoma mlakima. Inače, i Srdić tvrdi da je pokret počeo u leto 1903. godine. On piše: »Već u leto 1903. godine doznali smo za socijalistički pokret u Dolovu koji je pokrenuo i demagoškim sredstvima služeći se održavao neki Gavra Živanović, krojački kalfa rodom iz Dolova, a u interesu mađarske socijaldemokratske partije. Čim sam saznao kakvim se demagoškim metodama služi imenovani agitator, odmah sam naslutio, kakva opasnost može da zapreti našem društvu, ali i našoj pravoslavnoj crkvi. U početku se činilo da je pokret lokalnog značaja ali je ubrzo uzeo ogromne razmere«.[77]

Po Srdiću, pokret je u Gaju započeo sredinom novembra 1903. godine, a širio ga je neki Lazar Popov, koji se pre nekih deset godina doselio iz Dolova. On je, naime, prilikom posete Dolovu sreo Gavru Živanovića i kada se vratio u Gaj, takoreći u ekstazi je počeo da govori svojim susedima, zatim i drugima da je Živanović učen čovek, iskren prijatelj naroda i kao takav nastoji da izbavi narod iz kandži gospode. Ubrzo zatim Lazar Popov je počeo da ide od kuće do kuće sa velikim arkom papira tražeći potpise za pismo ko-

[74] *Népszava*, 1. avgusta 1903, 6.

[75] Partijski institut NR Mađarske (PI) Arch. F. 716 BM. res. 1904—22. Pismo Jovana Srdića, paroha Gaja, vršačkom episkopu Gavrilu Zmejanoviću od 27. februara 1904. Originalno pismo, kako je meni poznato, nije pronađeno, već samo prevod originala na mađarski jezik. Zmejanović je original, ili prevod originala, poslao Ministarstvu unutrašnjih poslova Ugarske u prilogu ovog pisma upućenog ministru. Zmejanovićevo pismo nije pronađeno. U predmetu se nalazi i prevod jednog veoma interesantnog pisma Gavre Živanovića koji je paroh u Gaju dostavio Zmejanoviću.

[76] PI Arch. F. 716 BM. res. 1904—22.

[77] Isto.

jim se Živanović poziva da poseti Gaj. Ovoj akciji se pridružio i Vlada Janković i drugi.

U početku se parohu činilo da je sve to komično, međutim, ubrzo je morao da shvati da se radi o veoma ozbiljnoj akciji jer su se skoro svi u selu upisali u socijaliste. Ljudi su govorili samo o socijalizmu i svi su bili u velikom iščekivanju kada će ih Gavra Živanović posetiti. Uputili su mu i nekoliko delegacija u Dolovo.

Po dobijenim instrukcijama, socijalisti u Gaju sami su sazivali zbor na kome su izabrali izvršni odbor mesne organizacije SDPU. Lokalnim agitatorima mnogo su u radu pomagale socijalističke publikacije, pošto je selo bilo preplavljeno brošurama i drugim materijalima socijalističke sadržine kao i listom Narodna reč. Ovaj list je u paketima stizao u selo i bio uspešno rasturan. A kada je u Bavaništu održan narodni zbor, mnogi žitelji Gaja imali su prilike da na delu upoznaju Živanovića. On je ostavio na njih veoma snažan utisak, što potvrđuje i Srdić u svom pismu ovim rečima: »Nakon zbora ogromno je naraslo oduševljenje za socijalizam. Takoreći ceo narod je živeo u ekstazi, tako da argumentima ništa se nije moglo postići. Pokret je postigao svoj vrhunac... Oni koji su bili na socijalističkom zboru u Bavaništu govorili su da agitator Gavra Živanović "mora da je u pravu" ako je u Bavaništu u prisustvu sreskog načelnika smeo da posipa "gospodu" najvećim uvredama, a pri tome sreski načelnik nije smeo ni da zucne već je ćutao kao zaliven.«[78]

Srdić je bio nezadovoljan i odnosom organa vlasti prema socijalističkom pokretu. Priznaje im budnost, ali im zamera što su protiv socijalista preduzimali veoma blage mere i time su i sami doprineli da se socijalistički pokret toliko nabuja.[79]

Osnovna obeležja pokreta u južnom Banatu

Svi izvori se slažu u tome da je pokret u južnom Banatu, a naročito na teritoriji bivše Vojne granice, bio u mnogo čemu specifičan u odnosu na socijalističke pokrete agrarnog proleterijata i siromašnog seljaštva u drugim krajevima zemlje, pa čak i u odnosu na druge — severnije i zapadnije krajeve današnje Vojvodine. Podžupan tamiške županije je u pratnji temišvarskog državnog tužioca obišao sve opštine u kovinskom i belocrkvanskom srezu u kojima je socijalistički pokret uzeo velike razmere i pokušao da sazna razloge zašto je i kako pokret mogao tako iznenada i snažno da bukne i nađe sebi plodno tle tamo gde nisu postojali veleposedi i gde se ranijih godina nije ni osećalo prisustvo socijalističke agitacije. Boraveći nedelju dana na terenu, dolazili su u kontakt sa narodom, saslušali žalbe seljaka, razgovarali sa predstavnicima lokalnih organa vlasti, sa sveštenicima i svima drugima od kojih su mogli dobiti neke odgovore na ova pitanja. Pa i pored svega toga nisu uspeli da otkriju prave odgovore, pogotovo ne na prvi deo pitanja: koji su glavni razlozi nabujalog socijalističkog pokreta u ovim opštinama.[80]

---

[78] Isto.

[79] Isto.

[80] DG ASB P. 9. br. 234 res/1904. Izveštaj podžupana tamiške županije Min. un. posl od 12. III 1904.

Ovo im nije pošlo za rukom verovatno zbog njihove klasne pripadnosti, zbog toga što su na ceo kompleks pitanja gledali kroz prizmu usko klasnih interesa one klase čiji su i sami bili predstavnici. Drugačije se ne može objasniti kako su mogli zaključiti da je do pokreta došlo takoreći isključivo usled »bezdušne« agitacije socijalističkih agitatora koji su upućeni u ove krajeve od rukovodstva SDPU. Ipak, prezentuju nam nekoliko interesantnih podataka i o društveno-ekonomskim odnosima koji su prouzrokovali velika nezadovoljstva, a znatno više takvih koji govore o karakteru samog pokreta, odnosno kako su ga organi vlasti gledali.

Seljaci su se najviše žalili na zloupotrebe mesnih organa vlasti, naročito na samovolju opštinskih beležnika u Bavaništu i Nikolincima. U Plošicu uzroci su, i po podžupanu, bili dublji. Radilo se o vekovnoj žeđi seljaka za zemljom. Međutim, prilike su ovde bile takve da su seljaci mnogo više vremena gubili obrađujući svoje njive samo zato što su one bile presecane i okružene većim ili manjim kompleksima komorskih imanja, a koja seljaci nisu nikako mogli da dobiju u zakup mada su to decenijama tražili. Ovo nezadovoljstvo je toliko naraslo da je najzad došlo do ozbiljnih nereda sa teškim posledicama u zimu 1903/04. godine. U Mramorku su takođe komorski posedi bili uzrok nezadovoljstava. Tamo seljaci nisu govorili toliko o zakupu, već o podeli komorskih poseda na pesku, pogodnih za vinograde. Pod uticajem socijalističke agitacije, težnja seljaka je prerasla u zahtev tim pre što su mnogi ljudi sa strane dobijali od komore parcele peska za sađenje vinove loze.[81] Sreski načelnik modoškog sreza takođe spominje zahteve seljaka za zemljom: »Tamo gde postoje veleposedi, naravno, zahtevaju i podelu zemlje — inače svi zahtevaju da pečenje rakije, gajenje duvana, lov i ribolov bude oslobođen svih dažbina.«[82]

O ostalim seljačkim nedaćama podžupan tamiške županije ne kaže ništa, mada su seljaci morali i o njima da mu govore, jer ih je veoma tištalo. Primera radi, regresivni poreski sistem umesto progresivnog, bio je jedan od glavnih razloga pauperizacije seljaštva zajedno sa kreditnom politikom koja je u velikoj meri opterećivala seljakovu nekretninu, kao i sa makazama cena u korist industrijske robe itd. Pa i razlozi nacionalne prirode morali su biti poznati. Načelnik pančevačkog sreza kao najvažniji razlog za socijalistički pokret među seljacima navodi naglu pauperizaciju. On veli da život postaje sve skuplji, a tereti poreski i drugi sve veći i to stvara opšte nezadovoljstvo.[83] Zato je i istaknut zahtev da se oporezuju samo prihodi iznad 1400 kruna (700 frt.).[84] U Kusiću, u belocrkvanskom srezu, gde je bilo prema proceni sreskog načelnika više od 500 socijalista, uglavnom Srba i Roma, bezemljaši su takođe zahtevali pored slobode gajenja duvana i pečenja rakije i slobodu lova i ribolova, ukidanje činovničkih položaja kako u političkim tako isto i u crkvenim opštinama i podelu crkvenih imanja, jer su im prihodi bili isuviše mali

[81] O filokseri koja je uništila vinograde u okolini Vršca i Bele Crkve, kao i o obnovi vinograda poslednjih godina XIX i početkom XX veka, vidi: Kalman Čehak, *Radnički pokret u Banatu do osnivanja Socijaldemokratske partije Ugarske 1868—1896*, Novi Sad 1971, 81—82.

[82] Izveštaj sreskog načelnika modoškog sreza (vidi AV Tor. ž., br. 5, res/1904).

[83] Izveštaj načelnika pančevačkog sreza (vidi AV Tor. ž., br. 5, res/1904).

[84] *Donau-Temes-Bote*, 31. marta 1904.

u odnosu na terete koje su morali da podnesu. Vladalo je opšte nezadovoljstvo celokupnim društvenim sistemom, pa su istakli i jedan, za socijalistički pokret svakako neobičan zahtev: da se uvede slobodan izbor vladara.[85] Ovo poslednje su učinili sigurno pod utcajem svežih događaja u Srbiji te 1903. godine. Postojale su, dakle, mogućnosti da analiza socijalnog i nacionalnog položaja naroda bude temeljnija. Pošto je to izostalo, zaključak je formulisan ovako: pokret je prouzrokovala »bezdušna« agitacija koja se vrši putem socijalističkih listova kao što su *Narodna reč, Votul Poporului, Volkswille i Adeverul* koji izlaze kao organi SDPU na srpskom, rumunskom i nemačkom jeziku, nadalje putem velikih količina letaka socijalističke sadržine, ne retko ilegalno ubačenih iz Srbije, putem žive reči mnogobrojnih agitatora koji ni sami nemaju dovoljnu spoznaju o socijalističkoj ideologiji. A pošto ne poznaju pravu suštinu naučnog socijalizma, nije ni čudo što je pokret koji su pokrenuli pošao drugim — anarhističkim pravcem.[86]

Ovu konstataciju ne možemo u potpunosti odbaciti jer je i mnogi drugi izvori potvrđuju, a potvrđuje ga i sam karakter pokreta u ovom delu Banata. Pitanje je jedino razgraničenja: do koje mere su za ove devijacije bili krivi sami agitatori upućeni iz centara socijalističkog pokreta, u čemu su krivice lokalnih agitatora koji su počeli tek da se upoznaju sa abecedom socijalističkog učenja i najzad koji je udeo u tome i samih seljaka koji su dodavali zahtevima SDPU sve što ih je u svakodnevnom životu najviše tištilo. Teško je poverovati da su seljaci od agitatora čuli izjave da su socijalisti i socijaldemokratska partija zaslužni za to što se već drugu godinu uzastopno ne ubiraju porezi i što se ne vrši regrutacija.[87] Time bi ti nazovi socijalistički agitatori stvarali iluzije da je dovoljna sama agitacja i glasna reč revolta za postizavanje rezultata trajne vrednosti. A pravi agitatori su uvek i svuda isticali potrebu stvaranja čvrstih i trajnih organizacija koje se temelje na naučnom socijalizmu i sposobnih da ponesu sav teret socijalističkog pokreta na terenu. No, neka zbivanja išla su na ruke onih koji su bili skloni da poveruju da su socijalističke snage dovoljno narasle i da je došlo do krize samog kapitalističkog društvenog sistema, a ne samo krize dualizma, te je kucnuo čas da se izbori nešto više od minimalnih zahteva socijaldemokratije. Ugarska je zaista bila u teškoj krizi, jednoj od najtežih kriza dualizma od nagodbe 1867. godine, zbog kvote, zahteva za povećanje vojnog budžeta i otpora građanske opozicije prema vladi i vladajućoj stranci čak i putem opstrukcije u parlamentu da bi na taj način onemogućili izglasavanje zakona. Mnogi su videli samo posledice političke krize a ne i njenu suštinu, pa su bili spremni da joj daju druge dimenzije. U SDPU je bila daleko od toga stepena razvijenosti da bi mogla odigrati vidniju ulogu u jednoj ovakvoj krizi kao što je bila kriza dualizma. Mogla je jedino da podrži opstrukciju građanske opozicije, što je i učinila, ističući antimilitarističke parole na mnogobrojnim narodnim zborovima u Budimpešti i unutrašnjosti zemlje, kao što su: Pošto je narod obes-

[85] DG ASB P. 9, br. 194, res/1904.
[86] DG ASB P. 9, br. 234, res/1904.
[87] Skoro u svima izveštajima sreskih načelnika, podžupana i velikih župana torontalske, odnosno tamiške županije stoji ovakva tvrdnja da seljaci pripisuju socijalistima i SDPU što je izostala regrutacija i što se ne ubiru porezi.

pravljen »ni jednog čoveka, ni prebijenu paru ne dajemo za militarizan.« No, ovom prilikom ne želim da se upuštam u kritiku globalne politike SDPU, niti mogu sada da dam odgovor na pitanje do koje mere su sami agitatori krivi za to što je u južnom Banatu socijalistički pokret u 1903/04. godini postao po mnogo čemu specifičan, a u kojoj meri su ga same okolnosti učinile takvim. Za donošenje pouzdanih ocena nemam dovoljno podataka.

Činjenica je da je ovdašnji pokret uzeo izvesna anarhistična obeležja, najverovatnije i zbog nesrećna spajanja u glavama ljudi programa SDPU iz 1903. godine, koji je u velikom broju primeraka bio razdeljen na jezicima svih narodnosti, i programa Srpske radikalne stranke (o tome ću kasnije reći nešto više), ali i zbog naglog bujanja pokreta kada je moguće da parcijalni zahtevi dobijaju strateški značaj u svesti ljudi.

Podžupan tamiške županije takođe je uočio razlike između programa SDPU i programa koji je nastao na terenu u južnom Banatu. On je ovaj program svrstao u nekoliko tačaka:

1) uspostavljanje bivše Vojne granice i njeno otcepljenje od Ugarske;

2) isključenje iz upotrebe mađarskog jezika u javnoj upravi, sudstvu i školstvu;

3) ukidanje svih organa vlasti;

4) javnu upravu i poslove pravosudnih organa da obavljaju opštinski organi besplatno i na jeziku stanovništva;

5) eksproprijacija crkvene imovine i ukidanje sveštenićkih plata;

6) ukidanje opšte vojne obaveze;

7) reforma poreske politike tako da poreze plaćaju samo oni čiji godišnji prihod premašuje sumu od 1400 kruna (700 frt.);

8) potpuna sloboda lova, ribolova, gajenja duvana i pečenja rakije.

Na kraju podžupan zaključuje:

»Osnovna usmerenost ovdašnjeg socijalističkog pokreta, kao što se iz gore izloženoga vidi, u potpunosti odudara od socijalističkih pokreta u drugim krajevima zemlje. Razlike su i u tome, što u drugim krajevima zemlje na čelu pokreta stoje siromašniji ljudi a ovde imućniji seljaci.«[88]

Veliki župan tamiške županije takođe ističe nacionalno obeležje pokreta, da je isti uperen i protiv integriteta mađarske države jer se zahteva uspostavljanje Srpske Vojvodine ili Vojne granice, ali i uvođenje seljačke vladavine, zatim ukidanje zvaničnog mađarskog jezika u uredima i nadleštvima kao i u školama. On doslovno kaže: »Narod je fanatično sledio parole socijalističkih listova, letaka i agitatora, a pod uticajem ovih parola zauzimao je preteći stav protiv organa vlasti, a u nekim opštinama je čak bojkotovao one ljude koji nisu hteli da se priključe socijalistima.«[89]

Govoreći o karakteru pokreta, slična mišljenja iznose i županijski organi torontalske županije. Podžupan veli da se propagiraju komunističke i anarhističke ideje i ideje o podeli veleposeda: »Oni hoće da država dodeli svakome zemlju, da lov i ribolov postanu potpuno slobodni, da činovnici ne

---

[88] DG ASB P. 9, br. 234, res/1904.

[89] Izveštaj velikog župana tamiške županije predsedniku vlade u kome sumira svoja zapažanja o socijalističkim pokretima u 1903. godini nalazi se u Zemaljskom arhivu Mađarske: OL ME 1904—XXXVII — 1606.

budu plaćeni već da administracija bude besplatna; da beležnici, lekari, popovi i činovnici besplatno služe narodu itd. Osim toga, oni (socijalisti, moja primedba) zauzimaju neprijateljski stav prema mađarskoj državi i mađarskom jeziku.«[90] Upravni odbor torontalske županije je, pak, zauzeo stanovište da se ovde radi o postojanju jedne tajne organizacije koja potpiruje pokret takvih razmera na koje se ranije nije moglo ni misliti. Da se ne radi isključivo o agrarnom pokretu, dokazuje i činjenica da je pokret najjači baš u onim delovima županije gde nema veleposeda, na teritoriji bivše Vojne granice. Ovaj pokret se ne može objasniti »uobičajenim frazama« da veleposednici upropašćuju narod time što mu ne omogućuju čestitu zaradu, a veleposedi zato što narod nema zemlje. Pokret na teritoriji bivše Vojne granice zaslužuje posebnu analizu jer je narod, živeći decenijama pod krutim vojnim režimom, naučio da bude disciplinovan, a danas više nije.[91]

O karakteru toga pokreta možemo saznati mnogo i iz već pomenutog i delimično interpretiranog pisma paroha u Gaju. I on takođe tvrdi da je ovaj pokret širen pod firmom socijalističkih ideja, ali je narod ostao bez i osnovnih saznanja o suštini socijalizma. On čak tvrdi da niko u Gaju nije shvatio program SDPU, mada je bio rasturan u velikim količinama. Znatno bolje su ljudi shvatili sadržaje brošura, koje su takođe u velikim količinama razdeljene, jer su pisane popularnim jezikom, mada — dodaje — sa jakom demagoškom notom. Narod je sa najvećim zadovoljstvom čitao po sokacima, u krčmama i po kućama srpski socijalistički list *Narodna reč*.

Sveštenik tvrdi da je sve te štampane stvari pročitao i da je na osnovu toga utvrdio da *Narodna reč* piše veoma dvosmisleno o glavnim socijalističkim idejama i zbog toga seljaci nisu u stanju da stvore sebi pravu sliku o socijalizmu. Njemu, naime, smeta što *Narodna reč* oštro kritikuje vlast, a naročito što ni sveštenici nisu pošteđeni, i zato daje tako lošu karakteristiku o listu. Bio je veoma zabrinut zbog toga što su seljaci sa najvećim zadovoljstvom čitali ove »napade« na ljude na vlasti i na sveštena lica »diveći se smelosti onih koji su to napisali, smatrajući istovremeno da su ti hrabri ljudi pozvani da ukinu eksploataciju naroda«.[92]

Prilikom opisivanja karaktera pokreta i paroh u Gaju navodi da socijalisti u ovom, pa i u ostalim selima, hoće da vrate vojnu upravu i da uspostave Vojnu granicu, jer smatraju da će u tom slučaju državna uprava postati znatno jeftinija, porezi manji. Seljak veli: »Šta će nam ti silni činovnici, bilo bi bolje da oficiri budu ujedno i činovnici onda bi sve to otpalo...«. Narod ima mnogo nevolja sa režimom, jedva može da podnese sva silna davanja kojima je opterećen; ima mnogo sudova, advokata, svakojake gospode i svi oni izrabljuju narod. Vojna uprava je bila znatno jeftinija... Ovako više ne ide... Treba menjati zakone... itd.

Sveštenik takođe zna za težnju seljaka za zemljom, za podelom veleposeda i crkvenih imanja i za uvođenjem takvog režima koji će svakom rad-

---

[90] Podžupan torontalske županije budimpeštanskom kraljevskom tužioštvu o karakteru pokreta (AV Tor. ž., br. 5. res/1904).

[91] Izveštaj Upravnog odbora torontalske županije predsedniku vlade (OL ME 1904—XXXVII — 1850).

[92] Institut Mađarske socijalističke radničke partije: A Magyar Szocialista Munkáspárt Párttörténeti Intézete (u daljem tekstu PI) Arch: F.: 716 BM res/1904—22.

nom čoveku obezbediti godišnji prihod od 700 forinti da bi mogao pristojno živeti. Zna i za zahtev za oslobađanje od poreza za gajenje duvana i pečenje rakije, kao i za slobodan lov i ribolov itd.[93]

Pored već istaknutih karakteristika pokreta u južnom Banatu, treba istaći i njegov izraziti antiklerikalizam. Naime, antiklerikalizam ovde nije samo verbalan kao što je to slučaj, manje ili više, u ostalim delovima zemlje i Vojvodine, već je dobio konkretan vid borbe protiv crkve u celini, manastira i sveštenika posebno. Poznate stavove SDPU da je vera lična stvar svakog pojedinca, da crkva ima ogromne posede, a seljaci nemaju dovoljno zemlje, da »mantijaši« »zaglupljuju« narod umesto da ga vaspitavaju itd., i ovde su iznosili socijalistički agitatori. Ali su otišli korak dalje: pokrenuli su konkretnu akciju za smanjenje sveštenićkih plata na 300, najviše 400 frt. godišnje. Gavra Živanović je predlagao jednostavno rešenje: treba da se skupe deset članova crkvenog odbora i od predsednika crkvene opštine zahtevaju sazivanje skupštine. Na njoj treba doneti i zapisnički konstatovati odluku o visini sveštenićke plate; odluku zatim treba samo sprovesti u život i kontrolisati njeno poštovanje.[94]

Sveštenici su učinili sve što su mogli ne bi li parirali agitacijama socijalista. Neki su pokušali da putem crkvenih beseda odvrate narod od socijalista i socijalizma, ali su postigli suprotan efekat. Narod je počeo da bojkotuje crkvu i da ne odlazi na bogosluženja.[95]

Građanska štampa se takođe živo bavila socijalističkim pokretom u južnom Banatu dajući mu slične karakteristike kao i predstavnici organa vlasti: da je manje socijalistički, a više anarhistički i da teži razaranju postojećeg poretka (kao da socijalistički pokret ne ruši kapitalistički društveni poredak radi izgradnje socijalističkog), čije glavne parole glase: »Nećemo da plaćamo poreze, da dajemo vojnike, da plaćamo trošarinu, niti pristojbe za lov i ribolov... Dole sa gospodskom klasom, dole sa sveštenstvom!« Ovi ljudi hoće da najure vlast da bi je prigrabili sebi i uveli seljački režim... Masa jedva još poštuje vlast i otvoreno izjavljuje: kada su u Srbiji mogli nekažnjeno da ubiju kralja, ovde mogu barem da najure činovnike.[96]

---

[93] Isto.

[94] Isto. U ovom predmetu je prevod pisma Gavre Živanovića nekom Šeferu, verovatno u Gaju. Pismo je u originalu ili u prevodu na mađarski jezik dospelo iz Gaja u Ministarstvo unutrašnjih poslova posredstvom paroha u Gaju i vršačkog episkopa Zmejanovića.

[95] Paroh u Gaju o ovome piše sledeće (u slobodnom prevodu sa mađarskog): Prateći pokret, razmišljao sam o tome šta treba da preduzmem. Najpre sam hteo da besedama u crkvi odvratim narod od pokreta, ali kada sam video da sveštenici u okolnim selima na ovaj način nisu ništa postigli, odustao sam od ove namere tim pre jer je u drugim mestima posle ovakvih beseda narod počeo da bojkotuje crkvu (PI Arch. F.: 716 BM res/1904—22).

[96] *Gross Becskereker Wochenblatt*, 16. januara 1904, 3.

U sličnom tonu pisali su i ostali nemački i mađarski listovi u Vojvodini o pokretima u srpskim i rumunskim selima[97] i nema potrebe da se duže zadržavamo na njima. Vredi, međutim, posvetiti nešto veću pažnju reagovanjima vojvođanske srpske građanske štampe. Ali zbog skučenosti prostora, daću samo opštu ocenu o tome. Ona je bila i uznemirena i iznenađena silinom pokreta u srpskim selima, ali i naterana da prestane sa apstraktnim bavljenjem pitanjima socijalizma i socijalističkog radničkog pokreta koja ju je uglavnom karakterisala. Umesto toga počela je aktivno da se odnosi prema ovim pitanjima i da stalno prati zbivanja vezana za ovaj veoma prisutan i aktuelan pokret koji uzima sebi u zadatak da rešava najakutnija i najbolnija pitanja ljudskog društva na našem tlu. Naravno, srpsko građansko društvo je zabrinuto za jedinstvo i slogu srpskog naroda koje, eto, potpuno nepotrebno, po njima, narušavaju socijalistički agitatori, listovi, brošure, kalendari i leci, time ugrožavaju i samo biće srpskog naroda pa im je potrebno da čine sve što im je u moći ne bi li narod odvratili od socijalističkog pokreta. Ponovilo se ono što se desilo negde 1875. godine kada je *Pančevac*, zabrinut delatnošću Laze Nančića, Nikole Markovića i drugih srpskih socijalista i sve većim okupljanjem Srba radnika i sitnih zanatlija u radničkim društvima zajedno sa ostalim radnicima druge narodnosti, ustao protiv Srba socijalista optužujući ih da propagirajući internacionalni socijalizam potkopavaju nacionalne i ostale interese srpskog naroda.[98] Ili ono što se zbilo 90-ih godina XIX veka kada je *Zastava*, u rukama nekadašnjeg socijaliste a sada radikala Jaše Tomića, najoštrije napadala socijalizam i socijalističke agitatore Mitu Radujkova, urednika *Zemljodelca*, i ostale. Mada im je osporila da shvataju suštinu socijalizma, ipak ih je pozvala da se okane socijalističke agitacije da ne bi odveli srpski narod onamo gde su mađarski socijalisti odveli svoj mađarski narod. Istovremeno *Zastava* je delila lekcije i »istinskom« socijalizmu i o »istinskim« socijalistima, propagirajući pri tome klasni mir, tvrdeći da će socijalizam jednoga dana pobediti i bez »rušilačke« borbe.[99]

Početkom XX veka *Zastava* je još više zabrinuta i još žešće napada, što je i razumljivo, jer je socijalistički pokret među Srbima sada bio znatno jači i uspešno je počeo da odvlači masovnu bazu od Srpske radikalne stranke u socijalističke redove. Seljaštvo je, naime, bivalo sve manje zadovoljno sa ne retko čisto demagoškim istupanjima Tomićeve radikalne stranke, koja je za sebe, doduše, tvrdila da je istovremeno i nacionalna i socijalistička, da je slobodoumna i radikalna, da objedinjuje u sebi dva velikana srpskog naroda Miletića i Markovića. A u stvarnosti, znala je da bude ekstremno nacionalis-

[97] Vidi primera radi, *Torontál*, br. 10/1904, 2. *Torontál* u jednom ranijem broju (3/1904, 2) opisujući pokrete u Banatu, iznosi da su seljaci zahtevali da opštinski knez i odbornici ne primaju plate, da se otpuste iz službe neki opštinski činovnici, a da sveštenici drže besede po uglovima ulica a zatim tanjirom u ruci neka prikupljaju priloge ako hoće tako a ne radom da zarađuju hleb. Da ne ulazimo u to dokle ide šala i gde počinje zbilja, neosporno je da i ovaj podatak govori o tome da su seljaci bili antiklerikalno raspoloženi.

[98] Kalman Čehak, *Prilog proučavanju Nove omladine*. Ujedinjena omladina srpska, Zbornik radova Matice srpske 1968, 552.

[99] *Zastava*, 6. februara 1989.

tička, čak šovinistička, a istovremeno da sarađuje sa najšovinističkijom mađarskom građanskom strankom pod vođstvom Ferenca Košuta.[100]

I pored ozbiljnih slabosti, Srpska radikalna stranka je u ovo vreme uspevala da okupi u svoje redove najrazličitije slojeve srpskog društva jer je u svom programu imala nekoliko veoma naprednih političkih i ekonomskih, pa i socijalnih i nacionalnih zahteva, kao što su: demokratizacija društvenih odnosa, sloboda štampe, zbora i dogovora, opšte pravo glasa, ukidanje stajaće vojske, besplatno pravosuđe i obrazovanje, besplatna lekarska nega, progresivno oporezivanje, oslobođenje od poreskih obaveza ljudi sa malim prihodima i sitnih seljaka, sloboda pečenja rakije, gajenja duvana, radničko zakonodavstvo itd.

Neki zahtevi seljaka socijalista iz 1903—04. godine uzeti su makar delimično iz programa Radikalne stranke i tako je nastala već pomenuta mešavina programa SDPU i Srpske radikalne stranke. Nije ni čudo da je došlo do mešanja nekih stavova programskih tačaka dveju ideološki veoma različitih partija ako se zna da su seljaci u južnom Banatu bili već skoro dve decenije pod idejnim utacijem radikala a tek sada, u prvim godinama XX veka, mogli su neposrednije da se upoznaju sa socijalističkim idejama.

Za to kratko vreme narodne mase nisu još uspele da razluče ideje, a pogotovo im je bilo teško razlikovati naučni socijalizam od demagoških istupa pojedinaca i demagogije nekih građanskih stranaka koje su na taj način htele obezbediti sebi masovnu bazu. Godine 1903—04. znale su pouzdano samo toliko da će pod zastavom socijaldemokratske partije moći uspešnije da se bore za svoje klasne interese protiv buržoazije i veleposeda svake vrste. Strategiju i taktiku borbe bilo je već znatno teže izgraditi jer ni SDPU, ni SDPH nisu imale izgrađene programe za selo, za agrarni proletarijat i seljaštvo. Deseti kongres SDPU učinio je tek prvi korak na ovom planu odlukom o formiranju zemaljskog saveza agrarnog proletarijata i seljaštva, koja će se ostvariti tek 1906. godine.

Ipak su SDPU kao i SDPH bile do prvog svetskog rata najnaprednije političke partije koje su delovale na tlu današnje Vojvodine. One su bile jedine internacionalne proleterske partije koje su stajale na pozicijama marksizma i imale za cilj da preobraze klasno u besklasno društvo sredstvima klasne borbe. Zahvaljujući ovakvoj, u osnovi ispravnoj političkoj i ideološkoj orijentaciji, socijalisti su mogli blagovremeno i ispravno da reaguju na mnoga aktuelna društvena pitanja, ispravnije i iskrenije od, primera radi, radikala kada je na dnevnom redu bilo pitanje narodnocrkvene autonomije. Radikali su ovo pitanje podredili prvenstveno interesima svoje stranke, a socijalisti interesima celokupnog srpskog naroda u Ugarskoj. Zato su 1902. godine uputili Manifest poslanicima autonomnog Srpskog crkvenonarodnog sabora u kome traže od njih da se zauzmu za pretvaranje narodnocrkvene autonomije u svetovnu narodnu autonomiju.[101] Znači, socijalisti i organi SDPU na srpskom jeziku ukazivali su od prvih dana na to koji su pravi interesi srpskog naroda (naravno prilikom ocenjivanja ove delatnosti moramo uzeti u obzir stepen razvijenosti celokupnog socijalističkog pokreta u svetu i u Ugarskoj). Time su onemogućavali ili barem otežavali Srpskoj radikalnoj

[100] A. Radenić, *Srpske građanske stranke*, 71—72.

stranci da borbu oko autonomije vodi samostalno i da se zalaže isključivo za onu klasu i one slojeve čije je interese i zastupala. Zato su napadi radikala i *Zastave* sada znatno žešći nego što su bili u prethodnoj deceniji. Nasuprot radikalima, liberali i njihov *Branik*, koji takođe odlučno ustaju protiv socijalističkog pokreta uopšte i posebno protiv srpskih socijalista, to čine umerenijim tonom. Pišu ne retko patetično kada pozivaju Srbe socijaliste da se okane socijalističke rabote jer time nanose, vele, velike nedaće srpskom narodu. Istovremeno *Branik* i liberali koriste svaku priliku da upute koji udarac i radikalima, naročito Tomiću, koji su, eto, pripremili trenen za sadašnje ekstremne socijalističke pokrete u srpskom narodu.[102] Oni su, istovremeno, znali da budu i objektivniji od radikala prilikom ocenjivanja postupaka socijalista i rezultata njihovog rada. Čak su ponekad znali da odaju i priznanje, dakako na svoj način, srpskim socijalistima koji, eto, znaju da oduševljavaju narod. Ovo dokazuje i činjenica, piše *Branik*, da uspevaju da okupe i 7000 ljudi na jednom jedinom narodnom zboru kao što je to bio slučaj u Perlezu. To su činjenice koje ne smeju prenebreći — priznaje pošteno ovaj list.[103]

Ako želimo na osnovu do sada izloženoga da stvorimo barem približno jasnu sliku o karakteru pokreta u južnom Banatu, moramo priznati da je zaista dobio i neka anarhistična obeležja. Između redova skoro svih dokumenata kojima raspolažemo oseća se izvesna tendencija da se prećuti prava istina o njemu. Vladajućim slojevima društva i državnoj upravi nije bila prihvatljiva teza da seljaštvo, uzeto u celini, može da bude do te mere u teškom ekonomskom položaju da je i postalo zrelo i spremno za ulazak u savez sa radničkom klasom, sa proletarijatom. Valjalo je zato dati lošiju ocenu o karakteru pokreta da se ne bi moralo priznati poražavajuća istina o stepenu pauperizacije seljaštva. Istovremeno, trebalo je opravdati pred javnim mnjenjem preduzete drastične mere protiv socijalističkog pokreta na selu — u ovom slučaju protiv takoreći čitavog naroda jednog regiona. Nije stoga, čudno što je čitava građanska štampa vladajuće stranke ili stranaka u opoziciji, na mađarskom jeziku ili na jezicima narodnosti, donosila alarmantne vesti o zbivanjima u južnom Banatu, a naročito u Bavaništu gde je, tobož, došlo do oružanog ustanka. Istinu o tim zbivanjima i o celokupnom pokretu donosili su jedino listovi SDPU, a samo veoma retko i neka građanska štampa.

Pokušaj suzbijanja pokreta

Vlasti su veoma oštro reagovale na pokrete u celoj Vojvodini, ali su najoštrije mere preduzele u južnom Banatu. Veliki župan tamiške županije je još krajem decembra 1903. godine naredio sledeće:

1) da se najstrože kazne svi oni koji ugrožavaju javni mir i bezbednost;

---

[101] *Narodna reč*, br. 3/1902.

[102] Nekadašnji seoski kalfa »... apostolovao je u sirotom zavedenom narodu. Mutio po Bavaništu, Dolovu, Crepaji, Seleušu, Dobrici, Ilandži... grmeo protiv srpske inteligencije, popova, beležnika i učitelja...« piše *Branik* u br. 137/1903. da bi zatim tek tako uzgred ubacio da je Jaša Tomić prethodno dobro »nađubrio zemljište u narodu«.

[103] *Branik*, br. 6/1904.

2) da se oduzme vatreno oružje od dece i nepunoletnih omladinaca;

3) da se zabrani boravak Gavri Živanoviću na teritoriji kovinskog sreza, ukoliko se ipak pojavi, smesta da se protera;

4) da se budno motri na Stankovića, vođu socijalista u Bavaništu, i poverenika Živanoviću. U slučaju potrebe da se održi premetačina u njegovom stanu.[104]

Podžupan tamiške županije je istovremeno zatražio od žandarmerijske komande u Temišvaru da odmah ojača žandarmerijske straže na teritoriji kovinskog sreza. Od ministra unutrašnjih poslova zahtevano je da se što hitnije postave žandarmerijske straže u Dubovcu, a u Gaju postaja sa 4 žandarma na teret opštine.[105]

Sa obrazloženjem da u Bavaništu ima najviše socijalista, odmah je zatraženo da se u ovu opštinu uputi vojska. Razlog više za takvu meru jeste što su se Bavaništanci oslobađanjem Gavre Živanovića veoma osilili, te je pokret u tom selu dobio anarhistički i nacionalistički karakter. Zato je zahtevano da se odmah upute dve čete pešadije, po mogućnosti sastavljene od vojnika mađarske ili nemačke nacionalnosti. Pošto je Bavanište jedno od najbogatijih opština u tamiškoj županiji, predloženo je da vojska bude stacionirana na teret opštine i u trajanju od najmanje pola godine.[106]

Ministarstvo unutrašnjih poslova je veoma brzo reagovalo. Već 29. decembra 1903. naredilo je da se pojačaju žandarmerijske stanice, a preduzelo je i korake da se u Bavanište uputi i vojska. Istovremeno, ministar unutrašnjih poslova je naredio velikom županu da zabrani održavanje narodnih zborova na teritoriji kovinskog sreza sve dotle dok ne bude zagarantovano da javni red i mir neće biti remećeni. Dozvolu može izdati jedino veliki župan.[107] Time je praktično bilo onemogućeno svako dalje javno organizovanje socijalista na ovom teretu, što ne znači da je i sam pokret bio ugušen posle pojave vojske: postao je samo smireniji i pritajio se.

Ministar se nije zadovoljio samo preduzetim merama. Od sreskog načelnika kovinskog sreza zatražio je izjašnjenje zašto je pustio na slobodu Gavru Živanovića i zašto nije blagovremeno i energičnije intervenisao da ne bi došlo do narušavanja ugleda vlasti. Istovremeno je zatražio izveštaje o preduzetim merama protiv izgrednika.[108]

U celini, preduzete mere sugerišu zaključak da je era liberalizma vlade Kalmana Sela zamenjena erom čvrste ruke Ištvana Tise.

Ministar unutrašnjih poslova i predsednik vlade Ištvan Tisa zauzeo je veoma oštar stav prema socijalističkom pokretu u celoj zemlji. Svima velikim županima uputio je raspis da po sopstvenom nahođenju, a na osnovu slobodne procene stanja, odobravaju održavanje narodnih zborova. Preduslov za izdavanje dozvole je garancija da će javni red i mir biti očuvani.[109] Čim bi radnici i seljaci hteli da održe zbor unatoč zabrani, reagovala je brahijalna sila, žandarmerija, ne retko i vojska, da bi pokušaj osujetila. Tako je to bilo i u Velikom Bečkereku kada je u februaru 1904. zabranjen zbor koji je sazvao

---

[104] DG ASB P. 9, br. 25, res/1903.
[105] Isto.
[106] Isto.
[107] Isto.
[108] Isto.
[109] OL ME 1904—XXXVII—1606. Tekst uredbe je objavljen u MMTVR 3.

velikobečkerečki srpski partijski komitet. Okupljenu masu iz grada i okolnih sela — Ečke, Araca i Belog Blata rasterala je brahijalne sile, mada je na dnevnom redu trebalo da bude samo analiza ekonomskog i političkog položaja naroda.[110]

U nizu preduzetih mera česti su bili pretresi po kućama i hapšenja ne samo u Bavaništu, Plošicu, Gaju i u drugim opštinama kovinskog sreza, gde je uhapšeno oko tridesetoro agitatora, već i u nekim opštinama belocrkvanskog sreza. U Kusiću su premetačine i hapšenja toliko izazvale narod da su se ljudi, najmanje njih 200, okupili pred opštinskom zgradom ne bi li sprečili odvođenje uhapšenog Stevana Pasulara, jednog od lokalnih socijalističkih vođa. Odmah potom uputili su peticiju sa 500 potpisnika ministru pravde i ministru unutrašnjih poslova u kojoj su zahtevali oslobođenje uhapšenog Pasulara.[111] Prepis teksta poslali su redakciji *Narodne reči.*

Žandarmerija je ponovo intervenisala u Kusiću kada su seljaci hteli, unatoč zabrani, da održe uredno prijavljeni socijalistički narodni zbor zakazan za 14. mart 1904.[112]

Vinovnici nereda u decembru 1903. godine u Plošicu izvedeni su u februaru naredne godine pred sud u Beloj Crkvi. Svih deset optuženih kažnjeni su relativno blagim kaznama — zatvorom u trajanju od 8—12 dana.[113] Međutim, sve oštrije mere vlasti i grubo ponašanje brahijalne sile, naročito žandarma, još više su izazvali narod: sukobi su učestali, a kazne pooštravane.

Žandarmi su prilikom pretresa stanova oduzimali i priloge koje su socijalisti sakupljali za potrebe svojih organa, zbog čega je *Narodna reč* veoma oštro reagovali nazivajući ih lopovima,[114] dajući time razlog više da bude stalno zabranjivana. U Barandi je došlo do pobune manjih razmera jer je sresski načelnik sprečio da se istakne lista socijalističkog kandidata za seoskog kneza. Duhovi se nisu mogli smiriti mesecima posle ovog događaja. Stalno su bile prisutne pretnje da će iz sela najuriti sve predstavnike vlasti i činovnike.[115] U Velikom Torku je isprovocirana pobuna time što su žandarmi na grub način hteli da nateraju na razlaz seljake prilikom izlaska iz crkve. Žandarmi su se odlučili na ovaj potez jer su saznali da se u selu nalazi poznati socijalistički agitator Petar Ponta, pa su se plašili da će biti održan neprijavljen socijalistički narodni zbor.[116] Epilog je bio tužan. Sud je »vinovnike pobune« Jona Dezena, Gruju Sekošana, Pavla Ciku, Paula Pankarićana, Jona Cikola i Paula Kreču kaznio na vremenske kazne u trajanju od 3—6 meseci.[117] U Malom Torku je došlo do nereda zbog toga što je opštinski beležnik oduzeo paket socijalističke literature i letaka.[118] U Dolovu su seljaci bili veoma nezadovojni ponašanjem beležnika koji je za svaku »uslugu« tražio mito, pa je više od 300

---

[110] *Torontál*, br. 36/1904. i *Donau-Temes-Bote*, 25. februara 1904.
[111] DG ASB P. 9, br. 194, res/1904 i br. 234 res/1904.
[112] DG ASB P. 9, 263, res/1904.
[113] DG ASB P. 9, br. 234, res/1904.
[114] *Narodna reč*, 8. januara 1904.
[115] AV Tor. ž., br. 20, res/1904.
[116] AV Tor. ž., br. 368, főisp./1904.
[117] *Torontál*, br. 189/1904, 3.
[118] *Népszava*, 30. januara 1904, 6.

žitelja podnelo optužbu podžupanu torontalske županije.[119] Neverovatno banalno je nastala fama da je u Bavaništu pripremana oružana pobuna, a po drugima da je čak izbio oružani ustanak. Prilikom premetačine stana mesnog rukovodioca socijalističkog pokreta Stankovića nađeno je nekoliko lovačkih pušaka i dva pištolja, pa je optužen da je pripremao oružani ustanak, iako svi su znali da se on, kovač po zanimanju, razume i u opravku oružja i da se time bavi još od odsluženja vojnog roka naovamo, kao i to da je jedan od pištolja bio vlasništvo opštinskog beležnika.[120] I u Srpskom Itebeju došlo je do pokreta sličnog onima u Bavaništu, Gaju i drugim opštinama južnog Banata. Kada je sreski načelnik zabranio održavanje narodnog zbora zakazanog za 3. januar 1904, narod je demonstrativno zahtevao pred stanom načelnika izmenu odluke, inače će zbor održati bez dozvole. Na poziv sreskog načelnika i ovde je intervenisala vojska koja je stigla u selo dan pre zakazanog zbora i onemogućila njegovo održavanje.[121] Vlastima je najviše smetalo, pored neposlušnosti naroda, što su i Itebejčani zahtevali podelu zemlje, otpuštanje opštinskih činovnika, sveštenika i sl.[122] Vojska je privremeno »smirila« duhove, pa je sreski načelnik pardanjskog sreza mogao sa zadovoljstvom da javi podžupanu torontalske županije da »... vojska, koja je ovih dana upućena u Srpski Itebej, veoma impozantno je delovala i zaplašila seljake koji znaju da sve troškove brahijalne sile moraju sami da snose«.[123] Duhovi su se »smirili«, ali pokret nije bio ugušen. Naprotiv. No prvo da vidimo do kakvih je stihijnih pobuna još dolazilo širom Vojvodine u 1903/4. godini, izazvanih delimično odnosom vlasti prema seljačkim zahtevima, a delimično zbog vekovne borbe za zemlju.

Pobunu 4000 žitelja Torde prouzrokovala je nepravda koja je narodu nanesena prilikom parcelisanja poseda grofa Pejačevića. Na izričit zahtev grofa dobili su parcele i njegovi bivši nameštenici i činovnici a ne samo seljaci, što je izazvalo ogroman revolt. Vlasti su veoma brzo reagovale, te je pobuna u začetku ugušena.[124] Znatno teže posledice imala je pobuna seljaka Mađarskog Itebeja, koji su nasilno zauzeli pustaru Imrea Jenovaija (Jenovai Imre). Ovde se radi i o klasičnom slučaju zakasnele ali veoma ljute prvobitne akumulacije kapitala. Naime, pustara je ranije bila tršćak koji su seljaci pretvorili u plodnu oranicu, pa su smatrali da imaju pravo da ga i dalje koriste. Došlo je do parnice koju su seljaci izgubili. Revoltirani, oni su nasilno zauzeli pustaru i pristupili parcelisanju njiva. Na traženje posednika, izašao je na lice mesta podžupan torontalske županije Janko Agošton u pratnji 21 žandarma u nameri da »urazumi« ljude. Seljaci, njih oko 500, okupljani na pustari, zau-

[119] Podžupan Janko Agošton obećao je da će otići u selo da izvidi slučaj — piše *Népszava*, 9. februara 1904, 5, ali, nastavlja: »Da će otići u Dolovo, to mu verujemo, ali da će i učiniti nešto za narod, u to već teško možemo poverovati«.

[120] O događajima u Bavaništu veoma mnogo je pisala štampa: građanska, naročito budimpeštanska, veoma tendenciozno sa namerom da nanese štetu SDPU, ali i srpskom nacionalnom pokretu. Jedino je radnička štampa iznosila istinu o ovim događajima, kao na primer *Népszava*, 6. februara 1904. — *A bavanistei »fegyvergyár«*, zatim od 13. februara 1904. — *A bavanistei forradalom* itd.

[121] *Torontál*, br. 1/1904, 3. i *Gross Becskereker Wochenblatt*, 9. januara 1904, 3.

[122] Izveštaj budimpeštanske policije za 1904. g., 210—211.

[123] AV Tor. ž., br. 5, res/1904.

[124] *Gross Becskereker Wochenblatt*, 21. novembra 1903, 3.

zeli su preteći stav, pa je podžupan pozvao i vojsku da bi mogao da uhapsi »kolovođe«.[125]

Seljaci su bili revoltirani jer im sreski načelnik nije odobrio održavanje narodnog zbora.[126] Epilog ove pobune bio je veoma tragičan: ostali su bez prava korišćenja pustare; više od 40 njih su predati sudu,[127] a 31 seljak je osuđen vremenskom kaznom u trajanju od 8 meseci do 2 godine: Peter Šimon, opštinski knez, na 2 godine, Ištvan Vari, Imre Šomođi i Ištvan Bodnar na po 1 godinu i 6 meseci, Imre Deak na 1 godinu, ostali na po 8 meseci zatvora.[128] Ovu prestrogu kaznu je segedinski apelacioni sud znatno ublažio.[129] Veoma je slična bila i pobuna u Sonti u Bačkoj. I ovde je zabrana zakazanog narodnog zbora dala neposredni povod za pobunu u kojoj je učestvovalo 800—1000 ljudi, a glavni razlog bio je zahtev za podelu zemlje. Intervenisala je vojska uspostavila »red i mir«, a vinovnici su primerno kažnjeni — glasi u telegrafskom stilu interpretiran izveštaj podžupana bačbodroške županije podnet na županijskoj skupštini.[130] Spomenućemo još samo pobunu u Čurugu iz 1905. godine, jer je i ova izbila zbog zemlje. Seljaci su zahtevali podelu ritske zemlje, pa je intervenisala brahijalna sila, i to tako brutalno da je ranila 20 ljudi, od kojih su petorica zadobili teže povrede. Prilikom ugušivanja pobune uhapšeno je 50 seljaka.[131]

Seljački nemiri i pobune su svuda ugušivani krajnje oštrim merama žandarmerije i vojske. Zavladala je strahovlada žandarma, kako piše *Népszava*,[132] koji oštro osuđuje teror vlasti u južnom Banatu. Saznajemo iz lista i to da su vlasti isto tako oštro reagovale i u Sremu, čim je negde došlo do socijalističkog pokreta. Tako su prošli i socijalisti u Irigu, koji su samo zbog toga što su počeli da se organizuju dospeli u zatvor.[133] *Népszava* je u 1903/04. godini prepuna vesti o teroru vlasti, o zabranama narodnih zborova, progonima socijalista iz redova narodnosti i socijalističkih listova narodnosti. Nazivajući prilike u južnim delovima zemlje, u Banatu i Bačkoj, azijatskim, aludirajući na despotizam azijatskog tipa, *Népszava*, zapravo, daje prilično tačnu ocenu terora vlasti. Oštro reaguje i na vest o hapšenju Gavre Živanovića u februaru 1904. i njegovom sprovođenju u Belu Crkvu.

Naime, Gavra Živanović je u januaru 1904. godine ponovo doputovao u Pančevo da bi nastavio organizovanja partijskog rada. Odmah je uhapšen i prognan sa teritorije grada odlukom gradonačelnika Pančeva, da bi ga zatim načelnik pančevačkog sreza prognao i sa teritorije sreza, izuzev njegovog rodnog mesta Dolova. Ujedno, stavljen je pod najstroži nadzor da bi mu onemo-

---

[125] AV Tor. ž., br. 72, res/1904. i *Gross Becskereker Wochenblatt*, 9. jula 1904, 3.
[126] *Gross Becskereker Wochenblatt*, 9. jula 1904, 3.
[127] Izveštaj budimpeštanske policije za 1904. g., 210—211.
[128] *Torontál*, br. 211. i 213/1904. i *Gross Becskereker Wochenblatt*, 24. septembra 1904, 6.
[129] Na 4, 2, odnosno 1 mesec (*Torontál*, br. 264/ 1904, 3).
[130] AV Zapisnik bačbodroške županije za 1904. god.
[131] *Világszabadság*, 23. septembra 1905. i *Gross Becskereker Wochenblatt*, 23. septembra 1905, 6.
[132] *Népszava*, 21. januara 1904. — *Csendőruralom. Temes és Torontálban.*
[133] Isto, 20. februara 1904, 7—8.

gućili partijski rad.[134] Već u februaru je uhapšen i sproveden u kaznionu u Beloj Crkvi.[135]

Zbog terora vlasti, progona srpskih i rumunskih socijalista, silnih zabrana socijalističkih narodnih zborova, stalnih uzapćivanja socijalističkih listova, naročito *Narodne reči* i *Adeverula*, radnici u Budimpešti su u februaru 1904. godine priredili masovne demonstracije da bi i na taj način dali do znanja vladi i vlastima da neće mirno trpeti zlostavljanja svojih drugova na jugu zemlje.[136]

Vlada se nije pokolebala. Naprotiv, još oštrije se okomila na partijska glasila i na ostalu socijalističku literaturu ne bi li na taj način sprečila širenje socijalističkih ideja. Gavra Živanović je iz Bele Crkve sproveden u Budimpeštu, gde izveden pred sud i kažnjen zatvorom u trajanju od 1 godine i 600 kruna.[137]

Vojska je zaposela ne samo Bavanište (2 čete), već i Dubovac i Gaj (po 1 četa),[138] a zatim i Deliblato,[139] žandarmerija je takođe bila pojačana. Preduzete su oštre mere i protiv glasila SDPU, naročito na jezicima narodnosti, kao i protiv uvoza socijalističke literature iz Srbije. Aktivirale su se i pojedine crkve, naročito pravoslavna, ali i katolička i protestanska.

Sve te mere imale su određeni uticaj na pokret. Posle prvih impulsivnih reagovanja došlo je do izvesnog smirivanja duhova i samog pokreta, ali ne i do njegovog prestanka. Agitacija više nije mogla biti toliko otvorena i javna kao ranije, ali nije ni prestajala. Pošto su narodni zborovi bili zabranjivani, a usled prisutnosti brahijalne sile nasilno se nisu mogli održavati, pristupilo se, na osnovu tajnog uputstva partijskog rukovodstva, održavanju malih skupova od 5—6 ljudi (što je i ranije bila praksa), stalno u drugom sastavu tako da je naizmenično ali istovremeno na više mesta veliki broj ljudi mogao da obradi agitacione materijale koji su i nadalje stizali čak i u opštine koje je zaposela vojska. Sastanci ovih manjih grupa su se održavali danonoćno, tvrdi načelnik kovinskog sreza u svom izveštaju.[140] »Narod je do te mere fanatiziran da ni ne misli da napusti socijalističke ideje. Razlog leži i u tome što budimpeštanski leci još uvek preplavljuju ljude, *Narodna reč* još uvek ima veliki uticaj na narod.«[141] Leci, brošure i druga socijalistička literatura zajedno sa *Radničkim novinama* početkom 1904. godine takođe su uspešno prelazili preko granice iz Srbije. Ovo prebacivanje bilo je dobro organizovano, a pooštrene mere nisu bile dostavljene blagovremeno svima pograničnim organima. Zato se moglo desiti da je rasturen materijal koji je stigao u jednom po-

[134] AV Tor. ž., br. 5, res/1904. Izveštaj načelnika pančevačkog sreza od 16. januara 1904; *Torontál*, br. 18/1904. i *Donau-Temes-Bote*, 21. januara 1904, 3.
[135] *Népszava*, 25. februara 1904; *Donau-Temes-Bote*, 28. februara 1904; IA BC MBC, br. 322/1904.
[136] *Népszava*, 23. februara 1904, 4—5.
[137] *Donau-Temes-Bote*, 23. septembra 1904; 3.
[138] OL ME 1904—XXXVII—1606.
[139] DG ASB P. 9, br. 234, res/1904.
[140] Isto. Izveštaj načelnika kovinskog sreza velikom županu tamiške županije i Temišvara od 18. februara 1904.
[141] Isto.

većem paketu u Vršac, mada su carinici pregledali sadržinu paketa.[142] Ovakvih slučajeva je bilo, naravno, više. Hrvatski ban je takođe bio zabrinut zbog agitacije, naročito *Narodne reči* u Sremu, i zatražio je od ministra unutrašnjih poslova da svi njeni brojevi budu uzapćeni još u Budimpešti.[143] Načelnik kovinskog sreza je otišao korak dalje i predložio je da se *Narodna reč* zabrani »... jer bi time Srbi ostali bez duhovne hrane, pošto ostale socijalističke listove ne mogu da čitaju jer ne znaju jezike«.[144]

Ministar unutrašnjih poslova se i lično zainteresovao za *Narodnu reč* i *Radničke novine* i zatražio je od nadležne službe ministarstva analitičku informaciju o njima. Ove analize zaslužuju kratku interpretaciju. O *Radničkim novinama* obaveštava analitičar da ovaj list kao organ Srpske socijaldemokratske partije, ranije radničkog saveza, piše u duhu internacionalnog socijalizma. Interesantan je i za stanovišta mađarske političke stvarnosti. Zahvaljujući ovom listu, danas u Srbiji postoji jaka socijaldemokratska partija koja ima i jednog poslanika u srbijanskoj narodnoj skupštini. List stavlja na pijedestal Parisku Komunu i iz njega provejava uverenost da će socijalistička revolucija pre ili kasnije pobediti. U svakom broju »rovari« protiv vojske, crkve i kapitala. Bavi se i socijaldemokratskim pokretom u Ugarskoj, naročito aktivnostima u redovima ovdašnjih Srba. Pisao je o masovnom narodnom zboru u Bavaništu na kome je bilo prisutno 12000 ljudi, kao i o protivmerama vlade koje se mogu okarakterisati, kako piše list podlima. Ali ova podlost nije bez presedana, nastavlja list, jer tako rade sve kapitalističke vlade sveta. Analitičar još navodi da je veoma živa saradnja između *Radničkih novina* i *Narodne reči*.[145]

Analiza je datirana sa 29. februarom 1904. godine, a istog dana ministar je oduzeo post debi od *Radničkog lista* sa obrazloženjem da ugrožava klasni mir, rovari protiv svih priznatih veroispovesti, kao i protiv mađarskih državnih organa. O ovoj zabrani su bili obavešteni Ministarstvo trgovine i Ministarstvo finansija radi sprovođenja odluke.[146] Time je praktično bilo onemogućeno legalno unošenje ovog lista u Ugarsku. Zabranjeno je unošenje i rasturanje *Radničkog kalendara* iz Beograda za 1904. godinu, kao i letak i brošura.[147] Preduzete su oštre mere i protiv *Narodne reči* i *Adeverula*. Analize o ovim listovima date ministru unutrašnjih poslova bile su realne; da šire revolucionarne socijalističke ideje, ton i rečnik im je veoma oštar, i mada donose malo teoretskih članaka a mnogo prostora posvećuju pitanjima konkretnog pokreta, naročito na selu, stalno ga pothranjuju.[148]

Protiv ovih listova započeta je velika hajka već u januaru 1904. godine. Budimpeštanski kraljevski tužilac je zabranjivao, takoreći svaki broj *Narodne reči* i *Adeverula* sa obrazloženjem da »raspiruju klasnu mržnju«.[149] Ovo

[142] Veliki župan tamiške županije i Temišvara je o ovom slučaju obavestio Ministarstvo unutrašnjih poslova 31. marta 1904. sa molbom da preduzme potrebne mere kod carinskih organa (DG ASB P. 15, br. 285, res/1904).
[143] Arhiv Hrvatske, br. 1704/Pr. 1904. Citira A. Radenić, *Kongresi*, 2.
[144] DG ASB P. 9, br. 234, res/1904.
[145] Analiza Imrea Vodičke od 29. februara 1904 (DG ASB P. 15, br. 171, res/1904).
[146] Uredba Min. un. posl. od 29. februara 1904 (DG ASB P. 15, br. 171, res/1904).
[147] AV Tor. ž., br. 36, res/1904.
[148] DG ASB P. 9, br. 49, res/1904.
[149] AV Tor. ž., br. 15, res/1904; 26, res/1904; 38, res/1904. itd.

je učinjeno na izričit zahtev ministra unutrašnjih poslova i predsednika vlade Ištvana Tise koji je zatražio od nadležnog ministarstva da redakcija ovih listova budu stalno sudski gonjene, svi sumnjivi brojevi zabranjeni o tim zabranama redovno obaveštavani veliki župani torontalske i tamiške županije.[150]

Vršački pravoslavni episkop Zmejanović takođe se pridružio borbi protiv socijalističkog pokreta u južnom Banatu. Najpre je uputio poslanicu svima opštinama »zaraženim« socijalističkim idejama, a zatim je, u februaru 1904. godine, posetio »najugroženija« mesta u kovinskom srezu, Bavanište i Deliblato.[151] Bavaništanska srpska pravoslavna crkvena opština nameravala je da priredi političku manifestaciju povodom ove posete, pa je pozvala u Bavanište rukovodioce Srpske radikalne stranke u Vršcu, Pančevu i Novom Sadu, ali je svečanost izostala na lični zahtev vladike. Episkop je sa svitom stigao u Bavanište 14. februara, a sutradan je održao bogosluženje, posle kojeg je priređen svečani ručak. Na bogosluženju i na ručku oštro je osudio socijaliste i socijalističke ideje a zatim je pozvao narod da napusti nezakoniti pokret, da se povinuje vlastima, da poštuje zakone i da bude lojalan mađarskoj državi. Isto to je učinio i u Deliblatu 16. februara, ali i ovde bez većeg uspeha pošto ga narod nije oduševljeno dočekao.[152] Na sličan doček je naišao u martu u Beloj Crkvi i u Kusiću,[153] što je dokaz više da je narod bio »neprijateljski raspoložen prema popovima« — zaključuje načelnik kovinskog sreza.[154] Nije naišla na bolji prijem ni poslanica episkopa Hosua (Hosszú),[155] niti episkopa Bogdanovića.[156] I partijsko rukovodstvo je na XI kongresu SDPU moglo sa zadovoljstvom da konstatuje da je borba protiv klera i klerikalizma bila uspešna. »Mantijaši« (kako se nešterući nazivaju u žargonu socijalista u to vreme) najpre su doživeli poraz u glavnom gradu, Budimpešti, a sada i po unutrašnjosti zemlje.[157]

Népszava je skoro u svakom broju oštro reagovala na hajku protiv *Narodne reči* i *Adeverula* i pokreta u celini. *Narodna reč* i *Adeverul* činili su to takođe kad god su mogli zbog silnih zabrana. *Adeverul* je u jeku najveće hajke pisao: »Sada, kada su socijalističke ideje zahvatile sve narodnosti u Ugarskoj, rukovodioci zemlje su se uplašili i rešili da slome socijalizam. Na sve moguće načine nas proganjaju. Ponajviše im smeta to što smo se i mi Rumuni probudili, mi koji smo do sada bez i jedne reči trpeli ugnjetavanje, i sada nas zbog toga napadaju. Ali ne klonite duhom, jer su mađarski radnici Beča izrazili spremnost da nam priskoče u pomoć!«[158]

---

[150] DA ASB P. 9, br. 25, res/1903. Pismo Min. un. posl. Min. pravde od 25. januara 1904.

[151] *Torontál*, br. 43/1904, 2.

[152] DG ASB P. 9, br. 234, res/1904.

[153] *Torontál*, br. 73/1904, 2.

[154] Načelnik kovinskog sreza u svom izveštaju velikom županu tamiške županije i Temišvara od 18. februara o ovoj poseti daje sledeću ocenu: »... Primećivalo se da je narod u velikoj meri zaražen socijalističkim idejama. To se videlo i po tome što je veoma malo ljudi dočekalo episkopa, jer su neprijateljski raspoloženi prema popovima, što je i ovom prilikom došlo do izražaja« (DG ASB P 9, br 234, res/1904).

[155] *Donau-Temes-Bote*, 21. januara 1904, 3.

[156] *Népszava*, 15. marta 1904, 6. — *Bogdánovics püspök a szocializmus ellen*

[157] MMTVD 3, 185. Izveštaj partijskog rukovodstva na XI kongresu SDPU.

[158] *Adeverul*, 14. februara 1904.

Partijsko rukovodstvo takođe je oštro osudilo teror vlasti na jugu zemlje, pogotovo na XI kongresu SDPU, koji je održan u Budimpešti od 3. do 5. aprila 1904. godine.[159]

Iz izveštaja podnetog na kongresu saznajemo takođe da su narodni zborovi skoro svuda bili zabranjivani, najčešće sa obrazloženjem: »Nema nikakve potrebe da se socijalističkom agitacijom remeti javni red i mir.«[160] Govoreći o progonima kojima su *Narodna reč* i *Adeverul* bili izloženi sa ciljem da se potpuno onemogući njihovo izlaženje, partijsko rukovodstvo je dalo izjavu da će unatoč velikim materijalnim gubicima (do kongresa ovi gubici su iznosili 2000 kruna) ove listove i dalje izdavati,[161] što je kongres i odobrio. Pale su i teške reči na račun režima koji je zavela vlada Ištvana Tise. Istovremeno, istina samo indirektno, optužene su i građanske političke stranke narodnosti koje su, pošto mrze socijaliste i socijalizam, prihvatile Tisin poziv za sklapanje pakta i time su mu omogućili da ojača svoje inače slabe pozicije.[162]

Analizirajući uzroke teške reakcije vlade na pokrete agrarnog proletarijata i seljaštva, partijskog rukovodstvo je ispravno učilo da su se vladajući krugovi ugarskog društva veoma zabrinuli što je ponovo došlo do jačanja pokreta na selu, što je ono ponovo postalo prijemčivo za socijalističke ideje i poprište bitaka, ovom prilikom ne samo mađarsko već i srpsko i rumunsko, da je to glavni razlog zašto se preduzimaju sve oštrije represalije. Namera vladajućih krugova je da uguše pokret pre no što bi se probudila svest o klasnoj pripadnosti i kod seljaka sa malim posedima a ne samo kod agrarnog proletarijata.[163] Partijsko rukovodstvo nije uspelo da ovu analizu izvede do kraja i zato nije ni bilo sposobno da preduzme odlučnije mere od organizovanja velikih demonstracija budimpeštanskih radnika. Korisna je, međutim, bila njegova preporuka da se umesto velikih narodnih zborova organizuju mali neprijavljeni skupovi i sastanci i da se umesto legalnih kulturno-zabavnih i prosvetnih društava i naravno sindikalnih organizacija poljoprivrednih radnika koje vlada neće da odobri, pristupi formiranju slobodnih udruženja, sposobnih da organizuju i ekonomsku borbu. Uz pomoć ovih organizacija pokret će u dogledno vreme toliko ojačati da će moći da prisili vladu na povlačenje

---

[159] Na XI kongresu bilo je prisutno ukupno 665 delegata: 526 iz 350 organizacija 276 opština i 139 iz 69 organizacija Budimpešte. Prisutni su bili i mnogi delegati iz vojvođanskih opština: Alibunara, Antalfalve (Kovačica), Bavaništa, Kule, Begeča, Begasentđurađa (Žitište), Botoša, Čente, Čonoplje, Crepaje, Deliblata, Dobrice, Dolova, Farkaždina, Feketeto (Crna Bara), Gaja, Đale, Omoljice, Idvora, Ilandže, Iriga, Jarkovca, Jasenova, Konaka, Malog Torka (Begejci), Kláre (Radojeva), Kusića, Sremske Mitrovice, Modoša, (Jaša Tomić), Mramorka, Velikog Beckereka (Zrenjanin), Velike Kikinde (Kikinda), Velikog Torka (Begejci), Neuzinc, Starog Kera (Ókér — Zmajevo), Stare Moravice, Opova, Starog Vrbasa, Perleza, Piroša (Rumenka), Plošica, Rumunske Ečke, Román Petra (Vladimirovac), Román Szárcse (Sutjeska), Sándora (Aleksandrovo), Subotice, Stanišića, Temešsigeta, Tiszakálmánfalve (Budisava), Titela, Tomaševca, Torontalsamoša (Samoš), Turske Kanjiže (Novi Kneževac), Újsóvé (Ravno Selo), Novog Sada, Zagajice i Sombora. (MMTVD 3, 193).

[160] MMTVD 3, 184.

[161] Isto, 186.

[162] Reč je o pregovorima između Ištvana Tise i rumunske građanske nacionalne partije.

[163] MMTVD 3, 187.

i odobri formiranje zemaljskog saveza poljoprivrednih radnika.[164] Da bi olakšali poljoprivrednim radnicima ovu sindikalnu borbu, štampani su u listovima nacrti tarifnih pravilnika sa preporukom da se ne prihvataju nikakvi poljski i drugi radovi ukoliko se ne ispune uslovi zahtevani prihvaćenim tarifnim pravilnikom.[165]

Insistiralo se i na održavanju narodnih zborova gde god je to bilo moguće, i na masovnom prijavljivanju zborova bez obzira da li će biti odobreni ili ne. Zato su vlasti, takoreći, bombardovane zahtevima za održavanje narodnih zborova tokom cele 1904. godine sa dnevnim redom: »Pravo na zbor i dogovor« — primera radi, u Crepaji i Stanišiću, za 21. februar u 14 časova,[166] »Politički i ekonomski položaj radnog naroda« i »Kako da se poboljša položaj naroda« u Kovinu 17. februara i u Omojlici 21. februara[167] itd., itd.

Vlasti nisu uspele da skrše pokret. Mogle su da spreče održavanje masovnih zborova kakvi su bili u Bavaništu, Perlezu i u drugim mestima sa više hiljada ili makar i sa nekoliko stotina učesnika, ali ne i okupljanje manjih grupa ljudi po kućama, na ulici, u dvorištu, mada su i to pokušavale da učine. Nisu uspele da onemoguće ni aktivnost uoči XI kongresa. Delegati su izabrani čak i u onim opštinama koje su bile opsednute vojskom (Bavanište, Deliblato, Gaj), i ubrani su dobrovoljni prilozi za potrebe ovog kongresa.

Na XI kongresu je izabran Srpski komitet od 5 članova, u koji su ušli sledeći predstavnici Srba socijalista: Milan Stanković iz Bavaništa za tamišku županiju, Branko Popov iz Kikinde kao predstavnik torontalske, Sava Petrović iz Begeča kao predstavnik bačbodroške i Aleksandar Branković kao predstavnik sremske županije. Peti član, predstavnik peštanske županje ovom prilikom nije izabran, već je odlučeno da se naknadno delegira.[168]

Komitet je dobio zadatak da obavlja poslove organizacije i agitacije kao i druge partijske poslove u svima opštinama sa srpskim stanovništvom. Predviđeno je da svaka dva meseca održi redovne sednice, a u slučaju potrebe i vanredne u većim srpskim opštinama. Na ovim sednicama predstavnik partijskog rukovodstva imao je pravo učešća u svojstvu konsultanta.

Teoretski je ovo bilo dobro zamišljeno. U praksi su iskrsle mnoge teškoće. Komitet nije uvek mogao uspešno da deluje iz razloga što su njegovi članovi živeli udaljeni jedni od drugih i teško su mogli da se okupljaju. Iz toga razloga redakcija *Narodne reči* i nadalje je prevazilazila redovnu ulogu jednog uredništva. U hitnim slučajevima morala je da preduzme na sebe i ulogu rukovodećeg tela pokreta — znači ulogu Komiteta. Ipak, osnivanjem Srpskog komiteta bilo je od ogromnog značaja za dalji razvoj socijalističkog radničkog pokreta u Vojvodini i u Ugarskoj: učinjen je prvi korak ka osnivanju Srpskog agitacionog odbora pri SDPU, na I kongresu Srba socijalista u Ugarskoj 7. i 8. januara 1906. godine. U isto vreme radilo se i na osnivanju takvih agitacionih odbora za rumunsku, slovačku i nemačku narodnost. Svi su ovi agitacioni odbori delovali i na tlu Vojvodine zajedno sa županijskim i

[164] Isto, 187.
[165] *Népszava*, brojevi od 12, 14, 16, 19. i 20. aprila, zatim od 16. juna i 17. novembra 1904.
[166] Isto, 20. februara 1904, 10.
[167] Isto, 16. februara 1904. 7.
[168] *Narodna reč*, br. 15/ 1904. i MMTVD 3.

okružnim partijskim rukovodstvima kao organi SDPU, podređeni centralnom partijskom rukovodstvu. Time je pokret na teritoriji Vojvodine postao jedinstveniji, sveobuhvatniji i u većoj meri internacionalan, nego što je ranije bio.

Socijaldemokratska partija Ugarske je tek na početku XX veka dostigla stepen razvijenosti kada je mogla da posveti veću pažnju pokretima na selu. Iskustva stečena u poslednjoj deceniji XIX veka bila su dragocena. Shvaćeno je da će socijalistički radnički pokret bez potencijalne masovne baze koju ima agrarni proletarijat i seljaštvo teško moći da postigne trajne rezultate u zemlji u kojoj ogromnu većinu stanovništva čine seljaci. Shvaćeno je, nadalje, i to da u mnogonacionalnoj zemlji, kakva je Ugarska, agitacija mora da bude višejezična, na maternjem jeziku svih narodnosti u zemlji. U suprotnom slučaju pokret bi ostao bez jednog dela masovne baze, pa bi bio internacionalan samo po političkom opredeljenju u međunarodnim razmerama ali ne i u praksi, u svojoj unutrašnjoj biti.

Zahvaljujući ovim saznanjima, odmah na početku ovog veka, pokrenuta su glasila SDPU i na jezicima narodnosti. Za Vojvodinu i vojvođanski radnički pokret od posebnog značaja su listovi pokrenuti na srpskohrvatskom, rumunskom i slovačkom jeziku. Posredstvom istih, kao i druge socijalističke literature iz zemlje i inostranstva, zatim putem usmene agitacije sve spremnijih i sretnijih aktivista po našim selima, pokret je naglo oživeo, a u nekim opštinama uzeo neslućene razmere.

Dok su u poslednjoj deceniji XIX veka pokreti agrarnog proletarijata bili najuspešniji u mađarskim opštinama i u opštinama sa mešovitim stanovništvom i uglavnom samo među agrarnim proletarijatom, sada, u prvim godinama XX veka, pokretom su najviše zahvaćeni Srbi, Rumuni, Slovaci i Šokci (Hrvati). I dalje: socijalistima su prilazili ne samo bezemljaši i oni sa malo zemlje koji su morali i da nadničare kod bogatjih seljaka i veleposednika, već i seljaci posednici, čak i oni sa nekoliko desetina jutara. Usled toga, ovde je izrazitije dolazilo do izražaja borba protiv onih sistemskih rešenja koja su ubrzavala proces pauperizacije seljaštva, i zahteve za podelu veleposeda i crkveno-manastirskih imanja, za dobijanje građanskih i nacionalnih sloboda. Socijalistički pokret nije više bio samo pod idejnim uticajem SDPV, već i pod uticajem političkih zbivanja u Srbiji, gde je svrgnuta jedna i dovodena na vlast druga dinastija, gde su liberali morali ustupiti vlast radikalnima, gde je osnovana ideološki i organizaciono jaka Srpska socijaldemokratska partija. Na socijalistički pokret delovale su, takođe, i aktuelne političke prilike u Ugarskoj kao što su kriza dualizma, borba za prerastanje srpske narodnocrkvene autonomije u svetovnu narodnu autonomiju, i s tim u vezi politička aktivnost Srpske radikalne stranke, zatim pad vlade liberalistički opredeljenog Kalmana Sela i dolazak na vlast čoveka čvrste ruke, Ištvana Tise. Sva su ova zbivanja doprinela da pokret u Vojvodini — naročito se to odnosi na pokrete u pančevačkom, kovinskom i belocrkvanskom srezu — dobije i neka specifična obeležja.

Prvih godina XX veka postignuti su veoma značajni rezultati koji su otvorili put ka ostvarenju osnovnih ciljeva iz programa SDPU. Socijalistički pokret je i u stvarnosti postao internacionalan i sveobuhvatan jer su ostvareni

oni bitni preduslovi da se u njega uključe svi potencijalni nosioci progresa i borbe za koreniti preobražaj društva. Zahvaljujući ovome u pokret, kako gradskog tako i seoskog proletarijata, u jeku najžešćih bitaka počev od 1905. godine, podjednako će biti uključeni proleteri bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost.

Pokretom su bile obuhvaćene sve oblasti današnje Vojvodine, ali je on u ovim prvim godinama XX veka imao najviše uspeha u Banatu. Tada su postavljeni i temelji za osnivanje agitacionih odbora za pojedine narodnosti unutar SDPU. Kakav je bio i Srpski agitacioni odbor, koji će u narednim godinama odigrati veoma značajnu ulogu u organizovanju socijalističkog pokreta u celoj Vojvodini. Ova je činjenica pre svega, a ne toliko okolnost što su pokreti agrarnog proletarijata i seljaštva u Sremu i Bačkoj obrađivani u posebnim monografijama,[169] diktirala potrebu da se znatno veći prostor posveti socijalističkom pokretu u Banatu. Namera mi je da i ovim radom doprinesem pisanju višetomne istorije Saveza komunista Vojvodine. U prvom tomu ove istorije znatan prostor će biti posvećen borbama agrarnog proletarijata i siromašnog seljaštva, kao i delatnosti agitacionih odbora — naročito Srpskog, koji će vremenom prerasti u Srpsko-bunjevački agitacioni odbor. Osim toga dosada je najmanje obrađivan ovaj period koji je neposredno prethodio formiranju agitacionih odbora kao i osnivanju Zemaljskog saveza poljoprivrednih radnika Ugarske, koji će dobiti zadatak da organizuje borbu agrarnog proletarijata i seljaštva.

[169] Dr Andrija Radenić, *Položaj i borba seljaštva u Sremu od kraja XIX veka do 1914.* i Šandor Mesaroš, *Radnički pokret u Bačkoj od formiranja Socijaldemokratske partije Ugarske do kraja prvog svetskog rata (1890—1918).*

THE PEASANT AND AGRARIAN PROLETARIAN MOVEMENTS IN BAČKA AND BANAT AT THE BEGINNING OF THE XX C.

S u m m a r y

It was only at the beginning of the 20 C. that the Social Democratic Party of Hungary (SDPH) reached the stage in its development allowing it to pay more attention to the political movements among the village population. The experience gained during the last decade of the XIX C. was invaluable in that respect. It was realized that without the potential mass base of the agrarian proleteriat and peasentry the Socalist Labour movement could hardly hope to attain lasting results in the country in which the majority of population consisted of peasants. It was further realized that in a multi-national state, such as Hungary, the political agitation should not be limited to one or two languages only. In fact, the agitation had to be carried out in all the languages spoken by the different nationalities living in the country, otherwise the movement would be deprived of one part of the mass base. Also, in such a case, the movement would have an international character only as regards its political orientation. but not in practice and its internal character.

Owing to these ideas, the party journal was published in the languages of various nationalities, already at the beginning of the present century. The journals publisched in Serbian, Rumanian, and Slowakian were of special importance for Vojvodina and Labour Movement in it. Thanks to these journals and other socialist publications in the country and from abroad, as well as to oral agitation of more and more qualified and skilful agitators working in the villages and among the population consisting of different nations and national minorities, the movement quickly gained strength and in some villages even significant importance.

While in the last decades of the XIX C. the movement of the agrarian proletariat was most prominent in the communities with Hungarian population and in those with mixed population, i.e. almost exclusively among the agrarian proletariat, at the beginning of the XX C. However, the movement was supported mostly by Serbian, Rumanian, Slowakian and Croatian population. Among the partisans of the SDPH were not only landless peasants, or those owning little land and working as labourers for rich peasants or landowners, but also those peasants

who owned more land sometimes even several tens of acres. Because of that, the movement was characterized by the fight against those systemic solutions which advanced the process of pauperization of the peasantry, as well as by the claims for the distribution of large private estates and the estates belonging to the church, further by the claims for civil rights and national freedom. The movement in Vojvodina was under the influence of not only SDPH but also the political events taking place in the Kingdom of Serbia, where one dynasty had been overthrown and another put to power, where the liberals had to give up their position to the radicals and where in 1903 the Social Democratic Party of Serbia was founded, ideologically and organizationally a very strong party. The movement in Vojvodina was also influenced by the contemporary political situation in Hungary, such as the crisis of dualism, the fight for the transformation of the Serbian national and religious autonomy into a secular autonomy and the political activity of the Serbian radical party connected with it, lastly, by the fall of Szél Kálmán's liberal government and the coming into power of Tisza István — the man with the firm hand. All these events influenced the movement in Vojvodina, especially in the district of Pančevo, Kovin and Bela Crkva — where the movement developed some specific characteristics.

During the early years of the XX C. significant results were attained which contributed to the realization of the SDPH aims as defined by their programme. The Socialist movement became a truely international and universal movement, since it had attained the basic prerogatives which anabled all the champions of progress and struggle for a radical reform of the society to join the movement. Thus, after 1905, at the time of the most fierce fighting, the proletarians, regardless of their nationality, joined the movement, whose members were both the city and the village proletarians.

O UČEŠĆU VOJVOĐANA U OKTOBARSKOJ REVOLUCIJI

Dr Šandor Mesaroš

Vojvođani u zarobljeničkim logorima u Rusiji

Posle izbijanja prvog svetskog rata, austrougarska vrhovna komanda uputila je na istočni front oko dve trećine svojih vojnih snaga kojima je raspolagala posle opšte mobilizacije. Po ranije izrađenom, takozvanom, nemačkom Šlifenovom planu, austrougarska armija je u prvoj fazi rata imala da primi težište borbe na istočnom frontu protiv carske ruske vojske dok nadmoćne nemačke snage ne okončaju na zapadu rat sa Francuskom u predviđenom kratkom roku. Posle planirane pobede na zapadnom frontu, nemačka i austrougarska armija u zajedničkom ofanzivnom naletu trebalo je da unište carsku rusku vojsku.

Međutim, već u prvoj fazi ratnih opreacija na istoku propao je operacioni plan načelnika austrougarskog generalštaba Konrada Hencendorfa da organizuje uspešne odbrambene borbe dok ne stignu nemačke snage sa zapada. Carske trupe su zauzele istočnu Galiciju, opkolili tvrđavu Pšemisl, čija je posada od 120.000 ljudi bila prinuđena da kapitulira u martu 1915. godine.

Usled teških poraza, austrougarska armija je od 1915. godine bila u stanju da vodi aktivne ratne operacije samo uz podršku nemačkih snaga. Ruski general Brusilov je u leto 1916. godine naneo drugi težak poraz austrougarskoj vojsci i za nekoliko dana pale su u rusko zarobljeništvo stotine hiljada austrougarskih vojnika.

Računa se da je za vreme prvog svetskog rata na istočnom frontu palo u rusko zarobljenštvo više od dva miliona vojnika iz armija Centralnih sila. Ogromnu većinu tih ratnih vojnih zarobljenika činili su vojnici iz sastava austrougarske vojske. Neki podaci, na primer, pominju cifru od 1,670.395

vojnika i 54.000 oficira.[1] Po službenom iskazu Međunarodnog odbora Crvenog krsta, od 1914—1917. godine bilo je zarobljeno 2,104.146 austrougarskih vojnika (od njih 54.146 oficira), dok austrougarsko ministarstvo rata navodi ukupno 1,449.289 zarobljenih.[2]

Među ratnim vojnim zarobljenicima bile su zastupljene sve nacije Habsburške Monarhije. Ne raspolažemo sigurnim podacima o nacionalnom sastavu zarobljenika. Sa sigurnošću, međutim, možemo tvrditi da su više od polovine sačinjavali pripadnici ugnjetenih nacija: Srbi, Hrvati, Slovenci, bosanski Muslimani, Česi, Slovaci, Ukrajinci, Poljaci, Rumuni i Italijani. Najbrojniji su, međutim, bili zarobljeni Mađari, oko 500.000—600.000.[3] Ovaj podatak možemo objasniti i činjenicom da je u Ugarskoj, kao pretežno agrarnoj zemlji, procenat oslobodjenja od vojne službe bio znatno manji, nego u industrijski razvijenim područjima Monarhije (Austrija, Češka).

U više od dvomilionske mase austrougarskih zarobljenika izvestan procenat sačinjavali su i vojnici sa područja današnje Vojvodine, iz redova svih narodnosti (Mađari, Srbi, Nemci, Bunjevci, Slovaci, Rumuni, Rusini i ostali). U broj zarobljenih Mađara korišćeni su i oni iz Vojvodine. Među zarobljenicima iz Monarhije bilo je i oko 200.000 Jugoslovena,[4] od kojih više hiljada Srba i Hrvata iz Vojvodine. Broj austrougarskih zarobljenika sa nemačkim maternjim jezikom (Austrijanci i Nemci iz Češke i Ugarske) kretao se između 300.000—400.000.[5] Medju njima je bilo takodje i priličan broj Nemaca iz Vojvodine. Sovjetski i čehoslovački istoričari pretpostavljaju da je broj zarob-

---

[1] Varga Gyula, Hadifoglyok a cárizmus és a Kerenszky uralom idején, Sarló és kalapács, 1933, 6, 41—42.

[2] Györkei Jenő—Józsa Antal, Magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban, Budapest 1957, 17.

[3] Procenat Mađara u odnosu na ukupan broj zarobljenika kretao se između 21—31%.

[4] Ivan D. Očak u svojoj knjizi *Jugosloveni u oktobru* (prevod objavljen u Beogradu 1967. godine) pominje, da je prema službenim podacima srpskog diplomatskog predstavnika i istoričara Radoslava St. Jovanovića u decembru 1916. godine u Rusiji bilo preko 300 000 bivših vojnika i oficira jugoslovenskog porekla. I. D. Očak, međutim, smatra da je u godinama građanskog rata u Rusiji bilo preko 200.000 zarobljenih Jugoslovena (I. D. Očak, n. d., 33).

Ivan D. Očak je pregledao svu odgovarajuću arhivsku građu u Sovjetskom Savezu, Mađarskoj i našoj zemlji. On i dalje proučava problematiku učešća Jugoslovena u oktobarskoj revoluciji. Njegovo novo zapaženo delo je *U borbi za ideje Oktobra — Jugoslovenski povratnici iz Sovjetske Rusije (1918—1921)*, Stvarnost, Zagreb 1976. U prvom poglavlju ove knjige »Jugoslovenski ratni zarobljenici u Rusiji i njihovo pripremanje za povratak u domovinu« takođe ima podataka interesantnih za našu temu, ali ih je više u maločas pomenutoj knjizi, pa smo češće nju citirali. Isti autor je o ovoj temi napisao zapaženo delo i na ruskom jeziku *(Internacionalisti Trudaščijesja zarubežnih stran učestniki borbi za vlast Sovjetov*, Moskva, dr.). Sovjetska istoriografija takođe je posvetila veliku pažnju ovom pitanju. U najnovijoj knjizi Očak daje bibliografiju dela sovjetske istoriografije kao i spisak svojih radova i drugih autora pisanih na ruskom jeziku. Autor ovoga rada nije bio u stanju da se obilnije koristi navedenom bibliografijom zbog oskudnog znanja ruskog jezika, pa su zato izostala njihova naznačenja u napomenama (J. N. Ščerbakov, A. Liseckij, A. Maljkov, A. J. Manusljević i dr. *Internacionalisti*, Moskva 1968).

[5] Józsa Antal, *Hadifoglyok az októberi forradalom harcaiban*, Zbirka radova: *50 év a nagy október és a magyarországi forradalmak*, Budapest 1967, 218.

ljenih Čeha i Slovaka iznosio oko 200.000—400.000.[6] U njihovim redovima svakako je bilo i Slovaka iz Vojvodine. Po proceni rumunskih istoričara, na istočnom frontu bilo je zarobljeno i oko 120.000 Rumuna iz sastava austrougarske armije,[7] od kojih je izvestan broj bio mobilisan sa područja sadašnjeg jugoslovenskog Banata. Bilo je još medju zarobljenicima i oko 150.000—200.000 Ukrajinaca.[8] Tu možemo da ubrajamo i Rusine mobilisane u Bačkoj i Sremu.

U županijama, koje su sačinjavale područje sadašnje Vojvodine (bačbodroška, torontalska, tamiška i sremska), odmah po izbijanju rata sprovedena je opšta mobilizacija odredjenih godišta. Teritorijalni princip formiranja određenih jedinica u austrougarskoj armiji bio je primenjen i ovde, te su bili obrazovani pukovi u kojima su veliku većinu činili vojnici istog lokalnog područja (okruga). Stoga je jedan deo Sremaca ušao u sastav 70. petrovaradinskog puka. Vojnici iz severne i zapadne Bačke bili su upućeni u 23. somborski i 86. subotički, a iz južne Bačke u 6. novosadski puk. Od ovih pukova bila je formirana 32. divizija, koja je uskoro bila upućena na srpski, a zatim na ruski front, gde je učestvovala u teškim odbrambenim borbama. U jesen 1914. i početkom 1915. godine usled teških poraza i povlačenja, već je bilo počelo dezerterstvo, kao i pojedinačne pa i grupne predaje Rusima. Ruske jedinice su u rano proleće 1915. godine, u blizini tvrdjave Pšemisl, probile front i zarobile veći deo vojnika iz sastava 32. divizije.[9] Vojnici iz Banata bili su raspoređeni u tri puka: 46. (većinom iz severnog Banata), 29. bečkerečki u 7. puk (južni Banat). I ovi pukovi, u sastavu drugih divizija, bili poslati na istočni front, i slično ostalim jedinicama, trpeli teške poraze, pa su vojnici masovno dezertirali ili su se predavali Rusima.

Zarobljenici su bili smešteni u oko 400 zarobljeničkih logora, od kojih je oko 300 bilo rasuto u evropskom, a oko 100 u azijskom delu carske Rusije.[10] Logorske vlasti držale su zarobljenike pod veoma strogim režimom i pokušavale da ih izoluju od civilnog stanovništva.

Jedan od sabirnih logora, bio je u Darnicama kod Kijeva, odakle su zarobljeničke mase u etapama bile upućivane u druge logore. Carske vojne i građanske vlasti su u većini slučajeva zarobljenike upućivale u specijalne logore, zavisno od njihove nacionalne pripadnosti, mada ovaj princip nije bio uvek poštovan. Prema podacima mađarske i sovjetske istoriografije, Mađari i Nemci većinom su bili smeštani u logore u istočnom Sibiru i na Dalekom istoku,[11] a ratni zarobljenici slovenskih narodnosti bili su koncentrisani u evropskom delu Rusije, zapadnom Sibiru, Turkestanu, Uralu i drugim delovima zemlje. Ista sudbina je zadesila i Vojvođane, zavisno od njihove nacionalne pripadnosti.

I u zarobljeničkim logorima carske Rusije oficiri su uživali povlašćen položaj: bili su u posebnim logorima, dobijali su više novaca, nisu bili obavezni da rade itd.

---

[6] Józsa Antal, n. d., 218.

[7] A. G. Vaida—N. Birdeanu *Povilonul revolutionar la cataig Bucuresti*, 1959, 72. Citira i Józsa Antal u n. d., 218.

[8] Józsa Antal, n. d., 218.

[9] Nikola Grulović, *Jugosloveni u oktobarskoj revoluciji*, Beograd 1962, 28—29.

[10] Györkei Jenő, *Magyarok az Amur partján*, Budapest 1967, 7.

[11] Györkei Jenő, n. d., 7.

U početku zarobljenici nisu upućivani na rad u objekte vezane za odbranu zemlje, nego su ih vlasti, uglavnom, zapošljavale u poljoprivredi. Od ovog principa se, međutim, već od početka 1915. godine postepeno odstupalo. Usled stalne mobilizacije, sve više se osećala nestašica u radnoj snazi u svima granama pozadinskog ekonomskog života Rusije. Prema nekim podacima na radove u industriji u prvo vreme bili su upućivani pripadnici slovenskih naroda, kao „najpouzdaniji".[12] U nekim područjima, međutim, dat je primat Mađarima i Nemcima sa obrazloženjem da predstavljaju bolju i kvalifikovaniju radnu snagu.[13]

U maju 1916. u industriji i poljoprivredi bilo je već angažovano oko 800.000 zarobljenika, a do aprila 1917. godine 1,500.000.[14] Prema službenim podacima u industriji i u poljoprivredi, u drugoj polovini 1917. godine bilo je zaposleno ukupno 1,648.317 zarobljenika.

Izolacija zarobljenika od stanovništva, a pogotovo od radničke klase, na taj način nije mogla biti ostvarena. Već u tim godinama zapaža se u pojedinim mestima saradnja između boljševika i najsvesnijeg dela zarobljenika. Ne treba zaboraviti da su jedan deo zarobljenika sa područja tadašnje Ugarske predstavljali seljaci, mahom siromašni i bezemljaši, od kojih su mnogi bili i učesnici u predratnim pokretima agrarnog proletarijata. Carske vlasti su pokušavale da korišćenjem zarobljenika savladaju sve jaču ekonomsku borbu ruskih radnika. Taj plan, međutim, često je propadao zbog solidarnosti zarobljenika sa ruskim radnicima koji su bili u štrajku. O zajedničkoj ekonomskoj borbi zarobljenika i ruskih radnika, medjutim, u dosadašnjim istraživanjima otkriveni su neznatni podaci. Poznati vojvođanski revolucionar Nikola Grulović u svojoj knjizi pominje solidaran istup grupe zarobljenika u oktobru 1915. godine u gradu Kustunaju da bi na taj način pomogli ruskim radnicima iz jedne fabrike koji su stupili u štrajk. Zarobljenici su, naime, odbili da budu iskorišćeni kao štrajkbreheri. Zbog toga su neki od njih, a među njima i Grulović, bili uhapšeni. Isti autor pominje još i zajedničku ekonomsku borbu zarobljenika i ruskih radnika u blizini logora Trojick, u preduzeću Peršurskog mlina braće Stepanović u Orenburškoj guberniji.[14a] Bio je znatan i procenat među industrijskim i zanatlijskim radnicima u redovima zarobljenika koji su učestvovali u predratnom radničkom pokretu. U zarobljeništvu su se našli i organizovani radnici koji su pre rata u pojedinim mestima tadašnje Ugarske igrali rukovodeću ulogu, a pripadali su, uglavnom, levom krilu Socijaldemokratske partije Ugarske (Kun Bela, Samueli Tibor, Ligeti Karolj, Por Erne, Minih Ferenc itd.).[15]

Od vojvođanskih radničkih vođa, na osnovu dosadašnjih podataka, u ruskim zarobljeničkim logorima nalazili su se i neki veoma poznati. Takav je

---

[12] Zbornik dokumenata: *A magyar internacionalisták a nagy októberi szocialista forradalomban és a polgárháborúban (1917—1922)* — Dokumentumgyűjtemény (u daljem tekstu: Magyar internacionalisták...), Budapest 1967, prvi tom, uvodni tekst, 12.

[13] Nikola Grulović, n. d., 36.

[14] Józsa Antal, n. d., 187.

[14a] Nikola Grulović, n. d., 38—42.

[15] *Magyar internacionalisták...*, prvi tom, uvodni deo, 11—12.

bio dr Deže Forgač (Forgács Dezső), koji je do 1914. godine bio sekretar Socijaldemokratske partijske organizacije u Subotici. On je dospeo u logor u Krasnojarsku, u Sibiru.

U već pomenutoj knjizi Nikole Grulovića, jednog od najmarkantnijih učesnika revolucije iz Vojvodine, objavljena je i fotografija Mihaila Grbanova Miše, štamparskog radnika iz Pančeva, za koga je naznačeno da je bio prvi od Jugoslovena primljen u Rusku socijaldemokratsku radničku partiju već u decembru 1915. i da je kasnije bio i član RKP(b).[16]

Godine 1915., a najviše 1916. u pojedinim logorima (Tomsk, Samarkand, Orenburg, Serpulov, Rostov, Čita i dr.) zarobljenici socijalisti već su formirali antimilitarističke marksističke kružoke, koji su po nacionalnom sastavu bili internacionalni.[17] Takvu ilegalnu revolucionarnu grupaciju formirali su među zarobljenicima u Čiti u to vreme i Armand Miler (Müller Armand) i Jožef Štejnhard (Steinhard József), zarobljenici mađarske narodnosti iz Pančeva. Ovi vojvođanski revolucionari započeli su svoj revolucionarni rad 1916. godine u logoru Peščenjka I, gde je već tada bio oformljen revolucionarni kružok pod nazivom Socijaldemokrati-internacionalisti. Rukovodilac kružoka bio je Jožef Štejnhard. Taj rad nastavili su posle i u logoru Čiti, pod istim nazivom. Kružok je imao 25—30 članova, među kojima je aktivno radio i Armand Miler.[17a]

Jedan drugi revolucionar iz Vojvodine Jožef Sekelj (Székely József) iz Sombora vršio je socijalistički propagandni rad među zarobljenicima u Samarkandu još od 1916. godine.[17b] U logoru u Krasnojarsku nalazio se tada i poznati pesnik iz Subotice Geza Đoni (Gyóni Géza), koji je već tada zauzeo odlučan antiratni stav. Jednom prilikom kad je izrecitovao jednu svoju antimilitarističku pesmu, ceo skup zarobljenika se pretvorio u antiratnu demonstraciju.[17c]

Marksistički kružoci zarobljenika na početku su imali samo neznatne veze sa radničkim pokretom u Rusiji, a posebno sa RSDRP(b). Među mađarskim i nemačkim zarobljenicima, koji su u ogromnoj većini bili smešteni u zarobljeničke logore u istočnom Sibiru, Dalekom Istoku i Turkestanu, nije se razvio nikakav proantantin pokret.[18] Ta okolnost, da među njima nije vo-

---

[16] Nikola Grulović, n. d., Fotografija i tekst ispod nje između strane 144. i 145. V. I. Anavjev, međutim, u svom članku *Mihailo Grbanov, aktivni borac za delo revolucije* (Prilozi za istoriju socijalizma, 5/1968), na strani 594 navodi da je Grbanov postao član Jugoslovenske grupe RKP (b) 16. juna 1916. godine.

[17] *Magyar internacionalisták...*, prvi tom, uvodni tekst, 12.

[17a] Müller Armand, *A Bajkál-tói magyar vörösgárdisták szerepe 1916—1918 augusztus végéig*, Sarló és kalapács, br. 7, juni 1935. godine.

[17b] *Magyar internacionalisták...* prvi tom, 28, 39, drugi tom, 157, 514, 597; Józsa Antal—Milei György, *Rendíthetetlen százezer*, Budapest 1968, 14.

[17c] Józsa Antal, *Háború, hadifogság, forradalom*, Budapest 1970, 166.

[18] Mađarska istoriografija za sada registruje neuspeli pokušaj kasnijeg predsednika nezavisne stranke Mihalja Karoljija (Károlyi Mihály), kada je putem jednog zarobljenog mađarskog oficira tražio kontakt sa carskom ruskom vladom (Józsa Antal, *Osztrák—magyar hadifoglyok Oroszországbon és részvetélük az októberi forradalom harcaiban, 50 év a nagy október és a magyarországi forradalmak* — tanulmányok, Budapest 1967, 186).

đena nikakva građansko-nacionalistička propaganda kasnije je stvorila bolje preduslove za širenje revolucionarno-internacionalnih ideja. I socijalni sastav zarobljenika je pogodovao da su kasnije ideje oktobra naišle na povoljan odjek i kod zarobljeničkih masa mađarske narodnosti.

Proantantska nacionalna politika, međutim, bila je značajna u redovima zarobljenika češke, slovačke, poljske i jugoslovenskih nacionalnosti, a kasnije i među Rumunima. Ovo pitanje predstavlja značajnu etapu u istoriji i sudbini ratnih zarobljenika u predrevolucionarnom periodu Rusije. Ipak toj problematici posvećujemo manje prostora, jer o istoriji dobrovoljačkih korpusa formiranih od bivših ratnih vojnih zarobljenika na nacionalnoj osnovi postoji već prilično obimna literatura. Carska vlada je, svakako, od početka blagonaklonije gledala na mase zarobljenika slovenskih narodnosti, mada takav stav nije bitno uticao na njihov tretman i položaj. U početku nije naišao na odobravanje kod carske vlade ni plan o formiranju posebnih oružanih snaga koje bi se borile na strani sila Antante sa motivacijom da se radi o bivšim vojnicima koji su položili zakletvu drugom vladaru. Kasnije, međutim, ovaj stav bitno je izmenjen i prvo se pristupilo formiranju Čehoslovačke družine iz redova čeških i slovačkih zarobljenika, koja je u političkom pogledu bila podređena Čehoslovačkom nacionalnom veću sa sedištem u Parizu. Odziv zarobljenika češke i slovačke narodnosti, međutim, bio je prilično slab i tek 1917. godine je njihova jedinica prerasla u korpus.

Sporazum o formiranju Jugoslovenskog dobrovoljačkog korpusa između srpske i ruske vlade bio je postignut još 1915. godine. Prve dobrovoljačke jedinice bile su prebačene u Srbiju i priključene srpskoj vojsci. Stupanjem Bugarske u rat bilo je onemogućeno dalje upućivanje dobrovoljaca na srpski front. O formiranju Prve srpske dobrovoljačke divizije (maj 1916. godine), o njenom učešću na frontu u Dobrudži (25. avgust — 16. oktobar), o stanju u diviziji itd., takođe već postoji bogata literatura.[19] Ovde treba napomenuti da su u ovoj jedinici Vojvođani bili masovno zastupljeni, a glavni razlog njihovog učešća bila je želja i spremnost da daju svoj doprinos nacionalnom oslobođenju jugoslovenskih naroda. Većina njih, međutim, brzo se razočarala postupcima „krfskih oficira", koji su, uz to, zastupali i velikosrpske ideje. Spremnost jugoslovenskih zarobljenika da stupe u dobrovoljačku diviziju bila je prilično slaba ako se uzme u obzir da se pozitivno izjasnilo svega 10—20% od ukupnog broja zarobljenih Jugoslovena. U diviziji se našlo i dosta Vojvođana, od kojih su neki već i pre rata stekli dragoceno iskustvo u organizovanom radničkom pokretu. Oni su već i u predrevolucionarnom periodu došli do saznanja da u njihovoj zemlji posle nacionalnog oslobođenja treba da usledi i socijalni preobražaj, ali je ostvarenje tih želja bilo tada ne tako bliska perspektiva. Nalazili su se u tuđoj zemlji, u vojnoj formaciji u kojoj je vladao nečovečan odnos krfskih oficira prema vojnicima, spremni da se bore za nacionalno oslobođenje svih jugoslovenskih naroda, a ne da budu sredstvo za ostvarenje velikosrpskih pretenzija. Stoga je trebalo započeti borbu protiv nesnosnih odnosa u diviziji. Takvim intencijama rukovo-

[19] I. D. Očak je u svom već pomenutom radu takođe detaljno pisao o formiranju srpskih dobrovoljačkih divizija kao i o celom jugoslovenskom korpusu (I. D. Očak, n. d., 27—61); Jugoslovenski dobrovoljački korpus.

dila se grupa vojnika koja se polovinom jula 1916. godine sastala u Odesi (još pre upućivanja njihove divizije u Dobrudžu na front) i oformila takozvanu Socijalističku revolucionarno-propagandnu grupu sa ciljem da vode socijalističku propagandu među vojnicima divizije. Ova grupa izabrala je i svoj središnji odbor od tri člana: a jedan od njih bio je i Nikola Grulović, obućarski radnik iz Rume, za sekretara je bio izabran metalski radnik Radovan Marković (iz Slavonije), a treći član bio je takođe metalski radnik Ljubomir Pribićević.[20]

Oficiri 1. srpske dobrovoljačke divizije brzo su saznali o delatnosti ove male revolucionarne grupe i u njoj videli opasnu organizaciju, koja je mogla da okupi oko sebe masu vojnika sa programom koji može biti sasvim suprotan planovima komande. Zbog toga je, po nekim podacima, rukovodilac ove grupe posle upućivanja divizije na front bio mučki ubijen od strane oficira.[20a]

Posle povlačenja ove divizije sa fronta u Dobrudži, dok je vršila pozadinsku službu, revolucionarna i antimilitaristička agitacija najsavesnijeg dela vojnika predratnih socijalista ponovo je ojačala. Već krajem 1916. godine formirana je jedna takva grupa pod rukovodstvom Uroša Čonkića iz Botoša. Pošto su saznale za ovu organizaciju, vojne vlasti su uhapsile 47 vojnika.[21] Uoči februarske revolucije u 1. i 2. puku ove divizije stvorena je revolucionarna organizacija u koju su ušli i Vojvođani Nikola Grulović i Mihajlo Grbanov kao i Dundić, Juraković, Kovačević, Čanak, Radanović i drugi.[22] Aktivnost te grupe, kao i drugih vojnika koji su se njom bili usko povezani, imala je izrazito antiratni karakter. Ona je uskoro pokazala i vidne rezultate: u diviziji je došlo do prvih masovnih istupanja i pobuna. Jedan od najaktivnijih pobornika za istupanje iz divizije bio je Dimitrije Vasiljević Georgijević (pravo prezime Bugarski), koji je, po nekim podacima, rodom iz Kovina.[23]

Pokreti među ratnim vojnim zarobljenicima za vreme februarske buržoaske-demokratske revolucije

Pobedu februarske buržoasko-demokratske revolucije u Rusiji ogromna većina ratnih vojnih zarobljenika primila je sa radošću, nadali su se skorašnjem sklapanju mira i povratku u domovinu. Pre revolucije celu zemlju potresali su masovni štrajkovi i demonstracije, u kojima su, u pojedinim mestima, u ne malom broju učestvovali i zarobljenici. Raspolažemo pouzdanim podacima, da su se mađarski zarobljenici u većim i manjim grupama

---

[20] I. D. Očak, n. d., 50; Bogumil Hrabak, *Pojava tzv. disidentskog pokreta među Jugoslovenima u Rusiji 1917. godine,* Zbornik časopisa HISB, br. 13, Slavonski Brod 1976, 19.

[20a] Nikola Grulović u svojoj knjizi ovu tvrdnju takođe potvrđuje formulacijom »da je već prvih dana boravka na frontu propao kod Telič Deresi... (n. d., 74).

[21] I. D. Očak, n. d., 50.

[22] Isto.

[23] Vladimir Zelenjin, *Jugosloveni pod zastavom oktobra,* Beograd 1967, 230. Nasuprot tome I. D. Očak u pomenutom delu tvrdi da se on rodio u Požarevcu (n. d., 51).

pridružili tim pokretima.[24] Postoji verovatnoća, da je u tim masama zarobljenika bilo i takvih koji su bili mobilisani sa područja sadašnje Vojvodine.

Velika većina zarobljenika je očekivala skorašnji početak pregovora u miru. Međutim, privremena vlada je najavila nastavak rata sve „do pobedonosnog završetka".

Posle pobede februarske revolucije i položaj zarobljenika se za kratko vreme poboljšao: u svojim pravima u nekim mestima bili su izjednačeni sa ruskim radnicima. Kretanje im je bilo manje ograničeno. Ilegalne organizacije socijalista zarobljenika negde su mogle da deluju poluilegalno. Zarobljenici na radu u tvornicama učestvovali su u nekim mestima zajedno sa ruskim radnicima u tarifnim pokretima i štrajkovima. Privremena vlada je, međutim, uskoro uskratila niz ranije datih olakšica pravdajući taj postupak teškim položajem ruskih zarobljenika u Nemačkoj i Autro-Ugarskoj.

Ratna politika privremene vlade i mere protiv zarobljenika izazvale su veliki revolt u njihovim redovima. Većina ih je za kratko vreme izgubila veru u skorašnji mir i došla do uverenja da sklapanje mira u Rusiji istinski žele samo boljševici.

Boljševici su, osim dosledne borbe za mir, za sve vreme postojanja buržoasko-demokratskog poretka uporno zahtevali poboljšanje položaja zarobljenika. Te okolnosti su u prilično meri pogodovale uspostavljanju uske saradnje u nizu mesta između najsavesnijeg dela zarobljenika i boljševika koji su bili zaposleni u objektima industrije i rudarstva. Saradnja je doprinela i masovnom učešću zarobljenika u proslavi 1. maja. Raspolažemo podacima da su mađarski zarobljenici, na primer, učestvovali u proslavi 1. maja u Ivanovo-Voznjesenjsku, Rostovu, Irkutsku i drugim mestima.[25]

Posebno treba da se osvrnemo i na uticaj februarske revolucije na stanje u Jugoslovenskom dobrovoljačkom korpusu, koji je tada vršio pozadinsku službu. O tome ćemo pisati, takođe, samo pregledno, s obzirom da je i ova problematika već prilično dobro obrađena.[26]

Odmah posle februarske revolucije, vojnici i deo oficira u dobrovoljačkim divizijama zahtevali su da se, po uzoru na rusku vojsku, u jedinicama njihovog korpusa izvrši demokratizacija odnosa i da se izaberu četni komiteti i vojnička veća vojnika i oficira (pukovski, bataljonski i četni). Komanda korpusa se, posle izvesnog odugovlačenja, saglasila sa izborom tih organa koji, međutim, nisu bili revolucionarni kao u ruskoj vojsci. Zato su, uporedno sa istovremenim postojanjem legalnih komiteta, u jedinicama korpusa, a pogotovo u 1. diviziji, počeli da deluju i ilegalni komiteti koji su imali revolucionarni karakter i koji su uskoro uspostavili i prisne veze sa boljševicima iz Odese, gde je korpus bio stacioniran.

U našoj istoriografiji je akademik dr. Bogumil Hrabak, pored problema učešća Jugoslovena u oktobarskoj revoluciji, posebno proučavao pitanje o političkim koncepcijama ovih jugoslovenskih socijalista, kao i stvaranju ilegalnih komiteta. Sem težnje za socijalnim oslobodjenjem, kod njih je bio prisutan i „nacionalni kurs". Buduću jugoslovensku zemlju zamišljali su kao

[24] U Orelu, Tuli, Harkovu, Omsku, Tomsku, Jekaterinburgu itd. (Jozsa Antal, *Hadifoglyok az októberi forradalom harcaiban*, 189).

[25] Józsa Antal, *Háború, hadifogság, forradalom*, 229.

[26] I. D. Očak, n. d., 46—78; Vladimir Zelenjin, n. d., 42—73.

još pre proslave Prvog maja. Istaknuti vojvođanski revolucionar Nikola Grulović je radi proširenja veza putovao u Odesu. Štab korpusa je još pre februarske revolucije kupio ljude koje je smatrao nelojalnim. Među njima je bio i Banaćanin Dimitrije Bugarski-Georgijević, kasnije poznati učesnik okfederalnu celinu koju bi činili Srbija, Stara Srbija, ugarski Srbi, severna Dalmacija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Dalmacija i Slovenija. Što se tiče ilegalnog komiteta, u njemu su Vojvođani uzeli aktivnog učešća tobarske revolucije. Oko N. Grulovića bilo je ljudi koji su još tada uspostavili veze sa nekim radnicima (Svetozar Čakmak Sremac u Odesi). Posle pobede februarske revolucije formiran je Privremeni akcioni komitet u čijem su rukovodstvu bili Vojvođani: N. Grulović, predsednik, Jožef Šipoš, sekretar, i Sava Lazić, član. Privremeni akcioni komitet organizovao je ilegalne zborove. Takav jedan održan je 25. marta u Voznesenku, gde je N. Grulović govorio o značaju revolucije. Drugi zbor organizovan je u rejonu III. bataljona IV. puka, na kome su govorili N. Grulović i Jovan Šipoš, objašnjavali politička pitanja o učešću Jugoslovena u revoluciji. Pošto komanda korpusa nije prihvatila zahteve zbora, rešeno je da Grulović, Šipoš i još jedan podnarednik Banaćanin uspostave vezu s komitetom odeskog vojnog okruga radi traženja pomoći o aktuelnim pitanjima koja su tištila većinu dobrovoljaca. Zbog toga su Nikola Grulović, zatim Sremci Lazar Kordić i Ivan Lemajić i drugi bili na raportu kod komandanta I divizije, kome su takodje izložili žalbe vojnika. Uskoro, 27. aprila 1917. godine, održana je i prva sednica Vojničkog veća I divizije u selu Bolgarki, na kojoj je, pored ostalog diskutirano o predstojećoj proslavi Prvog maja. Na pomenutoj sednici izabran je i izvršni odbor Vojničkog veća po predsedništvom Nikole Grulovića.[26a] Ilegalni komiteti imali su veze, kao što smo već i rekli, sa boljševicima, još pre februarske revolucije. Kao revolucionarne organizacije, koje su u jedinicama korpusa nikle pod uticajem februarske revolucije, nastojali su da uključe vojnike i oficire poreklom iz ugnjetenih klasa u zavičaju.[26b]

Kontinuirano delovanje ilegalnih komiteta u ovom dobrovoljačkom korpusu počelo prilikom priprema za proslavu 1. maja. U njima su radili, pored već oprobanih socijaldemokrata iz predratnog radničkog pokreta kao što je bio Nikola Kovačević iz Dervente, još i afirmisani vojvođanski borci u radničkom pokretu kao: Spasoje Stejić (Bečej), Jovan Šipoš (Sombor), Sava Lazić (Lalić) i Lazar Manojlović (Novi Sad). Rezultat svestranog angažovanja komiteta bilo je masovno učešće vojnika na proslavi 1. maja u Voznesensku. Po nekim izvorima, samo je iz sastava druge brigade 1. divizije na proslavi učestvovalo ne manje nego 80% od ukupnog broja vojnika.[27] Važno je još istaći da su u proslavi 1. maja u Ivanovo-Voznesensku u velikom broju učestvovali i mađarski zarobljenici. Svečane govore držali su neki kasnije u oktobarskoj revoluciji proslavljeni učesnici kao, na primer, Karolj Ligeti (Ligeti Károly). Hiljade mađarskih zarobljenika uzelo je učešće u proslavama još u Rostovu, Odesi, Krasnojarsku, Irkutsku, Tomsku, Čiti itd.[28]

[26a] B. Hrbak, *Komiteti u jugoslovenskoj dobrovolačkoj vojsci u Rusiji — 1917.* Istorija XX veka III/1962.

[26b] B. Hrabak, *Pojava tzv. disidentskog pokreta...* 20—33.

[27] Jugoslovenski dobrovoljački korpus, 169.

[28] Józsa Antal, *Háború, hadifogság, forradalom*, 227—228.

Posle februarske revolucije većina vojnika Dobrovoljačkog korpusa verovala je u skorašnje sklapanje mira i povratak u domovinu. Vremenom su te nade, međutim, postepeno isčezavale. Privremena vlada se izjasnila za produženje rata na strani dotadašnjih saveznika. Ni stanje u korpusu nije se bitno izmenilo. Zato su jedinice bile obuhvaćene novim revolucionarnim vrenjem. Na zahtev ruske komande jugozapadnog ronta, komanda korpusa sprovela je plebiscit o tome ko želi da ostane u dobrovoljačkim jedinicama. Tom prilikom je iz 1. divizije do 3. maja 1917. istupilo oko 4.000 vojnika i oficira.[29]

Vojnici „disidenti" bili su većinom upućeni u kijevski zarobljenički logor (Darnica): uključeni u radničke odrede. U isto vreme je od bivših dobrovoljaca formiran i Jugoslovenski udarni bataljon.

Ostaci dobrovoljačkog korpusa bili su postepeno evakuisani na sever i koncentrisani u lukama Murmanska i Arhangelsa, sa namerom da ih komanda uputi na solunski front. Evakuacija, međutim, nije bila završena ni do izbijanja oktobarske revolucije. Od neevakuisanih delova korpusa strani intervencionisti su pokušali da stvore jedinice koje bi bile spremne da se bore protiv boljševika. U redovima disidenata koji su bili vraćeni u logore u Kijevu Jekaterinoslavu i dalje su delovali vojnički komiteti, formirani još u dobrovoljačkoj diviziji. Članovi ranije oformljenog izvršnog odbora komiteta takođe su do jednog napustili bili korpus. Jugoslovenski udarni bataljon uskoro je prerastao u Jugoslovenski revolucionarni odred i dobio službeno priznanje i od komande logora u Darnicama. Komitet je, takođe, uzeo novo ime: Centralni komitet Jugoslovenskog revolucionarnog odreda i radničkih formacija.[30]

Privremena vlada, naravno, želela je da iskoristi ove jedinice u predstojećoj ofanzivi protiv Nemaca i Austrijanaca. Plan je međutim, propao. Od bivših dobrovoljaca disidenata, samo mali broj je stupio u redove ruske vojske.[31] U memoarskoj gradji bivših učesnika oktobarske revolucije, u Arhivu CK SKJ ima podataka i o tome da su se i neki Vojvođani našli tada u ruskoj vojsci.[32]

Organizacija u Darnicama uskoro se povezala sa ostalim komitetima Jugoslovena u Jekaterinoslavu, Jelisavetgradu, Nikolajevu, Odesi i drugim mestima. U leto 1917. godine, bila je sazvana i proširena sednica od predstavnika jugoslovenskih komiteta, na kojoj je formiran Jugoslovenski revolucionarni savez sa centralnim komitetom. Broj Jugoslovena koji su u leto 1917. godine bili obuhvaćeni u ovim novooformljenim organizacijama kretao se između 10.000 i 20.000.[33]

U Jugoslovenski revolucionarni savez ušli su i neki Vojvođani koji su se do tada afirmisali u revolucionarnom radu među vojnicima. Predsednik Centralnog komiteta Saveza bio je Maksim Čanak, jedan od kasnijih organizatora jugoslovenskih odreda za Crvenu armiju, a za sekretara bio je izabran Nikola Kovačević. Ostali članovi Centralnog komiteta bili su Vojvođani: Uroš

---

[29] B. Hrabak, *Pojava tzv. disidentskog pokreta*, 93.
[30] I. D. Očak, n. d., 68.
[31] I. D. Očak, n. d., 63.
[32] Arhiv centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije (A CK SKJ). Učesnici VOSR, memoarska građa, MG 31, 418, 1320.
[33] I. D. Očak, n. d., 73.

Conkić (Botoš), Spasoje Stejić (Bečej), Nikola Grulović (Ruma) i Jovan Šipoš (Sombor).[34]

Sem navedenih, u memoarskoj građi učesnika oktobarske revolucije naišli smo još na podatke o Vojvođanima koji su bili u sastavu Jugoslovenskog revolucionarnog odreda, odnosno Jugoslovenskog revolucionarnog saveza kao i u Radničkoj družini: Nikola Trifunović (Voganj), Rada Pankov (Čurug), Jovan Pankov (Čurug), Petar Popović (Apatin), Čeda Stojković (Čenta), Dimitrije Ilić (Beočin), Uroš Eremić (Novi Bečej), Triva Brankov (Sivac) i Petar Kojić (Kovin).[35]

U rad Jugoslovenskog revolucionarnog saveza bio je još uključen Toša Teodor (Zemun), a u Radničku družinu Živa Topalov (Elemir).[36]

Jugoslovenski revolucionarni savez, mada je njegovo rukovodstvo bilo sastavljeno od ljudi koji su se istakli i u predratnom klasno-borbenom radničkom pokretu, nije imao jasan politički program. Ipak je uspeo da spreči političke kombinacije privremene vlade da Jugoslovenski revolucionarni odred uvuče u gradjanski rat u Rusiji.

Organizovanog antiratnog otpora ratnih zarobljenika bilo je i u drugim logorima u kojima su glavnu reč vodili takođe, levi socijalisti. Oni su napadali stav privremene vlade Kerenskog formulisan u paroli: „Rat do pobedonosnog završetka!". Za našu temu je od posebnog značaja aktivno delovanje male antimilitarističke grupe ratnih zarobljenika u Čiti na čelu sa Vojvođanima Armandom Milerom i Jožefom Štejnhardom. Oni su i putem štampe pozvali zarobljenike da se pridruže akciji za obustavljanje imperijalističkog rata. Pomenuti Miler i Štejnhard su avgusta 1917. godine ilegalno poslali jedan članak organu Petrogradskog sovjeta radničkih i vojničkih deputata Investicija.[37]

---

[34] I. D. Očak, n. d., 73—74.

[35] A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 107, 243, 471, 682, 801, 822, 882, 1070 i 1201.

[36] A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 117, 1195.

U memoarskoj građi naišli smo na podatke da su se u prvoj fazi revolucije u Kijevu revoluciji priključili sledeći Vojvođani: Rade Brkljač (Bački Sokolac), Obrad Bursać (Kikinda), Milan Cenić (Sremska Mitrovica), Čedomir Grubić (Čenta), Petar Ivanović (Voganj), Petar Jančelić (Novi Bečej), Mitar Kurucić (Kula), Cveta Paučki (Elemir), Milivoj Sekulić (Zrenjanin), Aleksandar Somborac, Žarko Tucić i Svetislav Tornjanski (Botoš). (A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 113, 897, 1022, 1039, 1059); Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata SR Srbije, Pokrajinski odbor AP Vojvodine, Komisija za negovanje i razvijanje tradicije NOR-a, *Spisak učesnika u oktobarskoj revoluciji i velikom otadžbinskom ratu SSSR sa teritorije AP Vojvodine*, Novi Sad, juni 1967 (u daljem tekstu Spisak), br. 146, 170, 175, 218, 557 i 259.

[37] Milan Armand je te podatke izneo u svom pismu koje je uputio radnoj organizaciji Istorijskog arhiva Pančevo 1967. godine kao odgovor na poziv da prilikom pedesetogodišnjice oktobarske revolucije poseti svoj rodni kraj. On je prihvatio ovaj poziv, ali je, na žalost u pripremama za ovu posetu iznenada umro.

List je pomenuti članak objavio 9. septembra 1917. godine, pod sledećim naslovom: *Austronemački zarobljenici u borbi za mir*. Zatim je sledio tekst: »Od grupe vojnih zarobljenika iz čete stigao je u Međunarodno odeljenje Centralnog izvršnog komiteta Sovjeta radničkih i vojničkih deputata poziv ratnim zarobljenicima svih država.

Drugovi, kolege, očevi familija svih nacionalnosti! Već tri godine besni rat i ne vidi se kraj tom međunarodnom istrebljenju. Naša je sveta dužnost da ustanemo protiv toga. Braćo svih nacionalnosti, i sami svojim očima gledate svakodnev-

Levo orijentisani socijalisti iz redova jugoslovenskih zarobljenika takođe su aktivno sudelovali u stvaranju internacionalnih i antimilitarističkih organizacija. Po nekim podacima, na primer, revolucionari Miler i Štejnhard su već 1916. godine, u logoru Peščenki imali oformljen takozvani „revolucionarni krug".[38]

Bogumil Hrabak u jednom svom radu pominje još neke Vojvođane, koji su se istakli kao organizatori ili kao članovi zarobljeničkih antimilitarističkih i socijalističkih organizacija. U logoru u Astrahanu, na primer, delovao je Lazar Vukičević, tipografski radnik iz Sombora, i jedan od urednika lista Sloboda pre rata. Pominje se još i ime I. Saboa iz Zrenjanina i nekog Odašića iz Perleza.[39]

Pobeda oktobarske revolucije i revolucionarno delovanje vojvođanskih internacionalista do Brestliskovskog mira

Pobeda oktobarske revolucije predstavljala je prelomni događaj ne samo za ruski proletarijat, nego je bila sudbonosna i za proletarijat celog sveta. Ovaj istorijski događaj je presudno uticao i na sudbinu milionskih masa zarobljenika u Rusiji.

U borbama koje su prethodile pobedi revolucije, po dosadašnjim saznanjima sovjetske, mađarske i jugoslovenske istoriografije, učestvovao je samo skroman broj zarobljenika. Stoga ni njihovo učešće u neposrednom izvojevanju pobede u vojničkom pogledu nije značajno. U mestima gde su se zarobljenici uključili u oružane odrede boljševika, radilo se samo o grupama od nekoliko desetina i eventualno nekoliko stotina ljudi koji su se borili najviše u oružanim formacijama fabričkih radnika.

U Petrogradu, na primer, uoči oružanog ustanka nalazio se priličan broj zarobljenika, naročito Mađara, od kojih su neki ušli u Crvenu gardu u fabrikama gde su bili zaposleni.[40] Zasad nismo naišli na podatke da je među njima bilo i Mađara iz Vojvodine. U Petrogradu je revolucija brzo pobedila. U Moskvi, međutim, borbe sa kontrarevolucionarnim snagama trajale su nedelju dana i bile veoma krvave. Ni u tim teškim borbama zarobljenici nisu učestvovali masovno, jer je i ovde u industrijsku proizvodnju bio uključen samo ograničen broj. Bilo je, međutim, među njima Mađara, Jugoslovena, kao i zarobljenika drugih nacionalnosti. U moskovskim uličnim borbama učestvovala je i grupa Jugoslovena, među njima i Vladimir Čopić, kasniji revolucionar i boljševik rodom iz Senja.[41] Pretežna arhivska građa ne pruža podatke o učešću Vojvođana u ustanku i revolucionarnim borbama u Petro-

---

no kakve tragove za sobom ostavlja rat i kakve će još ostavljati u buduće. Pomislite na svoje žene i decu. Uvereni smo da ćete se solidarisati sa našim pozivom i podržati ga na taj način, što ćete u svim logorima osnovati komitete i svojim potpisima ispod ovog poziva izraziti spremnost za podršku ovog pokreta za korist mira«.

[38] Članak Armanda Milera *A Bajkál-tói magyar vörösgárdisták szerepe 1916—1918 augusztus végéig*, Sarló és kalapács, 5/1932, 42—47.

[39] Bogumil Hrabak, *Nastanak i obrazovanje komunističke grupe RKP(b) u proleće 1918. godine*, Istorija XX veka — Zbornik radova IX, Beograd 1968, 21.

[40] Györkei Jenő, n. d., 21.

[41] B. Hrabak, *Jugoslovenski revolucionar Vladimir Čopić*, (1916—1918). »Život i djelo Vladimira Čopića«, Rijeka, 1978, 51—74.

gradu i Moskvi.[41a] Od preživelih vojvođanskih učesnika u ovim istorijskim događajima saznali smo: Pavle Bosara (Kljajićevo), tvrdi da je za vreme revolucije boravio u Petrogradu; Jaša Ilić (Sečanj), bio je učesnik u borbama u Petrozavodsku i Petrogradu, a Radovan Jorgović (Starčevo) borio se u jedinicama Crvene garde, koje su oslobađale gradove Jamburg i Narvu u Finskom zalivu. Posle pobede revolucije, Marko Živlak (Banatski Aranđelovac) pridružio se crvenim matrozima u Petrogradu i tu je služio do marta 1920. godine.[41b]

Oružana borba protiv privremene vlade u Ukrajini bila je od početka veoma složena zbog nacionalnog pitanja. U Kijevu su borbe počele 29. oktobra. Udarnu elitu boljševika činili su naoružani radnici Kijevskog arsenala. Prema tim borbama Jugoslovenski revolucionarni odred zauzeo je u početku neutralan stav. Odlučnije se opredelio, međutim, deo Jugoslovena uključenih u Radničku družinu, koja se tada nalazila u Kijevu. Iz sastava ove organizacije u borbama je učestvovao na strani boljševika odred pekara na čelu sa Stefanovićem, pekarom iz Novog Sada, i Petrom Vukotićem, zidarskim radnikom iz Zemuna.[42]

Ustanak, međutim, tada nije uspeo i društveno-politički odnosi u Ukrajini postali su još složeniji. Uskoro je bila oformljena buržoasko-demokratska takozvana Ukrajinska centralna rada, koja je u celoj Ukrajini pokušala da učvrsti svoje pozicije. U Kijevu su njenim snagama pritekli u pomoć i neke jedinice Čehoslovačkog dobrovoljačkog korpusa i na taj način je uspela da za kratko vreme, učvrsti svoje pozicije. Pod uticajem socijalističke revolucije, međutim, i iz Čehoslovačkog dobrovoljačkog korpusa počelo je dezerterstvo i prelazak grupa vojnika na stranu revolucije. Među njima je bio i Jan Hutavik iz Pančeva.[42a] U memoarskoj gradji naišli smo još na podatke da je bilo Vojvođana, aktivnih učesnika i u borbama za uspostavljanje sovjetske vlasti u Odesi: Živan Jeremić (Voganj), Jovan Markov (Novi Sad) i Rade Popović (Velike Livade).[42b]

Po nekim podacima iz bogate literature mađarske istoriografije, mađarski zarobljenici su pojedinačno ili u većim i malim grupama učestvovali u demonstracijama kao i u oružanim borbama na strani boljševika u Penzi, Ljubimu, Astrahanu, Orenburgu, Saratovu, Kazanu i drugim mestima. Prema podacima iz iste literature, mađarski zarobljenici su u periodu od novembra 1917. do januara 1918. godine učestvovali u oružanim borbama za uspostavljanje sovjetske vlasti u oko četrdeset gradova.[43] Isto tako u Turkestanu,

---

[41a] Jedino Jefta Blažin (Novi Bečej) u svojim sećanjima govori o uličnim borbama u Moskvi i o svom stupanju u gradsku odbranu. Iz izjave se, međutim, ne vidi da li je on bio učesnik u borbama za osvajanje sovjetske vlasti ili u gušenju eserske pobune, kasnije u proleće 1918. godine (A ČK SKJ, Učesnici VOSR, MG 84).

[41b] A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 338, 396, 1296.

[42] Nikola Grulović, n. d., 162.

[42a] A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 331.

[42b] A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 388, 631 i 879.

Prema pomenutom Spisku..., redni broj 144, za vreme revolucionarnih događaja u Odesi je služio Lazar Drlja (Zemun) i bio raspoređen u drugi vojni hospital.

[43] *Magyar internacionalisták...*, prvi tom, uvodni tekst, 16.

a posebno u Taškentu, gde je ustanak boljševika pobedio 31. oktobra 1917. godine, učestvovali su i mađarski zarobljenici koji su se nalazili u tom gradu.[44]

Mase zarobljenika su se od početka iskreno radovale pobedi oktobarske revolucije. Veliki utisak na njih su izazvali i prvi dekreti Saveta narodnih komesara (o miru, o zemlji, kontroli proizvodnje) itd. Većinu zarobljenika, naime, bez razlike na nacionalnost, činili su seljaci, a među njima siromašni i bezemljaši. Tekst Dekreta o miru je još krajem oktobra bio rasturen u velikoj količini i u redovima zarobljeničkih masa.

Pobedom oktobarske revolucije korenito se izmenio i položaj zarobljenika. Dotadašnji režim u logorima bio je ukinut: zarobljenici su bili tretirani kao ruski gradjani i za svoj rad su dobijali jednaku novčanu nagradu. Bio je uveden i zakon o osmočasovnom radnom vremenu kojim su bili obuhvaćeni i zarobljenici.

Neposredno posle pobede oktobarske revolucije, revolucionarna vlada radnika i seljaka jedno vreme nije računala na mase zarobljenika kao trajnu oružanu rezervu za odbranu tekovina revolucije.

Na osnovu predvidjenog mirovnog ugovora sa Centralnim silama predstojala je masovna repatrijacija bivših zarobljenika, pa se smatralo da je boravak tih masa u Sovjetskoj Rusiji samo privremenog karaktera. Uzeto je u plan, međutim, da se revolucionarnom propagandom obuhvati što veći broj zarobljenika da bi isti posle povratka u domovinu bili nosioci borbe za socijalno oslobođenje sopstvenog naroda.

Sem tih okolnosti, revolucija je za kratko vreme pobedila u najvećem delu Sovjetske Rusije i trenutna potreba nije zahtevala masovno naoružanje zarobljenika i formiranje posebnih internacionalnih jedinica. Početkom 1918. godine, naime, došlo je do masovnije pobune protiv novog poretka samo u donskoj oblasti pod rukovodstvom Kaledina, ali je i ona brzo ugušena.

Revolucionarno orijentisane grupe zarobljenika su u mnogim logorima posle pobede revolucije organizovale mitinge, na kojima je bila izražena puna solidarnost sa revolucionarnim tekovinama. U Moskvi je 16. decembra 1917. godine održan miting zarobljenika moskovskog vojnog okruga, na kojem je obrazovan „Savez zarobljenika socijal-demokrata internacionalista". U decembru 1917. godine izašli su već i prvi brojevi revolucionarnih listova namenjenih bivšim zarobljenicima revolucionarima, štampani na nemačkom, mađarskom, rumunskom, a nešto docnije i na srpskohrvatskom jeziku.[45]

Na delegatskom skupu zarobljenika 23. decembra 1917. godine u Moskvi, 200 delegata predstavljalo je oko 20.000 zarobljenika. Bio je izabran komitet i formirana agitatorska grupa. Dva dana kasnije na novom velikom mitingu zarobljenika u Moskvi u usvojenoj rezoluciji zarobljenika izražen je oš-

---

[44] *Magyar internacionalisták...*, prvi tom, uvodni tekst, 16.

Ovde posebno treba da istaknemo internacionalistu slovačke narodnosti Pavela Cicku (Kovačica), koji je učestvovao u revoluciji u Turkestanu i tamo je postao član RKP(b) u proleće 1918. godine *(Spisak...*, redni broj 70).

Od preživelih učesnika iz Vojvodine revoluciji u Turkestanu su se pridružili još i Božidar Mišković, (Pančevo) i Jovan Sertić (Pančevo), (A CK SKJ, Učesnici VOSR, n. d., 712. i 1027).

[45] Hrabak Bogumil, *Nastanak i obrazovanje komunističke grupe*, 8.

tar protest protiv mirovnih uslova Centralnih sila na pregovorima u Brest-Litovsku. Krajem 1917. godine počele su se stvarati lokalne organizacije zarobljenika i u dubljoj unutrašnjosti Rusije (Omsk, Ivanovo-Voznesensk, Tver, Serpulov, Tula, Jaroslav, Kanak, Bološov, Samara, Smolensk, Barnaul itd.). Neke organizacije imale su svoje sekcije i po narodnosti zarobljenika (Omsk). Ove organizacije, međutim, tada su još bile na različitim idejnim pozicijama.

Koncem januara 1918. godine na inicijativu Vojnog odeljenja Centralnog izvršnog komiteta pri VCIK bio je stvoren i Sveruski biro zarobljenika u kojem su obrazovana i odeljenja (nemačko, mađarsko, srpsko, poljsko i čehoslovačko).[46]

14. januara 1918. godine, u Kijevu, u kasarni Jugoslovenskog revolucionarnog odreda bila je održana i skupština Jugoslovenskog revolucionarnog saveza. Pre toga bile su izvršene pripreme da Jugoslovenske revolucionarne grupe iz ostalih gradova Ukrajine pošalju svoje delegate na ovu skupštinu. Po ovom zadatku, na primer, Vojvođanin Lazar Manojlović išao je u Kamenec-Podolsk, a Nikola Grulović jelisavetgradski srez.[47] Na skupštini, je prihvaćena rezolucija kao odraz želje većine delegata i opredeljejna o podržavanju tekovina oktobarske revolucije. U tekst rezolucije, međutim, ušla je i želja manjine o neutralnom držanju u odnosu na događaje u Sovjetskoj Rusiji.[48] U to vreme spada i konačan prelaz Jugoslovenskog revolucionarnog odreda na stranu boljševika. Ova jedinica je i dalje ostala u Kijevu, gde se 19. januara 1918. godine organizovano radništvo pobunilo protiv Centralne rade. Prvo su započeli borbu radnici Arsenala. U ovoj pobuni učestvovalo je i nekoliko stotina Jugoslovena. Iz Jugoslovenskog revolucionarnog odreda u borbama je poginuo i Vojvođanin Stefanović.[49] Za vreme uličnih borbi u Kijevu, Centralni izvršni komitet Jugoslovenskog revolucionarnog saveza organizovao je spasavanje grupe ukrajinskih boljševika i rukovodilaca iz kijevskog zatvora (G. I. Čudnovski, Gusarski itd.). Uspešno sprovođenje ovog plana pripalo je naredniku Svetozaru Simiću, seljaku iz Kikinde.[50]

Formiranje prvih jugoslovenskih odreda Crvene armije i uloga Vojvođana u njima

Bilo je već reči o tome da se neposredno posle pobede revolucije nije težilo formiranju oružanih jedinica iz redova bivših zarobljenika. Zarobljeničkim masama predstojala je repatrijacija. Ova okolnost istaknuta je odmah posle primirja, i bila predmet na prvim pregovorima o miru sa predstavnicima Centralnih sila. Kontrarevolucionarne snage u periodu neposredno posle pobede socijalističke revolucije, sem ustanka Kaledina, još nisu bile pripremljene za opšti napad u cilju obaranja poretka radnika i seljaka. Te

---

[46] Hrabak Bogumil, n. d., 8—11.
[47] Nikola Grulović, n. d., 170.
[48] Nikola Grulović, n. d., 170—172.
[49] Vladimir Zelenjin, n. d., 228.
Prema memoarskoj građi, u borbama na teritoriji Ukrajine učestvovao je još i Nedeljko Mihajlović (Jaša Tomić) (A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 671).
[50] Nikola Grulović, n. d., 174.
U memoarskoj građi ima podataka i o tome da je Mihajlo Brkin (Elemir) za vreme tih borbi u Kijevu komandovao jednim odredom (*Spisak...*, red. br. 292).

snage su tek bile u fazi organizovanja i prikupljanja. Momentalna situacija zato nije izazivala potrebu za masovnijim naoružanjem zarobljenika. Repatrijacija zarobljenika je, međutim, bila više nego složeno pitanje. Ovi su bili rasuti po raznim logorima na ogromnom prostranstvu evropske Rusije, Sibira i Dalekog istoka. Pripreme, kao i započetu evakuaciju i repatrijaciju uskoro su prekinule borbe sa kontrarevolucionarnim snagama, kao i trupama Centralnih sila koje su prekršile primirje i na širokom frontu ponovo krenule u napad. Bilo je, međutim, i drugih činilaca koji su još kako bitno uticali na tok i intenzitet povratka zarobljenika. Deo njih, uostalom, nije ni pokazao veliko oduševljenje za skorašnji povratak. Imperijalistički rat je još besneo punom žestinom i zarobljenici su bili svesni da će biti ponovo iskorišćeni za ratne operacije i takva perspektiva nimalo im nije bila privlačna. U posebnom položaju bili su disidenti iz Jugoslovenskog korpusa. Oni takođe nisu želeli da se vrate u sada još neoslobođenu zemlju, jer im je ranije, prilikom stupanja u dobrovoljačke jedinice, primarna želja bila da daju svoj doprinos ubrzanju oslobođenja svojih krajeva kao i oslobođenju i ujedinjenju jugoslovenskih zemalja. Bili su, međutim, ubrzo razočarani postupcima krfskih srpskih oficira i njihovom velikosrpskom propagandom, ali ovo nije pokolebalo njihovu veru u nužnost nacionalnog oslobođenja jugoslovenskih naroda. Kod jednog dela disidenata postepeno je preovladalo ubeđenje o potrebi socijalnog oslobođenja i ukidanja eksploatacije svake vrste. Ruski primer na delu im je poslužio za dalje ideološko sazrevanje. Na njihov dalji ostanak u Sovjetskoj Rusiji svakako je uticala i okolnost da bi ih u slučaju povratka čekao ratni sud zbog služenja u stranim vojnim formacijama i „prekršenja zakletve". Uskoro su započele borbe protiv nemačkih i austrougarskih snaga koje su nadirale. Glavu je digla i unutrašnja kontrarevolucija, dok je Crvena armija bila tek u formiranju.

Objektivna vojno-politička situacija iziskivala je potrebu za naoružanjem jednog dela bivših zarobljenika, prvenstveno u Ukrajini, u koju su nadirale nemačke i austrougarske snage. Od bivših zarobljenika formirane su, međutim, oružane jedinice i u drugim delovima Sovjetske Rusije.

U prvim odredima Crvene armije bilo je dosta Jugoslovena a došlo je i do formiranja posebnih jugoslovenskih odreda. U njihovom sastavu značajan procenat činili su bivši zarobljenici sa područja sadašnje Vojvodine. Čak i rukovodeći kadar je izrastao dobrim delom iz redova Vojvođana. Objašnjenje možemo naći u masovnoj zastupljenosti Vojvođana među zarobljenicima Jugoslovenima. U borbama na istočnom frontu jedinice austrougarske armije u kojima su većinom služili Vojvođani nisu bile spremne da se do kraja bore za interese Austro-Ugarske i vojnici su se masovno predavali Rusima. Po socijalnom sastavu, zarobljenici su bili većinom radnici, seljaci, a najviše siromašni. Mnogi od njih su pre rata bili učesnici u organizovanom radničkom pokretu. Ne treba zaboraviti da su područja Bačke (tadašnje bačbodroške županije), kao i Banata (odn. delovi torontalske i tamiške županije), u radničkom pokretu predratne Ugarske važila kao oblasti sa veoma razvijenim radničkim pokretom, koji je dostigao čak i prevazišao jačinu pokreta u drugim delovima zemlje. Ta okolnost bila je često isticana na predratnim kongresima Socijaldemokratske partije Ugarske. Osim toga, radnički pokret je bio jak i u Sremu, koji je tada administrativno pripadao Slavoniji, odnosno Hr-

vatskoj. Predratni učesnici radničkog pokreta iz Vojvodine koji su se za vreme revolucije našli u Sovjetskoj Rusiji bili su vaspitani na učenju Socijaldemokratske partije Ugarske, odnosno Hrvatske, koje su zastupale tezu o dugačkom evolutivnom putu, koji treba da se sledi pre ostvarenja socijalističkog društva, a ne o revoluciji i nasilnom obaranju klasa eksploatatora. Ti ljudi, međutim, posmatrali su sopstvenim očima rađanje nove države, koja je bila stvorena revolucionarnim putem, pa su došli do saznanja da je učenje predratnih socijaldemokratskih partija u Ugarskoj i drugim delovima Monarhije neodrživo. Put do ovog saznanja i do aktivnog učešća u revoluciji zato nije bio dug.

Rekonstrukcija prvih jugoslovenskih odreda u kojima je bilo Vojvođana u priličnom broju nije nimalo laka. Ne treba zaboraviti da ti odredi nisu bile čvrste formacije: često su ujedinjavani ili priključivani drugim jedinicama Crvene armije. Arhivska gradja o njima je veoma oskudna, a u uslovima neprestane borbe nije bilo ni mogućnosti, ni vremena za redovnu prepisku između raznih jedinica. Do sada su najbolju rekonstrukciju o prvim jugoslovenskim odredima izvršili: sovjetski istoričar jugoslovenskog porekla I. D. Očak, sovjetski istoričar Vladimir Zelenjin i istaknuti učesnik u oktobarskoj revoluciji Vojvođanin Nikola Grulović. U svom radu se zato oslanjam prvo na njihove podatke, a zatim na arhivsku i memoarsku građu preživelih učesnika Vojvodine u oktobarskoj revoluciji. Ne treba, međutim, zaboraviti da su podaci iz memoarske građe zabeleženi skoro pola veka kasnije, kada su mnoga sećanja izbledela pa im zbog toga verodostojnost nije uvek najpouzdanija. U ovom radu sam pokušao da bolje osvetlim i učešće Vojvođana iz redova drugih narodnosti, te sam svoja istraživanja usmerio i u tom pravcu. U tom nastojanju, međutim, samo sam delimično uspeo.[51]

Prvi internacionalni odred Crvene garde formiran je krajem 1917. godine u Odesi. U njemu je bilo oko 150 ljudi. Njemu su se kasnije priključili i neki naknadni disidenti iz 1. divizije Dobrovoljačkog korpusa. Ovaj odred se kasnije ispred Nemaca povukao u Caricin.

Još krajem 1917. godine, takođe u Odesi, iz redova bivših vojnika i oficira Dobrovoljačkog korpusa formiran je jedan udarni bataljon u jačini od 200 ljudi, pod komandom artiljerijskog pukovnika Aleksandra Srba. Ovaj bataljon je pomogao u učvršćenju sovjetske vlasti i borio se protiv kontrarevolucionarnih snaga. Iz memoarske građe se vidi da je u ovom bataljonu bilo dosta Vojvođana: Radovan Ičin (Sivac), Jovan Mulić (Čurug), Đura Srđanov (Vršac), Bogdan Stanić (Bački Brestovac), Živan Pavlović (Zrenjanin), Miloš Protić (Bačka Palanka), Lazar Nedeljkov (Lalić) i mnogi drugi.[52]

---

[51] Imali smo u planu da u Partijskom institutu CK Socijalističke radničke partije Mađarske pregledamo mikrofilmovni materijal o učešću mađarskih internacionalista u oktobarskoj revoluciji. Ovaj materijal je donet iz Sovjetskog Saveza i rezultat je jednog istraživačkog zahvata grupe mađarskih istoričara u svima sovjetskim arhivima. U ovim materijalima svakako ima dragocenih podataka i o vojvođanskim Mađarima, učesnicima u oktobarskoj revoluciji. Na žalost, ti mikrofilmovi, kojih ima nekoliko stotina, nisu još sređeni i nemaju spiskove, te smo bili u mogućnosti da pregledamo samo deo tog materijala.

[52] A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 121, 332, 488, 734, 820, 1065 i 1063; *Spisak...*, redni broj 33 i 428.

U narednim borbama bataljon je pretrpeo osetne gubitke, a Aleksandar Srb je ubijen u Taganroku. Ostaci njegovog odreda povukli su se u Caricin.[53]

Po sećanjima N. Grulovića, prvi jugoslovenski odred Crvene garde bio je osnovan 11. februara 1918. godine pod komandom tada već poznatog jugoslovenskog revolucionara Maksima Čanka.[54] U ovom odredu takođe je bio priličan broj Vojvođana. U memoarskoj građi sam naišao na sledeća imena: Miladin Bibin (Melenci), Panta Đorđević (Crvena Crkva), Stevan Gajin i Petar Jankelić (Novo Miloševo), Sava Nestorović (Sr. Karlovci) i Miloje Perišić (Bačka Palanka).[55]

Prvi veći jugoslovenski odred Crvena garda svakako je bio Prvi srpsko-sovjetski revolucionarni bataljon koji je bio osnovan u Jekaterinoslavu. Posle kontrarevolucionarnog pokušaja ukrajinskih nacionalista, gradski sovjet u Jekaterinoslavu odobrio je formiranje ovog revolucionarnog odreda koji je brojao 1000—1500 boraca. Među vojnicima, sem Srba i Hrvata, bilo je još Čeha i Mađara. Ovim odredom je komandovao poznati revolucionar Danilo Srdić. U memoarskoj građi takođe ima podataka o Vojvođanima koji su se borili u odredu Danila Srdića: Milivoje Jovanović (Odžaci), Petar Pavlin (Sivac), Danilo Tomić (Sivac) i Triva Brankov (Sivac).[56] Odred se borio mesec i po dana na području Jekaterinoslava, pa posle se povukao u Caricin.[57]

Krajem 1917. godine, kod Penze je operisao još jedan odred u kojem je, sem Srba, bilo oko 30 Mađara. Na istom području se nalazio i odred Gustava Barabaša (oko 600 ljudi). Barabaš je kasnije postao komandant Internacionalne divizije i načelnik štaba 4. armije.[58]

Osnivanje jugoslovenskih odreda bilo je čvrsto vezano i za oslobođenje Kijeva. Posle zauzimanja grada od jedinica Crvene armije, i ovde se pristupilo formiranju novih jugoslovenskih odreda od ostataka bivšeg Jugoslovenskog revolucionarnog odreda kao i od pripadnika Radničke družine. Formiran je jedan jugoslovenski odred na čelu sa Vojvođaninom Jovanom Šipošem.[59] Nikola Grulović je ovaj odred smatrao drugim po redosledu formiranja.[60] U Kijevu je bio oformljen već spomenuti odred Maksima Čanka, u kojem se borio jedno vreme i Lazar Manojlović, revolucionar iz Novog Sada.

Pošto su u međuvremenu neke jedinice napustile Kijev (odred Emila Čopa), Sava Lazić (Lalić), Nikola Grulović i drugi pristupili su formiranju još jednog jugoslovenskog odreda čiji je komandant postao Sava Lazić. Odred je učestvovao u borbama kod Berdičeva i Žitomira, a kasnije je ušao u

---

[53] I. D. Očak, n. d., 211.

Posle ubistva pukovnika Srba, bataljonom je jedno izvesno vreme komandovao potpukovnik Gojković. U toj vojnoj formaciji nalazio se i Nikola Trifunović (Voganj), (A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 1201).

[54] *Narodna armija*, Beograd, 22. aprila 1957. godine.

[55] A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 71, 229, 262, 374, 746, 836. Prema spisku, u ovoj jedinici služio je još i Jovan Čerevicki (Pančevo) *(Spisak...*, redni broj 80).

[56] A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 107, 403, 816 i 1190.

[57] I. D. Očak, n. d., 213.

[58] I. D. Očak, n. d., 215.

[59] I. D. Očak, n. d., 217.

[60] *Narodna armija*, Beograd, 22. aprila 1957.

U ovom odredu bio je jedno vreme među borcima i Živko Čelović (Čurug) *(Spisak...*, redni broj 77).

sastav 4. armije Gustava Barabaša. U Lazićevom odredu se pored ostalih Vojvođana nalazio i Lazar Nedeljkov (Odžaci).[61]

U februaru 1918. godine osnovan je još jedan jugoslovenski odred od ljudstva koje nije bilo obuhvaćeno odredom Save Lazića. Broj ovog najnovijeg odreda je uskoro narastao na 120 boraca, a komandant mu je bio Nikola Grulović.[62] U memoarskoj građi ima podataka o Vojvođanima koji su bili obuhvaćeni ovim jugoslovenskim odredima i Radničkom družinom. Navode se sledeća imena: Cveta Paučki (Elemir), Milivoj Sekulić (Novi Bečej), Svetozar Simić (Kikinda), izvršilac oslobođenja boljševika iz kijevskog zatvora, Aleksandar Somborac (Zemun), Žarko Trlićkov, Ljubomir Tulić (Žitište).[63]

Novoformiranim jugoslovenskim odredima pripala je veoma važna uloga u borbama protiv ofanzivnih snaga Nemaca i Austrijanaca. Nemci su u januaru 1918. godine prekršili primirje i nadirali prema Petrogradu. 18. februara iste godine obnovili su operacije i u Ukrajini. Mir je bio potpisan 3. marta te godine u Brest-Litovsku, a nekoliko dana kasnije i sa nacionalnim Ukrajinskom centralnom radom, koja je, da bi svoju vlast osigurala i pomoću okupatorskih bajoneta, pristala na zauzimanje cele Ukrajine od strane nemačkih i austrougarskih snaga. Stoga borbe protiv snaga Centralnih sila nisu praktično prestale ni posle potpisivanja mirovnog ugovora. Lenjin je još ranije, 17. januara 1918. potpisao Dekret o formiranju Crvene armije, koja je, međutim, upravo bila u formiranju, te su odbrambene borbe na tlu Ukrajine i evakuisanje državnih nadleštva i imovine sovjetske države pripali dobrim delom internacionalistima. U tim borbama oni su pokazali visok borbeni moral i smelost i dali su velike žrtve u odbrani sovjetske države. Nismo u stanju da opišemo sve te borbe, samo bismo istakli heroizam odreda Maksima Čanka u odbrambenim operacijama za Jekaterinoslav, gde je i sam Čanak poginuo braneći most na reci Dnjepru. U samom gradu, kao i u teškim uličnim borbama, učestvovao je veliki broj internacionalista Mađara. Posle zauzimanja grada, austrougarska komanda se surovo obračunala sa zarobljenim internacionalistima izričući im masovno smrtne kazne zbog „veleizdaje".[64] U jeku borbe došlo je i do reorganizacije nekih jugoslovenskih odreda. U Kanatoku, naime, formiran je jedan vojnički eskadron koji se u Poltavi spojio sa jugoslovenskim odredom, a koji je ranije (početkom 1918. g.) bio formiran u Ivanovo-Voznesensku. Ovaj ujedinjeni odred je ušao u tzv. Siversovu brigadu. Posle susreta i detaljnog dogovora u ovu vojnu formaciju ušao je i odred koji je dotle bio pod komandom Nikole Grulovića. Komandant ujedinjenog jugoslovenskog odreda u Siversovoj brigadi postao je Nikola Gru-

---

[61] A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 739.

[62] I. D. Očak, n. d., 63.

U ovom odredu služio je i Mihajlo Racković (Irig) (A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 97).

[63] A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 897, 1022, 1039, 1059, 1200 i 1210.

[64] Mađarska sekcija RKP(b) izdala je kasnije brošuru pod naslovom *Šuma vešala*, gde je opisala ovo krvavo delo austrougarske komande. Tom prilikom bili su masovno povešani bivši vojnici austrougarske armije, crvenoarmejci, prvenstveno Mađari, Jugosloveni i Nemci (Nikola Grulović, n. d., 180).

lović, a njegov zamenik Sava Lazić, dok je Jovan Šipoš komandovao jednom četom.[65]

Siversova brigada je u narednom periodu vodila borbu sa Nemcima u Jelisavetgradu. Znamenski i okolini Kremenčuha. Grulovićev odred ipak nije dugo ostao u Siversovoj brigadi, nego se po naredbi više sovjetske komande, a posebno Vorošilova, jedinica povukla u Caricin i spojila sa Prvim srpsko-sovjetskim odredom Danila Srdića i na taj način je formiran veliki jugoslovenski odred, koji se u dokumentima spominje kao caricinski. O tome će još biti reči.

U povlačenju i odbrambenim borbama sa nadmoćnijim i do zuba naoružanim snagama nemačke i austrougarske armije učestvovale su i neke posebne radničke formacije, kao na primer, Kijevski radnički i Železnički odred. U tim jedinicama takođe je bilo dosta Jugoslovena, a među njima i Vojvođana. Železničkim odredom, na primer, i dalje je komandovao Vojvođanin Bogoljub Bugarski, da bi posle prešao u jedan drugi jugoslovenski odred.[66]

Sovjetska vlada je od početka 1918. godine dozvolila i formiranje posebnih jugoslovenskih formacija kao i drugih internacionalnih jedinica. Tada je bio ustanovljen i Glavni štab za formiranje jugoslovenskih odreda Crvene garde. Ovaj je uskoro izdao proglas kojim su pozvani Jugosloveni — radnici i vojnici da oružjem pomognu ruskim drugovima u odbrani od neprijateljske najezde.[67]

Od maja 1918. godine, međutim, ulazak u odrede Crvene armije bio uslovljen prethodnim primanjem sovjetskog državljanstva. Ovakvim postupkom sovjetska vlada je štitila sebe od mogućih međunarodnih komplikacija, jer je po odredbama Brestlitovskog mira bilo zabranjeno naoružavanje zarobljenika, kao i vršenje revolucionarne agitacije u njihovim redovima. Ova praksa je, međutim, u narednom periodu, u neprekidnoj borbi sa stranim intervencionistima i sa unutrašnjom kontrarevolucijom bila sve više zanemarivana, pa na posletku i sasvim napuštena.

Jugoslovenski odredi bili su u toku borbe u proleće i rano leto 1918. godine formirani i u drugim delovima Sovjetske Rusije. Posle povlačenja iz Ukrajine bilo je dosta Jugoslovena koji su, ostali u neprijateljskoj pozadini. To su bili borci iz Jekaterinaslavskog odreda Ivana Koroljenka. Oni su vršili razne diverzantske akcije, dizali mostove, uništavali neprijateljske straže i patrole. Među njima bilo je i Vojvođana. Nikola Grulović u svojoj poznatoj knjizi pominje Milenka Kosanića iz Srema.[68] U memoarskoj građi takođe ima podataka o ovoj jedinici u kojoj su se nalazili Žarko Popadić (Mokrin) i Ivan Bačić (iz Čuruga). Odred je bio posle uključen u sastav Prvog ukrajinskog sovjetskog pešadijskog puka.[69]

---

[65] Nikola Grulović, n. d., 190; I. D. Očak, n. d., 219.
Prema memoarskoj građi, u Siversovoj jedinici postali su borci revolucije između ostalih i sledeći Vojvođani: Damjan Čarević (Adaševci), Ivan Čolić (Kumane), Radovan Ičin (Šid), Ljubomir Teodorović (Šid) i Danilo Tomić (Sivac) *(Spisak...*, redni broj 68, 158, 547 i 555; A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 170 i 1190).

[66] Nikola Grulović, n. d., 191.

[67] I. D. Očak, n. d., 221—222.

[68] Nikola Grulović, n. d., 258.

[69] A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 871.

Polovinom marta 1918. godine bio je osnovan Srpsko-sovjetski bataljon u Astrahanu, čiji je komandant bio Mihailo Vasiljenko, a njegov zamenik Lazar Ranković iz Čerevića. Bataljon je brojao od 600—800 boraca. Sredinom marta u gradu je došlo do eserovske pobune protiv boljševika koju su podržali i beli Kozaci iz okoline. U odlučnom momentu Srpsko-sovjetski bataljon stao je na stranu boljševika i na taj način je pobuna bila uspešno ugušena. U ovim martovskim uličnim borbama u Astrahanu posebno su se istakli Vojvođani Anton Šulc (Ruma) i Jovan Han (Kula).[70]

U proleće 1918. godine veliki broj Jugoslovena obreo se i u Saratovu. Ovamo su se povukli i ostaci Jugoslovenskog revolucionarnog odreda posle napuštanja Kijeva, pa i cele Ukrajine. Njima su se pridružile i mase drugih koji su se takođe povlačili ispred neprijatelja. Na poziv gubernijskog i gradskog sovjeta, u aprilu 1918. godine, bio je oformljen nov srpsko-sovjeski bataljon. Prvi komandant bataljona bio je Vojvođanin Mita Popović (Bačko Gradište), a posle Banaćanin Ljuba Mojin (Tomaševac).[71] U ovom odredu se uskoro našao i vojvođanski revolucionar Bogoljub Bugarski.

Postavlja se pitanje učešća pripadnika drugih narodnosti iz Vojvodine u prvim odredima koji su se suprotstavili intervenciji snaga Centralnih sila i unutrašnje kontrarevolucije. Ima indicija da je u prvim jugoslovenskim odredima Crvene garde sem Srba i Hrvata bio i priličan broj vojvođanskih boraca iz redova narodnosti. Vezanost zavičajem, služenje u istoj vojnoj jedinici pre zarobljavanja, kao i zarobljenički dani u istim logorima, a i okolnosti da su mnogi učestvovali u predratnom radničkom pokretu, imali su uticaja da su Vojvodjani zajednički, bez razlike na narodnost, ušli u neke novooformljene odrede. Na žalost nismo bili u mogućnosti da detaljno proučimo ogroman i neregistrovan mikrofilmovani materijal koji se čuva u Partijskom institutu u Budimpešti, a koji se odnosi na učešće mađarskih internacionalista u oktobarskoj revoluciji. U tom materijalu svakako ima dragocenih podataka i o učešću vojvođanskih Mađara u revolucionarnim događajima. Osim toga, u dokumentima se često ne navodi pravo ime i zavičajnost internacionalista iz bojaznosti od odmazde posle povratka u domovinu. Ova okolnost takođe je otežavala identifikaciju mase učesnika.

Velika većina bivših zarobljenih Mađara sa područja Vojvodine svakako se opredelila za revoluciju i bila pod idejnim uticajem mađarskih boljševika. Oni su mahom ušli u sastav odreda u kojima su većinu činili internacionalisti mađarske narodnosti. Najistaknutiji mađarski komunista Bela Kun stigao je još u januaru 1918. godine u Petrogradu gde se upoznao i sa Lenjinom. Već tada se pristupilo koncentrisanju i organizovanju mađarskih i drugih internacionalističkih snaga. U Petrogradu je 27. decembra 1917. godine počeo da izlazi list Nemzetközi Forradalom na mađarskom jeziku. Posle najezde nemačkih i austrougarskih snaga, pošto su 18. februara 1918. godine prekršili Brestlitovski ugovor o primirju, putem pomenutog lista, revolucionarni komitet mađarskih zarobljenika pozvao je u borbu protiv intervencije snaga

---

[70] Nikola Gulović, n. d., 259.
U Astrahanu je služio i Vladimir P. Grbić (Bolegiš) (A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 291).

[71] Nikola Gulović, n. d., 268—269.

Centralnih sila i mađarske zarobljenike iz redova radnika i seljaka.[72] Ovom pozivu se prvog dana odazvao veliki broj mađarskih zarobljenika, a među njima svakako je bilo i Vojvođana. Iz memoarske građe se vidi da je Janoš Mirovicki iz Subotice u martu 1918. godine služio u internacionalnom odredu Krasnaja gvardija i da je u ovoj jedinici od oko 400—500 boraca najviše bilo Mađara, ali i pripadnika i drugih narodnosti kao Čeha, Poljaka, Jugoslovenskih naroda i drugih. U odred su stupili i njegovi drugovi: Antun Hodoš (Gornji Sveti Ivan — Mišićevo), Ferenc Zenta (Palić), Antal Karas mlađi (Sombor), Janoš Palić (Sombor), Antal Karas stariji (Sombor).[73] Odred je učestvovao u borbama sa anarhistima i belim kozacima u okolini Rostova i Nižnog Čira i pretrpeo teške gubitke, te se ostatak povukao u Caricin gde je kasnije ušao u sastav novooformljene mađarske internacionalne jedinice. Ovim podacima iz memoarske građe potvrđuju se i podaci mađarske istoriografije po kojima su mađarski internacionalisti u novembarskim danima, a i posle, u evropskom delu Rusije najmasovinje učestvovali u borbama u donjeckom basenu Kubanu, okolini Rostova, i u obližnjim gradovima i selima.[74]

Mađarska istoriografija inače još pominje da je na poziv lista Nemzetközi Forradalom u februaru 1918. godine bio oformljen i jedan mađarski internacionalni odred, koji je kod Narve učestvovao u odbrani Petrograda pod rukovodstvom Bele Kuna i Ernea Pora (Poór Ernő).[75] Jedan od učesnika iz Vojvodine Radovan Večenski u svojim sećanjima pominje da je u februaru 1918. godine služio u jedinici kojom je komandovao Bela Kun.[76] U tom slučaju on se, verovatno, borio u sastavu navedenog mađarskog odreda.

U prvim mesecima posle pobede revolucije Vojvođani su, a među njima i Mađari, učestvovali u borbama protiv kontrarevolucionarnih snaga u celom Sibiru i na Dalekom istoku. Posle uspostavljanja sovjetske vlasti u istočnom Sibiru i na Dalekom istoku, kontrarevolucionarne bande su se koncentrisale u Mandžuriji od početka 1918. godine pomoću japanskih intervencionista, najamnici atamana Semjonova, Gamova i Kalnikova svojim upadima stalno su uznemiravali stanovništvo. Na početku su im se suprotstavile oružane formacije mesnih sovjeta. Zbog tih opasnosti bile su stalno pojačavane logorske straže koje su usled demobilizacije bivše ruske vojske bile formirane od pripadnika zarobljenika, internacionalista. Iz ovih straža izrasla su jezgra budućih irkuckih, blagoveščenskih, čitskih, omskih, tomskih itd. internacionalnih odreda koji su posle bili uključeni u sastav prekobajkalskog fronta pod komandom Sergeja Laze. Te jedinice su do juna 1918. godine razbile snage atamana Semjonova koje su se posle povukle u Mandžuriju.[77]

U revolucionarnim događajima u Čiti istaknutu ulogu je odigrao i vojvođanski revolucionar Armand Miler. Posle pobede revolucije u ovom mestu, on je već u novembru 1918. godine postao član RKP(b) i bio je jedan od organizatora internacionalnog odreda u gradu. Od aprila 1918. godine, na frontu kod Bajkalskog jezera učestvovao je u borbama protiv kontrarevolucio

[72] *Magyar internacionalisták...*, prvi tom, uvodni tekst, 19.
[73] Gradski muzej Subotica, Memoarska građa, arhivski broj 914.
[74] *Magyar internacionalisták...*, prvi tom, uvodni tekst, 16.
[75] *Magyar internacionalisták...*, prvi tom, uvodni deo, 20.
[76] A CK SKJ, MG 1234.
[77] *Magyar internacionalisták...*, prvi tom, uvodni deo, 26.

narnih snaga.[78] U borbama na Dalekom istoku i istočnom Sibiru, kao i na frontu kod Bajkalskog jezera, sem internacionalista Mađara bilo je svakako i Srba Vojvođana. Po memoarskoj građi u sastavu internacionalnih snaga bajkalskog fronta učestvovao je i Stanko Vrbaški (Deronje), a u borbama sa bandama atamana Semjonova i Japanaca u blizini Mandžurije Nikola Partalo (Bačka Palanka) i Slavko Starčević (Ugrinovci).[79]

Internacionalisti su u proleće 1918. godine učestvovali još u borbama u okolini Orenburga, Trojicka, Krasnoufimska i Čeljabinska protiv kontrarevolucionarnih snaga Dutova.

Među učesnicima iz Vojvodine u sibirskim revolucionarnim događajima svakako treba da istaknemo i ime Mađara Dežea Forgača (Forgács Dezső) koji se nalazio u logoru u Krasnojarsku. U proleće 1918. godine postao je član RKP(b) i bio je urednik lista mađarskih internacionalista *Fáklya*. Bio je osim toga i jedan od organizatora internacionalnih odreda u gradu.[80] U revoluciji u Krasnojarsku učestvovali su još i Petar Pećinić (Senta) i Čeda Grbić (Zrenjanin).[81]

U ogromnim predelima Sibira u revolucionarnim zbivanjima u proleće 1918. godine i kasnije učestvovao je veliki broj Vojvođana. Sve događaje i njihove učesnike skoro je nemoguće rekonstruisati čak ni pobrojati zbog više nego oskudne arhivske građe i podataka ne uvek najsigurnijih memoarskih zabeležaka na osnovu izjava preživelih učesnika ovih istorijskih zbivanja. Mađarski internacionalista Karolj Remel (Subotica) pominje jedan mađarski internacionalni odred u Permu, u kojem je služio u proleće 1918. godine.[82] Te ratne dane u Sibiru doživeli su u raznim mestima i raznim internacionalnim oružanim formacijama između ostalih i Sever Bikicki (Sivac), Trifko Damjanac (Nova Crvenka), Mihailo Mocko (Bački Petrovac), Lazar Nedeljkov (Odžaci) i Dimitrije Prnjavorac (Berkasovo).[83]

Bilo je između Vojvođana i aktivnih učesnika u revolucionarnom odredu u Turkestanu, koji je od maja 1918. godine, posle kontrarevolucionarne pobune Čehoslovačkog korpusa, više od godinu dana bilo odsečen i vodio izolovanu borbu protiv kontrarevolucionarnih snaga. Najveću ulogu među njima odigrao je mađarski internacionalista Jožef Sekelj (Székely József) iz Sombora. On je vršio socijalistički organizovani rad u Samarkandu još pre oktobarske revolucije. U proleće 1918. godine bio je osnivač i predsednik mesne organizacije inostranih komunista u gradu.[84] U Taškentu je u revolucionarnim događajima učestvovao još i Jovan Sertić (Pančevo), koji je još krajem 1917. godine stupio u jedan internacionalni odred formiran u tom gradu.[85]

---

[78] *Magyar internacionalisták...*, prvi tom, uvodni deo, 28 i str. 28, 39; drugi tom, 157, 514, 597, 601.

[79] A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 809, 1085, 1260.

[80] *Magyar internacionalisták...*, 641.

[81] A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 299, 827.

[82] A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 982.

[83] A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 75, 184, 719, 739 i 910.

[84] *Magyar internacionalisták...*, prvi tom, 41, 324, 409, 422 i 434; drugi tom, 101.

[85] A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 1027.

U revolucionarnim događajima u Taškentu učestvovao je još i Đorđe Subotić (Neradin) (A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 1101).

Sem pomenutih jedinica, pretežno jugoslovenskih po nacionalnoj strukturi, Vojvođana je bilo u priličnom broju i u drugim internacionalnim formacijama i u ruskim jedinicama Crvene armije. U ovom pitanju, na žalost, možemo da se oslonimo skoro isključivo na memoarsku građu preživelih učesnika oktobarske revolucije. U tim jedinicama broj Vojvođana nije bio značajan, a često i kratkotrajan, jer su u fazi njihovog reorganizovanja internacionalisti prelazili u druge odrede u kojima su njihovi sunarodnici bili u većini. Pojedini Vojvođani pominju sledeće vojne formacije Crvene armije u čijim su se redovima borili u proleće i u leto 1918. godine, a i kasnije: Snobženija (koja je u proleće 1918. godine vodila teške odbrambene borbe u okolini Berdićeva), Gusarski odred, Odred Marušje (koji je vršio ratne operacije u Kavkazu), Saperna rota, Dumeno otrjad, Šesti Zamurski konjanički puk, (koji je operisao protiv Nemaca i Kozaka u donskoj oblasti), jedinica Kruškoga u Finskom zalivu, Branov odred (koji se istakao u borbama protiv Nemaca na Krivom Rogu), Treći kavaljerijski puk, X kavkaski opotečniji sklod, Kozački partizanski puk, Herdonski kavaljerijski puk, sovjetski odred u Poltavi, odred Petopova, jedinica Katjenikova, Staropoljski puk, Crvenogvardejski odred Voronjina, Turevski revolucionarni puk. Drugi boljševički severnokubanski puk itd.[85a] Među njima je bilo i takvih jedinica koje su najpre podržavale kontrarevolucionare.

POLITIČKO ORGANIZOVANJE INOSTRANIH KOMUNISTA U PROLEĆE I LETO 1918. GODINE

Uloga Vojvođana u tim organizacijama

Već smo govorili o tome da zatečeni stranci nisu masovno učestvovali u borbama koje su prethodile pobedi oktobarske revolucije, te sa vojnog gledišta, njihov doprinos nije bio značajan. Isto tako u prvoj fazi posle pobede, nije se prišlo stvaranju oružanih formacija iz redova bivših zarobljenika privrženih ideji revolucije. Posle prekida borbe na frontovima i sklapanja sporazuma o primirju računalo se i na skorašnje potpisivanje mirovnog ugovora sa Centralnim silama i povratak ogromne većine zarobljenika u njihovu domovinu. Neovisno od toga, međutim, moglo se pretpostaviti da će deo njih ostati i dalje u Sovjetskoj Rusiji. Osim toga, trebalo je organizovati i agitaciono-propagandni rad među zarobljenicima povratnicima, jer je najsvesniji deo tih ljudi mogao da posluži kao avangarda za širenje socijalističkih ideja u svojoj zemlji. Kao svedoci rađanja prve socijalističke države i učesnici u zbivanjima stekli su dragoceno revolucionarno iskustvo.

Sveruski biro zarobljenika i Revolucionarni komitet zarobljenika u Petrogradu doneli su 21. februara 1918. godine značajne odluke. Najvažnije su bile one koje se odnose na pravno izjednačenje zarobljenika sa ruskim gra-

[85a] Pera Aćimović (Sečanj), Milorad Bečejac (Žitište), Dragomir Čurčin (Vršac), Stevan Dikonj (Subotica), Toma Grabov (Botoš), Slavko Karabaš (Bikać), Pera Rujević (Bački Jarak), Spasoje Stejić (Zemun), Đura Zorić (Zmajevo), Voja Rakić (Elemir), Rade Tadić (Prigrevica), Lazar Pankov (Veliki Gaj), Ljuba Živkov (Botoš) (A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 3, 54, 70, 153, 186, 259, 429, 826, 996, 1092, 1167 i 1299).

đanima i o zasnivanju radnog odnosa sa njima kao i sa drugim radnicima.[86] 24. februara održan je još jedan delegatski skup u Moskvi. Bio je formiran Revolucionarni komitet zarobljenika u Moskvi koji je dobio zadatak da organizuje odrede protiv stranih intervencija s obzirom da su Nemci prekinuli mirovne pregovore, obnovili neprijateljstva i otpočeli nadiranje u prvom redu prema Petrogradu. Propagandisti Revolucionarnog komiteta obišli su zarobljeničke logore i pozvali zarobljenike da što pre stupe u novoosnovane oružane internacionalne odrede.[87]

Uskoro, 3. marta, potpisan je i mirovni ugovor u Brest-Litovsku. Po jednoj odredbi ovog ugovora sovjetska vlada se obavezala da će sprečiti formiranje oružanih snaga iz redova zarobljenika i u početku nije želela da je prekrši da bi izbegla međunarodne diplomatske komplikacije. Dalji razvoj događaja, međutim, ubrzo je pokazao da pomenuta odredba mirovnog ugovora nije mogla biti doslovno ispunjena.

Sovjetska vlada je, međutim, od početka branila pravo zarobljenika na političko udruživanje i okupljanje. Stoga je formiranje revolucionarnih organizacija i posle potpisivanja Brestlitovskog mirovnog ugovora bilo nastavljeno sa započetim intenzitetom.

Sem evropskog dela Sovjetske Rusije, u toku marta 1918. godine formirane su organizacije internacionalista u zapadnom, središnjem kao i istočnom Sibiru (Omsk, Tomsk, Novonikolajevsk, Krasnojarsk, Irkuck, Nižnijeudinsk, Sretensk, Brezovka, Čita, Perm, Vijatko, Vladivostok itd.). U sastavu tih organizacija koje su delovale pod različitim nazivima (Internacionalna socijaldemokratska radnička partija zarobljenika grada Krasnojarska, Inostrana socijaldemokratska organizacija inostranih proletera grada i sreza Novonikolajevska i dr.), bilo je najviše Jugoslovena, Mađara, Nemaca, Poljaka itd. U stvaranju tih organizacija od mađarskih internacionalista najviše su se istakli Ferenc Minih (Münih Ferenc) i Bela Ligeti (Ligeti Béla), a od vojvođanskih Mađara, kao što je već rečeno na osnovu do sada prikupljenih podataka najviše su učinili na organizacionom planu Deže Forgač u Krasnojarsku, Armand Miler i Jožef Štejnhard u Čiti, a Jožef Sekelj u Samarkandu.

Karakter tih organizacija internacionalista, po našem mišljenju, u jugoslovenskoj istoriografiji najbolje je ocenio Bogumil Hrabak. One su do marta 1918. godine nastajale više-manje stihijno, pod različitim imenima. Za tu fazu ove organizacije možemo oceniti kao revolucionarne, a ne i komunističke jer su samo njihovi rukovodeći ljudi bili pod idejnim uticajem boljševika.[88] Druga etapa u revolucionarnom radu zarobljenika internacionalista počinje od sredine marta 1918. g. od pomenute konferencije u Moskvi 14—16. marta.[89] Na istoj konferenciji odlučeno je da se sazove sveruski kongres zarobljenika, za koji su odmah otpočele opsežne pripreme. Svaka organizacija je poslala na kongres svoje delegate zavisno od broja članstva. Na kongresu održanom u Moskvi odlučeno je da se pri RKP(b) osnuju komunističke grupe

---

[86] Bogumil Hrabak, *Nastanak i obrazovanje jugoslovenske komunističke grupe RKP(b) u proleće 1918. godine.* Istorija XX veka, Zbornik radova IX, Beograd 1968, 10

[87] Bogumil Hrabak, n. d., 11.

[88] Bogumil Hrabak, n. d., 13.

[89] Bogumil Hrabak, n. d., 25.

prema maternjem jeziku zarobljenika. Sličan kongres zarobljenka internacionalista za istočni Sibir i Daleki istok održan je 25. aprila u Irkutsku.[90] Od vojvođanskih revolucionara na ovom kongresu je učestvovao Jožef Štejnhard.[91]

Sledeću višu fazu u političkom organizovanju zarobljenih revolucionara predstavljalo je formiranje nacionalnih sekcija pri RKP(b). Sa gledišta problematike koje obuhvatamo nas svakako interesuju jugoslovenska i mađarska sekcija, jer je među zarobljenicima internacionalistima iz Vojvodine najviše je bilo Srba i Mađara. Njihov idejni uticaj prostirao se na najveći broj zarobljenika iz Vojvodine. Podaci iz mađarske i sovjetske istoriografije slažu se u tome da je Mađarska sekcija pri RKP(b) bila prva oformljena, jer su pojedini istaknuti mađarski revolucionari (Bela Kun, Erne Ruđanski, Ferenc Minih i dr.) uživali veliki ugled kod sovjetskih rukovodilaca. Mađarska istoriografija naznačuje 24. mart 1918. godine kao datum formiranja Mađarske sekcije pri RKP(b).[92] Ona je još u toku 1918. godine organizovala kurseve za pripremanje partijskih kadrova po planu koji je bio razrađen još početkom aprila te godine. Ove kurseve u Moskvi i u nekim drugim gradovima (Omsk, Irkutsk, Saratov, Samara, Penza i Astrahan) u toku 1918. godine završilo je ukupno 545 ljudi.[93] Mađarska sekcija je uskoro imala svoje organizacije u nekim zarobljeničkim logorima (Astrahan, Kursk, Orel, Perm, Samara, Saratov, Sibirsk, Tombov, Voronjež, Serbulov, Caricin, Tver, Kazanj, Njižnji Novgorod itd.). Od 3. aprila počeo je da izlazi i list Mađarske sekcije *Szociális Forradalom*, dva puta nedeljno u tiražu od 15.000—20.000 primeraka.[94]

Formiranje Jugoslovenske sekcije datira nešto kasnije, jer je do njega došlo složenijim putem. Osim toga, podaci o tačnom formiranju ove sekcije se ne poklapaju. Inicijativu za njeno formiranje pokrenula je grupa komunista, koja se krajem marta 1918. godine nalazila u Moskvi. Već 6. aprila u Moskvi je počeo da izlazi list na srpskohrvatskom jeziku *Revolucija* te se taj datum uzima kao mogući dan formiranja Jugoslovenske sekcije.[95] Ona se najpre zvala Jugoslovenska komunistička emigrantska partija.[96] Tek sredinom 1918. godine CIK RKP(b) priznao je jugoslovensku komunističku grupu za sekciju Boljševičke partije.[97] Još ranije bila je oformljena i Federacija inostranih komunističkih grupa na čelu sa mađarskim revolucionarom Belom Kunom.

Jugoslovenska komunistička grupa svakako je želela da se afirmiše kao najviši partijski forum Jugoslovena u Sovjetskoj Rusiji. Ona je vodila idejnu

---

[90] Bogumil Hrabak, n. d., 26.

[91] Müller Armand, *A Bajkál-tói magyar vörösgárdisáták szerepe 1916—1918 augusztus végéig*, Sarló és kalapács, broj 1, 34—41.

[92] *Magyar internacionalisták...*, prvi tom, uvodni tekst, 21.

[93] Isto.

[94] Bogumil Hrabak, *Jugoslovenski agitaciono-partijski i vojno-starešinski kursevi i škole u Sovjetskoj Rusiji 1918—1921. godine*, Historijski institut Slavonije, Zbornik, 37, 91.

[95] Bogumil Hrabak, *Nastanak i obrazovanje*, 35—36.

[96] Bogumil Hrabak, n. d., 48—51.

[97] Bogumil Hrabak, n. d., 54.

U memoarskoj građi ima podataka o tome da su Vojvođani Miloš Radić (Stara Pazova), Kosta Roseta (Kolut) i Živko Stojalkov (Melenci) od početka imali uspostavljene veze sa Jugoslovenskom sekcijom RKPJ *(Spisak...*, redni broj 438 i 514; A CK SKJ, VOSR, MG 972).

borbu sa Jugoslovenskom revolucionarnom federacijom koja je na široj političkoj platformi planirala da okupi jugoslovene i propagirala je neutralnost i nemešanja u unutrašnje prilike Rusije, a u suštini je vodila kontrarevolucionarnu politiku. Jugoslovenska grupa pri RKP(b) upućivala je svoje agitatore u unutrašnjost zemlje u mesta u kojima su se nalazili jugoslovenski zarobljenici. U isto vreme obraćena je bila velika pažnja prijemu novih revolucionara, i omasovljenju organizacija. Sačuvana je, na primer, molba internacionalista Lazara Manojlovića (Novi Sad) moskovskoj organizaciji za prijem u kojoj je detaljno opisivao najvažnije etape svoga života i izložio svoje učešće u predratnom radničkom pokretu kao i u oktobarskoj revoluciji.[98]

Posle formiranja Jugoslovenske komunističke grupe pri RKP(b) u leto 1918. godine formirane su i lokalne jugoslovenske komunističke organizacije koje su, međutim, do kraja jeseni 1918. godine imale samo veoma slabe veze sa centralnom u Moskvi. Jedno pismo iz Perma od 10. juna 1918. godine, na primer, svedoči o postojanju lokalne jugoslovenske komunističke organizacije u tom gradu, koja je imala i izvesne organizacione veze sa jugoslovenskom sekcijom u Moskvi.[99] Još u vreme stvaranja Jugoslovenske komunističke grupe u Moskvi, 20. maja 1918. godine, bila je oformljena Južnoslovenska sekcija RKP(b) u Samari, čiji je sekretar bio internacionalista iz Vojvodine Uroš Čopić, a jedan od najaktivnijih članova te organizacije, takođe Vojvođanin, Spasoje Stejić. Organizacija je uskoro, posle kontrarevolucionarnog prevrata Čehoslovačkog dobrovoljačkog korpusa morala da nastavi svoj rad pod najtežim ilegalnim uslovima. O tome će još biti reči. Ta organizacija tada još nije imala veze sa jugoslovenskom sekcijom pri RKP(b).

Prema podacima kojima raspolažemo, najveća jugoslovenska komunistička organizacija 1918. godine bila je Caricinska južnoslovenska grupa. U leto iste godine u tom gradu boravilo je oko 5.000 bivših zarobljenika (Nemci, Mađari, Srbi, Hrvati, Slovenci i drugi). Još aprila meseca strani komunisti osnovali su Federaciju inostranih komunističkih grupa koja je od leta 1918. godine pokrenula i svoj list *Internacionalist*. Urednik mu je bio jedno vreme Vojvođanin Lazar Vukičević, po zanimanju tipografski radnik.[100] CK RKP(b) ocenio je kao važno osnivanje jugoslovenske grupe u okviru Caricinske federacije inostranih grupa. Iz tog razloga 18. septembra 1918. godine odredio je svoje stalne opunomoćenike Jugoslovene za stvaranje jugoslovenske grupe u Caricinu. Među njima, sem F. Korošca i L. Rajkovića, bili su već tada istaknuti vojvođanski revolucionari: Mihajlo Grbanov Miša (tipografski radnik iz Pančeva), Lazar Manojlović, Nikola Grulović i Jovan Šipoš.[101] Posle oformljenja, ovom organizacijom je rukovodio Caricinski komitet Komunističke grupe Južnih Slovena.

---

[98] Sadržinu molbe citira i I. D. Očak u pomenutom delu na str. 133. Inače, njegova molba je snimljena i nalazi se u istražnoj građi Jugoslovenske sekcije u Arhivu CK SKJ (Fond 549, opis 6, edicija hranjenja 5).

[99] Bogumil Hrabak, n. d., 55—56.

[100] I. D. Očak, n. d., 136.

[101] Hrabak, *Nacionalni kurs jugoslovenskih...*, 22; I. D. Očak, n. d., 137—139; A CK SKJ, Fond 549, op. 1, edicija hranjenja 78.

Lazar Vukičević je u Caricinu uređivao list *Internacionalist* sve do jeseni 1918. godine, kada je bio pozvan u Moskvu na novu dužnost u jugoslovenskoj sekciji. Uređivanje lista preuzeo je Mihajlo Grbanov.[101a]

Od vojvođanskih revolucionara, sem pomenutih ljudi koji su se istakli u stvaranju oružanih formacija od Jugoslovena za odbranu sovjetske vlasti, bilo je još i drugih koji su imali velike zasluge za političko organizovanje svojih sunarodnika tokom leta i jeseni 1918. godine. Među njima treba da istaknemo Žarka Tabakovića (Stara Pazova), koji sada živi kao penzioner u Somboru. O njegovom neumornom radu svedoči i jedan dokumenat Jugoslovenske grupe RKP(b) u kome su nabrojani troškovi oko njegovih agitacionih putovanja. On je vršio najintenzivniju agitaciju među Jugoslovenima u Caricinu i okolini.[101b] Usled intenzivnog agitaciono-propagandnog rada mnogi Jugosloveni, a među njima i Vojvođani, tražili su već u leto i jesen 1918. godine da budu primljeni u Rusku komunističku partiju (boljševika). Ovde treba da napomenemo da je pravo na prijem, sem Jugoslovenske grupe RKP(b), imala je i Jugoslovenska sekcija u Federaciji inostranih komunista u Caricinu. Jedan dokumenat od 28. avgusta 1918. godine nabraja imena i nekih Vojvođana koji su izrazili spremnost da budu primljeni u Partiju. Reč je o bivšim zarobljenicima koji su kao radnici živeli u Moskvi: Milan Maksić (Kumane), Zdravko Granić (Melenci), Živko Ađanski (Srbobran), Žarko Točaroš (Bašaid), Svetozar Filipović (Srem), Dušan Grujić (Zrenjanin), Jakša Stojakov (Srbobran), Svetozar Lazić (Bašaid), Veljko Koroña, Dragutin Knežević, Stevan Radanov, Jefta Stan (iz Banata), Danilo Rakić (Novi Sad), Veljko Dubašević (Žabalj) i Đorđe Srđanov (Banat).[101c]

U poznatoj knjizi Vladimira Zelenjina *Jugosloveni pod zastavom oktobra* ima podataka još o tome da su Ljubomir Mojin (Tomaševac) i Lazar Rajković (Đurđevo) bili članovi Jugoslovenske grupe RKP(b) u Moskvi, a da je Milivoje Rajković (Pančevo), kao tipografski radnik, jedno vreme radio u Rumunskoj komunističkoj grupi.

Kao podanici Austro-Ugarske, banatski Rumuni su bili mobilisani u austrougarskoj vojsci. Neki su dospeli u rusko zarobljeništvo. U danima oktobarske socijalističke revolucije, deo ovih zarobljenika pridružio se revolucionarima Rusije i aktivno učestvovao u borbama. Ne možemo da utvrdimo tačan broj banatskih Rumuna koji su aktivno učestvovali u jedinicama Crvene armije, ali ih je sigurno bilo više desetina.

Neki od ovih Rumuna postali su istaknuti borci i za sve vreme trajanja revolucije požrtvovano su se borili u čuvenim jedinicama Crvene armije. Pomenimo ovde Georgea Brošćanca iz Seleuša, koji je odmah po izbijanju oktobarske revolucije stupio u Konjički odred „Karl Marks", a potom u I jugoslovenski komunistički puk, u kome je bio do 1920. godine. Tada je stupio u II kavkaski korpus učestvujući u borbama na južnom frontu sve do početka 1921. godine, kada se vratio u domovinu. Vasilije Todor iz Begejaca postao je komesar XIV divizije i borio se protiv Kolčakove armije. U jedinicama Crvene armije istakli su se Ilija Balika, Jon Almažan i Ilija Vladislav, svi iz Kuštilja.

[101a] A CK SKJ, Fond 549, op. 6, edicija hranjenja 3.
[101b] A CK SKJ, Fond 549, op. 6, edicija hranjenja 11.
[101c] A CK SKJ, Fond 549, op. 6, edicia hranjenja 17.

Veliki župan bivše torontalske županije u Vel. Bečkereku javlja sreskim načelnicima o repatriranim licima iz Rusije, među kojima se nalaze i imena Rumuna Ilije Meze i Pere Pomane iz Deliblata. Istovremeno se naređuje da se na njih obrati pažnja shodno instrukcijama Ministarstva unutrašnjih dela.

Spisak repatriranih lica iz ruskog zarobljeništva, koji je Ministarstvo unutrašnjih dela, Odsek za BBB, dostavilo velikom županu i gradskim načelnicima sa županskim pravima, sadrži i više imena banatskih Rumuna. Skoro je iz svih mesta jugoslovenskog Banata nastanjenih rumunskim stanovništvom bilo učesnika oktobarske revolucije, koji su po povratku u svoj zavičaj sigurno pričali sve što su doživeli i videli u Sovjetskoj Rusiji.[101d]

Jugoslovenska komunistička grupa u Moskvi osnovala je još 1918. školu za agitatore koju je iste godine završilo 80 polaznika koji su posle bili poslati na razne dužnosti.[102] Za sada nismo naišli na podatke da je među njima bilo i Vojvođana. Međutim, sudeći po broju Vojvođana koji su kasnije završili tečajeve za agitatore i za crvene komandire, pretpostavlja se da ih je bilo i među prvim slušaocima.

U ovom radu nismo analizirali značaj propagande jugoslovenskih komunista u Sovjetskoj Rusiji putem štampe, letaka i brošura. O ovoj vrsti revolucionarnog delovanja takođe postoje značajni radovi u našoj istoriografiji.[103] Od marta 1918. godine do 1. maja 1921. jugoslovenski komunisti u Moskvi odštampali su ukupno 16 letaka u velikom tiražu od 300.000 primeraka.

Vojvođani u borbi protiv stranih intervencionista i unutrašnje kontrarevolucije do jeseni 1918.

U proleće i jesen 1918. godine odbrambena borba mlade Sovjetske Rusije i njene tek formirane Crvene armije bila je veoma teška i sa periodičnim kritičnim fazama. U Sibiru su se pobunile čehoslovačke jedinice, koje su bile raspoređene po ešalonima duž transsibirske železničke pruge. Sovjetska vlast je bila prekinuta u zapadnom i srednjem Sibiru, a formirana je kontrarevolucionarna vlada pod admiralom Kolčakom. Njenu armiju naoružale su: snabdevale i zapadne sile i u svom nadiranju ona je predstavljala neposrednu opasnost za centralni deo Rusije. U ovaj period revolucionarne borbe spada i početak formiranja internacionalnih jedinica Crvene armije. U tom pogledu bila je posebno značajna odluka Federacije inostranih grupa RKP(b)

[101d] Vladimir Zelenjin, n. d., 235—236.

Spisak učesnika oktobarske revolucije u *Informatoru*, 7/1967. Istorijski arhivi Bela Crkva i Pančevo. U ovom se spisku pominju i Rumuni iz južnog Banata koji su učestvovali u oktobarskoj revoluciji: iz Lokava: Vasa Daždca, Panta Pokoran, Vasa Skumpija, Aleksa Štefan, Jovan Sfera i Panta Caran; iz Selcuša: George Brošćanc, Petar Brošćanc; iz Banatskog Novog Sela: Nikola Lautaš, Lazar Omorjan; iz Vladimirovaca: Pera Musta, Jon Turika; iz Uzdina: Stoja Nikolae. Ovaj spisak sigurno ne sadrži imena svih učesnika oktobarske revolucije, jer ih je bilo i iz drugih rumunskih mesta. (Istorijski arhiv Pančevo, sign. XII/2, MG 84).

Isto, sign. XXV/1, D—12. Naredba Ministarstva unutrašnjih dela, pov. br. 96/1921

[102] Bogumil Hrabak, *Jugoslovenski agitaciono-partijski i vojno-starešinski kursevi i škole u Sovjetskoj Rusiji 1918—1921*, 40.

[103] Bogomil Hrabak, *Propaganda putem štampe Jugoslovena komunista u Sovjetskoj Republici 1915—1921. godine*, Titograd 1968, 661—712.

od 12. jula 1918. godine u kojoj je istaknuto da sve snage treba usmeriti na stvaranje moralno snažnih komunističkih odreda od pouzdanih i ubeđenih proletera. Federacija inostranih grupa je u daljoj fazi borbe težila da rukovodi formiranjem internacionalnih jedinica na teritoriji Rusije.[104]

Ne treba zaboraviti da je još u februaru 1918. godine, u danima neposredne opasnosti od nemačke i austrougarske vojske u Ukrajini bio oformljen Štab internacionalnih revolucionarnih snaga radi agitacije među zarobljenicima i stvaranja internacionalnih odreda sovjetske vlasti. To je bio razlog da je početkom 1918. godine pri Vojnom komesarijatu RSFCR formirana i specijalna komisija za obrazovanje internacionalnih grupa Crvene armije.[105] Od julske odluke Federacije inostranih grupa kompetencija o daljem formiranju internacionalnih jedinica prešla je u nadležnost ovog političkog tela.

Sem jugoslovenskih odreda, o kojima je već bilo reči, bilo je Jugoslovena i u drugim internacionalnim formacijama koje su se borile u proleće i leto 1918. godine na raznim frontovima (Trojicki, Čeljabinski, Samarski, Jekaterinburški bataljon, zatim Orenburški, Buzuluški, Simbirski, Sizronski, Verhnjeuralski odred). Oni su učestvovali u borbama protiv belogardejskih odreda Dutova Polovikova u gušenju kontrarevolucionarne eserske pobune u Moskvi i u drugim operacijama protiv unutrašnjih kontrarevolucionarnih snaga.[106]

U leto 1918. godine je protiv nadiranja kontrarevolucionarnih snaga sa istoka i juga bio je formiran južni front, čiji je jedan od najvažnijih sektora bio caricinski, jer su preko ovog rejona centralni delovi Rusije bili snabdevani žitom i naftom. Zato su kontrarevolucionarne snage u dva maha krenule u ofanzivu da zauzmu Caricin. U sastavu Crvene armije, koja je kod Caricina vodila teške odbrambene borbe, borilo se i oko 1000 Jugoslovena, koncentrisanih uglavnom na liniji Caricin—Čorni—Jar. Od jugoslovenskih odreda najbrojniji je bio odred pod komandom Danila Srdića, Prvi srpsko-sovjetski bataljon, kao i odred Nikole Grulovića (preko 100 ljudi).[107] Ujedinjenje jugoslovenskih odreda na caricinskom sektoru fronta imalo je svoj razvojni put. Najpre je bio oformljen Prvi srpsko-sovjetski odred čiji je komandant postao Danilo Srdić. U njegovom sastavu postojao je i konjički eskadron čiji je komandant bio Rada Bačkalić zemljoradnik iz Mošorina. Eskadron je tih dana učestvovao u razoružanju nekih nediscipliniovanih i nepouzdanih jedinica Crvene armije u gradu (odred Petrenkova).[108]

U ovom odredu bilo je, inačeč, dosta Vojvođana s obzirom da su u ovu jedinicu ušli i neki vojnici koji su se povukli iz Ukrajine. Prema memoarskoj građi, u sastavu odreda bili su između ostalih i sledeći Vojvođani: braća Sava i Milan Marinković (Belegiš), Đoka i Miloš Mušicki (Bečej), zatim Radivoj Mijić (Zemun), Laza Nedeljkov (Odžaci), Laza Pankov (Veliki Gaj) i Mihajlo Racković (Irig).[109] I dokumenti Južnoslovenske grupe RKP(b) pominju neke Vojvođane u sastavu ove oružane formacije: Živan Vrnjačkog (Turija) i Ži-

[104] I. D. Očak, n. d., 117.
[105] I. D. Očak, n. d., 229.
[106] I. D. Očak, n. d., 233—234.
[107] I. D. Očak, n. d., 241—242.
[108] Nikola Grulović, n. d., 226.
[109] A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 625, 677, 739, 826 i 927.

vu Karandu (Čenta).[110] Ova jedinica je uskoro bila upućena na najosetljiviji deo caricinske odbrane. Odred je bio svečano ispraćen na front i u ime Jugoslovenske komunističke grupe oprostio se Lazar Vukićević.[111] U herojskim odbrambenim borbama u sledećem periodu izginula je cela druga četa, sem jednog ranjenog koji je uspeo da se povuče.[112] Posle tih borbi Srdićev Prvi srpsko-sovjetski odred bio je povučen u Caricin i jedno vreme je vršio garnizonsku službu.

U avgustu 1918. godine pri Komandi grada Caricina nalazio se još jedan srpski odred čiji je pomoćnik komandanta bio Sava Lazić, a politički komesar Nikola Grulović. Zahvaljujući njihovoj budnosti, u gradu je bila likvidirana jedna opasna kontrarevolucionarna zavera, koja je bila povezana sa neprijateljskim snagama u okolini i vršila zajedničke pripreme za opšti napad.[113]

Uskoro je CK Jugoslovenske grupe RKP(b) zauzeo stav o potrebi formiranja veće jugoslovenske jedinice objedinjavanjem postojećih odreda, rasutih po raznim sektorima fronta. Povodom toga usledila je i naredba broj 10 Vrhovne komande Crvene armije, te je septembra 1918. godine od odreda Danila Srdića, Nikole Grulovića i Save Lazića osnovan Prvi jugoslovenski komunistički puk sa oko 1500 boraca.[114] Vojvođanski revolucionari Nikola Grulović i Jovan Šipoš uskoro su od Jugoslovenske grupe dobili zadatak da u puku organizuju partijsku ćeliju. Broj članova partije u toj organizaciji iznosio je 293 čoveka. Međutim, Grulović i Lazić su uskoro bili pozvani u Moskvu na specijalne zadatke.[115] Puk je u narednom periodu u nizu bitaka dokazao svoju borbenu gotovost i izdržljivost boraca. Jedinica, međutim, nije dugo postojala jer je odlukom Jugoslovenske grupe RKP(b) u novembru iste godine puk bio rasformiran da bi njegovi borci bili upućeni u svoju domovinu i tamo nastavili započetu revolucionarnu borbu. Ovaj plan, međutim, zbog najnovije situacije na ratištima Sovjetske Rusije nije mogao biti realizovan te su delovi jedinice bili priključeni drugim jedinicama Crvene armije.

Caricin je u leto i ranu jesen 1918. godine, sem jugoslovenskih, postao jedan od najvažnijih centara za okupljanje internacionalista drugih narodnosti. Caricinska federacija inostranih komunista veoma intenzivno se angažovala u formiranju novih internacionalnih jedinica. Po nekim podacima, u rumunskoj grupi ove federacije radio je tada i revolucionar iz Kikinde Nićifor Klajić.[116] U jesen 1918. godine na ovom delu fronta operisao je Prvi caricinski internacionalni puk u čijem su sastavu bili jedan ili dva bataljona Mađara. Imamo izvesnih podataka da je u tim bataljonima bilo i Mađara iz Vojvodine. Učesnik iz Subotice Janoš Mirovicki u svojim sećanjima takođe tvrdi da u leto 1918. godine je služio jednom mađarskom bataljonu u Caricinu.[117] U

---

[110] A CK SKJ, Fond 549, op. 6, edicija hranjenja 17.
[111] Nikola Grulović, n. d., 222—223; I. D. Očak, n. d., 242—243.
[112] I. D. Očak, n. d., 243.
U ovim borbama učestvovao je i Stanko Korać (Alibunar) (*Spisak...*, redni broj 22).
[113] I. D. Očak, n. d., 245—246.
[114] I. D. Očak, n. d., 247.
[115] I. D. Očak, n. d., 247.
[116] Nikola Grulović, n. d., 228.
[117] Gradski muzej u Subotici, Memoarska građa, arhivski broj 914.

istoj jedinici bio je i Janoš More, takođe iz Subotice.[118] Mađarski internacionalisti iz sastava Prvog caricinskog internacionalnog puka veoma uspešno su sadejstvovali sa Prvim jugoslovenskim komunističkim pukom. Tada je, na primer, jedna četa pomenutog jugoslovenskog puka, pod komandom Lazara Iđuškog, krojačkog radnika iz Sombora, krenula u Duboku i tamo je uspostavila komandu mesta. U pomoć joj je uskoro krenuo i jedan bataljon Mađara iz Prvog caricinskog internacionalnog puka. Vojnici ovog mađarskog bataljona, zbog nekih sumnji, smenili su svog komandanta i na ovu funkciju izabrali Iđuškog. On se, međutim, nije odazvao izboru pošto se posavetovao sa nekim svojim drugovima Vojvođanima iz svoga puka.[119]

Vojni položaj Sovjetske Rusije u toku 1918. godine, a naročito u njenoj drugoj polovini, i dalje se pogoršavao. Nemačke trupe su u proleće 1918. godine okupirale Litvaniju, Letoniju, Estoniju, zapadnu Belorusiju, a zajedno sa austrougarskim snagama i Ukrajinu. Osim toga, nemačke i turske snage ušle su i u Gruziju.

Istupanje Rusije iz rata imalo je u vojnom pogledu nepovoljne posledice po sile Antante, jer su Centralne sile mogle da angažuju veće vojne snage na zapadnom frontu. Zbog toga su zapadne sile pružile podršku onim kontrarevolucionarnim snagama u Rusiji, koje bi, u slučaju pobede, bile spremne da nastave rat na strani Antante. U aprilu 1918. godine, mada još sa malim snagama, počela je intervencija sila Antante na Dalekom istoku, a zatim u Arhangelsku i Murmansku, gde su se iskrcale engleske trupe. Imperijalisti su dali punu podršku i kontrarevolucionarnim snagama na Dalekom istoku koje su upadale iz Mandžurije u područja koja su bila pod čvrstom kontrolom sovjetskih vlasti (atamani Semjonov, Gamov, Kalmikov).

Najveću opasnost je predstavljala, međutim, pobuna Čehoslovačkog dobrovoljačkog korpusa, koji je posle 26. maja 1918. godine, između Pemze i Irkucka zaposeo najvažnije sektore transibirske pruge. Protiv nadiranja čehoslovačkih legionara prvi otpor su pružile oružane snage mesnih sovjeta, kao i internacionalisti u Čeljabinsku, Jekaterinburgu, Simbirsku, Samari, Permu i u drugim mestima. Duž reke Volge i srednjeg Urala u leto 1918. godine bio je formiran istočni front.

Pored jedinica Crvene armije, na istočnom frontu bile su angažovane i internacionalne jedinice. U Sibiru, međutim, i dalje su ostale sovjetske snage koje su se borile izolovano. Kontrarevolucionarnom pobunom u Sibiru ostale su odsečene i velike mase zarobljenika koje su očekivale repatrijaciju posle potpisivanja Brestlitovskog mira. Internacionalisti iz njihovih redova predstavljali su značajnu rezervu sovjetskim snagama. Borbe su se nastavljale

---

[118] A CK SKJ, MG 92; Gradski muzej u Subotici, Memoarska građa, arhivski broj 14.

U memoarskoj građi ima dragocenih podataka još o tome da su neki Vojvođani bili u sastavu mađarskih internacionalnih jedinica. (Pominju i neki mađarski bataljon): Šandor Heretek (Maradik), Antal Kapusta (Subotica), Jožef Pavluška (Sivac), Jožef Patarčić (Apatin) i Karoli Remel (Subotica) (Gradski muzej u Subotici, Memoarska građa, arhivski broj 921; A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 800 i 811; *Spisak...*, redni broj 154). Ištvan Rutai iz Subotice prema istoj memoarskoj građi, bio je jedan od glavnih organizatora stupanja mađarskih zarobljenika u Crvenu armiju. Umro 1960. godine u Pečuju (*Spisak...*, redni broj 169).

[119] Nikola Grulović, n. d., 239, 240.

nesmanjenom žestinom u srednjem i istočnom Sibiru kao i na Dalekom istoku. U formiranju internacionalnih jedinica u ovim područjima učestvovao je veliki broj tada već poznatih mađarskih revolucionara, među njima i Vojvođanin Armand Miler. Bilo je značajno i učešće internacionalnih jedinica u odbrambenim borbama na obalama Kavkaskog jezera od maja do septembra 1918. godine. Posle uništenja sovjetske vlasti u Vladivostoku, krajem juna 1918. godine, bio je formiran tzv. dalekoistočno-usurski front. Nadmoćnije kontrarevolucionarne snage, međutim, savladale su otpor i na ovom području.

Internacionalisti koji su se borili na bajkalskom i usurskom frontu pretrpeli su veoma teške gubitke.[120] Preživeli su se povlačili u tajge. Mnogi su pali u zarobljeništvo, a delom su bili pobijeni od strane kontrarevolucionara.

Bilo je u prilično broju internacionalista i u redovima snaga Crvene armije koje su bile odsečene u okolini Orenburga i Trojicka. Deo tih snaga povukao se u srednju Aziju i ojačao sovjetske trupe u Turkestanu, dok su se ostale jedinice pridružile partizanskim odredima koje su operisale u pozadini kontrarevolucionarne vojske. Ovde posebno treba da istaknemo i internacionalni odred pod komandom poznatog mađarskog revoluvionara Bele Ligetija, koji je kod Omska učestvovao u upornim odbranbenim borbama i usporavao nadiranje čeških kontrarevolucionarnih snaga.[121] U ovoj jedinici se borio i internacionalista Jožef Glavan iz Sombora.[122] Bilo je još Vojvođana u redovima Crvene armije koji su se izvesno vreme borili izolovano od glavnih snaga, kao na primer, u odredu Kravčenka u blizini Čeljabinska (Rade Tadić iz Prigrevice).[122a]

U leto i jesen 1918. godine nastali su teški dani. Generali Krasnov i Denjikin, koji su se nalazili u okolini Caricina, izradili su svoj operativni plan sa ciljem da svoje snage spoje sa kontrarevolucionarnom armijom u Sibiru da bi razdvojili kavkaske sovjetske snage od industrijske razvijene centralne Rusije. Snage Crvene armije u Kavkazu iznosile su tada oko 100.000 boraca.

Zbog te situacije Caricin, Saratov i Astrahan postali su centri za okupljanje internacionalista, a među njima i Vojvođana, u leto i jesen 1918. godine.

Posle povlačenja iz Ukrajine, u Samari se okupilo oko 10.000 Jugoslovena — među njima je bilo u prilično broju i Vojvođana. Jedan deo tih bivših zarobljenika bio je naoružan. Neki od formiranih odreda bili su poslati na južnouralski front da se bore protiv kontrarevolucionarnih kozačkih snaga generala Dutova, a drugi u Turkestanu[122b] i srednju Aziju. Od preostalih ljudi u Samari revolucionar iz Hrvatske Emil Čop formirao je po zadatku Samarski internacionalni puk. U sastavu ove jedinice, naravno, sem Jugoslovena, bilo je još i zarobljenika iz redova drugih narodnosti (Mađara, Rumuna, Nemaca, Rusa, Kineza itd.). U Samari se već tada istakao i poznati revolucionar iz Čuruga Ratko Stojkov, koji je pristupio formiranju internacionalističkog vojničkog garnizona. Bio je tada izdat i proglas na srpskohrvatskom jeziku koji su potpisali, sem predstavnika gubernijskog kolegijuma, još i Emil

---

[120] *Magyar internacionalisták...*, prvi tom, uvodni tekst.
[121] *Magyar internacionalisták...*, prvi tom, uvodni tekst.
[122] A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 274.
[122a] A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 1167.
[122b] Nikola Grulović, n. d., 252.

Čop i Ratko Stojakov. Pomenuti proglas objavljen je i u samarskom listu *Vojnik, radnik i seljak* u broju 138. od 1918. godine. Njime se pozivaju pošteni Jugosloveni koji su se zatekli u Sovjetskoj Rusiji da stupe u redove Crvene armije i da oružjem u ruci brane tekovine revolucije od stranih intervencionista i unutrašnje kontrarevolucije.[123]

Samarski internacionalni puk je u narednom periodu na svom borbenom putu prekrstario dobar deo prostranog područja Urala i zapadnog Sibira.

Jedinice Čehoslovačkog dobrovoljačkog korpusa u danima svog uspešnog kontrarevolucionarnog prevrata zauzele su i grad Samaru (7. i 8. juna 1918. godine). Tom prilikom streljan je priličan broj Jugoslovena koji nisu imali mogućnosti da se povuku iz grada. Ostali jugoslovenski revolucionari bili su prinuđeni da pređu u duboku ilegalnost. Jedan od osnovnih zadataka tih ilegalaca bio je da se oformi i ilegalni crveni odred koji bi u odlučnom momentu pritekao u pomoć jedinicama Crvene armije u cilju oslobođenja grada. Među tim ilegalcima bilo je i Vojvođana: Spasoje Stejić, Ratko Stojkov, Dimitrije Bugarski i dr. Spasoje Stejić je, na primer, bio zadužen za organizaciju jugoslovenskih odreda Crvene garde. Veoma se istakao kao vešt organizator i usepo je čak da spase neke jugoslovenske revolucionare iz zatvora.[124] Pojedinci, pristalice revolucije, prividno su se predstavljali, kao pasivni i lojalni građani novog režima u gradu, a u stvari su pomagali ilegalni rad boljševika. Takva su bila, na primer, dva sandalara, Čondović (Sombor) i njegov ortak Nika. Oni su pravili sandale za građane, a zarađenim novcem izdržavali su sebe i ilegalce.[125] U periodu ovog ilegalnog rada u Samari pada i pogibija Uroša Čonkića, revolucionara iz Botoša, člana, a kasnije i sekretara Jugoslovenske komunističke grupe RKP(b) u Samari. Njega je u gradu prepoznao jedan srpski oficir i izdao ga češkoj gradskoj komandi. Još istog dana je bio uhapšen i strašno mučen, a kasnije odveden na Samarku i streljan.[125a]

Ova pogibija kao i drugi gubici nisu pokolebali jugoslovenske ilegalce koji su i dalje ostali u gradu. Ilegalni odred vremenom je narastao na 600 boraca koji su čekali povoljan trenutak da se dignu na ustanak. I pored pogibije Uroša Čonkića, ilegalna Jugoslovenska komunistička grupa uspešno je usklađivala svoju delatnost sa teškim uslovima rada. Rukovođenje grupom preuzeli su Spasoje Stejić i Ratko Stojkov. I neki preživeli učesnici oktobarske revolucije iz Vojvodine tvrde da su u vreme tog ilegalnog delovanja Jugoslovenske komunističke grupe u Samari, tesno sarađivali sa Stejićem. To su: Čedomir i Veselin Markov (Melenci).[126]

U leto 1918. godine u Astrahanu je i dalje postojao srpsko-sovjetski bataljon koji je vršio garnizonsku službu u gradu kao i u okolini. Ovaj bataljon je bio čvrsto privržen boljševicima. Propali su pokušaji jugoslovenskih kontrarevolucionara da ovu jedinicu privuku na svoju stranu. Po sećanju Nikole Grulovića, sam vrhovni komandant Crvene armije Trockij 5. novemb-

---

[123] Nikola Grulović, n. d., 252—253; I. D. Očak, n. d., 225.
[124] Nikola Grulović, n. d., 256.
[125] Nikola Grulović, n. d., 257.
[125a] Nikola Grulović, n. d., 257.
[126] A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 630, 633.

ra 1918. godine izvršio je smotru te jedinice u Astrahanu.[127] U ovom gradu služio je u to vreme i Vladimir P. Grbić (Belegiš).[127a]

Bilo je dosta Jugoslovena, a među njima i Vojvođana, koji su posle povlačenja iz Ukrajine u rano proleće 1918. godine dospeli na kavkaski front i tamo učestvovali u borbama protiv kontrarevolucionarnih snaga, kao i engleskih intervencionista i turskih jedinica koje su okupirale jedan deo Kavkaza. Oni su većinom bili uključeni u redove boraca Prvog i Drugog kavkasko-kubanskog puka. U Tihorecku, gde se tada okupila većina Jugoslovena, bivši narednik srpske vojske i Vojvođanin Jovan Mrkić (Bački Gračac) po nalogu kavkaske sovjetske komande, uspeo je da od Jugoslovena oformi Prvi tihorecki internacionalni puk. U ranijem odredu Mrkića koji je operisao u Donskoj oblasti služili su još i Stevan Tojaga i Milan Blanuša (Bački Gračac), a u internacionalnim jedinicama u drugim područjima Kavkaza Đoka Berulj (Perlez) i Đura Zorić (Zmajevac).[128] U leto 1918. godine ranije oformljeni Srpsko-sovjetski bataljon u Saratovu ušao u sastav Prvog saratovskog internacionalnog pešadijskog puka koji je posle bio upućen na uralski front. Uskoro, međutim, Srpsko-sovjetski bataljon bio je vraćen u grad da učestvuje u ugušivanju ustanka koji su organizovali menjševici i eseri. U teškim uličnim borbama bataljon je imao oko 15—20 poginulih, među kojima su bili i Ivan Pivarski iz Prigrevice i Rade Kuničev iz Kikinde.[129] Potom je ceo pomenuti internacionalni puk u punom sastavu bio vraćen na uralski front i imao znatne gubitke.

U dosada objavljenoj literaturi naišli smo na sledeća imena Vojvođana koji su služili u Prvom saratovskom internacionalnom puku: Dimitrije Đurić (Vojka), Miladin (Milan) Bibin (Melenci), Mladen Bibin (Melenci), Dušan Bošnjak (Melenci), Miladin Ćurčić (Melenci), Milan Kejački, komandir prve čete (Melenci), Rade Kevrešan iz prve čete (Melenci), Vlada Lozanić iz prve čete (Melenci), Vesa Markov, iz prve čete (Melenci).[130] U memoarskoj građi takođe smo naišli na izvesne podatke koji proširuju spisak Vojvođana boraca Prvog saratovskog internacionalnog puka.[131] Internacionalisti iz Vojvodine pominju se i u drugim jedinicama, kao što su: Treći saratovski internacionalni puk,

---

[127] Nikola Grulović, n. d., 259.

[127a] A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 291.

[128] A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 70, 1299.

[129] Nikola Grulović, n. d., 271.

[130] Vladimir Zelenjin, n. d., 226—238; Nikola Grulović, n. d., 192—193.

[131] Evo imena tih Vojvođana: Sava Aćimov (Elemir), (A CK SKJ, MG 2), Đura Bošnjak (Novi Bečej) (A CK SKJ, MG 98), Ljubomir Isakov (Elemir) (A CK SKJ, MG 298), Joca Jerkov (Bašaid) (A CK SKJ, MG 391), Milan Đaković (Elemir) (A CK SKJ, MG 222), Jovan Josin (Elemir) (A CK SKJ, MG 384), Živko Josimović (Novi Bečej) (A CK SKJ, MG 398), Dušan Lončarski, Sima Kravarov (Elemir) (A CK SKJ, MG 442), Risto Kojadinović (Elemir) (A CK SKJ, MG 468), Mita Novakov (Mokrin) (A CK SKJ, MG 771), Đura Olić (Banatski Despotovac) (A CK SKJ, MG 771), Dušan Paučki (Elemir) (A CK SKJ, MG 895), Ivan Preradov (Futog) (A CK SKJ, MG 903), Stevan Dikon, Mladen Krstonošić (Subotica) (Gradski muzej u Subotici, Memoarska građa, arhivski broj 916), Veselin Rakić (Čunug) (A CK SKJ, MG 911), Bogdan Ranisavljević (Elemir) (A CK SKJ MG 950), Pera Stevanov (Kikinda) (A CK SKJ, MG 2943), Dimitrije Stojić (Veliki Gaj), (A CK SKJ, MG 1091), Mirko Vuković (Zemun), (A CK SKJ, MG 1278) i Dimitrije Stojić (Melenci) (A CK SKJ, MG 2943). Neki preživeli učesnici pominju još i Prvi saratovski gvozdeni puk. (Nikola Novković,

Moskovsko-saratovski internacionalni puk i Saratovski kavaljerijski puk, u čijem su se redovima borili.[131a]

Polovinom avgusta 1918. godine Prvi saratovski internacionalni puk bio je prebačen na sektor fronta kod Pemze. U jesen iste godine Crvena armija je, posle dužih odbrambenih borbi na istočnom frontu, na nekim sektorima krenula u kontraofanzivu. U ovim operacijama masovno su učestvovali internacionalisti. Među njima je bio i priličan broj Jugoslovena, Mađara, kao i internacionalista iz redova drugih narodnosti. Iz Moskve, kao i iz drugih delova zemlje, bile su takođe upućivane nove snage na uralski front. Jugoslovenska sekcija RKP(b) u Moskvi mobilisala je deo svojih članova i svrstala ih u novoformirane internacionalne jedinice. Bio je priličan broj Jugoslovena u Prvom moskovskom puku „Treća internacionala".[131b] Na front je bio upućen, između ostalih, i Treći mogiljevski odred. U redovima te internacionalne jedinice bilo je i Jugoslovena. U njoj se, na primer, borio i Đuro Pribić (Rusko Selo).[132]

U ovim uspešnim operacijama oslobođeni su gradovi Kazan,[133] Sizren, a kasnije i Samara. U ofanzivnim operacijama učestvovao je Prvi saratovski internacionalni puk i vojnici iz te jedinice imali su dirljiv susret sa jugoslovenskim odredom Crvene garde Spasoja Stejića, stvorenim u uslovima ilegalnog rada. Sve te jedinice produžile su borbu u sastavu Crvene armije i uš-

---

iz Gornje Rogatice i Vasa Novakov iz Mokrina, A CK SKJ, MG 770 i 772), kao i prvi konjički puk u Saratovu.

U pomenutom spisku naišli smo da su još i sledeći Vojvođani bili u ovoj internacionalnoj jedinici: Sredoje Bakovljev (Kikinda), Dušan Bošnjak (Melenci), Studen Dragić (Ruma), Dimitrije Đurić (Vojka), Jova Jorgin (Bašaid), Dušan Lovarski (Melenci), Živa Lozanić (Melenci), Veselin Marković (Melenci), Ilija Martinov (Bašaid), Živa Madranski (Velike Livade), Sava Marinković (Belegiš), Vasa Novakov (Mokrin), Nikola Novaković (Gornja Rogatica, Bačka Topola), Slavko Paučki (Elemir), Boško Sivački (Mokrin), Pera Stepanov (Kikinda), Todor Stevanov (Bašaid), Žarko Trličkov (Mokrin), Aleksa Kicoš i Sima Kravarov (*Spisak...*, redni broj 19, 49, 99, 118, 183, 209, 231, 254, 255, 283, 285, 287, 289, 313, 350, 367, 484, 510 i 563).

[131a] U Trećem saratovskom internacionalnom puku bili su sledeći Vojvođani Nikola Petković, Dušan Paučki (Elemir), Ivan Preradov (Futog), Jovan Jasin (Elemir), Ilija Čubrilović (Zrenjanin), Sava Milenkov (Elemir), Branko Reljin kao i Milivoj Stankov (Elemir), Mladen Krstonošić (Kula), Dobrivoj Kovačev (Elemir), Dobra Petrov (Elemir) (A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 174, 384, 684, 710, 978 i 1077); *Spisak...*, redni broj 224, 307, 391, 394 i 417. U Saratovskom kavarelerijskom puku bio je još i Varga Janoš (Novi Sad) (*Spisak...*, redni broj 574).

[131b] Ilija Čubrilović (Vrbas), Rista Koadinović (Ruma), Cveta Paučki (Elemir), Bogdan Ranisavljev (Elemir), Jovan Manojlović (Irig), Milivoj Stankov (Elemir) (*Spisak...*, redni broj 85, 216, 273, 414 i 456).

Učesnik revolucije Laza Mikić (Kikinda) u svojim sećanjima, međutim, tvrdi da je služio u sastavu 21. moskovskog internacionalnog puka (A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 682).

[132] A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 905.

[133] U ovom velikom tatarskom gradu pored Volge pre pada u ruke češkim intervencionistima i unutrašnjim kontrarevolucionarnim snagama bilo je dosta Jugoslovena, kao i bivših zarobljenika iz redova drugih narodnosti. Neki preživeli učesnici revolucije iz Vojvodine pominju formiranje jednog internacionalnog puka kao i Prvi kazanski konjički eskadron. U ovim jedinicama su služili Božidar Nedeljković (Elemir) i Sima Mitrović (Nova Pazova) (A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 208 i 711).

le u Saratov.[134] Posle oslobođenja Samare, u oktobru 1918. godine, mnogi Jugosloveni koji su se zatekli u gradu pohrlili su u internacionalne jedinice, a naročito u redove Prvog saratovskog i Prvog samarskog internacionalnog puka, koji su, takođe, neposredno učestvovali u operacijama za oslobođenje grada. S obzirom na veliki broj prijavljenih, od preostalih dobrovoljaca internacionalista u Samari je u jesen 1918. godine bio osnovan 222. internacionalni pešadijski puk. U njemu su u priličnom broju bili zastupljeni Vojvođani[135] i uopšte Jugosloveni, zatim Mađari, Nemci, Česi, Slovaci, Poljaci, čak i Kinezi. U Samaru je ubrzo stigao i odred, tada već čuvenog komandanta Čapajeva, u kojem je takođe bilo Jugoslovena, među njima i Vojvođana. U memoarskoj građi naišli smo na sledeća imena boraca iz Vojvodine u odredu Čapajeva: Đura Desnica (Apatin), Ivan Plavšić (Palanka), Stevan Semeredi (Vršac) i Danilo Vukša (Apatin).[136] Odred Čapajeva je u Samari bio popunjen i reorganizovan, pa je ušao u sastav 25. divizije. U ranijem odredu, kao i u novoformiranom 222. internacionalnom puku,[136a] bilo je i vojvođanskih Mađara. Na žalost, u mađarskoj istoriografiji, kao i u do sada istraženoj arhivskoj građi u raznim institucijama NR Mađarske, nismo našli podatke o tome. Neki preživeli učesnici vojvođanski internacionalisti mađarske narodnosti, međutim, tvrde da su služili u 222. internacionalnom puku, odnosno u 25. diviziji: Jožef Detki (Rusko Selo), Karolj Remel (Subotica) i Jožef Patarčić (Apatin).[137]

25. divizija bila je uskoro upućena na severni sektor uralskog fronta. Na celom frontu, inače posle ofanzivnih operacija Crvene armije, nastupilo je zimsko zatišje.

U Sibiru su posle prevrata Čehoslovačkog korpusa i formiranja kontrarevolucionarne brigade na čelu sa admiralom Kolčakom stale značajne mase Jugoslovena, među njima i Vojvođana. Predstavnici vojne misije srpske kraljevske vlasti su od preostalih grupacija bivših dobrovoljaca kao i od delova ostalih zavedenih vojnika i oficira uspeli da oforme neke jedinice koje su posle bile angažovane na strani kontrarevolucije (Prvi jugoslovenski puk SHS i Puk „Matija Gubec"). Većina bivših zarobljenika, međutim, odazvala se pozivu Boljševičke partije i sovjetskih vlasti, stupili su u razne partizan-

[134] Nikola Grulović, n. d., 277.

[135] U knjizi Nikole Grulovića naišli smo na sledeća imena Jugoslovena ove internacionalne jedinice mahom iz Vojvodine: Mika Krgin, Jovica Udovički, Dušan Buvača, Živa Majinski, Mita Govedarović, Joca Dobanovački, Todor Šovljanov, Stojan Kostić, Laza iz Deronje, Svetozar Bukovac, Svetislav Mandić i Slavko Subinkić (n. d., 294).

[136] A CK SKJ, MG 189, 859, 1024 i 1281.

[136a] Od preživelih učesnika oktobarske revolucije neki Vojvođani tvrde da su bili u sastavu ovog internacionalnog puka: Cvetko Avramov (Perlez), Danilo Čekić (Novi Sad), *(Spisak...*, redni broj 10, 75 i 94).

U daljem delu memoarske građe ima podataka još o Vojvođanima koji su se našli u odredu Čapajeva ili su pak ušli u novoformirani 222. internacionalni puk: Dušan Buača (Čurug), Vladimir Lozanić (Melenci), Dimitrije Novakov (Mokrin), Mića Rođenović (Apatin) i Ljuba Sarčev (Apatin) *(Spisak...*, redni broj 55, 75, 256, 345, 437 i 525).

[137] A CK SKJ, MG 193 i 811; Gradski muzej Subotica, Memoarska građa, arhivski broj 915.

ske jedinice i u pozadini neprijatelja vršili operacije većeg ili manjeg obima nanoseći neprijatelju pri tome teške gubitke.

Ima veoma malo podataka o Vojvođanima koji su bili u sastavu partizanskih odreda u Sibiru. Po sećanju Jugoslovena Rade Ličanina, koji se borio u sastavu jednog letećeg partizanskog odreda, on se u partizanima našao sa većom grupom Jugoslovena. Među njima su bili Vlada Grbić (Belegiš), Rada Nešković (Novi Sad) i drugi čijih se imena ne seća.[138] Ovi vojnici su kasnije učestvovali i u operacijama za oslobođenje Sibira.

U ilegalnom radu na Dalekom istoku u okolini Čite, posle kontrarevolucionarnog prevrata, od Vojvođana su najaktivnije učestvovali u ilegalnoj borbi Jožef Štejnhard i Armand Miler. Uskoro su, međutim, obojica pali u neprijateljske ruke. Iz zatvora u Čiti uspeli su da pobegnu u oktobru 1918. godine. U daljoj fazi ilegalne borbe Štejnhard je izgubio život, a Armand Miler se prebacio u Mandžuriju, gde je organizovao izbegle revolucionare koji su posle bili ponovo ubačeni u neprijateljsku pozadinu.[139]

Verovatno nikad neće biti potpuno rekonstruisan istorijat učešća internacionalista u tim partizanskim odredima, njihov broj i nacionalni sastav. U neravnopravnoj borbi sa kontrarevolucionarnim snagama partizani su herojski ginuli braneći tekovine oktobarske revolucije. Mađarska istoriografija, na primer, ocenila je, da je u borbama u Sibiru, za vreme kontrarevolucionarnog režima, poginulo ili ubijeno nekoliko hiljada mađarskih internacionalista.[140] Posebno je bila tragična sudbina jednog partizanskog odreda koji je bio oformljen u okolini Čite. U sastavu ove jedinice bilo je najviše Nemaca, Mađara i Austrijanaca. Odred se povukao u tajge i mesecima vodio neravnopravnu borbu sa Japancima i belogardejcima u oblasti Tundgira. U očajničkoj borbi svi internacionalisti su izginuli u okolini Magloče u januaru 1919. godine. Mesto gde su mađarski partizan prešli reku Tungir još i danas se zove „Mađarski gaz".[141]

Ovde bi trebalo svakako da istaknemo da je Jugoslovenska kao i Mađarska grupa pri RKP(b) tokom 1918. godine posvetila veliku pažnju agitaciono-propagandnom radu u redovima austrougarskih jedinica koje su okupirale jedan deo Ukrajine. Mađarski i jugoslovenski komunisti su ovo akutno pitanje uključili u program svog političkog delovanja još pre potpisivanja Brestlitovskog mirovnog ugovora, kada su trupe Centralnih sila obnovile vojne operacije i počele sa nadiranjem u unutrašnjost Sovjetske Rusije. Posle zaključenja mira pitanje propagande među vojnicima austrougarske armije bilo je sve vreme aktuelno u programima jugoslovenske kao i Mađarske grupe, koje su upućivale svoje aktiviste u Ukrajinu. Ova problematika, međutim, u našoj kao i u mađarskoj istoriji malo je obrađena. Komanda okupatorskih snaga surovo se obračunala sa otkrivenim i uhvaćenim agitatorima

---

[138] Nikola Grulović, n. d., 290.

U raznim vremenskim periodima i mestima u partizanskim jedinicama nalazili su se još i Vojvođani: Ilija Petrov (Crepaja), Đura Pribić (Kikinda), Đura Pojević (Temerin), Žarko Radunović (Novi Banovci), Mladen Rajkov (Kikinda), Ilija Šabo (Irig) i Spasoje Stejić (Zemun) *(Spisak...*, redni broj 395, 422, 433, 440, 453, 472. i 498).

[139] *Magyar internacionalisták...*, prvi tom 28, 39; drugi tom 157, 514, 597 i 601.

[140] *Magyar internacionalisták...*, prvi tom 38.

[141] Györkei Jenő, n. d., 46—52.

koji su pristizali iz Sovjetske Rusije i u većini slučajeva osuđivala ih na smrt, a presuda je najčešće bila izvršena javno, pred vojnicima. O tome ima podataka i u mađarskoj istorijskoj nauci.[142] Isto tako nije proučeno ni pitanje odnosa pojedinih grupa vojnika iz sastava austrougarske okupatorske vojske prema ukrajinskom stanovništvu, kao ni pitanje izvesne forme tolerancije i saradnje u pojedinim mestima, koja je bila plod boljševičke propagande. O tome ima dragocenih podataka u knjizi poznatog vojvođanskog istoričara Arpada Lebla.[143] Naime, u redovima austrougarske vojske koja je u proleće i leto 1918. godine boravila u Ukrajini bio i 29. banatski puk i u sastavu ove jedinice služili su i kasnije poznati vojvođanski revolucionari Šandor Andorka, Danilo Tomin kao i Arpad Lebl. Oni su, kao i drugi vojnici iz te jedinice, imali pravilan odnos prema stanovništvu u mestima stacioniranja. Nisu izvršili, na primer, naredbe svoje komande o prikupljanju oružja, a istu su obično izveštavali da ga kod stanovništva nema, mada je istina često bila obrnuta. Oni su znali, takođe, da među stanovnicima ima dosta boljševika koji se ilegalno organizuju, ali ni o tome komandu nisu obaveštavali.[144]

FORMIRANJE KOMUNISTIČKE PARTIJE (BOLJŠEVIKA) SRBA, HRVATA I SLOVENACA

Organizovani povratak jednog dela zarobljenika u domovinu

Jugoslovenski revolucionari, a među njima i Vojvođani koji su se izjasnili za tekovine oktobarske revolucije i sovjetske vlasti, bili su spremni da novi poredak u Sovjetskoj Rusiji odlučno brane. Većina je, međutim, razmišljala o skorašnjem povratku u domovinu i o pripremama za revoluciju u rodnom kraju. Oni su takođe prihvatili koncepciju o predstojećoj svetskoj revoluciji. Na Austro-Ugarsku se gledalo kao na područje u kome će revolucija izbiti već u skoroj budućnosti. U nekim jedinicama Crvene armije, već u leto 1918. godine, otvoreno se raspravljalo o dužnosti svakog revolucionara posle povratka. Borac 2. srpske čete Internacionalnog bataljona u Saratovu i revolucionar iz Stare Pazove, Žarko Tabaković, na sastanku čete 2. avgusta 1918. godine otvoreno je istupio i govorio o dužnostima revolucionara po povratku u domovinu.[145] Drugi vojvođanski revolucionar, Ljubomir Mojin, iz Tomaševca, mesec dana pre toga, objavio je jedan članak sa puno entuzijazma u listu Vsemirnija revolucija, u kojem je ustao protiv onih koji su se u Rusiji izjasnili protiv boljševika i izrazio nadu da će revolucionarni požar obuhvatiti uskoro celu Evropu.[146]

U Komesarijatu za nacionalnosti, u Odeljenju Južnih Slovena, stavljen je zadatak vlastitoj vojnoj sekciji da se pobrine o obučenim kadrovima i bor-

---

[142] Brošura Mađarske sekcije RKP(b) pod naslovom *Suma vešala*, štampana je u Moskvi u proleće 1918. godine.

[143] Lőrincz Péter (književno ime Arpada Löbla), *Válságok erjedések*, Forum, Novi Sad 1962.

[144] Isto.

[145] Bogumil Hrabak, *Komunistička partija (boljševika) Srba, Hrvata i Slovenaca*, poseban otisak iz Jugoslovenskog istorijskog časopisa 1—2/1969, 7—8.

[146] Isto.

benim jedinicama, koji bi mogli biti upotrebljeni kada izbije revolucija u Austro-Ugarskoj i na Balkanu u cilju uspostavljanja vlasti radnika i seljaka.[147]

U narednom periodu Jugoslovenska grupa pri CK RKP(b) uključila se u plan svoga ideološko-političkog delovanja i slanja agitatora i propagandnog materijala u domovinu. U izveštaju ove grupe za mesec septembar 1918. godine, prvi put se pominje upućivanje agitatora „za granicu". Bilo je reči o slanju dvojice Jugoslovena u zemlju. Jedan od njih bio je Žarko Tabaković, koji je na ovom putu stigao do Galicije, odakle, zbog vojno-političke situacije, dalje nije mogao, pa se vratio u Moskvu.[148] Ideja o upućivanju agitatora u domovinu postajala je sve aktuelnija posle pristizanja prvih vesti o proboju solunskog fronta i o predznacima skorašnjeg raspada Austro-Ugarske.

Sovjetski rukovodioci su tada još čvrsto verovali u skorašnji slom sistema kapitalizma. U Moskvi je, na primer, početkom oktobra bio formiran komitet sa zadatkom da rukovodi svetskom revolucijom.

Zadatak o slanju agitatora na Balkan trebala je da realizuje Jugoslovenska grupa RKP(b). Ona je zato bila reorganizovana, i izabran je Centralni komitet na čelu sa Vojvođaninom Lazarom Vukićevićem. Novi komitet zajedno sa Vukićevićem zauzeo je stav protiv trenutnog slanja agitatora u zemlju smatrajući da im treba dati veću teoretsku spremu.[149] Na sledećem sastanku Centralnog komiteta od 21. oktobra 1918. godine bilo je odlučeno da se u domovinu za sada pošalju samo šest agitatora. Među njima je bio već pomenuti Vojvođanin Žarko Tabaković.[150] Uskoro su bili pozvani u Moskvu Nikola Grulović i Jovan Šipoš i bilo im saopšteno da se pripreme za skori povratak u domovinu. Dobili su čak i adrese nekih ljudi sa kojima je trebalo da se povežu pošto stignu.[150a]

Posle potpisivanja primirja između Centralnih sila i Antante i prijema prvih vesti o situaciji u Austro-Ugarskoj i na Balkanu, u Moskvi su bile ubrzane pripreme za upućivanje agitatora u domovinu. Komunisti, odnosno revolucionari koji su se tada nalazili u glavnom gradu Sovjetske Rusije, naravno, nisu mogli imati predstavu o dužini procesa raspadanja Austro-Ugarske, pa su za početak računali sa još postojećim stanjem. Tako je Federacija inostranih komunističkih grupa sazvala za 4. novembar 1918. godine sastanak komunista sa područja celog ugarskog dela Austrougarske. Monarhije, na kojem je bilo upravo reči o ciljevima rada komunista bivše Ugarske. U radu ove sednice učestvovalo je 13 Jugoslovena iz sastava Jugoslovenske grupe RKP(b). Među njima je bio i vojvođanski revolucionar Lazar Vukićević. Posebno je važno napomenuti da se za ovaj skup komunista posebno zalagala i Mađarska grupa RKP(b), koja je izvesno vreme smatrala Lazara Vukićevića kao i svog člana.[151] Tada komunisti sa teritorije Ugarske nisu mogli da imaju predstavu ni o dužini procesa raspada bivše Austro-Ugarske, niti su bili još

---

[147] Isto.

[148] Bogumil Hrabak, *Dolazak organizovanih povratnika..., iz Sovjetske Rusije u Jugoslaviju 1918—1919.* Zbornik Historijskog instituta Slavonije, br. 4, 241.

[149] Bogumil Hrabak, *Komunistička partija (boljševika) Srba, Hrvata i Slovenaca...*, 9.

[150] Bogulim Hrabak, n. d., 11.

[150a] Bogumil Hrabak, *Dolazak organizovanih povratnika...*, 224.

[151] Bogumil Hrabak, *Komunistička partija (boljševika) Srba, Hrvata i Slovenaca, 13.*

tačno obavešteni o svim zbivanjima posle potpisivanja primirja. Ovi komunisti su računali da će posle povratka delovati u okviru jedne države, koju će, naravno, među prvima zahvatiti plamen očekivane svetske revolucije.

Događaji u zemlji i pristizanje novih vesti o situaciji u bivšoj Austro-Ugarskoj i na Balkanu uopšte diktirali su intenzivni rad jugoslovenskih komunista u Moskvi, kao i određivanje osnovnih teza revolucionarnog delovanja posle povratka u zemlju. Zato je već sutradan (5. novembra) održan sastanak Jugoslovenske grupe RKP(b) na kojem je došlo do prilično pojednostavljene ocene da su socijaldemokratske partije u zemlji za vreme prvog svetskog rata izdale interese proletarijata i stavile su u službu sopstvene buržoazije i baš zato je neophodno potrebno formiranje nove revolucionarne partije čije bi revolucionarno delovanje bilo zasnovano na Programu i Statutu RKP(b). Bilo je zato odlučeno da se osnuje Komunistička partija Srba, Hrvata i Slovenaca na čelu sa Izvršnim komitetom od sedam članova. U ovaj komitet bili su izabrani i dva Vojvođanina: Lazar Vukićević i Ljubomir Mojin, dok se među šest zamenika nalazio i Žarko Tabaković iz Stare Pazove.[151a] Komitet je već zamišljao svoj budući revolucionarni rad u novoj nacionalnoj državi, koja je bila tada u formiranju, na pretpostavci da će buduća svetska revolucija, koja će obuhvatiti srednju Evropu i Balkan, zahvatiti i ovu zemlju. Stoga su bile ubrzane i pripreme za upućivanje revolucionara u domovinu. Došlo je čak i do ideje da se u zemlju upute i oružane jedinice, sastavljene od Jugoslovena. Vojvođanin Lazar Manojlović, na primer, smatrao je mogućim prebacivanje Jugoslovenskog komunističkog puka preko Ukrajine u domovinu, sa namerom da predstavlja jezgro buduće Crvene armije u Jugoslaviji.[152] Sledećih dana započelo je organizovanje i upućivanje prvih revolucionara. Sačinjen je i razrađen detaljan plan za stvaranje ilegalne mreže Komunističke partije Srba, Hrvata i Slovenaca na Balkanu, koja bi se sastojala od 40 rejona. Ovaj plan je za područje sadašnje Vojvodine predviđao sledeće rejone: Novi Sad, Zemun, Ruma, Sremska Mitrovica, Subotica, Sombor, Pančevo i Veliki Bečkerek.[153] Pošto je bilo odlučeno da se najveći deo iskusnih revolucionara u što kraćem roku uputi u zemlju, u Moskvi je bilo oformljen i Zagranični biro sa zadatkom da nastavi sa organizovanim upućivanjem ljudi svojim kućama, radi uključivanja u revolucionarne pripreme. U Zagraničnom birou izvesno vreme bio je angažovan i Nikola Grulović u svojstvu sekretara.[154]

Za našu temu posebno je interesantno da najveći broj povratnika revolucionara bio upućen u Vojvodinu. Po nekim cenjenim radovima naše istoriografije, koji se bave izučavanjem ove problematike, u Vojvodinu nisu bili slati agitatori Mađarske grupe RKP(b), jer se u grupi Jugoslovena povratnika, nalazio i pokoji Mađar.[155] Ova pretpostavka izgleda prihvatljiva. Današnje područje Vojvodine već u danima organizovanog upućivanja prve grupe revolucionara bilo je „pod okupacijom" a uskoro je povučena i nova demarkaciona linija, pa se zato organizovano slanje mađarskih revolucionara ograni-

[152] Bogumil Hrabak, n. d., 15.
[153] Bogumil Hrabak, n. d., 15—16.
[154] Bogumil Hrabak, n. d., 16.
[155] Bogumil Hrabak, *Dolazak organizovanih povratnika...*, 250—251.

čilo na teritoriju same Mađarske. Kasnije je, međutim, Mađarska grupa ipak poslala svoje ljude „na podzemni rad" i u Jugoslaviju. Bilo je i obrnutih slučajeva da su neki Vojvođani, a među njima je bilo i Srba, posle prvih vesti o raspadu Austro-Ugarske i o revolucionarnim zbivanjima u Budimpešti, odmah bili upućeni na revolucionarni rad u Mađarsku. Među njima je bio, na primer, i Nićifor Kljajić iz Kikinde,[156]

Od početka novembra, posle prispelih prvih vesti o raspadu Austro-Ugarske i u atmosferi opšteg verovanja u skorašnje revolucionarne događaje i na tlu bivše Monarhije, radovi na organizovanom povratku jugoslovenskih komunista u domovinu bili su ubrzani. Oni su imali zadatak da se uključe u revolucionarni rad i da budu glavni nosioci revolucionarnih zbivanja, primenjujući pri tome, dragoceno iskustvo stečeno u Sovjetskoj Rusiji.[157]

Na sastanku Jugoslovenske grupe RKP(b) od 21. oktobra 1918. godine bila je donesena odluka da se „za granicu" pošalju na rad Ivan Bikić, Ivan Ferenčak, Vojvođanin Žarko Tabaković i Nikola Kovačević.[158] Početkom novembra iz Čornog Jara bili su pozvani u Moskvu Nikola Grulović i Jovan Šipoš. Tom prilikom Šipošu su date adrese nekih ljudi u domovini sa kojima je trebalo da se poveže. On se vratio u Čornij Jar već 6. novembra, a sutradan su već počele pripreme za povratak.[159] 15. novembra prispeo je u Moskvu i Nikola Grulović. On je napisao uputno pismo Jugoslovenima koji su tada boravili u Samari, kao mali program revolucionarnog rada Centralnog komiteta u domovini: „Poslednji događaji u severnoj Germaniji daju nam znati, da je taj momenat nastupio. Stari svet se ruši, a dužnost komunista je da nad razvalinom njegovim sazida novu zgradu bratstva i ljubavi. Pored nas stoje velike zadaće, povesti i oživeti sovjetsku vlast na našoj teritoriji, ne klonite duhom, ne plašite se malobrojnosti".[160]

Organizovano upućivanje jugoslovenskih komunista u domovinu počelo je, u stvari, od 15. novembra 1918. godine. Toga dana, naime, poslata su četvorica. Među njima bio je Ivan Ferenčak, koji je trebalo da stigne u Vojvodinu. U drugoj polovini novembra krenulo je na revolucionarni rad u domovini još 29 aktivista. Svaki je bio upućen u određeni grad koji se nije uvek poklapao sa mestom zavičajnosti. Žarko Tabaković, na primer, koji se nalazio u ovoj grupi, dobio je zadatak da ode u Osijek.[161] Za našu temu posebno je važno istaći da je najveći broj povratnika komunista bio koncentrisan baš u Vojvodini i to ne samo u gradovima nego i po malim mestima. U Novi Sad, na primer, bili su upućeni Jovan Šipoš i Ž. Stojadinović, u Sombor S. Lazić, u Suboticu N. Bukovac, u Novi Bečej K. Gajić, u Vršac Lj. Mojin, u Sr. Karlovce I. Ferenčak, u Sr. Mitrovicu Ž. Ađanski. U razna sela Banata, Bačke i Srema tih dana iz Sovjetske Rusije bili su upućeni sledeći organizovani povratnici: Tucaković, Fileon, Jefta, Ivić, Kranjec, Šiblov, Radanov, Gavrilović, Toman, Kalčić, Milivoj Miškov, Emil Bartulov, Imre Jenei, M.

---

[156] A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 459.
[157] Bogomil Hrabak, *Dolazak organizovanih povratnika...*, 241.
[158] Bogumil Hrabak, *Komunistička partija (boljševika) Srba, Hrvata i Slovenaca*, 11.
[159] Isto.
[160] A CK SKJ, Fond 549, opis 6, edicija hranjenja 6.
[161] Bogumil Hrabak, *Dolazak organizovanih povratnika...*, 250.

Bodin, Sava Aćimov, Ivan Pasuljski, Milan Govorčin, Danilo Mađarević, Mirko Prodanović, Miloš Dimitrijević i Čolić.[162]

Prilikom upućivanja Jugoslovena u domovinu bilo je i slučajeva nekorektnih postupaka pojedinih sovjetskih vojnih komandanata (Samara), koji su otvoreno sprečavali odlazak pojedinih ljudi. U vezi sa tim Nikola Grulović je napisao pismo samarskim komunistima u kojem ih je pozvao da se bore protiv takvih kratkovidih komandanata, te je zaključio: Ako ljudi neće da ostanu ovde u Krasnoj armiji, nužno je izaći (im) u susret, snabdevati ih literaturom i poraditi da budu otpremljeni kući, gde će na svaki način hteti i volje imati.[163]

U toku decembra 1918. godine nastavljeno je intenzivno organizovano upućivanje Jugoslovena u domovinu i do 20. decembra otišlo ih je u državu SHS ukupno 114 revolucionara. I ovom prilikom je najviše aktivista stiglo u Vojvodinu. U Novi Sad, na primer, bio je poslat Ilija Miletić, u Suboticu Joca Prodanović, u Sombor Živko Kuzmanović, u Bečkerek Laza Radojčin, u Veliku Kikindu Dušan Nedeljkov, u Pančevo Stevan Zorić, u Vršac Milan Žuković, u Srem Stanko Popović.[164] Bilo je i takvih slučajeva da su jugoslovenski komunisti, bez direktive, s obzirom na nastalu situaciju, odlazili svojim kućama. Takav jedan slučaj je bio, na primer, sa dvojicom Banaćana (Andrija Mihajlović i Ivan Milutinović). Oni su dobili zadatak da pređu rusku granicu i da se povežu s kijevskim komunistima. Mada su stigli do Kijeva, zadatak nisu mogli da izvrše, a nije bilo ni uslova za povratak u Moskvu, te su u decembru 1918. godine iskoristili jednu povoljnu priliku i vratili se kući.[165] Organizovani odlazak jugoslovenskih revolucionara u domovinu nastavio se dalje i početkom 1919. godine. 7. januara te godine krenula je iz Moskve grupa povratnika koju je vodio Spasoje Stejić. On se u Budimpešti povezao sa mađarskim komunistima, te je preko njihovog kurira (Mikulásy) uputio izveštaj u Moskvu.[165a] Tokom januara, u domovinu je stigla i druga grupa partijski organizovanih Jugoslovena, kojima su, kao i ranijim grupama, bila određena mesta u kojima je trebalo da politički deluju. To su bili: Stjepan Zupanc i Spasoje Bančić (za Bačku), Rista Jović (za Novi Sad), Krasoje Nataroš i Svetislav Nedeljkov (za Banat), Mihajlo Tolman (za Pančevo), Slovenac ili Istranin Marin Pravda (za Srem), Ivan Erčić (za Beograd), Banaćanin Mita Erdeljan (za Bosnu), Stevo Vucija (za Slavoniju), Todor Cvilić (za Hrvatsku), Osman Pelivan (za Dalmaciju) i Anton Raković (za otok Krk).[166] 22. januara krenula je iz Moskve nova grupa revolucionara u kojoj su bili Nikola Grulović, Lazar Manojlović, Laza Vukićević.[167] Grupa je 10. februara bila u Budimpešti, 12. ili 13. februara Vukićević i Grulović su uhapšeni na

---

[162] Bogumil Hrabak, *Dolazak organizovanih povratnika...*, 251.

[163] A CK SKJ, Učesnici VOSR, XVI—33. Izveštaj Jugoslovenske grupe RKP (b) od 1. decembra 1918. godine, potpis Lazara Vukićevića. Pominje i Bogumil Hrabak u navedenom delu.

[164] A CK SKJ, Učesnici VOSR, XVI—33, 48—51. Pominje i Bogumil Hrabak, *Dolazak organizovanih povratnika...*, 256.

[165] A CK SKJ, izjava Ivana Milutinovića juna 1966. godine u Vršcu. Pominje i Bogumil Hrabak, *Dolazak organizovanih povratnika...*, 256.

[165a] Isto.

[166] Bogumil Hrabak, *Dolazak organizovanih povratnika...*, 256.

[167] Isto.

mađarsko—jugoslovenskoj demarkacionoj liniji, a 18. februara imali su već sastanak sa predsednikom vlade Stojanom Protićem, kao predstavnici Danskog konzulata u Moskvi, koji je prihvatio obavezu da pomaže repatrijaciju zarobljenika iz Rusije.[168] Posle povratka u domovinu, Vojvođani Vukićević i Manojlović bili su uključeni u politički rad u Beogradu, a Stejić[168a] i Grulović naknadno su uključeni u partijski rad u Sarajevu.[169] U toku meseca februara 1919. godine upućene su iz Moskve u Jugoslaviju nove grupe povratnika revolucionara. U Banat su pošli: Milan Jaroš, Aca Mišić, Živa Dimitrijević, Slavko Tekloški, Petar Mandić, Đorđe Katuna i Ćira Mandić (iz Kikinde), u Bačku: Andrija Rabić i Josip Lorić (u Novi Sad), a u Srem: Mirko Dobić, Žarko Tirnić i Miladin Agalović. Ostali revolucionari iz iste grupe bili su poslati u druge delove zemlje.[170] Interesantno je ovde napomenuti da je neposredno po završetku prvog svetskog rata stigla u Moskvu iz domovine Ljubica Zaklanović (rodom iz Beške). O njenoj molbi za prijem u članstvo KP(b)SHS raspravljalo se na sastanku CK KP(b) SHS 10. 11. 1918 god.[171] Iz podataka, međutim, ne može se utvrditi na koji način i kada je Ljubica Zaklanović stigla u Sovjetsku Rusiju.

Učešće Vojvođana u borbama na frontovima Sovjetske Rusije 1919. godine

Posle potpisivanja primirja i okončanja ratnih operacija među zaraćenim silama, mase zarobljenika, koje su u većem ili manjem broju bile rasute po evropskom delu Sovjetske Rusije, nadale su se skorašnjem povratku u svoju zemlju. Evakuacija zarobljeničkih masa koje su bile odsečeni u Sibiru, na Dalekom istoku i u Turkestanu, zbog situacije na frontovima, nije se moglo planirati. Sovjetska vlada je, međutim, svojim merama olakšavala evakuisanje zarobljenika sa teritorije pod svojom kontrolom. Na dobrovoljnoj bazi bili su demobilisani i oni crvenoarmejci, bivši zarobljenici, koji su se izjasnili za povratak. Međutim, povratak je mogao biti realizovan samo kroz Ukrajinu i Galiciju. Sovjetska vlada je posle potpisivanja primirja proglasila nevažećim Brestlitovski mirovni ugovor. Uskoro, međutim, po nalogu sile Antante, Nemci su odužili povlačenje iz Ukrajine, a delovi njihove vojske ostali su na ovom području sve do proleća 1919. godine. Osim toga, primirje je omogućilo silama Antante da se još intenzivnije angažuju u intervenciji protiv Sovjetske Rusije. U Odesi, Sevastopolju i Novorosijsku iskrcala se francusko—grčka intervencionistička vojska. U takvoj situaciji je u Ukrajini kontrarevolucionarna Centrala rada uspela da ojača svoje pozicije i da u delovima zemlje osigura svoju kontrolu. Ukrajinska Crvena armija, koja je od decembra 1918. godine vodila teške borbe za oslobođenje zemlje od preos-

[168] Bogumil Hrabak, *Dolazak organizovanih povratnika...*, 256.

[168a] Malo je poznato u našoj istoriografiji da je Spasoje Stejić pre povratka u domovinu, od druge polovine januara pa do početka marta 1919. godine boravio u Segedinu i tamo je bio uključen u revolucionarni radnički pokret: bio je jedan od organizatora mesne organizacije Partije komunista Mađarske. O tome ima podataka i u mađarskoj istoriografiji.

[169] Bogumil Hrabak, *Dolazak organizovanih povratnika...*, 257.

[170] Bogumil Hrabak, *Dolazak organizovanih povratnika...*, 253—254.

[171] A CK SKJ, Učesnici VOSR, XVI—33, 251—252.

Ivan D. Očak u svom radu *U borbi za ideje Oktobra* na str. 103— 105. takođe pominje spiskove povratnika, koji se uglavnom poklapaju sa spiskovima koje prezentuje B. Hrabak u naznačenom radu.

talih nemačkih okupacionih snaga, kao i sa snagama ukrajinske Centralne rade i Petljure, 1919. godine, u ofanzivnom naletu oslobađala je neke ukrajinske gradove (Kijev, Poltava itd.). U borbama u Ukrajini učestvovao je veliki broj jugoslovenskih internacionalista. Ovde posebno treba istaći Jugoslovena Gustava Barabaša. On se još u proleće 1918. godine, istakao u borbama protiv nemačkih i austrougarskih snaga. Početkom sledeće godine bio je naimenovan za načelnika Štaba Druge ukrajinske ustaničke divizije,[172] u čijim su se redovima još od njenog oformljenja borili i mađarski internacionalisti. U sastav divizije ušao je, na primer, i Moskovski internacionalni bataljon, koji je bio upućen na front u decembru 1918. godine. Priličan broj internacionalista bio je i u redovima Prve ukrajinske sovjetske divizije, koja je pod komandom Mađara Ištvana Lakatoša učestvovala u operacijama za oslobođenje Kijeva (5. februara 1919). Ukrajina je od početka 1919. godine postala područje za okupljanje internacionalista, jer su oni izražavali želju da se koncentrišu u ovoj zemlji da bi bili što bliže svojoj domovini, odakle bi im bio olakšan povratak, ili pak prebacivanje pod oružjem radi pomaganja očekivane revolucije u sopstvenoj domovini. Ovim željama internacionalista izašla je u susret i Federacija inostranih grupa RKP(b), koja je već od novembra 1918. godine insistirala na okupljanju internacionalista u Ukrajini.[173]

U Odesi je misija novoformirane države SHS vršila agitaciju među Jugoslovenima i vrbovala ljude za belu vojsku. Jugoslovenska sekcija RKP(b) uputila je u ovaj grad tri agitatora, među njima i Stojka Ratkova, revolucionara iz Čuruga, da vrše političku agitaciju i da spreče prijavljivanje Jugoslovena u kontrarevolucionarne jedinice. Bila je formirana i ilegalna grupa u koju su ušli i neki meštani Rusi. Grupa je, međutim, uskoro bila otkrivena i po kratkom postupku osuđena na smrt. Stojko Ratkov i jedan njegov drug uspeli su da iskoče iz kamiona koji ih je vozio na groblja. Njihovo bekstvo je uspelo. Ostali uhapšenici su streljani.[174] Crvena armija, međutim, pregrupisanjem značajnih snaga na istočnom frontu u martu i aprilu 1919. godine uspela je da oslobodi najveći deo Ukrajine i Galicije. Na povlačenje su bile prisiljene i intervencionističke trupe iz Odese i Sevastopolja.

Na dalji tok vojnih operacija u Ukrajini i Galiciji imalo je primarni uticaj i proglašenje Mađarske Sovjetske Republike. U maju 1919. godine, u ime Mađarske sovjetske vlade, Bela Kun je izdao naredbu o mobilizaciji bivših zarobljenika radničkog i seljačkog porekla između 18 i 45 godina,[174a] koji su se još nalazili na teritoriji Sovjetske Rusije i Ukrajine. Otpočeli su i pregovori o mogućnosti pružanja neposredne vojne pomoći Mađarskoj Sovjetskoj Republici iz Sovjetske Rusije. Sovjetska vlada je, i pored teške vojne situacije u kojoj se zemlja nalazila, bila spremna da realizuje plan o neposrednoj vojnoj pomoći mađarskoj komuni. U aprilu 1919. godine bili su realni izgledi za uspostavljanje direktne veze između Sovjetske Rusije i Mađarske Sovjetske Republike. Komandant Ukrajinskog fronta, Antonom Ovsjenko, koji je bio najbliži Mađarskoj, izradio je još početkom aprila vojni plan o pružanju pomoći Mađarskoj Sovjetskoj Republici kojoj je bilo povereno da pristupi or-

[172] I. D. Očak, n. d., 257. 173; *Magyar internacionalisták...*, prvi tom 34.
[173] *Magyar internacionalisták...*, prvi tom, 34.
[174] I. D. Očak, n. d., 131.
[174a] *Magyar internacionalisták...*, prvi tom, uvodni deo, 33.

ganizovanju internacionalne crvene armije. Mađarska sekcija RKP(b), kao i komanda internacionalnih snaga, premestile su svoje sedište iz Njižnieg-Novgoroda u K jev. Po prvobitnom planu, u Kijevu i Odesi trebalo je od internacionalista oformiti po jednu diviziju. Za realizaciju takvog ambicioznog plana, međutim, nisu postojale potrebne ljudske rezerve, jer su još velike zarobljeničke mase ostale odsečene u Sibiru i Turkestanu. Zato je bila podređena komandi 12. armije. U ovoj jedinici, sem Mađara, u priličnom broju su se nalazili još i Česi, Rumuni, Jugosloveni, Nemci, Poljaci, Kinezi kao i internacionalisti iz redova drugih narodnosti.[175]

Međutim, vojna situacija u proleće i leto 1919. godine u Ukrajini onemogućila je realizaciju plana pružanja vojne pomoći Mađarskoj Sovjetskoj Republici. Prvo se pobunio eserski komandat 6. ukrajinske sovjetske divizije. Pobuna je, doduše, uskoro bila ugušena, ali ovo nije popravilo vojno-strateš-ku situaciju jer su u međuvremenu trupe buržoaske Poljske okupirale skoro celu Galiciju, a kraljevska rumunska vojska Besarabiju.[175a] Najveća opasnost je pretila, međutim, od kontrarevolucionarnih snaga generala Denjikina koje su nadirale prema Moskvi. U takvoj situaciji su snage ukrajinske Centralne rade ponovo ojačale svoje pozicije u jednom delu Ukrajine. Deo oformljenih internacionalnih jedinica bio je zato poslat na južni front i ove snage su do kraja 1919. godine pretrpele veoma teške gubitke u borbama protiv snaga Denjikina i Petjure. Neke jedinice su, pak, kao, na primer, Treći (519) internacionalni streljački puk posle zauzimanja Kijeva od strane kontrarevolucionarnih snaga ostale u pozadini neprijatelja i izvršile nekoliko veoma uspešnih akcija.[176]

Mađarska sekcija RKP(b), zajedno se Federacijom koja je još uvek delovala, ostala je u Kijevu. Bila je formirana i Mađarska sekcija UKP(b). U redovima internacionalista bila je stalno prisutna da se probije front kontrarevolucionarnih snaga i da se uspostavi direktna veza sa Mađarskom Sovjetskom Republikom. Sekcija je u Kijevu izdavala list *Vörös Újság* u kojem je bila objavljena i zapovest Mađarske sovjetske vlade u mobilizaciji.[177] Ovde treba da napomenemo da je razvojem političke delatnosti jugoslovenskih komunista u to vreme došlo do obrazovanja i Jugoslovenske grupe pri Ukrajinskoj komunističkoj partiji (boljševika). U njoj su još ranije bile organizovane jugoslovenske sekcije u Kijevu, Harkovu, Odesi, Voronježu, Voznjesensku i Jekaterinoslavu.[178]

Ovim događajima smo posvetili malo više pažnje jer su vezani za plan o neposrednoj angažovanosti internacionalista za pružanje oružane pomoći Mađarskoj Sovjetskoj Republici, a posle, možda, i revolucionarnim snagama u drugim susednim zemljama, s obzirom na prihvaćenu tezu o skorašnjem izbijanju svetske revolucije, a posebno u zemljama srednje Evrope i na Balkanu.

---

[175] *Magyar internacionalisták...*, prvi tom, uvodni deo, 37.

[175a] Isto.

[176] *Magyar internacionalisták...*, prvi tom, uvodni deo, 36.

[177] *Magyar internacionalisták...*, prvi tom, uvodni deo, 31.

[178] Nikola Popović, *Jugoslovenski komunisti u Sovjetskoj Rusiji (1918—1921)*. Naučni skup: *Oktobarska revolucija i narodi Jugoslavije povodom pedesetogodišnjice velike oktobarske socijalističke revolucije*, Beograd—Kotor, oktobar 1967, 8.

Postavlja se pitanje koliko je Vojvođana bilo u tim internacionalnim jedinicama. Ovo pitanje, u našim istraživačkim poduhvatima, i pored uloženih napora, nije moglo biti razjašnjeno jer za sada nismo došli do potrebnih podataka. Iako nam nije cilj da izvlačimo zaključke na osnovu pretpostavki, ipak dozvoljavamo orijentaciju da je među tim internacionalistima bilo i dosta Vojvođana. Naime, posle završetka prvog svetskog rata i sklapanja primirja, iz evropskog dela Sovjetske Rusije otpočeo je nov talas masovnog povratka zarobljenika svojim kućama. Iskomplikovana vojna situacija, međutim, sprečila je njihovu repatrijaciju. Zato su bivši zarobljenici, a među njima u velikom broju i oni koji su se dotle borili u redovima Crvene armije, ostali u Ukrajini čekajući pogodnu priliku za povratak u domovinu. Od njih su se mnogi ponovo prijavili u novoformirane internacionalne jedinice, a među njima je svakako bilo i Vojvođana.

U danima raspadanja Austro-Ugarske, umesto ukinutih vojnih i diplomatskih predstavništava Monarhije u Sovjetskoj Rusiji, za zaštitu interesa podanika bivše Monarhije formiran je Austrougarski sovjet radničkih i sovjetskih deputata. Ova institucija je vodila brigu i o reparaciji bivših zarobljenika. U taj sovjet ušao je i Vojvođanin Nikola Grulović (12. decembra 1918).[179] Međutim, on je ostao kratko vreme na ovoj dužnosti s obzirom da je krenuo na put u Jugoslaviju.

Kada je raspadanje Austro-Ugarske postalo svršena stvar, obrazovani su sovjeti po nacionalnostima. Jugoslovenski sovjet radničkih i seljačkih deputata bio je oformljen u Moskvi, 20. marta 1919. godine, a organizovani su sovjeti i u drugim gradovima. Takav jedan postojao je na primer, od maja 1919. godine u Odesi, a sekretar mu je do septembra 1919. godine bio Đorđe Pušić Milošević, rodom iz Bačke. Pušić je u Odesi bio istovremeno i predsednik Jugoslovenske grupe Ruske komunističke partije boljševika. Posle ulaska belih kontrarevolucionara i stranih intervencionista u grad, on je bio uhapšen i u zatvoru je ostao do 29. oktobra iste godine.[180]

Vojvođani u borbama na istočnom frontu, protiv admirala Kolčaka i u Sibiru 1919. godine

U proleće i leto 1919. godine vojna situacija Sovjetske Rusije bila je više nego kritična. Sile Antante, posle završetka prvog svetskog rata, bile su u stanju da pruže još veću vojnu i diplomatsku pomoć kontrarevolucionarnim snagama kao i da povećavaju kontigente svojih intervencionističkih snaga. Sa istoka su snage admirala Kolčaka, koje su držale ceo uralski industrijski rejon, otpočele novu ofanzivu u pravcu zapada. Ona je krenula u martu 1919. godine i završila se zauzimanjem Ufe i Belebeja.[181]

Na južnom delu Sovjetske Rusije najjače kontrarevolucionarne snage bile su koncentrisane pod komandom generala Denjikina. One su, posle zauzimanja donjeckog basena, krenule prema Volgi da bi se spojile sa Kolčakovim snagama, a zatim zajednički produžile prema Moskvi sa krajnjim vojno-

[179] I. D. Očak, n. d., 180.
[180] I. D. Očak, n. d., 191, 181.
[181] Szántó Zsuzsa, *Magyar internacionalisták Szovjetoroszországban 1919-ben*, A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve 1967—68, Budapest 1969, 99.

operativnim ciljem da se sruše sovjetska vlast. General Judenić se sa svojim kontrarevolucionarnim snagama približio Petrogradu. Na severu se aktivizirao kontrarevolucionar general Miler, koji je preuzeo vlast od eserske-menjševičke vlade Čajkovskog.

Sovjetska vlada je ulagala vanredne napore da mobiliše sve raspoložive snage i deo partijskog kadra za otklanjanje neposredne opasnosti. Centralni komitet Ruske komunističke partije (boljševika) je u aprilu 1919. godine odobrio tezu Lenjina o prioritetnosti istočnog fronta i o mobilisanju maksimalnih mogućih snaga radi organizovanja snažnog udara Kolčakovoj armiji.[182]

Odlučan poraz ovoj vojsci nanela je južna grupacija Crvene armije pod komandom Frunzea. Potučene neprijateljske snage povukle su se na istok, a jedinice Crvene armije su 9. juna oslobodile Ufu.[183] U borbama kod Ufe posebno se istakao svojom hrabrošću revolucionar iz Novog Sada Valentin Mesaroš. On se borio u redovima Treće ufinske družine, koja je bila u sastavu 4. armije.[184] U ovim borbama presudnu ulogu odigrala je i proslavljena 25. divizija pod komandom Čapajeva. U njenom sastavu borio se i internacionalni puk u kojem je bilo, kao što je već rečeno, i priličan broj Vvojvođana. Krajem leta 1919. godine 25. divizija je, sem Perma i Kungurta, zauzela još i Zlatoust i Jekaterinburg. Na taj način je do polovine te godine bio oslobođen ceo Ural. Kolčakova armija je bila presečena na dva dela, a operatvni plan o spajanju Kolčakovih i Denjikinovih snaga i zajedničkom pohodu na Moskvu propao.

Dok su vođene sudbonosne borbe protiv Kolčaka na Uralu, u Sibiru, koji je i dalje bio pod kontrolom kontrarevolucionara još od leta i jeseni 1918. godine, neprijateljske snage su se surovo obračunavale sa pristalicama sovjetske vlasti. U Sibiru su ostale i velike mase zarobljenika, najviše Mađara i Jugoslovena. Režim prema njima često je bio suroviji nego u vreme carizma. Kontrarevolucija je onemogućila povratak tih zarobljenika za nekoliko godina. Ta okolnost izazvala je veliko ogorčenje u njhovim redovima, a kod mnogih i odlučnost, naročito kod bivših internacionalista i učesnika u borbama na strani boljševika, da se suprotstave postojećem kontrarevolucionarnom režimu. Prema podacima mađarske istoriografije, među žrtvama belog terora u Sibiru bilo je na hiljade mađarskih internacionalista, koji su se aktivno uključili u ilegalni rad Boljševičke partije i partizanski pokret. U Omsku, na primer, u ilegalnoj boljševičkoj organizacji bilo je uključeno oko 300 bivših

---

[182] Isto.

[183] Isto

[184] Nikola Grulović, u navedenom delu pominje da je Valentin Mesaroš, po narodnosti Mađar, za svoju hrabrost dobio priznanje od Petrogradskog sovjeta radničkih i krasnoarmejskih deputata i srebrni sat na poklon. On je učestvovao u daljim borbama i po razbijanju čehoslovačkih i Kolčakovih snaga bio još odlikovan i Ordenom Crvene zastave (broj 909). Borio se i protiv Malmoa i Denjikina u Ukrajini, pa je za nagradu dobio zlatan sat. Bio je na položaju načelnika bataljona (Nikola Grulović, n d., 293).

Među internacionalistima koji su učestvovali u pobedničkim ofanzivnim operacijama Crvene armije bilo je još Mađara iz Vojvodine. Prema memoarskoj građi u ovim borbama učestvovali su još i Ištvan Sabo (Odžaci) i Ferenc Tamaš (Novi Sad) *(Spisak...*, redni broj 473 i 553).

mađarskih zarobljenika koji su posle uzeli aktivno učešće u pobunama gradskog proletarijata protiv Kolčakovog režima.[185] Među žrtvama belog terora svakako je bilo i Mađara sa područja sadašnje Vojvodine. Među njima, na prvom mestu treba istaći pogibiju bivšeg sekretara subotičke socijaldemokratske organizacije dr Dežea Forgača u Krasnojarsku. U tom logoru je od 1915. godine bilo smešteno nekoliko hiljada zarobljenika, najviše sa teritorije bivše Ugarske. Među njima je delovala jaka i organizovana ilegalna grupa, koja je uspela da uspostavi kontakte sa ilegalnom gradskom boljševičkom organizacijom. Kontrarevolucionarne vlasti u gradu dugo nisu ušle u trag komunistima. 30. jula 1919. godine, međutim, u blizini grada, pobunile su se 3. planinski i 31. sibirjanski streljački puk u kojima većine vojnika nije htela da ide na front. Ilegalne partijske organizacije tih pukova, sa predstavnicima organizacija iz drugih jedinica, kao i mađarskih zarobljenika, stvorili su plan da se stave na čelo spontanog nezadovoljstva vojnika i doneli odluku o ustanku. Ilegalni gradski komitet, međutim, nije uspeo na vreme da izvesti partizane i gradske radničke odrede. Pobunjeni vojnici satima su pružili otpor beloj vojsci, a posle se povukli u pravcu opštine Starčevoja, dok se jedan deo probio do partizana. Rukovodilac vojne grupe mađarske komunističke organizacije Deže Forgač izdao je zapovest mitraljeskom odredu mađarskih internacionalista da štite povlačenje pobunjenih vojnika. Ustanak je, međutim, u krvi ugušen.[186] Preki sud kontrarevolucionara kratkim postupkom osudio je na smrt izvestan broj internacionalista i presuda je bila odmah izvršena. Među pogubljenima je bio i dr Deže Forgač.[187]

U redovima partizanskih odreda prostranog Sibira takođe se borio priličan broj internacionalista, naročito u odredima proslavljenih vođa kao Sergeja Lazara, Kalandarasviha, Ščečinkina, Kravčenka, Marnontova i Gromova.[188] Samo u Altajskom partizanskom odredu, na primer, borilo se oko 7.000 inostranih boraca, a među njima i dosta Mađara i Jugoslovena. Među sibirjanskim partizanskim organizatorima na prvom mestu treba da istaknemo Armanda Milera, koji je 1919. godine postao jedan od organizatora tih odreda u Sibiru.[188a]

Dok je Kolčakova armija trpela poraze od naraslih snaga Crvene armije, sile Antante, tj. pobedničke zapadne zemlje, nastavile su sa intervencijom i pružanjem vojne pomoći kontrarevolucionarnim snagama. Na severu su se trupe generala Judenića približile Petrogradu, a na zapadu su snage poljskih panova upale u Belorusiju i zauzele Minsk. Glavne snage intervencije nalazile su se, međutim, na jugu, pod komandom generala Denjikina. On je u leto 1919. godine otpočeo veliku ofanzivu, zauzeo Harkov, Jekaterinoslav, Caricin. Sa Kolčakovim snagama nije uspeo da realizuje operativni plan o spajanju. Denjikinove jurišne grupacije stajale su već pred Tulom i glavni grad Sovjetske Rusije bio je izložen neposrednoj opasnosti. Ruska komunistička partija

---

[185] *Magyar internacionalisták...*, prvi tom, uvodni deo, 38.

[186] Szántó Zsuzsa, *Magyar internacionalisták harca Szibériában a polgárháború idején. (1918—1920)*, A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve, 1971—1972, Budapest 1973, 191.

[187] *Magyar internacionalisták...*, prvi tom, uvodni deo, 39.

[188] Isto.

[188a] Isto.

boljševika ponovo je mobilisala sve snage. Na frontove su bile upućene nove jedinice Crvene armije, kao i partijski i komsomolski kadrovi. Od jeseni 1919. godine inicijativa je postepeno prelazila na stranu Crvene armije. Kontrarevolucionarne snage potučene su pred Petrogradom. Snage Denjikina takođe su trpele poraz za porazom, pa su sovjetske trupe krajem oktobra ušle u Voronjež, a zatim u Kursk i Harkov. Pobede Crvene armije nizale su se i u narednom periodu. Krajem decembra 1919. i početkom januara 1920. godine Crvena armija je u pobedonosnom nadiranju prešla oko 700 kilometara od Orela do Azovskog mora i oslobodila donjecki bazen, Tagonrog, Caricin, Novočerkask i Rostov.[189] Početkom 1920. godine pretrpele su odlučan poraz i Kolčakove snage. Pošto su odbile ofanzivu kontrarevolucionara kod reke Tobola, sovjetske trupe su u novembru zauzele Omsk, a početkom januara 1920. ostaci potučene Kolčakove armije su položili oružje kod Krasnojarska. Bio je zarobljen i sam admiral Kolčak, koji je ubrzo osuđen na smrt i streljan februara iste godine u Irkucku.[190]

Krajem marta 1920. godine Crvena armija zauzela je i poslednje, najvažnije uporište Denjikinovih snaga Novorosijsk, dok su se desetkovani delovi ove kontrarevolucionarne armijske grupacije povukli na poluostrvo Krim.

Malo ima podataka o crvenoarmejcima Jugoslovenima, pa i Vojvođanima, učesnicima u operacijama koje su se završile potpunim slomom Kolčakove kontrarevolucionarne armije u Sibiru. Dvadeset peta divizija, u čijem sastavu se nalazio i 222. internacionalni puk, posle teških ali pobedonosnih pohoda pretrpela je značajne gubitke. Poginuo je i proslavljeni komandant divizije Čapajev. Divizija je uskoro bila povučena sa uralskog fronta i poslata u Samaru na oporavak, a kasnije upućena na zapad, na poljski front.

Prilikom pobedonosnog nadiranja Crvene armije na istok, oslobođene su i velike mase zarobljenika koje su dotle bile u logorima po celom Sibiru. Mnogi su od njih odmah izrazili spremnost da se uključe u redove Crvene armije, ili su se prijavili u internacionalne jedinice koje su bile u intenzivnom formiranju. Pod udarcima Crvene armije raspale su se i one jugoslovenske vojne snage u Sibiru, koje su formirali srpski oficiri od preostalih i neevakuisanih delova Dobrovoljačkih korpusa, kao na primer SHS puk, „Blagotić" i Jugoslovenski puk „Matija Gubec". Kod jednog dela vojnika naročito u puku „Matija Gubec", koji je jedno vreme bio stacioniran u Tomsku, osećalo se od ranije otvoreno nezadovoljstvo zbog toga što su ih primorali da se bore na strani kontrarevolucije. U puku je postojala i ilegalna ćelija koja je uspostavila veze sa gradskom ilegalnom boljševičkom organizacijom i sa sibirskim partizanima. Ta jedinica odbila je zadatak da učestvuje u ugušivanju ustanka tomskog radništva, a u danima približavanja jedinica Crvene armije, organizovano je uspešno bekstvo dva bataljona koji su prešli na stranu Crvene armije. Od ovih prebeglih formacija odmah je bio osnovan Jugoslovensko-sovjetski bataljon. Pristupilo se formiranju i novih internacionalnih jedinica, kao na primer, Internacionalna divizija „Treća internacionala". I u neke druge jedinice takođe su se masovno prijavili bivši zarobljenici, a naj-

[189] Szántó Zsuzsa, *Magyar internacionalisták Szovjetoroszországban, 1919-ben*, 100.

[190] Nikola Grulović, n. d., 308.

više Jugosloveni i Mađari, kojih je bilo najviše među oslobođenim zarobljeničkim masama u Sibiru (24. divizija). Pešadijski puk u Ačinsku, 1. jenisejska i Zamurska brigada, 5. graničarski puk itd., takođe su imali u svom sastavu priličan broj Mađara i Jugoslovena.[191] Postojeći naučni radovi koji obuhvataju ovu problematiku sadrže samo oskudne podatke o Jugoslovenima, odnosno Vojvođanima koji su učestvovali u završnim vojnim operacijama Crvene armije u Sibiru i na Dalekom istoku i daju samo orijentacione cifre o njihovom broju.[192]

Oslobođenje Sibira i Dalekog istoka omogućilo je da se uspostavi veza i sa Turkestanom, u kojem su odredi Crvene armije dugo vodili krvave borbe sa belogardejskim kozačkim snagama, bazmačkim bandama i engleskim intervencionistima. U nekim odredima Crvene armije koji su formirani u gradovima Turkestana bio je takođe priličan broj Jugoslovena kao, na primer, u 1. turkestanskom puku, koji je bio oformljen još 1918. godine. U ovu jedinicu bila je raspoređena i jedna posebna četa Jugoslovena.[193] Naša i sovjetska istoriografija ne pružaju sve podatke o imenima Jugoslovena, i Vojvođana, koji su tekovine revolucije branili u Turkestanu. Mađarska istoriografija, međutim daje najviše podataka o revolucionaru Jožefu Sekelju, rodom iz Sombora, koji je od početka revolucije bio jedan od najagilnijih organizatora internacionalista u Turkestanu. Postao je i član rukovodstva Turkestanske KP(b) i bio je povezan sa Mađarskom sekcijom RKP(b).[194]

Posle uništenja kontrarevolucionarnih armija Kolčaka i Denjikina, sovjetska armija je samo za kratko vreme mogla da predahne od ratnih razaranja. Međutim, 25. aprila 1920. godine, na inicijativu sila Antante, buržoasko-veleposednička poljska vlada mobilisala je svoje snage i uputila protiv Sovjetske Rusije. Cilj njihovog napada je bila Ukrajina. Poljske trupe zauzele su Kijev, a njihovo nadiranje zaustavljeno je 14. maja na liniji Kijev—Jambor.

Pod rukovodstvom Lenjina, RKP(b) je bila primorana da ponovo pozove u borbu sovjetske trudbenike. U ovoj fazi borbe protiv stranih interven-

---

[191] Nikola Grulović, n. d., 309.

[192] I. D. Očak, u zaključcima svoga dela pominje da je u oktobarskoj revoluciji učestvovalo oko 30.000 Jugoslovena.

[193] I. D. Očak, n. d., 159—177.

U memoarskoj građi preživelih učesnika oktobarske revolucije ima izvesnih podataka o Vojvođanima koji su služili u novoformiranim jedinicama Crvene armije posle oslobođenja Sibira od kontrarevolucionarnih snaga. U jedinici majora Blagotića, među vojnicima koji su prešli na stranu Crvene armije bilo je takođe Vojvođana: Nikola Bosanić (Prigrevica), Jovan Bosanić (Futog), Paja Filipović (Begeč), Živko Filipović (Platičevo) i Božidar Nedeljković (Sombor); u puku »Matija Gubec«: Gavro Kifanović (Banatsko Veliko Selo). Bilo je Vojvođana i u drugim novoformiranim jedinicama kao, na primer, u Trećem železnom bataljonu Stevo Matić (Bački Gračac), u Železničkom bataljonu Jefta Damjanić (Vrbas) i u Inženjerskom bataljonu Lazar Klajić (Krajišnik) (A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 46, 101, 158, 250, 252, 451, 458, 1187).

U pomenutom spisku Pokrajinskog odbora SUBNOR-a takođe ima još podataka o sećanju Petra Hrtkovića (Bežanija, Zemun), koji je pred strojem jedinice »Matija Gubec« ubio komandanta puka posle čega je čitav puk prešao na stranu Crvene armije. Po istom spisku u ovom puku je služio i Aca Oberknežev (Sečanj) *(Spisak...*, redni broj 156. i 351).

[194] *Magyar internacionalisták...*, prvi tom, uvodni deo, 41.

cionista takođe su masovno učestvovali i internacionalisti. Izvršena je i opsežna revolucionarna agitacija među zarobljenicima koji su iz Sibira i Turkestana krenuli na zapad, nadajući se povratku svojim kućama. Na poziv da se priključe jedinicama koje su se borile protiv poljskih intervencionista mnogi su od njih ponovo prihvatili oružje. Na poljski front bile su upućene i internacionalističke jedinice sa istoka, kao i jedinica iz Kazana, koja je u međuvremenu bila oformljena u tom gradu. Na zapadni front je bila upućena i pominjana 25. divizija. Vojvođani koji su bili u sastavu ove divizije učestvovali u ratu protiv poljskih intervencionista mada su se do početka 1920. godine mnogi od njih već vratili svojim kućama. Na poljskom frontu su se borile još i jedinice Budjonijeve konjičke armije i druge. I u redovima ovih jedinica bilo je dosta internacionalnih boraca, a među njima i Vojvođana.[195] Crvena armija krenula je u snažan protivnapad 26. maja, a već 12. juna oslobodila Kijev. Sledeći period rata je takođe prošao u znaku ofanzive Crvene armije. Novi napad, pod komandom Tuhačeskija počeo je 4. jula 1919. i sovjetske trupe su već početkom avgusta bile pod Varšavom. Ovaj napad, je, međutim, bio bezuspešan i protivnapad Poljaka, koji je započeo 17. avgusta, primorao je jedinice Crvene armije na povlačenje.[196]

U memoarskoj građi ima podataka o učešću Vojvođana u ratu protiv Poljske. Ištvan Varga iz Novog Sada (nedavno je umro), u svojim sećanjima tvrdi da ga je rat sa Poljacima zatekao u Saratovu. Tu se prijavio dobrovoljno na front. Bio je raspoređen u Vitebski puk kao vezista. Posle povlačenja sa varšavskog fronta, njegov puk bio je skoro opkoljen kod Lidoa. On je, radeći na isturenom položaju na otklanjanju kvara u telefonskoj vezi, primetio manevarske pokrete poljskih trupa. O tome je hitno obavestio komandanta puka koji je na vreme izdao zapovest za povlačenje. Tako je puk u poslednjem momentu izbegao potpuno okruženje. Varga je ipak malo kasnije pao u poljsko zarobljeništvo, odakle su ga sa jednom grupom bivših mađarskih zarobljenika pustili kući u proleće 1921. godine.[197]

Poslednja etapa građanskog rata u Sovjetskoj Rusiji odvijala se na Krimskom poluostrvu protiv kontrarevolucionarnih snaga generala Vrangela. Malo je podataka o učešću internacionalnih boraca u ovim operacijama koje su, takođe, bile okončane pobedom Crvene armije. Mađarska istoriografija, na primer, pominje da su u zauzimanju krimskih tvrđava u priličnom broju učestvovali i mađarski crvenoarmejci. Mnogi od njih počivaju u masovnim grobnicama ispred tzv. Turskog šanca.[198]

Memoarska građa preživelih učesnika u revolucionarnim događajima u Sovjetskoj Rusiji (1917—1921) sadrži još podatke o raznim jedinicama sovjetske Crvene armije, internacionalnih odreda i pukova u kojima se, u većem ili manjem broju bilo internacionalista iz Vojvodine sa svima frontovima građanskog rata. Pominju se u evropskoj Rusiji, Sibiru, na Dalekom istoku i u Turkestanu odredi anarhistkinje Marjuše, Natalije Nikolajević, Simeon

[195] Živa Rajin (Srpski Itebej) i Gligorije Suslov (Pančevo) *(Spisak...*, redni broj 449 i 521).
[196] *Magyar internacionalisták...*, prvi tom, uvodni deo, 42.
[197] A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 317.
[198] *Magyar internacionalisták...*, prvi tom, uvodni deo, 43.

Timotijevića i Crvenogvardejski odred,[199] kao i odredi Nikolaja Krapeova, Kravčenka, Čeljabinski, 6. zagraditeljni odred i 15. oranov odred.[200] Bilo je Vojvođana i u dosada ne pomenutim internacionalnim jedinicama i navode se: neka internacionalna četa,[201] Udarni bataljon u Sevastopolju,[202] Internacionalni odred (irkucki),[203] internacionalni puk (učesnici spominju 1. internacionalni puk),[204] 2. internacionalni puk,[205] 4. internacionalni konjički puk,[206] 21. moskovski internacionalni puk,[207] 28. internacionalni puk,[208] internacionalna jedinica kod Krasnojarska,[209] Usurinski krasnoarmejski internacionalni puk,[210] 2. internacionalni odeski odred,[211] 1. konjička baterija u 1. harkovskom odredu,[212] 1 konjički puk (4. vladivostovska divizija),[213] 1. jekaterinoslavski puk,[214] 1. rodovoljstveni puk,[215] 3. krimski puk,[216] 1. ružjevski odred 3. konjičkog puka,[217] 3. puk (3. divizije),[218] 4. konjički puk,[219] 7. kavaljerijski puk,[220] 18. crvenoarmejski puk,[221] 33. puk,[222] 35. konjički puk,[223] 63. puk,[224] 101. puk (6. divizije),[225] 107. puk (4. divizije),[226] Kamenopodolski 110. odred (inženjerska družina),[227] 168. streljački puk,[228] 327. streljački bataljon,[229] 510. sovjetski puk,[230] Her-

---

[199] A CK SKJ, VOSR, MG 613, 996, 1167 i 1299.

[200] Blagoljub Đurčin (Vršac), Jožef Sreder (Žabalj) i Rade Tadić (Apatin) *(Spisak...*, redni broj 120, 537 i 541).

[201] Slavko Vujkov (nema mesta zavičajnosti) *(Spisak...*, redni broj 588).

[202] Jaša Bačinkov (Sivac) *(Spisak...*, redni broj 15).

[203] Dušan Radorančev (Crepaja) *(Spisak...*, redni broj 444).

[204] Imre Vanjek (Kikinda), Kosta Veselin (Crepaja), Stojan Beloš (Kikinda), Bogoljub Simić (Boljevci), Svetozar Stanisavljević (Novi Bečej), Dimitrije Stojić (Vršac), Mita Gliše Srđanov (Subotica) *(Spisak...*, redni broj 6, 482, 496, 497, 503, 572. i 577).

[205] Jožef Domonkoš (Ivanovo) *(Spisak...*, redni broj 98).

[206] Nikola Milatović (Crvenka) *(Spisak...*, redni broj 229).

[207] Lazar Mikluc (Kikinda) *(Spisak...*, redni broj 298).

[208] Vasa Mulić i Jovan Mulić (Čurug) *(Spisak...*, redni broj 328 i 329).

[209] Matko Vuković (poznati aktivista iz Subotice, ubijen od strane okupatora) *(Spisak...*, redni broj 593).

[210] Ilija Iduković (A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 261).

[211] Žarko Dragin (Novi Sad) *(Spisak...*, redni broj 101).

[212] Todor Latinović (Novi Sad) *(Spisak...*, redni broj 244).

[213] Nikola Radulović (Irig) *(Spisak...*, redni broj 447).

[214] Stevan Šulić (Žabalj) *(Spisak...*, redni broj 258).

[215] Jovan Čerevicki (Zemun) (A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 219).

[216] Žika Telečki (Novo Miloševo) *(Spisak...*, redni broj 546).

[217] Rade Milić *(Spisak...*, redni broj 269).

[218] Stevan Ugrica (Apatin) *(Spisak...*, redni broj 569).

[219] Đoka Momirov (Čenta) Sava Tomašev (Čenta) (A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 554).

[220] Ileš Kuruci (Mužlja) *(Spisak...*, redni broj 238).

[221] Veljo Hadžić (Stara Pazova) *(Spisak...*, redni broj 152).

[222] Jovan Gajin (Ruma) (A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 261).

[223] Gaja Ranisavljević (Pančevo) *(Spisak...*, redni broj 458).

[224] Milan Marković (Srpska Crnja) (A CK SKJ, MG 634).

[225] Janoš Varga (Kovin) Ištvan Šunjog (Skorenovac) *(Spisak...*, redni broj 547).

[226] Vasa Božić (Čenta) (A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 102).

[227] Sava Dragić (Bač), Slavko Poucki (Bač) *(Spisak...*, redni broj 100 i 416).

[228] Rafailo Babuškov (Perlez) (A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 29).

[229] Ištvan Popić (Novi Kneževac) *(Spisak...*, redni broj 405).

[230] Olga Latinović (Futog) *(Spisak...*, redni broj 243).

consski kavaljerijski puk,[231] Ordenski kavaljerijski puk,[232] Staropoljski puk,[233] Streljački puk (8. armije),[234] Turevski revolucionarni puk,[235] Kavaljerijska divizija,[236] 456. rabočija družina,[237] kao i druge radničke jedinice.[238]

Bilo je internacionalista iz Vojvodine rasutih po raznim frontovima, kao i u pozadinskoj službi. Jedan od učesnika tvrdi u svojim sećanjima da je bio član posade jednog oklopnog voza,[239] a drugi, da je u jednoj jedinici Crvene armije komandovao vodom kineskih internacionalista.[240] Bilo ih je i u obaveštajnoj službi.[241]

Nije mali broj Vojvođanskih internacionalista koji su bili u raznim oružanim formacijama pozadinske službe i štitili sovjetsku vlast od kontra-

---

[231] Đorđe Petrović (Ruma), Rada Mujić (Stara Pazova) (A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 847).

[232] Ljubomir Bivolarević (Karlovčić) (*Spisak...*, redni broj 45).

[233] Mića Šepa (Čelarevo) (A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 1125).

[234] Jovan Gajić (Ruma) (*Spisak...*, redni broj 126).

[235] Vasilije Todor (Begejci, Žitište) (A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 234).

[236] Radovan Nešković (Novi Sad) (A CK SKJ, Učesnici VOSR MG 236).

[237] Triva Padejski (Novi Sad) (A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 792).

[238] Samo radi registracije pominjemo jedinice iz obimne memoarske građe: Slovenska legija: Andrija Slavik, Slovak (Čelarevo), (A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 1047); Bataljon smrti: Jaša Bačinkov (Sivac), Žarko Prvulov (Srpski Itebej) i Jovan Žižakov (Zmajevo) (A CK SKJ, MG 31, 918 i 1328); već pomenuti Železni bataljon: Božidar Pauljević (Bela Crkva) (*Spisak...*, redni broj 369); Glavni štab Krasnaja gvardija: Žarko Čelović (Čurug), Joca Ninkov (Čurug) (*Spisak...*, redni broj 76 i 341); Jugoslovenski invalidski odred (A CK SKJ, MG 209); Boljševička putujuća trgovina: Božo Cvijanović (*Spisak...*, redni broj 207); 109. puk: Đorđe Subotić (Neradin, Irig), (*Spisak...*, redni broj 520 i 241); Puk pete armije: Dragoslav Petrović (Irig) i Jovan Spasojević (Vršac) (A CK SKJ, MG 1850; *Spisak...*, redni broj 943); Deveta armija, Kavkaz: Dobrivoje Mijatov (Elemir) (*Spisak...*, redni broj 295).

Neki od preživelih vojvođanskih učesnika pripadali su raznim internacionalnim formacijama: srpsko-sovjetskim odredima i drugim internacionalnim jedinicama, ali ne mogu da navedu bliže podatke: Živojin Bapčić (Futog), Jovan Božanić (Futog), Živa Pavlović (Zrenjanin), Sava Mešterović (Novi Sad), Petar Popović (Apatin), Aleksandar Radišić (Žabalj), Veselin Rakić (Čurug), Mihalj Racković (Irig), Đura Srđanov (Vršac), Stevan Stojkić (Čenta), Živa Topalov (Elemir) i Danilo Vuksa (Apatin) (*Spisak...*, redni broj 46, 51, 381, 336, 410, 345, 441, 450, 495, 515, 556 i 574).

Ivan D. Očak u delu *U borbi za ideje Oktobra*, na str. 51, naznačuje neke jedinice u kojima je bilo Jugoslovena, a navodno i Vojvođana, jer su komandanti nekih od njih bili iz Vojvodine: 2. jugoslovenska četa 5. komunističkog puka, 1. srpska četa internacionalne vojske Saratovske gubernije (Saratov), 1. četa Jugoslovena u Tolmbovskom internacionalnom puku 4. divizije, 1. streljačka četa štaba IV sovjetske armije, 2. četa 382. streljačkog bataljona, 64. brigade, 2. jugoslovenska četa (srpska četa) u Odesi, Jugoslovenska četa u Tatarskoj tvrđavi. Njihov ukupan broj je i 500 boraca. 4 000 boraca imao je zajedno: 1. srpsko-sovjetski odred Turgajskog komesarijata, Jugoslovenski odred Crvene garde (komandant N. Grulović), Kijevski srpski odred Emila Čopa, Samorski jugoslovenski odred, Jugoslovenski revolucionarni odred Crvene garde, 2. odeski jugoslovenski odred Crvene garde, Odred Dundića, Srpski kavaljerski odred.

Oko 7 000 boraca bilo je u jugoslovenskim bataljonima: 1. srpski revolucionarni bataljon 1. srpsko-sovjetski revolucionarni bataljon u Mariopolju, 1. srpsko-sovjetski revolucionarni bataljon u Caricinu, 3. odeljni železni bataljon Crvene armije u Astrahanu i dva srpska bataljona Crvene armije u Saratovu.

[239] Slavko Erdeljan (Kikinda) (A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 245).

[240] Jovan Ugrica (Čelarevo) (A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 1215).

[241] Jovan Štiković (A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 1808).

revolucionarnih elemenata, kao, na primer, u sovjetskoj miliciji[242] i ohrani u raznim mestima ili u jedinicama armije.[243] Mnogi su kraće ili duže vreme vršili stražarsku službu čuvajući razne objekte od vojnog značaja, javne zgrade, skladišta, magacine, mostove, železničke pruge itd.[244] Neki su bili raspoređeni na rad po bolnicama u raznim gradovima, kao i u organizacijama ruskog Crvenog krsta.[245] Ima još i takvih učesnika koji se više ne sećaju u kojim su se jedinicama borili i u koje vreme. Neki od njih, eventualno, pominju gradove u kojima su radili.[246]

Politički rad Jugoslovena, a među njima i Vojvođana, u Sovjetskoj Rusiji do septembra 1921. godine

Politički rad Jugoslovena, među njima i Vojvođana u Sovjetskoj Rusiji, posle odlaska oko 150 organizovanih povratnika revolucionara i najjačih rukovodećih kadrova u domovinu, nastavlja se na drugim osnovama. Jugoslovenska grupa RKP(b) nastavila je svoj rad u neizmenjenoj organizacionoj formi do februara ili marta 1920. godine, kada je organizovan Centralni jugoslovenski biro agitacije i propagande pri CK RKP(b). Još ranije je bio uki-

[242] Ivica Popović (Novo Miloševo), Milan Gačić (Beočin), Dušan Ribović (Zemun), Milan Prekogačić, Sreta Smiljanić (Zemun), Radoje Vukajlović, Bogdan Bujić (Mokrin) i Jefta Damjanić (Vrbas) (A CK SKJ, MG 900, 903, 982, 1048, 1116 i 1274; *Spisak...*, redni broj 82 i 91).

[243] Novak Bačkalić (Mošorin), Jefta Blažin (Novi Bečej), Jovan Milutinović (Vršac), Andrija Mihajlović i Nikola Lucić (Novi Sad), Božidar Pauljević, Živa Petarnić (Elemir), Nedeljko Popov (Novi Bečej) i Toša Sekulić (Novi Bečej) (A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 32, 84, 284, 707, 813, 840, 1039, 1071 i 1072; *Spisak...*, redni broj 409 i 480).

[244] Maksim Bursać (Apatin), Veselin Cvejin (Novi Bečej), Milan Dušanić (Sombor), Nedeljko Garčev (Novi Bečej), Nikola Graovac (Kolut), Vasa Elemirov (Čurug), Petar Ikonović (Melenci), Živan Jeremić, (Voganj), Đura Ivošević (Ruma), Dušan Jovanović (Bešenovo), Nikola Kovač (Grgurevci), Ljubomir Markov (Žitište), Mile Nikolić, Nikola Pavlović (Zemun), Živa Paučki (Elemir), Ilija Preradov (Futog), Dušan Suvajić (Sombor). Stražarska služba u Astrahanu u četi Laze Rankovića: Toša Todorović (Sombor) i Sava Bilicki (Kikinda) (A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 130, 140, 220, 240, 265, 289, 388, 399, 502, 632, 818, 896, 1112, 1154, 1241; *Spisak...*, redni broj 160, 172, 422, 432 i 548).

[245] Rada Andrejević (Crvena Crkva), Petar Belić (Botoš), Ilija Gavrilović (Zemun), Lazar Grujić (Zemun), Dušan Jović (Mokrin), Milan Knežević (Nova Pazova) Sredoje Marjanski (Melenci), Ivan Mijatov, Kosta Ninkov (Begeč), Vasa Novakov (Mokrin), Velja Pavković (Crvena Crkva), Dušan Popov (Melenci), Jovan Ranić (Uljma), Trifun Simendić (Sombor), Boža Šijan (Zemun), Ilija Šljipić Rade Tintor i Svetislav Tanjanski (A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 15, 60, 270, 297, 409, 465, 628, 675, 709, 754, 772, 821, 889, 968, 1035, 1132, 1143, 1183 i 1194).

Prema pomenutom spisku u zdravstvenoj službi bili su još Mija Milić (Zemun), Branko Reljin (Kikinda), Teodor Šarac (Melenci), Ilija Šljapić (Melenci) Mita Radosavljević (Crvena Crkva), Vuk Velisavljev (Zrenjanin) i Jovan Vranić (Uljma) (*Spisak...*, redni broj 309, 446, 464, 526, 562, 534, 578. i 585).

[246] A CK SKJ, Učesnici VOSR; Nikola Kovač (Prigrevica) (MG 502), Mane Kovačević (Uzdin) (MG 508), Jefta Kovačević (Zrenjanin) (MG 512), Nova Kovanov (Novi Bečej) (MG 522), Sima Krtalјn (Jaša Tomić) (MG 538), Nikola Lalić (Novi Bečej) (MG 558), Lazar Latinović (Mokrin) (MG 561), Živa Lazić (Kumane) (MG 566), Veselin Laušin (Novi Bečej) (MG 568), Triva Laucar (Kikinda) (MG 577), Vladimir Lozanić (Melenci) (MG 582), Dragoljub Lukačev (Novo Miloševo) (MG 586), Lazar Lutkić (Sombor) (MG 590), Lazar Ljubinović (Zemun) (MG 590), Dušan Maksimović (Veliki Gaj) (MG 606), Isa Marić (Prigrevica) (MG 622), Pravdoljub Marin (MG 623),

nut i rad Zagraničnog biroa KP(b) SHS u Rusiji.[247] Nema sigurnih podataka o broju članova Jugoslovenske grupe u ovom periodu, ali njen godišnji izveštaj za 1919. godinu pominje cifru od 171 člana i 7 kandidata.[248] Sem moskovske grupe, centralni politički forum imao je još organizacije u Samari i Čornom Jaru, kao i neke ilegalne orgnizacije u tada još neoslobođenom Sibiru. U Turkestanu su Jugoslovenski komunisti uz Mađare i Nemce bili najbrojniji, a bili su učlanjeni u 13 mesnih sekcija inostranih komunista ili u partijskim ćelijama Crvene armije.[249]

Marko Marjanović (Sečanj) (MG 627), Boris Mihajlović (MG 672), Milovan Mihajlović (Kljajićevo) (MG 662), Stevan Milić (Kljajićevo) (MG 678), Stanko Mikanić (Divoš) (MG 679), Đura Miler (Novi Sad) (MG 689), Pera Milajkov (Čenta) (*Spisak...*, 305), Lazar Mišković (Vršac) (MG 713), Nikola Mišković (Novi Kneževac) (MG 714), Dušan Grujić (Titel) (MG 715), Toma Moldovanov (Novo Miloševo) (MG 722), Branko Nešić (*Spisak...*, 337, MG 747), Spiro Mirković (Banatski Despotovac), (MG 753), Veseljko Ogrizović (Sombor) (MG 781), Bogoljub Ackov (MG 1), Jova Acimović (Sečanj) (MG 3), Pera Aćimović (Sečanj) (MG 4), Feliks Balaković (MG 2913), Petar Banjac (Apatin) (MG 41), Pavle Bašić (Titel) (MG 53), Dimitrije Businski (Voganj) (MG 133), Čeda Čobanski (Srpski Itebej) (MG 168) Jefta Duganov (Novi Bečej) (MG 207), Jovan Delić (Bački Brestovac, bio je u jurišnim odredima za hvatanje narodnih neprijatelja koji su bežali iz zemlje i nosili zlato sa sobom. Tri puta se sreo sa Lenjinom. *Dnevnik*, 1. maja 1970. godine, str. 10), Stevan Drugarski (Vršac) (MG 216), Ivan Dulić (Sombor) (MG 219), Marko Đilas (Bački Jarak) (MG 225), Strahinja Đuričin (Zrenjanin) (MG 237), Jovan Gajić (Ruma) (MG 261), Petar Glušin (Banatsko Veliko Selo) (MG 277), Stanko Gvozdić (Sombor) (MG 315), Jožef Hodolik (Erdevik) (MG 321), Stevan Ilić (Zemun) (MG 337), Mile Janjić (Kljajicevo) (MG 379), Ostoja Jakić (Bački Jarak) (MG 395), Živa Jovanov (Čenta) (MG 405), Milivoj Jovanović (Odžaci) (MG 403), Slavko Karabaš (Kikinda) (MG 429), Svetozar Kamdžijaš (Mokrin) (MG 422), Čeda Kojić (Zrenjanin) (MG 471), Rade Kokot (Bački Jarak) (MG 475), Pavel Kolarski (Begeč) (MG 478), Stanko Korać (Vladimirovac) (MG 495), Dane Kosanović (Žitište) (MG 502), Laza Pankov (Čurug) (MG 801), Nikola Partalov (Bačka Palanka) (MG 809), Spasa Pašić (MG 810), Đuro Pavlica (Rusko Selo) (MG 815), Jova Pavković (MG 823), Mića Pavković (Vojvoda Stepa) (MG 824), Nikola Pejić (Kikinda) (MG 830), Đura Pekez (Novi Kozarci) (MG 833), Nikola Perduh (Banatsko Despotovo) (MG 834), Pavle Petković (Zemun) (MG 842), Dobrivoj Petrov (Elemir) (MG 854), Pera Plavšić (Novi Kozarci) (MG 860), Rade Popović (Velike Livade) (MG 879), Nedeljko Popov (Novo Miloševo) (MG 891), Mile Pražić (Velike Livade) (MG 899), Petar Prilina (Novi Kozarci) (MG 908), Kosta Dragićević (Perlez) (MG 211), Sava Ranislavljev (Tovariševo) (MG 971), Vidojko Risimović (Odžaci) (MG 895), Stevan Radić (Bački Jarak) (MG 988), Todor Rudić (Hrtkovci) (MG 944), Sima Sekulić (Novi Bečej) bio je u počasnoj straži u Moskvi, (MG 1020), Toša Sekulić (Novi Bečej) (MG 1023), Živa Sivčev (Kikinda) (MG 2042), Milivoj Spajić (Subotica) (MG 1061), Vlada Sremac (MG 1027), Živko Stojaković (Melenci) (MG 1095), Janko Sudar (Prigrevica) (MG 1103), Blagoje Sokotić (Sečanj) (MG 1116), Danilo Šević (Divoš) (MG 1130), Paja Škrobot (Ruma) (MG 1142), Tima Sokčić (Bačka Palanka) (MG 1137), Mića Teleški (Novo Miloševo) (MG 1175), Ljubomir Tucić (Žitište) (MG 1210), Spasoje Višnjevac (MG 1251), Miloš Vračanić (Stapar) (MG 1262), Vlada Vrbaški (Futog) (MG 1259), Ilija Vujačković (Kljajićevo) (MG 1271), Špiro Vujanić (Jaša Tomić) (MG 1273).

[247] Zagranični biro radio je od 19. februara 1919. godine. Delatnost komunista Jugoslovena u Moskvi obnovljena je istog dana pod starim nazivom Jugoslovenska grupa RKP(b) (Zapisnik zasedanja članova Jugoslovenske grupe RKP(b) od 19. februara 1919. godine). Pominje i Bogumil Hrabak, *Komunistička partija (boljševika) Srba, Hrvata i Slovenaca)*, 20.

[248] Isto, 33.

[249] Isto, 33—34.

Centralni jugoslovenski biro za agitaciju i propagandu pri CK RKP(b) počeo je svoj rad 2. marta 1920. godine. Uskoro su bile formirane i jugoslovenske sekcije pri mesnim komitetima RKP(b) u Kazanu i Samari, kao i u međuvremeno oslobođenim sibirskim gradovima Omsku, Tomsku, Krasnojarsku itd.[250]

Jugoslovenski sovjet radničkih i seljačkih deputata, od marta 1920. godine bio je podređen neposrednoj kontroli Centralnog jugoslovenskog biroa. Jugoslovenski sovjet bio je i dalje određen, u skladu sa delovanjem Federacije sovjeta, da pre svega vodi brigu o evakuaciji Jugoslovena u zemlju. Njegov rad se odvijao u okviru Federacije sovjeta, koji je od marta pa do 10. septembra 1920. godine evakuisao ukupno 22 262 zarobljenika i građana.[250a] Iz podataka koji potiču iz jednog kasnijeg izveštaja jugoslovenske policije, u Jugoslovenskom sovjetu je jedan od glavnih organizatora, odnosno rukovodilaca bio je Banaćanin Ilija Stanišić.[251] Osim toga, krajem novembra, kada je u Jugoslaviju upućen na partijski rad dotadašnji predsednik Jugoslovenskog sovjeta Josip Igli, Sovjet je predložio na njegovo mesto Banaćanina Đuru Pušića, što, Biro, međutim, nije prihvatio.[252] Iz toga perioda sačuvan je još i spisak službenika Jugoslovenskog sovjeta, Centralnog jugoslovenskog biroa i jugoslovenske moskovske sekcije na kome je naznačeno ukupno 18 imena. Među njima bilo je takođe Vojvođana, kao na primer, Milivoj Rajković, slovoslagač iz Pančeva, i Rada Petrov, fizički radnik iz Novog Kneževca.[253]

U proleće i leto 1921. godine sekretar Jugoslovenskog sovjeta bio je Banaćanin Dimitrije Georgijević Bugarski, koji je kod sovjetskih vlasti uživao posebno poverenje. Pored njega, pominje se kao jedan od glavnih jugoslovenskih agitatora i Vojvođanin Paja Pribić, koji je neumorno putovao od mesta do mesta „držeći masama zapaljujuće govore".[253a]

Posle oslobođenja Sibira Komitet Jugoslovenske grupe RKP(b) poslao je u ovo područje svoje agitatore da pomognu u formiranju jugoslovenskih komunističkih organizacija koje bi delovale pod njegovim idejnim uticajem. Još u julu 1919. godine u Čeljabinsk je stigao Mihajlo Grbanov, gde su se okupljale izbeglice iz Sibira, koji tada još nije bio oslobođen. U novembru iste godine, u gradu je bila oformljena Sekcija inostranih komunista pri Gubernijskom komitetu RKP(b) u koju je ušao i sam Grbanov.[254] Komitet ga je ranije uputio na severni, murmanski front radi agitacije među Jugoslovenima, koji su se borili u Kolčakovoj armiji. On je ostao u Čeljabinsku i sledeće, 1920. godine, gde je zbog malog broja Jugoslovena, umesto sekcije bio organizovan partijski kružok. Nameravao je da krene u Jugoslavju kao ilegalni radnik, ali se Čeljabinski gubernijski komitet, međutim, zbog malog broja is-

---

[250] Bogumil Hrabak, *Jugoslovenski sovjeti u Rusiji i Ukrajini 1919—1921. godine. Tokovi revolucije*, II, Beograd 1967, 39.

[250a] Isto, 48

[251] Isto.

[252] Isto.

[253] Isto.

[253a] Isto.

[254] Nikola Popović, *Jugoslovenske komunističke organizacije u Sibiru*, Prilozi za istoriju socijalizma, 5/1968, 283.

kusnih partijskih radnika u gradu usprotivio njegovoj nameri. Od decembra 1919. godine bio je dodeljen na rad u Čeljabinsku izvanrednu komisiju (čeku) i 28. septembra 1920. godine herojski je poginuo u borbi sa odmetnicima koji su harali u okolini grada.[255]

U Oblasnom jugoslovenskom birou pri Oblasnom birou RKP(b) u Omsku, koji je postao najviši partijski forum za ceo Sibir, najaktivniji partijski radnik bio je Dimitrije Georgijević Bugarski, koji je zajedno sa drugim partijskim radnicima stigao u Omsk u januaru 1920. godine. Na osnovu podataka Oblasnog jugoslovenskog biroa pri Oblasnom birou RKP(b) u Omsku, u Centralnom jugoslovenskom birou u sibirskim gradovima bilo je tada ukupno 54 člana i kandidata i 2.622 neučlanjenih Jugoslovena.[256] Među njima bilo je svakako i Vojvođana. O tome svedoče i neki dokumenti Cetralnog jugoslovenskog biroa iz 1920. godine. Po nekim anketnim listovima koji su bili popunjeni u martu i aprilu iste godine, među anketiranima bilo je i Vojvođana. Posebno je interesantno da je među njima bilo Slovaka i Mađara. U Tomsku je tada boravio Mihail Aćimović, koji je završio tipografski zanat u Novom Sadu, zatim je anketni list popunio Sebastijan Andrušek, po narodnosti Slovak, koji je postao član Partije 15. marta 1920. godine. Otpusni list jugoslovenske organizacije u Omsku u to vreme dobio je Andrej Gajić iz Deronja. Iz Moskve je otpusnicu dobio Veselin Rudolf, o kome piše da je po narodnosti Mađar, da je pripadao Sekciji III internacionale i da polazi u Jugoslaviju (nije naznačena zavičajnost).[256a]

Jugoslovenska sekcija pri RKP(b) od samog početka posvetila je punu pažnju ideološkom uzdizanju jugoslovenskih komunista. Grupa je septembra 1919. godine osnovala i agitatorsku školu radi teoretske pripreme dobrovoljaca za Crvenu armiju. U tom vremenskom periodu kurs je završilo oko 80 Jugoslovena, od kojih je posle 74 izrazilo želju da stupi u Crvenu armiju.[257] Posle reorganizovanja Jugoslovenske sekcije RKP(b) i formiranja Centralnog jugoslovenskog biroa postojeća jugoslovenska škola, između marta 1920. i juna 1921. godine, organizovala još ukupno 9 kurseva. O tom periodu ideološkog rada raspolažemo izvesnim podacima koji prezentuju i učešće izvesnog broja Vojvođana na tim kursevima. Na drugom kursu, na primer, kao polaznici učestvovali su Banaćani Todor Šarac, Mita Jelić, Mirko Mirosavljević i Milan Rauš.[258] Po nekim podacima na ovim kursevima bilo je 405 slušalaca, mada je stvarni broj mogao biti manji.[259] Među njima je bilo 43 Banaćanina, 19 Bačvana i 28 Sremaca. U postojećoj arhivskoj građi ima pomena o sledećim vojvođanskim polaznicima pomenutih partijskih kurseva: Vasi Miškoviću iz Srema, Joci Dominiću iz Stare Pazove, Petru Mijatoviću iz Srema i

---

[255] Vasilije Ivanović Ananijev: *Mihailo Grabanov, aktivni borac za delo revolucije*, Prilozi za istoriju socijalizma, 5/1968, 393—399.

[256] Nikola Popović, n. d., 291.

[256a] A CK SKJ, F. 549, op. 6, ed hr. 77.

[257] Bogumil Hrabak, *Jugoslovenski agitacioni i vojno-starešinski kursevi i škole u Sovjetskoj Rusiji 1918—1921.*

[258] Bogumil Hrabak, n. d., 53.

[259] Bogumil Hrabak, n. d., 68—69.

Dušanu Ivanoviću iz Novih Banovaca (Srem).[260] Priličan broj Jugoslovena bio je poslat i na vojne kurseve za starešine koji su bili organizovani od proleća 1920. godine, a organizovali su ih sovjetski partijski organi. Jugosloveni koji su ih završili bili su potom upućeni u razne jedinice Crvene armije ili u Jugoslaviju. Agitaciono-političke kurseve organizovali su jugoslovenski komunisti

[260] U materijalu Jugoslovenske sekcije RKP(b) koji se čuva u Arhivu CK SKJ, nalazi se i nepotpuni spisak Jugoslovena koji su učestvovali na partijskim kursevima I—IX. Iz ovog spiska izvukli smo imena Vojvođana:

Centralni komitet RKP(b) Agitaciono propagandno odeljenje Jugoslovenski biro. Knjiga s imenima slušalaca I—IX kursa Jugoslovenske partijske škole pri Centralnom Jugoslovenskom birou

Red. broj zaveden		Ime i prezime	Otkuda je
I KURS	1.	Milan Ibrajter Lazarević	Mokrin, Banat
	3.	Živan Subotin, N.	Banat
	5.	Mita Jelić, A.	Vršac, Banat
	6.	Mirko Mirosavljević, K.	Vranjevo, Banat
	8.	Todor Sarčev, S.	Petrovo Selo, Bačka
	11.	Stjepan Poljak, S.	Starčevo
II KURS	17/33.	Vasil Mišković	Susek, Srem
	21/37.	Ivan Konstantinović	Pančevo, Banat
	28/44.	Marko Putnik	Piroš, Bačka
	29/45.	Milan Maksimović	Čurug, Bačka
	31/47.	Georgije Borodski	Palanka, Bačka
	32/48.	Milan Berić	Šid, Srem
	34/50.	Stanko Rajić	Tovariševo, Bačka
III KURS	3/53.	Ljubomir Tanacković	Kikinda, Banat
	17/67.	Andrej Bajić	Deronje
	18/68.	Radovan Majski	Stari Šivac, Bačka
	20/70.	Rada Josić	Oroslamoš, Banat
	21/71.	Petar Miok	Veliki Bečkerek, Banat
	22/72.	Mirko Cirković	Šumanovac, Srem
	22/73.	Miloš Dragojlov	Suljoš, Baranja
	24/74.	Mihail Akimović	Novi Sad, Bačka
	29/79.	Andrej Vojnić	Subotica, Bačka
	27/28.	Georgije Peraković	Bingula, Srem
IV KURS	12/112.	Veselin Mišković	Bavanci, Banat
	13/113.	Lazar Urošev	Bavanište, Banat
	15/115.	Miloj Doroslovački	Stari Bečej, Bačka
V KURS	1/120.	Aleksandar Petrović	Banat
	2/121.	Žorž Hranisavljević	Turski Bečej, Banat
	49/168.	Filip Milovančev	Vrbas, Bačka
	68/189.	Milan Grujić	Itebej, Banat
VI KURS	23.	Drago Stanišić	Šid, Srem
	24.	Miloš Stefanović	Srpska Neuzina, Banat
	25.	Žirko Abramović	Neradin, Srem

Red. broj zaveden		Ime i prezime	Otkuda je
	28.	Negovan Marković	Grabovci, Srem
	30.	Milan Nikšić	Irig, Kamenica, Srem
	31.	Svetozar Beljčić	Dobrica, Banat
	32.	Milovan Prekrajac	Kula, Bačka
	33.	Rada Nešković	Ruma, Srem
	34.	Vladimir Živanov	Palanka, Banat
	38.	Tomaš Vetčelj	Erdevik, Srem
	44.	Žorž Hranisavljević	Turski Bečej, Banat
	45.	Božidar Nikolajević	Čenta, Banat
	46.	Georgije Pušić	Turski Bečej, Banat
VII KURS	9.	Vladimir Životov	Palanka, Bačka
	12.	Dimitrije Prnjavorski	Ilinci, Srem
	13.	Tomaš Vetčelj	Erdevik, Srem
	19.	Božidar Nikolajević	Čenta, Banat
	28.	Joca Dolinić	Stara Pazova, Bačka
	37.	Obrad Štefanov (Živković)	Čenej, Temišvar, Banat
	41.	Svetislav Karanović (Lazarević)	Srem. Kamenica, Srem
VIII KURS	9.	Ivan Grčić	Sarča, Banat
	15.	Petar Mijatović	Kukujevci, Srem
	18.	Dušan Ivanović	Novi Banovci, Srem
	21.	Petar Kun	Subotica, Bačka
	22.	Josip Bulbuk	Bajša, Banat
	30.	Lazar Blažić	Kumane, Banat
	33.	Žarko Radaković	Martinci, Srem
	34.	Pavle Kozlovački	Veliki Bečkerek, Banat
	35.	Tado(ija) Blažić	Vranjevo, Banat
	37.	Josif Džaković	Šarengrad, Srem
	38.	Veselin Radnović	Karlovo, Banat
	45.	Mladen Sekulić	Vranjevo, Banat
	48.	Živojin Bajić	Veliki Bečkerek, Banat
	51.	Joca Kukin	Melenci, Banat
	53.	Branko Kosanić	Ruđno, Banat
	57.	Georgije Marinković	Grgurevci, Srem
	59.	Stevan Blažić	Vranjevo, Banat
	60.	Svetozar Jovanović	Stara Moldava, Banat
	61.	Ferenc Majer	Srem
	65.	Slavko Lazarević	Gospođinci, Bačka
IX KURS	1.	Slavko Lazarević	Gospođinci, Bačka
	4.	Svetozar Bukurac	Grabovci, Srem
	5.	Đoka Vukosavljević	Botoš, Banat
	6.	Svetozar Vukadinov	Botoš, Banat
	8.	Radovan Janković	Ugrinovci, Srem
	9.	Radovan Čimpić	Vojka, Srem
	10.	Stevan Divnić-Divnin	Žabalj, Bačka
	11.	Todor Mašić	Donji Kovilj, Bačka
	18.	Georgije Litričin Petrov	Ruma, Srem
	19.	Nega Litričin	Velika Kikinda, Banat
	23.	Slavko Janković	V. Čanad, Banat
	26.	Dušan Dangu	Ruma, Srem
	31.	Mihajlo Todorović	Tomaševac, Banat
	38.	Radivoje Milivojević	Divoš, Srem
	40.	Ludvig Kovač	Vrbanja, Srem
	46.	Petar Ružić	Veliki Bečkerek, Banat

još u Kijevu, a takođe i u Omsku u Sibiru.[260a] Svršeni kursisti su najvećim delom bili upućivani na agitaciono-propagandni rad u Jugoslaviji. Na primer, sa prva četiri agitaciono-partijska tečaja, od ukupno 120 svršenih kursista, bilo ih je poslato u Jugoslaviju 90,84%.[261] Dalje, iz sastava petog kursa, vraćeno je u zemlju njih 28, sa šestog od 35 svršenih kursista bar 27 je pošlo u domovinu. Prema jednom podatku u vremenu od marta 1920. do januara 1921. godine sa prvih 7 partijskih kurseva, od 246 svršenih polaznika, 176 ih je krenulo u Jugoslaviju.[262]

O Vojvođanima učesnicima agitatorsko-partijskih kurseva postoje još i izvesni sporadični podaci. Jefta Tovladijac, na primer, završio je partijski kurs u Omsku i kao invalid trebalo je da se vrati u domovinu. On je, međutim, tražio da se upiše na još jedan kurs radi usavršavanja teoretskog znanja o sovjetskom sistemu.[263] Banaćanin Lazar Blažić, takođe, nije hteo da se vrati kući dok ne stekne solidnu teoretsku predspremu i praksu.[264]

O prvom organizovanom upućivanju Jugoslovena, među njima i Vojvođana, u domovinu u vremenu od novembra 1918. do februara 1919. godine, postoje pouzdani podaci, sa sledećim grupama to nije slučaj. Po izveštaju Jugoslovenske grupe RKP(b), između marta i decembra 1919. godine u Jugoslaviju je bilo upućeno svega 14 povratnika, među kojima je u junu pošao i poznati vojvođanski revolucionar Ratko Stojkov u društvu Nađa Rackova, Radojčića i još dvojice aktivista.[265] Po nekim drugim podacima, Jugoslovenska grupa RKP(b) je iz Moskve, u toku 1919. godine uputila u domovinu 57 agitatora.[266] Ovde je reč samo o revolucionarima poslatim putem Jugoslovenskog biroa i Sovjeta radničkih i seljačkih deputata, a ne i o masama bivših zarobljenika koji su se vraćali kući u većim ili manjim grupama. U toku 1919. godine svi koji su se samoinicijativno vraćali trebalo je da se izjasne o spremnosti za partijski rad u zemlji. Ukoliko su bili vanpartijci, morali su, najpre,

49.	Ivan Šipoš	Vukovar, Srem
50.	Praskovija Šipoš (Paraskeva)	Vukovar, Srem
51.	Ivan Popović	Veliki Bečkerek, Banat

Spisak potpisao sekretar Tomac,
MOSKVA, 15. avgust 1921. g.

U memoarskoj građi neki preživeli učesnici oktobarske revolucije takođe tvrde da su bili slušaoci agitaciono-političkih kurseva u raznim mestima Sovjetske Rusije i u raznim vremenskim periodima: Sever Bikicki (Sivac), Stevan Bakalović (Opovo), Cvijo Bosančić (Bački Jarak), Kosta Ilić (Dolovo), Živa Krunić (Kikinda), Radovan Nešković (Novi Sad), Božidar Nikolajević (Pančevo), Petar Popović (Apatin), Kosta Ranisavljević (Bavanište), Dušan Ribarić (Zemun), Dimitrije Prnjavorac (Berkasovo), Jožef Šreder (Žabalj), Stanko Petijaški (Crepaja) i Lazar Urošev (Bavanište) (A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 75, 95, 882, 1063 i 1940).

[260a] U memoarskoj građi pominju se neki učesnici na vojno-strateškim kursevima: Jan Huravik (Pančevo) i Danilo Radaković (A CK SKJ, Učesnici VOSR, MG 331 i 928).

[261] Bogumil Hrabak, *Jugoslovenski agitaciono-partijski kursevi i škole u Sovjetskoj Rusiji 1918—1921*, 71—73

[262] Isto, 71—73.

[263] Isto, 71—73.

[264] Bogumil Hrabak, isto, 71—73.

[265] Bogumil Hrabak, *Dolazak organizovanih povratnika*, 273.

[266] Bogumil Hrabak, *Dolazak organizovanih povratnika*, 274.

biti primljeni u Boljševičku partiju.[267] Nisu ni svršeni kursisti agitaciono-propagandnih tečajeva bili automatski upućivani u zemlju, nego se skoro o svakom čoveku posebno diskutovalo, a bila je konsultovana i lekarska komisija o zdravstvenom stanju kandidata.[268] Crvenoarmejac Miladin Krstonošić, sin bačkog seljaka, sa višim obrazovanjem, na primer 16. maja 1919. godine uputio je pismo iz Saratova Jugoslovenskoj grupi RKP(b) sa molbom da dođe u Moskvu i da tamo bude iskorišćen za partijski rad ili vraćen u zemlju. U molbi je, između ostalog, naveo i sledeće: »U svom sam kraju prilično poznat iz moga prošloga rada, pa računam, da ću moći s rezultatom raditi. Naša literatura poznata mi je dobro, a na praksi nisam novajlija.«[269]

Teškoće oko repatrijacije i tako malog broja Jugoslovena možemo objasniti prvenstveno vojno-političkom situacijom u Sovjetskoj Rusiji u toku 1919. godine, kada su vođene sudbonosne bitke od kojih je zavisio opstanak prve socijalističke zemlje i kada je Sovjetskoj Rusiji bio potreban svaki borac. Sledeće, 1920. godine, broj organizovanih povratnika se znatno povećao, a 1921. godine, pak bilo je već i insistiranja na demobilisanju i povratku u domovinu. Vojno-politička situacija postala je mnogo povoljnija i ta okolnost omogućila je repatrijaciju aktivista većih razmera.

Svakako treba da se prikaže i rad Mađarske sekcije RKP(b), s obzirom da su vojvođanski Mađari bili većinom uključeni u rad te organizacije. Posle pada Mađarske Sovjetske Republike, Mađarska sekcija je od avgusta 1919. godine ponovo delovala u Moskvi i na sednici od 6. avgusta bio je oformljen i tzv. Revolucionarni odbor Mađarske koji je jedno vreme delovao kao emigrantska vlada srušene Mađarske Sovjetske Republike s prevashodnim zadatkom da se bori za izvojevanjem druge revolucije u toj zemlji. Ovom političkom telu je tokom avgusta i septembra 1919. poveren i organizacioni rad na internacionalnim vojnim formacijama. Po jednom izveštaju Mađarske sekcije RKP(b) do proglašenje Mađarske Sovjetske Republike u toku 1919. godine upućeno je u zemlju 82 agitatora. Posle propasti sovjetske vladavine, do kraja 1919. godine organizovano je upućeno u Mađarsku još 36 agitatora (avgust decembar 1919. godine).[270] U smislu novog Statuta o organizacionom ustrojstvu RKP(b) trebalo je reorganizovati ceo partijski aparat te je početkom 1920. godine takođe formiran i Biro mađarskih agitaciono-propagandnih odeljenja pri RKP(b). 22. i 23. marta 1920. godine održana je i Prva zemaljska konferencija mađarskih agitaciono-propagandnih sekcija, gde su formulisane teze pod naslovom *Zadaci Partije proletarijata u mađarskoj revoluciji.* U njima se još uvek očekuje skorašnji totalni slom kapitalizma, ne samo u pobeđenim nego i u pobedničkim »pljačkaškim zemljama«. Pobeda kontrarevolucije u Mađarskoj ocenjena je samo kao privremeni poraz proletarijata u očekivanju druge proleterske revolucije. Konstatovano je, takođe, da su iz sastava predratne Mađarske otpala područja nastanjena pretežno nacionalnostima, ali bogata neophodnim sirovinama za privredni potencijal ove zemlje. Stoga se smatralo da Mađarska, i posle pobede proleterske revo-

[267] Bogumil Hrabak, *Dolazak organizovanih povratnika*, 274.
[268] Bogumil Hrabak, *Dolazak organizovanih povratnika*, 274.
[269] Bogumil Hrabak, *Dolazak organizovanih povratnika*, 274.
[270] Partijski institut Mađarske socijalističke radničke partije (P. I.), F. 966/3. 36. 0. 5—6 1.

lucije, u ekonomskom pogledu ne bi mogla da prosperira. Proglašavana je zato neophodnost revolucije i u susednim zemljama na kojima bi buduća Mađarska Sovjetska Republika stupila u teritorijalni savez.[271] Prihvatanjem takvih teza možemo objasniti okolnost da je Centralni biro u narednom periodu organizovano upućivao agitatore u susedne zemlje, kao, na primer, u Čehoslovačku, Rumuniju i Jugoslaviju. S obzirom da su u rad mađarskih sekcija bili uključeni samo bivši zarobljenici mađarske narodnosti, Centralni biro mađarskih agitacionih sekcija upućivao je ubuduće i u Jugoslaviju agitatore mađarske narodnosti, uglavnom sa područja sadašnje Vojvodine.

U toku naredne, 1920. godine Centralni biro mađarskih agitacionih i propagandnih sekcija još intenzivnije je radio na organizovanom upućivanju mađarskih komunista u zemlju. Te godine je krenulo na put ukupno 428 članova partije od kojih je 101 završilo partijsku školu. Deo te grupe upućen je na rad u Čehoslovačku, Rumuniju i Jugoslaviju. Druga sveruska konferencija Centralnog biroa mađarskih agitacionih i propagandnih sekcija, koja je održana u septembru 1920. godine, donela je, na primer, rezoluciju o partijskim zadacima mađarskih komunista koji su krenuli na put u Mađarsku, odnosno u Čehoslovačku, Rumuniju i Jugoslaviju.[272] Kao teza bilo je formulisano u trećoj tački dnevnog reda te konferencije »Naši zadaci u Mađarskoj i u susednim zemljama koje su formirane na teritoriji bivše ugarske države«.[273] Zadaci mađarskih komunista po dalasku u Jugoslaviju, ističe se, jesu, pravo, da se uključe u partiju jugoslovenskih komunista, a zatim pored opštih revolucionarnih obaveza, imaju poseban zadatak da se u redovima organizovanog radništva mađarske nacionalnosti bore protiv svake politike šovinizma i zahteva za teritorijalnim integritetom bivše Ugarske.[274]

O Vojvođanima koji su radili u okviru mađarskih agitacionih i propagandnih sekcija ovog perioda ima podataka samo o Jožefu Sekelju, iz Sombora, koji je bio član Mađarske sekcije Turkestanske KP(b).[275] U zapisnicima Centralnog biroa Mađarskih sekcija u Turkestanu očuvan je još podatak da je stupio u Boljševičku partiju 7. avgusta 1918 godine.[276] Posle završetka borbe sa stranim intervencionistima i unutrašnjim kontrarevolucionarnim snagama, s konsolidovanjem sovjetskih vlasti postalo je veoma aktuelno i organizovano upućivanje u domovinu onih komunista i bivših crvenoarmejaca koji su izrazili želju za povratak. Centralni biroi jugoslovenskih i mađarskih sekcija izvršili su mobilizaciju svojih članova radi povratka u domovinu. Do 15. aprila 1921. godine upućeno je u zemlju sa masama zarobljenika ukupno 1114 mađarskih komunista i oko 6000 bivših crvenoarmejaca.[277] Posle je bilo još nekoliko mobilizacija. Prema podacima mađarske istoriografije za 1920—1921. godinu na ilegalni partijski rad u domovinu otputovalo je oko 3000 mađarskih komunista. Tačnih podataka ima samo za njih 2500, od kojih je oko 500 po-

[271] *Magyar internacionalisták...*, prvi tom, broj dokumenata 190, str. 363—372.
[272] *Magyar internacionalisták...*, prvi tom, broj dokumenata 221, str. 439—450.
[273] Isto.
[274] Isto.
[275] *Magyar internacionalisták...*, prvi tom, broj dokumenata 165, str. 322—324.
[276] P. I. — Archivum, F. 966/3, Ó. E. 21—22, 1.
[277] P. I. — Archivum, F. 966/17 223, Ó. E. 1, 2, 4., 7—8.12, 1.

slato u susedne zemlje (u Rumuniju 215, Slovačku 170, a u Jugoslaviju 133).[278] Na žalost, ni mađarska istoriografija ne raspolaže spiskovima tih povratnika, pa zato nismo bili u stanju da utvrdimo broj, odnosno identitet ovih mađarskih komunista koji su došli u Jugoslaviju. Među njima je bio kasnije poznati revolucionar Karolj Čeh, za koga smo našli podatak u Fondu Ministarstva odbrane hortijevske Mađarske iz 1920. godine, gde je u evidenciji »važnih komunista« na jednom mestu naznačeno da je Karolj Čeh bio »mučitelj zarobljenika u Krasnojarsku«.[279]

U dosadašnjim istraživačkim zahvatima našli smo podatke samo o tome da je Centralni biro mađarskih agitacionih i propagandnih sekcija u decembru 1920. i januara 1921. godine upućivao na tzv. »podzemni rad« u domovinu svoje ljude, uključujući i Vojvođane, koji su stigli po partijskom zadatku u Jugoslaviju. Među njima su bili Ferenc Giser i Žombolja, koji je krenuo u zemlju 13. decembra 1920. i bivši crvenoarmejac Šandor Nađ iz Terek Sent Mikloša.[280] U jednom spisku koji važi kao evidencija mađarskih komunista u Turkestanu naišli smo na imena sledećih Vojvođana: Karolj Has (Vršac) i Jožef Hem (Feldeš, bačkobodroška županija).[281] Na drugom spisku bili su oni koji su zbog odlaska u domovinu napustili partijsku organizaciju. Od Vojvođana naišli smo na sledeća imena: Marton Mikloš i Pal Turanović, obojica iz Žombolja.[282]

Do kraja 1921. godine otišli su iz Sovjetske Rusije uglavnom svi internacionalisti, bivši crvenoarmejci koji su izrazili želju da se vrate u Domovinu. Broj preostalih komunista stranaca i bivši zarobljenika u pojedinim mestima bio je beznačajan i obuhvatao je samo one pojedince koji su nameravali da se trajno nastane u Sovjetskoj Rusiji. Iz tih razloga nije bilo celishodno dalje postojanje nacionalnih agitaciono-propagandnih biroa pri RKP(b), kao i izlaženje njihovih listova. Članovi dosadašnjih sekcija stupili su u odgovarajuće organizacije RKP(b), i zajedno sa vanpartijcima koji su rešili da ostanu, uključili se u mirnodobsku izgradnju mlade socijalističke zemlje.[283]

---

[278] Magyar Országos Levéltár (O. L.), kutija 73, broj predmeta 11 iz 1920. godine. Samo posrednim putem možemo doći do izvesnih podataka na osnovu kojih možemo utvrditi imena nekih komunista za koja pretpostavljamo da ih je Mađarski centralni agitacioni odbor poslao na partijski rad u Jugoslaviju. U Istorijskom arhivu Sente, u Fondu gradonačelnika, čuva se poverljiv dokumenat jugoslovenske policije iz Zagreba od 25. maja 1921. godine. U njemu piše da se Janoš Domanj, povratnik iz Sovjetske Rusije, zajedno sa ženom upućuje u Sentu, koja mu je mesto zavičajnosti. Pretpostavlja se da je »zaražen« idejama boljševizma (Janoš Doboš, *Kommunista szervezkedés Zentán*, Zbornik dokumenata, Senta 1964, br. dokumenata 8, str. 9).

U istoj ustanovi je sačuvan i dopis podžupana bačkobodroške županije gradonačelniku u Senti u kojem su naznačena imena povratnika iz Rusije (juli 1921. godine). Među njima ima i Mađara a njihova imena su podvučena sa napomenom da se radi o opasnim agitatorima: Majör Fejfer (Ada), Zabos Mátyás (Zenta), Slezinger Gyula (Stari Bečej) i Csonka Pál (Bačko Gradište) (Istorijski arhiv gradonačelstva Senta, Pov. br. 737/1921).

[279] P. I. — Fond mađarske grupe RKP (b) — mikrofilm, fond 60, ed. hranjenja 1652.

[280] P. I. Fond 60, opis 4, ed. hranjenja 2.

[281] P. I. Mikrofilm 1062/2, Fond 60, opis 6, ed. hranjenja 8.

[282] Isto.

[283] Nikola Popović, n. d., 283.

Za vreme prvog svetskog rata i posle pobede oktobarske revolucije u Rusiji se nalazio veliki broj Vojvođana svih narodnosti. U većem broju bili su Mađari i Nemci. Po socijalnom sastavu većinu zarobljenika činili su radnici seljaci, najviše siromašni seljaci. Mnogi su od njih učestvovali u predratnom radničkom pokretu i bili vaspitani na učenju socijaldemokratskih partija Ugarske i Hrvatske (sa područja Srema). Oni su bili idejne pristalice tekovina oktobarske revolucije i pod njihovim uticajem u revolucionarna zbivanja pojačale su se i ostale zarobljeničke mase. Učesnici u predratnom radničkom pokretu doživeli su svoju idejnu transformaciju u vatri revolucije: sopstvenim očima videli su rađanje nove države radnika i seljaka i došli do zaključka o neodrživosti učenja svojih socijaldemokratskih stranaka o postepenom prerastanju postojećih društvenih odnosa u socijalističke. Zbivanja pre revolucije gotovo da i nisu uključivala zarobljenike u političku i ekonomsku borbu ruskih radnika mada je bilo i takvih koji su se povezali sa ruskim revolucionarima još i pre februarske buržoaske-demokratske revolucije. I kod najsvesnijeg dela zarobljenika Vojvodine, a naročito kod Srba, u prvoj fazi došao je do punog izražaja nacionalni momenat jer je njihova uža domovina bila u sastavu tuđe porobljivačke države. Njih je ponela ideja o oslobođenju i ujedinjenju jugoslovenskih zemalja u zajedničku državu. Time možemo objasniti i njihov žestok otpor protiv postupaka srpskih (»krfskih«) oficira koji su širili i ideju o velikoj Srbiji, pa je većina vojnika u tome videla opasnost od nacionalno-ugnjavatačke politike u budućoj zajedničkoj domovini. Kod vojvođanskih zarobljenika pripadnika mađarske narodnosti nacionalni momenat nije igrao nikakvu ulogu. U njihovim redovima, kao ni među Mađarima iz ostalih delova bivše Ugarske u logorima nije vođena nikakva proantantina politika. Zato je kasnije njihovo opredeljenje za revoluciju bilo često dinamičnije, umesto nacionalnog oslobođenja i formiranja zajedničke države, oni su verovali u mogućnost izbijanja svetske revolucije. Saznanje o potrebi socijalnog oslobođenja, kod zarobljenika Srba iz Vojvodine, počinje još od februarske revolucije, a svoju kulminaciju dostiglo je naravno, za vreme oktobarske revolucije. U opredeljenje za aktivno učešće u revolucionarnoj borbi na strani boljševika, i ulazak u sastav internacionalnih jedinica, nije uvek presudnu ulogu imao ideološki momenat, nego težnja za obračunavanjem sa kontrarevolucionarnim elementima i stvaranjem uslova za povratak u domovinu. Ideološki najsvesniji internacionalisti, a pogotovu oni koji su bili učlanjeni u političke organizacije i inostrane sekcije, verovali su u skorašnje izbijanje revolucije, i osuđivali postupke socijaldemokratskih partija koje su za vreme rata pomagale napore svoje sopstvene buržoazije. U toj oceni nije bilo razlike ni u odnosu na Srpsku socijaldemokratsku partiju jer njen dosledan stav nije bio dovoljno poznat stvaraocima Komunističke partije Srba, Hrvata i Slovenaca (boljševika). Ideja o oružanom povratku u sastavu internacionalnih jedinica nije bila rasprostranjena samo u pojedinim jedinicama, kao na primer, u Jugoslovenskom komunističkom puku.

Posle propasti Mađarske Sovjetske Republike u Mađarskoj sekciji Ruske Komunističke partije (boljševika) jedno vreme je preovladala ideja:

»Sa oružjem u ruci kući, radi stvaranja druge Mađarske Sovjetske Republike.« Ovu koncepciju prihvatili su i vojvođanski mađari.

O broju aktivnih učesnika u oktobarskoj revoluciji na teritoriji Vojvodine nemamo sigurnih podataka. U Arhivu Centralnog komiteta Saveza Jugoslavije čuva se oko 1200 izjava preživelih učesnika revolucije sa područja Vojvodine. To ne znači da je bilo toliko i boraca. Njih je bilo višestruko više, pa se orijentaciono ceni da broj oko 50 000 Jugoslovena nije preteran. Mađarska istoriografija, pak, spominje cifru od oko 80 000—100 000 učesnika Mađara, a među njima je svakako bilo i priličan broj Mađara sa područja Vojvodine. Uzimajući sve te okolnosti u obzir, ceni se da broj učesnika u oktobarskoj revoluciji sa teritorije Vojvodine iznosi nekoliko hiljada.

Vojvođanski internacionalisti, bez razlike na nacionalnost, za vreme istorijskih revolucionarnih događaja u Sovjetskoj Rusiji od 1917. do 1921. godine zajedno sa internacionalistima drugih narodnosti časno su ispunili svoj internacionalni dug u odbrani tekovina revolucije i mnogi su od njih dali svoje živote. Bilo je među njima i takvih koji su ostali u Sovjetskoj Rusiji i uključili se u socijalističku izgradnju, a neki su postali i istaknuti politički ili vojni rukovodioci.

УЧАСТИЕ ВОЕВОДИНЦЕВ В ОКТЯБРЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ

Резюме

Установлено, что во время Первой мировой войны с выше двху миллионов солдат австро-венгерской армии, отправленных на восточный фронт, попало в плен. Немало военнопленных было с территории Воеводины (венгры, сербы, немцы, буневацы, словаки, русины и др.). Их разместили примерно в 400 лагерях для военнопленных: из них около трехсот лагерей было размещено в европейской части России и около ста — в азиатской.

В 1915. и особенно в 1916. годах в отдельных лагерях среди военнопленных-социалистов и по их инициативе в таких городах как Томск, Самарканд, Оренбург, Серпухов, Ростов, Чита и др. начали формироваться марксистские кружки антимилитаристов; эти кружки были интернациональными по своему составу. Такую нелегальную революционную группу сформировали в то время среди военнопленных в Чите Миллер Арнольд и Стейнхард Йожеф — также военнопленные, венгры по национальности, родом из Панчева. Йожеф Секель, революционер из Сомбора, занимался социалистической пропагандой среди военнопленных в Самарканде.

В Первой и Второй добровольческой дивизии среди вернувшихся с фронта, в Добрудже, накануне февральской революции, была создана революционная организация, в которую вошел и воеводинец Никола Грулович, сапожник по профессии, из Румы, и Михайло Грубанов — также родом из Воеводины.

Февральскую буржуазно-демократэческую революцию большинство военнопленных приняло с восторгом. Начинается сотрудничество между наиболее сознательной частью военнопленних и большевиками. Результатом этого сотрудничества было массовое участие военнопленных в праздновании 1 мая. В то время в Первой сербской дивизии действовал нелегальный комитет, в который были выбраны известные в то время деятели рабочего движения — воеводинцы Спасое Стейич из Сомбора, Йован Шипош — также из Сомбора, Сава Лазич из Лалича и Лазар Манойлович из Нови-Сада.

Югославский историк др. Богумил Храбак в одной из своих работ также упоминает некоторых воеводинцев — выдающихся организаторов или членов

антимилитаристских групп и кружков социалистов. В Астрахани в военном лагере действовал, например, Лазар Вукичевич — работник типографии из Сомбора, бывший до войны одним из редакторов газеты „Свобода".

Непосредсвтенно после победы Октябрьской революции правительство рабочих и крестьян первое время не особенно рассчитывало на массы военнопленных как на продолжительную вооруженную поддержку в защите завоеваний революции.

Во второй половине марта 1918. года был основан сербско-советский батальон в Астрахани, где заместителем командира был Лазар Ранкович из села Черевич. Во всех этих отрядах, кроме югославов, были и представители других национальностей Воеводины.

Среди воеводинцев — участников революционных событий в Сибири следует выделить Деже Форгача, находившегося в лагере в Красноярске и ставшего членом РКП(б) весной 1918. года. Позднее он был убит контрреволюционерами.

Важным этапом в политической организации югославов является формирование иностранных секций РКП(б) — сюда входили и венгерские и югославские секции. В венгерскую секцию больше всего входило венгров из Воеводины; в югославскую секцию, сформированную немного позже, были включены и югославы-воеводинцы.

Самой крупной югославской коммунистической организацией в 1918 году была Царицынская южнославянская группа, в которой работали выдающиеся воеводинские революционеры — коммунисты (Михайло Грбанов Миша, Лазар Манойлович, Никола Грулович, Йован Шипош и др.). Вообще воеводинские революционеры выделялись по своей активности из тех групп, тде югославы были в большинстве. В сформированном в то время Первом югославском коммунистическом полку боролись выдающиеся воеводинские коммунисты (Никола Грулович, Лазар Зорич, Йован Шипош и др.). Особо следует упомянуть революционную деятельность Ратко Стойкова из Чуруга. В материалах—воспоминаниях есть много интересных фактов о воеводинцах, которые в массовом количестве служили в Первом саратовском интернациональном полку.

После заключения мирного договора с Австро-Венгрией и распада двойной монархии на повестку дня встал вопрос об отправлении революционеров на родину. Была основана Коммунистическая партия сербов, хорватов и словенцев во главе с исполнительным комитетом, состоящим из семи членов. Среди членов этого комитет были и два воеводинца: Лазар Вукичевич и Любомир Мойин; и из шести заместителей один также был воеводинец — Жарко Табакович из Стара Пазовы.

Был разработан детальный план создания сети организаций Коммунистической партии сербов, хорватов и словенцев. Этот план, распространяясь на район теперешней Воеводины, включал в нелегальную работу следующие районы: Нови—Сад, Земун, Руму, Сремска—Митровицу, Сомбор, Панчево, Велики Бечкерек.

Воеводинские революционеры, оставшиеся в Советской России, продолжали участвовать в революции, отстаивая ее завоевания, вплоть до ее победы.

LOGOŠI, ZELENI KADAR I ZBIVANJA PRI PREVRATU U VOJVODINI 1918.

Dr Bogumil Hrabak

Prvi imperijalistički rat izbio je posle više decenija mirovanja i znatnog privrednog i kulturnog napredovanja. Široki slojevi naroda u Habsburškoj Monarhiji nisu bili psihološki pripremljeni za rat, bez obzira na dugogodišnja nacionalna trvenja. Kad su otpočela neprijateljstva, najpre su mase nacionalno potlačenih, a u poslednjoj godini rata, i drugih naroda na razne načine sabotirale vođenje rata. Umesto nekog aktivnog, nacionalno-oslobodilačkog gibanja, koje se u prvim godinama očitovalo samo na vatrenoj liniji fronta, prelaženje na stranu protivnika ili dobrovoljno zarobljavanje od samog početka rata u Vojvodini javljali su se kao oblici izbegavanja ratnih napora. Takvo raspoloženje je nastalo ne samo zbog shvatanja da postojeća država zbog nacionalne neravnopravnosti nije prava domovina, nego i zbog izvesnog socijaldemokratskog agitovanja protiv rata među gradskim radnicima i u redovima seoskog proletarijata. Ta pacifistička agitacija imala je manje efekta prvih meseci, s obzirom da su industrijski radnici u početku rata ređe pokretani na vojne dužnosti. Kod agrarnog i zanatskog proletarijata u austrougarskim zemljama sa otvorenim nacionalnim pitanjem treba za 1914. i 1915. godinu konstatovati prelaženje neprijatelju, a nešto kasnije i stupanje u dobrovoljačke formacije, za koje se verovalo da će imati nacionalno-oslobodilačku ulogu. Kod seljačkih masa već u početku rata ispoljilo se izvlačenje iz ratnog programa Beča i Pešte i to u različitim individualnim vidovima izbegavanja vojne dužnosti: veštačkim kvarenjem zdravlja (naročito očnim i venerićnim bolestima), podmićivanjem vojnih i civilnih organa vlasti, odlaganjem odlaska zbog neodložnih privrednih potreba, odbijanjem prijema oružja zbog navodnog nazarenstva itd. Kod rezervista iz redova bogatijih banatskih seljaka u jesen 1914. već su se širile preporuke o pre-

begavanju Rusima pa i o skrivanju oko sela i na salašima.[1] Ipak, nejavljanje u komande ili dezertiranje iz pozadinskih jedinica, koje je srazmerno bilo retko do konca 1915. godine, nije obuhvatilo siromašnije vojne obveznike, jer je takve begunce trebalo hraniti i snabedvati drugim potrebama u uslovima kad oni sami nisu privređivali i kad obično nije bilo drugih članova porodice koji bi mogli dobro obrađivati polja.

U oblastima današnje Vojvodine vlasti su odmah po otpočinjanju rata zatvorile znatan broj pripadnika srpske buržoazije i njene inteligencije. Politička pasivizacija buržoazije trajala je do početka jeseni 1918. godine. Buržoazija je tako u osetnijoj meri nestala sa istorijske pozornice kao neposredni politički faktor. Ni pravoslavna crkva nije revnosnije delovala na vojne obveznike da ostanu verni zakletvi kralju, kao u nekim drugim zemljama katolička crkva. Mesto buržoazije nije ostalo upražnjeno, nego su ga popunile radne mase, naročito imućne seljačke, na koje je već sa izbijanjem rata bačen veliki deo ratnog tereta. Gurnut u vrtlog ratnih događaja, seljaka iz redova potlačenih nacija dosta je brzo politički progledao, te je u njemu sazrela odvratnost prema militarizmu, koji je toliko bio potreban osvajačkoj buržoaziji, birokratiji, vojnoj kasti, pa i dvoru. Otpor u srpskim i rumunskim seljačkim masama imperijalističkom ratu značio je u isto vreme i želju za promenom vladajućeg režima i čežnju za nacionalnim ujedinjenjem sa slobodnim državama izvan sklopa Monarhije. Za tu istovremeno i nacionalnu i socijalnu rezistenciju instruktivan je primer sela Borče (kraj Pančeva). Čim je izbio rat, siromašni stanovnici toga mesta poslali su deputaciju u Beograd da traži oružje kako bi otpočeli nacionalnooslobodilačku borbu. Austrougarske vlasti su pohvatale začetnike toga poduhvata i njih 29 streljale u Pančevu. Od ubijenih bilo je: 16 sopstvenika patuljastih poseda, dvojica seoskih zanatlija, dvojica zanatskih kalfi i devet poljoprivrednih radnika, dakle nijedan nije bio ni kulak, pa ni srednjak (Borčani su se digli i u jesen 1918. godine protiv načina oslobođenja, jer su očekivali i socijalnu slobodu). Uostalom, čak ni šef toliko optuživane »Narodne odbrane« u Vojvodini, poznati banatski intelektualac Vasa Stajić, prilaženje nacionalnoj organizaciji nije shvatio kao odricanje od socijaldemokratije, nego kao pojačanje borbe trudbeničkih slojeva.[1a] Prilikom opercija oko Save avgusta 1914, sa sremske strane davali su znake o austrijskoj vojsci i pastiri,[2] dakle opet ljudi iz siromašnijih slojeva, nezavisno od svoje buržoazije.

---

[1] M. Lukić, *Nemirno ognjište. Zapisi iz prošlosti Sremske Kamenice*, Novi Sad 1967, 74—5; M. Lukić, *Crveno uporište. Hronika sela i kamenoloma Rakovac*, Novi Sad 1974, 67—8; Z. Končar—Lj. Tabački, *Uvek u borbi*, Novi Sad 1970, 44.— Rumuni su bili elemenat uvek spreman da beži od smrtne opasnosti na frontu. Rumunski sveštenici su, navodno, nagovarali i mlade regrute da prvu priliku iskoriste da pobegnu iz jedinice (A. von Cramon, *Quatre ans au G. Q. G. austro-hongrois pendant la guerre mondiale comme représentant du G. Q. G. allemand*, Paris 1922. 26).

[1a] A. Lebl, *Spajanje socijalnog i nacionalnog fronta borbe uoči ujedinjenja (1918)*, ciklostirano saopštenje na naučnom skupu »Stvaranje jugoslovenske države 1918«. Ilok 17—20. V 1979. — O stradanju patriota iz Borče vidi i: M. Tomandl *Pančevo za vreme prvog svetskog rata*, Zbornik Matice srpske za društvene nauke XXIV, Novi Sad 1959, 98.

[2] A. Vrgoč, *Moje uspomene na svjetski rat*, Zagreb 1933, 22.

U jednom bačkom puku sa dosta bogatih srpskih seljaka, i Rusina u Sremu avgusta 1914, već su ubijani oficiri zbog okrutnog držanja. Vlasti su računale sa nepouzdanim selima u kojima je vojska proturala lažne vesti, jer se računalo da će ih seljaci dostaviti Srbijancima. Uzeti su taoci, mada podanici, i nije se smelo izlaziti iz naselja bez posebnih propusnica. Zanimljivo je izlaganje jednog slavonskog Hrvata, oficira u tom puku: grad je bio prorežimski, nacionalistički i militaristički nastrojen (i Mađari u Novom Sadu i Hrvati u Petrovaradinu), dok su seljaci iz bačkih slovenskih sela odlazak svojih ljudi na front popratili naricanjem. Među ratobornim karikaturama na vagonima pri odlasku na ruski front bilo je i nekih koje su pokazivale bespomoćnog vojnika, bez oružja. Kad je pomenuti puk prispeo u Galiciju, još u prvoj polovini oktobra 1914. bilo je oficira koji su tvrdili da su šume bile pune dezertera, markiranata i simulanata, što je uticalo i na Ruse da na određeni način upravljaju svoju topovsku vatru.[3]

Srem i Banat su pre drugih južnoslovenskih i austrougarskih oblasti dobili svoje vojne begunce. »Tako su u poznu zimu — piše Nikola Grulović — pre osvita proleća 1915. godine, prve laste zelenog kadra stigle u svoja gnezda.«[4] Ipak, dezerterstvo nije bilo nikakav specijalitet austrijskih Jugoslovena, pa ni drugih naroda Habsburške Monarhije; bilo ga je u svima zaraćenim državama, u oba tabora.

Protivljenja daljem učešću u ratu zbog postojećeg socijalnog i nacionalno-političkog stanja masovnije se javilo u 1916. godini. Sredinom te godine građansku poslušnost počeli su otkazivati u Vojvodini ne samo potlačeni narodi. U prvoj polovini jula, na primer, bolesnici u novosadskoj gradskoj bolnici priredili su bunt zbog slabe hrane; njihovo lomljenje inventara prekinuli su vojnički kundaci i bajoneti.[5] O protivratnom raspoloženju delimično svedoči i veliki broj zarobljenika u Brusilovljevoj ofanzivi (juna—jula 1916. preko 400 000 boraca, većim delom iz slovenskih jedinica) pa i u ofanzivama na italijanskom frontu. Udaljavanje iz kadra posebno se zapažalo kod imućnijih obveznika ako su pripremani za front na svojoj zavičajnoj ili bar etničkoj teritoriji. Napuštanje logora i egzercirana tuđem jezičkom području retko se dešavalo, jer je begunac imao minimalne šanse da će se dokopati svog sela. Odsustva su već u to doba bila i u austrougarskoj vojci najbolja mogućnost individualnog izlaska iz rata.[6] Dezertera u ugarskoj polovini države bilo je 1916. godine 218 032 (od kojih je bilo uhvaćeno 38 866). Tada su begunci i njihovi gonioci 123 puta upotrebili oružje (prethodne godine samo 93, a prve godine rata 17 puta). Dezertiranje je, ipak, pre značajnih zbivanja u proleće 1917. godine, posle vrlo hladne i gladne zime, moglo izgledati beznadežno. Cifre pokazuju da je tek u 1917. godini pojava dezertiranja postala masovna: u ugarskoj polovini države te godine registrovano je 452 417 begunaca (sa uveća-

[3] Isto, 52—4, 21, 25, 29; 16 i 20; 44—5; 151.

[4] N. Grulović, *Jugosloveni u ratu i revoluciji*, Beograd 1962, 28.

[5] Magyarország (Budapest) 15. VII 1916.

[6] K. Pichlík, *Pobune Jugoslovena u austro-ugarskoj vojsci u proleće 1918. godine*, Vojnoistorijski glasnik, br. 6/1964, 79— 80, 97, 101.

njem od 216% u odnosu na prethodnu godinu), sa 464 slučaja upotrebljenog oružja.[7]

Bečkerečka 29. pešadijska regimenta, veoma poznata po predavanju na ruskom frontu, dala je nešto više vojnih begunaca, i to ne samo među Srbima, nego i u redovima Rumuna torontalske županije (na primer, iz sela Ovci).[8] U Baranji, u rano leto 1917. godine, zapažena je u ataru jednog srpskog sela grupa od 15—20 tobože Cigana, koja je izvršila 19 provalnih krađa i otimačina i koja je oterala mnogo stoke; žandarmerija je organizovala obimnu poteru, ali bez rezultata, jer su se »banditi« danju skrivali po šumarcima,[9] uživajući, bez sumnje, podršku susednog jednovernog stanovništva. Jedan prolaznik je (septembra 1917) zabeležio da su kukuruzna polja južnog Srema (Surčin, Kupinovo) bila puna momaka odbeglih sa bojišta, koji su danju boravili u poljima pekući zreli kukuruz, a noću se spuštali u sela i tu noćili.[10] Priliku za ostajanje pokraj kuće pružala su ne samo odsustva, nego i ekspedicija ranjenika i bolesnika u pozadinske bolnice.[11] Razume se, prilikom bežanja iz konvoja trebalo je poznavati nemački i mađarski jezik i mađarske gradove, jer su tek posle kobaridske bitke (u jesen 1917) ukinute legitimacije za vojnike i vojne obveznike, čime je olakšano presvlačenje vojnika u gradska odela i njihovo kretanje.[12] Dok je u Sremu narod u tim beguncima mogao videti »kadar«, dakle mnoštvo, nešto kao jedinicu u polju, u Bačkoj pa i u Banatu tada dezerterstvo još nije imalo masovan karakter, nego još bila reč o pojedinačnim beguncima, dakle »logošima«.

Iako je i tokom 1917. godine dezerterstvo imalo samo karakter protivratnog akta, ipak je ono postalo tako masovno (sa znacima ekonomsko-socijalne krize i nacionalno-političke separacije) da se moglo govoriti ne samo o individualnom sabotiranju ratnih dužnosti, nego o opštijoj pojavi, u kojoj su masovnije uzeli učešće upravo predstavnici siromašnijih slojeva naroda. I pre pravog uticaja Rusije (pre oktobarske revolucije) došla je do zrelih kontura klasna podvojenost, koja je u rudimentalnoj formi postojala već od

[7] A magyar munkásmozgalmi történetek válogatott dokumentumani (u daljem tekstu: MMTVD), k. V, Budapest 1958, 207, n° 175, izvestaj inspektora mađarske žandarmerije, general-majora Ferry-a od 12. V 1918. ministru domobrana o merama koje bi trebalo preduzeti da se spreci širenje dezerterstva; K. Ricnik, n. n., 12, bel. 11; R. G. Plaschka — H. Haselsteiner — A. Suppan, *Innere Front* (u daljem tekstu: R. Plaschka), B. II, Wien 1974, 94.

[8] V. Kolaković, *Naselje Ovča*, Godišnjak grada Beograda VII (1960), 130. — U selu Karlovu je 1916. godine bilo već oko 160 logoša. Krili su se u manjim grupama po ataru, u gustoj trsci bare kraj sela i u ritu kod Tise. Imali su organizovano stražarenje, patroliranje protiv potera i uspostavljenu vezu sa salašima i selom. Za hranu koju su nepozvani uzimali seljacima na polju, pomagali su im u poljskim radovima. Njih dvojica su pri vršidbi otišli i u selo, ali su prokazani i ubijeni pri bežanju pred žandarmima (M. Popov, *Jedinstveni u borbi* (hronika Novog Miloševa), Novi Sad 1977, 25—7. — U Kumanu neki logoši su se početkom 1917. skrivali u svojoj kući, obučeni u žensko odelo (Z. Končar—Lj. Tabaćki, n. d., 44).

[9] Jadran (Buenos Aires) 17. XI 1917, 3 (na osnovu pisanja lista Magyar Hirlap iz Pečuja od 22. VII 1917).

[10] L. Savićević, *Iz ropstva u slobodu*, Beograd 1922, 21 — Tada je povećan broj logoša i u Karlovu (M. Popov, n. d., 27).

[11] Praksa logoša iz sela Ostojićeva u severnom Banatu: R. Veselinović, *Istorija Ostojićeva*. Novi Sad 1974, 177.

[12] Lj. Pivko, *Informatorji*, Maribor 1925, 82.

samog početka rata između trudbeničkih masa, s jedne strane, i plemstva buržoazije, činovništva i oficirskog kora, s druge. Posle tri godine ratnog stanja bilo je sasvim jasno da rat ne pogađa jednako ni sve oblasti države, ni sve društvene slojeve, pa čak ni sve frakcije same buržoazije. Od sredine 1917. godine, pored individualnog dezerterstva, u oblastima sa otvorenim nacionalnim pitanjem javio se i zeleni kadar. Za Vojvodinu on je tada bio karakterističan samo za Srem.

Januara, februara i marta 1918. godine u ugarskom delu države uhapšeno je 44 611 vojnih begunaca, uz 275 slučaja upotrebe oružja. Inspektor mađarske žandarmerije tražio je da se dezerteri kvalifikuju kao izdajnici otadžbine i da se uhvaćeni streljaju. Dezerteri su se početkom 1918. godine sve više udruživali u grupice, koje su pljačkale i dolazile u sukob sa poternim odeljenjima. Zbog toga je sugerisano da se korpusu za gonjenje begunaca dodeli 6000 iskusnih žandarma i preduzme niz preventivnih mera, da se stanovništvo zaplaši kako ne bi pomagalo gonjene.[13]

Na povećanje pomenutog vida sabotiranja ratnih napora uticalo je nekoliko okolnosti. Propaganda socijaldemokrata, u odbrani oktobarske revolucije, znatno je uticala na popuštanje borbenog morala ugarskih trupa i na udaljavanje iz jedinica. Kadar dezertera povećavan je i posle neuspelih vojnih pobuna. Posle poznate pobune 6. novosadskog puka u Pečuju (maja 1918), vlasti su preduzele korake da spreče da se 400 vojnika, koji su pošli ka jugu, susretnu sa grupicama zelenog kadra u široj okolini Novog Sada.[14]

U toku proleća 1918. godine Banat, i naročito Bačka, pošli su za primerom susednog Srema u prevazilaženju svog dotadašnjeg dezerterstva (logoša) u zeleni kadar, i to kako njegovim omasovljenjem, tako i unošenjem novih ideja. Novosadski socijaldemokrata Pavle Tatić nije mogao da prećuti značajnu okolnost u vezi s logošima: »Njihov je broj iz dana u dan sve više rastao, tako, da su se krajem 1917. i početkom 1918. godine formirali čitavi odredi begunaca, što je tada bilo vrlo popularno u narodu i nazivali se ‚zelenokadrovci'.[15] Znači, sa izmenjenim kvantitetom sledio je i nov kvalitet, koji se u narodu pojavio i novim imenom, kao nov pojam. Neki znaci pokazuju da je proces obrazovanja zelenog kadra u Banatu u proleće 1918. godine nešto zaostajao. Banat je izgubio mnogo ljudi zbog prelaženja Rusima i na drugim frontovima, a više nego Bačka i Baranja stradao je i u represalijama na početku rata. Biće, međutim, da je bio i malo opterećen i naglašenijim nacionalizmom, posebno na krajnjem severnom i krajnjem južnom delu svoje teritorije. Tu su logoši bili nešto više nacionalno predisponirani, dok se u središnjem delu Banata jače osećala socijalna nota.

Za proleće 1918. godine treba konstatovati i slučajeve dezertiranja i kod Mađara, ali pojedinačno, naročito u naseljima u kojima su živeli zajedno sa

---

[13] MMTVD, k. V, 207, n° 175. — Devetnaestog januara došlo je do pobune u 86. subotičkom puku ·*Magyarország története tíz kötetben*, k. VIII, Budapest 1976, 1296 (podatak dobijen od V. Kovačeva).

[14] D. Kecić, *Revolucionarni radnički pokret u Vojvodini, 1917—1921*, Novi Sad 1972, 99. — Postojala je čak i u redovima oficira pacifistička propaganda, ali se generali nisu mnogo plašili te propagande, mada su pripadnike armije zbog nje pozivali na vojni sud (A. Lebl, *Lutanja i saznanja*, Novi Sad 1975, 10).

[15] P. Tatić, *Vojni begunci*, Spomenica oslobođenja Vojvodine 1918, Novi Sad (u daljem tekstu: Spomenica), 15.

Srbima.[16] Ipak, iako je Srem tada predstavljao jedan od najvećih poligona zelenog kadra, nije bilo pojava, kao na Petrovoj Gori i u Galiciji, dakle, bliže frontovima, da su u zelenokadrovske baze stanovništva toga kraja dolazili vojni begunci i drugih nacija. U Sremu je inorodnog elementa bilo samo izuzetno i to sa same teritorije Srema a ne i sa strane. »Nacionalni« karakter vojvođanskog zelenog kadra vidi se i po tome što su dezerteri mogli računati na punu podršku ali samo svog nacionalnog življa, koji se brinuo da logoši i zelenokadrovci na vreme budu obavešteni o poterama. Nacionalni karakter stekle su i pesme koje su se 1918. godine javno pevale o junacima u zelenom kadru.[17]

Mladi i otresiti Branko Mirosavljević, zvani Ćupar, iz Srbobrana, izvodio je trikove i podvale vojnim vlastima, tako da su ti njegovi podvizi odmah ulazili u narodno predanje. Početkom 1918. godine njega su ipak uhvatili i streljali u Budimpešti. Stevan Mijatović Zec, iz okoline Novog Sada, isto je tako dobio svoje mesto u pesmi. Vojni zatvori početkom 1918. bili su puni dezertera. Oni su prvim marškompanijama, u zatvorenim vagonima i bez oružja, slati na bojišta. Neki od njih čupali su za vreme vožnje podove od vagona i ispred straže bežali iz transporta.[18] Juna 1919. i u Banatu i Bačkoj, na bazi povećanog dezertiranja, obrazovane su grupacije koje su se prepucavale sa poternim odeljenjima.[19]

Pošto lokalne potere nisu pružile očekivane učinke, u Bačkoj je između 10. i 20. juna organizovana velika potera. Za vreme njenog trajanja lišeno je slobode 11 016 lica, od kojih 5 070 dezertera. U okršajima pri gonjenju ubijeno je devet, a teško ranjeno pet osoba. Srpski živalj je štitio begunce u izgrađenim bazama u dvorištima ispod ambara, davao im hrane i čuvao oružje. Prilikom pomenute racije povedeno je i sedam žena zbog jatakovanja. Pored 2 074 pobeglih zarobljenika koji su bili pomagani od srpskog stanovništva, više od hiljadu lica oterano je zbog drugih krivica, u stvari kao odmazda za neprijateljsko držanje bačkih Srba prema mađarskim vojnicima i posebno prema poternim odeljenjima.[20]

U onim banatskim selima u kojima nije bilo stalnih žandarmerijskih stanica vojnici koji bi došli na odsustvo ne bi se vraćali u jedinicu dok ih žandarmi ne uhvate i sprovedu. Maja 1918. godine, međutim, bilo je obzanjeno da će svaki dezerter, kad bude uhvaćen, biti streljan ako se u datom roku ne prijavi prvoj vojnoj komandi. U rodbini begunaca javio se strah, ali se odmah ispostavilo da pretnja nije bila ozbiljna, te je sve ostalo po starom. Bilo je malo domaćinstava u čijoj se »nadležnosti« nije nalazio bar jedan vojni

[16] R. Veselinović, n. d., 176. — Još za 19. januar 1918. treba zabeležiti da se znatan broj vojnih obveznika razbežao posle otkazivanja poslušnosti pri utovaru u vagone na subotičkoj železničkoj stanici; povici su bili: »Živeo mir!«, »Dole rat!«, »Živela socijalistička revolucija!« (Plaschka I, 148). — Mađara logoša bilo je ... Srbe i u banatskom selu Padeju (M. Šećerov, *Hronika Padeja*, Novi Sad 1975, 55).

[17] P. Tatić, n. n., 15—6.

[18] Isto, 15. — U subotičkom logoru se 1918. godine nalazilo oko 1000 begunaca i svakog dana patrole su dovodile po 50—60 novih (T. Milenković, *Radnički pokret u Vojvodini 1918—1920.* Beograd 1968, 30 bel. 46).

[19] Arhiv Vojnoistorijskog instituta JNA, popisnik III, kut. 26, Srpska vrhovna komanda od 29. III 1919; T. Milenković, n. d., 21.

[20] R. Plaschka II, 95—6.

begunac.[21] U oružanim susretima aprila 1918. godine bilo je u nekim selima slučajeva ubijanja dezertera (Veliki Čanad, Itebej, Uzdin).[22]

U Sremu se u prolećnim mesecima 1918. godine krilo nekoliko hiljada zelenokadrovaca, posebno u zapadnom delu i u fruškogorskim šumama. Tu se njihov broj procenjivao na 6000 ljudi.[23] Na osnovu izjava zarobljenih austrougarskih vojnika, u italijanskoj vrhovnoj komandi raspolagali su podatkom da se u fruškogorskom zelenokadrovskom jezgru kriju obveznici 76. pešadijskog (Petrovaradin), 78. pešadijskog (Osijek), 28. domobranskog (Osijek), 12. ulanskog (kadar u Šapcu), 5. ulanskog i drugih pukova. U Srem je prešlo i nešto ljudi (navodno 1800) iz pobunjenog 6. puka u Pečuju.[24]

*

* *

Banat, Bačka i Srem pripadali su onim štokavskim srpskohrvatskim oblastima u kojima je u davnini cvetala hajdučija i gde je u masama postojala tradicija o nacionalnoj i klasnoj borbi na hajdučki način. U takvim krajevima u prvom svetskom ratu obično je zeleni kadar dobio pomalo »profesionalni« karakter. Ipak ova okolnost nije jače došla do izražaja zbog jedne druge činjenice: Vojvodina se od sredine 1918. godine dosta nalazila pod uticajem zarobljenika-povratnika iz Rusije. Pod uticajem ovih, u slovenskim oblastima Austro-Ugarske sa većim procentom varoškog življa počele su nastajati vojničke bune, a u agrarnim krajevima, odnosno među stanovništvom sa hajdučkim tradicijama, masovno protivratno držanje izraženo u dezerterstvu, počelo je da se prevazilazi i dobijalo je oblike stihijnog pokreta seljaštva protiv veleposednika. Do kraja aprila 1918. vratilo se oko 380 000 austrougarskih zarobljenika, do konca jula 517 000, a do 21. oktbra 664 500 bivših vojnika Habsburške Monarhije.[25]

---

[21] R. Veselinović, n. d., 177—178. — O naredbi iz Budimpešte aprila 1918. o »urlaubrima« vidi: Istorijski arhiv Beograda, Gradsko poglavarstvo Zemun 1918, Pov. br. 19 (Praes. — Pošto je na teritoriji Vojne komande Temišvara 5. jula 1918. bio zaveden preki sud za begunce, dnevno se prijavljivalo od 50 do 80 ljudi. Za kraj jula ipak je bio planiran nastavak racije od 17. jula, kad je uhvaćeno 704 dezertera (Plaschka II, 96). — U selu Elemiru (kraj Zrenjanina), gde je rodbina takođe čuvala svoje logoše i gde su se o njima pevale šalajke, begunci su, i pored čestih premetačina »perjaničara« (žandarma) noću obavljali poljske radove pa i išli u nadnicu kod bogatijih seljaka, uvereni da će im selo u slučaju opasnosti dati priliku da se skriju (M. Tapavički, *Hronika Elemira*, Novi Sad 1979). Još 1979. u tom selu je moglo biti nabrojano 30 logoša (Isto).

[22] Pregled listova br. 833 od 10/23. V 1918, str. 3 dodatka (prema listu *Világ* 10. V 1918).

[23] K. Pichlík, n. n., 79.

[24] Lj. Pivko, *Informatorji*, 84; A. Lebl, *Klasne borbe u Vojvodini i revolucionarne veze Vojvodine sa Mađarskom 1918—1919*, Zbornik Matice srpske za društvene nauke XXII, Novi Sad 1959, 27 (na osnovu građe iz Somborskog arhiva). — Za vreme carevog putovanja u Carigrad, maja 1918, železnička pruga u Sremu morala je biti obezbeđivana (Glaise-Horstenau, *Die Katastrophe, Zertrümmerung Oesterreich-Ungarns und das Werden der Nachfolgestaate*, Wien 1929, 248: mitraljezi pa i topovi zelenokadrovaca; R. Plaschka II. 85).

[25] K. Pichlík, n. n., 75—76. R. G. Plaschka (I, 286) za period do 4. septembra 1918. beleži dolazak 623 000, a do 12. oktobra — 670508 zarobljenika.

Svikavanje zarobljenika na »ruski primer« osetilo se uskoro po njihovom dolasku u Austro-Ugarsku, koja je na osnovu svojih klasno-socijalnih uslova sve više ličila na Rusiju neposredno uoči februarske revolucije. Pozadina je utonula u korupciju sa samovoljnim činovništvom, sa velikim zaradama iz špekulantske trgovine, uz bedu sirotinje, naročito gradske. Mađari, koji su inače bili verni borci vladi i dvoru, naročito su bili kivni na Jevreje, koji su se ne samo lako oslobađali vojne službe, nego za koje je mađarski siromašni svet verovao da nastoje da se rat što više oduži kako bi se još više obogatili.[26] U Novom Sadu su protivjevrejski programi zabeleženi već 8. aprila, pre nego drugde (u Krakovu 17. aprila).[27] Takvi postupci predstavljali su parcijalnu i nacionalističku primenu borbe protiv ratnih bogataša. Sovjetske vlasti su nesumnjivo znale da postoji veliki broj vojnih begunaca između Save i Dunava.[28] Agitatori su onim zarobljenicima koji su izrazili želju da se vrate kućama sugerisali da idu u zeleni kadar i da dezorganizuju austrougarsku vojsku.[29] Jedan povratnik, rodom iz Bežanije, govorio je kako će ljudi u rodnom kraju biti mirni i zaboraviće na zakletvu koju su dali u Rusiji da se bore, nego, će kad budu dovedeni na front, dati znak neprijatelju i položiti oružje.[30]

Prvi povratnici (inače najkasnije zarobljeni i sa najmanjim učešćem u ruskim zbivanjima) revolucionisali su se, po povratku u Monarhiju, zbog šikaniranja pri političkoj rehabilitaciji po specijalnim logorima, uz teško ostvarljivu želju da dobiju duži boravak među svojima, sa slabom hranom i bez uniformi.[31] Za povratnike nije bilo odela, te su avgusta 1918. dobili samo kokardu i vrpcu oko ruke, što je i najdisciplinovanije vojnike dovodilo u dilemu da li su bez uniforme uopšte vojnici i koliko je još snažna država za ko ju treba da ginu.[32] Glavni saveznik malobrojnih pravnih revolucionara bila je opšta beda i grubi postupak vojnih vlasti.

U Velikom Bečkereku (Zrenjaninu) 25. aprila pobunili su se povratnici Slovaci u jednoj četi 12. pešadijskog puka; njihov predstavnik, posle odbijenog ručka, dobacio je oficirima da se prednost daje Mađarima i Nemcima, a da su Slovaci poslednji izmet za komandno osoblje.[33] Nisu bez osnove Jaša Tomić i drugi vojvođanski buržoaski političari izvestili vojvodu srpske vojske Petra Bojovića nešto kasnije: »Posle dolaska većih masa naših zarobljenika iz Rusije, pojačan je u velikoj meri tzv. zeleni kadar i tu su ljudi po-

---

[26] K. Plavšić, *Vitorio Veneto*, Ratnik br. 1/1925, 181—182.

[27] J. Opočenský, *Konec Monarchie Rakousko-Uherské*, Praha 1928, 175.

[28] Na primer: Arhiv CK SKJ, Velika oktobarska socijalistička revolucija XCVII — 261—97, pregled štampe od 20. X do 2. XI 1918, sastavljen od austrougarskog odeljenja Vojnostatističkog odseka Sveruskog glavnog štaba.

[29] *Vidovdanski atentat pred sudom*, Beograd 1922, 244 (izjava V. Ćopića).

[30] D. Janković—B. Krizman, *Građa o stvaranju jugoslovenske države I*, Beograd 1964, 290. — O Kosti Kokotoviću iz Bežanije vidi i: F. Čulinović, *Odjeci Oktobra u jugoslovenskim krajevima*, Zagreb 1957, 109.

[31] K. Isović, Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH VII, Sarajevo 1967, 399.

[32] R. Plaschka I, 282, bel. 12; 280 i dalje; 286 i 283.

[33] Isto, 284, 289—290.

čeli da bivaju jedna posebna kasta čija se načela potpuno podudaraju sa [...] idejama boljševičke struje koja je razorila Rusiju.«[34]

U Bačkoj su zelenokadrovci počeli da se oružano sukobljavaju sa žandarmima prvih dana juna 1918. godine, kad se oko 400 vojnika nakon pobune u Pečuju, u grupicama spuštalo ka jugu, gde su očekivali podršku stanovništva, ali je oko Novog Sada došlo do okršaja sa žandarmima i ranjavanja sa obe strane.[35] U Novom Vrbasu zeleni kadar je koncem istoga meseca napao na jedan veleposed i sa njega poneo veću količinu hrane i 17 000 kruna. U Srbobranu se tih dana desio sudar između dezertera i žandarma, u kome je poginulo nekoliko čuvara javnog reda; službena relacija je tvrdila da »se srpsko stanovništvo pripremalo na pobunu«.[36] Avgusta 1918. u Budimpešti su javno streljana dva Srbina: Josif Matić, koji je 11 puta bežao iz jedinice i to četiri puta posle proglašenog prekog suda, i pešak Vukotić, koji se kao dezerter bavio džeparenjem u mađarskoj metropoli, te koji je ponovo pobegao pošto je bio uhvaćen.[37]

Srem je bila oblast tipična po razvijenom zelenom kadru. Nije slučajno glasilo Mađarske grupe RKP(b) u Sovjetskoj Rusiji *Szocialista Forradalom* (od 28. septembra 1918.) smatralo da se u Sremu »već žari iskra budućeg plamena jednog od prvih oružnih ustanaka u Monarhiji«. List je naglašavao da se aktivnost zelenog kadra u Sremu nije iscrpljivao samo u borbi protiv gonilaca dezertera, nego se ogledala i u oružanim napadima na »eksploatatorsku klasnu državu, njene dželate i džentriju«.[38] U toku leta 1918. dolazilo je u Sremu, posebno u Fruškoj gori, do bojeva između zelenog kadra i poternih jedinica žandarmerije i vojske; u operacijama su bili upotrebljavani mitraljezi pa, navodno, i topovi.[39]

U ravnom delu Srema, u prvoj polovini juna 1918, takođe su postojali zelenokadrovski odredi. Zapovednik jednog takvog bio je Mika Ostojić, iz Kupinova, koji je upadao u državne i opštinske urede i tražio municiju; u šumi je imao četu od sto boraca, a sam je sa manjim odeljenjem ulazio u sela, gostio se po seoskim krčmama i to na račun bogatih seljaka, posebno Nemaca, zahtevajući, svečana kola za odlazak u susedna sela. Za vreme njegovog boravka u selu dolazili bi da ga pozdrave lokalni vojni begunci (»mirni«, van zelenokadrovskih četa), a mnogo mu je bila naklonjena seoska sirotinja, tj. nadničari, te je sreska vlast pretpostavljala da se može desiti da mu se neko od ovih i priključi. U četama je izuzetno bilo i begunaca sa stra-

---

[34] TVII, III — 26, Operacijski dnevnik Vrhovne komande od 29. III 1919; T. Milenković, n. d., str. 21, bel. 50.

[35] J. Opočenský, n. d., 147; K. Pichlík, n. d., 97—102; Janković—Krizman, *Građa I*, 250; D. Kecić, n. d., 98—99. — Nikola Gaćeša (*Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj 1918—1941*, Novi Sad 1968, 37) drži da je u Bačkoj 1914—1917. vladao prividan mir, a da se od početka 1918. osećalo previranje ne samo zbog izbijanja oktobarske revolucije u Rusiji nego i zbog gibanja u susednim oblastima, pre svega u Banatu.

[36] D. Kecić, n. d., 99.

[37] MMTVD, k. V. 255, nº220.

[38] Isto, 257; G. Milenković, n. d., 21—22; D. Kecić, n. d., 101.

[39] K. Pichlík, n. n., 79; A. Lebl, *Klasne borbe*, 27. — U šumama oko Iriga boravilo je nekoliko stotina zelenokadrovaca a neki Irižani su u ovoj grupi i poginuli (T. Iskljuljev, *Raspeće srpskog naroda u Sremu 1914. i Mađari*, Novi Sad 1936, 183).

ne, pa i drugih narodnosti, na primer, Nemaca. Zelenokadrovci su se u selima raspitivali i za »braću komite«, pod kojim imenom su lokalne vlasti podrazumevale druge zelenokadrovce. Sami zelenokadrovci su pod komitskim pesmama podrazumevali pesme iz doba srbijanskih komita u Makedoniji. Ostojićeva grupa pretila je žandarmima, naročito ako bi pomagali pri sprovođenju rekvizicije.[40]

U šumi »Crkvina« u ataru opštine Neštin (iločki srez) 31. jula primećena su četiri zelenokadrovca sa puškama, od kojih su dvojica bila obučena u rusko vojničko ruho,[41] dakle bili su Rusi zarobljenici ili manje verovatno povratnici. Prisustvo nacionalno inorodnih elemenata, pogotovo ruskih zarobljenika, nije ni u šumi ni u akcijama smetalo.

Aktivnost zelenog kadra u ravnom ili gušće naseljenom Sremu bila je manja. Tokom avgusta 1918. u južnom Sremu javile su se i akcije »vojnih begunaca hajduka«, svakako sa strane, iz Fruške gore. Naročito su bila ugrožena naselja: Karlovčić, Deč, Ašanja, Obrež, Progar i Kupinovo. Rekvizicija je stvarno bila obustavljena, jer se činovništvo bojalo da vrši dužnosti. Begunci su oduzimali namirnice stanovništvu, a naročito su bili ugroženi magacini. U Deču je opasnost pretila vojnom odeljenju koje je presovalo slamu i seno. Vlasti se nisu plašile »mirnih« dezertera i onih koji su prekoračili odsustvo, jer su oni obavljali poljske poslove i držali se svojih kuća. Racije je trebalo upraviti protiv »begunaca hajduka«, koji su plenili i ulazili u krv. Povratnici iz ruskog ropstva navodili su »da sadašnje naše stanje sliči malo na tamošnje (rusko) onog doba, kad se je počela držati državna vlast«.[42]

Sreski načelnik u Rumi realno iako tendenciozno odredio je socijalnu strukturu zelenog kadra: »U vojnom bjegstvu, koji pljačkaju i haraju nalaze (se) sami ljudi beskućnici, nadničari, cigani, itd., a k ovima se pridružiše mnogi iz kaznione pobjegli zločinci; pošteniji i imućniji ljudi, ako nisu na frontu, oni su legalno na dopustu i oprošteni da svoja polja obrađuju«. Zelenokadrovci »ugroziše već u najvećem stepenu sigurnost osobe i imetka pojedinaca, a potom i sigurnost opću — državnu. Njihova moć, bolje drzovitost, ide već tako daleko da su oni u pojedinim selima upravu preuzeli u svoje ruke, te je time nastala u mnogim od ovopodručnih sela sa strane vojnih begunaca prava strahovlada.« Odvodili su i klali stoku, nametali velike svote novca pojedincima u ime otkupa, ubijali ljude, dirali žene i devojke, presretali putnike na drumu, sprečavali opštinske službenike u službenoj dužnosti. »Ovdje je dakle borba materijalnih propalica protiv svakomu, koji ma šta poseduje. To je borba, koja nema nikakve političke boje, a koja je zasada na štetu poštenih i imućnih elemenata.«[43]

---

[40] J. Vidmar, *Prilozi građi za povijest 1917—1918.* Arhivski vjesnik, I, Zagreb 1958, 65—67.

[41] Isto, 72 (oteli su lugaru pušku s mecima i durbin).

[42] Isto, 74 — 75; D. Kecić, n. d., 100; G. Plaschka II, 83. — U selu Ležimiru (kraj Sr. Mitrovice), na nekoj seoskoj slavi, zelenokadrovci su zaigrali kolo, a kad je naišla patrola, preskakali su tarabe i sakrile se po skloništima; bili su naoružani lakim oružjem i narod ih je štitio (Saopštenje majke autora priloga koja je tada kao 18-godišnja devojka živela u Mitrovici i u selo je došla na poziv svoje poznanice).

[43] J. Vidmar, n. d., 73; D. Kecić, n. d., 100—101; Jaknović—Krizman, *Građa I, 264.*

»Mirni« seoski begunci nisu baš bili poslušni, ako se radilo o njihovoj sudbini. Kad su, na primer, dvojica žandarma (18. jula 1918.) uhvatili u selu Pavlovcu (pored Vrdnika) četiri dezertera, te su ih svezane držali u opštinskoj redarnici, drugih pet begunaca upali su u prostorije, ubili dežurnog žandarma, uzeli njegovo oružje i izbavili svezane drugove. Ministarstvo rata iz Beča skrenulo je pažnju hrvatskom banu na slučajevima da civilno stanovništvo širi vesti koje predstavljaju fantastična preterivanja o zelenom kadru, te da tako, posrednim putem, pomažu dalje dezertiranje. Uporedo sa suzbijanjem glasina valjalo je istražiti koliko ima istine u organizovanju neke eventualne zelenokadrovske organizacije.[44]

Poslednjih dana avgusta bataljon 22. ugarskog domobranskog puka iz Rume sa 150 žandarma i nešto vojnih obveznika gonio je dezertere iz atara sela Hrtkovaca, Klenka, Platičeva, Nikinaca, Grabovaca, Subotišta, Brestača, Ogara, Tovarnika i Obreža. Nije uhvaćen nijedan zelenokadrovac nego samo 56 »mirnih«. Domobrani nisu znali da se sviknu na akciju u šumi, te je racija protekla bez efekata. Dok su po šumarcima Posavine praštale puške i puškomitraljezi, u neposrednoj blizini rumskog garnizona, u selu Vognju, jedna skupina zelenog kadra vršljala je 31. avgusta po kućama. Sutradan, predvodnik najpoznatije čete Gruja Kojić, iz Donjeg Tovarnika, sa još devetoricom dezertera, bekrijao je i pucao u kafanskim sobama, oduzimao novac i zahtevao od opštinskih činovnika durbine. Uveče na troja kola odvezli su se ti junaci na salaš Ševića kraj pomenutog sela, odnevši oružje i municiju. Pripadnici šumskog kadra hvalili su se da se nikog ne boje. To im je narod verovao, jer se uverio da pomoći protiv njih ni od kuda nema. Stanovnici nesrpskih narodnosti stali su da se iseljavaju, pošto su im begunci poručivali da za njih u Sremu više nema mesta. Takvo opšte stanje iskoristili su javni notaroši da izraze nemogućnost svoga uredovanja u odborima za rekviziciju žetve. Ovo je, pak, dobro došlo krijumčarima, tako da je skupi šverc žitom cvetao.[45]

Krajem leta i prvih dana jeseni zeleni kadar je u znatnoj meri onemogućio redovan saobraćaj na pruzi Zemun—Karlovci, i to posebno večernjim i noćnim vozovima. Dezerteri su pod oružjem i u grupicama upadali u stanične prostorije, preteći službenicima i tražeći od njih hranu i drugo. U Čortanovcima su iz službene prostorije odneli odeće i posteljinu. Kako se noću oko staničnih zdanja neprestano pucalo, železničko osoblje se plašilo da obavlja redovne poslove. Staničnom osoblju su zbog toga podeljeni revolveri, kako bi se lično branili od prepada. Na naročito ugroženom delu pruge, kod zemunskih salaša, preduzeti su bili koraci da dopunski bataljon 31. puka uputi potreban broj vojničkih straža i patrola.[46]

Četvortog oktobra u toku noći četa do 35 naoružanih dezertera cernirala je selo Pavlovce i železničku stražarnicu kod Vrdnika.[47] Prvih dana toga meseca došlo je i do bunta seljaka u Šidu; asistencijom vojske povraćen je red.[48]

---

[44] J. Vidmar, n. d., 75—76.
[45] Isto, 79 i 78—79, 88 (cenzura vesti).
[46] J. Vidmar, n. d., 93 (30. IX 1918).
[47] Isto, 94; Janković—Krizman, *Građa II, 434.*
[48] D. Kecić, n. d., 101.

U sremskom zelenog kadru najradikalniji elementi i glavni podstrekači akcija bili su povratnici iz ruskog ropstva. Na njihovu inicijativu zeleni kadar nije samo plandovao po šumama nego je nastojao da preuzme i lokalnu upravu u svoje ruke; gde to nije bilo moguće, radilo se na tome da se onemoguće organi vlasti da obavljaju dužnosti u strahu da će dezerteri ostvariti svoje pretnje. Zelenokadrovci su napadali ne samo žandarme, finanse, državne i opštinske nameštenike, nego i sveštenike, ratne i seoske bogataše pripadnike veleposeda, učitelje uključene u službu otkupa namirnica i aprovizacije i uopšte »gospodu«. Polazni motiv bila je osveta za zla činjena porodicama ili beguncima lično. U Sremu, sa jakom klasnom diferencijacijom i na selu zelenokadrovci su bili sve »sami ljudi beskućnici i nadničari«.[49] Ugrožen je bio ne samo drumski i železnički saobraćaj, nego i proizvodnja uglja u vrdničkim rudnicima.[50] Organizovani dezerteri imali su u Sremu utvrđena skloništa, mašinske puške i uređeno snabdevanje, preko određenog nameta susednim selima. Zato racije u Sremu oko Rume 29—31. avgusta i poslednja oko 1. oktobra nisu mogle imati uspeha.[51] Uz sitnu otimačinu begunaca, narod je od njih imao i koristi, jer mu je ostalo žito u ambaru.

Na području Srema, sudeći na osnovu jednog izvornog navoda, bilo je u leto 1918. godine u zelenom kadru oko 7000 ljudi. Dešavalo se da su se pri operacijama gonjenja nemoćna odeljenja, izmorena stalnim pokretima i probijanjem kroz šumu i sama odmetala u goru i tako samo uvećavala kadar »slobodnih strelaca«.[52]

Pomenuti list *Szocialista forradalom* (28. septembra 1918.) doneo je i neke konkretne podatke o borbi »pravih revolucionarnih bandi« u Sremu i Hrvatskoj sa organima poretka. 5. septembra begunci su u selu Grabovci ubili vođu patrole i jednog žandarma i oduzeli im oružje i naboje. Sutradan su dezerteri u Erdeviku takođe lišili života jednog žandarma i uzeli mu pušku i municiju. Dan kasnije »zelenogardijski revolucionari« upali su u mlin vrlo bogatog Nemca Jakoba Milera u Inđiji, odneli mu svu zatečenu zalihu brašna i nametnuli su »ratni danak« u iznosu od 10 000 kruna. Krupni veleposednik Mihael Moč i njemu slični bili su primorani da isporuče sumu od 100 000 kruna. Svi imućni ljudi opština Karlovčić, Petrovčić, Deč i Kupinovo — obogaćeni zemljoradnici, sveštenici, opštinske ćate i drugi opljačkani su, a nametnuta im je i ratna »kontribucija«. Mađarski socijalistički glasnik u Rusiji hteo je da iza ovih akata nasilja vidi i akcije političkog značenja, pa čak i svojevrstan ustanak protiv ugnjetačke klase i države. Pomenute novine su pisale da se od zelenog kadra u Sremu ne plaši samo buržoazija na licu mesta, nego da i šire u Monarhiji, zbog rada zelenokadrovskih revolucionarnih

[49] J. Vidmar, n. d., 74—75, 72—73, 112; T. Milenković, n. d., 21; R. Plaschka II, 82—83.

[50] J. Vidmar, n. d., 75, 93, 94; P. Pekić, *Propast Austro-Ugarske monarhije i postanak naslјednih država*, Subotica 1937, 195. — O oružanoj borbi između zelenokadrovaca i regularnih trupa u Fruškoj gori u leto 1918. godine vidi: MMTVD k. V, 257, nº223; A. Lebl, *Klasne borbe*, 27.

[51] Glaise-Horstenau, n. d., 249; R. Plaschka I, 74 (namet selu po 30 vekni), 77, 81. — Načelnik obaveštajne službe austrougarske vojske, pukovnik Roonge, stvorio je o zelenom kadru predstavu kao o *organizaciji* dezertera, i to sa revolucionarnim ciljevima. (F. Čulinović, Odjek, 99, 4. avgusta 1918).

[52] D. Kecić, n. d., 101.

bandi kao žarišta otvorenog oružanog ustanka, nestaje i moći cele bužoaske države.[53]

U severnom Banatu broj logoša uvećao se na vesti o proboju solunskog fronta i o kapitulaciji osvajačke Bugarske. Vlasti su ovde bile još revnosne te su čak 20. oktobra žandarmi priređivali potere. Tako su, na primer, u selu Ostojićevu, u jednoj štali zatekli četiri begunca iz istoga sela i dvojicu njihovih drugova iz druga dva banatska mesta.[54] Mada su dezerteri bili stalno prisutni po srpskim i rumunskim selima Banata, oni su se sve do druge polovine oktobra, zbog suviše snažne žandarmerije, držali uglavnom pasivno, tj. nije bilo zelenog kadra nego samo logoša. U to vreme u Deliblatskoj peščari, delimično pokrivenoj bagremovom šumom, bilo je, međutim, i zelenog kadra, na primer, samo u Deliblatu oko sto ljudi. Zelenokadrovaca je bilo i na pobrđu oko Bele Crkve i Vršca. Delovali su i u centralnom delu Banata, oko Melenaca, Kumana i okolnih naselja, gde je uticaj oktobarske revolucije preko povratnika već tada bio izuzetno veliki.[55] Istina, nisu bili u četicama, nego su predstavljali organizovano podzemlje »mirnih«.

U trećoj sedmici oktobra 1918. zeleni kadar je izvršio prepad na novosadsku kasarnu. Izvesni omladinci nacionalističke orijentacije, povezani sa kadrom u sremskim šumama, razbijali su telefonsko-telegrafske instalacije uz železničku prugu i prekinuli veze između Novoga Sada i mađarske metropole. Vojni krugovi u Beču i servisi italijanske obaveštajne službe raspolagali su podacima o izvesnim zelenokadrovskim grupama i oko Subotice i Sombora.[56] Sigurno se zna da su posle proboja solunskog fronta vojnici Bunjevci koji su dolazili na godišnje odsustvo većinom ostajali kod svojih kuća, smatrajući da je rat za njih završen; oni su bili bez oružja, tj. pripadali su »mirnima«. Što se više mesec oktobar približavao svom kraju i broj vojnih begunaca u ovoj regiji postojao je sve veći.[57]

Na značajno pitanje o broju logoša u oblastima današnje Vojvodine može se odgovoriti samo procenom, ne i statističkim podatkom. S obzirom da su manja srpska i rumunska naselja u Banatu imala oko 30 do 40 logoša 1918. godina a veća ili borbenija i sto pa i više, može se zaključiti da je logoša u Banatu moglo biti do 8000, u Bačkoj do 5000 a u Sremu zelenog kadra i »mirnih« begunaca oko 5000. U Banatu je u tom broju delovalo 200 do 300 zelenokadrovaca (Deliblatska peščara, Vršačko pobrđe, banatsko Potisje) a u Šajkaškoj i potiskoj Bačkoj oko 200.

*

* *

[53] MMTVD, k. V, 257, n°223. — Ti »pravi revolucionarni banditi« bili bi, valjda, »partizani«, koje neki sovjetski istoričari (J. A. Pisarev) razlikuju od zelenokadrovaca.

[54] R. Veselinović, n. d., i 177; *Spomenica*, 108. — U severnobanatskom selu Karlovu bilo je tada oko sto logoša (M. Popov, n. d., 27).

[55] T. Milenković, n. d., 178 i 177; *Spomenica*, 108. — Kumanu, gde su neki vojni obveznici dezertirali po dva ili tri puta, logoši su bili ofanzivni. Kad su na vašaru u susednim Melencima razoružali žandarmerijsku patrolu, za odmazdu je u Kumanu pred crkvom streljano deset logoša (Z. Končar—Lj. Tabački, n. d., 44). — Političko rasulo u tom delu Banata počelo se osećati već sredinom 1918. godine (*Spomenica*, 179, Sl. Župunski).

[56] Glaise-Horstenau, n. d., 249; Pivko, *Informatorji*, 83.

[57] J. Šokčić, *Subotica pre i posle oslobođenja*, Subotica 1924, 87.

Povratnici iz Ruskog zarobljeništva u oblastima Vojvodine ostvarili su veći uticaj nego, na primer, u susednoj Slavoniji, mada je u njoj zeleni kadar bio razvijen skoro kao i u Sremu. Ipak, jednom činiocu pasivne rezistencije nisu mogli nametnuti aktivni program i pretvoriti ga od pojave negativne u odnosu na političku praksu u angažovan pokret koji bi se trudio oko ostvarenja svojih težnji. Ogromna većina dezertera u Vojvodini ostala je samo u statusu dezertera, čiji je osnovni motiv bio samo sabotiranje rata a ne i njegovo pretvaranje od imperijalističkog u građanski, klasni rat. Političkim preokretom u Hrvatskoj i Slavoniji (sa Sremom) od 29. novembra i prevratom u Ugarskoj (sa Banatom, Bačkom i Baranjom) 31. oktobra, i taj i takav inertni zeleni kadar utopio se u stihiju socijalne relaksacije vojnika i seoske i gradske sirotinje sa vidnim znacima tronedeljnog bezvlašća. Vrzino kolo počelo je klicanjem slobodi naoružanih bivših boraca koji su hitali kućama, opijajući se i divljajući usput. Zbog toga se sveopšta pljačka u danima prevrata ne može jednostavno pripisati zelenom kadru, jer su većinu učesnika u otimačini dali elementi koji nisu izlazili iz dnevnog oplođenja društva — pripadnici dotad regularnih jedinica i siromašni slojevi stanovništva a ne ljudi iz gore, zeleni kadar. Razvlačenje tuđe imovine nije bilo najveće tamo gde je bilo najveće prisustvo zelenokadrovaca, nego gde je bilo najvećih količina materijalnih dobara koja su se mogla poneti.

Pored demoralisane austrougarske vojske i nemačke trupe u povlačenju pa i srpske jedinice koje su preuzele ulogu okupacione vojske, imale su u svom sastavu labilne, pljačkaške elemente, mada su u to doba nemačka i srpska armija važile kao snage reda. Bilo je otimača i u uniformi srpskih vojnika, na primer u Vršcu (i posle 11. novembra), koji su ucenjivali imućnije Mađare i Nemce.[58] Usporen nastup srpskih bataljona ka srednjem i severnom Banatu (Torontal) nije nastao samo iz strategijsko-političkih razloga, tj. zbog manje pokazane potrebe da i tu budu stacionirane srpske trupe, nego i zato što je ta oblast bila izrazita regija socijalnog gibanja sa vidljivim »boljševičkim« uticajem, gde su prilikom svog prolaska i nemačke i garnizonirane preostale mađarske čete imale dosta posla. Želelo se da se upravo ove strane vojske razračunaju s izgrednicima, tim pre što su njihov pretežan deo činili srpski i rumunski elementi, dakle saveznici sila Antante.

I stare i nove vlasti nastojale su da se očuva društveni mir i poredak, obuzda prevratna anarhija i u klici uguši »boljševizam«. U toj brizi za građanski red stari i novi predstavnici buržoaske vlasti našli su se na istoj liniji. Stara vlast je besplatnom prehranom bivših vojnika, tada bez ikakve životne egzistencije, naročito po gradovima, ne samo umanjivala broj izgrednika, nego je nastojala da u tom stvori razlog za svoje funkcionisanje. Predstavnici nove nacionalne garniture vladajuće klase su novim narodnim većima svih nacija odredili kao osnovni zadatak — održavanje poretka.[59] U vojvođanskim gradovima srpsko građanstvo sa buržoazijom Mađara i Nemaca nije pristajalo na saradnju u nacionalno-političkim ili ukupnim političkim pitanjima, ali je rado stupalo u kontaktu »u zajedničkim pitanjima kao što su lična i imovna sigurnost i aprovizacija«. Srbi u Beloj Crkvi su kapetanu Mađaru poverili vođenje narodne garde, a 420 nemačkih varošana sačinjavalo je osnovnu

[58] P. Pekić *Povijest*, 199.
[59] Isto, 194, 266, 136.

snagu narodne garde koja je dejstvovala rame uz rame sa srpskim vojnicima. I u Vršcu su Nemci bili najviše zastupljeni u snagama reda. U Kikindi su mađarske vlasti pri raspadanju države prihvatile tezu da je bolja i srpska buržoaska vlast nego crveni teror i tu su najčešći metežni elementi bili Srbi i u njihovim redovima se mnogo agitovalo prolivenom krvlju dobrovoljaca za nacionalno oslobođenje. U Subotici se otišlo korak dalje: tu se bunjevačko-srpsko veće udružilo se sa radničkim većem (12. novembra) da se suzbiju »komunistički« porivi.[60] »Crvena garda« Jenea Kalmara davala je primer građanske lojalnosti građanstvu.[61] I u Novom Sadu su austrougarskom poručniku, Mađaru, date mogućnosti od strane Srpskog narodnog odbora da pokaže svoje vrline u čuvanju reda.[62] Mađarski buržoaski elementi su zbog bezredice upravo i prihvatili srpske ne samo vojne nego i civilne vlasti, verujući da će one zavesti red i poredak.[63]

U trenucima agonije stare Monarhije, nacionalna pripadnost u nacionalno mešovitim krajevima bila je jače izražena nego u nacionalno jedinstvenim oblastima, i to kako u Banatu i Bačkoj, tako i u Istri, zatim u Međumurju i Prekomurju. Nacionalna borba na nekim mestima obuhvatala je i socijalne protivrečnosti. Zbog toga su se javile zablude da će sa novom jugoslovenskom, navodno nacionalnom državom nastati i pravedniji socijalni poredak.

Osnovno obeležje tih dana u klasno-političkim odnosima ispoljavalo se u tome što se u burnom ali kratkotrajnom socijalnom vrtlogu nijedna društvena snaga nije mogla afirmisati kao socijalno-politički hegemon. Klasno heterogeno seljaštvo nije sledilo put povratnika iz Sovjetske Rusije, te je prednost dalo trenutnim interesima u izvlačenju nebitnih ekonomskih interesa razvlačenjem državne ili veleposedničke pokretne imovine umesto da oživotvori tendencije za preuzimanjem i podelom veleposeda. Ni zeleni kadar nije sebe prevazišao u revolucionarni pokret, nego se utopio u stihiju ne samo seljačku, nego opštu. Tek kad su te tri strašne nedelje prošle, revolucionarni elementi će se sami naći kao aktivni činilac na klasnom razbojištu, te će u relativno povoljnim okolnostima (sa pokrenutim masama) nastaviti borbu za radno seljaštvo.

Prema jednom očevicu, »izbi najpre prvih dana pokret protiv Židova i velikih posednika grofova i spahija, što se posle izrodi u opštu pljačku«. Pokretanje seljačkih i nižih gradskih elemenata obavili su u masi vojnici koji su se do prevrata nalazili po kasarnama u pozadini ili su se povukli sa balkanskog ratišta, odnosno napustili italijanski front. Kad su se vojnici pokazali neposlušni poretku i pošto su razorili vojna skladišta, široki slojevi naroda napustili su liniju borbe povratnika u zelenom kadru te su se bacile na uništavanje materijalnih vrednosti, držeći da se tako svete Nemcima i Mađarima,

[60] Isto, 147 (Pančevo), 112 i 117, 192, 286 i 287; 187—188.

[61] M. Protić, *Zlatni dani Subotice od oslobođenja 13. novembra 1918. do potpisa mira 4. juna 1920*, Subotica 1930, 18 (2. novembra 1918).

[62] Arhihv Vojvodine, Zapisnik XXIX sednice Srpskog narodnog odbora u Novom Sadu 13/26. XI 1918, br. 3.

[63] Hajdú G., *Harcban az elnyomók és megszálló ellen*, Pécs 1957, 216—217; B. Hrabak, *Veliki politički štrajk u Vojvodini i na ugarskoj teritoriji pod okupacijom srpske vojske 21—22. februara 1919. godine*, Zbornik Historijskog instituta Slavonije III, Slavonski Brod 1965, 309.

dotadašnjim vlasnicima tih vrednosti.[64] Vojnici dotad najregularnijih jedinica uništenjem državne i vojne imovine u stvari su želeli da se reše postojećeg stanja i da tako unište snage koje su ih držale u ratnoj stezi. Zeleni kadar nigde nije bio toliko jak da bi mogao imati cilj da izazove opšti otimački darmar, mada je i on u plenjenju znatno uticao i to već zato što je poslednjih nedelja pred prevrat i sam počeo donekle menjati karakter, masovnim stupanjem vojnika, novih dezertera u njegove redove. Jedinice balkanske austrougarske armije, na primer, čim su 31. oktobra prešle u Pančevo izazvale su haos, već u vezi sa stokom otetom u Srbiji koja je lutala po pančevačkim ulicama, zatim u vezi sa erarskim konjima i još uvek prepunim vojnim komorama.[65] Na italijanskom frontu već početkom oktobra, kad je pokrenuta ofanziva, vojnici 29. bečkerečkog i 33. aradskog puka, povezani u istu brigadu, počeli su da otkazuju poslušnost. Viši oficiri uspeli su da protivstave bataljon bataljonu, ali takav postupak je u isto vreme značio i razbijanje postojećih pukova. U vremenu od 25. do 30. oktobra pobunjene i razbijene jedinice ukrcavane su u vozove da ne remete stanje na ostalom delu fronta. Ti bivši borci koji su uspeli u svom sabotiranju rata krenuli su u zavičaj u uverenju da i dalje mogu uspevati u svojim zamislima.[66]

U Sremu, gde je zeleni kadar bio vrlo jak, opšti kovitlac počeo je njegovim istupom. Krajem oktobra, naime, u Vukovaru se iskazao revolt siromašnih slojeva stanovništva protiv ratnih bogataša, veleposednika i uopšte gospode. Svetina je demolirala domove trgovaca i razvukla magacioniranu hranu.[67] Čim se čulo za nastali rased u vrhunskim krugovima buržoaske vlasti u Zagrebu 29. oktobra, seoska sirotinja u Bukovcu i Remetama je i bez prisustva uzmuvane vojske napala noću 29—30. aprovizaciju i odnela sve brašno i pšenicu iz školske zgrade u Remetama. Tek 1. novembra digla se vojska u Petrovaradinu pa je oplenila magacine i javne zgrade i potom se razišla kućama.[68] Zaustavljanje 60 šlepova sa hranom i sirovinama iz Srbije na Dunavu u blizini Vukovara neki autori takođe pripisuju zelenom kadru.[69] Početkom novembra stotinak siromašnih seljaka i zelenokadrovaca napalo je u Iloku trgovine i skladišta, a potom i vlastelinstva i pustare u okolini Erdevika i Kukujevaca, pridružujući se tako onome što se dešavalo u susednoj istočnoj Slavoniji. Siromašni seljaci i zeleni kadar su i na drugim stranama Srema tih dana istupali protiv veleposednika i kulaka, onemogućavajući radnike koji su želeli da nastave poljoprivredne radove svojom parolom — da je sad to »narodna zemlja«. Toga radi je posredovala i srpska vojska u Klenku (5. novembra) i u Šidu (14. novembra).[70] U selu Kukujevcima (kod Šida) zele-

[64] D. Obradović, *Srbija i austrijski Jugosloveni u svetskom ratu 1914—1918*, Novi Sad, 1929, 184.

[65] P. Pekić, *Povijest*, 122.

[66] Hajdú G., *Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom*, Budapest 1968, 34, 39—41 (podatak dobijen od V. Kovačeva);

[67] J. Cazi, *Vukovar u klasnoj borbi*, Zagreb 1955, 75; D. Kecić, n. d., 101.

[68] F. Čulinović, Odjeci, 101 i 103.

[69] I. Cazi, n. d., 77: D. Kecić, n. d., 101.

[70] D. Kecić, n. d., 102. — Vidi i članak N. Smoljanovića *Pljačka u Iloku* (Sloboda 10. XII 1918, 3), u kome se polemiše sa dopisnikom zagrebačkog lista »Obzor« iz Iloka. Ovaj se objektivno stavio u zaštitu Jevreja, koji su u Iloku bili tipični predstavnici ratnog bogaćenja.

ni kadar je izveo napad 5. novembra.[71] Sedmicu dana kasnije, noću 12—13. novembra bilo je nereda i u Šidu.[72]

U zelenokadrovskom Sremu smutno vreme prekinuto je pre nego u susednoj Slavoniji i drugde, jer ga je srpska vojska već u prvoj desetini novembra zauzela gotovo celog. Na relativno laku likvidaciju izgreda uticala je i polarizacija u samom tamošnjem zelenom kadru, te je revolucionarni deo sledio i sve više prihvatao seosku sirotinju i nije se raspao, dok su imućniji i nacionalno svesniji otišli svojim kućama i stupili u čete narodne garde, koja se upravo borila za očuvanje režima sa neprikosnovenim privatnim vlasništvom.[73] Dakle, ne samo nacionalni, nego i klasni elemenat uticao je na dekompoziciju sremskog zelenog kadra.

U glavnim gradovima istočnog i centralnog dela Banata, u velikom Bečkereku i Temišvaru, formirana su srpska narodna veća već 31. oktobra i to su bili prvi srpski narodni odbori u celoj današnjoj Vojvodini. Mađari u središtu torontalske županije prihvatili su preko volje osnivanje srpskog veća iz bojazni od razuzdanih vojničkih gomila koje su se vraćale sa fronta i od pokretanja susednih srpskih sela sa jakim uticajem povratnika. Kad je naoružana srpska narodna straža, u Velikom Bečkereku prestale su krađe i neredi.[74] Tu je nacionalni momenat bio vrlo naglašen i on je doveo do oružanog preuzimanja vlasti, čega nije bilo nigde u Vojvodini. Banatsko narodno veće, kao izvršno telo Banatske republike (sa sedištem u Temišvaru) 3. novembra proglasilo je vanredno stanje, zavelo preki sud za krivice protiv lične i imovne bezbednosti i zabranilo sakupljanje građana.[75] U Temišvaru malobrojni Srbi držali su da javna bezbednost može biti dovedena u pitanje nacionalnim trvenjem »nižih« slojeva.[76] U Vršcu, obrnuto, Srbi su se bojali da će nastala anarhija uplivisati na buduće nacionalne odnose, jer su Mađari, pozivajući se na opštu otimačinu, razoružavali srpsko stanovništvo. Tamo gde nisu odmah formirani narodni odbori i uređene narodne straže, kao u Vršcu, Beloj Crkvi i u nekim mestima rumunskog Banata, vladala je otimačina, radnje su obijane i roba odnošena, priređivani su napadi na oficire i žandarme i slično. U Moldavi su, tako, razgrabljena vojna skladišta, a kod Belobreške (3. novembra) masakrirana je izvidnica nemačkih vojnika-velosipedista.[77] Stanje opšte pljačke u Banatu posebno se manifestovalo među Rumunima i to već prva dva dana novembra.[78]

Prvog novembra vojnici koji su napustili jedinice ili bili iz njih otpušteni u Modošu (Jaši Tomiću) »prvi su počeli širiti u mestu misli revolucionarne«. Tre-

[71] B. Krizman, *Raspad*, 154.

[72] *Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca 1914—1918*, knj. XXXI (u daljem tekstu: VRS), Beograd 1940, 167.

[73] T. Milenković, n. d., 22. — Zelenokadrovci i gardisti: Spomenica, 61 i 19. — Posle 3. novembra u Srem su počele da prelaze komite iz Srbije (B. Hrabak, *Učešće stanovništva Srbije u proterivanju okupatora 1918. godine*, Istorijski glasnik, br. 3—4/1958, 44).

[74] Spomenica, 120—121 i 124; B. Hrabak, *Zapisnik Temišvarskog narodnog veća*, Zbornik Matice srpske, serija društvenih nauka X, Novi Sad 1955, na više mesta.

[75] Spomenica, 121; *Socijalistički pokret u Vojvodini 1890—1919. godine*, Novi Sad 1953, 227.

[76] B. Hrabak, *Zapisnik*, (separat), 4.

[77] VRS XXXI, 21, 5—6, 37.

[78] B. Hrabak *Zapisnik*, (separat) 6 i 7—8.

ćeg novembra distribuirano je opštinsko žito, a dan potom je agrarna sirotinja svih nacionalnosti oterala u Modošu stare i formirala svoje organe vlasti. Imućniji slojevi su, međutim, reagovali, te su iz Temišvara pozvali »najamničku četu« koja je pohvatala vinovnike događaja ranijih dana a njihove predvodnike i ubila. Pre ovog istupa sličnu akciju izveli su nadničari i sluge na nekim većim dobrima u Neuzini i na spahiluku u mestu Rudnom (Rumunija).[79]

Zbog blagovremenog osnivanja narodne garde u Pančevu nije prvih dana novembra došlo do izgreda i krađe.[80] Ipak, prema jednom autoru, do 4. novembra prebačeno je u Srbiju preko 700 sakupljenih zarobljenika Srbijanaca koji su dolazili iz Mađarske, tako da je nastao »pravi dar-mar i svaki je u tom kaosu činio što je htio i mogao.«[81]

Trećeg ili 4. novembra istupili su seljaci u Alibunaru, Samošu, Ilandži i Dobrici (gde je bio ubijen notaroš). Tu su vojnici-povratnici, imajući ručne bombe, plenili i oborili staru vlast; oduzeli su oružje žandarmima i razvukli žitne rezerve. Revolt je potom zahvatio i selo Ferdin i susedna naselja toga kraja. Organizator pokreta u Ilandži bio je Danilo Tomin, koji je tokom rata, iako oficir, usvojio učenje o klasnoj borbi eksploatisanih slojeva. Agrarni karakter morali su imati i nemiri u blizini Vršca (pre 5. novembra). O istom karakteru zbivanja govorilo bi i prilaženje seljaka revoltiranim vojnicima u selu Obešenju.[82]

U selima severno od Pančeva takođe su izbili neredi. U Čenti je nastala prava anarhija sa otimačima i provalama. U Crepaji su pobegli pripadnici žandarmerije, te je seoska sirotinja izazvala užasnu stravu u redovima svih imućnijih domaćina. Pucnjava provalnika odjekivala je na sve strane. Bogatiji seljaci su se odmah sakupili i organizovali odbor koji je preuzeo agente policije, te je tako donekle uspostavljen građanski red. Manjih istupa bilo je i u Opovu, Dolovu i drugim mestima.[83] Petog novembra delegati Srpskog narodnog odbora u Pančevu postavljali su odborsku vlast u susednim selima — Starčevu, Brestovcu, Dolovu i Bavaništu; u Omoljici jedan Srbin radije je

[79] D. Kecić, n. d., 103—104.

[80] M. Tomandl, n. d., 110.

[81] P. Pekić, *Povijest*, 129.

[82] A. Lebl, *Klasne borbe*, 30 i 60, 34, 31; A. Lebl, *Sindikalna borba agrarnog proletarijata*, Beograd 1954, 124; D. Kecić, n. d., 104; A. Lebl, *Lutanja i saznanja*, 17. — U Deliblatu su pripadnici socijaldemokratske organizacije, pomognuti od revolucionarno raspoloženih bezemljaša i siromašnog seljaštva, zbacili 6. novembra radikale iz opštinske uprave te izabrali odbor Narodnog veća, u njemu je centralna figura bio socijalista Dušan Ritopečki, kao sekretar. Pošto su nadničari i sirotinja tražili podelu zemlje a bogatiji seljaci su se protivili, izbili su neredi, koji su okončani podelom 350 lanaca crkvene, opštinske i državne zemlje. Zavedeno je i progresivno oporezivanje. Kad je (14. novembra) srpska vojska ušla u selo, priznala je odbor, jer je kao socijalpatriotski garantovao red i mir (Lj. Mitrović, *Iz tame u svetlost. Hronika sela Deliblata*, Novi Sad 1975, 29—30). — U selu Neuzinu, u kome je takođe bilo Logoša, nadničari, sluge i seoska sirotinja su se pobunili protiv zemljoposednika i postojeće vlasti. Nezadovoljnici su izvršili napad na opštinsku zgradu a zatim su podelili opštinsko žito sirotinji. Revolt je ugušio odred od 50 najamnika iz Temišvara (D. Todorović, *Nemiri ravnice. Hronika Neuzine*, Novi Sad 1975, 32—33).

[83] P. Pekić, *Povijest*. — Pisac i Ilandžu ubraja u red mesta sa manjim izgredima. Do toga je bez sumnje došlo zato jer su revolucionarni elementi radili protiv pljačkaških akcija.

želeo da održi staru mađarsku vlast u likvidaciji nego da primi novu, odborsku.[84]

U noći između 5. i 6. novembra skupina od oko 60—80 nadničara i bezemljaša mađarske i rumunske narodnosti napala je opštinsku zgradu u Ečki (kraj Zrenjanina), pokupila puške i municiju pripremljene za narodnu gardu, a zatim je podelila žitarice i odela iz skladišta seoskog zelenaša Izidora Kona, Jevrejina. Pobunjena sirotinja upala je i u neke druge trgovine i gazdačke domove u selu. Slično je priređeno i u velikim selima srednjeg i severnog Banata — u Elemiru, Melencima, Kumanima, Vranjevu, Novom Bečeju i Dragutinovu (Miloševu). Te akcije seoske sirotinje savladane su uz više desetina ubijenih.[85]

Protiv pokrenutih seljaka mobilisale su se sve snage buržoaskog poretka. U Elemiru i Melencima su u gušenju seljačkih nemira uz regularne vojne jedinice učestvovali i pripadnici straža narodnih veća iz Bečkereka, naročito mađarskog dela (među kojima je bilo i socijaldemokrata). Odborske oružane snage vodile su akcije i protiv ugrožavanja imovinske bezbednosti od strane bivših austrougarskih vojnika.[86] U Kumanima je nemačka vojska u prolazu puškomitraljezima pucala u masu.[87] Oko sela Jabuke (južni Banat) još 8. novembra patrolirali su mađarski žandarmi.[88] Boreći se protiv snaga anarhije oko Bele Crkve, srpske vlasti naredile su uzimanje talaca čak i Srba, što je prilično šokiralo tamoške građanstvo, koje tako nešto nije očekivalo od svojih oslobodilaca.[89] U Kovinu, pak, srpska vojska se pri sređivanju prilika oslonila na jednog veleposednika.[90]

Odmah kad se prišlo zaključivanju Beogradskog primirja sa predstavnicima nove mađarske vlade, u Pančevu se javila nedoumica, jer su se širile glasine da će ponovo doći mađarska žandarmerija, odnosno ako do toga ipak ne dođe, vlast će preuzeti crvena garda.[91]

U drugoj desetini meseca socijalni nemiri pojavili su se u Iđošu i u nekim drugim selima oko Velike Kikinde. U Iđoš su, pored oružja za narodnu

---

[84] G. Stojnov, *Oslobođenje Pančeva*, Beograd 1938, 14—15.

[85] D. Kecić, n. d., 103; D. Kecić, *Revolucionarni radnički pokret u Zrenjaninu 1918—1941*, t. I, Zrenjanin 1976, 24. — Nešto drukčije: A. Lebl, *Klasna borba*, 60 (pobuna Maksima Foretičana i drugova. 5. novembra, haranje dvoraca i latifundija porodica Lazar, Arnonkur i Palavičini). — Među rumunskim selima zapadnog Banata revolta je bilo i u Torku (Begejci) i Sarči (Sutjeska) (G. Popi, *Formiranje, razvoj i delovanje rumunske stranke*, 1915—1919, Istraživanja III, Novi Sad 1974, 321).

[86] D. Kecić, *Revolucionarni radnički pokret u Zrenjaninu I*, 25—26.

[87] Arhiv Vojvodine. Zapisnici Srpskog narodnog odbora u Novom Sadu, VII zapisnik od 26. X — 8. XI 1918, tačka V. — Srpski građani u Temišvaru su se strašili i razdora između nemačkih vojnika i oficira (B. Hrabak, *Zapisnici*, 9. strana separata, 7. XI 1918). — U Kumanu je došlo do pobune seoske sirotinje, otpuštenih vojnika-frontaša i logoša protiv ratnih bogataša, po pravilu Jevreja. Ti kapitalistički elementi otišli su u V. Bečkerek, te su vozom doveli vojsku i žandarme. Od 2. do 6. novembra obavljena je kaznena ekspedicija, kojom je prilikom ubijeno 18 seljaka u Melencima, 48 u Kumanu 18 u Novom Bečeju. U V. Bečekereku je čak ugovarano dejstvo nemačke avijacije protiv naroda pobunjenih sela (Torontál 3. i 4. XI 1918; Z. Končar—LJ. Tabački, n. d., 45—46).

[88] Stojnov, n. d., 15.

[89] P. Pekić, *Povijest*, 117—118.

[90] VRS XXXI, 139.

[91] Pančevac 8. XI 1918, 2—3.

stražu, slati i nacionalni radnici iz Kikinde, kao agitatori i govornici na zborovima. Oni su Srbe »levičare« koji su učestvovali u pokretu nastojali da zagreju srpskom idejom i tako odvrate od obračuna sa gazdaškim slojem. Uspeli su utoliko, što su revolucionari koji su bili zagrejani komunističkim duhom pristali na razgovore (sa dr Milivojem Kendeljcem) a naknadama za nanesene štete. Do sličnih istupa došlo je i u Mokrinu i u susednim naseljima.[92] Čak i kad je srpska vojska posela Kikindu, revolucionarni i pljačkaški elementi nisu mirovali, nego su prvi od ovih podbunjivali i srpske ratnike, a oni drugi zloupotrebljavali šajkače za svoje »operacije.«[93] Pritisak radnih slojeva i mesec dana posle prevrata manifestovao se posredno, jer su Jevreji i drugi parazitski elementi napuštali sela i selili se u gradove.[94]

U Bačkoj je prvih dana po izmeni vlasti došlo do najžešćih revolta u Starom Bečeju, oko Subotice i u Šajkaškoj. Već 1. novembra u Bečeju su bivši vojnici i neki meštani plenili vojni magacin, gde je bila smeštena i velika količina pušaka i 80 000 metaka, mnogo odela i cipela. Sve to je razvučeno za tili čas. Kad je masa dograbila oružje, zavladalo je bezvlašće. Radnje su obijane, a naročito su žene u kasne sate vukle kućama ukradenu robu. Najpre su otvorene samo jevrejske trgovine i napadane kuće mojsijevaca. Prvih noći ubijena su dva Jevrejina, a potom su ginuli i drugi. Kad je 2. novembra formirana narodna garda, pljačkaši su sledećih dana svoj posao preneli na salaše i na vagone koji su se nalazili na otvorenoj pruzi između Bečeja i Turije, puni vojničkih odora, ćebadi, hrane i sanitetskog materijala. Da bi se dobra na salašima sačuvala, vojničko veće je osnovalo konjičku gardu. Dogodilo se, međutim, da su i sami gardisti na svoju ruku počeli »rekvirirati« i ucenjivati one koji su mogli da plate ucenu. Jevreji su morali da napuste Bečej, kako ne bi dalje izazivali pažnju siromašnih slojeva, koji su imali razloga da ih zamrze zbog njihovog delovanja ratnih godina.[95]

U Novom Sadu vojnici su bacili oružje po ulicama. Ono je (1. novembra) najpre došlo u ruke učenika u privredi i ljudi koji su hteli da plene. Kad su zbog najpre bezazlene pucnjave policijski stražari napustili svoja mesta, nastalo je razvlačenje vojne opreme. Ljudi oko Srpskog narodnog odbora formiranog (3. novembra) počeli su još sledeće noći kupiti po gradu oružje. Srpska straža dobila je nešto oružja i od postojećih mađarskih vlasti ali tek 5. novembra. Odbor je svojim zalihama naoružao 200—300 zarobljenika Srbijanaca koji su se nalazili u Novom Sadu u prolazu za Srbiju. Red su povratili stvarno ovi zarobljenici, koji su u varošane uneli ponovno poštovanje zakonitosti. Prvih dana je ipak bilo u nekim delovima grada izgreda »gde se dizala kosa na glavi i ježila koža«.[96] Regularna srpska vojska zatražila je (9.

[92] P. Pekić, *Povijest*, 290—291. — Neki socijaldemokrati u Privremenom narodnom predstavništvu su utvrdili da nije bilo nikakvih socijalnih nemira u kikindskom kraju, i to upravo zahvaljujući njima (Stenografske beleške Privremenog narodnog predstavništva Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, sv. V, Zagreb 1921.

[93] Spomenica, 123 i 141—142, (sedam agitatora Mađara streljanih 7. decembra 1918). — U Padeju je seoska sirotinja takođe nasrnula na tuđu imovinu, odnoseći plodove sa gazdačkih njiva (M. Šećerov, n. d., 55, 57).

[94] Spomenica, 46 (početkom decembra 1918).

[95] Spomenica, 109—115.

[96] Isto, 58, 55, 59, 33, 60, 34, 37, 56; VRS XXXI, 58 (6. XII 1918).

novembra) oružje i od narodne garde, ali su ga srpski stražari predali tek sredinom meseca.[97]

U Subotici su se nemiri počeli širiti 1. novembra »kao epidemija po celom gradu i okolini«. Na periferiji je dolazilo do izgreda. Bivši vojnici i opijeni varošani pucali su po ulicama iz pušaka i revolvera. U Malom Bajmoku odmah se prešlo i na provale dućana i kuća. Policija nije bila u mogućnosti da uspostavi red. Pljačkaši su obično bili nepoznati ljudi obučeni u vojničke uniforme, po pravilu sve novi vojnici koji su se vraćali sa bojišta. 3. novembra obrazovana je »crvena garda« Jenea Kalmara, a počeo je rad i preki sud. Sve radnje osim onih sa životnim namirnicama bile su zabravljene. Pijani vojnici pucali su na sveštenike, te je tako jedva glavu izvukao poznati bunjevački nacionalni radnik Blaško Rajić. Buntovnici u Malom Bajmoku, »prožeti boljševičkim duhom«, zahtevali su od subotičkog narodnog veća da im se dozvoli bar 24 časa slobodna pljačka po celoj varoši. Počev od 4. novembra sva disciplinovana oružana sila stojala je u punoj pripravnosti puna dva dana. Pred Malim Bajmokom nastao je krvav obračun između pojačanih patrola radničkog veća i buntovnika. Da se Bajmočani smire, više puta im je poslata veća količina namirnica, koje su deljene pred žandarmerijskom postajom u mestu. To je delovalo i Bajmočani su se postepeno umirili.[98]

Subotičani neslovenskih narodnosti nisu pružili otpor dosta komotnom dolasku srpskih trupa u njihov grad, zastrašeni glasinama da pre trupa može doći u gost zeleni kadar iz Srema. Srpski zapovednici su i u Subotici naglašavali da su njihove jedinice došle da bi se sačuvao red i mir, mada je poredak ustanovljen i pre srpske vojske, čak i u Senti, gde je opasnost od »boljševičkih« elemenata bila dosta ozbiljna i sredinom novembra[99] (zbog izrazito mađarskog nacionalnog duha u varoši). Ipak, iste večeri kad su u Suboticu prispele srpske trupe i za vreme svečane večere oslobodiocima, zatečeni mađarski vojnici su otvorili vojna skladišta i omogućili varošanima da ujagme odela, čokule, hranu i ostalo, kako bi manje plena prešlo u ruke srpske vojske.[100]

Komandant Dunavske divizije je 18. novembra referisao da »iz mnogih mesta gde nema posade svakodnevno stižu žalbe o neredima, pljački i ubistvima«; takvi slučajevi događali su se i u okolini većih bačkih gradova, jer na prostoru Sombor—Vrbas—Novi Sad—Bačka Palanka nije bilo srpskih jedinica.[101] Pre 8. novembra nemiri su registrovani u Starom Sivcu, pre desetoga u Starom Futogu i Starom Staparu, pre 11. novembra u Gospođincima (gde su tražili ma i najmanje prisustvo srpske vojske), a pre dvanaestoga u Pirošu i slovačkom selu Kisaču.[102] U mošorinskom ataru oterana je sva stoka i raznesen je inventar što su pripadali zakupljenom posedu kudeljara iz Odžaka; čak su i zgrade srušene.[103]

[97] Spomenica, 39 i 40—41.

[98] Šokčić, 93, 98, 97, 100, 102. — Kasnije poznati mađarski revolucionar Mačaš Rakoši bio je tih dana zamenik zapovednika Radničke garde u Subotici (Isto, 102).

[99] Spomenica, 104 i 105, 38, 94 i 107.

[100] M. Protić, *Zlatni dani Subotice*, 19—20.

[101] VRS XXXI, 223—224.

[102] Arhiv Vojvodine, Zapisnici Srpskog narodnog odbora u Novom Sadu za 26. X/8. XI. 28. X/10. XI, 29. X/11. XI i 31. X/13. XI 1918.

[103] A. Lebl, *Klasne borbe*, 31 i 33.

U Šajkaškoj je još jednom pokrenuto pitanje ritske zemlje. Poznati Đorđe Šikoparija je odmah, na Mitrovdan, sazvao zbor u Đurđevu. Zborovi su održani u pet drugih mesta, a za narednu sednicu ponovo su zakazani zborovi u pet većih sela ove oblasti. Na zborovima su govorili i Jaša Tomić i neki novosadski socijaldemokrati, nastojeći da narod odgovore od nasilne podele »iberlanda«. Šikoparija se, međutim, nije predavao, nego je nastavio da muti po narodu i da ga podbunjuje. Srpski narodni odbor u Novom Sadu ga je onemogućio prijavljivanjem srpskoj komandi. Srpska buržoazija u Novom Sadu toliko se prepala gibanja narodnih masa, da je 8. novembra zaključila u svom narodnom odboru da srpska vojska posedne aerodrom (»krilatičko letilište«) i »da se krilatice po potrebi stave u službu iste vojske radi održanja reda u mestu i okolini«.[104]

Agrarni proletarijat u Bačkoj ponašao se u prevratu slično seoskoj sirotinji u Banatu, samo više disciplinovano a manje buntovno. Nadničari na veleposedu Rohoncija (kod Starog Bečeja), kao i sluge na imanjima u Čurugu, Nadrljanu, Turiji i u drugim selima pokrenuli su pitanje podele veleposedničke zemlje i otuđivanja inventara; to su bili stari borci iz žetelačkih štrajkova 1897. i 1906. godine. Nisu, međutim, uspeli, jer je još uvek bilo mnogo »neutralaca« u redovima poljoprivrednih radnika, ali i zato što je na vreme nastupila žandarmerija.[105]

Osamnaestog novembra tri pripadnika ranijeg zelenog kadra ubili su u selu Klenku (na Savi) jednog srpskog vojnika u patroli koju su presreli. Taj datum je, kao i u susednoj Slavoniji, značio davanje otpora srpskoj okupacionoj upravi od strane zelenog kadra koji se pred silom povlačio. Prema izveštajima velikog župana iz Sremske Mitrovice, tada su ponovo počeli nemiri u nekim selima rumskog, mitrovačkog, iločkog i šidskog sreza. Sutradan je po jedno odeljenje srpske vojske moralo poći u Ilok i Županjevac da vrati red, a u Županjevcu i da razoruža živalj.[106] 20. novembra, prilikom nastojanja žandarma da u Bršadinu oduzmu oružje od buntovnih seljaka, nastao je oružani obračun.[107]

Pljačka se ponovo javila i u Novom Sadu u drugoj polovini novembra, i to kao provala u privatne kuće.[108] Srpska komanda u Temišvaru morala je 19. novembra konstatovati da je grabljenje odela i logorske opreme po velikim vojnim skladištima Temišvara nastavljeno i po dolasku srpskih trupa, dok ti magacini nisu pronađeni i stavljeni pod stražu.[109] U Senti je i posle dolaska srpske vojske prikrivano oružje, a boljševičke ideje su širene čak i među srpskim vojnicima.[110]

---

[104] Arhiv Vojvodine, Zapisnici Srpskog narodnog odbora u Novom Sadu za 23. X/5. XI, 26. X/8. XI, 2/15. XI 1918; Srpski list (Novi Sad) 28. X/10. XI 1918, 2—3.

[105] A. Lebl, *Sindikalna borba agrarnog proletarijata*, 127—178.

[106] VRS XXXI, 219—20, 241.

[107] AVII, III — 26, br. 2 i III — 25, br. 4; D. Kecić, n. d., 103.

[108] Arhiv Vojvodine, Zapisnici Srpskog narodnog odbora, Zapisnik od 9/22. XI 1918.

[109] VRS XXXI, 237—238.

[110] D. Kecić, n. d., 104.

Uzevši u celini, u oblastima vojvodine bilo je nešto manje pljački i nereda zbog otimačine, a više klasnih istupa, koji su se nadovezivali na revolt bivših vojnika, nego u susednoj Slavoniji i Hrvatskoj.

U prevratnom metežu povratnici iz Sovjetske Rusije izbili su na površinu povesnog zbivanja preko seoskih zborova i u kratkotrajnim lokalnim »republikama«.

*

* *

Kao i u drugim političkim situacijama, jedno od glavnih pitanja bilo je zadobiti poverenje masa i povesti ih za svojim parolama. To se najbolje moglo postići preko seoskih zborova. Zbog toga su srpski buržoaski predstavnici često govorili o zborovima »slobodnjaka«, naročito kad je reč o Šajkaškoj. Da bi se »slobodnjaci« na tim zborovima potisnuli, dovlačeni su socijaldemokrati da istupe sa svojim socijalpatriotizmom i demagoškom frazeologijom. »Slobodnjaci« oko Titela primenjivali su i formu pojedinačnog agitovaranja i individualnog rada sa seljacima.[111]

U Vojvodini su zabeležene dve lokalne prokomunističke republike.

Još dok je srpska vojska prelazila iz Srema u Bačku, na krajnjem severu bačko-bodroške županije, u Moravicama, poljoprivredni radnici izveli su napad na žandarmerijsku postaju i oslobodili svoje sindikalne rukovodioce. Potom su nametnuli svoju vlast u opštini i zaključili su povoljan kolektivni ugovor sa poslodavcima. Pod vođstvom starog sindikalnog borca Lajoša Kečkemetija, seosko veće se sastojalo od sedam poljoprivrednih radnika, jednog sluge, dva učitelja i samo dva građanina. Njihovu proletersku vlast ugušila je srpska vojska.[112]

Druga takva republika u Vojvodini javila se u krajnjem jugoistočnom delu Banata, u selima Kusiću i Zlatici. Početkom novembra povratnici iz Rusije sa nekoliko predratnih socijaldemokrata i zelenokadrovaca formirali su opštinski odbor. Akcijom su bili zahvaćena i susedna sela Kruščica (poznata po ustaničkom revoltu 1808. godine) i Gaj. Sredinom istoga meseca na zboru u Kusiću proglašena je samostalna (nezavisna) republika, kojoj je bio cilj da uvede društveno uređenje nalik onom u Sovjetskoj Rusiji. Poveća delegacija »slobodnjaka« došla je 15. novembra srpskom komandantu u Belu Crkvu, tražeći od srpskih okupacionih vlasti da politički verifikuju i priznaju stanje nastalo u pomenutim selima.[113]

Rad ovih prokomunističkih snaga u Vojvodini u vreme prevrata i pre njega u redovima zelenog kadra i uopšte po selima, sa navođenjem »ruskog primera« i sa agitacijom protiv gospode bio je vrlo značajan po nešto kasni-

---

[111] Spomenica, 118. — Treba naglasiti da se zeleni kadar u Sremu nije jednim svojim delom pretvorio u razbojničke bande, kao u susednoj Slavoniji. Hajduci u vojničkim uniformama zapaženi su u Sremu i Šajkaškoj kao i u nekim delovima Banata tek krajem leta 1921. (kod Rume—Jedinstvo, Novi Sad 6. IX 1921, 3) odnosno u 1922. godini, a ne odmah po završetku rata.

[112] A. Lebl, *Sindikalna borba agrarnog proletarijata*, 124.

[113] Spomenica 154; P. Pekić, *Povijest*, 117—118 (»Ljevičari«); S. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata I*, Zagreba 1961, 127; D. Kecić, n. d., 104.

je delovanje Komunističke partije Jugoslavije.[114] Kroz pomenute oblike sabotiranja imperijalističkog rata mase su stekle potrebne predispozicije za prihvatanje ideja Partije. Pored antiimperijalističkog i antimilitarističkog karaktera te delatnosti, važna je bila i masovnost i posebno obuhvatanje sela, koje je dotad uvek bilo politički inertno. Tamo gde su napredne snage među logošima i zelenokadrovcima bile vidljivije, i Partija je lakše hvatala korena, naročito u svom ilegalnom radu. Na to stanje novembra—decembra 1918. nadovezuje se rad organizovanih povratnika iz Rusije, poznatih kao pelagićevci. Oni su bili ona nužna karika između stanja u prevratu i kasnijeg rada KPJ. No i tamo gde pelagićevaca nije bilo, Partija je u pripadnicima zelenog kadra nalazila protagoniste svoje politike.

[114] Uticaj KPJ na seoske mase koje su i u Vojvodini porodile zeleni kadar ogledat se i u tome što čak ni u Sremu od kraja rata ne postoji razbojnički nastavak ratnog zelenog kadra kao drugde, a naročito u susednoj Slavoniji (poznati Čaruga bio je zamenik komandanta zelenokadrovske čete, čiji je komandant bio povratnik iz Rusije i idejni komunista). Tamo gde je KPJ mogla da preuzme stvar u svoje ruke nije moglo biti pljačkaških četa. Tek 1922. godine i u Vojvodini su se javile grupice pljačkaša obučenih u odoru srpske vojske, za koje je ustanovljeno da nisu nekadašnji zelenokadrovci nego su došli iz južnog delova Srbije (O tome vidi više napisa u novosadskom *Jedinstvu* za 1922. godine i posebno uvodnik broja od 5. avgusta).

DESERTERS, »GREEN CADRE« AND OTHER PHENOMENA ACCOMPANYING THE CHANGE OF GOVERNMENT IN VOJVODINA IN 1918

Summary

Already at the beginning of the I World War the working masses of Vojvodina were freed from the guardianship of the »upper« classes, the representatives of Serbian bourgeoisie and inteligentsia having been arrested and the Serbian ortodox church adopting a passive attitude. Such situation only faciliated the full expression of the already existing discrepancy between the working classes on one side and the governing bourgeoisie, i.e. aristocracy, on the other. The peasants, especially Serbian and Rumanian were very much against the imperialistic war and occupational intentions of Viena and Budapest. Because of that, from the very beginning of the war the peasants began sabotaging in various manners: by ruining their own health, by deserting to the Russian army, and since the summer of 1916, by deserting in their own countries and creating the so -called »internal front«. The deserters who were hiding away in their native villages and in neighbouring farms, or even in the fields during the summer, peaceful towards the autorities and were called *logos* They were first recruited among the well-to-do peasants ho could be supported by their families. Later, however, the social level of these deserters was lowered, so that the poorer ones were forced to work during the summer as day labourers for rich peasants. In 1918 besides Serbs and Rumanians, Croats, Slowaks and even Hungarians joined the *logos* in the villages of Banat and Srem in which the majority of population was Serbian. In Banat the number of *logos* was estimated to 8000, in Bačka to about 5000.

In Srem besides the »peaceful« deserters there were also hiding away »active« ones. They were called »Green Cadre« and were operating in Fruška Gora and even in the villages of lower Srem. Green Cadre in Srem wasamong the most active ones in the south Slavic region. Its members stopped and serached the trains, attacked government officers in the villages, enforced payment of contribution upon whole villages and especially on the rich German population. They even possessed machine-guns, fought with the army forces who were persecuting them, brought about the work stoppage in the Vrdnike Minee and at largec estates. The number of the members of Green Cadre was estimated to about 5000. Among them there were those who were in favour of fighting for both the national and the social freedom. Since they were not united ideologically at the time of the change of government they did not have any prominent role in it, but were gradually disbandded. They offered only week resistance to the Serbian forces who were advancing and persecuting them.

BORBA KOMUNISTA U VOJVODINI ZA JAČANJE NEZAVISNIH SINDIKATA

Dr Milenko Palić

U istoriji jugoslovenskog klasnog radničkog pokreta,[1] u periodu između prvog i drugog svetskog rata, Nezavisni sindikati, osnovani 1921. a zabranjeni 1929. godine, predstavljaju jednu od nekoliko deonica pređenog puta u sindikalnoj borbi jugoslovenskog proletarijata, posebno njegovog revolucionarno, borbeno opredeljenog dela.

Nastali su u vreme krajnje nepovoljno za delovanje revolucionarno opredeljenog radničkog sindikalnog pokreta. Naime, koristeći se poznatim atentatima na regenta[2] i ministra unutrašnjih dela,[3] polovinom 1921. godine, režim Zakona o zaštiti države se još uveliko razračunavao sa snagama revolucionarnog radničkog pokreta iz 1919. i 1920. godine pod vođstvom i uticajem KPJ. Zbog obezglavljenosti rukovodstva KPJ i njegove nesposobnosti da u takvim uslovima i dalje vodi revolucionarni proces, proletarijat je objektivno bio prepušten nasiljima režima Obznane i pojačanoj kapitalističkoj eks-

[1] Osim klasnih radničkih sindikata, u vreme stare Jugoslavije delovale su i radničke sindikalne organizacije pod uticajem poslodavaca, režima i crkve. To su bile manje sindikalne grupacije i, uglavnom, bez većeg uticaja na proletarijat i na politiku u radničkom pokretu u kojoj su glavnu reč imale klasne radničke sindikalne organizacije.

U Vojvodini su delovale klasne radničke sindikalne organizacije pod uticajem KPJ, zatim reformistički opredeljene Socijalističke partije Jugoslavije, kao i nekoliko samostalnih (neutralnih, neopredeljenih) strukovnih sindikalnih saveza, među kojima su najveće bile sindikalne organizacije grafičkih radnika i bankarskih činovnika; tek posle 1929. godine režim je nastojao da obrazuje radničku sindikalnu organizaciju pod svojim uticajem — JUGORAS (Jugoslovenski radnički savez) po ugledu na fašističke radničke sindikate u Nemačkoj, u čemu je, posle 1935. godine, imao i nešto uspeha.

[2] 29. VI 1921.

[3] 21. VII 1921.

ploataciji. Zbog toga je, za duže vreme njegov veliki deo ostao nezainteresovan za organizovanje. Vođstvo reformistički opredeljenog i dotada malobrojnog dela radničkog pokreta i sa neznatnim uticajem na proletarijat, pomagano od režima i kapitalista moralno i materijalno, koristilo se ovakvom situacijom, širilo svim sredstvima antikomunističku propagandu i nastojalo da proletarijat sindikalno organizuje pod svojim uticajem. U tome je imalo i nešto uspeha.

Zapretila je opasnost da proletarijat, pritiskan policijskim nasiljima i antikomunističkom propagandom, s jedne, i pojačanom kapitalističkom eksploatacijom, s druge strane, sve više pada pod uticaj reformistički i oportunistički opredeljenih socijaldemokrata i centrumaša,[4] koji su vodili politiku klasnog mira i nastojali da klasnu borbu proletarijata usmeravaju u što mirnije tokove i od režima i poslodavaca tolerisane forme i obime.

U takvim uslovima, na inicijativu zameničkog rukovodstva KPJ,[5] kao i klasno najsvesnijih i najborbenijih radnika, tokom septembra—oktobra 1921. godine, osnovani su Nezavisni sindikati.[6] Oni su na zahtev režima morali da se izjasne o svojoj političkoj neutralnosti,[7] tj. o nepriznavanju uticaja ni jedne političke partije na njihov rad. To je, međutim, bila samo formalnost. Stvarno je njihovim radom, od osnivanja do ukidanja, rukovodila ilegalna KPJ.[8] Oni su, dakle, bili naslednik i nastavljač Obznanom zabranjenih revo-

---

[4] Socijaldemokrati su pripadnici klasnog radničkog pokreta nastalog pre prvog svetskog rata, koji se 1919. godine nisu uključili u ujedinjeni i komunistički opredeljeni jugoslovenski radnički pokret. Centristima su nazvani oni koji su se odrekli komunističke orijentacije i 1920. godine isključeni iz KPJ. Tokom 1921. godine socijaldemokrati i centrumaši delovali su posebno i stvorili svoje partijske i sindikalne organizacije. Socijaldemokrati iz jugoslovenskih pokrajina su se 1920. godine ujedinili u Socijaldemokratsku stranku Jugoslavije, a centrumaši su 1921. godine osnovali Socijalističku radničku partiju Jugoslavije. Krajem 1921. godine socijaldemokrati i centrumaši su se ujedinili u Socijalističku partiju Jugoslavije, pa su nazivani socijalistima, za razliku od komunista — pripadnika revolucionarnog radničkog pokreta.

[5] Kada je u prvoj polovini 1921. godine zapretila opasnost da rukovodstvo KPJ bude uhapšeno, naimenovano je zameničko rukovodstvo: Moša Pijade, Triša Kaclerović i Kosta Novaković. Kada je do hapšenja zaista došlo, ovo rukovodstvo je u zemlji produžilo rukovođenje i postalo jezgro levičara u Partiji. Međutim, deo ranijeg rukovodstva i nekoliko aktivista na čelu sa Simom Markovićem u isto vreme je boravilo izvan Jugoslavije i u Beču se proglasilo zagraničnim rukovodstvom, koje je postalo jezgro desničara u Partiji.

[6] Osnovali su ih 12 ranijih strukovnih sindikalnih saveza: saobraćajno-transportnih radnika, rudarskih, kožarskih, monopolskih, drvodeljskih, berberskih, građevinskih, molersko-farbarskih, kelnerskih, nekvalifikovanih fabričkih i metalskih radnika i trgovačkih putnika.

[7] Prema odluci Ministarstva unutrašnjih dela iz prve polovine 1921. godine, sindikalna aktivnost radnika se dozvoljavala, ali uz uslov da na njih ne može imati uticaja ni jedna politička partija. Pri tome se, međutim, mislilo da u praksi ne treba dozvoliti uticaj KPJ, dok je to Socijalističkoj partiji prećutno bilo dozvoljeno, čak su joj za njenu antikomunističku agitaciju i propagandu i sindikalno organizovanje radnika u Glavnom radničkom savezu poslodavci davali novac...

[8] Uticaj KPJ na rad Nezavisnih sindikata je neosporan, ali idući od 1922. ka 1929. godini sve više se osećao uticaj desničara u njoj, jer se veći deo centralnog rukovodstva Nezavisnih sindikata (Izvršnog odbora CRSOJ) postepeno birokratizovao i konformisao, pa mu je više odgovarala politika oportunistički nastrojenih desničara u ilegalnoj KPJ.

lucionarnih sindikata iz 1919. i 1920. godine pod vođstvom tada legalne KPJ (SRPJk), zbog čega su za sve vreme svog postojanja bili policijski gonjeni.

* * *

U Vojvodini je do osnivanja prvih podružnica Nezavisnih sindikata došlo sa nešto zakašnjenja — u januaru 1922. godine.[9] Tada dolazi do formiranja podružnica više struka u Pančevu, Zemunu, Velikom Bečkereku (od 1935. Petrovgrad, a od 1945. Zrenjanin), Somboru i Subotici, a podružnica samo jedne struke u Novom Sadu, Petrovaradinu, Starom Bečeju, Vršcu, Dardi, Sremskoj Mitrovici, Beloj Crkvi, Rumi, Kikindi, Senti i Žombolji.

U svima ovim slučajevima započinjanja delovanja Nezavisnih sindikata u Vojvodini radilo se, međutim, o okupljanju samo klasno najsvesnijih i najborbenijih radnika. Bitka ovih snaga u Nezavisnim sindikatima na čelu sa komunistima za široke radne mase, još neorganizovane, imala je tek da otpočne. Ona je bila olakšana okolnošću što je tokom 1922. godine i u Vojvodini otpočeo pravi talas tarifnih pokreta i štrajkova, pa su komunisti, uključujući se u njih, za njihov što uspešniji ishod, olakšali i sebi borbu za ponovno zadobijanje poverenja radnika u KPJ. U tu borbu tokom 1922. godine uključivali su se i komunisti, koji su posle istrage u vezi sa pomenutim atentatom na regenta i suđenja povodom njega,[10] pušteni na slobodu, zatim povratnici iz Rusije, među kojima i jedan broj učesnika u oktobarskoj socijalističkoj revoluciji.

Njihova aktivnost bila je na prvom mestu usmerena na rad sa još neorganizovanim radnicima, ali i sa radnicima organizovanim u Glavnom radničkom savezu[11] — u sindikalnoj organizaciji pod rukovodstvom reformistički i oportunistički orijentisanih socijaldemokrata i centrumaša, politički ujedinjenih u Socijalističkoj partiji Jugoslavije,[12] sa čijom je politikom saradnje s poslodavcima i režimom članstvo Glavnog radničkog saveza bilo veoma nezadovoljno i sve glasnije ispoljavalo težnju za organizovanjem u Nezavisne sindikate. Članstvo Glavnog radničkog saveza bilo je naročito nezadovoljno politikom popuštanja poslodavcima u tarifnim pokretima i štrajkovima, odnosno, nastojanjima rukovodstva Glavnog radničkog saveza i Socijalističke partije Jugoslavije, koje je rukovodilo i ustanovama za zaštitu radnika — radničkim komorama i okružnim uredima, da radnički zahtevi budu što blaži i da se radnici zadovolje i malim rezultatima u tarifnim pokretima i štrajkovima kako bi se izbegli sukobi sa poslodavcima i policijom.

---

[9] U drugim delovima zemlje — u Srbiji, Hrvatskoj i Sloveniji, do formiranja prvih podružnica Nezavisnih sindikata došlo je već krajem 1921. godine, tj. ubrzo po osnivanju ovih sindikata (oktobar 1921).

[10] Proces na kome se sudilo pohapšenima zbog organizovanja i učestvovanja u atentatu na regenta Aleksandra (29. VI 1921.) nazvan je vidovdanskim procesom, jer je i atentat prozvan vidovdanskim zato što je izvršen onog dana kada je regent položio zakletvu na Ustav, koji je u skupštini usvojen dan ranije, na Vidovdan 1921.

[11] Glavni radnički savez Srbije, Glavni radnički Savez Bosne i Hercegovine, Opći radnički savez (Hrvatska) i Strokovne komisije (Slovenija) obrazovali su Glavni radnički savez Jugoslavije na konferenciji u Beogradu 7—8. januara 1922. godine.

[12] Socijaldemokrati i centrumaši su se politički ujedinili u Socijalističku partiju u decembru 1921. godine.

O agitaciono-propagandnom radu komunista i najborbenijih radnika u Vojvodini u ovo vreme među nezadovoljnim članstvom Glavnog radničkog saveza i među radnicima uopšte, u pismu Oblasnog odbora Socijalističke partije za Vojvodinu svojim osnovnim organizacijama kaže se da komunisti uporno agituju među radnicima, da deluju uz najveće opasnosti i teškoće, da insistiraju na tarifnim pokretima i štrajkovima i na što višim radničkim zahtevima u njima i nastoje da utiču na politiku u radničkom pokretu, te je protiv njih nužno svugde voditi odlučnu i stalnu borbu.[13]

Ova borba komunista i najborbenijih radnika u Vojvodini, čiji je broj postepeno rastao, odnosno njihova nastojanja da se zalažu za zahteve koji su odgovarali interesima radnika, rezultirala je tokom 1922. i 1923. godine u brojno i akciono jačanje Nezavisnih sindikata u Vojvodini. Njima su se priključivali ne samo pojedinci i grupe, nego i cele sindikalne podružnice, a isto tako i celi strukovni savezi. Neki od strukovnih saveza odlučili su da rade samostalno, iako je Glavni radnički savez vršio na sve veliki pritisak da im se priključe. Otvorio se, dakle, proces diferenciranja snaga u klasnom[14] radničkom sindikalnom pokretu u Vojvodini.

Nezavisnim sindikatima su prišle sve podružnice metalskih i obućarskih radnika,[15] za njih su se opredelili strukovni savezi — krojačkih i poljoprivrednih radnika. Najveći porast su Nezavisni sindikati u ovo vreme imali u Novom Sadu, gde su im se priključile podružnice: krojačkih, građevinskih, drvodeljskih, obućarskih, metalskih i poljoprivrednih radnika, pa je i ovaj zanatsko-industrijski centar Vojvodine postao značajno uporište Nezavisnih sindikata. U Velikom Bečkereku su Nezavisnim sindikatima prišle podružnice drvodeljskih i metalskih radnika. Tako se tokom druge polovine 1922. i prve polovine 1923. godine Nezavisnim sindikatima u Vojvodini priključilo više desetina podružnica. U 6 mesta u Vojvodini: u Novom Sadu, Subotici, Velikom Bečkereku, Zemunu, Pančevu i Somboru delovala su i mesna veća Nezavisnih sindikata.[16]

Zbog nedostatka sigurnih podataka nije moguće tačnije utvrditi koliko je bilo organizovanih radnika u Nezavisnim sindikatima u Vojvodini 1923. godine, ali se broj od 3—4 hiljade može smatrati kao približan i orijentacion. Oni su činili 73 podružnice u 20 mesta. Osim 16 već navedenih, to su bila još i sledeća mesta: Bačka Topola, Novi Banovci, Maradik i Kovin.[17]

---

[13] M. Palić, *Radnički pokret u Vojvodini 1921—1929*, Novi Sad 1973, 274.

[14] Glavni radnički savez (kao i docnije URSS) bio je utoliko klasna radnička sindikalna organizacija što je u njemu bio organizovan deo radnika stvarno raspoloženih za klasnu borbu, ali koju su oportunistički nastrojeni socijaldemokrati i centrumaši, nalazeći se na čelu ovog saveza kočili i nastojali da je kanališu u forme i obime koje su režim i poslodavci tolerisali.

[15] Ovo priključivanje podružnica metalskih i kožarskih (obućarskih) radnika Nezavisnim sindikatima bilo je i u vezi sa otcepljivanjem podružnica metalskih i obućarskih radnika u Beogradu od Glavnog radničkog saveza i njihovim pristupanjem Nezavisnim sindikatima. Rukovodstva ovih podružnica proglasila su se privremenim centralnim upravama ovih saveza u formiranju, u okviru Nezavisnih sindikata. Ubrzo je došlo do priključenja svih podružnica ovih struka Nezavisnim sindikatima, odnosno centralnim upravama ovih saveza u formiranju.

[16] M. Palić, *Radnički pokret u Vojvodini 1921—1929*, Novi Sad 1973, 248.

[17] Isto.

Na ovakva kretanja u radničkom sindikalnom pokretu u Vojvodini režim je vrlo oštro reagovao, naročito prilikom štrajkova, hapšenjem i batinanjem radnika koji su štrajkovali, posebno njihovih rukovodilaca[18] i zabranama rada sindikata. Policija je zabranila rad 23 podružnice Nezavisnih sindikata u Vojvodini i svima organizacijama ovih sindikata u Zemunu i Pančevu.

Međutim, održavanju do tada postignutih organizacionih uspeha i daljem jačanju, pred Nezavisnim sindikatima u Vojvodini, osim policijskih progona i denunciranja vlastima[19] od strane rukovodstava Glavnog radničkog saveza i Socijalističke partije, isprečile su se i druge teškoće.

Najpre su tu bile umanjene mogućnosti za uspešnu tarifno-štrajkašku borbu. Naime, zbog stagniranja privrede Vojvodine od 1923. godine, usled zapostavljanja njene poljoprivrede, zapadanja zanatstva u krizu i svođenja investicionih ulaganja u industriju na minimum, privredna kretanja u ovoj pokrajini, već od te godine ispoljavala su simptome skore agrarne i opšte privredne krize, koji će se u razvijenijim delovima zemlje osetiti tek nekoliko godina docnije. To je u Vojvodini ranije, dakle, nego u drugim delovima zemlje otvorilo proces opšteg pogoršavanja položaja radničke klase, najpre smanjivanjem radničkih zarada i sve masovnijom nezaposlenošću, što je jako umanjilo mogućnost za uspešne tarifne pokrete i štrajkove, a zbog toga i interes radnika za organizovanje. Tako ni Nezavisni sindikati nisu mogli da računaju na masovniji priliv novih radnika u sindikalne podružnice. Dok su tarifni pokreti i štrajkovi tokom 1922. godine bili koliko toliko uspešni po radnike, tokom 1923. godine su to sve manje i sve češće neuspešni zbog navedenih razloga. Posle 1923. godine broj štrajkova se svodio na nekoliko tokom jedne godine. To se vrlo brzo odrazilo i na stanje u Nezavisnim sindikatima. Brz i relativno brži priliv novih radnika tokom 1922. i 1923. godine, bio je u 1924. godini znatno sporiji. Nešto novih članova i podružnica Nezavisni sindikati su dobili u Senti, Starom Bečeju, Bačkoj Palanci i Sremskoj Mitrovici. Počeo je da oživljava rad i u Savezu poljoprivrednih radnika. Ipak se situacija u njima, u ovo vreme pre može nazvati stagnirajućom.

Ovakvo stanje moglo se prevazići samo pojačanim političkim radom među radnicima, ukazivanjem da ekonomska borba, mada za sindikate prevashodno važna i na prvom mestu, nije jedini cilj sindikalnog organizovanja; masovnim organizovanjem radnika u klasno-borbene sindikate mogu se prevazići i nepovoljni ekonomski uslovi za tarifno-štrajkašku borbu, jer se ipak radilo samo o proizvodno-poslovnoj stagnaciji a ne o odsustvu svake zainteresovanosti poslodavaca za radnom snagom, pa se dejstvo zakona ponude i potražnje na tržištu radne snage, iako za radnike veoma nepovoljno, ipak moglo ublažiti višim stepenom organizovanosti radničke klase.

Međutim, prilike i odnosi u revolucionarnom krilu radničkog pokreta postajali su sve nepvoljniji za njegovo uspešno delovanje, pa i u Nezavisnim sindikatima, koji su bili njegov sastavni deo. Naime, rasprave o bitnim pi-

[18] Isto, 319.

[19] M. Palić, *Savez poljoprivrednih radnika Jugoslavije u Vojvodini*, Tokovi revolucije, III, Beograd 1968.

tanjima politike KPJ i revolucionarnog radničkog pokreta[20] u celini, započete 1922. i nastavljene 1923. godine kroz štampu i druge oblike, dobile su svoj epilog početkom 1924. godine na II konferenciji KPJ i referendumu Nezavisne radničke partije, usvajanjem gledišta levičara, tada nosilaca revolucionarnog kursa u politici KPJ i u revolucionarnom radničkom pokretu. Iako su desničari ostali u manjini,[21] oni ne samo da se nisu odrekli svojih gledišta, nego su odlučno ometali levičare da sprovode od partijske većine usvojeni revolucionarni kurs.[22] Svojim intrigama i sabotažama u izvršavanju zadataka primoravali levičare da nastave raniju raspravu, da se bave nastalim sporovima zbog odbijanja desničara da sprovode pomenuti revolucionarni kurs, odnosno, da se sve manje bave stvarnim problemima pokreta i tako se i sam i postepeno pretvaraju u levu frakciju, nasuprot desnoj, čiji su nosioci bili desničari sa svojim shvatanjima i delovanjem.

Upravo na osnovu takvog ponašanja i delovanja desničara može se sa priličn[illegible] sigurnosti sumnjati da su to bila samo njihova sopstvena shvatanja i da su sve činili zato što su bili ubeđeni da su u pravu, odosno, da nisu bili sredstvo u tuđim rukama. Zbog nedostatka dovoljno dokumenata rizično je reći čiji su sve eksponenti mogli biti — jugoslovenske policije, Kominterne, kojoj od Staljinovog vremena (1924) nije stalo da se bilo koja njena članica, što je bila i KPJ, osamostali i pođe putem sopstvenog razvitka... S pravom se, dakle, može posumnjati da su frakcije i frakcijski sukobi u KPJ bili samo njena i samo jugoslovenska stvar.

U delimično sačuvanoj dokumentaciji revolucionarnog radničkog pokreta iz 1924. godine već nalazimo termin frakcija i frakcijski sukobi u negativnom smislu te reči. To potvrđuje i pismo mesne organizacije Nezavisne radničke partije u Subotici, čiji je član tada bio i Đuro Pucar Stari, od novembra 1924. godine, Centralnom odboru te partije u Beogradu.[23]

Iz pisma se vidi da su frakcijski sukobi u centralnom rukovodstvu relolucionarnog radničkog pokreta (KPJ i NRPJ) već u ovo vreme dobili razmere koje su veoma štetno uticale na rad i uspehe pokreta u Vojvodini.

Iz pisma se takođe saznaje da u Vojvodini već u ovo vreme, nastaju raspoloženja suprotna delovanju frakcija,[24] zatim, da se u izražavanju tih neraspoloženja već naziru i antifrakcijska shvatanja — da se Partija na prvom mestu mora baviti tekućom politikom, agitacijom i propagandom i svakodnevnim problemima pokreta, umesto besplodnim raspravama o nastalim nesuglasicama. U narednim godinama, kada na čelo antifrakcijske borbe u KPJ bude stao metalski radnik i član zagrebačke mesne organizacije KPJ

---

[20] O pitanjima politike i zadataka Partije, o nacionalnom i agrarnom pitanju, o pitanju rada Partije na selu, o sindikalnom, organizacionom i drugim pitanjima.

[21] Radilo se o nekoliko desetina rukovodilaca i istaknutijih aktivista u Partiji.

[22] To i upućuje na zaključak da nisu branili svoje stavove iz ubeđenja, nego iz oportunizma, ukoliko se ne radi i o službi policiji, o izvršavanju naredaba Kominterne, odnosno Staljina, koji je vodio politiku umanjivanja značaja sekcija Kominterne, kakva je bila i KPJ, radi njihovog potčinjavanja političkim interesima Sovjetskog Saveza.

[23] Funkcije političkog i organizacionog sekretara u KPJ i u Nezavisnoj radničkoj partiji imala su ista lica.

[24] Antifrakcijske snage se javljaju i u drugim delovima zemlje — u Hrvatskoj, Srbiji i dr.

Josip Broz Tito, ova shvatanja, dopunjavana i razrađena, biće formulisana u antifrakcijskoj koncepciji za sređivanje prilika i odnosa u KPJ, u jugoslovenskom revolucionarnom radničkom pokretu i za izvođenje KPJ na put istinske borbe za interese proletarijata na prvom mestu.

Treba takođe konstatovati da je bržem daljem jačanju Nezavisnih sindikata u Vojvodini ozbiljna smetnja bila i ponovna zabrana rada svima legalnim organizacijama revolucionarnog radničkog pokreta — Nezavisnoj radničkoj partiji, Savezu radničkoj partiji, Savezu radničke omladine[25] i Nezavisnim sindikatima, od 11. jula 1924. godine. Nezavisnim sindikatima je zabrana bila povučena nakon mesec dana,[26] ali policija u Vojvodini, u nizu mesta, duže vremena nije dozvolila da nastave sa radom (Novi Sad, Zemun, Pančevo i dr.).

Početkom druge polovine 1925. godine Nezavisni sindikati su prebrodili još jednu opasnost, ovoga puta čak i da budu ukinuti. Naime, krizu u revolucionarnom-komunističkom krilu radničkog pokreta, nastalu zbog frakcijskih sukoba u KPJ, centrumaški deo[27] reformističke Socijalističke partije Jugoslavije i Glavnog radničkog saveza Jugoslavije, na čelu sa Živkom Topalovićem, pokušao je da uz pomoć četiri člana Izvršnog odbora centralnog rukovodstva Nezavisnih sindikata (CRSOJ — Centralni radnički sindikalni odbor Jugoslavije): Stojana Stankovića, Janka Petakovića, Milana Grojića i Dragutina Bukvića, ujedine[28] Nezavisne sindikate sa Glavnim radničkim savezom, ali uz uslov likvidacije Nezavisnih sindikata kao klasne i borbene radničke sindikalne organizacije. Pokušaj nije uspeo jer su se deo centralnog rukovodstva Nezavisnih sindikata i njegova niža rukovodstva i članstvo odlučno usprotivili ovoj nameri, suprotstavljajući joj ujedinjenje na osnovi uvažavanja Nezavisnih sindikata kao klasne i borbene radničke sindikalne organizacije i uz obezbeđenje da nova, ujedinjena radnička sindikalna organizacija jugoslovenskog radničkog sindikalnog pokreta bude takođe revolucionarna i borbena organizacija.[29] Uz neznatne izuzetke, članstvo i rukovod-

---

[25] Kao što je Nezavisna radnička partija bila legalno uporište ilegalne KPJ, tako je i Savez radničke omladine bio baza i mogućnost legalnog delovanja SKOJ-a.

[26] Po dolasku vlade Ljube Davidovića.

[27] Socijaldemokrati se nisu slagali sa ovakvim koracima centrumaša i bili su protiv bilo kakve saradnje sa komunistima.

[28] Potreba za ujedinjenjem sindikalnih organizacija (Nezavisnih sindikata, Glavnog radničkog saveza, neutralnih sindikalnih saveza grafičkih radnika i bankarskih činovnika i dr.) nametnula se još od 1921. godine, kada su poslodavci počeli da izbegavaju obaveze iz zaštitnog radničkog zakonodavstva i u ovome imali podršku režima, te se pojavila potreba da se radnici bore putem tarifnih pokreta i štrajkova. Najpre se pokušalo sa zajedničkim aktivnostima sindikalnih organizacija: zajedničkim prvomajskim proslavama, zajedničkim istupanjima u tarifnim pokretima i štrajkovima i dr., ali su oportunistički i antikomunistički opredeljeni socijaldemokrati i centrumaši, na čelu reformističkog dela radničkog pokreta (Socijalistička partija Jugoslavije i Glavni radnički savez) odbijali sve inicijative za sindikalno ujedinjenje (opširnije o ovome videti M. Palić, *Radnički pokret u Vojvodini 1921—1929*, Novi Sad 1973, 349).

[29] U oktobru 1925. godine na inscenirano konferenciji ujedinjenja (Glavnog radničkog saveza i Nezavisnih sindikata) stvarno je dotadašnji Glavni radnički savez samo promenio ime u URSSJ (Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije).

stva Nezavisnih sindikata u Vojvodini takođe su pružili odlučan otpor centrumaškim uslovima i načinu sindikalnog ujedinjenja.[30]

Ovakav stav podržali su i desničari u KPJ, ali ne odričući se ni svojih stavova osporenih od članstva na III konferenciji KPJ i na referendumu Nezavisne radničke partije početkom 1924. godine, a takođe i ne prestajući ni sa svojim frakcionaškim delovanjem i nastojanjima da levičare i dalje intenzivno angažuju u sukobima. Ovo, takođe, potvrđuje napred navedenu pretpostavku da frakcije i frakcijski sukobi u KPJ nisu bili samo njeni i samo jugoslovenska stvar. To je upravo podsticalo sve odlučnije istupanje antifrakcijskih snaga u KPJ i u Nezavisnim sindikatima, koje su sve više insistirale na angažovanju svih snaga revolucionarnog radničkog pokreta u borbi za jačanje Nezavisnih sindikata i za interese radničke klase, a pre svega u svakodnevnom političkom i agitaciono-propagandnom radu i u akcijama za poboljšanje naročito materijalnog položaja proletarijata koliko su to opšti privredni i drugi uslovi omogućavali.

U ovo vreme Nezavisni sindikati prebrodili su još jednu opasnost po svoj opstanak. Polazeći od realnog stanja da su Nezavisni sindikati brojno slabi[31] i nedovoljno efikasni, te s obzirom na činjenicu da ujedinjenje sa Glavnim radničkim savezom nije uspelo, jer je sa stanovišta Nezavisnih sindikata bilo neprihvatljivo, u KPJ su se krajem 1925. i tokom 1926. godine vodile polemike kako ih učiniti efikasnom radničkom sindikalnom organizacijom, kako prevazići teškoće koje im na tom putu stoje. Pojavila su se dva mišljenja. Zajedničko im je bilo da rad na ujedinjavanju sindikata treba nastaviti, ali su se razlikovala u pogledu načina i uslova ujedinjenja. Prema jednome, ujedinjenje se moglo izvršiti samo frontalno, tj. ujedinjenjem sindikalnih organizacija u celini. Po drugome, to se moglo učiniti i parcijalno — ujedinjenjem pojedinih sindikalnih organizacija, pa i podružnica. Ovo drugo mišljenje je evoluiralo i u stav da Nezavisne sindikate treba rasturiti i od njihovog članstva formirati odbore i grupe koji će svugde, pa i u Glavnom radničkom savezu i u drugim sindikalnim organizacijama, kao i u fabrikama i među nezaposlenim radnicima agitovati za stvaranje nove i revolucionarno borbene jugoslovenske radničke sindikalne organizacije, ukazujući radnicima da je njihovo masovno organizovanje u takvu sindikalnu organizaciju jedini put u borbi za poboljšanje njihovog materijalnog i svakog drugog položaja.

Rukovodstva i članstvo Nezavisnih sindikata uvažili su stav o nužnosti masovnog organizovanja radnika i o stvaranju nove borbene radničke sindikalne organizacije, kao prihvatljiv, ali su odbacili predlog o rasformiranju Nezavisnih sindikata kao veoma rizičan poduhvat jer niko nije mogao garantovati da će do osnivanja nove sindikalne organizacije zaista i doći, a ostalo bi se i bez Nezavisnih sindikata, koji doduše nisu bili ono što je radničkoj klasi trebalo ali ona ni bez njih nije mogla ostati.

Pošto se, dakle, nije moglo postići zadovoljavajuće ujedinjenje organizacija razjedinjenih jugoslovenskih radničkih sindikata, a nije se, takođe, moglo ostati bez Nezavisnih sindikata, pripadnici revolucionarnog krila ju-

[30] M. Palić, *Radnički pokret u Vojvodini 1921—1929*, Novi Sad 1973, 366 cc.

[31] U ovo vreme Nezavisni sindikati u celoj zemlji imaju samo oko 2,5% od ukupnog broja radnika u zemlji.

goslovenskog radničkog pokreta na čelu sa KPJ odlučili su da održe Nezavisne sindikate kao tada jedinu legalnu organizaciju jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, sve dok je to moguće.

Prihvatanje ove odluke i stavova i usvajanje orijentacije na uporan svakodnevni politički, agitaciono-propagandni i organizacioni rad u redovima proletarijata, iskorišćavajući sve mogućnosti za poboljšavanje njegovog, pre svega, teškog materijalnog položaja bez obzira na nepovoljne opšte ekonomske uslove zbog kojih nije bilo moguće voditi brojne i uspešne tarifne pokrete i štrajkove, postajalo je osnovom antifrakcijskih koncepcija u borbi za realizovanje revolucionarnog kursa u politici radničkog pokreta na čelu sa KPJ. Komunisti i najborbeniji radnici u Vojvodini su se od 1925. godine posvetili omasovljavanju i akcionom jačanju Nezavisnih sindikata i u tome tokom narednih godina postigli vidne uspehe.[32]

U tom pravcu im je pomogla i okolnost što je deo proletarijata promenio svoje ranije neraspoloženje prema organizovanju i shvatio da je ono prvi i jedini uslov u borbi za promenu njegovog teškog položaja koji se iz godine u godinu pogoršavao, a naročito uslova rada — počev od smanjivanja zarada do nezaposlenosti, koja je u ovim godinama bila u stalnom porastu. Dok su pogoršane ekonomske prilike u Vojvodini 1923. godine bile jedan od osnovnih razloga neuspešnih tarifnih pokreta i štrajkova i zbog toga nepovoljno uticale na priliv radnika u sindikalne organizacije, nakon nekoliko godina njihovog daljeg pogoršavanja i kretanja najpre ka agrarnoj a zatim i opštoj ekonomskoj krizi (1929), postajale su posle 1925. godine sve značajnijim stimulansom ponovnog sindikalnog organizovanja radnika. Ovi su pod uticajem političkog i agitaciono-propagandnog delovanja komunista počeli shvatati da ekonomske koristi nisu jedini razlog sindikalnog organizovanja, odnosno da je organizovanje jedan od prvih i osnovnih uslova za prevazilaženje teškoća koje su stajale i na putu uspešnijoj ekonomskoj borbi.

Polovinom 1925. godine Nezavisni sindikati u Vojvodini uspevaju da posle dve godine prekida nastave sa izdavanjem Szervezett Munkása[33] sindikalnog lista na mađarskom jeziku. List je do septembra izdavan u Beogradu, a od tada u Subotici, gde je bio bliži svojim čitaocima. Još iste godine list je u svakom broju objavljivao agitaciono-propagandne članke namenjene poljoprivrednim radnicima, sa ciljem da se sindikalno organizuju, a od 1926. godine otvara i rubriku za poljoprivredne radnike, koja u 1928. godini zaprema po celu stranu i ima ulogu njihovog glasila, putem koga su razmenjivali iskustva u organizovanju i radu.[34]

Ovim su Nezavisni sindikati u Vojvodini rešili jedan od svojih krupnih problema — izdavanje novina na jeziku jedne od svojih najbrojnijih nacionalnih manjina, iz čijih redova je poticao najstariji, klasno najsvesniji i najbrojniji deo radničke klase Vojvodine. Isto tako važan problem bio je i sindikalni list na nemačkom jeziku, dakle, jedne od takođe brojnih nacio-

---

[32] Opširnije o Nezavisnim sindikatima videti: M. Palić, *Revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1921—1929*, Novi Sad 1973, 246—306.

[33] *Szervezett Munkás* je od januara do jula 1929. godine izlazio u Beogradu (nedeljno).

[34] Opširnije videti: M. Palić, *O štampi revolucionarnog krila radničkog pokreta na jezicima narodnosti u Vojvodini 1921—1929*, Jugoslovenski istorijski časopis 3—4, Beograd 1968.

nalnih manjina, iz čijih je redova proletarijat, uz to bio još i pod jakim uticajem reformističkog krila radničkog pokreta. Međutim, ovaj problem će Nezavisni sindikati u Vojvodini rešiti tek 1928. godine.

Jedan od najvažnijih zadataka komunista i borbeno raspoloženih radnika u Vojvodini bilo je omasovljavanje Nezavisnih sindikata — obuhvatanje podružnicama njihovih strukovnih saveza što većeg broja radnika iz sve tri grupacije karakteristične za Vojvodinu — zanatskih, industrijskih i poljoprivrednih, kako bi Nezavisni sindikati u ovoj pokrajini makar delimično dobili karakter krupnih industrijskih sindikalnih saveza,[35] sposobnih za uspešnu borbu. To, međutim, u Vojvodini nije bilo lako postići jer je njena industrija bila usitnjena i nekoncentrisana.

Značajnije rezultate u sindikalnom organizovanju zanatskih radnika postigli su Nezavisni sindikati u Vojvodini na dva područja — u severoistočnoj Bačkoj i Sremu. Podružnice Nezavisnih sindikata od polovine 1925. godine osnivaju se u Starom Bečeju, Adi, Senti, Kanjiži, Bačkoj Topoli, zatim u Sremskoj Mitrovici, Šidu, Rumi, Staroj Pazovi, a obnavljaju svoj rad u Zemunu.

Na oba ova područja, izuzimajući Suboticu i Zemun, socijaldemokrati su do tada imali jak uticaj. Na prvo od njih — u severoistočnoj Bačkoj, već početkom 1923. godine sve osetnije su ga gubili. Na drugome — u Sremu, njihov uticaj je ostajao i u narednim godinama, ali su i Nezavisni sindikati ovde počeli da stvaraju svoja nova uporišta, kakvim se posle 1925. godine smatra naročito Sremska Mitrovica.

Pojedinačne podružnice zanatskih radnika stvorene su još u nizu mesta, a najveće uspehe su Nezavisni sindikati postigli u redovima metalskih, obućarskih (kožarskih) i krojačkih radnika.

Do 1928. godine pošlo im je za rukom da osnuju svoje prve podružnice u Vršcu, gde su socijaldemokrati i centrumaši imali veoma jak uticaj.

Na organizovanju industrijskih radnika rezultati su bili veoma skromni. Podaci nam potvrđuju pokušaje aktivista Nezavisnih sindikata da organizuju industrijske radnike u novosadskoj fabrici aviona Ikarus, u subotičkoj fabrici vagona Ferum, u sremskomitrovačkoj pilani, u velikobečkerečkoj železničkoj radionici, u zemunskoj fabrici aviona Ikarus i u fabrici obuće, zatim u Pančevu, Rumi, Šidu i u Beočinu. Međutim, poslodavci su svugde uz pomoć policije i socijaldemokrata pružili odlučan otpor svima pokušajima Nezavisnih sindikata da prodru sa svojim podružnicama u fabrike. To su na prvom mestu uspevali hapšenjima i proterivanjima aktivista Nezavisnih sindikata, zatim zastrašivanjima radnika i takođe hapšenjima i batinanjem.

---

[35] Na Prvoj konferenciji Nezavisnih sindikata, početkom 1923. godine, strukovni savezi u njegovom okviru uneli su uz svoje nazive i reči i n d u s t r i j e i o b r t a. Tako se, npr., naziv Saveza kožarskih radnika nazvao Savez radnika kožarske industrije i obrta Jugoslavije. Ovo je učinjeno sa željom da Nezavisni sindikati prevaziđu svoj zanatski karakter i postanu masovne organizacije zanatskog i industrijskog proletarijata. Međutim, uspeh u Nezavisnim sindikatima posle 1923. godine da se to i postigne bio je vrlo skroman, naročito u Vojvodini, zbog usitnjenosti njene industrije i drugih razloga.

U razdoblju 1926—1929. godine zbog otpora ovim nastojanjima, Nezavisnim sindikatima nije uspelo da osnuju svoju podružnicu ni u jednoj fabrici u Vojvodini.[36]

Međutim, vidne rezultate Nezavisni sindikati postigli su u organizovanju poljoprivrednih radnika. Na ovom zadatku su se angažovala sva mesna veća Nezavisnih sindikata, uprave jednog broja podružnica i aktivisti pojedinci, pomažući organizovanje poljoprivrednih radnika i materijalno.

Od samo nekoliko podružnica sa oko 500 članova do polovine 1925. godine, broj članova i podružnica rastao je i do polovine 1928. godine dostigao cifru od 70 podružnica u Savezu poljoprivrednih radnika, sa oko 6000 članova. Međutim, zbog svog siromaštva poljoprivredni radnici nisu mogli da plaćaju ni najminimalniju članarinu, pa veliki broj njih nije formalno ni priznavan za članove. Ipak, oni su učestvovali u brojnim akcijama organizovanih poljoprivrednih radnika — u tarifnim pokretima i štrajkovima, na protestnim zborovima protiv nezaposlenosti, gladi i policijskih progona, na predizbornim zborovima, na prvomajskim proslavama, u agitaciono-propagandnim akcijama itd. U sklopu aktivnosti Saveza poljoprivrednih radnika bilo je angažovano više desetina hiljada poljoprivrednih, ali i zanatskih radnika na selima Vojvodine, gde su podružnice Saveza pretežno i delovale.

Najveći deo aktivnosti Saveza poljoprivrednih radnika bio je angažovanje u ekonomskoj zaštiti poljoprivrednih radnika, koja se ogledala u usvajanju odluka i dogovaranju o visini zarada za pojedine poljoprivredne poslove, u zaštiti prava poljoprivrednih radnika koja su poslodavci kršili, u upućivanju rezolucija i zahteva vlastima za zaštitu ekonomskih prava poljoprivrednih radnika, pa i u tarifnim pokretima i štrajkovima. Tokom 1928. godine poljoprivredni radnici i u Vojvodini vode nekoliko masovnih štrajkova, čime je bio potvrđen stav u revolucionarnom radničkom pokretu da dobro i masovno organizovan proletarijat može voditi štrajkove i pored nepovoljnih privrednih kretanja, kakva su tih godina u Vojvodini zaista i bila.

Ovim poslovima ekonomske zaštite bavile su se centralna i podružničke uprave, aktivisti Saveza i njegovo članstvo, kao i neorganizovani deo poljoprivrednih radnika kroz tarifne pokrete i štrajkove, zatim više konferencija Saveza poljoprivrednih radnika i veći broj protestnih zborova protiv nezaposlenosti i gladi od 1925. do 1929. godine.

Uspešnom organizovanju poljoprivrednih radnika naročito je doprinelo izdavanje brošure *Nad grobom agrarne reforme*[37] na srpskohrvatskom i mađarskom jeziku 1926. godine. U njoj se kritikuje agrarna reforma od 1919. godine i pozivaju svi bezemljaši i siromašni seljaci da se organizuju u klasno-borbene i nezavisne sindikate i u njima, zajedno sa ostalim proletarijatom u Jugoslaviji, bore i za pravednu agrarnu reformu — za zemlju bezemljašima svih nacionalnosti,[38] za davanje zemlje u dovoljnoj količini sa inven-

[36] Nezavisni sindikati su i u Vojvodini bili organizovani isključivo po teritorijalnom principu, jer su im režim i poslodavci onemogućili organizovanje u fabrikama.

[37] Opširnije videti: M. Palić, *Uloga brošure Nad grobom agrarne reforme u sindikalnom organizovanju poljoprivrednog proletarijata u Vojvodini 1926—1929*, Rukovet 11, Subotica 1969.

[38] Bezemljaši iz redova mađarske i nemačke nacionalne manjine u Vojvodini nisu dobili zemlju agrarnom reformom 1919. godine.

tarom i kreditima potrebnim za unapređenje poljoprivrede i za intenzivnu poljoprivrednu proizvodnju.

Izdavanje ove knjige bio je jedan od najznačajnijih agitaciono-propagandnih poduhvata revolucionarnog radničkog pokreta u Vojvodini u ovim godinama. Brošura je zabranjena, bila predmetom brojnih sudskih procesa onima koji su je posedovali, ali ju je policija još godinama otkrivala u stanovima radnika i naprednih ljudi širom cele Vojvodine i izvan nje.

U okviru podružnica poljoprivrednih radnika delovale su i sekcije žena i omladine. Njihov prvi zadatak bio je kulturno i prosvetno uzdizanje članova, koji su, međutim, učestvovali i u svima drugim akcijama svojih podružnica.

Uspešno organizovanje poljoprivrednog proletarijata, naročito na već pomenutom području severoistočne Bačke, doprinelo je da ovaj deo Bačke postane jedno od najznačajnijih uporišta Nezavisnih sindikata i KPJ u zemlji. Na tom području delovalo je oko 3 000 organizovanih radnika u Nezavisnim sindikatima, u 26 mesta, pretežno u Savezu poljoprivrednih radnika. Njihovom aktivnošću angažovano je još nekoliko hiljada radnika, formalno neorganizovanih. Politička i agitaciono-propagandna aktivnost Nezavisnih sindikata i KPJ na ovom području bila je naročito uspešna. Od ukupno 13 mesnih veća Nezavisnih sindikata u Vojvodini, u godinama 1926—1929. na ovom području ih je bilo šest: u Subotici, Kanjiži, Senti, Adi, Starom Bečeju i Bačkoj Topoli.

Delovanje snaga revolucionarnog radničkog pokreta tih godina, na ovom području, inače poznatom po brojnim kolonističkim naseljima[39] nastalim posle prvog svetskog rata, bilo je podsticaj da se u periodu 1935—1941. godine u komunistički pokret masovno uključi i kolonistička omladina, pa ovaj deo Bačke i u to vreme bude karakterističan po brojnosti, organizovanosti i aktivnosti snaga komunistički opredeljenog radničkog pokreta.

Posle Prvog kongresa Nezavisnih sindikata, održanog u junu 1927. godine, obrazovana je i njihova pokrajinska organizacija u Vojvodini,[40] na čelu sa pokrajinskim odborom čiji je prvi predsednik bio Andrija Polgar, istaknuti partijski i sindikalni aktivista u revolucionarnom radničkom pokretu u Vojvodini.[41]

Osim obimnog organizacionog delovanja Nezavisnih sindikata, čiji se broj podružnica u Vojvodini, u godinama 1926—1928. kretao od 120—150,

---

[39] Agrarnom reformom i kolonizacijom 1919. godine u Vojvodinu su naseljeni stanovnici iz pasivnih krajeva Jugoslavije — Like, Dalmacije, Bosne itd. Broj kolonističkih mesta, od koji je većina nastala posle 1920. godine, naročito je bio veliki u severoistočnoj Bačkoj, u rejonu oivičenom mestima: Subotica, Bačka Topola, Srbobran, Stari Bečej, Mol, Ada, Senta, Kanjiža i Horgoš.

[40] Do tada su mesna veća Nezavisnih sindikata i uprave podružnica u mestima gde nije bilo ovih veća, bili direktno povezani sa centralnim rukovodstvom Nezavisnih sindikata, u pogledu opštih sindikalnih poslova i zadataka, a u pogledu strukovnih poslova sve podružnice bile su povezane i sa centralnim upravama strukovnih saveza (o organizacionoj strukturi Nezavisnih sindikata. Videti: M. Palić, *Radnički pokret u Vojvodindi 1921—1929*, Novi Sad 1973, 250).

[41] Polgar je bio i delegat vojvođanske organizacije KPJ na njenom IV kongresu, održanom u novembru 1928. u Drezdenu.

sa 8—12 hiljada članova (oni koji su plaćali članarinu), u njima se odvijala i značajna politička, agitaciono-propagandna, kulturno-zabavna, prosvetna i sportska aktivnost, kao i aktivnost na ekonomskoj zaštiti proletarijata.

S obzirom na mali broj štrajkova, čiji broj do 1927. godine nije bio veći od nekoliko godišnje, a tek u 1928. godini porastao na 23, ima se utisak da je najveći deo aktivnosti u Nezavisnim sindikatima u Vojvodini, u ovim godinama, imao politički i agitaciono-propagandni karakter. Naime, i deo ekonomske aktivnosti, naročito brojni protestni zborovi protiv nezaposlenosti, gladi, policijskih nasilja i dr., imao je takođe i politički karakter. Takve su bile i prvomajske proslave, predizborni zborovi i konferencije za oblasne, parlamentarne i opštinske izbore i za sindikalno ujedinjenje. Kao značajnu agitaciono-propagandnu i prosvetnu aktivnost treba smatrati relativno uspešno rasturanje i čitanje štampe i većeg broja brošura sa aktuelnom sadržinom u vezi sa političkim i ekonomskim položajem proletarijata, poput pomenute *Nad grobom agrarne reforme* i drugih. Kulturno-zabavna i sportska aktivnost ogledala se u delovanju radničkih kulturno-zabavnih i sportskih društava u svima gradovima, ali i u jednom broju varošica i sela, čijom je aktivnošću bilo obuhvaćeno oko 1 500 mladih i sredovečnih radnika i radnica. Ova kulturno-zabavna i sportska aktivnost odigrala je značajnu ulogu u izgradnji političkog jedinstva proletarijata u okviru revolucionarnog radničkog pokreta na čelu sa ilegalnom KPJ.

Do kog stepena je porasla organizovanost Nezavisnih sindikata u Vojvodini u ovim godinama, naročito u pojedinim velikim naseljima, svedoči podatak da je Mesno veće Nezavisnih sindikata u Velikom Bečkereku 1928. godine štampalo izveštaj o svom radu i o radu podružnica u protekloj godini i organizovalo sindikalnu školu, da su mesna veća u Novom Sadu i Subotici organizovala više ciklusa predavanja o naučnim i aktuelnim političkim i ekonomskima temama. U pogledu raznovrsnosti i sistematičnosti rada naročito se isticalo Mesno veće Nezavisnih sindikata u Subotici u čijem se Radničkom domu odvijala intenzivna i svakodnevna aktivnost.[42]

Svima ovim aktivnostima, osim formalno organizovanih članova Nezavisnih sindikata u Vojvodini, bile su obuhvaćene još stotine i hiljade radnika, naročito nezaposlenih najviše u prvomajskim proslavama i na protestnim zborovima.

Komunisti i klasno svesni i borbeno raspoloženi radnici uspeli su da ponovo ožive klasnu borbu u Vojvodini i da je prvi put posle Obznane postepeno razviju do značajnijih razmera.

To naročito potvrđuje reagovanje režima i njegove policije. U više svojih pisama policijskim organima na terenu, ministar unutrašnjih dela skreće pažnju da su komunisti u Vojvodini razvili živu i uspešnu aktivnost naročito na vojvođanskom selu, iskorišćavajući nepovoljna privredna kretanja i težak materijalnih položaj proletarijata i u gradu i na selu, s obzirom na masovnu nezaposlenost, glad i niske nadnice. S gledišta političkog i agitaciono-propagandnog rada u Nezavisnim sindikatima i činjenice da ga je organizovala i podsticala ilegalna KPJ, kao i činjenice da su radne mase tih godina i u Vojvodini sve više prihvatale politiku i stavove KPJ o bitnim

[42] U Radničkom domu u Subotici radilo je i uredništvo *Szervezett Munkás*-a.

društvenim problemima vremena, a odbacile politiku klasnog mira kakvu su vodili oportunistički i antikomunistički opredeljeni socijaldemokrati i centrumaši,[43] o policijsko rezonovanje i ocene nisu bili bez osnova, iako je, ocenjujući aktivnost komunista u Vojvodini, policija najverovatnije imala u vidu aktivnost u Savezu poljoprivrednih radnika, koji su režim i poslodavci, uostalom kao i Nezavisne sindikate u celini, tretirali kao komunističku organizaciju.

Ovakva kretanja i procese u radničkom pokretu i u Vojvodini je prekinuo režim šestojanuarske diktature (1929), čijom je poverljivom naredbom Nezavisnim sindikatima za svagda zabranjen rad, zbog njihovog klasnog borbenog i, prema oceni ovog režima, komunističkog karaktera.[44]

*

* *

Ovakva, relativno uspešna aktivnost Nezavisnih sindikata u Vojvodini[45] bila je u suštoj suprotnosti sa prilikama i odnosima u centralnim instancama revolucionarnog radničkog pokreta — u Centralnom komitetu KPJ i u Centralnom rukovodstvu Nezavisnih sindikata, u kojima su baš u ovim godinama frakcijski sukobi kulminirali. To se najbolje vidi po ocenama stanja u Vojvodini i zadacima davanim pokretu u Vojvodini, od partijskih kongresa i plenuma. Naime, o prilikama u pokretu u ovoj pokrajini posle 1925. godine govori se kao i pre te godine, baš kao da se ništa nije menjalo i promenilo. Očigledno je to bio dokaz o neobaveštenosti centralnih rukovodstava, zauzetih frakcijskim sukobima i intrigama, o prilikama u Vojvodini. Nigde u pomenutim materijalima (izveštaji, rezolucije i dr.) ne piše da je Savez poljoprivrednih radnika pre 1925. godine imao nekoliko podružnica i nekoliko stotina članova, a 1928. više desetina podružnica i hiljada članova, da su Nezavisni sindikati u Vojvodini znatno masovniji 1928. nego pre 1925. godine, da su uspešno razvijali politički i agitaciono-propagandni rad, da je u toku zime 1927/28. godine održano nekoliko desetina masovnih i borbenih protestnih zborova protiv nezaposlenosti, skupoće, gladi, policijskih progona itd., kakva su, dakle, kretanja u Nezavisnim sindikatima stvarno bila. Nema takođe reči ni o tome koje to snage u Vojvodini razvijaju takvu aktivnost, nema ocena stanja u Vojvodini i samokritičkih osvrta o nedovoljno davanoj pomoći od strane centralnih instancija pokreta.

Istina, za objektivnog analitičara stanja u Vojvodini nije bilo mesta ni samozadovoljstvu, iako su uspesi bili očigledni. Naime, u Vojvodini je do 1928. godine broj obuhvaćenih radnika u svima sindikalnim organizacijama iznosio ili se kretao do 15%, uzimajući u obzir i one formalno neučlanjene radnike, ali koji su učestvovali u akcijama pokreta. Pred Nezavisnim sindi-

[43] U 1928. godini URSS je u Vojvodini (i u celoj zemlji) bio malobrojna organizacija, sa nekoliko stotina članova, a Socijalistička partija Jugoslavije takođe u procesu raspadanja i već do kraja te godine podeljena na centriste (koji su zadržali dotadašnji naziv Partije) i socijaldemokrate koji su uzeli naziv Socijaldemokratski akcioni odbor.

[44] URSS, Savez grafičkih radnika i Savez bankarskih činovnika, kao i još neke radničke sindikalne organizacije nastavile su sa radom.

[45] Slične uspehe (ponegde i veće) imali su Nezavisni sindikati i u Srbiji i Hrvatskoj.

katima u Vojvodini su, dakle, stajali još veliki zadaci da organizaciono i akciono obuhvate većinu zanatskih, fabričkih i poljoprivrednih radnika, što u ono vreme nije bila stvar bliske budućnosti. Međutim, Nezavisni sindikati i revolucionarni radnički pokret u celini, sa ilegalnom KPJ na čelu, bili su na dobrom putu da makar i delimično realizuju ove zadatke. Ipak, o tome u materijalima centralnih instancija revolucionarnog radničkog pokreta nema ni reči. Čak se i u dokumentima IV kongresa KPJ (XI 1928), kojem je prethodilo višemesečno rukovođenje Partijom antifrakcijski opredeljenih snaga, u izveštajima i rezolucijama, u pogledu stanja i zadataka u Vojvodini ponavljaju fraze iz vremena 1926 (III kongres KPJ) i pre toga, o potrebi sindikalnog organizovanja poljoprivrednih i industrijskih radnika, proletarijata iz redova nacionalnih manjina itd., kao da u tom pogledu posle 1926. godine ništa nije učinjeno. I ovo antifrakcijski opredeljeno rukovodstvo KPJ, najverovatnije preuzeto sređivanjem prilika u Partiji, sprovođenjem poznatog Otvorenog pisma Kominterne članova KPJ u vezi sa likvidacijom frakcijskih sukoba u Partiji (1928) i pripremama IV kongresa Partije, nije imalo dovoljno vremena za utvrđivanje pravog stanja i kretanja poslednjih godina u Vojvodini.

Potvrdu o nebrizi centralnog rukovodstva KPJ i o nedovoljnom pružanju pomoći u rešavanju problema pokreta u Vojvodini nalazimo u žalbama vojvođanske organizacije KPJ i njenih predstavnika na partijskim plenumima. U njima se skoro uvek ističe da je sve što je u Vojvodini postignuto, naročito na planu jačanja Nezavisnih sindikata, ostvareno snagama revolucionarnog radničkog pokreta u Vojvodini, kojima su, međutim, nedostajale pomoć i direktive centralnog rukovodstva pokreta u Beogradu.[46] U tom pogledu je naročito oštra rezolucija Okružne konferencije KPJ u Subotici, održane u februaru 1928. godine. U njoj se konstatuje da su frakcijski sukobi onemogućili svaki konstruktivan i uspešan rad u KPJ.[47]

Inicijatori i nosioci aktivnosti u Nezavisnim sindikatima u Vojvodini, u periodu 1925—1929. godine, bile su antifrakcijske snage u vojvođanskoj organizaciji KPJ, zajedno sa ostalim borbeno raspoloženim radnicima. Podigavši svoj glas još 1924, ove snage su jačale u pružanju otpora frakcijama i frakcijskim sukobima, delovale u Nezavisnim sindikatima i doprinele njihovoj afirmaciji u redovima proletarijata u Vojvodini.

Ove snage su dobijale pomoć i podsticaj i od antifrakcijskih snaga izvan Vojvodine. Na to ukazuje i aktivnost Đure Pucara Starog, u Subotici, koji je održavao veze i sa pokrajinskim rukovodstvom sindikata metalskih radnika za Hrvatsku i Slavoniju u kojem je tada delovao Josip Broz Tito.

Podsticaj i pomoć antifrakcijskih snaga dolazili su i preko Sindikata kožarskih radnika (u okviru Nezavisnih sindikata) čiji je sekretar centralne

---

[46] Arhiv Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, fond komunističke internacionale 99/II (9), 100/II (XIII—1), 1927/1924, mf, 183/703 (1—139); Gradski muzej Subotica 726 K—3 (Rezolucija okružne konferencije KPJ u Subotici, održana u februaru 1928, u kojoj se zahteva likvidacija frakcijskih sukoba u KPJ i intervencija Kominterne); Komunistička partija i revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1919—1941 I (Zbornik dokumenata), Novi Sad 1971, 390, Rezolucija konferencije KPJ za Slavoniju, Srem i Baranju.

[47] Komunistička partija i revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1919—1941, I (Zbornik dokumenata) Novi Sad 1971, 387.

uprave, sa sedištem u Zagrebu, 1927. godine, bio Blagoje Parović. Posle njegovog hapšenja i proterivanja iz Zagreba, prepisku sa podružnicama kožarskih radnika u Vojvodini nastavio je Josip Broz, tada na dužnosti pokrajinskog sekretara Sindikata metalskih radnika za Hrvatsku i Slavoniju.[48]

Ovakva aktivnost komunista i najborbenije opredeljenih radnika u Vojvodini, u periodu od 1929. godine, bila je, dakle, inspirisana i podsticana od najangažovanijih antifrakcijski opredeljenih snaga i u skladu sa stavovima i ciljevima jedino ispravne i realne politike tih snaga da KPJ može svoju istorijsku ulogu izvršiti samo čvrstim osloncem na radničku klasu i zalaganjem za njena prava i interesa. Otuda i ovakva borba komunista u Vojvodini za omasovljenje i akciono jačanje Nezavisnih sindikata.

Pošto režim šestojanuarske diktature nije dozvolio obnovu rada Nezavisnim sindikatima (kao što je to bio slučaj 1924), komunisti i borbeno raspoloženi radnici, čiji je broj pod uticajem političkog i agitaciono-propagandnog delovanja ilegalne KPJ posle 1928, a naročito posle 1934. godine brzo rastao, nastavili su svoju sindikalnu aktivnost u URSSJ, koji je pod njihovim uticajem do 1940. godine i u Vojvodini postao masovna i revolucionarna radnička sindikalna organizacija jugoslovenskog proletarijata, zbog čega mu je vlada Cvetković—Maček krajem 1940. godine zabranila rad.

[48] Parović i Broz radili su u istoj sobi u Radničkom domu na Ilici u Zagrebu.

COMMUNIST STRUGLE IN VOJVODINA FOR THE STRENGTHENING OF INDEPENDENT TRADE UNIONS

Summary

The Independent Trade Unions (ITU) were founded in October 1921, through the initative of the illegal CPY. The ITU were the organization of revolutionary oriented part of Yugoslav proletariat. They were active until the January 1929 when the regime of King Alexander's dictatorship banned their activities.

In Vojvodina the ITU worked under constant police oppression since they were treated as a communist organization by both the employers and the authorities. For these and some other reasons, the organization of ITU were formed in Vojvodina later than in other parts of the country — at the beginning of 1922. Numerous ITU organizations were formed in Vojvodina only after the communists of Vojvodina became more actively involved in striking activities during the years 1922—23. When they tried to protect the interests of the workers gaining thus their confidence and sympathy. In 1924 the number of workers belonging to the ITU organization in Vojvodina was about 4000.

1925 witnessed renewed activity of ITU in Vojvodina. The beginning of the agrarian crisis and later, the first symptoms of a general economic crisis which appeared in Vojvodina first brought about a sudden aggravation of the economic position of workers, together with mass unemployment. The most militant part of the ITU, the union of agricultural labourers became very strong. The communist effort to persuade great masses of factory workers, beside those working in small shops, to jin the ITUO were met with energetic opposition of the employers and authorities which took the form of fierce police persecution and disnissal of those workers who were members of ITU. The organization was, however, strengthened and the number of memebers reached 10000 by 1928. Moreover, thousands of workers took part in occasional economic and especially agito-propaganda actions — at numerous general meetings protesting againts unemployment, high prices and police prosecutions, then at May Day manifestations, political actions during election campaigns for the Parliament and Community representatives, etc.

Various reasons: conflicts among the leader of the Yugoslav revolutionary worker's movement under the leadership of the then illegal CPY, and other difficulties contributed to the fact that the class strugle in Vojvodina did not break out to the full, although the necessary conditions were present.

When the dictatorship of the 6. January 1928 was introduced, the activities of the ITU were banned, which marked the end of one of the most important period in the development of trade unions and the working class strugle in Vojvodina.

O UČEŠĆU KOMUNISTA I SOCIJALISTA VOJVODINE U KAMPANJI ZA IZBOR POSLANIKA U NARODNU SKUPŠTINU 1935. GODINE

Đorđe Milanović

Od početka 1933. godine, od dolaska na vlast nacionalsocijalista u Nemačkoj, politička zbivanja na evropskoj i jugoslovenskoj sceni potekla su ubrzanije. Počela su jasnije da se uobličavaju dva fronta: reakcionarni, fašistički protiv revolucionarnodemokratskog. Na jugoslovenskoj sceni, posle ubistva kralja Aleksandra u Marselju septembra 1934. godine, koji je bio oličenje diktature i velikosrpskog jugoslovenstva, ponovo je u središte političkih borbi i klasne borbe u celini izbijalo pitanje državnog uređenja, povezano sa tzv. hrvatskim pitanjem. Oko tih pitanja sve političke snage su se delile na one, koje su branile državni centralizam i jugoslovenstvo kao jedinstvenu naciju, te na one, koje su tražile ravnopravnost jugoslovenskih naroda kroz federativno državno uređenje.

Prvi značajniji događaj u oživljavanju tih političkih borbi i takvog političkog grupisanja, bila je kampanja za izbore poslanika u Narodnu skupštinu, raspisane za 5. maj 1935. godine. U toj kampanji, pored građanske opozicije, učestvovali su komunisti i socijalisti, u ime radničke klase. Njihovo učešće u izbornoj kampanji iznelo je na videlo svu dubinu i oštrinu nepomirljivih međusobnih odnosa, nastalih u prethodnom periodu. Ali su se u izbornoj kampanji jasnije pokazali i znaci stvarne klasne pripadnosti jednih i drugih. Socijalisti su otvoreno istupali i u ime sitnosopstveničkih interesa i jugoslovenstva, a KPJ u ime jedinstvenog proleterskog fronta i nacionalnih sloboda.

KPJ je učestvovala u izbornoj kampanji pre svega iz propagandno-političkih razloga: da pokaže da pod režimom diktature nije uništena, da istakne svoje parole o potrebi izgradnje akcionog jedinstva radničke klase i antifašističkog narodnog fronta; ali i da preduzme praktične korake u tom pravcu. Ti praktični koraci otkrili su, međutim, trenutnu nespremnost i neu-

kost Partije, organizaciono prilično oštećene, da rešava zadatak, kojeg se prihvatila. Još je bolovala od posledica frakcionaških borbi i udaraca režima diktature. Još nije imala čvrst i jasan stav prema građanskoj opoziciji, još je i suviše napadno isticala da jedino njoj pripada da stoji na čelu revolucionarnodemokratskih snaga, tj. narodnog fronta. I to u trenutku, kada su pod sve labavijim stegama diktature oživljavali i napredni i nazadni politički tokovi.

Podaci o delovanju komunista i socijalista u Vojvodini u izbornoj kampanji pokazuju i njihovu trenutnu snagu na datoj teritoriji i glavne pravce njihove političke delatnosti. Ti podaci su značajni za celovito proučavanje organizaciono-političkog razvoja komunističkog i socijalističkog pokreta u Vojvodini i u Jugoslaviji.

I

Kampanja za skupštinske izbore bila je za komunistički pokret prilika da sa novim shvatanjima, sa novom idejnom snagom, nastalom uočavanjem opasnosti od fašizma, nastavi borbu za političko jedinstvo radničkog pokreta i radničke klase i za savez sa građanskom opozicijom, tj. za savez sa seljaštvom.

Tu novu idejnu snagu trebalo je, međutim, pretvoriti u stvarnu materijalnu snagu. Trebalo je ponovo graditi sam komunistički pokret, uporedo sa izgradnjom jedinstvenog fronta radničke klase i borbenog revolucionarnog saveza sa seljaštvom.

Predizborna kampanja je komunističkom pokretu trenutno bila najpogodnija prilika da razvije svoju političku akciju, razvijajući pri tom i sebe samog.

Povodom raspisivanja skupštinskih izbora za 5. maj 1935. godine, CK KPJ je objavio da Partija učestvuje na izborima samostalno, sa svojom listom. Potreba je, bilo je rečeno, da radnička klasa „istupi politički i javno kao odlučujući činilac u klasnoj borbi i kao zastavonosac zajedničke fronte radnika, seljaka i potlačenih naroda".[1] Rukovodstvo KPJ je uočilo uspostavljanje stvarnih mogućnosti da radnički pokret preuzme inicijativu u klasnoj borbi i povede ofanzivu za preuzimanje vlasti pod uslovom da se u njemu postigne akciono jedinstvo protiv fašizma (spoljne i unutrašnje reakcije) i ratne opasnosti. Ono je smatralo da u borbi za vlast treba da se suprotstavi i buržoaskoj opoziciji. „Eventualnom opozicionom frontu pod vođstvom buržoazije KPJ se suprotstavlja opozicionom frontom pod vođstvom radničke klase. Izazivati diferenciju unutar burž[oasko] opoz[icionog] bloka i što više od njega uvući u front radnika, seljaka i potlačenih naroda."[2]

Opozicioni front pod vođstvom radničke klase, CK KPJ je želeo da izgradi kao jedinstveni front radnika, seljaka i sirotinje, u koji spadaju: „Kompartija, socijal-demokratski radnici, lijevi zemljoradnici u Srbiji, Bosni, Vojvodini itd., nacionalno-revolucionarne grupe u Sloveniji, Hrvatskoj

[1] Arhiv CK SKJ, KI 1935/76, Okružnica br. 15 do 24. II 1935.

[2] Isto. U istom duhu napisan je i članak pod naslovom *Na izbore*, objavljen u »Proleteru« za mart 1935. godine.

(Dalmaciji, Hercegovini, Bosni), Crnoj Gori i Makedoniji kao i narodne manjine Mađari, Nijemci i Arnauti".[3]

Praksa u izgradnji jedinstvenog proleterskog fronta u borbi za vlast počela je, međutim, odmah da menja stav o suprotstavljenosti prema buržoaskodemokratskom opozicionom frontu. Novo gledište podrobno je bilo izloženo i obrazloženo u Rezoluciji CK KPJ od marta 1935. godine, donetoj kao ispravka i dopuna odluka IV zemaljske konferencije KPJ. U njoj je rečeno da KPJ treba da bude organizator antifašističkog narodnog fronta, da „režimu vojno-fašističke diktature suprotstavi borbu za *demokratska prava* radnog naroda, borbu za slobodu govora, štampe, sakupljanja, udruživanja i slobodu organizovanja, za slobodne parlamentarne izbore na temelju općeg, jednakog, tajnog i direktnog, proporcionalnog izbora, protiv nacionalnog ugnjetavanja i nasilnog posrbljavanja, za slobodne izbore u samoupravne organe i zastupstva (skupštine) pojedinih krajeva (Hrvatski sabor), protiv krvničkog tamničkog režima, za oslobođenje svih uhapšenika i prognanika boraca protiv režima".[4]

Široki pokret treba da nastupa „ako ne legalno, a ono svakako javno".[5]

Rezolucija je isticala da „glavni posao oko organizovanja protufašističkog narodnog fronta treba da se sprovodi među masama u pojedinim mjestima".[6]

„U pojedinim mjestima" — nastavlja se u Rezoluciji — „treba stvarati razne forme protivufašističkih grupacija, koje će obuhvatiti lokalne sindikalne organizacije i mjesne organizacije opozicionih političkih partija. Naročito je potrebno da se u selima, uporedo sa organizovanjem partijskih ćelija kao i sindikata poljoprivrednih i šumskih radnika, razvije rad u drugim organizacijama seljačkih partija, da se zajedno sa njima obrazuju mjesne protivufašističke grupacije i da se na taj način doprinese tome da se u čitavoj zemlji u svim partijama obrazuje levo krilo itd., i da te grupacije pristupe u protufašistički narodni front".[7]

U vezi sa tim Rezolucija zaključuje da „proletarijat, radno seljaštvo, radni slojevi gradskog stanovništva i nacionalno ugnjetene mase Jugoslavije imaju zajedničkog neprijatelja — *vojno-fašističku diktaturu* i zajedničku zadaću — stvaranje jednog *protufašističkog narodnog fronta* za obaranje te diktature".[8]

Nešto kasnije, u jednoj okružnici, rukovodstvo KPJ izložilo je svoj stav još jasnije:

„Ne odričući se ni za momenat od propagande za revolucionarni izlaz iz krize, tj. od propagande za vlast radnika i seljaka (sovjetska vlast) komu-

---

[3] A CK SKJ, KI 1935/81; Bilten CK KPJ/2. II 1935, KPJ povodom raspisivanja skupštinskih izbora.

[4] Istorijski arhiv KPJ, tom II, Beograd 1949, 346—347.

[5] Isto, 347.

[6] Isto.

[7] Isto, 347—348. Na tom mestu u Rezoluciji se dalje govori o nacionalno-revolucionarnom radu. Rukovodstvo KPJ je računalo da »stvori jedno široko revolucionarno krilo nacionalno-oslobodilačkog pokreta kao jednog od glavnih dijelova protufašističkog narodnog fronta«.

[8] Isto, 348.

nisti trebaju u sadašnjim uslovima da stanu na čelo pokreta za elementarne demokratske slobode i zahtjeve svih demokratskih slojeva. Ukoliko se više buržoazija odriče od upotrebe demokratskih oblika u održavanju svoje vladavine utoliko više proletarijat mora da težnje i zahtjeve masa za demokratske i građanske [slobode] iskoristi za razvijanje širokog narodnog pokreta za borbu protiv fašizma. To znači, da se mi odlučno zalažemo za takve opće demokratske pojmove kao što su: sloboda štampe, sloboda organizovanja, tajni izbori, amnestija itd. To znači da mi u našim redovima moramo iskorijeniti visoko mjerni odnos prema strujama i pokretima, koji borbu za demokratske zahtjeve postavljaju kao svoju zadaću. Takve organizacije i struje mi ne smijemo bagatelno odbacivati i gledati na njih kao na nemoćne organizme koji „boluju od demokratskih iluzija". Bolje je da mi one slojeve, koji hoće ostvarenje demokratskih zahtjeva, prihvatimo, podupremo i njihove želje za te demokratske zahtjeve putem organizovanja masovne borbe pretvorimo u aktivnu snagu protufašističkog pokreta. Radi se o tome, da komunisti iskoriste za obaranje glavnog neprijatelja — velikosrpske v[ojno] f[ašističke] diktature — svu revolucionarnu energiju, koja je zakopana u raznim općedemokratskim pokretima masa i, drugo, da komunisti oduzmu soc[ijalnim] demokratima i drugim raznim sitnoburžoaskim strujama i grupama monopol i oreol borbe za demokratske zahtjeve i sami stanu na čelo te borbe i upute je u pravcu mobilizacije *što širih* narodnih masa za borbu protiv fašizma".[9]

Jezgro antifašističkog narodnog fronta mora da bude proletersko jedinstvo. Zbog toga valja vođstvu socijalne demokratije stalno predlagati uspostavu jedinstvenog fronta radničke klase. U vezi sa predizbornom kampanjom rukovodstvo KPJ učinilo je to pismom od 15. marta 1935. godine. U pismu su ponuđeni pregovori o zajedničkoj odbrani zajedničkih interesa.[10] Izborni savez bio je predložen i građanskoj tzv. Udruženoj opoziciji. Međutim, CK KPJ je upozorio organizacije i članove da se ne oslanjaju na pregovore odozgo i da ne čekaju na rezultate pokušaja da se „jedinstvena fronta proletarijata i borbenih sporazuma sa saveznicima proletarijata" ostvari u izborima. Glavna zadaća u izbornoj borbi je rad među masama „za ostvarenje akc[ionog] jedinstva proletarijata i za sklapanje borbenih sporazuma odozdo".[11]

U ime KPJ inicijativna izborna grupa obratila se marta 1935. proglasom fizičkim i intelektualnim radnicima u gradu i na selu, svima radničkim, nameštenićkim i seljačkim organizacijama i grupama. Proglas je predstavljao platformu sa opštedemokratskim zahtevima, na osnovu koje „potpisani pozivaju sve radničke, seljačke i nameštenićke organizacije i grupe da

---

[9] A CK SKJ, KI 1935/205, Okružnica br. 24, od 20. IV 1935.

[10] A CK SKJ, KI 1935/132. Otprilike u isto vreme Crvena sindikalna internacionala obratila se reformističkom Internacionalnom sindikalnom savezu sa predlogom o zajedničkoj proslavi 1. maja i o uspostavljanju jedinstvenog fronta protiv kapitala i fašizma, ali predlog nije bio prihvaćen. (Muzej socijalističke revolucije Vojvodine, arh. br. 12874, Bilten CK KPJ br. 9 od 1. VIII 1935).

[11] A CK SKJ, KI 1935/93, Okružnica br. 17.

se sporazume i da na predstojećim izborima istupe na širokoj i zajedničkoj osnovi s jedinstvenom listom".[12]

U martovskoj Rezoluciji rukovodstvo KPJ je istaklo da „Partija od najviše do najniže instance zaostaje iza događaja i borbenog raspoloženja masa", takođe da su „u Bosni, Makedoniji i Vojvodini organizacije... slabe i slabo povezane sa CK".[13]

Obnova komunističkog pokreta i njegove delatnosti u Vojvodini počela je takoreći odmah posle provala u Subotici krajem oktobra 1934. i u Novom Sadu početkom januara 1935. godine, koje su za trenutak zaustavile njegov rast i njegovo jačanje. Potekla je uporednom akcijom iz Beograda i Zagreba. Osim toga, ta dva centra su značajna za razvoj i delatnost komunističkog pokreta u Vojvodini i po tome što je iz njih dolazila borbena radnička i levičarska štampa. Ona je odigrala značajnu ulogu u političkim zbivanjima u Vojvodini tokom 1935—1937. godine, u razvoju klasne borbe u ovoj posebnoj kulturnoistorijskoj sredini.

Već januara 1935. godine Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju imao je vezu sa grupom komunista u bačkom selu Čurugu, okupljenom oko trgovačkog pomoćnika Radivoja Milina: dotura joj partijsku literaturu.[14]

U jednom partijskom izveštaju iz Beograda, od 4. marta 1935. stoji da je uspostavljen kanal preko Dunava, tj. sa Banatom.[15] U vezi s tim imamo podatke da je stolarski radnik Lazar Milankov, iz Kumana, krajem februara 1935. u Beogradu uspostavio partijsku vezu, te dobio literaturu i hektografsko platno za umnožavanje literature.[16] Partijski instruktor Mihajlo Bum-

---

[12] Muzej socijalističke revolucije Vojvodine, arh. br. 12384, 12385. Platforma sadrži sledeće zahteve: »Osiguravanje građanskih i čovječanskih prava. Uvođenje općeg, jednakog i tajnog prava glasa s proporcionalnom podjelom mandata. Sloboda štampe, zbora i organizovanja. Ukidanje svih izvanrednih mjera i zakona. Opća politička amnestija. Kaznena odgovornost svih službenika koji se ogriješe o čovječanska i građanska prava i progon korupcionaša. Protiv rata i fašizma, za uspostavu veza sa Sovjetskom Rusijom. Sloboda djelovanja radničkih i namještenićkih organizacija. Sloboda štrajka. Zakonsko priznavanje tekovina radničke borbe i kolektivnih ugovora, tj. ispravno i potpuno primenjivanje zakona o zaštiti radnika i ostalih radnih propisa sa strane svih državnih oblasti. Osam satni radni dan, tj. četrdeset sati rada na tjedan bez umanjenja nadnica. Prevođenje punog socijalnog osiguranja, uključivo osiguranje u starosti i nezaposlenosti na teret poslodavaca i države. Slobodno izabrana radnička i namještenička uprava u svim radničkim ustanovama. Ukidanje svih poreza na radnike, namještenike i seljačku sirotinju. Brisanje svih globa i zaostalih seljačkih dugova i poreza i obustava egzekucija. Ukidanje kuluka i svih daća na seljačke proizvode. Poništenje seljačkih i maloobrtničkih dugova. Pomoć postradalom i siromašnom seljaštvu u pasivnim krajevima«. Na raspoloživim primercima proglasa nema, na žalost, ničijih potpisa.

[13] Istorijski arhiv KPJ, tom II, 350.

[14] MSRV, arh. br. 21591. Januara je literaturu preneo Jovan Koledin, učenik srednjotehničke škole u Beogradu, rodom iz Čuruga.

[15] Izvod iz dokumenta objavljen je u zborniku *Komunistička partija i revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1919—1941*, tom, II, 1929—1941, izbor i objašnjenja Danilo Kecić i Đorđe Milanović, Novi Sad—Sremski Karlovci 1971 (dalje samo Građa o KPJ u Vojvodini II), str. 134.

[16] MSRV, arh. br. 6751. Od literature je dobio dva broja (ili primerka) *Šta i kako da se radi*, dva broja (ili primerka) lista »Komunist i uputstva za rad u sindikatima (MSRV, arh. br. 6787).

bulović izvestio je zatim CK KPJ, odnosno njegov Zemaljski biro u Zagrebu, da je razgovarao sa čovekom iz Kumana i da su se dogovorili o učešću u izbornoj kampanji. „Ovaj mi je čovek pripovedao" — piše Bumbulović — „kako i šta rade kod njih na selu. Naročito ih interesuje šta da rade sada za vreme izbora. Rekao mi je da su oni u njihovom srezu skoro uzeli rukovodstvo Hođerine stranke[17] u svoje ruke. Ja sam mu rekao da je to lepo, ali da mi imamo našu Partiju, koju treba jačati i u koju treba uvlačiti naše ljude, a ne u Hođerinu stranku. Oni misle da se može Hođerina stranka da iskoristi i da se eventualno može da kandiduje naš čovek. Ja sam bio mišljenja takođe da ako se ima mogućnosti da se na Hođerinoj listi istakne naš čovek, onda se to treba učiniti i glasati za njega".[18] Bumbulović zatim pita rukovodstvo šta ono o tome misli, „jer meni se" — kaže — „posle pokazalo, da bi ovo bilo švercovanje, a i sama stranka Pere Živkovića nije nikakva opozicija principijelno suprotna vladinoj listi, tj. Jevtiću".[19]

Rukovodstvo KPJ je 11. marta 1935. izdalo detaljna uputstva Mihajlu Bumbuloviću za prikupljanje potpisa u Vojvodini za izbornu listu i u njima spominje mesta Novi Sad, Sombor i Suboticu.[20]

Pismom od 13. marta 1935. Bumbulović je izvestio da je kao instruktor za Vojvodinu krenuo prvo u Pančevo. Tamo je razgovarao sa trojicom — Lazarom Dumedaševićem, krojačkim radnikom Andrijom Hartmanom i nekim T — i rešio da Hartmanu poveri obnavljanje pokreta i da ga angažuje u izbornoj kampanji. O tome piše: „Osim rada koji treba sada provoditi u izbornoj kampanji, sam u pogledu stvaranja MK rešio da učinim sledeće: da našem drugu (H[artmanu]) dam funkciju sekretara MK i da on i ja nađemo još dvojicu, koji će da sačinjavaju MK. Da se nađe jedan čovek mesni tehničar i da se rad otpočne onako, kako bi se u najkraće vreme obnovile naše part[ijske] i oml[adinske] organizacije. Pored toga rešio sam, da nekoga, ako to ne mogne (H.) lično da ode, da pošaljem u (Vršac) i (Bečkerek). U ovo drugo mesto ja sam odlazim za koji dan".[21] Bumbulović, vidi se dalje, očekuje da će ta mesta uspeti da poveže, te da će se iz njih uspostaviti veze „i sa nekim okolnim selima". Pa dalje piše: „... ja sam mišljenja, da našeg prijatelja (H.) uvedem u sastav PK KPJ za tu pokrajinu". U vezi s tim Bumbulović napominje da „ovde u Bgd. postoji mišljenje, da recimo grad (Pančevo) treba pripojiti Srbiji. Ja ipak imam drugo mišljenje, da to ulazi u sklop te nove pokrajine".[22]

Dok je Bumbulović činio prve korake da oživi komunističku akciju u južnom Banatu, Radivoj Milin iz Čuruga putovao je u Beograd po partijsku literaturu, pa je pored ostalog dobio i pet primeraka izbornog proglasa. Iz

---

[17] Jugoslovenska narodna stranka, »borbaši«. To je, u stvari, bila stranka generala Petra Živkovića, prvog predsednika vlade po uvođenju šestojanuarske diktature. Videti detaljnije kod T. Stojkova, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929—1935*, Beograd 1969, 235, 302.

[18] Građa o KPJ u Vojvodini II, 141; videti i na str. 142. Lazar Milankov kaže da mu je Bumbulović objašnjavao odluku da komunsti treba da rade u legalnim organizacijama (MSRV, arh. br. 6787).

[19] Građa o KPJ u Vojvodini II, 141.

[20] Isto, 134—135; 135—139.

[21] Isto, 141.

[22] Isto.

Čuruga je ta literatura dospela zatim u Bačko Gradište do stolarskog radnika Radovana Kozarskog.[23]

Bumbulovićeva nada da će stvoriti jezgra komunističkog pokreta u Pančevu, Vršcu i Zrenjaninu i povezati ih, nije se ostvarila. „Po ranijem dogovoru sa (H.)" — pisao je 25. marta 1935. — „ja sam mislio kako mi je on obećao, da ću preko njega da dobijem vezu sa dva mjesta, ali na kraju nisam dobio iz prostog razloga, jer je oni nemaju, a za to vreme nije mogao nitko da otputuje i da eventualno uspostavi te veze".[24]

Bumbulović je otišao u Suboticu, gde je stigao 16. marta 1936. Tamo je trebalo da se poveže sa ljudima i pokrene akciju. Zadatak mu je bio da, koristeći izbornu kampanju, nastoji da ostvari jedinstveni proleterski front, da stvori izborni odbor, sakupi potpise i ujedno obnovi komunistički pokret. U vezi sa obnavljanjem komunističkog pokreta, zadatak mu je bio da obnovi MK KPJ sa funkcijom Pokrajinskog komiteta i da poradi na obnavljanju i povezivanju komunističkih organizacija: organizacija KPJ, SKOJ-a, Crvene pomoći i Revolucionarne sindikalne opozicije.[25]

Omladinska grupa u Subotici ostala je nedirnuta u provali 1934. godine, ali posle provale nije ništa radila.

Trebalo je da Bumbulović iz Subotice uspostavi veze sa Somborom i Novim Sadom, da i tamo nađe ljude koji će organizovati prikupljanje potpisa. Partijski aktivista „Voja", koji je po svoj prilici boravio u Beogradu, dobio je zadatak da u tu svrhu pošalje organizatore u Pančevo i Petrovgrad.[26]

Za povezivanje sa Novim Sadom Bumbulović je imao adresu. Jednom pripadniku pokreta u Subotici, sa kojim se bio povezao, koga je u izveštaju označio sa „RC", dao je u zadatak da ode u Novi Sad. „U isto vrijeme ja sam mu usmeno izložio šta bi tamo trebali da poduzmu" — saopštio je rukovodstvu KPJ.[27]

Pismom od 25. marta 1935. Bumbulović je dalje saopštio da u Subotici „po pitanju izbora" još nije mogao da stvori „naš dućan", jer nema dovoljno veza sa ljudima, već nastoji da se što brže poveže „kako bi blagovremeno ovdje nešto učinili".[28]

Dok je Bumbulović u Subotici s naporom nastojao da pokrene komuniste u predizbornu akciju, dotle su u Banatu komunisti i oni koji su bili komunistički orijentisani, iako nedovoljno povezani ili nepovezani sa organizacijom, nastojali da se snađu i učine što mogu u predizbornoj kampanji. Podaci o tome su veoma oskudni, ali ipak značajni. Znamo da se Lazar Milankov u Kumanama upoznao sa komunistom, beogradskim studentom prava, Mirkom Tomićem, prilikom održavanja zbora kandidata Udružene opozicije.[29]

---

[23] MSRV, arh. br. 21591. Milin je u Beogradu primio literaturu 14. III 1935.

[24] Građa o KPJ u Vojvodini II, 142.

[25] Isto 142—144; videti i str. 134—135, 135—139. Antun Vojnić iz Subotice seća se da mu je godine 1935. Cvetko Ristić saopštio »da je došao jedan čovek iz Beograda i hoće da se poveže...« Vojnić se sa njim sastao. »Govorio mi je u tom smislu« — kaže Vojnić — »da treba ponovo omladinsku organizaciju uspostaviti« (MSRV, arh. br. 14682, str. 47).

[26] A CK SKJ, KI 1935/113.

[27] Isto. Nije li taj »RC« Ristić Cvetko?

[28] Građa o KPJ u Vojvodini II, 144.

[29] MSRV, arh. br. 6787. Isti podatak objavljuju i Z. Končar i Lj. Tabački, *Uvek u borbi*, Novi Sad, 1970. 110.

Tomić je na zbor bio došao kao govornik Zemljoradničke levice. Ovaj podatak nam znači da je Milankov i tom prilikom dobio neka uputstva za političku akciju, a verovatno i za organizacionu izgradnju komunističkog pokreta. Milankovljevi najbliži saradnici u Kumanama bili su poljoprivredni radnik Žarko Aćimov i ratar Svetozar Solarov. Prema nekim podacima njih trojica su, na Milankovljevu inicijativu, u vreme predizborne kampanje već sačinjavali Mesni komitet KPJ. Imali su oko sebe pouzdanu grupu ljudi, s kojom su mogli da dejstvuju. Uporedo sa učešćem u predizbornoj kampanji, Milankov je dao uputstva i za sindikalno organizovanje poljoprivrednih radnika.[30]

U Krušćici, u okolini Bele Crkve, jedna grupa, koju su sačinjavali ratar Stanko Bradvarević, Spasa Mihajlović, student prava, komunista, Slavko Munćan, Mladen Draganić i ratar Mirko Stanković, odlučila je da „kao pristalice komunističkog pokreta" ne glasaju na izborima, već da i druge odvraćaju od glasanja.[31]

U Uljmi, u okolini Vršca, levičari su agitovali protiv socijalističke liste Živka Topalovića, koja je imala pristalica, a u korist Udružene opozicije.[32]

U pismu od 1. maja 1935. Mihajlo Bumbulović je prikazao svoja nastojanja da uspostavi inicijativni komitet koji treba da obnovi komunistički pokret u Subotici i okolini i da pripremi konferenciju za izbor Mesnog komiteta KPJ. Jednom od odabranih kandidata za sekretara inicijativnog komiteta objašnjavao je da težište rada mora da bude u radničkim sindikatima. „On se sa tim slaže" — pisao je Bumbulović — „ali i veli da neće tamo (radnici) da idu. Ja sam mu rekao da to samo od nas i našeg rada zavisi. Tamo je nedavno bila skupština (poljo[privrednih] radnika). Na to sam ga upozorio, da tu sad može mnogo da se učini, jer je baš sad sezona. I da tamo treba sada okupljati naše pristalice".[33]

Bumbulović je u stvari naišao na dosta velike teškoće. „...oni svi govore" — izveštavao je u pismu — „kako sada treba (malo pričekati) i da će trebati najmanje pola godine da se nešto obnovi". A Bumbulović im je odgovarao „da je sve to netačno i da sa radom treba odmah otpočeti. Da je naprotiv sada najbolji teren za obnovu rada..." Osim toga Bumbulović je javljao: „preko ovdašnjih (ljudi) još nikako da se dobije veza sa ostalim mestima".[34]

U vezi sa izbornom kampanjom nije imao šta povoljno da saopšti: „Ovde je na prvi dan Uskrsa trebao da se održi zbor Davidovića, on je bio stigao iz Bgd-a, ali je zbor zabranjen. Tada je došlo do demonstracija, ali je policija brzo razjurila. Ipak su vikali „Živeo Maček!" Ovde se mnogo oduševljavaju

[30] MSRV, arh. br. 6749, 6750, 6751, 6752, 6760, 6777, 6786, 6787.

[31] MSRV, arh. br. 6998, 7002. Takav njihov stav »nije bio upadan... zbog toga što su i pristalice Jugoslovenske narodne stranke apstinirale od glasanja«. Zbog toga »oko polovine stanovnika nije uzelo učešća« na glasanju. Slavko Munćan je, međutim, smatrao da treba glasati za Udruženu opoziciju.

[32] MSRV, arh. br. 12852.

[33] Građa o KPJ u Vojvodini II, 146. Aprila 1935. pred većem Okružnog suda u Subotici održano je suđenje grupi subotičkih komunista i simpatizera, uhapšenih oktobra 1934. godine. Kovački radnik Stevan Kizur oslobođen je optužbe i pušten na slobodu (MSRV, arh. br. 6807, 7304). To suđenje je bilo jedan vid političkog pritiska na birače.

[34] Građa o KPJ u Vojvodini II, 146.

opozicijom. Vidi se i izvesna slabost našeg rada. Jer nije bilo od naših nikoga od onih koje ja znam".[35]

Zbog svega toga Bumbulović je predložio:

„Ja mislim, da na temelju toga, što ovde kod mnogih vlada uverenje da sada treba (sa radom pričekati) da bi vi mogli da uputite jedno pismo, bez obzira što sam ja (ovde) i što im stalno govorim. To bi imalo značaj za dalji rad".[36]

Pošto nisu uspeli pokušaji da se na izbore izađe sa samostalnom listom, odnosno sa jedinstvenom narodnofrontovskom listom, Izborni odbor (u ime KPJ) izdao je letak pod naslovom „Dragi prijatelju", u kome prvo prikazuje teškoće prilikom sastavljanja zemaljske liste, koje su onemogućile njeno postavljanje, a zatim obrazlaže potrebu da radnička klasa aktivno učestvuje u izborima:

„Politički moment današnjice" — rečeno je u letku — „nalaže nam da, i pored neimanja svoje zemaljske izborne liste, ipak učestvujemo u ovim izborima... Zbog toga mi pozivamo sve naše prijatelje — i one koji su u svojim srezovima bili stvorili naše izborne liste — ovoga puta [da] glasaju za listu Udružene građanske opozicije, koja je, nažalost, ostala u ovim sadašnjim izborima i jedina opozicija!"[37]

---

[35] Isto, 147. U pismu od 14. maja 1935. takođe pominje taj zbor: »U toku same izborne kampanje ovde nije bilo tako živo, do pred same izbore, kada je trebao Davidović da održi svoj zbor. Taj zbor je trebao da održi 1. i 5. ali je bio policijski zabranjen. Tada je došlo do malih demonstracija, koje je policija odmah razjurila« (Isto, 151).

[36] Isto, 147.

[37] MSRV, arh. br. 18135. Zatim su u letku u osam tačaka istaknuti opštedemokratski zahtevi, koje radnički birači treba da postave kandidatima Udružene opozicije kao moralno-političku obavezu. Letak su potpisali: Janko Nikolić, privatni činovnik, Života Jevtović, krojački radnik, Pavle Pavlović, abadžijski radnik, Stojan Maksimović, grafički radnik, Ljub. Radovanović, profesor i dr Sava Strugar advokat.

U »Proleteru« za april—maj 1935. objavljena su četiri spisa, u kojima rukovodstvo KPJ, pred same izbore, saopštava svoj stav prema građanskoj opoziciji i socijalistima. U prvomajskom proglasu istaknuto je da su i jedni i drugi odbili da pregovaraju o zajedničkoj izbornoj listi, da socijalisti na taj način služe režimu diktature, a da građanska opozicija teži sporazumu sa monarhijom o učešću u vlasti, a ne borbi za narodne slobode. Zatim je u dva posebna članka podrobnije objašnjena uloga socijalista i građanske opozicije, posebno Mačekove i HSS.

U četvrtom članku pod naslovom *Protiv zastranjivanja od part. linije*, govori se o desničarskim greškama u izbornoj taktici.

»U pogledu naše izborne taktike desničarska skretanja dolaze prije svega do izražaja u preporučivanju i propovijedanju otvorenog ili prikrivenog repaštva (»hvostizam« kao što su Lenjin i boljševici govorili) u odnosu prema opozicionoj buržoaziji. Predstavnici tih, u svojoj suštini nesumnjivo menjševičkih gledišta (što je karakteristično, u glavnom intelektualci, neposredno izašli iz sitnoburžoaske sredine) u ovoj ili onoj formi istupanja protiv samostalnog istupa radničke klase i njene avangarde i predlažu bezuslovno pomaganje opozicione liste, odnosno u najboljem slučaju bezuslovni zajednički istup sa buržoaskom i nac. reformističkom opozicijom i švercanje »neistaknutih« borbenih radnika na opozicione liste. Njihovi argumenti sastoje se u glavnom u tome, da se »ne smije cijepati jedinstvena fronta opozicije protiv režima«, da »samostalni istup znači olakšavanje pozicija režima prema opoziciji« itd.

Izbor tih desničarskih skretanja leži s jedne strane u najdubljem nevjerovanju u snage proletarijata (ma čime se to nevjerovanje prikrivalo), a s druge strane u pripisivanju revolucionarnih kvaliteta buržoaskoj i nac. reformističkoj opo-

Posle izbora Mihajlo Bumbulović je izvestio o tome šta je postigao u predizbornoj kampanji:

„Pored celog mog nastojanja naš dućan (izborni odbor — Đ. M.) nije ovde mogao biti ostvarit. Zato, kako god to izgledalo čudnovato, nije hteo niko da se primi iz toga kruga ljudi, sa kojima sam ja mogao da dođem u dodir. To što se moglo učiniti ograničilo se na usmenu propagandu, a skoro svi naši prijatelji su bili raspoloženi da glasaju za opoziciju. Tako su skoro svi postupili, da su glasali, izuzev onih koji nisu mogli da glasaju".[38]

Zatim kaže da je na sam dan izbora bilo manifestacija „kada se doznalo da je Mačekov kandidat u Subotici ... dobio više glasova nego sva 3 kandidata na listi Jevtića ... gde je bilo prisutnih i naših drugova.

Nezavisno od mene, jedan drug koji je nedavno došao (3)[39] koliko je on imao veza sa ljudima iz okolnih sela, dao im je uputstva da trebaju u izborima da glasaju za Mačeka, što su oni i učinili.

Usled toga, što ovde nemamo još sistematski organizovanog rada, to se odrazilo i na pripremi i mobilizaciji ljudi. Mačekovci su ovde rasturili prilićan broj letaka, u kome se govori radikalskom pašaluku".[40]

Bumbulović je pisao i o nastojanjima da i u Novom Sadu pokrene komuniste u izbornu akciju. Znamo da je u tom pravcu već poverio određen zadatak RC-u. Sada pominje vezu, uspostavljenu posredstvom „Čobana" (a „Čoban" je Cvetko Ristić iz Subotice).

„U (4) ja sam bio došao u vezu preko „Čobana" sa (6), ali kao što sam vam javio, on nije bio naklonjen da sam odmah nešto preduzme.[41] Zato vam još za sada ne mogu ni javiti kako je došlo do (7), jer se nema veze. Osim toga bilo se došlo u vezu sa (8). On je bio pozvao neke naše da dođu na sastanak. Oni su i otišli. (8) je predlagao da se glasa za soc[ijal]-dem[okrate]. A

ziciji, u prepuštanju njoj hegemonije u borbi najširih masa, prije svega seljačkih i nacionalno ugnjetenih. U samoj stvari za te drugove postoje samo dve sile: s jedne strane v. f. diktatura i monarhija, a s druge strane opoziciona i nac. reformistička buržoazija. Oni ne vide u suštini proturevolucionarni karakter tih »opozicionih« i nac. reformističkih vođa, oni ne vide, da upravo zbog izdaje, koju ti vođi već sad pripremaju, treba pred najširim masama prije svega seljačkim, istaći kao samostalnu silu — proletarijat. Faktično se zastupnici takvog gledišta odriču samostalne uloge proletarijata i svađaju je na ulogu buržoaske prirepine.

Naša borba za samostalni istup naravno nipošto ne znači izolovani istup: upravo na osnovu tog samostalnog istupa mi moramo napregnuti sve snage da i u izborima dođe do izražaja akciono jedinstvo proletarijata i njegov savez sa seljaštvom i ugnjetenim narodima. Da bi to postigli mi se obraćajući glavnu pažnju na stvaranje jedinstvenih istupa odozdo u masama, ne odričemo ni pokušaja za njegovo ostvarenje odozgo putem pregovora s vođama s. d. i opozicionih seljačkih grupacija.

Odbivši od samog početka i kategorički zajednički istup, jer su »nam metodi različiti« ti su vođi dali najbolji odgovor desničarskim elementima i kolebljivcima i potvrdili pravilnost partijske linije na samostalni istup. Da, metode su nam zaista različite, jer smo mi za istinsku borbu protiv fašizma i v. f. diktature, a oni su za sporazum s njima.

Široki narodni protufašistički i protivratni front ne može se stvoriti bez hegemonije proletarijata; u svakom slučaju bez te hegemonije on je osuđen na poraz« (Proleter 1929—1942, 379).

[38] Građa o KPJ u Vojvodini II, 151, pismo od 14. V 1935.

[39] Nije li to Ištvan Kizur?

[40] Građa o KPJ u Vojvodini II, 151.

[41] Zasad ne raspolažemo pomenutim pismom.

kada mu je bio pokazan naš proglas, onda je on rekao da o tome nije ništa znao, da nije imao veze i drugo, ali je ipak ostao pri tome da treba glasati za soc.-dem. Kako je dalje tekla stvar nije mi poznato, jer daljih veza nemam".[42]

Bumbulović je još dodao da ni njemu samom nisu bile poznate poslednje odluke CK KPJ u vezi sa izborima, jer nije mogao da održi vezu sa rukovodiocem Zemaljskog biroa Đorđem Mitrovićem, pa je „ostao pri tome, da treba glasati za Mačekovu opoziciju".[43]

Komunisti u Kumanama bili su aktivni u predizbornoj kampanji. U jednom izveštaju, pisanom oktobra 1935. zabeleženo je po saopštenju Lazara Milankova da su uspeli „da u njihovom srezu likvidiraju i odcepe od masa Hođerine organizacije, time što su se uvlačili u njih pa ih iznutra minirali".[44]

U istom izveštaju zabeleženo je da su komunisti u Petrovgradu za vreme izborne kampanje ostali potpuno neaktivni, jer „nisu imali potrebnih direktiva".[45]

II.

Organizacija u Čurugu bila je uoči izbora provaljena.[46]

Neuspeo pokušaj 1934. godine da obnove partiju nije obeshrabrio socijaliste. Kampanja za izbor poslanika u Narodnu skupštinu pružila im je priliku da ponove pokušaj s nadom na uspeh. U taj poduhvat oni su ušli formalno u ime interesa radničke klase, ali kroz njihova javna istupanja prilično jasno je izbijala težnja da, suprotstavljanjem pojačanoj političkoj aktivnosti komunista, izdejstvuju kod vlade odobrenje za obnovu svoje partije. U Vojvodini su u tom smislu delovali uglavnom Topalovićevi socijalisti i u neznatnoj meri pristalice već ostarelog i bolesnog Vitomira Koraća. U svojoj političkoj aktivnosti Topalović se slobodno služio beogradskim „Radničkim novinama" i organizacijom URSSJ.

U izbornu kampanju „Radničke novine" su ušle krajem februara 1935. godine proglasom pod naslovom *Napred na rad i borbu.* Proglas se obraćao

---

[42] Građa o KPJ u Vojvodini II, 151. U vezi s tim zaslužuje paźnju sećanje tipografskog radnika Lazara Plavšića iz Sombora. On kaže da je u proleće 1936. godine u Novom Sadu održan sastanak komunista i socijalista. Iz Subotice su prisustvovali Ištvan Kizur i tipografski radnik Andrija Ninković i još neko, ko je, kaže Plavšić, govorio mađarski; zatim iz Novog Sada Anton Rozmajer, Đura Hadnađev i možda Marko Potner. Ta trojica su socijalisti. Iz Sombora je bio pozvan Plavšić na sastanak. Kaže da se raspravljalo o saradnji unutar sindikata, unutar radničkog pokreta, i došlo se do nekog jedinstvenog stava. Plavšiću se čini da je sastanak održan marta ili aprila (MSRV, magnetofonski zapis razgovora sa L. Plavšićem, dana 23. XII 1971). A možda je taj sastanak održan i 1935. godine?

[43] Građa o KPJ u Vojvodini II, 151.

[44] Isto, 172. U jednom drugom izveštaju, pisanom polovinom 1936. godine, zabeleženo je, takođe po saopštenju Lazara Milankova: »Za vrijeme skupštinskih izbora (5. maja) naši prijatelji, bez veze sa firmom (Partijom, rukovodstvom — Đ. M. Taj podatak očigledno nije tačan), uzeli su učešća u izbornoj kampanji na strani Udružene opozicije, nastojeći da se istaknu poljoprivredni kandidati. O samostalnoj izbornoj akciji nisu ništa znali« (Isto, 201). Sam Milankov kaže: »Prilikom petomajskih izbora ja sam se sa svojim drugovima odlučio da aktivno radimo za Udruženu opoziciju« (MSRV, arh. br. 6787). I dalje: »Godine 1934. osnovana je u Kumanima organizacija Borbaša. Početkom 1935. g. ja sam svojim ljudima savetovao da se upišu u organizaciju Borbaša i usled toga ona je imala veliki broj upisanih pristaša. Pre izbora 1935. g. ona je u Kumanima već bila potpuno nestala« (Isto).

[45] Isto, 171.

[46] MSRV, arh. br. 15662.

najamnim i samostalnih radnicima varoši i sela. Ovi drugi su zanatlije, sitni trgovci i seljaci, koji sami ili uglavnom sami obrađuju svoju zemlju. Topalovićevi socijalisti želeli su, dakle, da istupe kao zastupnici ne samo proleterskih, već i maloposedničkih interesa. U njihovo ime proglas je upirao prstom na grubu kapitalističku eksploataciju u Jugoslaviji i na fašističku opasnost spolja.

[...]

„Protivnarodne i protivdemokratske fašističke struje su velika opasnost ne samo za naše unutrašnje slobode i za obezbeđenje našeg unutrašnjeg mira, nego i za mir među narodima. Ako hoćemo da vodimo aktivnu borbu sa privrednom krizom, da oživljujemo radinost provođenjem jednoga velikog privrednog plana kroz kontrolisanu, javnu, zadružnu i privatnu privredu, mi moramo imati dobro organizovan i učvršćen međunarodni mir i solidne ekonomske i političke odnose sa svima bližim i daljim susedima.

[...]

Za uspeh ove borbe potrebno je pribiranje svih protivkapitalističkih i protivfašističkih snaga u jednu celinu".[47]

---

[47] Radničke novine, Bgd., 8, 22. II 1935., 1/1—4. Isti proglas objavljen je u socijalističkom časopisu »Snaga«, Sarajevo, br. 3, III 1935, 33—35, kao članak dr Živka Topalovića, pod naslovom *Za učešće u izborima*. U tom članku, odnosno proglasu, istaknuti su sledeći programski zahtevi socijalista:

»Mi tražimo:

Zaključenje međunarodnog sporazuma o kontrolisanju i smanjenju naoružanja. Uspostavu privredne međunarodne planske zajednice. Potpuno priznanje Sovjetske Rusije i njeno učešće u izgradnji međunarodnog mira i ekonomske saradnje. Solidne garancije međunarodnog mira kroz Društvo Naroda, opšte-balkanski, dunavski i istočni pakt. Odlučno suzbijanje fašizma u svima njegovim oblicima i uspostavu u našoj državi demokratske narodne vladavine, koja će demokratskim putem nalaziti rešenja svih naših unutrašnjih problema i rešavati o spoljnim vezama, o ratu i miru.

Aktivnu borbu sa privrednom krizom u cilju zaposlenja svega radnog naroda varoši i sela i podizanja njegovoga materijalnog položaja i kulturnog stanja. U tu svrhu da se demokratskim putem stvore javni organi za kontrolu celokupne privrede, za izgradnju i izvođenje privrednog plana, za sistematsko razvijanje i podizanje javne, zadružne i lične privrede. Velike novčane ustanove i velike monopolističke industrije treba nacionalizirati i sav kredit staviti u službu privrednoga rada.

Privredu tehnički treba unapređivati, ali ne treba dopustiti da od toga vuku koristi kapitalisti pojedinci dok jednovremeno ruše samostalne male privrednike, a njih i najamne radnike guraju u nezaposlenost. Mašinizacija rada se mora kontrolisati i biti vezana za jednovremeno zbrinjavanje žrtava te mašinizacije. Mašinizacija mora biti praćena sistematskim stvaranjem novoga rada, sistematskim skraćivanjem radnog vremena, sistematskim pojeftinjavanjem cena mašinskih proizvoda, trajnim podizanjem nadnica i plata i opštim osiguranjem protivu nezaposlenosti i najamnih radnika i samostalnih malih proizvođača.

Samostalnim proizvođačima životnih namirnica i sirovina u selima i varošima i samostalnim najamnim radnicima uopšte (zanatlijama) mora zadružnom organizacijom i poreskom politikom biti obezbeđena pristojna i pravedna zarada za njihov rad i ukinuta svaka kapitalistička eksploatacija nad njima, bilo od trgovačkog bilo od strane finansijskog kapitala.

Stvarno nužni minimum za egzistenciju treba osloboditi od svake poreze, a poreske terete i za državu i za samoupravna tela treba razrezivati progresivno i srazmerno bogatstvu i prihodima. Luksuznu potrošnju i bezradna velika nasledstva osetno oporezivati.

Radnicima i nameštenicima obezbediti punu slobodu političkog i privrednog organizovanja i borbe, punu pravnu jednakost i zastupstvo u svim javnim, politič-

Krajem februara 1935. u Novom Sadu bio je stvoren socijalistički Oblasni izborni odbor, koji je praktično vodio izbornu kampanju u Vojvodini.[48] Odmah je usledilo održavanje političkih konferencija i zborova, a „Radničke novine" su se trudile da ih što revnosnije beleže. Tako su javile da je vršačko radništvo na sastanku 26. februara 1935. odlučilo da učestvuje na izborima.[49] Na sastanku je pročitan i tumačen izborni proglas, te izabran akcioni odbor. Dan kasnije u Kikindi je održana konferencija sa velikim brojem prisutnih. Govorili su poljoprivredni radnici Paja Radojčin i Dobrivoje Jovičin, a njihove govore je na nemačkom jeziku ponovio Franja Knip. Konferencija je za sreskog kandidata na socijalističkoj listi izabrala Paju Radojčina, a za njegovog zamenika poljoprivrednog radnika Milivoja Ladičorbića iz Mokrina.[50] Socijalistička politička snaga u Kikindi i okolini bile su organizacije URSSJ-a, u prvom redu podružnice Saveza poljoprivrednih radnika Jugoslavije. Međutim, sindikalno organizovano radništvo u Kikindi nije bilo politički jedinstveno. Jedan njegov znatan deo, sa vrlo uticajnim ratarom Brankom Ćirićem na čelu, krenuo je za dr Dragoljubom Jovanovićem u Zemljoradničku levicu. O tome svedoči sam Branko Ćirić u svojim sećanjima.[51]

I socijalistički zbor u Mokrinu, održan 17. marta 1935, takođe je bio masovan. Na njemu su govorli Đura Hadnađev iz Novog Sada, sekretar u Zemaljskom savezu poljoprivrednih radnika Jugoslavije, i Paja Radojčin iz Kikinde. Prvi izlagao političke zahteve socijalističke, a drugi „je govorio o agrarnoj reformi i o progresivnoj porezi i prirezi".[52] Nedelju dana kasnije održani su zborovi u Vršcu i Mariolani, na kojima je govorio Bogdan Krekić.[53]

---

kim privrednim i kulturnim ustanovama. Osobito štititi radnu snagu od svih nezgoda i od izrabljivanja. U tu svrhu uvesti radnu nedelju od 40 sati, minimalne nadnice koje obezbeđuju životni opstanak, osiguranje protiv nezaposlenosti, efikasnu inspekciju rada uz učešće radničkih profesionalnih organizacija sa pravom izricanja strogih kazni za gaženje propisa socijalnih zakona.

Svi oni koji su pristalice socijalne pravde, jednakosti i slobode, koji su protivnici fašističkog zadavljivanja sloboda i huškanja na ratove, koji odbijaju kapitalističko izrabljivanje, treba u pretstojećim izborima da učestvuju i izvojuju sebi ta prava i slobode!«

U broju 14 beogradskih »Radničkih novina«, od 5. IV 1935, 1/4, pod naslovom *Radnici i zemljoradnici,* bilo je napisano: »Socijalisti idu na izbore i u ime interesa samostalnih seoskih radnika (proizvođača), koji ne izrabljuju tuđu radnu snagu, već su i sami izrabljivani od kapitalizma«.

[48] Radničke novine, Bgd., 10, 8. III 1935, 3/3, *Politički rad u V. Kikindi.*

[49] Radničke novine, Bgd., 11, 15. III 1935, 3/4.

[50] Isto, 10, 8. III 1935, 3/3, *Politički rad u V. Kikindi.* Navodi se da je bilo 1200—1300 prisutnih.

[51] MSRV, arh. br. 16765, 48—39. »... 1935. godine kada su raspisani izbori, ... [mi] smo se... podelili. Jedni su otišli za Živkom Topalovićem, Paja Radojčić i drugi, a ja i još neki otišli smo kod Dragoljuba Jovanovića«. O tome govori i Miloš Gavranov: »Za izbore 1935. godine ... znam da je izbio neki spor između Paje Radojčića i Radosavčev Aleksе... oko toga s kim da poljoprivredni radnici izađu na izbore. Radojčić Paja je išao sa Živkom Topalovićem, a kako lista ovome nije bila odobrena poljoprivredni radnici su apstinirali« (Isto, 4).

[52] Radničke novine, Bgd., 13, 29. III 1935, 3/3, *Prvi izborni zbor u Mokrinu.* Navodi se 1000 do 1200 prisutnih. Dopis o zboru poslao je M[ilivoj] L[adičorbić].

[53] Isto, *Zbor u Vršcu, Zbor u Mariolani.*

Očigledno nezadovoljan razmahom socijalističke izborne akcije, zagrebački levičarski „Pregled" u broju od 26. marta 1935. objavio je u ime KPJ stav da ta izborna akcija ne vodi ostvarenju proleterskog jedinstva.

„Jugoslovenski socijalisti su izdali izborni proglas, koji je odštampan u svim građanskim novinama... Dok su gosp[odin] Živko Topalović i ostala gospoda oko njega u svojim izjavama i proglasu izbacili nekoliko fraza o zajedničkom istupu radnika, dotle se saznaje da je on odbio svaku saradnju sa svim ostalim radnicima koji ne pripadaju grupici ljudi oko njega, a koji izlaze na izbore i nastoje svim silama da dođe do jedinstvenog istupa svih onih, koji žive od svoga rada. Saznaje se, da su nekoliko poznatih ljudi, uviđajući da je potrebno da na izborima aktivno učestvuju radnici, radna inteligencija i nameštenici, koji će istaknuti zasebnu zemaljsku listu, sastavili i već potpisali jednu platformu na temelju koje žele stvoriti jedinsveni istup svih onih, koji žive od svoga rada. Međutim, gospoda sa Živkom Topalovićem, koji konzekventno služe uvijek istim stvarima, upregli su sve snage na razbijanje tog jedinstva".[54]

Ne pominjući pisanje u „Pregledu", „Radničke novine", u broju od 29. marta 1935. donele su članak Sretena Jakšića pod naslovom *Izbori i radnička klasa*, kojim jasno stavljaju do znanja da ne postoji namera da se prihvati ponuđena saradnja, već da „su najistaknutiji socijalistički politički radnici odlučili da se postavi samostalna radnička i nameštenička zemaljska kandidatska lista, čiji će nosilac biti Dr. Živko Topalović". Tu listu svojim glasovima treba da pomognu „radnici, nameštenici, siromašni seljaci i sitno građanstvo".[55]

Tim člankom socijalisti su ujedno saopštili da u izbornu kampanju stupaju s idejom jugoslovenstva, a protiv rešavanja nacionalnog pitanja. U vezi sa pitanjem nadnica, nezaposlenosti, socijalnog osiguranja, proletarizacije seoskog stanovništva, u članku je istaknuto: „... hoćemo da se srednjovekovnih verskih i plemenskih borbi skrenemo pažnju na ove savremene teške probleme, koji su jednaki za sve delove jugoslovenskog naroda, za pripadnike svih njegovih vera i plemena..." „Verske borbe su nam nasleđe feudalnog srednjeg veka. Nestalo je feudalizma, neka nestane i verskih borbi! Plemenske borbe su nam nasleđe robovanja tuđinskim imperijalizmima. Nacionalno smo danas slobodni, neka nestane i plemenskih borbi!"[56]

---

[54] Pregled, Zgb., 5, 26. III 1935, 1/1—3.

[55] Radničke novine, Bgd., 13, 29. III 1935. 1/4, Snaga, Sar., 3, III 1935, 63—65.

[56] Isto. Tim povodom valja nam saopštiti i ORS-ovo stanovište prema izborima: »Opći radnički savez Jugoslavije djeluje među radnicima u našoj zemlji temeljem svojih Pravila i Pravilnika. On je jedina slobodna i nezavisna radnička sindikalna organizacija, jer su sve ostale sindikalne organizacije obični organi raznih političkih partija, frakcija i svih mogućih političkih klika. Stoga kao slobodna i nezavisna sindikalna organizacija Opći radnički savez Jugoslavije ne može uzeti učešća u pripremama za izbore Narodne skupštine.

Ali kako su izbori za Narodnu skupštinu prvoklasni politički i narodni posao, to Opći radnički savez Jugoslavije preporučuje svim svojim članovima kao pojedincima, da na dan 5. maja o. g. glasaju na izborima za Narodnu skupštinu prema svome uvjerenju. Kod te prilike neka stalno imaju u vidu bijedan ekonomski i socijalni položaj jugoslovenskih radnika, kao i to, koja je politička grupacija koja

Na dan 29. marta 1935. u Novom Sadu je održan veliki socijalistički zbor, na kome je govorio Živko Topalović. Njegovo izlaganje na mađarskom jeziku ponovio je Anton Rozmajer. Uoči zbora održane su kvartovne pripremne konferencije. Zbor je održan u velikoj sali Radničke komore.[57] Dva dana kasnije Živko Topalović je govorio na zborovima u Kikindi, zatim u Petrovgradu. Po izveštaju u „Radničkim novinama", zbor u Kikindi je bio brižljivo pripreman. Znatno pre zakazanog početka zbora „ogromna sala hotela »Nacional«-a bila je potpuno zakrčena svetom. Nad salom se pored kačketa i šešira videlo čitavo more visokih banatskih šubara. Poljoprivredni radnici i mali seljaci iz okoline došli su u velikoj masi na zbor i ako je padao sneg i duvao ledeni vetar. Zbor je ličio na ogromni narodni sabor".[58] U takvoj sredini „drug Topalović je ... opširno govorio o povezanosti ekonomskih interesa radnika kao glavne potrošačke publike u varoši i zemljoradnika".[59] Zatim je govorio i o trajnom sprovođenju agrarne reforme, o korišćenju opštinskih pašnjaka, da bi završio zaključkom o potrebi donošenja zakona o minimalnoj nadnici „za sve radno stanovništvo" i o ukidanju kuluka i svakog besplatnog rada. Na mađarskom je njegovo izlaganje ponovio Anton Rozmajer, pa je zatim govorio i Paja Radojčin. Iz Kikinde je Topalović pošao sa uverenjem da je ovaj srez gotov. Zboru u Petrovgradu prisustvovalo je navodno „preko 500 građana i radnika".[60]

Istoga dana, 31. marta 1935. održani su socijalistički zborovi u Apatinu i Sonti, na kojima je govorio Bogdan Krekić, i zbor u Svilojevu, na kome je govorio Marko Potner iz Novog Sada.[61] „Slušaoci su izlaganja pratili sa velikim razumevanjem i sa najvećim simpatijama primili tezu o zajednici radnika i zemljoradnika", kaže se u belešci o zboru u Sonti.

Topalović je tokom aprila 1935. održao i zbor u Pančevu.[62] U tom mesecu „Radničke novine" zabeležile su još socijalističke zborove u Inđiji i Rumi, na kojima je nemačkom življu govorila Milica Topalović,[63] i predizborne konferencije i zborove u Irigu, Vrdniku, Maradiku, Krušedolskom Prnjavoru i Sremskoj Kamenici.[64] Zabeležen je i zbor u Bezdanu, održan 21. aprila 1935. ali ta vest više govori o delovanju levičara, zapravo o odnosima između levičara i socijalista, kako u Vojvodini, tako i na opštem planu. Zbor u Bezdanu pripremio je Josip Sekelj iz Sombora, o kome se u vesti o zboru kaže da „je razočaran u destruktivan i koterijaški rad levičara i komunističkih drekava-

---

ide u izbore, ne samo prema svome izbornom proglasu, već faktično i uistinu u mogućnosti da poboljša položaj naših radnika.

Opći radnički savez Jugoslavije podjedno preporučuju svim svojim članovima, da ne glasaju za liste onih grupacija, na kojima se nalaze kao kandidati destruktivni elementi i poznati politički šarlatani« (Radnički Glasnik, Zgb., 9. III 1935, br. 5, 1/2—3).

[57] Radničke novine, Bgd., 14, 5. IV 1935, 3/1, *Veliki izborni zbor u Novom Sadu.* Videti i oglas za zbor u MSRV, arh. br. 18134.

[58] Isto, *Ogroman izborni sabor u Velikoj Kikindi.*

[59] Isto.

[60] Isto, 3/4, *Zbor u Petrovgradu.*

[61] Isto, *Zbor u Apatinu, Zbor u Svilojevu, Zbor u Sonti.*

[62] Isto, 16, 19. IV 1935. 6/1, *Zbor u Pančevu.*

[63] Isto, 6/2, *Sa zbora u Inđiji;* 6/3, *Sa zbora u Rumi.*

[64] Isto, 18, 3. V 1935, 3/3, *Naši uspesi u Iriškom srezu.*

ca".[65] Trebalo je da na zboru govore Milica Topalović i Jova Jakšić, ali su levičari razbili zbor na samom početku, čim je Sekelj počeo da govori.[66] I u belešci o rumskom zboru stoji primedba da su ga ometali komunisti, „čiji je zadatak da ometaju slobodan radnički pokret, a da mirno pomažu buržoaske zborove".[67]

Privodeći izbornu kampanju kraju, „Radničke novine" su polovinom aprila 1935. objavile drugi predizborni proglas pod naslovom Radnom narodu varoši i sela.[68] Ubrzo zatim izvestile su da je do 17. aprila 1935. prispelo 10 gradskih i 205 sreskih potvrđenih izbornih lista.

„To je tako ogroman uspeh da on prelazi sva naša očekivanja", piše u komentaru.[69] Svoj uspeh socijalisti su suprotstavili komunističkom pokretu:

„Na suprot našem uspehu stoji bedna blamaža Pavla Pavlovića i njegovog društvanca sa spremanjem njegove liste. Sem nešto malo potpuno neozbiljnih ljudi preko te Pavlove igračke se prešlo svuda sa potsmehom ili sa prezrenjem čak i od strane levičara. Valjda će ovo biti najzad pouka kako se i oko koga se može izvršiti prikupljanje radničke klase u Jugoslaviji".[70] Povodom nastojanja komunista da ostvare saradnju sa Udruženom opozicijom, u „Radničkim novinama" bilo je napisano: „Oni imaju jedino da biraju — ili da se pokore volji radnog naroda ili da se vežu kao beznačajni prirepak za buržoaziju i tamo konačno u sramu nestanu".[71]

U istom broju „Radničke novine" su objavile socijalističku zemaljsku kandidatsku listu, koja iz Vojvodine sadrži kandidatske liste za sledećih srezova i gradova: apatinskog, batinskog, darđanskog, odžačkog, somborskog, kulskog, grada Novog Sada, grada Subotice, palanačkog, topolskog, novosadskog, starobečejskog, žabaljskog, senćanskog, titelskog, iločkog, iriškog, sremskomitrovačkog, rumskog, staropazovačkog, šidskog, zemunskog, velikobečkerečkog, novobečejskog, novokanjiškog, velikokikindskog, jašatomićskog, kovačičkog, pančevačkog, alibunarskog, belocrkvanskog, vršačkog i kovinskog sreza.[72]

Međutim, 26. aprila 1935. objavljeno je u „Radničkim novinama" da je Kasacioni sud odbacio socijalističku Zemaljsku listu.[73] A uoči samih izbora,

---

[65] Isto, 17, 26. IV 1935, 3/3, *Sa zbora u Bezdanu.*

[66] Karakteristično je da »Radničke novine« optužuju sada trojicu somborskih levičara zbog postupka koji je učinio Sekelj u kampanji za skupštinske izbore 1931 godine: »Međutim čuveni levičarski »ortodoksni boljševici« Rit (u stvari Rip — Đ. M.), Josić i Flaman, sve majstori koji bi želeli da se pošto-poto nametnu za vođe somborskim radnicima i ljudi što ih naši drugovi u svojoj izbornoj kampanji nisu pogledali ni kao lanjski sneg, smatrali su da će najbolje i najkorisnije posiužiti eksploatisanom proletarijatu, ako se stave u službu trulog gazdaša i »prijatelja radničkog« Kostike Popovića. Oni su mu se prodali, jer za njih novac nikad ne smrdi i autom su otišli u Bezdan da sa bezdanskim nesvesnim seljacima razbijaju naš zbor« (isto).

[67] Isto, 16, 19. IV 1935, 6/3.

[68] Isto, 15, 15. IV 1935, 1/1—4.

[69] Isto, 16, 19. IV 1935, 1/1, *Naša kandidatska lista.*

[70] Isto.

[71] Isto.

[72] Isto, 5/1, *Zemaljska kandidatska lista.*

[73] Isto, 17, 26. IV 1935, 1/2—3, *Mi produžujemo rad i borbu.*

u broju od 3. maja 1935. donele su članak u kome veličaju uspehe socijalističke akcije u izbornoj kampanji, a komunističkoj akciji proriču propast.

„Iskustvo je razbilo još jednu komunističku zabludu u našoj zemlji. To je spekulacija sa plemenskim borbama i detinjasta vera, kako će komunisti uspeti da nadlicitiraju plemenske šoviniste i dograbe u svoje ruke vođstvo plemenskih šovinističkih pokreta. Pokazalo se međutim da su oni radnici koji su pod vođstvom komunista odvedeni plemenskim šovinistima tako i ostali. Kad su uobraženi komunistički vođi pokušali da pregovaraju sa nacionalističkim vođstvom oni su bili ismejani i odbačeni kao neozbiljni".[74]

Ne znači li taj komentar da je uticaj komunističke akcije u masama preko očekivanja iznenadio socijaliste i zastupnike integralnog jugoslovenstva?

[74] Isto, 18, 3. V 1935, 1/4, *Uspesi naše izborne akcije.*

THE PARTICIPATION OF COMMUNISTS AND SOCIALISTS OF VOJVODINA IN THE ELECTRION CAMPAIGN FOR THE NATIONAL ASSEMBLY IN 1935

Summary

After the murder of King Alexander in September 1934, the question of the governmental structure of the country once again became the focus of political and class strugle in the bourgeois state of Yugoslavia. The first event bearing significance for the revival of political strugle was the campaign for the elections for the National Assembly, scheduled for May 5, 1935. In the campaign, besides the bourgeois opposition, both the communists and socialists took part in the name of the working class. The socialists openly represented pettybourgeois interests, Serbian chauvinistic idea of Yugoslav nationalism and the idea of state centralism, while the CPY represented the united proletarian front, the idea of national freedom and the union with the bourgeoil opposition — in the name of Yugoslav federation.

The communists did not succeed in nominating their own list of candidates and were not accepted as allies by the opposition, but they managed to acquaint the public with their policy. This lead to a revival of the organization in Vojvodina and groups formed in Banat, Bačka and Srem, which, after the elections, were united, forming a joint group of activists for Vojvodina.

The socialists in Vojvodina succeeded in nominating their lists of candidates in all districts and cities, they even nominated a list for the whole country The government, however, prevented their participation in the elections. Their success with the nominating of candidates did not reflect their true force and political influence. Later, the development of class strugle lead to the strengthening of the united proletarian front and the union of the working class with the peasantry and the middle classes.

ORGANIZACIJA KPJ U BANATU U 1942. GODINI

Đorđe Momčilović

Periodizacija narodnooslobodilačkog rata i revolucije, pa prema tome i delovanja partijske organizacije u Banatu, ne može se uklopiti u kalendarske godine. Svaki period ima svoje tokove, svoja određena dostignuća. Čak kada se ti tokovi prate posebno u severnom, a posebno u južnom Banatu, bliža periodizacija nije u svemu jednaka.

Najšire posmatrajući prilike u celom Banatu, tok borbe i revolucije moglo bi se sagledati u tri osnovna vremenska perioda: 1. priprema, tok i oseka ustanka (maj 1941 — maj 1942); 2. borba partijske organizacije za očuvanje preostalih kadrova, organizacija na terenu i uticaja na mase u uslovima izolacije (maj 1942 — septembar 1943) i 3. izlazak iz izolacije i nagli razvoj borbenih snaga (septembar 1943 — oktobar 1944). Od ovakve periodizacije više bi odstupanja bilo u južnom Banatu, gde bi granice mogle biti decembar 1942. i maj 1944. godine.

Predmet ovog priloga čini bliže sagledavanje revolucije u Banatu u toku drugog perioda od maja 1942. do septembra 1943. godine, tj. borbe partijske organizacije za očuvanje preostalih kadrova, organizacija na terenu i uticaja na mase u uslovima brže.

*

* *

Često se piše da je ustanak u Banatu pretrpeo poraz još septembra ili oktobra 1941. godine. Takav zaključak se ne može prihvatiti, jer niti je došlo do punog poraza, niti je u pitanju septembar ili oktobar 1941. godine. Istina je da je tokom ustaničkih borbi od jula do oktobra bilo dosta teških gubitaka kako u redovima partizanskih jedinica i drugih organizovanih ustaničkih formacija (kao što su vojne desetine, udarne i diverzantske grupe), tako i u

redovima partijskih i skojevskih organizacija i njihovih komiteta, ali je istina i to da u tom vremenu, pa ni kasnije, nisu bili uništeni ili rastureni ni svi partizanski odredi, niti sve partijske i skojevske organizacije i komiteti.

U periodu koji neki istoričari naznačavaju kao poraz partizanskih snaga u Banatu, najteže gubitke pretrpeli su Južnobanatski i Kikindski odred, prvi već 12. jula, a drugi 4. avgusta, ali su svi ostali — a njih je u to vreme bilo još sedam — nastavili sa manje ili više uspeha da izvode svoje akcije sve do direktive za povlačenje. Ovu naredbu uputili su sekretari Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu Žarko Zrenjanin i Svetozar Marković, posle neuspelog izvlačenja glavnine partizanskih snaga iz Banata i Bačke početkom oktobra 1941. godine. U tom dokumentu se kaže:

»Pošto će za 10—15 dana nestati kukuruzišta koja su u Banatu jedina skloništa za partizanske odrede, nužno je pronaći novu organizacionu formu borbe... Nova forma organizacione borbe jesu diverzione grupe. Njihovo je glavno obeležje da imaju 3—5 do 7 ljudi koji žive u svom mestu, koji nisu kompromitovani... Diverzione grupe ne hvataju se u borbu s vojskom okupatora, dakle nisu partizanski odredi u pravom smislu... Treba mnogim radnicima, seljacima, inteligenciji i drugima davati ideje, podstreke, da na svom mestu, delokrugu itd. čine štete neprijatelju.

Partijske organizacije u Vojvodini obavezne su da se u svemu pridržavaju uputstava u Cirkularu br. 1 PK KPJ. Obavezne su, dalje, da same pronalaze mogućnosti i sredstva za akcije i ne čekaju uputstva, predloge i inicijative od viših foruma. To se naročito zahteva, jer pod ovim teškim uslovima partijski materijali dockan ili uopšte ne stižu. Dakle, traži se puna samoinicijativa i samostalnost u borbi svih mesnih organizacija i odgovornih partijskih rukovodilaca.«[1]

O ovoj direktivi Svetozar Marković piše 17. XII 1941. Okružnom komitetu KPJ za Srem:

»... Posle gubitaka koje smo pretrpeli bili smo primorani, jer je pretilo da izgubimo sve snage, da damo direktivu za organizovano povlačenje, za obustavu svih akcija oko uništenja žive i mrtve snage faš[ističkog] okupatora. Sada se radi na učvršćenju org[anizacija], prikupljanju preostalih snaga, najširem povezivanju...«[2]

U periodu od oktobra 1941. do maja 1942. godine trajala je sistematska protivofanziva kombinovanih vojno-policijskih snaga neprijatelja, koja se razvijala od severa i juga ka srednjem Banatu sa ciljem da iskoriste jesenji, zimski i prolećni period (u kome je Banat bez poljoprivrednih kultura, pa prema tome nije mogao pružati zaštitu borcima van naseljenih mesta) kako bi višednevnim blokadama ustaničkih rejona uništili partizanske borce i partijske i skojevske organizacije.

Upravo u tom periodu pretrpljeni su i najteži gubici. Bili su gotovo uništeni Mokrinski i Kumanački odred, Dragutinovački i Melenački prepolovljeni, a Stajićevsko-petrovgradski i Dubički bili su raspušteni. Tri puta je bio uništavan Okružni komitet KPJ za južni Banat: u septembru i decembru 1941.

[1] Arhiv Srbije, 6304.

[2] *Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941—1945* (dalje: Zbornik PK KPJ), Novi Sad—Sremski Karlovci, 1971, 30—31.

i u martu 1942. godine. Okružni komitet za severni Banat stalno je bio popunjavan novim članovima, a njegov sekretar Žarko Turinski održao se sve do januara 1943. godine. Bili su uništeni mnogi sreski komiteti Partije i SKOJ-a, pa i najsnažnije organizacije u mestima sa poznatim revolucionarnim tradicijama.

Bila je to posledica jedne prakse i shvatanja da se vodeći drugovi i članovi Partije moraju po svaku cenu isturati u prve linije.

Poginuli su u borbi ili streljani komandanti i komesari partizanskih odreda Žarko Milankov, Lazar Pajić, Uroš Kuzmanov, Đura Oličkov, Rada Trnić, Uglješa Terzin, Vasa Jolić, Sredoje Stanisavljev, Branko Savić, a iz Banata su se povukli Miloš Jovanov, Milojko Filipčev, Borko Ličina, Milan Malenčić i Dušan Marković.

Među streljanim, poginulim i uhapšenim rukovodiocima bili su i članovi Pokrajinskog komiteta Partije Sonja Marinković, Ivan Vijoglavin, Radivoj Ćirpanov, Jusuf Tulić, Ratko Mitrović i Gordana Ivačković (oboje izdajnici), član Pokrajinskog komiteta Partije i sekretar Pokrajinskog komiteta SKOJ-a Đorđe Zličić, sekretari okružnih komiteta i članovi Pokrajinskog komiteta Servo Mihalj, Slavko Munćan i Stevica Jovanović, sekretari i članovi okružnih partijskih i skojevskih komiteta Marko Kulić, Bogdan Teodosin, Bogdan Petrović, Petru Albu, Borislav Petrov, Jelisaveta Petrov, Stanko Tomić, Lazar Nikin, Lukrecija Ankucić, Petar Acketa, Ratko Pureševič, Ljubica Odadžić, Petar Kovalić, Proka Sredojev, Kosta Turkalj, Jovan Mišić, Mihailo Predić, Ratomir Ranisavljević (izdajnik), sekretari sreskih komiteta partije Milan Jakšić, Draga Šuvakov, Vlada Petrov, Milan Stančić Uča, Uglješa Terzin, Milivoj Teodosin, Sretko Grujić (izdajnik), članovi sreskih komiteta Partije i SKOJ-a Šandor Tapai, Sima Gvozdenov, Sima Čabrija, Sredoje Petrović, Antal Rečo, Vlada Bogaroški, Dobrivoje Jovičin, Paja Radojčić, Aleksa Radosavčev, Rada Trnić, Miloš Nemešev, Svetozar Krljajin, Janoš Lenđel, Kajica Stančić, Rudolf Kornauer, Ljubomir Stanisavljev, Milan Jovičin, Đorđe Varjaški (oba izdajnici), članovi mesnih komiteta Olga Petrov, Olga Ubavić, Mila Matejić, Elza Zadravec, Marija Foćko Manci, Rajko Lovadinov, Milorad Arsenov, Milan Trnjančev, Stojan Arsenov, Fridrih Tot, Tibor Aldan, Andrija Damjanov, Jovanka Dobrosavljev, Dušan Graor, Vasa Ilijin, Milivoj Lazin, Radovan Maluzkov, Sava Popov, Mladen Šećerov, Ivan Kurjački, Veljko Malenov, Veselin Jevremov, Milan Kevrešan, Sava Žebeljan, Desanka Marković (izdajnik) i drugi.

Broj poginulih, ubijenih, streljanih i uhapšenih bio je, kako iz redova partizanskih odreda tako i iz redova partijskih i skojevskih komiteta od mesnih do pokrajinskih, veoma velik. Ovi gubici predstavljali su odista snažan udarac.[3]

Nemamo nameru da na ovom mestu analiziramo sve uzroke ovako velikih gubitaka i stanja u koje je doveden narodnooslobodilački pokret posle ustanka. Ovi uzroci su raznovrsni i složeni kako u odnosu na objektivne uslove, tako i na subjektivne snage, i traže celovitu analizu i procene. Međutim,

[3] Đorđe Momčilović, *Banat u NOR*, Beograd 1977, 235—236.

naša tema i jeste razvoj delatnosti partijskih organizacija u periodu koji je nastao posle ovih teških gubitaka.

*

* *

U leto 1942. narodnooslobodilačka borba u Vojvodini krenula je novim tokovima. U Banatu je ustanak zapao u duboku krizu. Teror okupatora dostizao je vrhunac. Partizanski odredi, uglavnom, nisu više postojali kao borbene jedinice, a mnoge partijske i skojevske organizacije bile su razbijene. Ostali su pojedini članovi štabova i komiteta, izolovane organizacije i rastureni borci i komunisti, koji su uporno tražili izlaze i mogućnosti spajanja i ponovnog organizovanja.

Pred preostalim komunistima Banata stajao je težak zadatak: da pronađu izlaz i prevaziđu nastalu krizu, da se reorganizuju i sačuvaju preostale redove, da pravilno procene nastalu situaciju i iznađu najbolje puteve za svoju dalju akciju. Žarko Zrenjanin je upravo tada došao u Banat i bio najodgovorniji za trasiranje tog puta.

U krizi je bio i narodnooslobodilački pokret u Bačkoj. Radivoj Ćirpanov i njegovi drugovi nisu imali dosta snage da u toj situaciji savladaju sve prepreke, organizuju odrede i pokrenu ih u akciju.

U neravnopravnoj borbi život je izgubio i Radivoj Ćirpanov, član Pokrajinskog komiteta i organizator otpora u Bačkoj, a zatim i sekretar Pokrajinskog komiteta SKOJ-a Đorđe Zličić.

U bezobzirnoj raciji, koja se protegla na celu južnu Bačku, na najsvirepiji način ubijeno je preko 2400 ljudi. Šajkaški odred je uništen i time su prekinute veze između preostalih članova Pokrajinskog komiteta u Banatu i Bačkoj. U Novom Sadu su ostali Svetozar Marković i Branko Bajić, a u Bačkoj su radili Nikola Petrović i Geza Tikvicki, koji su u međuvremenu bili kooptirani u Pokrajinski komitet. Oni su pokušali da i u Bačkoj prevaziđu krizu i obnove borbene redove.

I dok su se rodoljubi u Banatu i Bačkoj grčevito borili za opstanak svojih proređenih redova, u Sremu se ustanak širio.

Ako se u Sremu prvih meseci kasnilo sa organizovanim stupanjem u akciju protiv okupatora, u jesen i zimu prišlo se stvaranju široke baze u narodu za ustanak u proleće i leto 1942. U tom periodu Okružni komitet Partije za Srem bio je izolovan i bez oslonca na snage ustanka koje su bujale u drugim krajevima naše zemlje. Činjenica je da ni Okružni komitet sa svoje strane, niti Pokrajinski komitet Partije za Vojvodinu nisu uspeli u pokušajima da se međusobno povežu i usaglase akcije.

Okružni komitet za Srem uspostavio je trajnije veze sa Pokrajinskim komitetom za Srbiju, koji se nalazio u Beogradu. Tim putem su i dalje održavane veze sa Centralnim komitetom KPJ i Centralnim komitetom KP Hrvatske preko Organizacionog sekretarijata CK KPJ za okupirane oblasti koji je delovao u Zagrebu i Treće operativne zone u Slavoniji. Povremeno su izmenjivani materijali i sa Pokrajinskim komitetom za Bosnu i Hercegovinu.

Time je narodnooslobodilački pokret u Sremu bio čvrsto povezan sa glavnim centrima oslobodilačkog rata naroda Jugoslavije, ostajući u isto vre-

me i dalje odsečen od članova Pokrajinskog komiteta za Vojvodinu, koji su se nalazili u Banatu, a samo putem slabih kurirskih veza saobraćao sa Svetozarom Markovićem i Brankom Bajićem u Bačkoj. Tako se narodnooslobodilački pokret u Vojvodini razvijao i dalje odvojeno i pod različitim uslovima u Sremu, u Bačkoj i u Banatu.

Od marta do jula 1942. sremski partizanski odredi i brojne vojne desetine izveli su veliki broj uspešnih akcija, naročito na važnim komunikacijama koje su prolazile Sremom. Bio je to ustanak u zamahu koji više ni najjače snage neprijatelja nisu bile u stanju slomiti.

U situaciji kada je čitav narodnooslobodilački pokret u Banatu i Bačkoj doživljavao teške trenutke, značaj njegovog rasta u Sremu bio je utoliko veći. Taj značaj dobio je svoje prave dimenzije u leto 1943 kada je posle niza napora ponovo uspostavljeno puno jedinstvo narodnooslobodilačkog pokreta Vojvodine.[4]

U proleće 1942. godine, članovi Pokrajinskog komiteta KPJ radili su na raznim stranama sa slabim ili nikakvim vezama između sebe. Pitanje rukovođenja postalo je važno pitanje u uslovima kada su u Banatu i Bačkoj izginuli rukovodeći kadrovi, a mnoge organizacije bile uništene ili razbijene. Povoljan razvitak narodnooslobodilačkog pokreta u Sremu nije u tom razdoblju mogao biti iskorišćen u Banatu i Bačkoj kao podrška i neposredna pomoć. Ali, to pitanje ostalo je otvoreno punu godinu dana, u kojoj su bili izginuli gotovo svi preostali članovi Pokrajinskog komiteta koji su se nalazili u ovim dvema oblastima. Time je, u stvari, nestao Pokrajinski komitet izabran na Šestoj pokrajinskoj konferenciji 1940. godine. Sa njegovom obnovom započeto je januara 1943. godine u Sremu.

U ranijem, a naročito u ovom periodu, članovi Pokrajinskog komiteta, posebno oni koji su delovali u Banatu i Bačkoj oko Žarka Zrenjanina i Svetozara Markovića, činili su stalne napore da se povežu sa Centralnim komitetom i Vrhovnim štabom, a posebno sa drugom Titom, koji je do perioda Užičke Republike (septembra—ovembra 1941. godine) pružao značajnu pomoć Pokrajinskom komitetu. U tom periodu i kasnije, iz Banata i Bačke činjeni su novi napori da se ove veze uspostave. To je bio i jedan od glavnih zadataka povratka Žarka Zrenjanina iz Bačke u Banat.

Zrenjanin je prešao u Banat 3. decembra 1941. Bilo je to već vreme snažno razvijenog i sistematskog pritiska neprijatelja gotovo na celom prostoru ove oblasti. Imao je nameru da reorganizuje Okružni komitet za severni Banat, pa da odmah krene na jug, prema Pančevu i da, posredstvom veza Stevice i Đure Jovanovića, to jest preko Pokrajinskog komiteta za Srbiju, stupi u kontakt sa Centralnim komitetom u Bosni. U izveštaju od 24. septembra 1942. on piše da mu je bila namera da „... dođem u blizak dodir sa Ćaćom, tj. sa Bgdom, da se upoznam sa partijskim dokumentima od septembra 1941. pa do tih dana da se posavetujem o situaciji nastaloj u vezi sa ofanzivom Cr. arm. kako bismo mogli da izdamo letak PK jer je u Pančevu postojala solidna tehnika".[5] Međutim, veze između okružnih komiteta KPJ u Petrovgradu i Pančevu bile su u prekidu. I dok je održavao savetovanje u Elemiru sa čla-

[4] Đ. Momčilović, *Banat u NOR*, 247—251.
[5] *Zbornik PK KPJ*, 60.

novima Okružnog komiteta i nekim partizanskim rukovodiocima, Zrenjanin je poslao dva kurira, jednoga direktno u Beograd, a drugoga u Pančevo. Bili su to sekretar Sreskog komiteta KPJ Milan Stančić Uča i sekretar SKOJ-a u Elemiru Milutin Subotin. Kurir za Pančevo je na ovom putu uhapšen i kasnije streljan, dok je Milanu Stančiću uspelo da preko Nevenke Petrović dobije vezu sa Đurom Jovanovićem i od njega adresu Stevice Jovanovića u Pančevu. Tako je Žarko Zrenjanin, nakon što je popunio Okružni komitet i organizovao vezu sa Svetozarom Markovićem u Bačkoj, krenuo prema Pančevu.

U nastojanju da stupi u neposrednu vezu sa Beogradom, Zrenjanin je krajnje rizikovao. Upao je u blokirane kvartove i ulice Pančeva iz kojih se morao probijati pomoću oružja. Naime, on je stigao u naznačenu ulicu samo tri dana kasnije, pošto je Stevica Jovanović bio otkriven i u borbi sa policijom ubijen 25. decembra. Najteže od svega, bilo je što su sada bile prekinute veze sa Centralnim komitetom i što ih Žarko Zrenjanin, i pored svih napora i novih pokušaja, više nije mogao uspostaviti i trajnije održati. Pokolj u Bačkoj, a zatim teške provale u Kumanu i Melencima onemogućili su vezu između Zrenjanina i Markovića. Bilo je velikih teškoća i u održavanju veza Žarka Zrenjanina sa Okružnim komitetom KPJ za severni Banat. Ipak, te veze sve do maja 1942. nisu bile prekinute.

O tome Žarko Zrenjanin u pomenutom izveštaju piše: „Početkom marta A [Žarko Turinski Arsa, sekretar OK KPJ] mi je poslao Sl [Nikica Živanović Slobodan, član PK SKOJ-a], koji mi je doneo nepotpun, ali približan izveštaj o provali u s. B. Sl mi je rekao da se neko iz Bgda [verovatno Đ] interesuje za čoveka koji se uputio u Panč. do Stevice. Odgovorili su mu da sam živ. Rekao mi je i to da je video cirkular CK od 12. [decembra] 1941, u kome se, pored ostalog, govori o eventualnom raspadu fašizma u toku zime... Dao sam nekoliko drugih uputa: da odmah pošalju rezervnog kurira iz Banata u Bačku radi pronalaženja G [Svetozara Markovića Toze] i uručenja ovog mog predloga da se u Banatu zadržim još neko vreme, da mi on pošalje izveštaj o Bačkoj i Sremu, kao i materijal od Ćaće, ako je on već uspeo da uhvati vezu sa Beogradom. Dalje, da A ispita da li je van opasnosti osoba i javka u Beogradu [Nevenka Petrović] koju je dao Đ severnom Banatu drugovima i preko koje ga možemo naći. Jer, naročito ta osoba, kao veza između javke i Đ, bila je u opasnosti zbog provale u severnom Banatu u januaru..."[6]

Iz ovoga izveštaja može se zaključiti da je Okružni komitet za severni Banat i u toku januara i februara 1942. slao kurira direktno u Beograd i preko Nevenke Petrović dolazio u vezu sa Đurom Jovanovićem, koji je imao stalnu vezu s Pokrajinskim komitetom KPJ za Srbiju, a ovaj preko posebnog Organizacionog sekretarijata sa CK KPJ. O toj vezi Žarko Zrenjanin je samo znao preko izveštaja, ali zbog kasnijih provala nije mogao na nju da utiče. Pa ipak, Žarko Zrenjanin je barem bio obavešten o sadržaju jednog veoma značajnog dokumenta CK KPJ iako ga nije dobio u ruke. Po svoj prilici s tim dokumentom Đura Jovanović je samo upoznao specijalnog kurira iz Banata, pa otuda Zrenjanin i piše: „... rekao mi je i to da je video cir-

[6] *Zbornik PK KPJ*, 61.

kular CK..." Radi se o pismu CK KPJ Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju napisanom posle povlačenja iz Užica, 14. decembra 1941. Ovo pismo potpisao je Tito. Za sekretara Pokrajinskog komiteta bilo bi od izvanredne važnosti da je dobio u ruke ovaj dokument, jer se u njemu analizira situacija nastala u Srbiji posle neprijateljske ofanzive i određuju zadaci komunista i partizanskih jedinica u novonastaloj situaciji. Mnoge ocene i mnogi zadaci, precizirani u ovom pismu, mogli su se odnositi i na Vojvodinu, posebno na Banat. U izveštaju Žarko Zrenjanin ukazuje na ovaj stav toga pisma: „Nalazimo se na prekretnici u međunarodnim političkim odnosima. Pobedama Crvene armije na Istočnom frontu postalo je čitavom svetu jasno da je Hitlerov vojnički slom neminovan i blizak. U vezi s tim počela su važna pomeranja u međunarodnim odnosima, koja se odražavaju i u našoj zemlji".[7] Dakle, i optimizam koji je Žarko Zrenjanin ispoljavao u to vreme, uprkos najteže situacije za narodnooslobodilački pokret u Banatu, imao je i u ovom pismu osnova.[8]

Novoformirano partijsko rukovodstvo za Banat o kome govori Žarko Zrenjanin u već pomenutom izveštaju Centralnom komitetu od 24. septembra 1942. godine, činili su Žarko Turinski Arsa, Rada Grujić, Nikica Živanović Slobodan i Stevica Jovanović. Međutim, to rukovodstvo nije funkcionisalo, kao što ni Sreski komitet u Kumanu nije mogao obavljati funkciju Okružnog komiteta. Usledila je smrt Stevice Jovanović u Pančevu i velika februarska blokada Kumana, što je poremetilo ostvarenje plana sekretara Pokrajinskog komiteta.

Zadaci, postavljeni na savetovanju sa partizanima članovima Partije, bili su sprovedeni utoliko što su ti drugovi otišli u okolna mesta i tamo nastavili s radom. Radilo se o Bori Mikinu, Emilu Kevrešanu, Milivoju Stankovu, Joci Erdeljanu, Milovanu Mijatovu, Vujici Vujanovu i Đuri Đorđeviću, a zatim o Žarku Turinskom, Radi Grujiću i Nikici Živanoviću. Tu su još bili i Proka Sredojev i Ljubica Odadžić. Svi su se oni našli na ovom zadatku u Aracu, Elemiru, Perlezu, Vranjevu, Dragutinovu, Melencima, Banatskom Aleksandrovu, Banatskom Karađorđevu i Velikoj Kikindi, u stvari na teritoriji tri sreza.

Blokada Kumana februara 1942. godine nanela je teške gubitke partizanskim snagama i partijskoj organizaciji na ovom terenu. Okružni komitet za severni Banat je posle toga ostao sa dva člana: Žarkom Turinskim i Radom Grujićem, pa su odmah u Komitet kooptirani Bora Mikin, komandant Severnobanatskog odreda, i Đura Đorđević, glavni kurir Pokrajinskog komiteta na liniji Banat—Bačka.

Popunjeni Okružni komitet uputio je marta 1942. svoj cirkular članovima Partije u severnom Banatu:

„... U borbu drugovi bez oklevanja, bez predomišljanja. Prikupite snage, učvrstite snage, učvrstite borbene redove. Još ima vremena da se greške poprave... treba najodlučnije suzbijati iluziju da ne treba vršiti nikakve akcije, da ne bi bilo streljanja. Takve iluzije su se u našem okrugu pojavljivale više puta. Neki drugovi pa čak i neke organizacije izbegavale su ak-

[7] *Zbornik NOR*, tom I, knj. II, 250.

[8] Đorđe Momčilović, *Neki problemi rukovođenja oružanom borbom u Vojvodini*. Užička Republika, Zbornik radova, Beograd 1978, 358—359.

cije i svaki sukob sa neprijateljem. To nije ništa drugo do kukavičluk i oportunizam najgore vrste. Uporedo se pojavljuje mišljenje da još nije vreme za borbu, da se ovde borba zbog ravnog terena ne može voditi... Sada je, drugovi, čas da se udari na neprijatelja i da se doprinese opštoj borbi protiv fašizma..."

U ovom cirkularu se dalje kaže da je velika greška što su neki drugovi zanemarili stvaranje, jačanje i širenje partijskih organizacija, jer: „... bez partijskih organizacija mi nećemo moći stvarati odrede, voditi akcije, organizovati i rukovoditi narodnooslobodilačkim pokretom. Partiji su potrebni hrabri i odani i spremni na sve vojnici koji neće uzmaći ni pred kakvim teškoćama, bolje je da se broj članova privremeno smanji, ali da se svaki naš čovek oseća mobilisanim vojnikom..."

Posebno se tražilo da organizacije i svaki čovek razviju samoinicijativu, što je u nastaloj situaciji nedovoljne povezanosti bilo od osobitog značaja. U delu koji govori o radu partijske ćelije kaže se:

„Ćelija je osnovni oblik partijske orgnizacije. Svaki član mora da se nalazi u ćeliji bez obzira na njegovu funkciju. Ćelija ima tačno određen svoj delokrug rada. To znači da je ćelija organizacija koja sjedinjuje i organizuje rad nekoliko partijaca jednog sela, rejona, fabrike... Tek tada ako su članovi ćelije povezani i svojim zanimanjem ili mestom stanovanja, ako se mogu po potrebi svakodnevno pronaći, porazgovarati i posavetovati, ćelija može uspešno i planski povezati određene rejone... Ćelija u današnjim prilikama broji 3—4 člana. U slučaju da ima više članova, stvarati odeljenja... Pročelnik svakog odeljenja ulazi u biro ćelije. Ova podela na odeljenja je nužna zbog konspiracije, lakšeg sastajanja, a i zbog lakše kontrole pojedinaca...

Partija mora biti povezana sa masama. Najjača partijska uporišta u masi su sami partijci. Onaj partijac koji nije povezan sa masama a ima mogućnost za to, nije za Partiju... Samo ćelija koja bilo u kom vidu uspeva da poveže široke slojeve svoga rejona — dobra je ćelija. Ako Partija ne bude imala veze sa masom, onda će ona prestati biti rukovodilac narodnom borbom, ona će postati teroristička — zaverenička grupa, a to je smrt za Partiju..."

U ovom opsežnom dokumentu govori se i o zadatku prijema u Partiju odabiranjem novih članova. „Svakog borbenog i svesnog čoveka, koji je spreman da se bori sa oružjem u ruci protiv neprijatelja a slaže se sa linijom Partije, treba primiti u Partiju". Pri tome je važno ne to koliko je kandidat izgrađen i načitan, već koliko je hrabar, odan, požrtvovan i disciplinovan. Podvlači se da ne treba potcenjivati značaj teorije, bez koje nije moguća praksa. „I u ovoj situaciji treba učiti, vredno učiti, jer je ovo vreme kada se kuju borci, kada se kali čelik i kada se može steći iskustvo više deset puta nego ranije... Boriti se i učiti, učiti se i boriti, to je svakodnevni zadatak ne samo partijaca nego i borbenih ljudi".

U cirkularu se preciziraju sektori rada u svakoj ćeliji, a to su agitaciono-propagandni, nacionalno-oslobodilački, skojevski, sektor za žene i vojnike. Na svakom sastanku mora se diskutovati o konspiraciji i držanju pred klasnim neprijateljem, te o političkoj situaciji, a zatim o tome kako su zadaci izvršeni. Navedene su i kazne: opomene, ukor, ukor sa poslednjom

opomenom i isključenje. „Svako slabo držanje pred policijom, svaki svestan oportunizam, svako svesno kršenje partijske linije povlači kaznu isključenja a u težim slučajevima i smrt." Podvučen je značaj razvijanja kritike i samokritike, a svaki član Partije dužan je da plaća članarinu.

„Biro ćelije, rejonski ili mesni komitet, sastoje se od 3 člana i on se sastaje prema potrebi, pa makar to bilo i svaki dan. Biro mora najbudnije pratiti rad Partije da bi na vreme uvideo nedostatke i greške i sprečio ih. Biro mora biti motor Partije u svakom rejonu."

Značaj ovog dokumenta bio je veliki u uslovima borbe za prevazilaženje krize u koju je banatska partijska organizacija zapala. To je ujedno bilo i poslednje uputstvo koje su članovi Partije primili od svojih okružnih komiteta sve do njihove obnove.[9]

Žarka Zrenjanina je od Petrovgrada do Perleza pratio Žarko Turinski, gde ih je sačekao Nikica Živanović, koji je ovde boravio gotovo dva meseca. Živanović je u Perlezu radio sa partijskom ćelijom, kojom je rukovodio Rada Jerkov, a jedan od njenih članova bio je Radivoj Perc, šofer i partijska veza na liniji Perlez—Pančevo. Živanović je formirao aktive SKOJ-a, tako da je Perlez u to vreme postao važna stanica na ovoj liniji.

Naišavši na racije u Pančevu, sekretar Pokrajinskog komitetea povukao se u obližnja mesta i uspostavio vezu sa braćom Stefanović, Strahinjom i Reljom, organizatorima Dubičkog partizanskog odreda. Oni su imali baze u Idvoru, Ferdinu, Farkaždinu, Botošu, Samošu, Neuzini, Ilandži i Alibunaru. Na ovom terenu su, sem braće Stefanović, radili Mita Živkov Lala, sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a za južni Banat, Žika Bukacel, sekretar Sreskog komiteta Partije, Pera Aldan, koji je bio orgovoran za rad u Idvoru i Farkaždinu, a sada im se pridružio i Nikica Živanović.

Bila je to dosta jaka grupa partijskih funkcionera i boraca koja se kretala i radila na ovom terenu, oslanjajući se u prvo vreme na novi okružni komitet u samom Pančevu. Taj komitet je formirao Zrenjanin, a njime je rukovodio Borislav Petrov Braca. Pošto su članovi ovog komiteta izginuli 6. marta, Pančevo je za Zrenjanina i njegove drugove bilo odsečeno, a time otežano i uspostavljanje veza sa organizacijama u Beogradu, preko kojih se jedino moglo dopreti do Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba.

Žarko Zrenjanin je težio da uspostavi vezu sa grupama ilegalaca i partijskih radnika koji su delovali u području Izbišta. Uprkos svih progona i represalija, te grupe su se održale od junskih dana 1941. Zrenjanin je planirao da sa komunistima koji su uspeli da se održe organizuje partijski kurs kako bi nadoknadio teške gubitke u rukovodećem kadru. Zato je ponovo poslao Nikicu Živanovića u severni Banat da po svaku cenu pronađe Turinskog, kome je poručio da odabere i pripremi grupu komunista za kurs i pokuša ponovo uspostaviti vezu sa Svetozarom Markovićem u Bačkoj.

Ovoga puta Nikica Živanović je uspeo da prenese poruku Turinskom, pa su zbog važnosti zadatka zajedno krenuli u susret sekretaru Pokrajinskog komiteta. Međutim, Žarko Zrenjanin se zbog opasnosti pomerio bliže Vršcu,

---

[9] *Okružni komitet KPJ za Vojvodinu 1941—43, godine*, Novi Sad—Sremski Karlovci 1975, 21—27, 82—90.

uspostavio vezu sa Dejanom Brankovim i zagajičko-izbištanskom grupom ilegalaca, pa se Turinski vratio neobavljena posla. Time su se veze između Žarka Zrenjanina i Žarka Turinskog prekinule i više nisu bile obnovljene. Tako su partijske i skojevske organizacije u Banatu bile odsečene i od Srbije, i od Bačke, i od Srema, a oblast podeljena na dva dela, severni i južni. Veze su postale životno pitanje za jedinstvo akcije i borbe kako u samom Banatu tako i u okviru Vojvodine kao celine.

I Centralni komitet je pokušavao da uspostavi pokidane veze, da pomogne komunistima Vojvodine i obnovi Pokrajinski komitet Partije.

Od Pokrajinskog komiteta za Srbiju i Okružnog komiteta za Srem traženo je da organizuje prebacivanje Žarka Zrenjanina iz Banata i Svetozara Markovića iz Bačke u Srem, iz koga bi Pokrajinski komitet pod povoljnijim uslovima rukovodio narodnooslobodilačkom borbom na celoj teritoriji Pokrajine.

U prepisci sa sekretarom Pokrajinskog komiteta za Srbiju, koji se nalazio u Beogradu, Centralni komitet je insistirao na tome da se uspostave veze sa preostalim članovima Pokrajinskog komiteta, a pre svega sa njegovim sekretarom.

»... Što se tiče Vojvodine, pokušaj da uhvatiš vezu sa Učom, s obzirom na njegov ponovo nemogući položaj tamo...«[10] — piše Ivo Lola Ribar iz Zagreba Blagoju Neškoviću 12. januara 1942. Nešković je, međutim, bio obavešten da je Žarko Zrenjanin poginuo, pa je 7. marta to i javio Centralnom komitetu. Ovo uverenje vladalo je sve do septembra, kada je Centralnom komitetu prvi put stigla Zrenjaninova poruka iz Banata.

Svetozar Marković je iz Bačke izmenio poslednja pisma sa Zrenjaninom u decembru 1941. a ovim od 17. decembra obavestio je Okružni komitet za Srem o događajima u Banatu. Drugo Markovićevo pismo, napisano 20. maja 1942, stiglo je na adresu Okružnog komiteta za Srem početkom juna, ali je ta veza ostala povremena i nesigurna. Svetozar Marković se javio još nekoliko puta i svi pokušaji da se on prebaci u Srem nisu uspeli.

U Novom Sadu je 19. novembra poginuo Branko Bajić, a Svetozar Marković je uhvaćen i streljan 9. februara 1943.[11]

*

* *

Dvanaestog marta 1942. u Deliblatskoj peščari je osnovan partizanski odred. Njegovo formiranje bilo je pripremljeno još u avgustu prethodne godine, ali je to bilo osujećeno akcijom policijskih snaga, posebno hapšenjem i smrću njegovog organizatora Bogdana Petrovića.

Tu, na teritoriji kovinskog sreza, još nije bio formiran sreski komitet Partije, ali su se na čelu postojećih partijskih organizacija u srezu nalazili

[10] *Zbornik NOR* I/6, 215—216.

[11] *Album*, 358—361. *Narodni heroji I*, 479—480. Svetozar Marković je proglašen za narodnog heroja 5. XII 1944. godine.

na određen način kolektivno Dušan Buzadžija, Miša Stojković i Bogdan Drenča. Još za života člana OK KPJ za južni Banat, Bogdana Petrovića, oni su bili određeni za članove sreskog komiteta koji je trebalo formirati, a kojim bi Petrović i rukovodio. Njegovom pogibijom je i na ovom sektoru bio poremećen planirani tok stvari.

U to vreme partijske organizacije u Deliblatu, Gaju, Dubovcu i Kovinu još nisu bile pretrpele značajnije gubitke. Organizacije u Deliblatu i Gaju bile su jače brojnije i sa dugogodišnjim iskustvom.

Početkom marta 1942. u Deliblato je došao Dejan Brankov, član Okružnog komiteta Partiie za južni Banat, Brankov je bio svedok desetkovanja organizacije u vršačkom kraju, kolebanja kod nekih do tada aktivnih drugova, pa i izdaje rukovodilaca i njegovih saradnika, kao što su bili Ratomir Ranisavljević Jakša, Slavko Radivojević i Đorđe Varjaški, ali isto tako i onih koji su svojim držanjem pokazali borbenost i čvrstinu dostojnu divljenja. Takvi su bili Lukrecija Ankucić, član Sreskog komiteta Partije i Okružnog komiteta SKOJ-a, Milan Jakšić, sekretar Sreskog komiteta Partije, Mila Matejić i Jelena Varjaški, članovi Partije, i drugi, koji su podneli najteža mučenja, ali policiji nisu nikoga odali. Rudolf Kornauer, Nemac, stari član Partije i Sreskog komiteta, u policiji je rekao jedino: »Ja sam Nemac i ponosim se što sam komunista.« Takav je bio i stari sindikalni borac i član istog komiteta Janoš Lenđel, najugledniia ličnost među radnicima mađarske nacionalnosti u Vršcu. U Cirkularu Okružnog komiteta Partije od 14. novembra 1941. odato je priznanje komunistima kakvi su bili Kornauer, Lenđel, Branko Savić, Marko Kulić, Petru Albu, a osuđeni su i iz Partije isključeni Ratomir Ranisavljević, Slavko Radivojević i Đorđe Varjaški.[12]

Imajući sve to na umu, kao i iskustva stečena u julu i avgustu minule godine, Dejan Brankov je zaključio da osnovni partijski kadar treba izvući iz nasilja, vojnički ga organizovati, dati mu mogućnosti da se uvežba i osposobi za rad i borbu u svakoj situaciji i tako onemogući protivniku da iznalazi slaba mesta i provaljuje u organizacije. Kadrovski, odred bi i dalje imao funkciju organizatora političkog rada, povezivanja ljudi, organizovanja svih vidova otpora, podizanja morala i obaveštavanja o kretanjima na frontovima. Glavni zadatak odreda bio bi da širi veze sa narodom, jer se može održati i odgovoriti svome osnovnom zadatku samo ako razvija bazu u kojoj deluje, ako ga narod prihvata, snabdeva, obaveštava i štiti.

Dejan Brankov je te svoje zamisli i predloge izneo na sastanku partijske ćelije u Deliblatu i komunisti su ih prihvatili.

Odlučeno je da u odred uđu sva tri partijska poverenika za kovinski srez — Miša Stojković, Bogdan Drenča i Dušan Buzadžija, zatim Laza Ritopečki, Stevan Bekić i Zlatibor Buzadžija, kao i četiri radnika koji su radili na seči šume u Deliblatskoj peščari, a sa kojima je već bila uspostavljena saradnja.[13]

Dejan Brankov je računao na mogućnost da se broj boraca poveća dolaskom grupe ilegalaca iz rejona Izbišta i Zagajaca, pa i sa šireg terena juž-

[12] Muzej socijalističke revolucije Vojvodine — Arhivistička zbirka (dalje: MSRV AZ), 3408.

[13] AVII 1991 1—3/5.

nog Banata, čime bi južni Banat imao svoj jedinstveni odred. Polazeći od toga, za komandanta odreda bio je predviđen Marko Stojanović, sekretar Belocrkvanskog sreskog komiteta Partije.

Partijskom ćelijom u Odredu rukovodio je biro koji su sačinjavali Bogdan Drenča, Stevan Bekić i Dušan Buzadžija. Ovde je učinjena izmena tako što je u biro ušao Bekić mesto Stojkovića, posle smene u komandi Odreda. Kako je partijska organizacija u Odredu bila odgovorna za celokupan politički rad u srezu, među članovima biroa izvršena je podela zaduženja po mestima. Bogdan Drenča bio je odgovoran za Gaj i Dubovac, Stevan Bekić za Vračevgaj, a Dušan Buzadžija za Deliblato. Na ta se mesta Odred uglavnom i oslanjao u organizaciji svoga snabdevanja i svoje bezbednosti.[14]

Skojevci oko Mite Rakitovana su za kratko vreme organizovali u Deliblatu, Gaju i Dubovcu veoma široku mrežu obaveštavanja i snabdevanja Odreda hranom, vojničkom opremom, oružjem i stanovima za borce kada su se oni nalazili na političkim zadacima u naseljima.

Posle julskih provala na ovom terenu, Mita Rakitovan se po zadatku prebacio u belocrkvanski srez. Svoju osnovnu bazu imao je u Kusiću, u kući Radivoja Đurića. Kusićane nije bilo teško organizovati, jer su u ovom selu komunisti imali veliki uticaj. Bilo je to srpsko selo sa oko 2500 stanovnika. Burne 1918. godine ovde je bila proglašena »Sovjetska republika Kusić i Zlatica.« Od tada pa sve do tih dana Kusić je važio za »opasno komunističko gnezdo,« kako ga je karakterisala policija stare Jugoslavije i posle nje Špiler.[15]

Iz Kusića je organizovano snabdevanje Odreda u Peščari. Glavni organizator bio je Radivoj Đurić. Kusićki skojevci su sakupili namirnice, odeću i municiju.

U julskom hapšenju u Dubovcu Špiler je došao do podataka o postojanju partizanskog odreda u deliblatskom rejonu. Zato je najpre preduzeo mere da likvidira organizacije na koje se Odred oslanjao i baze iz kojih se snabdevao.

Prvi značajniji prodor u rejonu Deliblatskog odreda Špiler je napravio svojom širokom akcijom u vremenu od 18. do 23. jula 1942. Na udaru su se našle partijske i skojevske organizacije i njihovi simpatizeri u Banatskoj Subotici, Bavaništu, Crepaji, Deliblatu, Dolovu, Jasenovu, Kajtasovu, Kovačici, Kovinu, Margiti, Pančevu, Potpomnju, Sakulama, Vračevgaju i Vršcu. Prema izveštaju policije, uhapšena su »... 92 člana KPJ, SKOJ-a i pomagača, odbeglih komunista i bandita.«[16]

Ova akcija bila je deo velike istrage na teritoriji južnog i srednjeg Banata, a izvedena je na osnovu podataka izdajnika i gestapovskog agenta Pere Aldana i prvih iskaza Nikice Živanovića, koji je 16. juna pao policiji u ruke i ubrzo se srozao na nivo izdajnika.

---

[14] AVII 1991 1—3/5; IA PKV 19725.
[15] MRS AZ, 18428.
[16] Isto, 8131, 8051, 8052.

Nemci su 14. oktobra 1942. u Gaju, Samošu i Zagajici obesili 50 ljudi. Među obešenima su bili Momčilo Stefanović, jedan od organizatora i boraca Dubičkog odreda, Lukrecija Ankucić, član Sreskog komiteta Partije i Okružnog komiteta SKOJ-a, Lazar Keseg, nadničar iz Mužlje, član Partije, kod koga je bila jedna od važnih baza boraca Pokrajinskog komiteta i Štaba partizanskih odreda za Vojvodinu u ustaničkim danima, kao i drugi pomagači i snabdevači partizana.

U oktobru je u rukama Špilera bio i Mita Rakitovan, a sa njim i najiscrpniji podaci o svemu što se radilo u Deliblatu, Gaju i okolini, kao i o partizanskom odredu, njegovom sastavu, naoružanju i logoru.

Gaj je bio dvanaest dana u blokadi, a Deliblato sedam. Sto i devet prebijenih aktivista prebačeno je u petrovgradski zatvor. Gotovo su potpuno izbačena iz stroja dva najsnažnija uporišta partizanskog odreda, likvidirane dve snažne skojevske organizacije i to baš u predzimskom periodu, najtežem za partizane.

Još jedan obračun sa Deliblaćanima i Gajčanima Nemci su izvršili 26. februara 1943. Tada je streljano 50 članova Partije i SKOJ-a i njihovih saradnika iz mreže koja je snabdevala partizanski odred, od kojih 22 iz Gaja i Deliblata.[17]

U međuvremenu, Žarko Zrenjanin se nalazio s ilegalcima izbištanske i zagajićke grupe. Partijski kurs, kome je sekretar Pokrajinskog komiteta pridavao veliki značaj, održan je u izbištanskim vinogradima, na padinama Deliblatske peščare, krajem jula i tokom avgusta 1942.

Na ovaj teren, u rejon vršačkog i belocrkvanskog sreza, Žarko Zrenjanin je stigao već u aprilu, ali su prethodno njegovi napori bili usredsređeni na obnavljanje veza sa Beogradom, u čemu nije imao uspeha. I dalje je s njime, kao njegov najbliži saradnik, bio Strahinja Stefanović, koga je Zrenjanin imenovao za novog sekretara Okružnog komiteta Partije. Tek u junu su uspostavljeni neposredni kontakti između njih dvojice i ilegalaca izbištansko-zagajičke grupe.

Tako je njegov plan da prikupi veći broj članova Partije i da ih podući kako u ovim teškim uslovima voditi borbu bio samo delimično sproveden. Jer, na okupu je bilo svega 13 drugova: iz zagajičke grupe Živa Jovanović, Petar Jovanović, Milutin Jovanović, Sretko Živić, Ilija Vukan, Todor Radivojev i Lazar Radivojev, iz izbištanske grupe Dragomir Acketa i Sava Knežević, iz Potpornja Anđelko Rupar i Tima Subić, iz Banatske Subotice Vlasta Vuletić iz Kruščića Žarko Zlatar.

»... Kurs sa 13 učenika... trajao je celog avgusta. Glavni predmet nam je bio Istorija SKP(b), ali zbog nedostatka knjiga držali smo se rada O Partiji od Staljina. Pošto je 80% učesnika bilo sasvim bez poznavanja marksizma i lenjinizma, odabrali smo razvitak društva, političku ekonomiju, agrarno, seljačko i druga pitanja. Polovinu čitavog vremena posvetili smo Partiji, kao i usvajanju njenih metoda za rešavanje organizacionih i političkih pitanja. Sada većina tih ljudi daje utisak ljudi da rukovode malim, odnosno većim organizacijama. U toku kursa posvetili smo veliku pažnju i sektaškoj opas-

[17] Saopštenje Prefekture, 5792/42. *Zbornik NOR*, I/17, 228—229.

nosti, zadržavajući se specijalno na sektaštvu u ovoj oslobodilačkoj borbi, jer je ona skoro od svih slušalaca na ovom kursu bilo vrlo veliko...« — napisao je u svom izveštaju Centralnom komitetu Žarko Zrenjanin.[18]

Okružna partijska konferencija održana je u toku rada kursa. Zrenjanin je želeo da na demokratski način, koliko je to bilo moguće, izvrši izbor novog okružnog komiteta. Strahinji Stefanoviću bila je potvrđena dužnost sekretara, Dejan Brankov je bio izabran za organizacionog sekretara, a za članove Komiteta Žarko Zlatar, Živa Jovanović, Anđa Jovanović, kao sekretar OK SKOJ-a, i Žarko Despotović.

Izbor Despotovića u Komitet imao je sasvim određen cilj. On je bio član KPJ, student u Jugoslaviji, ali je bio rodom iz Belobreške u Rumuniji i imao je rumunsko državljanstvo kao Srbin iz rumunskog dela Banata. Despotović je od Zrenjanina i Stefanovića dobio i posebno pismeno uputstvo kako treba da deluje i koji su mu zadaci.[19] A radilo se o organizovanju Srba i Rumuna na liniji narodnooslobodilačke borbe, u pograničnom pojasu čime bi se stvorili uslovi za široki manevar banatskih partizana i korišćenje velikih šuma u susednoj Banatskoj klisuri. To je na određeni način bila i pomoć rumunskim antifašistima u organizovanju borbe protiv fašizma u sopstvenoj zemlji.

Na konferenciji je odlučeno da se prikupe sve ilegalne grupe i formira Južnobanatski odred. To je, pre svega, značilo uspostavljanje veza sa odredom koji je već bio na terenu, prikupljanje preostalih ilegalaca iz svih rejona, uključujući i slušaoce kursa.

Odmah po završetku kursa sluašoci su bili raspoređni na partijski rad po rejonima, ali sa zadatkom da rade na prikupljanju i povezivanju ilegalaca radi formiranja odreda. Njihov zadatak je bio veoma težak, jer se Špiler sa svojim odredima razmahao po južnom Banatu.

U okviru toga plana Žarko Zrenjanin je odredio grupu koju su sačinjavali Dejan Brankov, Žarko Zlatar i Anđa Jovanović, sa zadatkom da se prebace na rumunsku teritoriju u rejon Banatske klisure, tamo povežu sa Žarkom Despotovićem i sa njim odaberu najpogodnije terene za izgradnju skloništa i logorišta za partizanski odred.

Međutim, Dejan Brankov i Anđa Jovanović pali su tokom ove akcije u ruke neprijatelja.

*

* *

Centralni komitet KPJ pratio je situaciju u Vojvodini i nastojao da sa svoje strane interveniše i pomogne koliko je to bilo moguće. Najpre je sređeno stanje u Sremu i izgrađena čvrsta veza sa Okružnim komitetom Partije. Centralni komitet KPJ, Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju i Okružni komitet za Srem organizovali su u martu 1942. značajan punkt u Zemunu, u kome su se sticali kuriri i aktivisti, cirkularna pošta i druge veze. Još pre usposta-

[18] *Zbornik PK KPJ*, 60.
[19] *Zbornik PK KPJ*, 79—81.

vljanja prvih pismenih veza sa Svetozarom Markovićem u Novom Sadu, koje su išle preko Okružnog komiteta u Sremu i punkta u Zemunu, Centralni komitet učinio je značajan korak da neposredno pomogne obnovi partijske organizacija i komiteta u Banatu i Bačkoj.

Netačna vest o smrti Žarka Zrenjanina i vesti iz Bačke i Banata koje su govorile samo o teroru okupatora, posebno o masovnim streljanjima, navele su Centralni komitet na zaključak da je Pokrajinski komitet Partije za Vojvodinu već tada bio uništen. Zato je donešena odluka o formiranju partijskih povereništava. O tome je razmenjeno nekoliko pisama između članova Organizacionog sekretarijata Centralnog komiteta i Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju u Beogradu. Inicijativu za njihovo formiranje dao je u ime Centralnog komiteta Ivo Lola Ribar u svojim pismima od 15. i 17. marta 1942. upućenim iz Zagreba u Beograd Pokrajinskom komitetu za Srbiju i u Foču Titu. Tada se mislilo na formiranje jedinstvenog poverenstva za celu Vojvodinu, što bi bio prvi korak na obnovi Pokrajinskog komiteta. Kasnije na predlog sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, odlučeno je da se formiraju dva posebna poverenstva.[20]

Prema donetim odlukama, Poverenstvom za Srem i Bačku imao je da rukovodi Okružni komitet KPJ za Srem, a Poverenstvom za Banat Đura Jovanović, glavni čovek na vezi između Centralnog komiteta KPJ i Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu. U početku je jedino on bio član ovog poverenstva, a nešto kasnije uključena su još dva druga: Miloš Jovanov, raniji komandant Petrovgradskog i Stajićevsko-petrovgradskog odreda, i Sredoje Stančić Lasko, član Partije iz Kumana. Obojica su se već krajem 1941. godine, posle neuspelog prelaska banatskih partizana u Srem, našli u Beogradu i stavili na raspolaganje beogradskoj partijskoj organizaciji.

Pošto se u junu svojim izveštajem iz Bačke javio Svetozar Marković, Okružni komitet Partije za Srem pozvao ga je da se prebaci u Srem i tamo, u povoljnijim uslovima, formira privremeni Pokrajinski komitet, na čemu je insistirao Centralni komitet, pa nije ni formirano poverenstvo za Srem i Bačku. Poverenstvo Pokrajinskog komiteta KPJ za Banat imalo je da obnovi partijske organizacije u Banatu, tim pre što između Srema i Banata nije bilo nikakvih veza. O tome je Ivo Lola Ribar obavestio druga Tita pismom od 3. jula 1942.[21]

Kao što je Žarko Zrenjanin u leto 1942. pokušavao da se preko Pančeva poveže sa Đurom Jovanovićem i dalje sa Centralnim komitetom, tako su Đura Jovanović i ostali članovi Poverenstva uporno tražili vezu sa bilo kojim preostalim funkcionerom ili partijskom organizacijom u Banatu. Banat je, međutim, za njih postao teško dostupan. Članovi Poverenstva su ostali u Beogradu, pa se rad ovoga tela sveo na prikupljanje posrednih informacija iz Banata i na nekoliko sastanaka, na kojima je analizirana situacija u toj oblasti. Zbog svega toga Poverenstvo nije moglo poznavati pravo stanje u Banatu, pa je i njegov izveštaj, upućen iz Beograda Centralnom komitetu 12. jula 1942. bio zasnovan na nepotpunim informacijama i pretpostavkama.[22]

---

[20] Arhiv Srbije, 712, 1659; MSRV AZ, 12333.
[21] MSRV AZ, 12333.
[22] Arhiv Srbije, 1813.

Početkom maja Jovan Veselinov Žarko pokušao je iz Srema da uspostavi vezu sa nekim od poznatih ljudi u Petrovgradu i tako dođe do nekog od partijskih funkcionera. Uspelo mu je da u Surduk pozove Tošu Jovanovića, koji je prihvatio zadatak da pronađe Žarka Zrenjanina i dovede ga na vezu preko koje bi se mogao izvući iz Banata.

U drugoj polovini septembra Toša Jovanović je pronašao Zrenjanina u južnom Banatu i od njega primio pismo za Đuru Jovanovića u Beogradu. Tako je Blagoje Nešković, a preko njega i Centralni komitet, saznao da Žarko Zrenjanin nije poginuo i gde se, u stvari, nalazi. Preko Neškovića je Žarko Zrenjanin 24. septembra 1942. uputio i opširan izveštaj »drugu Titu i ostalim« o događajima u Banatu za poslednju godinu dana. Poslednje pismo poslao je Zrenjanin 29. oktobra Đuri Jovanoviću, Ivi Loli Ribaru i Blagoju Neškoviću. Izveštavao je da su upravo poginuli Dejan Brankov i Anđa Jovanović, pa je predložio da ostane u Banatu do kraja godine ukoliko već nisu bile utvrđene veze za njegovo prebacivanje u Beograd. Međutim, Nešković nije prihvatio taj predlog i za 5. novembar bilo je sve pripremljeno za njegov odlazak u Beograd.

Žarko Zrenjanin je bio spreman za taj put 3. novembra. Toga dana bio je sa sekretarom Okružnog komiteta Partije Strahinjom Stefanovićem u selu Pavlišu, u kući Slavka Nikića. To je bila poslednja baza u Banatu, odakle je put dalje vodio neposredno do veza u Beogradu.

Međutim, Zrenjanin je pre polaska napravio jedan pogrešan potez: računao je na staro poverenje, pa je poslao svoju kurirku Anku Knežević da pozove Zorku Roknić u Pavliš kako bi mu ona pripremila odelo i druge putne potrebe. Do sastanka je došlo, pa je Zrenjanin očekivao da mu ona donese dogovorenu opremu.

Zorka je, međutim, otišla u vršačku policiju i dala podatke o mestu boravka Žarka Zrenjanina i njegovim namerama. Još mnogo ranije ona se u stvari odlučila na izdaju. Naime, bila je uhapšena 22. juna 1941. zajedno sa svojim mužem i još tada se obavezala na saradnju s policijom.

U zoru 4. novembra 1942. godine u teškoj borbi u Pavlišu su poginuli Žarko Zrenjanin i Strahinja Stefanović.[23]

Neuspehom Žarka Zrenjanina da se izvuče iz Banata prekinute su tek uspostavljene veze preko Blagoja Neškovića između Centralnog komiteta i komunista u Banatu. Poverenstvo Pokrajinskog komiteta KPJ za Banat prestalo je da postoji. Najpre je u septembru uhapšen Sredoje Stančić. On se slabo držao i provalio grupu komunista Banaćana koji su radili u Beogradu. Među njima su bili Đura Jovanović, Miloš Jovanov, Nevenka Petrović, Nikola Francuski, Toma Granfil i Dušanka Jovanović. Miloš Jovanov i Nevenka Petrović su uhapšeni i zajedno sa Stančićem streljani 1943. godine. Đura Jovanović i ostali uspeli su da se prebace u Srem i stave na raspolaganje Okružnom komitetu Partije.

*

* *

---

[23] Žarko Zrenjanin je proglašen za narodnog heroja 5. XII 1944. *Narodni heroji Jugoslavije*, II, 352—353; Muzej Vojvodine 4358; MSRV AZ, AK, 8051, 8052; Momčilović, *Na banatskoj strani*, Beograd 1974, 58—61.

Posle velike aprilske blokade Melenaca, istraga je Jurija Špilera vodila u, njemu do tada nepoznat, rejon naseljeničkih sela oko Banatskog Karađorđeva. U grupi ovih sela sem Karađorđeva, bili su Aleksandrovo, Višnjićevo, Dušanovac, Vojvoda Stepa i Rusko Selo.

U Policijskim kartotekama nije bilo podataka o — radu komunista u ovim mestima, sem u Aleksandrovu, u koje se doselio i veći broj Banaćana iz okolnih sela, mahom najsiromašnijih ljudi, među kojima je bilo dosta komunista.

U vreme velike blokade Melenaca Karađorđevo je već bilo razvilo svoje snage. U pet partijskih ćelija bio je organizovan 31 član Partije i veći broj kandidata, kojima je rukovodio Mesni komitet. Skojevska organizacija je bila još snažnija. U desetine aktiva bilo je svrstano 230 članova, koji su dalje organizovali na stotine omladinaca u vaspitnim omladinskim grupama; od njih su nastajali novi članovi SKOJ-a. Tom velikom organizacijom rukovodio je Mesni komitet SKOJ-a i pet rejonskih komiteta. U svim ulicama bile su organizovane grupe ljudi i žena, a u novembru 1941. i Mesni narodnooslobodilački odbor.

Svojim radom ovde se isticao Milan Pribić, a potom Milka Agbaba i iskusni beogradski komunisti Branko Gleđa, Milan Milinčević i Desa Stanić, koji su umeli da prenesu svoje iskustvo na mlađe drugove.[24]

Pod rukovodstvom Petra Vraneša, u avgustu su formirane partijska i skojevska organizacija u Vojvodi Stepi. Od tada, pa sve do juna 1943, ove organizacije su delovale gotovo neometano, pa su imale vremena da se razviju, orgazaciono učvrste i obezbede pun uticaj u selu. Zato su ilegalni borci, posebno pripadnici odreda iz Aleksandrova, ovde imali sigurne baze i obezbeđeno snabdevanje.[25]

Pod sličnim uslovima organizovano je i stanovništvo Višnjićeva. Ovde su Karađorđevčani imali i neposrednog udela, posebno Milan Pribić, Milka Agbaba i Branko Gleđa. Iz Karađorđeva je ovamo upućen borac Aleksandrovačko-karađorđevačkog odreda Dane Glumac, koji je tada već bio član Partije, a zatim i nekoliko skojevaca iz redova izbeglica. Partijske i skojevske organizacije Karađorđeva i Višnjićeva su tako najuže sarađivale, pa je Višnjićevo do leta 1943. postalo isturena i snažna baza nove sreske organizacije. Ni Višnjićevo, poput Vojvode Stepe, nije pretrpelo veća hapšenja, sve do januara 1944.[26]

Dušanovac je srpski deo naselja Banatskog Dvora. I u njemu su postojale partijska i skojevska organizacija sa osloncem na komitete u Karađorđevu.

Partijska i skojevske organizacije u Ruskom Selu bile su u ustaničkim danima povezane sa sreskim komitetima u Kikindi. Posle njihovog razbijanja potražena je veza u Karađorđevu, pa su u leto 1942. ušle u sastav organizacije karađorđevačkog sreza, čineći njenu najseverniju tačku.[27]

Ni organizacije u Aleksandrovu nisu bile razbijene, uprkos nekoliko naleta i prodora policije. Naročito se držala organizacija SKOJ-a. Borci iz odreda su do provala u Kumanu i Melencima bili legalni, ali su tragovi za

[24] Đorđe Momčilović, *Pod jednom zastavom*, Novi Sad 1968, 202—213.
[25] IA Zrenjanin, Telečki, *Hronika Vojvoda Stepe*, rukopis.
[26] Ilija Bjelić, *Partizansko razvođe*, Novi Sad 1974, 25—49.
[27] Ilija Vojvodić, *Rusko Selo u miru i ratu*, Novi Sad 1969, 131—148.

borcima i partijskim radnicima iz ovih sela vodili u Aleksandrovo. Tako je Aleksadrovo opet bilo na udaru, došlo je do novih istraga i hapšenja, što je aleksandrovačke borce primoralo da se sklanjaju i potraže ilegalne baze.[28]

Tako je u jeku neprijateljskih akcija bio konsolidovan nov, snažan rejon, organizaciono i politički sposoban da nastavi organizovanu borbu protiv okupatora. Taj se rejon nije poklapao ni sa jednim administrativnim srezom, mada je zahvatio veći deo jašatomičkog, u kome je po partijskoj liniji ranije bio odgovoran Sreski komitet Partije u Aleksandrovu. Njegovu osnovnu snagu činile su organizacije u Karađorđevu.

Iz Srema ili Beograda, pa i iz južnog Banata veze do ovog rejona nisu stizale, a njegove prave snage tamo nisu bile ni poznate. Tome je doprineo i periferni položaj ovog rejona, oslonjenog na rumunsku granicu, udaljenog od gradskih centara i glavnih saobraćajnih linija.

U aprilskoj blokadi u Melencima je uhapšen Milan Kevrešan, koji je održavao veze sa Borom Mikinim i drugim melenačkim borcima koji su u toku zime boravili u karađorđevačkim bazama. Veza je išla na kuću Pribića, koji je već tada u Petrovgradu imao stalnu vezu sa Đurom Đorđevićem.

Bora Mikin je pred blokadu u Melencima formirao Sreski komitet Partije, čiji je on bio sekretar, a članovi Milan Kevrešan i Vujica Vujanov. Vujanov je upućen u Taraš da formira partijsku organizaciju, a Kevrešan je Boru Mikina odveo u Karađorđevo. Posle toga se Kevrešan sam vratio u Melence, gde ga je zatekla blokada u kojoj je dospeo policiji u ruke. Kevrešan se slabo držao u policiji otkrio sve što je znao.[29]

Tragajući za melenačkim komunistima, policija je najpre, 24. aprila, upala u Aleksandrovo, a 1. maja u Karađorđevo. U međuvremenu, Milan Pribić je otišao u Petrovgrad na sastanak sa Đurom Đorđevićem, i izvestio ga o hapšenjima u Aleksandrovu. Đorđević mu je tada preneo direktivu da se svi ilegalci po mogućnosti naoružaju i povuku iz Karađorđeva u okolna mesta, jer se moglo očekivati da će i Karađorđevo biti zahvaćeno hapšenjem. Milan Pribić je imao odmah preći u ilegalnost.

Po povratku iz grada, Pribić je održao sastanak Mesnog komiteta Partije i preneo zadatke koje je dobio od Đorđevića. Odlučeno je da se još iste večeri iz baza u Karađorđevu i Aleksandrovo prebace Emil Kevrešan, Joca Erdeljan i Zvezdan Mikin, a da se u sigurniju bazu smesti i Bora Mikin.

Drugo hapšenje u Karađorđevu izvršeno je 22. maja. Među uhapšenima je bio i Branko Gleđa, još tri člana Partije i 16 članova SKOJ-a. »Informativno« saslušavanje u samom selu nije imalo rezultata, jer se od uhapšenih nisu mogla dobiti nova imena. Svi pohapšeni su odbijali optužbe i podatke koje je Špiler imao.

Borba između pohapšenih komunista i Špilera nastavljena je u policiji. Naziruć širinu i snagu organizacija u Karađorđevu, Špiler je činio sve da od uhapšenih dobije nove podatke. Svoju pažnju je s pravom obratio na Branka Glađu, za koga je još iz poternice iz 1941. godine znao da je stari komunista. Primenio je sve metode, od prijateljskog razgovora uz ponuđenu cigaretu i

---

[28] IA Zrenjanin, *Velike Livade*, hronologija.
[29] MSRV AZ, 23119.

slatkorečivog obećanja i poziva na saradnju do najtežih oblika mučenja. Branko Gleđa se dobro držao, uspeo je da u zatvorskim ćelijama organizuje svoje drugove, da usmerava njihovo držanje i da na taj način blokira nove provale. Došlo je do poricanja i onoga što je bilo pod batinama rečeno. Ipak, Špiler je imao nekoliko novih imena i spremao se za treći upad u Karađorđevo.

Ma koliko da je bilo poverenja u pojedine komuniste, iskustvo je nalagalo da se preduzmu sve mere radi zaštite neotkrivenih organizacija i kompromitovanih pojedinaca. Tada se ozbiljno postavilo pitanje evakuacije ugroženih ljudi. Nije bilo jačih borbenih snaga u koje bi se oni uključili, niti sigurnih kanala preko kojih bi se mogli uputiti u borbene jedinice izvan teritorije Banata. Postojeće baze nisu bile sigurna skloništa, kao što je to pokazao primer Kumana. Ipak, morale su i dalje ostati kao najvažnije prihvatilište ugroženih.

Grupa članova Partije održala je 10. jula sastanak u polju. Analizirana je situacija i uočeno je da nije bilo dovoljno opreznosti prilikom drugog hapšenja, pa je Špiler postigao prvi uspeh. Obnovljen je Mesni komitet Partije. Odlučeno je da se neki članovi SKOJ-a privremeno ostave po strani, jer svojim ponašanjem nisu davali garanciju da će se dobro držati u slučaju hapšenja. Ponovo je razmotreno pitanje baza i određena su mesta u selu i u polju gde ih treba izgraditi.

Nakon dva meseca, 26. jula, izvršen je treći, dobro pripremljeni napad na karađorđevačke organizacije. Uspeh je bio polovičan iako je bilo uhapšeno osam članova Partije, 21 član SKOJ-a i 10 saradnika. Ni posle dugotrajne istrage Špiler nije mnogo saznao. Nakon završene istrage bez osude su pušteni kućama četiri člana Partije, dva kandidata i 11 članova SKOJ-a, što Špiler, naravno, nije utvrdio. Tako je provala bila blokirana i očuvane su preostale ćelije i aktivi SKOJ-a. Povratkom komunista iz zatvora porastao je moral u selu i podignuta vera u uspeh borbe i pod najtežim okolnostima. Ipak, izrečeno je 8 smrtnih kazni, kasnije još 3 (među ostalima i Branku Gleđi), 11 kazni na 2 godine zatvora i 18 na godinu dana.[30]

Karađorđevo je reorganizovalo svoje snage: izabrani su novi mesni komiteti Partije i SKOJ-a, očuvane su veze sa organizacijama celog rejona. Time su bili stvoreni uslovi za obnovu partizanskog odreda i Sreskog komiteta Partije.

Špilerovim letnjim akcijama na organizacije i baze u Karađorđevu i Aleksandrovu bio je onemogućen legalan rad većem broju boraca Aleksandrovačko-karađorđevačkog odreda, kao i drugim članovima Partije i SKOJ-a čija su imena bila poznata policiji.

Posle hapšenja od 26. jula trebalo je da prođe izvesno vreme da se veze uspostave i ilegalci prikupe. Milan Pribić je između prvog i trećeg Špilerovog napada uspeo da obnovi veze sa članovima Okružnog komiteta Žarkom Turinskim, Borom Mikinim i Đurom Đorđevićem, sa grupom ilegalaca u Aleksandrovu, a zatim sa organizacijama u Višnjićevu, Vojvodi Stepi i Dušanovcu. Članovi Okružnog komiteta su i dalje boravili u rejonu Karađorđeva, jer je policija vršila jak pritisak na preostale organizacije i baze u starim uporištima.

---

[30] Đ. Momčilović, n. d., str. 268—362. MSRV—AZ, AK, 6537, 8168.

Preko neprovaljenih članova mesnih komiteta Partije i SKOJ-a, među kojima su bili Miloš Božić, Mića Radaković, Dragan Bjelobaba i Milan Đukić, Pribić je mogao da organizuje prikupljanje i povezivanje svih ilegalaca. Bili su to članovi MK KPJ Đuro Javorina, Milka Agbaba i Mićo Radaković, članovi Partije Spaso Dragaš, Mladen Milošević i Đuro Smiljanić i skojevac Luka Egelja. Već kroz nekoliko dana u polju je održan sastanak svih članova Partije iz Karađorđeva. Razmotrena je situacija i konstatovano da je partijska organizacija gotovo prepolovljena, jer je njih 13 uhapšeno, a četvorica su sklonjeni iz sela kao suviše kompromitovani. U logoru su se nalazila 43 člana SKOJ-a. Bilo je najvažnije sačuvati partijsku organizaciju i osposobiti je da što brže preuzme inicijativu, da se još čvršće poveže s narodom. To je bilo moguće tim pre jer je čitav Mesni komitet Partije bio sačuvan.

Početkom avgusta u Karađorđevo je ponovo došao Bora Mikin. Njegov zadatak je bio da se u rejonu Karađorđeva organizuje partizanski odred od ilegalaca iz Karađorđeva i Aleksandrova. Ovakva odluka Okružnog komiteta bila je zasnovana na pretpostavci da se u jednom dobro organizovanom rejonu koji se odbranio od prvih naleta okupatora, može održati i na određen način delovati partizanski odred. Problemi snabdevanja, mesta boravka, kretanja, obaveštavanja i veza već su bili uglavnom rešeni, trebalo ih je samo dograditi i prilagoditi novim uslovima. To je u tadašnjim uslovima bilo najbolje rešenje, jer veza sa višim partijskim komitetima i vojnim štabovima van Banata nije bilo.

O svemu tome bilo je reči 4. avgusta 1942. na sastanku svih ilegalaca i legalnih partijskih rukovodilaca iz Karađorđeva i Aleksandrova.

Našavši se pred mogućnošću svakodnevnog susreta i sukoba s neprijateljem, ilegalni borci su prihvatili borbu na život i smrt, a za to je trebalo ne samo poznavati najosnovniju vojničku veštinu, nego biti tako dobro obučen da se sopstveno oružje u svakoj situaciji iskoristi na najbolji način. Vojnička organizacija i disciplina bile su i u nastaloj situaciji najbolji način da se to postigne, a ostvarilo bi se osnivanjem partizanskog odreda, čiji bi glavni zadatak bio političke prirode, a borci, u stvari, politički radnici, terenci, partijski rukovodioci ovog kraja.

U sastavu novog Karađorđevačko-aleksandrovačkog odreda ušli su Karađorđevčani Milan Pribić, Milka Agbaba, Maćo Radaković, Đuro Javorina, Spaso Dragaš, Desa Stanić, Đuro Smiljanić, Mladen Milošević, Miloš Božić i Luka Egelja, a iz Aleksandrova Emil Marinkov, Ljubomir Stanisavljev, Mile Matić, Laza Stajić, Slavko Čolić, Milivoj Toškov, Slavko Odžin, Dančika Glavaški, Kata Blažić, Sava Pomorišac i Jefta Samojlović.[31]

Samo dan ili dva kasnije Bora Mikin je na istom mestu i u ime Okružnog komiteta formirao Sreski komitet Partije. Područje novog sreza u organizacionom smislu Partije i SKOJ-a poklapalo se sa već organizovanim karađorđevačkim rejonom, koji je bio oslonjen na niz sela od Ruskog Sela preko Karađorđeva do Višnjićeva, čije su organizacije konačno zaustavile Špilerove prodore, započete još u jesen 1941.

Za sekretara Sreskog komiteta izabran je Milan Pribić, komesar odreda, a za članove: Milka Agbaba i Maćo Radaković, članovi Štaba Odreda, i Đura Ja-

[31] Isto, str. 370—372. AI Zrenjanin, *Velike Livade*, hronologija.

vorin, sekretar Mesnog komiteta Partije u Karađorđevu. To je bio Sreski komitet Partije karađorđevačkog sreza. Prema tome, Štab Odreda i Sreski komitet Partije bili su sastavljeni gotovo od istih ljudi, što je bilo logično s obzirom na političke zadatke partizanskog odreda.[32]

U Karađorđevu i Aleksandrovu, već je odranije bilo kuća koje su služile za boravak ilegalaca, održavanje sastanaka, smeštaj oružja i opreme, a takođe i specijalno ugrađenih prostorija i bunkera. Te baze služile su u neku ruku kao druga linija odbrane, za sklanjanje ljudi i materijala u vreme akcija neprijatelja. Po svojoj nameni baze su se delile na opšte, za borce odreda i prolazne ilegalce, i na posebne, strogo konspirativne, za članove Sreskog i Okružnog komiteta.

U toku leta pristupilo se izgradnji novih baza, ovog puta sa daleko više plana. Više pažnje je bilo posvećeno njihovoj vrsti i rasporedu. Iskustvo je pokazalo da se provale mogu blokirati i ograničiti samo na zahvaćeni rejon, pa je tome bio podešen i raspored, baza. Zato su one rađene rastresito, u svim delovima sela i atara. Centralne baze bile su na određeni način okružene pomoćnim bazama, preko kojih se u slučaju potrebe moglo skokovito odstupiti i izvlačiti iz okruženja.

Aleksandrovački ilegalci su u polju koristili salaše, a u nekima od njih imali su i posebno izgrađene baze. Karađorđevačani nisu u svom ataru imali salaše pa su sve baze u polju bile tipa zemljanih bunkera.

Članovi Sreskog komiteta izvršili su međusobno okvirni raspored za neposredno delovanje u okolnim selima. Najpre su učvršćene stare veze sa aleksandrovačkim organizacijama i bazama u kojima su boravili pripadnici Odreda. Ove veze su išle do Emila Marinkova i Slavka Uzelca. Jedan je bio u Odredu, a drugi rukovodilac partijske organizacije. Uspostavljena je i veza sa Emilom Kevrešanom, koji je i dalje boravio u Aleksandrovu, u bazama Okružnog komiteta. Preko njega je uspostavljena veza sa ostalim ilegalcima koji su pripadali Melenačkom odredu. Na toj vezi su radili kao instruktori Sreskog komiteta Milivoj Toškov i Milan Basta. U Višnjićevu je veza išla do sekretara partijske ćelije Koste Gleđe i Vase Bogunovića.

U Dušanovcu je takođe bilo dobro organizovana saradnja sa grupom komunista. Radovan Svrdlanović, Bogdan Kesić, Milan Sforcan i Mile Kralj često su odlazili na sastanke u Karađorđevo.

Uspostavljena je veza i sa Itebejčanima. Nikola Ivančević je oko sebe okupio grupu aktivista, a kasnije je formirana i prva partijska ćelija i aktiv SKOJ-a. Saradnja je uspostavljena i sa partijskim organizacijama u Srpskoj Crnji, Vojvodi Stepi i udaljenijem Ruskom Selu. Stalne veze sa članovima Okružnog komiteta održavali su kuriri Obren Janjušević, Ićo Rajačić i Rade Čalić.

Tako su već o ovom periodu bile čvrsto postavljene i dobro organizovane kurirske linije. Veze su uspešno funkcionisale.

Sve do januarskih dana 1944. ove linije ne samo da nisu ozbiljnije bile ugrožene ili pokidane, nego su se stalno razvijale i prodirale u nova mesta, što je bilo od osobitog značaja posle pogibije članova Okružnog komiteta Partije. Tek tada je karađorđevački rejon odigrao svoju pravu ulogu.

---

[32] Đ. Momčilović, n. d., str. 372—374.

U julu su Žarko Turinski i Bora Mikin zakazali sastanak sa preostalim borcima Melenačkog odreda. Bili su tu Nedeljko Barnić, Aca Barnić, Milovan Mijatov, Vujica Vujanov, Žarko Boškov, Milivoj Stankov, Emil Kevrešan, Zdravko Mirosavljev, Rada Marinkov, a zatim Zvezdana Mikin i Elemirac Velislav Solarov. Solarov je doneo svojih šest pušaka, bombe i drugo oružje i sve predao Bori Mikinu, što je dobro došlo borcima čije je oružje palo u ruke policije za vreme blokade Melenaca. Odlučeno je da se borci drže na okupu i urede svoje odnose na vojnički način, da borave u ataru, koristeći već odrastao kukuruz i postojeće poljske baze, ali i da se izgrade nove. Tako je, u stvari, obnovljen Melenački odred, ali su i njegovi zadaci bili političke prirode i obuhvatali su ceo rejon novobečejskog sreza. U tom cilju popunjen je Sreski komitet Partije u koji su još ušli Milovan Mijatov, kao skojevski rukovodilac, i Žarko Boškov, kao sekretar. Trebalo je uspostaviti veze i saradnju sa Milošem Popovim i preostalim borcima Dragutinovačkog partizanskog odreda, a isto tako i sa Karađorđevčanima.[33]

Pet boraca Dragutinovačkog odreda pod vođstvom Miloša Popova Klima tražilo je način da opstane oslanjanjući se na baze i preostale ljude u samom selu. Oni su se kretali u tom krugu, držali međusobne veze i pokušavali da stabilizuju prilike. U toku zime, Miloš Popov je imao nekoliko susreta sa Kostom Sredojevim Šljukom, koji se takođe držao strogo svojih ilegalnih baza u Vincaidu i oko Kikinde. On je i dalje ostao politički rukovodilac Dragutinova i Beodre, pokušavajući da obnovi razbijenu partijsku organizaciju. Pri tome se oslanjao na skojevsku organizaciju, koja je bila uglavnom pošteđena, ali sada zatvorena u svoje aktive i najniže ilegalne kontakte. To je tako trajalo godinu i po dana.

Pod zaštitom vôda koje su poplavile polja, partizani su se mogli kretati širom terena, ali dragutinovački atar nisu napuštali. Krajem aprila Arkadije Popov, Veselin Popov, Slavko Radnović i Dančika Bešlin boravili su u akačkim vinogradima, udaljenim 5 kilometara od sela.

U junu je Miloš Popov sazvao prvi put širi sastanak. Sem četvorice partizana, na sastanku su došli sekretari ćelija u Dragutinovu i Beodri Milorad Đuričin i Ilija Arsenov, rukovodilac SKOJ-a Zoran Belić i još trojica članova Partije. Razgovaralo se o mogućnostima popune Odreda i akcijama koje bi se mogle izvoditi. Mišljenja su bila podeljena, pa je rečeno da se o tome dogovore u avgustu, kad kukuruz poraste.

Međutim, ubrzo su u borbi poginuli ili streljani Veselin Popov, Slavko Radenović i Dančika Bešlin, pa su od celog odreda ostala samo dva borca — Miloš i Arkadije Popov.[34]

*

* *

U vreme dok su se u Banatu snage pokreta reorganizovale, u Bosni su Centralni komitet Komunističke partije i Vrhovni štab doneli odluku da se pripremi odabrana grupa iskusnih komunista i boraca Vojvodine sa zadatkom da se probije do Srema i Banata i pomogne u obnovi partijskih i skojevskih organizacija. Za ovu akciju zainteresovao se lično i drug Tito. Bio je to av-

[33] MSRV—AZ, 18173, Milivoj Popov, Rukopis, hronika.
[34] MSRV—AZ, 18147.

gust 1942. Zadatak je poveren učesniku oktobarske revolucije Nikoli Groloviću, koji je tada bio na dužnosti u Vrhovnom štabu.[35]

Radilo se u prvom redu o pomoći banatskim komunistima, jer je sa Sremom trebalo samo uspostaviti pokidane veze i obezbediti njihovo redovno održavanje. Stoga je Grulović posebnu pažnju posvetio formiranju dela grupe koja je trebalo da se probije u Banat. Odabrao je pet drugova: Milojka Filipčeva i Borka Ličinu, borce Aleksandrovačko-karađorđevačkog odreda iz ustaničkih dana,[36] Mihajla Selešija, Žarka Aćimova i Slobodana Berberskog. Seleši i Aćimov bili su begunci iz sremskomitrovačke kaznionice. Seleši je bio iz Petrovgrada, a član Partije od 1930. godine. Aćimov, takođe stari komunista, bio je rodom iz Kumana.

Mnoge prepreke stajale su na putu od zapadne Bosne do Dunava, a pogotovo u daljem probijanju prema Banatu. Moralo se ići prema zapadu ka Donjem Lapcu, a odatle preko Korenice u Glavni štab Hrvatske. Tu je na lečenju ostao Slobodan Berberski. Grupa je nastavila put 4. septembra i stigla u Slavoniju, na teritoriju Treće operativne zone. Cela grupa uspešno je stigla na Dunav, a tada su, na zahtev Milojka Filipčeva, odabrana dva pravca za dalje kretanje. Nikola Grulović je sa kuririma krenuo u Srem, a Milojko Filipčev, Borko Ličina, Mihajlo Seleši i Žarko Aćimov prešli su Dunav i uputili se preko Bačke prema Banatu.

Međutim, na putu kroz Bačku, bez pripremljenih konačišta i veza, bez osiguranih puteva, naišli su na velike teškoće i stalne potere. U ruke policije pali su Borko Ličina i Mihajlo Seleši, a Milojko Filipčev i Žarko Aćimov su se probili do Tise i prebacili u Banat.[37] Žarko Aćimov je stigao u Kumane demoralisan. Zabazirao se i do oslobođenja ostao neaktivan. Milojko Filipčev se ponovo našao u Aleksandrovu. Tako je jedini on stigao na pravi cilj.

Slobodan Berberski se oporavio i krajem godine takođe dospeo u Srem i stavio se na raspolaganje Privremenom komitetu, koji je bio formiran januara 1943. sa Jovanom Veselinovim na čelu i članovima Đurom Jovanovićem i Nikolom Grulovićem.[38]

Centralni komitet je u dva navrata tražio od Pokrajinskog komiteta da se što hitnije uspostavi veza sa drugovima koji su poslati u Banat. Najpre je Pokrajinski komitet svojim pismom od 16. januara 1943. obavestio Centralni komitet da su preduzete sve mere kako bi se povezali s tim drugovima, a posle četiri meseca poslat je Centralnom komitetu nov izveštaj, u kome se kaže da je Slobodan Berberski početkom maja prebačen u Banat i da se od njega očekuje prva obaveštenja. Tek 12. jula od Berberskog su stigla dva izveštaja. Tada je Pokrajinski komitet prvi put doznao samo toliko da se Filipčev nalazi u Banatu.[39]

---

[35] Isto, 18361.

[36] AVII 1482 38—1; Đ. Momčilović, *Akcije CK KPJ i PK KPJ za Vojvodinu na uspostavljanju i održavanju veza sa partijskim organizacijama i forumima u Banatu 1941—1944*, Istraživanja I, Novi Sad 1971, 214—215.

[37] Dva meseca mađarska policija je vodila istragu nad Selešijem i Ličinom, a zatim je Ličinu predala ustašama, koje su ga ubile. Seleši je deportovan u Budimpeštu i ostao je živ.

[38] Jovan Veselinov, *Svi smo mi jedna Partija*, Novi Sad 1971, 97—105.

[39] U radiogramu CK KPJ odgovara 25. IX 1943. i insistira na uspostavljanju veza sa grupom Filipčeva (A CK SKJ, Fond CK KPJ 1943/304).

Milojko Filipčev nije mogao obnoviti veze sa Centralnim komitetom, a nije se ni dobro postavio, pa nije mnogo učinio na zadatku radi kojeg je bio upućen u Banat. On je stigao u karađorđevački rejon, koji je imao svoj Sreski komitet, partizanski odred i veći broj partijskih i skojevskih organizacija. Tu je bio i Okružni komitet Partije sa tri svoja člana, među kojima i odvažni sekretar toga komiteta Žarko Turinski. Iskustvo Filipčeva moglo je takođe koristiti ovim komitetima i organizacijama.

Međutim, Filipčev nije bio zadovoljan stanjem stvari na koje je naišao. Optuživao je članove Okružnog i Sreskog komiteta da su vodili sektašku liniju, da su se povukli i ukopali u baze umesto da vode široke oružane akcije protiv neprijatelja. Nije mu se dopadao sastav Sreskog komiteta i Štaba Karađorđevačko-aleksandrovačkog odreda, jer su ih sačinjavali Karađorđevčani. Filipčev nije tražio da se ova rukovodstva prošire, već je izjavio da ih on kao »delegat« Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba ne priznaje i da ih raspušta. Između njega i Žarka Turinskog došlo je do razlaza već na prvom sastanku koji su njih dvojica održali uz prisustvo Milana Pribića u karađorđevačkom ataru. Filipčev je tvrdio da Okružni komitet više ne postoji, jer je samo Turinski bio redovno izabran, pa je stoga tražio novu okružnu partijsku konferenciju na kojoj bi bio biran novi okružni komitet.

Takvim svojim stavovima, koji nisu vodili računa o objektivnoj situaciji i stvarnim mogućnostima, Filipčev je naišao na odlučno odbijanje članova Sreskog i Okružnog komiteta tim pre što se on sam pojavio bez uverljivog punomoćja, ali i bez prihvatljivih predloga za rešenje teške situacije i izolovanosti u kojoj se pokret u Banatu nalazio već godinu dana. Došlo je do razlaza. Milojko Filipčev je povukao Aleksandrovčane iz Odreda, formirao „svoj" rejonski komitet i svoj poseban „Aleksandrovački odred" od desetak saboraca, koji su ga nevoljno sledili. Umesto da pojača redove boraca, on je razbio i one snage koje su do tada jedinstveno delovale.

Međutim, frakcionaška i razbojnička akcija Filipčeva nije imala uspeha, jer je Sremski komitet imao snažnu podršku organizacija u svim mestima pa i u Aleksandrovu. Filipčev je otišao u rumunski deo Banata i tu organizovao nacionalno-oslobodilačke komitete u graničnim selima. Pitanje jedinstva partijskih organizacija i Odreda ostvareno je kasnije, posle izdaje među onima koji su sledili Filipčeva.

Upravo u to vreme partijsku organizaciju severnog Banata zadesila je izdaja. Bio je to jedan od najtežih udara u vremenu konsolidacije, koji je bio utoliko teži jer je dolazio iz sopstvenih redova. Na tešku izdaju odlučio se član Sekretarijata PK SKOJ-a i najbliži saradnik Žarka Turinskog, Rada Grujić. Na ovaj korak on se odlučio nakon hapšenja 8. jula 1942. godine i to na veoma perfidan način.

Grujić je u zatvoru bio čovek koji se „izvanredno držao", svojim „primerom" bodrio drugove u zatvorskim ćelijama i najzad „prevario" stražare i pobegao. Tako je njegova popularnost još više porasla, što je pred njim otvorilo mnoga skloništa, a pre svega ona koja su služila članovima Okružnog komiteta. Za njegovim tragom lukavo je i oprezno nastupao Špiler sa svojom udarnom grupom. Glavni cilj je bio uništiti Okružni komitet Partije.

Žarko Turinski je i sam radio na njegovom bekstvu i bez rezerve je dočekao Grujića. Zbog toga je došlo do sukoba između njega i Karađorđevač-

kog sreskog komiteta. Turinski je odbijao sve sumnje u Grujića koje mu je Milan Pribić iznosio, zasnovane na podacima koji su dolazili od drugova u zatvoru. Došlo je do dramatičnog sastanka svih članova Okružnog i Sreskog komiteta u jednoj poljskoj karađorđevačkoj bazi. U oštroj raspravi obe su strane ostale pri svojim stavovima. Turinski je tada saopštio Pribiću da se po nalogu Okružnog komiteta povuče sa ovog terena sa zadatkom da pokuša obnoviti organizacije i komitet u Petrovgradu. Pribić je znao šta to znači i odbio je takvo rešenje. Na predlog Bore Mikina prihvaćen je kompromis: povlačenje Pribića se odgađa dok se ne izvrše još neke provere oko Rade Grujića.

Najpre je Grujić 26. novembra naveo na zasedu u Aracu Žarka Turinskog i Boru Mikina, kojom prilikom je Mikin u borbi ubijen.[40]

Žarko Turinski je uspeo da izbegne zasedu, ali su Špiler i Grujić pratili njegov trag i 3. januara 1943. godine otkrili kuću u Petrovgradu iz koje je Turinski pružio žestok otpor i u borbi ubijen.[41]

Smrt Žarka Turinskog umnogome je menjala situaciju, i pred Đuru Đorđevića, jedinog preostalog člana Okružnog komiteta za severni Banat, postavila mnoge probleme i zadatke. Sada je ostalo na njemu da pronađe Radu Grujića i utvrdi pravo stanje stvari. Jer, ni smrt Žarka Turinskog nije jasno ukazivala na Grujićevu izdaju.

U nastaloj situaciji nije se mogla sprovesti odluka Okružnog komiteta da se Milan Pribić povuče sa svog terena, čime bi bilo oslabljeno i to najjače partijskog rukovodstvo na teritoriji okruga. Đura Đorđević je preuzeo na sebe zadatak da pronađe Kostu Sredojeva i Miloša Popova, da sazove članove Karađorđevačkog i Novobečejskog sreskog komiteta i tako organizuje savetovanje na kome bi se, između ostalog, novim izborom obnovio Okružni komitet Partije. Utvrđena su dva moguća datuma toga savetovanja — 10. februar ili 10. mart.

Đura Đorđević je tada krenuo u Petrovgrad s namerom da usput rasčisti i slučaj Rade Grujića. Došao je u vezu s njim i zakazao mu sastanak za 11. februar na uobičajenom mestu u jednoj petrovgradskoj ulici. Međutim, Rada Grujić je u svog nekadašnjeg druga pucao čim se ovaj približio i ranio ga u noge. Agenti su istrčali iz zaklona i opkolili ranjenika želeći da ga uhvate živog. Svestan izdaje i bezizlaza, poslednji član Okružnog komiteta opalio je metak sebi u srce.[42]

Samo četiri dana kasnije Rada Grujić je izveo još jedno izdajničko delo. Posle toga je postao javni član Špilerove udarne grupe u svojstvu policijskog agenta. Tek tad je ceo Banat doznao za njegovu pravu ulogu.[43] Za 15. februar 1943. on je zakazao sastanak sa članovima Sreskog komiteta novobečejskog sreza i borcima Melenačkog odreda Vujicom Vujanovim, Milovanom Mijatovim i Žarkom Boškovim. Sastanak je bio zakazan u poljskim bazama Odreda. Članovi Sreskog komiteta su očekivali Grujića u bazi, ali su se na izlazu po-

[40] Bora Mikin Marko proglašen je za narodnog heroja 7. VII 1953. (*Narodni heroji Jugoslavije*, I 520—21; IA PKV Orig. izveštaj policije br. 2329, 8051, 8052).
[41] MSRV—AZ, AK, 8131.
[42] Isto.
[43] Rada Grujić je već krajem 1943. pobegao iz Banata. Trag mu se izgubio u Nemačkoj.

javili policajci sa naperenim automatima. Iznenađeni borci su prihvatili borbu u kojoj su poginuli Vujica Vujanov i Milovan Mijatov, dok je Žarko Boškov bio teško ranjen i zarobljen.

Jedini preostali član Okružnog komiteta SKOJ-a, Joca Erdeljan, sa članom Partije Melitom Cuvaj bio je otkriven u Kumanu 10. maja 1943. godine i prihvatio borbu, a kada im je nestalo municije, dvoje hrabrih boraca oduzelo je svoje živote.[44]

Rada Grujić je svojom izdajom naneo velike gubitke narodnooslobodilačkom pokretu Banata. Uništeni su Okružni komitet Partije i svi sreski komiteti sem Karađorđevačkog, koji se održao zahvaljujući pravovremeno shvaćenoj situaciji. Na osnovu iscrpnih iskaza Grujićevih (i, nešto ranije, Nikice Živanovića) pohapšeni su i streljani gotovo svi ljudi koji su rukovodili ustankom. Uništene su mnoge baze, pokidane veze, uhapšeni i streljani kuriri.

Sreski komitet Partije karađorđevačkog sreza našao se kao jedino organizovano i kompletno sresko partijsko rukovodstvo u severnom Banatu, ali posve izolovano od svih viših partijskih rukovodstava. Ostavljeno je njegovoj partijsko-političkoj zrelosti i vojničkoj spremnosti da se snađe i potraži najbolji put koji će voditi iz izolacije i otvoriti puteve daljeg razvoja snaga i nastavljanja borbe protiv okupatora.

Na inicijativu ovog komiteta u leto 1943. godine u karađorđevačkom ataru formiran je Severnobanatski odred od 61 borca sa cele teritorije severnog Banata. Odred je posle nekoliko dobro izvedenih akcija uspeo da se probije iz Banata, pređe Dunav kod Surduka 17. IX 1943. godine i uspostavi trajne veze sa obnovljenim Pokrajinskim komitetom.

*

*

Polazeći od podataka dobijenih izdajom Mite Rakitovana, Nemci su od 10. novembra 1942. pa sve do 28. februara 1943. neprekidno sprovodili policijske akcije na širokom prostoru kovinskog, vršačkog i belocrkvanskog sreza na sve organizovane snage otpora.[45] Uhapšeno je preko 250 ljudi, razbijene su najjače organizacije glavne veze.

Odred u Deliblatskoj peščari našao se u veoma teškom položaju. Morao je promeniti mesto svog logora i napustiti dobro izgrađena skloništa. Pronađeno je skrovitije mesto, dublje u šumi, a lov je bio jedini izvor snabdevanja, jer su veze sa Deliblatom i Gajem bile prekinute.

Dušan i Zlatibor Buzadžija postavili su vezu sa članovima Okružnog komiteta i grupom sa kursa. 3. ili 4. januara bili su na okupu u Dupljaji svi ilegalci vršačkog i belocrkvanskog sreza, spremni da krenu u Deliblatsku peščaru i pridruže se Odredu.

U koloni su bili svi slušaoci kursa: Živa Jovanović, Pera Jovanović, Todor Radivojev, Lazar Radivojev, Milutin Jovanović, Ilija Vukan, Anđelko Rupar, Dragomir Acketa, Sava Knežević, Tima Subić, Srećko Živić i Vlasta Vule-

---

[44] Zagorka Končar—Ljubomir Tabački, *Uvek u borbi*, Novi Sad 1970, 257—260.

[45] Đorđe Momčilović, *Ratni zločini nemačkog okupatora u Banatu*, Leskovački zbornik, 12/1972, 126—128.

tić. Žarko Zlatar ležao je bolestan u Kruščici. S njima su u koloni bili i ilegalci Milutin Pandurov, Milorad Radomir, Srđa Pasulj, Dragiša Matić, Stanislav Ivkov, Slavko Stanisavljević, Veljko Radukić i dvanaestogodišnji Milan Vincer Grane.[46]

Time je bila ostvarena zamisao Žarka Zrenjanina. Već ranije je bilo naređeno da se u logoru Odreda, sakupe svi ilegalci južnog Banata i da se formira jedinstven južnobanatski partizanski odred.

Štab Odreda bio je dogovorno utvrđen. Na dužnosti komesara ostao je Žarko Zlatar, a za komandanta je određen Živa Jovanović, članovi Okružnog komiteta Partije. Zamenik komesara bio je Dušan Buzadžija.

U Odredu su bili gotovo svi stari članovi Partije južnog Banata. Formirano je više partijskih ćelija ili partijskih odeljenja. Svaka od ćelija predstavljala je rukovodeće jezgro organizacija na teritoriji jednog sreza, jer serskih komiteta više nije bilo. Pošto su u Odredu bili i svi preostali članovi Okružnog komiteta Partije, značilo je da je Južnobanatski partizanski odred sačuvao svoj osnovni karakter vojnički organizovane kadrovske skupine, kojoj je bila poverena u prvom redu čitava organizacija u okrugu. Tako su Banaćani na jugu nezavisno od drugova u Severnom Banatu, gotovo na isti način, putem vojničke organizacije, tražili rešenje za zaštitu i delovanje preostalih kadrova. Stoga je Južnobanatski partizanski odred bio usmeren na delovanje u političkom pravcu, ostavljajući ofanzivna dejstva i oružane akcije za kasniji period, kada se prevaziđu političke i organizacione teškoće u okrugu.

U vremenu od januara do avgusta 1943. godine Južnobanatski odred prebrodio je mnoge krize, pretrpeo osetne gubitke, ali se održao, uzmičući pred stalnim i snažnim naletima nemačkih vojno-policijskih snaga. Bilo je to vreme kada se nije dugo moglo ostati na jednom mestu, u jednom logoru, kada se moralo razdvajati u manje grupe i rasturati na više strana. Pa i takvo kretanje Odreda imalo je pozitivnu stranu u tome što su stalno održavane i širene veze sa narodom, stvarana nova uporišta i nove organizacije. Međutim, bilo je to još uvek vreme u kome se moralo braniti, manevrisati i izbegavati sudare sa neprijateljem.

Već posle prvog sukoba sa grupom boraca početkom februara, Nemci su mobilisali gotovo sve svoje policijske i pomoćne vojne snage da unište Odred. Streljački strojevi i jake patrole pretraživali su šume, polja i vinograde, tražili tragove i kretali se za njima. Mnoga sela su bila blokirana i pod stalnim stražama. Započeta su nova masovna streljanja od kojih je najteže bilo 9. septembra 1943. kada je na strelište izvedeno 160 pohvatanih aktivista, među kojima je bilo 20 očeva partizanskih boraca i isto toliko devojaka i žena.

U višednevnoj blokadi Kruščice 22. februara 1943. poginuo je u borbi član Okružnog komiteta i komesar Odreda Žarko Zlatar, a akcija je nastavljena u Beloj Crkvi, a potom i u Vršcu, gde je uhapšeno na desetine ljudi. Tada su iz Bele Crkve i Vršca u Odred došli komunisti Aleksandar Vasić, Radivoj Đurić, Živa Šijački, Živa Dragić, Živojin Stanković, Jelena Radulj, Mara Janković, a potom Relja Stefanović i drugi. Dolaskom ovih drugova omogućeno je da se u Odredu formira i skojevski aktiv.

[46] Đorđe Momčilović, *Na banatskoj strani*, 64—67.

Nemci su 20. maja poveli novu široku akciju. Na udaru su bila partizanska sela i najbliži rođaci partizanskih boraca. Talas policijskih akcija zahvatio je Kruščicu, Vračevgaj, Izbište, Zagajicu i Dupljaju, u kojima je uhapšeno preko stotinu ljudi.[47] Vojska je zaposela sva mesta na ivici Peščare i sve prilaze šumi i selima, sa ciljem da se preseku linije snabdevanja Odreda. Tada je Odred u svom sastavu imao 63 borca i našao se u doista teškoj situaciji. Teškoće u snabdevanju, hapšenja najbližih rođaka i učestala streljanja nisu ostala bez uticaja na neke borce Odreda. Neki od njih su osuđeni i na smrt. Odred se tada prebacio u Banatsku klisuru, ali ga je rumunska žandarmerija primorala da se povuče, a novi logor je postavljen u rejonu Grebenca i Dupljaje.

Nemci su tek 6. juna otkrili ovaj logor Odreda i sa jakim snagama regularnih vojnih jedinica izvršili njegovo opkoljavanje, ali su udarili u prazno jer je Odred bio blagovremeno obavešten o ovoj akciji i na vreme se povukao iz baze. Odred je bio van opasnosti, ali se u starom logoru nije moglo ostati. Trebalo je najhitnije odlučiti o pravcu novog pokreta. Kao što se to radilo u sličnim situacijama, zakazana je partijska konferencija i donesena odluka da se Odred razdvoji u tri grupe od kojih je svaka imala svoj pravac kretanja. Sastanak svih grupa zakazan je za avgust mesec. Tako su se od juna do kraja avgusta borbene grupe kretale oko Peščare, povremeno se spajale i ponovo razdvajale, prolazeći kroz teška iskušenja i okršaje.

Koncem avgusta grupe su ponovo bile na okupu. Odred je bio gotovo prepolovljen, ali spreman da iz osnova promeni svoju taktiku. Na novoj partijskoj konferenciji svestrano je analizirana situacija, sagledana su iskustva. Pokazalo se da su pasivno držanje Odreda i njegova defanzivna taktika doveli do prevlasti neprijatelja koji je čitavo vreme bio u ofanzivi, gotovo slobodno razvijajući svoje snage. Takva situacija pogodovala je množenju izdajnika i doušnika, unosila kolebanje među borce, a stalno je otežavala uspešniji organizacioni i politički rad i u poznatim ustaničkim mestima. Organizacije na terenu, koje su vremenom obnavljane, teško su se mogle održati tim pre što je partijski kadar bio u Odredu, a to znači u stalnom pokretu. Zaključeno je da Odred mora preći u ofanzivne akcije, iz odbrane u napad. Bila je to smela orijentacija, ali jedina koja je mogla izvesti i Odred, partijsku i skojevsku organizaciju, a time i ceo narodnooslobodilački pokret na ovom terenu iz krize.

Južnobanatski odred nalazio se pred povratkom vere u sebe, u svoje snage, u narod koji se i u najtežim situacijama okretao prema svojim borcima. Bilo je to početak novog razdoblja borbe u južnom Banatu, koja je dovela do punog uspeha.[48]

*

* *

Tako je leto 1943. godine i u severnom i južnom Banatu označavalo preovladavanje teške krize u kojoj su se našle partijska i skojevska organizacija. Iako su i u ovom periodu pretrpljeni novi teški gubici, snage su bile konsolidovane i sposobne da pređu u odlučnu akciju, da razbiju izolaciju i da otvore nove široke perspektive razvoja u poslednjoj godini narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Banatu.

[47] MSRV—AZ, 19752, AK, 8051. i 8052.

[48] Đorđe Momčilović, *Banat u NOR-u*, 312—331.

Р е з ю м е

Восстание, организованное в Банате, в период с июля по октябрь 1941. года проходило с успехом. В боях участвовали 9 партизанских отрядов, диверсионные группы и военные отделения. Большинство участников являлись членами КПЮ и СКМЮ. В начале октября, после безуспешной переброски войск в Срем и уборки урожая, отрядам пришлось уйти в „базы".

Период с октября 1941. года по май 1942. г. немцы постарались использовать с целью ликвидации партизанских отрядов, партийных и молодежных организаций и комитетов. Им удалось в ожесточенных боях взять в плен, уничтожить и расстрелять большое количество партизан, членов окружных и районных комитетов КПЮ и СКМЮ, разгромить большинство организаций в районах восстаний: тем самым народно-освободительное движение в Банате оказалось в затруднительном положении.

Оставшиеся в живых члены краевых, окружных и районных комитетов прикладывали все силы к тому, чтобы произвести реорганизацию и сохранить оставшиеся кадры. Прежде всего был сформирован Делиблатский отряд, опирающийся на организации в Гае и Делиблате, а затем был возобновлен областной комитет КПЮ южного Баната. В течение летних месяцев были восстановлены районные комитеты КПЮ в районе Караджорджева и районные комитеты КПЮ в районе Нови-Бечея, а также караджорджевско-александровский и меленацкий отряды.

Начиная с мая 1942. года были прерваны связи между Ж. Зреняниным в Банате и С. Марковичем в Бачке, а также между ними и ЦК КПЮ. Однако прикладывались все усилия к тому, чтобы связь была восстановлена. ЦК КПЮ сформировал уполномоченное Представительство Краевого комитета КПЮ Баната, но, не добившись результатов, выслал в Банат из Боснии группу опытных банатских коммунистов. Однако к месту прибыл только один представитель. Попытки выручить из Баната и Бачки Ж. Зренянина и С. Марковича окончились неудачей — оба секретаря краевых комитетов КПЮ погибли. Организации в Банате оказались изолированными.

В течение лета и осени немцы предприняли новые акции по ликвидации восстановленных организаций. В результате предательства со стороны ответственных руководителей был разгромлен Окружной комитет КПЮ северного

Баната, Районный комитет КПЮ новибечейского района и организации тайско-делиблатского района. Окружной комитет КПЮ южного Баната также был ликвидирован.

Остальные участники восстания присоединились к Делиблатскому отряду, сформировав довольно — таки сильный южнобанатский отряд (использовав с этой целью Банатское ущелье), но у него не было опоры, т. к. в этом районе еще не было хорошо организованных партийных и молодежных организаций. Организации караджорджевского района выстояли перед новыми атаками врагов и сохранили свои силы. Тем самым были созданы условия, дающие возможность в предстоящем году перейти к решительным действиям, направленным на устранение изолированности и установление связи с восстановленным Краевым комитетом КПЮ Воеводины, находящимся в Среме.

VOJVODINA U SISTEMU ODNOSA UNUTAR NARODNOOSLOBODILAČKOG RATA I SOCIJALISTIČKE REVOLUCIJE U JUGOSLAVIJI 1943.

Dr Josip Mirnić

Polazeći od valjanog principa da u posmatranju istorijskih procesa i zbivanja treba poći od opšteg ka posebnom, Pripremni odbor Savetovanja »Vojvodina u 1943. godini« poverio mi je da ovim svojim uvodnim saopštenjem podsetim na istorijsku istinu, koja treba da bude u okosnici čitavog rada našeg savetovanja, da se oslobodilački rat u Vojvodini odvijao kao sastavni i nerazdvojni deo jugoslovenske narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije u njoj.[1] Narodnooslobodilačka borba se nije ni u jednom nacionalnom ili regionalnom kolektivitetu Jugoslavije odvijala ravnomerno i pravolinijski pa je, sledstveno tome, i oživotvorenje politike KPJ u Vojvodini, zbog posebnih nacionalno-političkih, ekonomsko-socijalnih i kulturno-psiholoških uslova, primala i neka svoja obeležja, što samo ukazuje na životnost ratne strategije druga Tita. Smatram svojim zadatkom da ukažem na one posebnosti NOP-a u Vojvodini koje su svojim sadržajima i novim dimenzijama bogatile sveukupnost borbe jugoslovenskih naroda za nacionalno oslobođenje i društvenu revoluciju sa dalekosežnim posledicama.

Pri tome ću se, svrsishodno, pretežno ograničiti na 1943. godinu.

Međunarodna vojna i politička situacija 1943. godine

To je godina u kojoj je izvršen odlučujući prelom ratne situacije, kako u Sovjetskom Savezu, tako i u Africi. Potukavši Romelove snage kod El Alamejna, 8. britanska armija je u poznu jesen 1942. počela ofanzivu kroz Egipat u pravcu zapada. Istovremeno su se prvi ešaloni anglo-američkih sna-

[1] Misli se na savetovanje *Vojvodina u 1943. g.* koje je održano u zgradi Skupštine SAPV od 23—25. novembra 1978. u čast tridesetogodišnjice izgrađivanja vojvođanske autonomije.

ga iskrcali u Francuskoj severozapadnoj Africi da bi do proleća 1943. rešili bitku za Afriku, ugrozili nemačke pozicije u Sredozemlju i nagovestili svoju invaziju na jugu Evrope.

Posle četvoromesečnih odbrambenih borbi u rejonu Staljingrada, jedinice Crvene armije su tokom novembra 1942. prešle u kontraofanzivu na jugozapadnom i donskom frontu, opkolile 6. nemačku armiju i naterale je, februara 1943, na kapitulaciju oslobodivši do proleća znatan deo istočne Ukrajine.

Na pacifiku su anglo-američke snage preduzele ofanzivu na Novoj Gvineji i Solomonskim ostrvima. Strateška inicijativa tada je u potpunosti prešla u ruke antifašističke koalicije.

Veliki poraz nemačkih snaga na Kurkskoj izbočini predstavljao je uvod u opštu ofanzivu Crvene armije, koja se, na širokom frontu od 2000 km, do kraja godine našla na 60 km zapadno od Kijeva i na domaku granice Letonije.

Ove pobede omogućile su zapadnim saveznicima da, posle dobijene bitke u Africi, izvrše udar na Siciliju, a potom i Italiju, primoravši je na kapitulaciju, čime se Osovina, koja je prestala da ima dva kraja, raspala. Pored vojničkih, Nemci doživljavaju i političke poraze. Hitlerovi saveznici Mađarska, Bugarska i Rumunija traže način da ga napuste. Nasuprot tome, sile antifašističke koalicije — bez obzira na to što su se tada među njima već jasnije iskristalisale razlike u pogledu krajnjih ratnih ciljeva i budućnosti posleratnog uređenja sveta — usaglašavaju svoje stavove na Teheranskom sastanku u pogledu razmera i rokova vojnih operacija, koje će preduzeti sa istoka, zapada i juga.

Bilo je tada samo pitanje vremena kada će fašističke sile pretrpeti konačan poraz.

Doprinos Jugoslavije pobedi antihitlerovske koalicije

Razvoj situacije na svetskim bojištima imao je snažnog odjeka i na jugoslovenskom ratistu. Pokretanje narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji nije bila avantura komunista, niti očajnički samoubilački otpor protiv fašističkim porobljivača. Ta je bila borba za oslobođenje zemlje, od prvog dana situirana u date međunarodne okvire. Uključivanje naroda Jugoslavije u borbu na strani velikih saveznika otvorilo im je realnu perspektivu pobede s tim što je ta borba ujedno predstavljala i doprinos pobedi antifašističke koalicije.

Ustanak naroda Jugoslavije uticao je na rasplet događaja na Balkanu, pa i Mediteranu, od samog početka. Tokom 1942, znači uoči anglo-američkog napada na Afriku, u Jugoslaviji je bilo tri puta više italijanskih vojnika nego u severnoj Africi, odnosno 2,5 puta više nego italijanskih i nemačkih zajedno.[2] U sklopu britanskih planova za napad kod El Alamejna, general Aleksander je zatražio od Draže Mihailovića da preduzme diverzije i sabotaže na saobraćajnice u Moravsko-vardarskoj dolini. Ogrezao u saradnji sa Nemcima, Draža Mihailović nije prihvatio zahteve britanske komande. Sa svoje strane,

[2] Vojmir Kljaković, *Međunarodni okvir jugoslovenske revolucije*, Politički život Jugoslavije 1941—1945, sveske Trećeg programa Radio-Beograda, Beograd 1973, 560.

partizani su neprekidno rušili komunikacije koje su iz Nemačke preko Jugoslavije vodile ka južnim obalama Balkanskog poluostrva a takođe i železničku prugu Beograd—Zagreb—Ljubljana i dalje za Trst: italijanski brodovi u Tarantu i Brindiziju bili su paralisani u uzaludnom očekivanju vojnih kompozicija koje bi dopremile naftu iz Rumunije. Tako se desilo da su, logikom razvoja događaja u Jugoslaviji, partizani, a ne četnici, uskladili svoju aktivnost sa planovima generala Aleksandera, što se vrlo negativno odrazilo na položaj Draže Mihailovića kod Britanaca.

Valja se podsetiti na činjenicu da je upravo za vreme bitke kod Staljingrada NOVJ narasla na 150 000 boraca i da se tada, pored brojnih ostalih teritorija, u centralnom delu zemlje nalazila povezana slobodna teritorija od 48 000 km², pokrivena gustom mrežom narodnooslobodilačkih organizacija. Naziv Bihaćka Republika za tu teritoriju vrlo dobro simbolizuje magistralne pravce nastojanja NOP-a. Posle pobede kod El Alamejna i iskrcavanja američkih snaga u severnoj Africi, događaji u Jugoslaviji izbili su u prvi plan interesa oba zaraćena bloka. Očekujući iskrcavanje na Balkanu, Nemci, početkom januara 1943, pokreću novu veliku ofanzivu u nameri da uništenjem partizana i razoružanjem nepouzdanih četnika zadobiju kontrolu nad prostorom između Jadrana i Save i time izbegnu eventualno otvaranje drugog fronta u Jugoslaviji, gde bi invazione snage mogle biti prihvaćene od NOVJ.

U momentu kapitulacije Italije, razoružavanjem jedanaest italijanskih divizija, NOVJ je prisilila Nemačku da, uprkos rasturanja svojih snaga do kojih je došlo zaposedanjem višijevske Francuske i snaga upućenih u Italiju, dovuče nove snage i u Jugoslaviju. Nemačke snage u Jugoslaviji bile su tada ravne onima koje su u Italiji vodile rat protiv Anglo-Amerikanaca. Prisustvovanjem vojnih posmatrača, a kasnije i generala Maklina kao šefa anglo-američke vojne misije pri Vrhovnom štabu, i stvaranjem svojih baza u Bariju i Brindiziju, NOP je otvorio prozore u svet.

Nije sporno da je jugoslovensko ratište imalo uticaja na plamen oslobodilačkih borbi koji se tada razbuktavao u Albaniji, Grčkoj, Bugarskoj i Italiji. Međutim, stvarni dometi razvoja ovih odnosa, koji su nesumnjivo inspirisani sa jugoslovenske stane, i njihov značaj za sudbinu rata u ovom prostoru još uvek čekaju svoju temeljniju razradu.

Kapitulacija Italije značila je odlučujuću ratnu prekretnicu u korist NOP-a u Jugoslaviji. Zaplenjenim oružjem i ostalom ratnom spremom naoružano je novih 80 000 boraca. Oslobođena teritorija prostirala se na oko 130 000 km², na kojoj je živelo oko pet miliona stanovnika. Snage NOV i POJ narasle su tada na oko 320 000 boraca, koje su vezivale za jugoslovensko ratište oko 889 000 okupatorskih i kvislinških vojnika i oficira, što nesumnjivo predstavlja impozantnu cifru.[3] Stoga je i logično da su »velika trojica« na Teheranskoj konferenciji odali priznanje NOP-u odlučujući da se partizani u Jugoslaviji pomognu »u najvećoj mogućoj meri u snabdevanju i materijalu«. Maksimalni stepen saglasnosti saveznika u davanju priznanja NOP-u doprineo jo da istovremeno donete odluke na Drugom zasedanju AVNOJ-a dobiju u svom značaju.

[3] Jovan Marjanović, *Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija 1941—1945*, Beograd 1975, 170—175.

Tada je već i zapadnim silama bilo jasno da u NOP-u imaju ratnog saveznika, koji spremno prihvata svoj deo zadataka u borbi protiv zajedničkog neprijatelja koordinirajući i svoje neposredne vojničke akcije sa poduhvatima na velikim svetskim bojištima. Pri tome, u punoj meri mora se poštovati njegovo pravo na samostalnost u pogledu izgrađivanja sopstvene vojne organizacije i strategije vođenja rata. Osim toga, moraju se sa uvažavanjem odnositi i prema društvenim preobražajima do kojih je dolazilo u Jugoslaviji istovremeno sa vođenjem partizanskog rata, koji se razvijao prema svojim unutrašnjim zakonitostima.

Generalisanje iskustva narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Jugoslaviji 1941—1942. godine

Opšte nacionalni i oslobodilački ciljevi ostali su dominantni u toku čitavog narodnooslobodilačkog rata. Komunistička partija Jugoslavije, tada jedina opštejugoslovenska stranka, prihvatajući se uloge hegemona jugoslovenskog društva, utvrdila je životnu zainteresovanost svih naroda i narodnosti za zajedničko življenje. Uspela je da na najširoj oslobodilačkoj i antifašističkoj osnovi okupi sve progresivne i rodoljubive snage u borbi protiv okupatora za nacionalno oslobođenje i za reintegraciju Jugoslavije kao nezamenljivog državnog okvira, za razliku od kontrarevolucije i kvinsliških formacija, koje su u suštini separatističke i antijugoslovenski nastrojene. Oslobodilačka politička strategija NOP-a uslovila je da se na principu »naoružanog naroda«, kao negacije profesionalne vojne strukture, izgradi nova oslobodilačka armija koja ravnomerno ratuje sa ostalim savezničkim armijama učestvujući ujedno i u donošenju odluka u pogledu budućnosti Jugoslavije. Sastav te armije kao i celog pokreta i odlučujuća prevaga radničke klase, radnog seljaštva i inteligencije u njegovom rukovodstvu, predstavljaju ujedno dokaz istorijske neodrživosti staljinističke teorije o nacionalnom pitanju kao problemu buržoasko-demokratskih revolucija.

U jezgru svake nacije nalazi se i njegovo klasno biće, što je u datoj socijalnoj strukturi narodnooslobodilačkog pokreta objektivno značilo da je paralelno sa borbom za oslobođenje valjalo preduzimati i odgovarajuće društveno-socijalne progresivne mere. Uostalom, nema te sile na svetu koja bi mogla naterati široke narodne mase da se bore za Jugoslaviju socijalnog bespravlja i nacionalnog ugnjetavanja. I još nešto. Kod nas se desilo tako da su jugoslovenski narodi morali, u stvari, omogućiti otpor protiv okupatora istovremeno sa dugotrajnom političkom pa i oružanom borbom protiv sopstvene buržoazije, koja je, sarađujući sa okupatorom, u stvari, vezala sudbinu kapitalističkog pokreta sa sudbinom okupatora. Klasni karakter izdaje uslovio je i klasni karakter obračuna na najširim narodnooslobodilačkim pozicijama. Borba protiv četništva i ostalih vidova kontrarevolucije bila je, u stvari, drugi front oslobodilačke borbe. Sprovođenje velike društvene socijalističke revolucije predstavljao je strateški cilj u izgrađivanoj političkoj platformi KPJ. Rešavajući ključno pitanje svake revolucije, rukovodstvo pokreta je od prvih dana prišlo obaranju vlasti nosilaca buržoaskog poretka i stvaranju narodnooslobodilačkih odbora. Bez formiranja nove narodne vlasti, tumača interesa ratujućih masa, stvaranje nove Jugoslavije ne bi

bilo mogućno. Sve to ukazuje da je u Jugoslaviji ostvaren sklad između narodnooslobodilačkog rata i opštenarodne demokratske i socijalističke revolucije.[4]

Komunistička partija Jugoslavije budno je osluškivala elemente klasne konfrontacije u svetskom sukobu pa je, prema proceni međunarodnih okolnosti, naročito u zimu 1941/42, zaoštravala pitanja radikalnijih društvenih promena. Međutim, već tokom 1942. konačno je uspela da prevaziđe staljinski koncept o dvema etapama razvitka revolucije i da objedini obe u obliku narodnooslobodilačke borbe, za koju su bili zainteresovani i radnička klasa i svi nacionalni pokreti u zemlji.[5] To ne znači da, uporedno sa borbom protiv okupatora, nisu preduzimane i mere koje označavaju promenu u društvenoj strukturi. Ti poduhvati nisu isticani u prvi plan da ne bi ugrozili širinu pokreta i njegov međunarodni položaj.

Parole bratstva i jedinstva, pretpostavljale su ravnopravnost svih naroda i njihovo pravo na samoopredeljenje, pa je to moralo da rezultira korenitim promenama u dotadašnjim odnosima između pojedinih naroda. Organizaciona struktura i izgrađivani odnosi međuzavisnosti u sistemu nove narodne vlasti i partizanske vojske, od mesnih NOO i lokalnih partizanskih jedinica do nacionalnih, odnosno pokrajinskih NOO i glavnih štabova, uz istovremeno korišćenje nacionalnih amblema i nacionalnog jezika, predstavljali su ujedno i nacionalnu afirmaciju jugoslovenskih naroda već tokom 1941/1942. godine.

Izgradnja vojno-političkih elemenata nacionalne samostalnosti od Prvog do Drugog zasedanja AVNOJ-a

Konture nove Jugoslavije nazirale su se vrlo određeno već na Prvom zasedanju AVNOJ-a, koje dotadašnja dostignuća NOP-a nije podiglo na državni nivo samo zbog protivljenja Kominterne, koja se, dosledno svojim shvatanjima o dvema etapama revolucionarnih preobražaja, protivila kodifikaciji realno već izvršenih državno-pravnih promena u Jugoslaviji. Pa ipak, preuzimanjem prerogativa u rukovođenju radom svih narodnooslobodilačkih odbora, AVNOJ je faktički bio vrhovni jugoslovenski organ vlasti. Kao opšte-političko-partijsko telo, koje je dalo inicijativu za osnivanje zemaljskih antifašističkih veća, nesumnjivo je predstavljalo izraz voljnog i interesnog povezivanja jugoslovenskih naroda na federativnom principu. Započeti proces institucionalizacije jugoslovenske federacije biće konačno oblikovan godinu dana kasnije, u daleko povoljnijem međunarodnom i unutrašnjem spletu okolnosti.

Tokom 1943. godine izvršena je u korist NOP-a polarizacija najširih slojeva društva. Kvislinške formacije gube značaj, a snage kontrarevolucije su poražene. Razgorevanjem narodnooslobodilačke borbe u hrvatskim selima, državna struktura ustaške NDH poljuljana je do temelja. Tim je demantovana i Mačekova doktrina da još nije vreme za borbu. Njegova stranka se

[4] O tome vidi: Edvard Kardelj, *Politička i vojna strategija narodnooslobodilačkog ustanka i socijalističke revolucije u Jugoslaviji i Titova stvaralačka uloga u njenom koncipiranju i realizovanju*, Beograd 1977, 37.

[5] Pero Morača, *NOB Jugoslavije 1941—1945*, Beograd 1975, 95.

postepeno rastače. Četnička kontrarevolucija doživela je teške vojničke poraze. Zvezda Mraže Mihailovića je potamnela u inostranstvu. Od tada se četništvo u Srbiji, Crnoj Gori i NDH srozava na nivo plaćenika Nemaca, koji ih preuzimaju u svoju službu. To će biti slučaj i sa federalistima i ljotićevcima u Crnoj Gori i velikoalbanskim agentima u okviru Druge prizrenske lige na Kosovu. Razlaz sa velikobugarskom državnom ideologijom u Makedoniji je potpun. Dolomitskom izjavom nestaje organizacioni a delom i pluralizam političkih pogleda u Osvobodilnoj fronti, dok su jedinice Bele i Plave garde potučene. Predvođen komunistima, NOP u Sloveniji je na Kočevskom zboru potvrdio životnu zainteresovanost slovenačkog naroda da živi u okvirima nove Jugoslavije.[6]

Faktički su za savezničku ratujuću stranu priznati NOV i POJ, čije su snage tada bile svrstane u 9 korpusa, 27 divizija, 8 samostalnih brigada i 107 partizanskih odreda i bataljona. Izlaskom nove Jugoslavije na evropsku političku scenu i na Zapadu, počelo je da preovladava uverenje da se stvoreni paralelizam državnog predstavljanja, pri čemu legitimnoj vlasti izmiče tlo pod nogama a nova vlast izrasta u sistem države narodnooslobodilačkih odbora, mora najozbiljnije razmotriti i uvažavati instiktom realnosti ratnog partnera koji tuče neprijatelja.

U takvim okolnostima se drug Tito odlučio da sazove AVNOJ na njegovo Drugo zasedanje, na kome je proglašenjem AVNOJ-a za privremenu narodnu skupštinu i formiranjem prve narodne vlade izvršeno ustavno sankcionisanje smene nosilaca suvereniteta i vlasti u Jugoslaviji. Odlukama o federativnom uređenju zemlje i odlukama o kralju nagovešteno je da se formira nova Jugoslavija, koja će u odbrani tekovina NOR-a, oslanjajući se na sopstvene oružane snage i volju naroda, nastupati kao međunarodni pravni subjekt.

Velike sile su uskoro morale da prihvate novu Jugoslaviju kao partnera bez čije saglasnosti se više ne mogu praviti nikakve kombinacije o daljoj sudbini njenih naroda.

VOJVODINA U NOVOM SISTEMU ODNOSA NARODA I NARODNOSTI JUGOSLAVIJE 1943.

Borba za nacionalnu slobodu i reintegraciju Jugoslavije

Istorijska je istina da je partijsko rukovodstvo u Vojvodini od prvog dana okupacije pokušavalo da uspostavi političko i borbeno jedinstvo raznonacionalnih, međusobno podvojenih i suprotstavljenih masa na antifašističkim, internacionalističkim i oslobodilačkim strateškim pozicijama CK KPJ. U situaciji kada se nijedan poduhvat ne bi mogao realizovati bez rešavanja međunacionalnih odnosa, PK KPJ pošao je od toga da bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije predstavlja antitezu fašizmu, građanskom centralizmu i unitarizmu kao i »oslobođenju« koje su nudili pojedine okupatorske i kvislinške tvorevine. Pokrajinski komitet je poveo narode Vojvodine u borbu za

[6] O procesu polarizacije političkih snaga, promenama u njihovoj političkoj orijentaciji i političkoj klimi u zemlji, vidi: Branko Petranović, *AVNOJ, revolucionarna smena vlasti 1942—1945*, Beograd 1976, 164—183.

oslobođenje Jugoslavije, njeno društveno preuređenje i socijalistički preobražaj. Istorijske zasluge borbe naroda Vojvodine za reintegraciju Jugoslavije su neosporne. U situaciji kada su se svi narodi i regioni Jugoslavije oslobađali i oslobodili sopstvenom borbom, ali ne i bez borbe svih ostalih, ne bi bilo Jugoslavije bez borbenog učešća naroda Vojvodine, kao što ne bi bilo ni Vojvodine bez oslobodilačke borbe svih naroda Jugoslavije.

U tom pogledu se Vojvodina posle okupacije i komadanja na tri potpuno odvojene okupacione zone našla u izuzetno složenoj situaciji. U pojedinim vojvođanskim oblastima okupanti uopšte nisu prikrivali svoje dalekosežne planove.

Suština gledanja mađarskog okupatora sadržana je u izjavi predsednika mađarske vlade na sednici ministarskog saveta da mađarsko zaposedanje Bačke nije ništa drugo nego »in integrum restitutio« svojevremeno »nepravedno otetih mađarskih oblasti«.[7] Time su jednostranom odlukom želeli Bačku zadržati za sva vremena, pridobijajući, u prvi mah, za svoje planove i deo mađarskog stanovništva koje se zanosilo iluzijama o nacionalnom oslobođenju.

Nemačka narodna grupa u Banatu, koja je faktički držala vlast, ne računajući više na Jugoslaviju kao svoju domovinu, bila je ponesena time što će trajno rešenje svog položaja steći u formiranju Donaulanda, tj. u autonomnoj nemačkoj oblasti sa elementima državnosti, koja bi bila vezana za Treći Rajh, a na Banat je gledala kao na nemački »gau«.[8]

Srem je pripadao Nezavisnoj Državi Hrvatskoj kao otelovljenju ustaške separatističke i antijugoslovenske ideologije.

Mada u Vojvodini četnički pokret nikada nije stekao solidnije pozicije, ovde valja registrovati i propagandu ideja pristalica Draže Mihailovića u 1943, prema čijim bi planovima granice Jugoslavije bile pomerene prema severu tako da bi joj pripali i Mohač i Pečuj, a Vojvodina bi bila podeljena na županije Bačku, Banat, Srem i Baranju, iz kojih bi bili proterani pripad-

---

[7] Na sednici mađarske vlade od 17. februara 1942, predsednik vlade je, govoreći o »novopripojenim krajevima« posle Prve i Druge bečke arbitraže, kao i o zaposedanju jugoslovenskih oblasti aprila 1941. godine, izjavio: »Suština mađarskog stanovništva u odnosu na teritorijalne promene koje su se desile od 1938. jeste da se u ovim slučajevima ne može govoriti u smislu međunarodnog prava o državnoj sukcesiji jer se mađarstvo nije proširilo na račun tuđih već dobilo natrag takve teritorije koje su 20—22 godine bile bespravno pripojene drugim državama« (Zemaljski arhiv Mađarske, zapisnik sa sednice vlade od 17. februara 1942. Standardna signatura: OL—MTJ).

[8] Povodom Hitlerovog rođendana pančevački Volksruf je u članku *Das befreite Banat feiert des Führers*, izrazio želju da Banat ostane nemački gau. Bilo je predviđeno da se 1. maja 1941. Banat proglasi za nemačku autonomnu oblast vezanu za Rajh, ali je to sprečeno od strane zvaničnih nemačkih organa Rajha (J. Wuescht, *Jugoslawien und das Dritte Reich*, Stutgart 1969, 264). Planovi o formiranju autonomne nemačke oblasti bili su prihvaćeni i od Nemaca u istočnom Sremu (H. U. Wehler, *Reichsfestung Belgrad Nazionalsozialistische Raumordnung in Südeuropa*, Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte, 11 J. g. 196/1,74). Iluzije o formiranju posebne nemačke autonomne oblasti bile su veoma jake i kod bačkih Nemaca. O tome vidi: Josip Mirnić, *Nemci u Bačkoj u drugom svetskom ratu*, Novi Sad 1974, 93—98.

nici svih nacionalnih manjina.[9] Draža je računao da bi ova, u suštini velikosrpska i monarhistička koncepcija, mogla da bude privlačna za Srbe, koji su bili progonjeni u svima trima vojvođanskim oblastima.

U takvoj situaciji, kada su sve građanske stranke u Vojvodini kukavički zaćutale, neosporne su zasluge KPJ u ovoj pokrajini, koja je zastupala jugoslovensko rešenje Vojvodine kroz jugoslovenski karakter borbe. Ona je bila svesna da u promenjenim međunacionalnim odnosima, u situaciji raspaljenih nacionalnih strasti i objektivnog nezadovoljstva pojedinih narodnosti, zbog svoje socijalne i nacionalne neravnopravnosti u Kraljevini Jugoslaviji, insistiranje na potrebi borbe za obnovom Jugoslavije može da suzi nacionalnu širinu NOP-a. Svi temeljni dokumenti pokazuju da se partijsko rukovodstvo u Vojvodini dosledno držalo kursa borbe za nacionalno oslobođenje Jugoslavije na strateškim osnovama NOP-a.[10] Osim toga da je, bez obzira na brojne posebnosti, različitost tokova i specifičnih metoda vođenja borbe u pojedinim oblastima, nastao jedinstven pokret u celoj Vojvodini, pridobivši za zajedničke ciljeve borbenu podršku progresivnih delova svih njenih naroda — sem nemačke manjine. O čistoti političke platforme pokreta vrlo plastično svedoči cirkular PK KPJ za Vojvodinu od 15. maja 1943, u kome se kaže: »Danas se ne postavlja pitanje ko je Srbin, Hrvat, Mađar itd., ko je siromašan ili kulak, već ko je rodoljub, ko hoće da se bori protiv neprijatelja naše slobode i nezavisnosti.«[11]

Vojno-politički značaj povezivanja NOP-a u Vojvodini sa glavninom pokreta i ostalim pokrajinama

Skloni smo da u činjenici što su se vojvođanske jedinice borile van svoje teritorije vidimo vojvođansku specifičnost borbe. To je pogrešno. Polazeći od opšte međuzavisnosti borbe svih naroda Jugoslavije, isto onako kao što su srpske i crnogorske jedinice ratovale u Hrvatskoj, hrvatske brigade u Slovenji, a slovenačke i bosanske u Hrvatskoj, deo vojnih snaga u Sremu koje su tokom 1942. izrasle u moderne pokretne jedinice sa oko hiljadu boraca bio je detaširan u istočnu Bosnu da bi se prenošenjem operacija na to tlo savladale teškoće do kojih je tamo došlo i povezala žarišta ustanka, što je moglo da donese samo obostrane koristi. Odluka Okružnog komiteta KPJ za Srem da uputi snage u istočnu Bosnu pokazala se daleko-

[9] Dražin plan je putem potpukovnika Krasnaija (Krasznay), mađarskog oficira za vezu kod nemačkog komandanta za Srbiju, dospeo u mađarski generalštab. Prema ovom planu imovina proteranih pripadnika nacionalnih manjina u Vojvodini bila bi zaplenjena kao prva tranša u otplaćivanju ratne štete. Plan je predviđao da će se svi Srbi iz Mađarske vratiti u Vojvodinu (Izveštaj potpukovnika Krasnaija od 13. avgusta 1943. Arhiv Vojnoistraživačkog instituta u Budimpešti, načelnik generalštaba — predsednički spisi 5298/1943. Standardna skraćenica: HIL—VKF eln.).

[10] Prvi sačuvani dokumenat PK KPJ *Proglas narodima Vojvodine* datiran je sa početkom juna 1941. godine. Već u njemu je, uprkos tome što su klasni ciljevi bili isticani u prvi plan, nedvosmisleno izražena želja za obnovom Jugoslavije kao državnog okvira življenja naroda Vojvodine: »Da živi savez radnika i seljaka u borbi za oslobođenje Jugoslavije i Vojvodine« (Ljubica Vasilić, *Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941—1945*, Novi Sad—Sremski Karlovci 1971, 7. Skraćeno: Zbornik građe PK KPJ).

[11] Istorijski arhiv CK SKJ, 7133/III (43/279).

sežnom jer je to značilo neposredno povezivanje vojvođanskih snaga u Vojvodini sa celinom pokreta u zemlji.

Vojvođanske brigade u Bosni činile su sastavni deo onih jedinica NOV i POJ koje su izvele velike ofanzivne operacije u istočnoj Bosni i oslobodile tokom proleća i leta Srebrnicu, Vlasenicu, Olovo, Han Pijesak pa i Bijeljinu, privredni i saobraćajni centar Semberije. Zauzimanjem Zvornika, a potom i Caparda, Vojvođanska divizija je doprinela uspešnoj operaciji I bosanskog korpusa i grupe brigada za oslobođenje Tuzle, da bi zatim svojim snagama, 20. oktobra 1943. godine, izvršila uspešan napad na Brčko, koji je branilo pet hiljada neprijateljskih vojnika. To su već bitke divizijskih razmera.[12] Tada je 16. vojvođanska divizija imala oko 4800 boraca.

Nisu samo te vojvođanske jedinice u Bosni uskladile svoja borbena dejstva sa snagama glavnine pokreta, već su i partizanske snage koje su ostale u Sremu dejstvovale po operativnim zamislima Vrhovnog štaba. Shodno naređenju Vrhovnog komandanta, prešle su odmah početkom bitke za ranjenike u kontranapad i snage u Fruškoj gori. To je bio slučaj i za vreme tzv. šeste neprijateljske ofanzive. Zbog važnosti komunikacionih linija u sklopu ove ofanzive, u Srem je upućena belogradejska pljačkaška ekspedicija. Vojvođanske jedinice NOV i POJ su u toku 1943. u 1114 akcija i diverzija izbacile iz stroja oko 5080 neprijateljskih vojnika od kojih je oko 2214 ubijeno. Diverzantske i ostale jedinice su u toku godine izvršile oko 240 diverzija, od toga 150 većih, u kojima je uništeno 110 lokomotiva, preko 680 vagona, 9 tenkova, 1 avion itd.[13] Ovi podaci ukazuju da je Vojvodina 1943. izrastala u jedan od žarišnih regiona jugoslovenskog ratišta.

Narod Srema ostao je mnogostruko vezan za svoje borce u Bosni. Već u samom momentu prebacivanja prvih boraca u istočnu Bosnu, preko 3000 organizovanih boraca u mesnim desetinama, udarnim i diverzantskim grupama čekalo je svoju priliku za prelazak u Bosnu. Poznati su brojni primeri transporta ljudstva i hrane za Bosnu. Veliki transport sa 1100 novih boraca i 80 kola hrane, koji se otegao u kolonu dugu 6—7 km obezbeđen od 800 naoružanih boraca, i koji je prešao u Bosnu tokom maja, prerastao je već u legendu. Neposredno pre polaska ovog velikog transporta, PK KPJ za Vojvodinu je, ilustrujući borbenu spremnost naroda Srema, na osnovu prispelih izveštaja, javljao Centralnom komitetu KPJ: »Imajte u vidu da mi možemo za desetak dana mobilisati 3—4 hiljade ljudi.«[14] Do kraja 1943. u Sremu je mobilisano i pretežno prebačeno u Bosnu oko 6500 ljudi. Sa ovim borcima u Bosnu je prebačeno i 7 konvoja iz Banata sa ukupno 350 boraca, kao i brojne grupe iz Bačke sa ukupno 160 boraca.[15]

---

[12] Žarko Atanacković, *Srem u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji*, Beograd 1968, 359—362, 375.

[13] *Srbija u ratu i revoluciji 1941—1945*, Deo treći *Vojvodina*, Beograd 1976, 573—574. Gotovo do istih rezultata došao je na osnovu svojih proračunavanja i Sreta Savić, *Srem u narodnooslobodilačkoj borbi*, Beograd 1963, 337.

[14] Izveštaj Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu od 14. maja 1943. godine (Zbornik građe PK KPJ, 154).

[15] Izveštaj PK KPJ za Vojvodinu Centralnom komitetu KPJ od 27. januara 1944. godine (Zbornik građe PK KPJ, 258); Đorđe Momčilović, *Banat u narodnooslobodilačkom ratu*, Beograd 1977, 346—347.

Početkom 1944. godine 16. vojvođanska divizija imala je u svom sastavu pet brigada sa 7400 boraca.[16] Borbena dejstva vojvođanskih diverzija, a uskoro i Vojvođanskog korpusa, koja su se do konačnog oslobođenja vodila u Bosni, Crnoj Gori, Srbiji, Hrvatskoj i Sloveniji, predstavljaju nesumnjivo najneposredniji vid doprinosa naroda Vojvodine borbi naroda Jugoslavije za oslobođenje.

Prelazak vojvođanski boraca u Bosni imao je pored vojničkog i prvorazredni politički značaj jer su uspostavljene i održavanje relativno kontinuirane vojno-političke saradnje sa centrom pokreta i drugom Titom lično, stvarali uslove za dalji svestrani razvitak NOP-a u Vojvodini. Poučeno iskustvom stečenim u Bačkoj i Banatu da se oslobodilački pokret ne može razvijati bez čvrste povezanosti sa ostalim krajevima, pokrajinsko partijsko rukovodstvo je, podsticano na to i od CK KPJ, nastojalo da izgradi što tešnju saradnju sa susednim oblastima, naročito sa Srbijom i Slavonijom.

Vrhovni štab se preko Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu, sa kojim je održavao radio-vezu, neprekidno interesovao za stanje NOP-a u Srbiji.[17] Posredstvom Srema upućena je grupa političkih i vojnih rukovodilaca u Srbiju i obratno, preko Srema prešla je grupa kulturnih i javnih radnika iz Srbije u Vrhovni štab. Sklanjajući se ispred terora, grupe i pojedinci iz Srbije prelazili su u Srem i uključivali se u odrede. Razmenjivane su i kulturno-propagandni i direktivni ispisi itd.[18]

Veze sa Slavonijom su se u suštini svele na prepisku, izveštaje i pojedinačne kontakte i bile su jedno vreme opterećene različitim gledanjima Štaba III operativne zone Hrvatske, kojoj su formalno bile podređene sremske jedinice, i Okružnog komiteta KPJ za Srem u pogledu celishodnosti prebacivanja glavnine partizanskih snaga iz Srema u Bosnu za koje je Štab Zone tvrdio da se radi o zimovanju partizanskih snaga. Tokom prve polovine 1943. PK KPJ za Vojvodinu, koji je faktički rukovodio celokupnom delatnošću NOP-a, još zadugo je morao da vodi prepisku sa Povjerenstvom CK KPH za Sloveniju i Srijem u pogledu političko-teritorijalne pripadnosti Srema.[19] Teritorijalnim razgraničenjem koje je izvršio CK KPJ sporovi su skinuti sa dnevnog reda otvarajući time prostor za plodonosnu saradnju Slavonaca i Vojvođana, što je bila obostrana želja.[20]

---

[16] Novak Petrović, *Autonomna pokrajina Vojvodina*, Beograd 1968, 105.

[17] Pismo PK KPJ za Vojvodinu Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju od 24. septembra 1943. godine (Zbornik građe PK KPJ, 196—201).

[18] O vezama i odnosima sa Srbijom, vidi: Izveštaj PK KPJ za Vojvodinu Centralnom komitetu KPJ od 17. maja 1943. godine (Zbornik građe PK KPJ, 155); pisma PK KPJ za Vojvodinu Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju od 8. jula 1943, 19. avgusta 1943, 23. avgusta 1943. itd. (Zbornik građe PK KPJ, 168—171, 185—187, 187—188).

[19] O vezama i odnosima između Srema i Slavonije pisao je Jovan Veselinov Žarko uključujući u svoj rad i izvornu prepisku između Okružnog komiteta za Srem i Povjerenstva CK KPH za Slavoniju i Srijem (Jovan Veselinov, *Svi smo mi jedna partija*, Novi Sad, 1971, 78—84, 98—100).

[20] Misli se na odluku CK KPJ od 3. jula 1943. godine u kojoj se kaže: »Zaključno sa linijom Vukovar—Vinkovci—Županja pa sve istočno i Zemun pripada ne samo kao vojnooperativno područje Glavnom štabu Vojvodine, nego i kao operativno područje Pokrajinskog komiteta Vojvodine na kojima će isti razviti svoju partijsku i političku aktivnost (Muzej socijalističke revolucije Vojvodine, Arhivsko odeljenje, br. 302).

Običavamo da u raznim prilikama, sa ponosom, ističemo reči druga Tita, izrečene 1. jula 1943, pošto je saslušao izveštaj članova Operativnog štaba Vojvodine o vojno-političkoj situaciji u Sremu: »U Evropi misle da su naše planine rodile naš pokret i našu vojsku. A Srem to najubedljivije demantuje...«[21] Ove reči neposredno ukazuju da je Tito visoko cenio borbeno iskustvo u Vojvodini koje je pokazalo da se narodnooslobodilačka borba u formi partizanskog rata može voditi i na geografski vrlo nepovoljnom, rekama ograničenom, uskom ravničarskom terenu ispresecanom gustim komunikacijama, u uslovima velike koncentracije neprijateljskih snaga, ako postoji borbena spremnost naroda i ako se izradi takva, politikom osmišljena taktika borbe koja će voditi računa ne samo o geopolitičkim obeležjima terena, već i o nacionalnim i demokratsko-socijalnim zahtevima i interesima naroda koji se bori.

Smatram, međutim, da smo izučavanju fenomena *borbe u ravnici,* koja je upravo u 1943. u Sremu izrasla u svenarodni rat, a u Banatu i Bačkoj se ponovo razbuktala, posvetili malo pažnje, kako u pogledu izučavanja primene partizanske ratne veštine u ravnici, tako i prikazu one revolucionarne samodelatnosti naroda, koja je praktično izbrisala granice između borbenih dejstava oružanih snaga i drugih oblika otpora.

U prilazu osvetljavanja ove problematike mora se poći od aksiome da se ovde ne radi o nekom inokosnom vojvođanskom ratu, već o primeni Titovog koncepta borbe u vojvođanskim uslovima.

Vojni istoričari će analizirati partizanska dejstva u vojvođanskoj ravnici sa stanovišta vojne veštine. Pri tome, sigurno, neće mimoići Titovo pismo od 9. januara 1942. Fruškogorskom narodnooslobodilačkom odredu, koje, u stvari, sadrži sve bitne elemente partizanskog načina ratovanja. Pri tome je drug Tito uvažavao izuzetne teškoće ravničarskog terena u Sremu, pa je, postavljajući relativno skromne zadatke, posebno insistirao na potrebi vođenja brige o stvarnim mogućnostima i štetnosti prenagljenih poteza.[22] Titovo pismo je usledilo pošto je ustanak u Banatu i Bačkoj posle divnog poleta u leto 1941, zbog niza objektivnih teškoća, ali i subjektivnih slabosti proisteklih iz orijentacije na kratkotrajnost ratovanja, doživljavao težak, mada privremeni poraz. Svi vidovi partizanskih dejstava, koje Tito navodi, izvođeni su u Sremu već tokom 1942, a naročito 1943, na specifičan način koji je diktirala ravnica. Pri tome je odlučujući bio faktor iznenađenja: postavljanje zamke, vešt i lukav manevar, brzina dejstva, puna inicijativnost i sve to u uslovima noćnih borbi kada bolje dolazi do izražaja moral i hrabrost partizanskih boraca čime se ublažava raskorak u tehničkoj opremljenosti, itd.

Borbena dejstva bila su propraćena izgrađivanjem odgovarajuće vojno-teritorijalne zaštite naroda i boraca. U nizu mera vojno-tehničkog karak-

[21] Josip Broz Tito, *O svenarodnom revolucionarnom ratu.* Izbor i objašnjenja Srete Savića Kolje, Novi Sad 1977, 569.

[22] Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom II, knj. 2, str. 199.

tera izdvajam izgrađivanje baza, tj. skloništa za borce i aktiviste NOP-a. Smatram da smo u dosadašnjoj istoriografiji neopravdano zapostavili »baze« a sa njima i »bazadžije«. Retko je koja kuća u Sremu bila bez baze, a one su bile rasprostranjene i u Bačkoj i Banatu već 1942, a naročito 1943. godine. Kopanjem i pripremanjem baza došla je do izražaja puna inventivnost, rekao bih virtouznost naroda. Baze su kopane pod pragovima kuća, u podrumu, u štalama, u bunaru, u lesu, u polju, u drvetu itd., itd. Neprijatelj je znao za postojanje baza, a retko je koje mogao da otkrije i pomnijim pretresom. A nisu to bile mišije rupe, već skloništa za više ljudi. Koliko je samo primera herojskog ponašanja i herojske smrti »bazadžija«, pa i čitavih porodica! Zapostavljanjem ovog problema ispuštena je jedna dimenzija borbe koja je odista karakteristična za Vojvodinu.

To je slučaj i sa bitkom za važnu stratešku sirovinu — *hranu.* Borba seljaštva da krije i uništava žitarice da ne bi pale u ruke okupatora karakteriše i ostale krajeve Jugoslavije, pa i sve pokrete otpora u Evropi. Pa ipak borba za hranu u prostranoj vojvođanskoj ravnici, koja je trebalo da bude glavni snabdevač okupatorskih vojnika na Balkanu, ima poseban značaj i svoje sopstvene karakteristike. Ta borba se rasplamsala već 1941. godine, dobijala u značaju, bila prilagođena opštem stepenu razvitka NOP, da bi 1943. u Sremu izrasla u akciju opštenarodnog karaktera.

Kakvu je važnost hrani pridavala Nemačka, vidi se, recimo, iz činjenice da je hortijevska Mađarska dobila odobrenje da okupira Bačku samo pod uslovom da svi viškovi poljoprivrednih proizvoda iz ove oblasti, za sve vreme rata, pripadaju Nemačkoj.[23] U slučaju neisporučivanja utvrđenih količina poljoprivrednih proizvoda, mađarski okupator bi morao da poveća kontigent svojih vojnika na istočnom frontu. U tom svetlu bolje će se razumeti ona krvava odmazda koju je mađarska okupaciona vlast preduzela neposredno posle prvih partizanskih dejstava u Bačkoj, kada je u trinaest akcija paljenja uništeno 2500 krstina žita i dve žetelice.[24] I u Banatu, među prve borbene zadatke spadaju i sedamnaest akcija paljenja žita i kudelje, kojom prilikom je izgorelo oko 200 vagona kudelje i sedamdeset jutara žita.[25]

Bitka za hranu se 1942. godine vodila u Sremu pod znamenjem parole »Ni zrna žita okupatoru«. Spaljeno je oko sto dvadeset vagona žita, pretežno na imanjima domaćih Nemaca, ustaša i u atarima sa kojih se žito nije moglo spasti, i uništeno je preko sto kosačica i osamdeset vršalice[26] čime su ugroženi interesi Trećeg Rajha, koji je na teritoriji NDH imao svoju žitnicu upravo u Sremu. Razbesneo neprijatelj je već avgusta preduzeo »veliku ofanzivu« na Frušku goru u kojoj je angažovana kompletna nemačka divizija.

---

[23] Zapisnik sa sednice mađarske vlade od 28. aprila 1941 (OL—MTJ).

[24] Sumarni policijski izveštaj o levičarskim pokretima u Arhivu Instituta za partijsku istoriju Socijalističke radničke partije Mađarske u Budimpešti (PI. XVII. 1/1941)

[25] *Osnovna građa za dokumentarističku obradu tema iz radničkog pokreta, narodne revolucije i socijalističke izgradnje u Vojvodini* (1870—1950), II, Novi Sad 1975, 125.

[26] Žarko Atanacković, *Titova misao bila je neprekidno prisutna u delatnosti komunista Vojvodine,* Vojnoistorijski glasnik, 2—3/1977, 171 (skraćeno: VIG).

Direktivno pismo OK KPJ za Srem od 10. juna 1943. klasičan je primer usklađenosti postavljenih zadataka u pogledu borbe za žetvu sa opštim stanjem pokreta. Dok se 1942. još insistiralo na uništavanju i paljenju žita, sada se već decidirano kaže da akcija ima dvojaki karakter: prvo, odbrana celokupne žetve u oslobođenim selima, i drugo, uništavanje neprijateljskog, državnog petokolonaško žita u neoslobođenim selima. Ceni se da je uništeno oko 550 vagona pšenice.[27] Borba za hranu nastavljena je u Sremu tokom cele godine. U skidanju preostalih plodova učestvovala je i vojska. Širom Srema formirane su vojnički organizovane radne čete (ukupno 26 četa i 16 bataljona), koje su pomagale u žetvenim radovima, kosidbi sena i zobi, branju kukuruza i ostalim poljoprivrednim radovima na imanjima žrtava fašističke reakcije i porodica postradalih u ratu, pa i na napuštenim imanjima neprijatelja sa kojih su se plodovi mogli preoteti.[28] Ishrana okupatorskih vojnika ometana je bojkotom gradskih tržišta. Narod Srema je te godine isporučio svojoj vojsci u Sremu i Bosni oko 100 vagona pšenice sakrivši dovoljne količine i za svoju prehranu.

Još samo jedan detalj koji dobro ukazuje na značaj borbe za poljoprivredne proizvode. Krajem septembra i početkom oktobra 1943. borci Bačko-baranjskog odreda usmerili su svoju akciju na paljenju kudelja i kudeljara. Izgorele su relativno velike količine kudelje: u Staparu (35 vagona), Tordi (30 vagona), Starom Vrbasu (oko 120 vagona) itd.[29] Efekat je bio izvanredan. Kudeljare su bile pretežno u vlasništvu folksdojčera. Nemačka je polovinu od svog ukupnog uvoza kudelje obezbeđivala iz Bačke. Dalja isporuka ove važne ratne sirovine bila je ugrožena. Nemačka je optuživala svoju ratnu saveznicu za neefikasnost. Folksdojčeri su zatražili oružje da sami štite svoju imovinu i interese Rajha. Da bi stišala burno negodovanje Nemačke, fašistička Mađarska je 132 kudeljare proglasila za ratna preduzeća i za njihovo obezbeđenje, tokom noći, angažovala 4 stražarska bataljona sa ukupno 1686 vojnika i oficira, dok je te iste kudeljare danju čuvalo oko 1500 građanskih lica i žandara.[30] Nastupanjem zime 1943/44. godine Bačko-baranjski odred se povukao u Srem sa ogolelih bačkih ravnica. Organizovana stražarska služba je, međutim, funkcionisala u pojedinim kudeljarama sve dotle dok se u njima nalazilo makar 10 vagona neprerađene kudelje. Ova ilustracija svedoči i o dalekosežnosti odluke pokrajinskog partijskog rukovodstva da se od bačkih boraca u Sremu formira Bačko-baranjski odred, da se isti prebaci u Bačku i da se njegova dejstva usmere na paljenje kudelje i kudeljara.

Ukoliko bismo konsultovanjem neprijateljske građe detaljnije razmatrali uzročno-posledične veze i kod ostalih vidova uništavanja poljoprivrednih dobara, ubeđen sam da bi se potvrdila konstatacija da bitka za hranu predstavlja jednu od značajnih karakteristika NOB-a u Vojvodini.

---

[27] Ljubica Vasilić, *Okružni komitet KPJ za Vojvodinu 1941—1943*, Novi Sad —Sremski Karlovci 1975, 437 (skraćeno: Zbornik okružnih komiteta KPJ I).

[28] *Iz Srema*, Glas omladine — organ Ujedinjenih saveza antifašističke omladine u Vojvodini, novembar 1943, 11—12.

[29] Dr Josip Mirnić, *Sistem Jedinstvenog vojnog rukovodstva mađarskog okupatora u borbi protiv NOP-a u Bačkoj*, VIG, 2/1968, 29—30.

[30] JHL—VKF eln. 6496/1943.

I pored pokušaja da uočimo izvesne karakteristike u veštini vođenja partizanskog rata u ravnici i u usmerenosti partizanskih akcija, našu pažnju ipak više zaokuplja ona široka revolucionarna delatnost naroda koja je tokom 1943. Srem pretvorila u jedinstven front otpora okupatoru. Ulaskom u 1943. godinu, u Sremu je bilo slobodno četrdeset mesta. Ta sela nisu bila oslobođena opkoljavanjem i napadom većih snaga, već sistematskim istrebljivanjem predstavnika okupatora, razoružanjem i razjurivanjem žandarmerijskih stanica i drugih neprijateljskih uporišta, likvidiranjem domaćih petokolonaša, izdajnika itd.[31] To je takođe jedna od specifičnosti borbe u ravničarskim uslovima. Do kraja iste godine oslobođena teritorija u Sremu rasprostirala se gotovo na čitavu ovu oblast, osim gradova, na koje partizani nisu vršili napade zbog izrazite koncentracije neprijateljskih snaga i mesta duž magistralnih pruga Beograd—Zagreb i Beograd—Novi Sad; najkompaktnija oslobođena teritorija bila je u jugoistočnom Sremu.

Na slobodnoj teritoriji, relativne trajnosti i ispresecanoj neprijateljskim garnizonima, ustanovljen je celoviti sistem organa narodne vlasti, partijskih i ostalih narodnooslobodilačkih i antifašističkih organizacija, vojnopozadinske ustanove, vojno i civilno sudstvo i drugi organi od kojih je svaki obavljao svoj precizno detaljisani deo posla s tim što je celokupni rad koordinirao PK KPJ za Vojvodinu kao neosporni rukovodilac sveukupnosti zbivanja u pokretu.

Komunisti Vojvodine su pošli u istorijsku bitku, po logici društvenog bića KPJ, pre svega sa stanovišta svojih klasnih interesa, usklađujući ih sa oslobodilačkim antifašističkim i demokratskim težnjama narodnih masa. Otuda se i u Vojvodini, paralelno sa razvojem borbe, izgrađivao celovitije sistem nove narodne vlasti u čijem jezgru se nalazila misao o borbenom savezu radnika i seljaka. Do kraja godine u Sremu su formirana 2 okružna, 9 sreskih, 4 gradska i 117 mesnih NOO sa oko 1900 odbornika; u Banatu 13 NOO sa 60 odbornika, dok je u Bačkoj delovao jedan okružni sa nekoliko mesnih NOO.[32]

Narodnooslobodilački odbori u Sremu stvarani su i na slobodnoj i na neoslobođenoj teritoriji. Izborno-predstavnički po svom karakteru i upražnjavajući svoju delatnost na principima jedinstva vlasti i demokratskog centralizma, narodnooslobodilački odbori su predstavljali okosnicu novog političkog sistema izgrađivanog u oružanoj borbi i usmerenog da sa svoje strane potpomogne dalji razvoj oružane borbe. Prikupljanje i mobilizaciju boraca i oslobođenje materijalnih sredstava za operativne jedinice obavljali su organi narodne vlasti u saradnji sa vojnopozadinskim organima u čiju je organizaciju do kraja godine ulazilo 3 komande područja, 10 komandi mesta, 3 mobilizaciona centra, 46 magazina za hranu, 40 radionica itd.[33] U svemu tome ne-

[31] *Pojačajmo partizanski rad*, Istina, organ Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta u Sremu, 30. juni 1943, 1—2.

[32] Izveštaj PK KPJ za Vojvodinu Centralnom komitetu KPJ od 27. januara 1944 (Zbornik građe PK KPJ, 258); Izveštaj OK KPJ za zapadni Srem Pokrajinskom komitetu KPJ od 5. januara 1944. godine (Zbornik građe OK KPJ, 479) i Izveštaj Okružnog komiteta KPJ za severni Banat Pokrajinskom komitetu KPJ za Vojvodinu od 17. januara 1944 (Zbornik građe OK KPJ, 492).

[33] *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom I, knj. 6, str. 472 (Zbornik građe OK KPJ, I, 446).

ma ničega specifično vojvođanskog, već su to opštejugoslovenske odrednice nove narodne vlasti. Narodnooslobodilački odbori su, međutim, u Sremu uživali nepodeljen autoritet u narodu i bili smatrani za jedinu istinsku vlast tako da se narod, 1943, uopšte više nije obraćao fašističkim organima vlasti što sa svoje strane ipak predstavlja određeni kvalitet, koji se mora registrovati kada se govori o mestu, ulozi i doprinosima Vojvodine oslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije.

U specifičnim uslovima ratovanja u ravnici bila je potrebna posebna briga za očuvanje kadrova, pa se shodno tome popularisalo herojsko držanje pred neprijateljem a žigosalo nedostojno i nedolično ponašanje, dok se prema izdajnicima postupalo sa svom oštrinom. Ovde mislim na neslavne pokušaje četnika da prodru u Vojvodinu. Prva veća grupa od osamdeset sedam četnika prešla je u Srem kod Kupinova 5. oktobra 1943. i bila za nekoliko dana potučena i razbijena.[34] Može se slobodno reći da četništvo nije nikada u Sremu, pa ni u Bačkoj i Banatu, uspelo da pusti dubljeg korena.

I najzad, jedna od bitnih oblika NOP-a u Vojvodini jeste široka socijalizacija idejne platforme KPJ u vođenju narodnooslobodilačke borbe, koja se ogleda u takvom stepenu aktivizacije masa da ih uzdiže u nove učesnike istorije. U slučaju Srema, kasnije i Banata i Bačke, to je tim značajnije jer se radi o seljaštvu, tom konzervatoru nacionalne svesti, koje se do tada uvek nalazilo u žiži političkih mahinacija, a u suštini potisnuto na periferiji zbivanja i isključeno iz sfere političkog odlučivanja.

Slobodne teritorije bile su ona žarišta na kojima se razvijala široko utemeljena političko-propagandna, kulturno-prosvetna, vojno-stručna i borbeno-mobilizatorska aktivnost, kojom su bili obuhvaćeni svi slojevi društva. Svi sreski komiteti KPJ, kao i bataljonski biroi Sremskog NOP odreda, bili su dužni da u cilju upoznavanja i popularisanja pobeda Crvene armije i NOV i POJ izdaju jednom nedeljno radio-vesti. Glavni listovi *Istina, Slobodna Vojvodina, Naša borba, Glas omladine,* koji su po selima rasturani putem relejnih stanica, organizovano su »proučavani«. Izdavani su razni leci, proglasi, brošure, pa i knjige. Ceni se da je za samo tri meseca od početka maja do polovine avgusta 1943. umnoženo na okružnoj tehnici 131 590 stranica obrazovnog, propagandnog i teoretskog »materijala«.[35] Za potrebe partijskih i drugih kurseva formirana je biblioteka OK KPJ za Srem.[36] Na slobodnoj teritoriji u Sremu radilo je sa prekidima trideset partizanskih škola, a bilo ih je i na neoslobođenoj teritoriji, koje su radili po programu partizanskih škola.

Snažan uticaj na politizaciju naroda imali su i masovni zborovi i mitinzi po selima i u vojsci. Zborovi su često održavani i u neoslobođenim mestima. Prvi maj proslavljen je skoro u celom Sremu, a u nekim selima to su bile prve proslave praznika rada. Na ove zborove, na kojima su govorili

---

[34] Pismo Okružnog komiteta KPJ za istočni Srem svim partijskim rukovodstvima istočnog Srema Prvog sremskog odreda od 28. oktobra 1943 (Zbornik građe OK KPJ, I, 459).

[35] Izveštaj OK KPJ za istočni Srem Pokrajinskom komitetu KPJ za Vojvodinu od 8. septembra 1943 (Zbornik građe OK KPJ, I, 451).

[36] Pismo Agitpropa OK KPJ za Srem Sreskom komitetu KPJ za Rumu od 9. juna 1943 (Zbornik građe OK KPJ, I, 411—416).

predstavnici KPJ, SKOJ-a, USAOJ-a i AFŽ-a, narod je dolazio sa transparentima, nacionalnim trobojkama, crvenim zastavama i slikama druga Tita, pa su se ove političke manifestacije pretvarale u narodna veselja, na kojima je narod darivao svoje borce izražavajući i time svoje poverenje u ideje za koje se bore.[37] Isti je slučaj bio i sa proslavama 26-godišnjice oktobarske socijalističke revolucije, koje su protekle u znaku isticanja bratstva sa narodima SSSR-a i značaja zajedničke borbe svih saveznika kojom u Jugoslaviji rukovodi Komunistička partija Jugoslavije.[38]

Zbog svoje opšte prihvaćenosti, kako je to svojevremeno pisao *Glas omladine*, »narodnooslobodilačka borba je postala sastavni deo života svih ljudi i žena Srema«.

Konstituisanje autonomije, strateško-politička premisa i akciono-mobilizatorska parola NOP-a u Vojvodini

Ideja o autonomiji Vojvodine u političkim koncepcijama KPJ dobila je jasnije obrise u Titovom pismu komunistima Srbije od 2. novembra 1936. u kome se ističe da se komunisti zalažu za preuređenje državne zajednice na federativnom principu, pri čemu se u pogledu regulisanja međusobnih odnosa, pored ostalih zemalja i pokrajina, mora izjasniti i Vojvodina kao posebna ekonomska, socijalna, politička i kulturna zajednica. U zamislima KPJ o državno-pravnim promenama, koncepcija o autonomnoj Vojvodini kao sastavnom delu jugoslovenske federacije, dograđena je na Šestoj pokrajinskoj partijskoj konferenciji oktobra 1940. godine. Komunisti Vojvodine, znači, ušli su u drugi svetski rat sa razvijenom političkom platformom borbe za autonomiju.

Uvažavajući novonastalu stvarnost stvorenu okupacijom i komadanjem zemlje, Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu je, pokušavajući da ostvari sklad između nacionalno-oslobodilačkih težnji slovenskih naroda i antifašističkih i klasno revolucionarnih težnji Mađara i Nemaca, već u toku organizacionih vojnih i političkih priprema za ustanak, u svom junskom proglasu isticao potrebu konstituisanja Vojvodine kao garanta ravnopravnosti i srećnije budućnosti svih njenih naroda.[39]

Ideja o autonomiji ostaće prisutna i posle teške oseke, koju je NOP preživljavao u Bačkoj i Banatu krajem 1941, bez obzira na to što je PK KPJ praktično prestao da deluje kao jedinstveno političko rukovodstvo. Rešen da u cilju daljeg razvitka ustanka u Vojvodini što pre prevaziđe rascepkanost

---

[37] O proslavama 1. maja 1943. u Sremu vidi članak: *Partizanske borbe u Sremu* u Slobodnoj Vojvodini, organu Pokrajinskog narodnooslobodilačkog odbora za Vojvodinu od maja 1943. O tim proslavama piše i Istina maja 1943. u članku *Sa proslava 1. maja u Sremu*. O zborovima 1. maja 1943. vidi i Izveštaj PK KPJ za Vojvodinu Centralnom komitetu KPJ od 17. maja 1943 (Zbornik građe PK KPJ, 152).

[38] *Živela 26-godišnjica Velike Oktobarske Socijalističke Revolucije*, Glas omladine, organ Ujedinjenog saveza antifašističke omladine u Vojvodini, novembar 1943; *Dvadesetšestogodišnjica velike oktobarske revolucije*, Istina, od 7. novembra 1943; *Živeo veliki oktobar*, Naša borba, novembra 1943. godine; Proglas PK KPJ za Vojvodinu *Narodima Vojvodine* povodom 26-godišnjice velike oktobarske revolucije (Zbornik PK KPJ, 218—223).

[39] *Autonomija Vojvodine*, Izabrani spisi, edicija Teorija i praksa, knj. 4, Novi Sad 1976, 252.

NOP-a, CK KPJ insistirao je na obnavljanju jedinstvenog političkog rukovodstva kao izraza nedeljivosti i posebnosti Vojvodine, smatrajući za prirodno da mu sedište bude tamo gde je pokret i najrazvijeniji, tj. u Sremu, koji je svojim vezama sa Centralnim komitetom, Bosnom, Srbijom i Hrvatskom mogao uspešno da integriše vojvođanska zbivanja u opštejugoslovenske tokove.

Početkom januara 1943. u Sremu je formirano privremeno pokrajinsko partijsko rukovodstvo, koje je odmah prišlo rešavanju principijelnih pitanja vezanih za autonomiju Vojvodinu, bez kojih se ne bi mogli odrediti dalji pravci političkog dejstvovanja i vojne akcije. Među magistralnim pitanjima se, u prvo vreme, neočekivano, nametnulo pitanje determinisanja teritorije Vojvodine, kako bi, naredni koraci mogli biti usmereni na vojno-političko i akciono objedinjavanje te teritorije, borbeno integrisanje svih naroda i narodnosti na njemu i institucionalizaciju pokrajinskih organa vlasti i narodnooslobodilačkih organizacija.

U pogledu spornih pitanja oko Srema sa Povjerenstvom Centralnog komiteta KP Hrvatske za Slavoniju i Srijem stav novog pokrajinskog partijskog rukovodstva bio je nedvosmislen: »Naša partija stoji na stanovištu da Vojvodinu, u koju ulazi Srem, Banat, Bačka i Baranja, čini jedna celina i s obzirom na mnogonacionalnu strukturu. Svi problemi koji interesuju sve narode Vojvodine mogu se rešiti zajedničkom saradnjom ovih naroda i davanjem Vojvodini autonomije.[40] U svom izveštaju Centralnom komitetu KPJ od 17. maja 1943. PK KPJ za Vojvodinu izražava svoje mišljenje da bi i za Vojvodinu trebalo formirati zemaljsko antifašističko veće kao što se to predviđa za ostale zemlje i pokrajine.[41]

Odlukom CK KPJ od 2. jula 1943. osnovan je Glavni štab Vojvodine, tj. jedinstveno vojno rukovodstvo sa istim ovlašćenjima koja su imali i ostali istorijsko-nacionalni glavni štabovi, i izvršeno je teritorijalno razgraničenje između Vojvodine, Srbije i Hrvatske pri čemu su »u interesu daljeg razvitka narodnooslobodilačke borbe« vojno-operativno i partijsko-politički Vojvodini pripadali vukovarsko-vinkovački, županjski i zemunski srezovi. Ovim je istaknuta posebnost Vojvodine; teritorijalna pitanja su skinuta sa dnevnog reda i odato priznanje NOP-a Vojvodine.[42]

Tih dana obnovljen je i PK SKOJ-a za Vojvodinu.

Od maja 1943. učvršćene su veze sa Bačkom, dok je trajna veza sa Banatom uspostavljena zahvaljujući samoinicijativnom proboju Severnobanatskog odreda, tokom septembra, u Srem. Uspostavljeni mostobrani između Bačke i Srema, odnosno Banata i Srema imali su trajan karakter i izuzetan značaj za dalji razvoj NOP-a u celoj Vojvodini.[43]

Istovremeno s nastojanjem da se objedini pokret u svim vojvođanskim oblastima, pokrajinsko partijsko rukovodstvo je nastojalo da se širim uk-

---

[40] Pismo Jovana Veselinova sekretara privremenog partijskog rukovodstva Vojvodine Povjerenstvu CK KPH za Slavoniju i Srijem od 30. januara 1943 (Muzej socijalističke revolucije Vojvodine, Arhivsko odeljenje, br. 23643. Skraćeno: MSR, AO).

[41] Pismo Jovana Veselinova sekretara PK KPJ Centralnom komitetu KPJ od 17. maja 1943 (MSR, AO, 13101).

[42] Jovan Veselinov, *Svi smo mi jedna partija*, Novi Sad 1971, 115.

[43] Đorđe Momčilović, *Banat u narodnooslobodilačkom ratu*, Beograd 1977, 377.

ljučivanjem Hrvata i obuhvatanjem i narodnosti Vojvodine prevaziđe, u suštini jednonacionalni, srpski, karakter NOP-a. Polazeći od toga da razloge za neuključenost pojedinih narodnosti, naročito u Banatu i Bačkoj, treba tražiti u notornoj činjenici da ogromna većina tih ljudi ne poznaje pravi smisao NOB-a[44] ili uopšte i ne zna za njegovo postojanje, pokrajinsko rukovodstvo je razvilo široku agitaciono-političku delatnost u popularisanju ciljeva NOP-a. Pri tome je centralno mesto zauzimao stav da se nacionalna individualnost i sloboda mogu izvojevati samo u zajedničkoj borbi protiv fašizma, a da Vojvodina mora imati svoju autonomiju,[45] koja će garantovati prava svih narodnosti na slobodan nacionalnokulturni život. U osnovi, ova misao dominirala je i u proglasu Srpkinjama, Mađaricama, Bunjevkama, Šokicama, Slovakinjama, Rusinkama i Nemicama Bačke i Baranje koji je uputio Inicijativni odbor AFŽ-a za Vojvodinu povodom 8. marta — Dana žena. U svom prvomajskom proglasu, PK KPJ se posebno obratio Srbima,[46] Mađarima, Nemcima, Hrvatima, Slovacima i Rusinima, naglašavajući da Narodnooslobodilačka vojska jeste vojska bratstva i ljubavi koja vodi borbu za Vojvodinu u kojoj će svi narodi biti ravnopravni i uživati sva prava i slobodu.[47] Organ JNOF-a u Sremu *Istina*, tokom jula, pozdravlja formiranje narodnooslobodilačkih odbora u slovačkim selima Srema i njihov dolazak u partizanske odrede.[48] Ističući da tri četvrtine boraca narodnooslobodilačke vojske čini omladina, *Glas omladine* skreće pažnju da se ne smeju zatvarati oči pred činjenicom da se još uvek, čak i u Sremu, znatan deo hrvatske, nemačke i ostale nesrpske omladine nalazi pod neprijateljskim uticajem, itd., itd.[49]

Neosporno je da je nedvosmislenost i jednodušnost poruka svih rukovodstava NOP-a otvarala mogućnost za priključivanje svih narodnosti Vojvodine što će, novim uspesima NOP-a širom zemlje, u uslovima odlučujućih pobeda saveznika, doneti svoje plodove: to se već 1943. manifestovalo u širem obuhvatanju Hrvata i Slovaka, pa i Mađara u Sremu.

Izgrađivanjem čvrstih i trajnih političko-organizacionih, materijalno-kadrovskih veza uključujući i koordinaciju vojno-operativnih planova između vojvođanskih oblasti, prevaziđene su veštačka izolacija i podvojenost Bačke i Banata, ispunjene logičnim teškoćama i stranputicama, pa je pokret u celini dobio nov zamah.

---

[44] U Izveštaju OK KPJ za severni Banat Pokrajinskom komitetu KPJ za Vojvodinu za decembar 1943. doslovce stoji : »Pobede C(rvene) A(rmije) imaju velikog odjeka kod nas dok NOB i PO nesrazmerno manje«. To se objašnjavalo činjenicom da se deo bivših političara stavio u službu okupatora i pasivizirao, zatim »podlom propagandom« dražinovaca koji stvaraju svoje »organizacije« i propovedaju da će oni naslediti okupatorsku vlast, ali i nedostatkom propagandnih materijala na jezicima narodnosti, naročito Mađara, koji pokazuju spremnost da se uključe u NOP (Zbornik građe PK KPJ, 486—487).

[45] Jovan Popović, *Jedini put naroda Vojvodine*, Naša borba, novembar 1943.

[46] *Ženama Bačke i Baranje*, Slobodna Vojvodina, mart—april 1943.

[47] Zbornik građe PK KPJ, 120.

[48] Dragutin (Jozef Marčok) *Narodnooslobodilačka borba i Slovaci*, Slobodna Vojvodina, 12. juli 1943.

[49] Danilo, *Komunistička omladina u narodnooslobodilačkoj borbi*, Glas omladine, maj 1943.

Novoformirani Oblasni komitet KPJ za Bačku prišao je formiranju svojih područnih organizacija uspevši do kraja godine da obnovi četiri sreska partijska povereništva sa pedest tri člana KPJ i da postavi temelje ostalih narodnooslobodilačkih organizacija i organa vlasti postigavši pri tome najveće uspehe u okupljanju komunističke omladine. Samo u Novom Sadu bilo je oko sto skojevaca.[50] Borbena dejstva Bačko-baranjskog odreda na kudeljare, komunikacije i manje okupatorske snage, uznemirila su okupatora, koji je znao da se borba u Bačkoj ponovo razgara u sklopu jugoslovenskog NOP-a, pa je preduzeo dalekosežne mere odbrane putem jedinstvenog rukovodstva za borbu protiv NOP-a podređujući mu sve vojne, žandarmerijske i policijske snage u Bačkoj; time je priznao da na NOP gleda kao na svog afirmisanog ratnog neprijatelja.[51]

Neposredno po dolasku Severnobanatskog odreda u Srem, formiran je novi Okružni komitet KPJ za severni Banat, koji je ubrzo i prešao na svoj teren. Orijentišući se manje na neposredne vojničke akcije a više na utemeljenje NOP-a, postigao je zapažene uspehe: do kraja godine formirana su 3 sreska komiteta KPJ i SKOJ-a sa 75 članova KPJ i 262 skojevaca. Računa se da je NOP u severnom Banatu do kraja godine izgradio svoje organizacije ili uporišta u 32 mesta sa 2981 obuhvaćenim pripadnikom NOP-a. Tokom čitave 1943.[52] postojao je i dejstvovao i Južnobanatski odred, koji je u drugoj polovini godine preduzeo napade na policijske stanice u više mesta. Izveštaj Štaba Južnobanatskog odreda od decembra 1943. Pokrajinskom komitetu KPJ svedoči o tome da je Odred bio i nosilac političkog rada u južnom Banatu.[53]

Krajem 1943. u Sremu su postojala 2 okružna i 9 sreskih komiteta KPJ i SKOJ-a sa 1013 članova KPJ, 287 kandidata i 2232 skojevca. Ukoliko ovom dodamo da je u vojvođanskim brigadama bilo 1000 članova KPJ, 287 kandidata i 1493 članova SKOJ-a, onda smo zaokružili sliku najužeg revolucionarnog tkiva NOP-a u Vojvodini.[54]

Na inicijativu PK KPJ za Vojvodinu, do kraja 1943, formirana su, sa sedištem u Sremu pokrajinska rukovodstva ostalih narodnooslobodilačkih organizacija: Pokrajinski odbor Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Vojvodine i Pokrajinski odbor Antifašističkog fronta žena. To su bile snažne organizacije. USAOV je imao u Sremu 8239, a u Banatu 1229 članova, a

---

[50] Izveštaj PK KPJ za Vojvodinu Centralnom komitetu KPJ od 27. januara 1944 (Zbornik građe PK KPJ, 255, 258).

[51] Jedinstveno vojno rukovodstvo pod komandom komandanta 15. lake divizije general-lajtnanta Pala Platija (Platthy), formirano još 1942, dobilo je posle partizanskih akcija na kudeljare široke kompetencije i razgranatu mrežu službi. U okvirima Jedinstvenog rukovodstva delovale su: Služba odbrane Dunava i pojačano čuvanje granica, obezbeđenje saobraćaja, specijalna istražna grupa. Ustrojen je, znači golem stražarski aparat koji je, uprkos tome što nije došlo do novih sabotažnih dejstava, bio angažovan na jalovom stražarčenju u najrazličitijim postrojenjima, skladištima i na železničkim prugama tokom cele zime (Josip Mirnić, *Sistem Jedinstvenog rukovodstva...*, 42—54).

[52] Izveštaj OK KPJ za severni Banat Pokrajinskom komitetu KPJ od 17. januara 1944 (Zbornik građe OK KPJ, I, 492).

[53] Đorđe Momčilović, navedeno delo, 326—336.

[54] Izveštaj PK KPJ za Vojvodinu Centralnom komitetu KPJ od 27. januara 1944 (Zbornik građe PK KPJ, 253, 259).

organizacijom AFŽ bilo je obuhvaćeno u Sremu 16 834 članice, dok je 7 mesnih odbora AFŽ u Banatu sa 527 obuhvaćenih žena nagoveštavalo uspon pokreta.[55] Sve navedene organizacije bile su objedinjene putem Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta, koji je već tada izrastao u opšte narodni pokret i autentičnog reprezentanta naroda Vojvodine, koji se bori za svoju slobodu.

Uporedno sa reintegrisanjem oslobodilačkog pokreta u jednu celinu i njegovim razmahom u celoj Vojvodini, bilo je nužno da se dovrši regionalna institucionalizacija predstavničkih i društveno-političkih organa pokrajinske autonomije. Oktobra meseca formiran je (obnovljen) Pokrajinski narodnooslobodilački odbor za Vojvodinu, koji je neposredno po svom osnivanju izložio svoje programske stavove u kojima se, među ostalim, kaže: »A Vojvodina u slobodnoj Jugoslaviji, koja će biti ostvarena veličanstvenom borbom svih naših naroda u oružanom bratstvu, ne može biti drugo nego autonomna oblast.«[56]

Institucionalnom izgradnjom političko-predstavničkih vojnih i društveno-političkih organa pokrajinske autonomije i samoupravne, njihovim povezivanjem i dejstvovanjem neposredno po uputstvima odgovarajućih centralnih institucija NOP-a u Jugoslaviji, u suštini je izvršeno konstituisanje autonomne Vojvodine voljom njenih naroda.

Vojvodina i Drugo zasedanje AVNOJ-a

Svi vojvođanski narodi oduševljeno su pozdravili odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a. Pri tome valja znati da je Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu već ranije bio obavešten od Centralnog komiteta KPJ o istorijskim odlukama koje će se doneti na Drugom zasedanju AVNOJ-a, pa i o personalnom sastavu Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije. Obaveštavajući o nameravanom donošenju državno-pravnih odluka, CK KPJ je *zatražio mišljenje* PK KPJ za Vojvodinu o tome i dobio odgovor: »Pozdravljamo formiranje Nacionalnog komiteta i slažemo se sa vašim predlogom.«[57] Ova prepiska ukazuje na dve stvari: prvo, CK KPJ gledao je na Vojvodinu kao na konstitutivni element buduće jugoslovenske federacije i drugo, saglasnost

---

[55] Izveštaj OK KPJ za zapadni Srem Pokrajinskom komitetu KPJ od 5. januara 1944 (Zbornik građe OK KPJ, I, 479); izveštaj OK KPJ za istočni Srem Pokrajinskom komitetu od 9. februara 1944 (Zbornik građe OK KPJ, II, 3—11); izveštaj OK KPJ za severni Banat Pokrajinskom komitetu KPJ za Vojvodinu od 17. januara 1944 (Zbornik građe OK KPJ, I, 492).

[56] Citat je iz pisma Pokrajinskog narodnooslobodilačkog odbora Vojvodine svim narodnooslobodilačkim odborima u Vojvodini od 22. oktobra 1943. godine. S obzirom na to da je PNOO od tada započeo funkciju najvišeg organa vlasti u Vojvodini, taj dan se uzima kao dan njegovog osnivanja. U stvari, sa potpisom Pokrajinskog NOO za Vojvodinu pojavio se proglas već 22. avgusta 1943. u kome se insistira na borbenom bratstvu Srba, Hrvata, Bunjevaca, Šokaca, Slovaka, Rusina, poštenih Nemaca i Mađara i ostalih rodoljuba Vojvodine, pa se taj datum može povezati sa procesom institucionalizacije najvišeg organa vlasti u Vojvodini. Oba dokumenta u knjizi: *Glavni NOO Vojvodine*, izbor i objašnjenja Jelene Popov, Novi Sad—Sremski Karlovci 1977, 3—6, 8—9 (skraćeno: Zbornik GNOO).

[57] Pismo sekretara PK KPJ za Vojvodinu članovima Pokrajinskog komiteta KPJ na radu u Bačkoj od 10. novembra 1943 (Zbornik građe PK KPJ, 226).

PK KPJ održava stav da u odlukama AVNOJ-a o preuređenju zemlje na federativnom principu Vojvodina vidi rešenje i vlastite budućnosti.

U Vojvodini je sprovedena široka akcija popularisanja odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a. U proglasu Pokrajinskog komiteta KPJ narodima Vojvodine, pod naslovom *Živeo Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije,* koji je štampan u 5000 primeraka, obrazovanje NKOJ naziva se krupnom pobedom kojom je udaren temelj slobodnom i srećnom životu naših naroda u novoj, narodnoj, demokratskoj i federativnoj Jugoslaviji i zadat smrtni udarac staroj Jugoslaviji.[58] I Pokrajinski narodnooslobodilački odbor je svojim pismom od 10. decembra 1943. svima narodnooslobodilačkim odborima u Vojvodini pozdravio taj istorijski događaj objašnjavajući da su sva zemaljska veća i svi pokrajinski narodnooslobodilački odbori direktno podređeni AVNOJ-u kao vrhovnom zakonodavnom telu, registrujući da su u Predsedništvo AVNOJ-a ušla i dva predstavnika Vojvodine.[59] Na slobodnoj teritoriji, znači u sedamdeset sremskih sela, održani su mitinzi, prava slavlja naroda i vojske, na kojima su sastavljene rezolucije i upućivana pisma drugu Titu sa pozdravima istorijskim odlukama AVNOJ-a i izrazima čvrstog uverenja da će se pod Titovim rukovodstvom izgraditi moćna slobodna, narodna, demokratska i federativna Jugoslavija.[60]

U zaključcima Drugog zasedanja ne pominje se posebno autonomija Vojvodine, kao što nema reči ni o teritorijalno-političkoj autonomiji Sandžaka i Kosova, iako se dotadašnja praksa izgrađivanja autonomije i u ovim pokrajinama kretala u pravcu regionalno-istorijske institucionalizacije vojnih i političkih organa narodnooslobodilačkog pokreta. Između izgrađivanih zemaljskih antifašističkih veća na teritoriji pojedinih nacionalnih kolektiviteta, s jedne strane, i ZAVNO Sandžaka, PNOO Vojvodine i Oblasnog NOO za Kosmet, s druge strane, uprkos nijansi u nazivu nije bilo suštinskih razlika ni u prihvaćenim istorijskim zadacima kao ni u dotadašnjim ovlašćenjima.[61]

Analizom zaključaka AVNOJ-a koji se odnose na federativno uređenje zemlje može se uočiti da oni ne prekoračuju okvire načelno-principske izjave o pravu pojedinih nacija na svoje nacionalne federalne jedinice bez detaljnije razrade suštinskih odrednica i sadržaja same federacije. To je bilo uslovljeno i međunarodnim položajem NOP-a, koji je upravo tada vodio prve bitke za svoje priznanje. Bližim određivanjem autonomnog položaja na regi-

---

[58] MSRV, AO, 882 i 3021. Objavljeno i u Zborniku građe PK KPJ, 236.

[59] Zbornik GNOO, 13—20.

[60] O proslavama i mitinzima u Sremu povodom osnivanja Nacionalnog komiteta, vidi: *Nacionalni komitet — Izraz sloge i borbenog jedinstva naših naroda,* Naša borba, 15. januara 1944; *Srem pozdravlja svoj Nacionalni komitet,* Slobodna Vojvodina, 25. decembar 1943; Jovan Veselinov Žarko, *Svi smo mi jedna partija,* 121.

[61] Svi organi vojvođanske pokrajinske autonomije od samog osnivanja imali su ista ovlašćenja i zadatke kao i zemaljski organi autonomije u današnjim republikama i bili su neposredno povezani sa Centralnim komitetom KPJ, Vrhovnim štabom NOV i POJ, AVNOJ-em i njegovim Izvršnim odborom, odnosno Nacionalnim komitetom, sa CK SKOJ-a, CO USAOJ-a i CO AFŽ-a, delujući u skladu sa njihovim uputstvima i daljim razvojem i sazrevanjem oslobodilačke borbe u Vojvodini i u celoj Jugoslaviji (Stevan Doronjski, *Trideset godina konstituisanja i razvoja autonomije Vojvodine,* referat na svečanoj sednici u čast tridesetogodišnjice AVNOJ-a, koja je održana 22. novembra 1973. u Novom Sadu).

onalno istorijskoj osnovi mogla bi da izbiju na površinu i pitanja međusobnog teritorijalnog razgraničenja ovih pokrajina sa Srbijom, koja tada još nije bila oslobođena. Svakako, moralo se voditi računa i o dostignutom stepenu prihvaćenosti ideja NOP-a među pripadnicima ovih raznonacionalnih regiona.[62]

Uostalom, rezolucija AVNOJ-a nije osporila autonomiju Vojvodine jer se kaže: »Nacionalnim manjima u Jugoslaviji obezbediće se sva nacionalna prava«, znači i pravo samoopredeljenja stanovništva pokrajina na političku autonomiju.

Da je pokrajinsko partijsko rukovodstvo upravo tako tumačilo ovaj stav, vidi se, primera radi, iz teksta proglasa *Poštenim Mađarima* od 20. januara 1944, u kome se Mađarima, na njihovom maternjem jeziku, objašnjava smisao odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a, pa se doslovno kaže: »Istorijske odluke toga Veća krajem novembra prošle godine zagarantovale su punu ravnopravnost svim narodima Jugoslavije i sva prava nacionalnim manjinama... U toj Jugoslaviji Vojvodina će imati svoju autonomiju a svi njeni narodi rešavati svoju sudbinu po svojim interesima...«[63]

O tome da li će Vojvodina dobiti svoju autonomiju, nije bilo dileme. To je ubrzo potvrdio lično i drug Tito u svom članku o stvaranju federativne državne zajednice na bazi zaključaka Drugog zasedanja AVNOJ-a, u kome se kaže: »Iz nekih krajeva kao, primer, iz Vojvodine i drugih stižu nam često pitanja šta će biti sa dotičnom pokrajinom. Na ovo pitanje mi možemo danas odgovoriti samo ovo: bez sumnje, Vojvodina će, kao i druge oblasti koje pretenduju na to, dobiti najširu autonomiju, ali pitanje autonomije i pitanje kojoj će federalnoj jedinici dotična pokrajina biti pripojena zavisi od samog naroda, odnosno njegovih predstavnika kada se poslije rata bude rješavalo o definitivnom državnom uređenju.«[64]

Ovim pismom drug Tito je ujedno odredio i principijelni prilaz rešavanju pitanja vojvođanske autonomije.

---

[62] O razlozima zbog kojih se u Zaključcima Drugog zasedanja ne pominje posebno Vojvodina, Kosmet i Sandžak, vidi i: Branko Petranović, *AVNOJ — revolucionarna smena vlasti*, Beograd 1976, 228—229; Janko Pleterski, *Nacionalno pitanje u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji*, u Zborniku radova Razvoj socijalističke revolucije u Jugoslaviji, Beograd 1977, 170—171.

[63] *Zbornik PK KPJ*, 240—244.

[64] Josip Broz Tito, *Govori i članci*, I, Zagreb 1959, 189—190.

ВОЕВОДИНА В НАРОДНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ ВОЙНЕ И СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ В ЮГОСЛАВИИ В 1943. ГОДУ

Резюме

В работе освещаются основные военные и политические процессы, происходящие в Воеводине в течение 1943. года в рамках общеюгославских событий В первом разделе работы говорится об общеюгославском вкладе в победу антигитлеровской коалиции во Второй мировой войне и о стратегии КПЮ в этот период.

Во втором разделе указывается на место и роль Воеводины в общеюгославской Народно-освободительной борьбе,, на ориентацию КП Воеводины, занявшую уже в 1941. году точку зрения, в соответствии с которой Югославия представляет собой незаменимое государственное объединение для всех ее народов и народностей, а их совместная народно-освободительная борьба должна иметь общеюгославский характер и направленность. Эта установка имела чрезвычайно важное значение, т. к. речь шла о многонациональной Воеводине, где положение отдельных, заняты оккупантами, территорий трактовалось как возвращение их в старые государственные рамки (таковой была концепция венгерских оккупантов).

В работе рассматриваются также проблемы национальных и классовых отношений в процессе национально-освободительной борьбы. В объединении этих процессов закладывались основы более широкого участия масс в народно-освободительном движении на территории Воеводины. В связи с этим встает вопрос политической ориентации КП Воеводины при создании концепции ее будущего государственно-правового положения в новой федеративной Югославии. Проблема автономии Воеводины и ее политического и военного формирования с самого начала восстания содержала в себе основные позиции, направленные на утверждение равноправного государственно-правового и политического положения Воеводины в новой Югославии.

KONSTITUISANJE AUTONOMNE VOJVODINE I REVOLUCIONARNA 1943. GODINA[1]

Dr Milan Mali

Vojni slom stare Jugoslavije bio je munjevit, a njene političke institucije izdale su još brže i raspale su se. Dugoročni planovi okupatora prema Jugoslaviji posebno su se ispoljili u odnosu na Vojvodinu: taktikom i administrativnim zahvatima nastojao je da iskoristi njen geografski položaj i nacionalnu složenost i da podrži stare ili otvori nove negativne tendencije u političkom pregrupisavanju buržoaskih slojeva, nastojeći da pridobije narodnosti, pri čemu je značajno uporište imao u globalnom neprijateljskom držanju prema Jugoslaviji dosta brojne nemačke narodnosne grupe. Teritorija Vojvodine je isparčana na tri „vlasti": Bačku je prigrabio Horti, Banat je formalno pripao Nedićevoj Srbiji, a Srem je ušao u sastav takozvane Nezavisne Države Hrvatske. U osnovi ove podele ležale su različite strategijske orijentacije okupatora, petokolonaša i kvislinga, odnosno jedinstvo centralnoosovinske dominacije i „domaće" kontrarevolucije, kao i nastojanje da se onemogući konsolidacija i zatvori perspektiva jedinstvenog jugoslovenskog revolucionarnog i narodnooslobodilačkog pokreta.

Imajući u vidu sve vo, može se shvatiti od kolikog je značaja bila činjenica što KPJ nije priznala okupaciju i parcelisanje Jugoslavije i što je, nastavljajući borbu, pozvala sve narode i narodnosti na opštenarodni ustanak polazeći od Jugoslavije kao državnog okvira. Specifična situacija u Vojvodini posebno je zahtevala da se pravilno shvati i oživotvori linija KPJ, što je bio i uslov da se politički i organizaciono ovlada događajima.[2]

Upravo sa ovog stanovišta posebno je značajna orijentacija vojvođanske partijske organizacije na jedinstvo Vojvodine i na njen jugoslovenski tret-

[1] Osnovu ovog rada čini referat koji je autor imao na savetovanju *Vojvodina u 1943. godini* u Novom Sadu 7, 8. i 9. decembra 1978. godine.

[2] Jovan Veselinov Žarko, *Svi smo mi jedna partija*, Novi Sad 1971, 13.

man, tj. shvatanje da bez Jugoslavije nema Vojvodine i obrnuto.[3] Prvi proglas Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu od juna 1941. godine u punoj meri izražava odgovor na vojvođansku situaciju i u duhu ukupne linije KPJ poziva na jedinstvo naroda i narodnosti Vojvodine, proleterski internacionalizam i zajedničku borbu.[4]

Takva orijentacija bila je i ostala u srži strategije NOB-a i naše revolucije. Njeno ostvarivanje bilo je od samog početka jugoslovensko pitanje, uslov razmaha NOB-a u Vojvodini i oživotvorenja ciljeva revolucije. U takvoj strategiji oživljene su, potvrđene i dobile u značaju i orijentacije KPJ o posebnom položaju Vojvodine u budućoj federaciji, koje je ona izgradila u godinama pred rat kao bitnu komponentu titovske strategije revolucionarne borbe. Već se na samom početku pokazalo da opredeljenje za autonomiju Vojvodine proističe iz uslova i karaktera NOB-a i revolucije u Jugoslaviji i izražava suštinske istorijske interese njenih naroda i narodnosti. Samo sa jasnim ciljevima socijalnog i nacionalnog oslobođenja radne mase su se mogle konstituisati u revolucionarni subjekt borbe i prevrata. A oružana borba, vojne pobede i konstituisanje masa svih naroda i narodnosti u revolucionarni subjekt, što će uključiti i sve širu političku i društvenu institucionalizaciju celokupnog revolucionarnog procesa, jesu kontekst u kome je koncept autonomije dobio svoj značaj i funkciju. Autonomija je davala integritet težnjama, uspesima i promenama. „Samo naši uspesi omogućili su nam da se dostojno učvrstimo u tokovima revolucije, kao deo jugoslovenskih reovlucionarnih snaga, sa posebnim iskustvom od opšteg značaja."[5] Činjenica da su u Vojvodini pronađeni oblici i sadržaji narodnooslobodilačke borbe, koje će Josip Broz Tito docnije na poznat način visoko oceniti, presudno su uticali na stvaranje pretpostavki i društveno-političke klime nastajanja nove vlasti i političke institucionalizacije revolucije, čiji je bazični politički izraz i autonomija Vojvodine.

U Vojvodini je, slično kao i u drugim krajevima naše zemlje, pod rukovodstvom KPJ i na njenoj političkoj platformi, došlo do srastanja revolucionarnog radničkog pokreta sa nacionalnooslobodilačkim težnjama seljaštva i drugih radnih slojeva, što je omogućilo stvaranje jedinstvenog i opšteg vojnopolitičkog pokreta, antifašističkog i oslobodilačkog po svom društvenom opredeljenju, a revolucionarnog po svom karakteru. Zaoštravanje socijalnih, političkih i nacionalnih protivrečnosti teralo je radne i eksploatisane mase da traže izlaz i u vreme kada su ih buržoaske partije, zbog svog kapitulanstva i izdajstva, potpuno ostavile na cedilu i kada je jedinu realnu prespektivu pružala KPJ.

Kroz narodnofrontovsku koncepciju oslobodilačke borbe i masovne političke organizacije mase u Vojvodini postale su organizovane kao samostalna politička snaga pod vođstvom KPJ. To je presudno uticalo na njihovo konstituisanje u odlučujući revolucionarni subjekt, što je sa svakom etapom revolucije i vojnim pobedama dobijalo i određeni politički i institucionalni

[3] Dr Josip Mirnić, Diskusija na savetovanju *Vojvodina u 1943. godini.*

[4] *Proglas Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu narodima Vojvodine za* stvaranje jedinstva svih naroda Vojvodine u borbi protiv okupatora i njegovih pomagača. — *Autonomija Vojvodine*, Novi Sad 1976, 253.

[5] Jovan Veselinov Žarko, *Povodom tridesetogodišnjice osnivanja Prvog fruškogorskog partizanskog odreda*, Savremenost, 6/1976, 23.

izraz, u čemu je bilo izraženo i stvaralaštvo tih masa. Pri tome, radnička klasa i njeni istorijski interesi postajali su centar političkog okupljanja, socijalnog grupisanja i akcionog mobilisanja svih raspoloživih potencijala društva.

„Izgradnja stavova o položaju Vojvodine zasnovanih na partijskom i Titovom idejno-političkom opredeljenju o federativnom uređenju buduće države, bila je okosnica političke linije, izražavala je istorijski, ekonomsko-socijalni i politički interes naroda i narodnosti i politički sadržaj revolucionarnih promena. Autonomija je stvorena u revoluciji, na osnovama na kojima je nastala i nova država i suštinski proizilazi iz interesa jugoslovenskih naroda i narodnosti."[6] Autonomija Vojvodine bila je principijelno pitanje na kome se razrađivala linija Partije i njeno akciono jedinstvo, sposobnost da u spletu zatečenih istorijskih, ekonomsko-socijalnih, političkih i kulturnih okvira organizuje revolucionarni proces, otvori mu perspektivu i ulije snagu. Pored ostalog, to je bilo odlučujuće i za borbu protiv oportunističkih i desničarskih elemenata, frakcionaša i sektaša u sopstvenim redovima, koja je tako odlučno povedena po dolasku Josipa Broza Tita na čelo KPJ i koja se tako snažno osetila u Vojvodini od 1938. godine sa obnovom partijske organizacije.

Autonomija nije bila samo političko rešenje za narode i narodnosti Vojvodine, već je nastajala kao politička i organizaciona karakteristika ukupnog revolucionarnog procesa — formiranja i razvoja nove odborske vlasti, vojnih formacija, političkih i društvenih organa. Svest o budućem položaju Vojvodine jačala je platformu borbe, i sa socijalnog stanovišta — uključivanjem radnika, seljaka i napredne demokratske inteligencije, i sa nacionalnog gledišta — uključivanjem svih naroda i narodnosti. Zato autonomija nije proizašla samo iz koncepta rukovodećih organa revolucije, već je bila u revolucionarno-demokratskom opredeljenju naroda i boraca. Partija je od samog početka udahnula u narod svest o povezanosti borbe za socijalno i nacionalno oslobođenje sa političkom institucionalizacijom revolucije, svest o tome da su svakoj revoluciji imanentni određeni politički i državni oblici bez kojih ona ne može sačuvati pobedu, niti obezbediti perspektivu.

Ovakva orijentacija izražavala je Titovu liniju revolucije. „Riječ narodnooslobodilačka borba — bila bi samo jedna fraza, pa čak i prevara, kada ona ne bi, osim opšteg jugoslovenskog smisla, imala i nacionalni smisao za svaki narod posebice, tj. kada ona ne bi, osim oslobođenja Jugoslavije, značila u isto vrijeme i oslobođenje Hrvata, Slovenaca, Srba, Makedonaca, Arnauta, Muslimana itd., kada narodnooslobodilačka borba ne bi imala tu sadržinu da zaista nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo ovim narodima Jugoslavije."[7] Narodi i narodnosti Vojvodine bili su duboko svesni da će pitanje položaja Vojvodine u novoj demokratskoj državi i dobijanje autonomije „rešavati samo narod, a to pravo svaki narod stiče, s puškom u ruci, u ovoj današnjoj

[6] Dušan Alimpić, *O revolucionarnom delu druga Tita*, referat na svečanoj sednici Pokrajinskog komiteta SKV, 30. septembra 1977. godine.

[7] Josip Broz Tito, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe.* — J. B. T., *Izbor iz dela, Nacionalno pitanje i revolucija.* Svjetlost, Sarajevo i drugi, Beograd 1977/64.

narodnooslobodilačkoj borbi",[8] i borili su se da često dočekaju ostvarenje ovih Titovih reči. Godine 1944. to je i vrlo snažno izrazio Jovan Popović: „Nije dovoljno samo smatrati da će Vojvodina — po završetku rata — »dobiti« svoju autonomiju. U ovom oslobodilačkom ratu protiv fašizma narodi ništa neće dobiti odozgo, nego u praksi borbe za slobodu samo određuju svoju sudbinu. Autonomija nije neki program budućnosti još manje neki »dekret« viših organa narodne vlasti, nego tekovina narodnooslobodilačke borbe, koja pojačanom borbom i razvijanjem organa demokratske narodne vlasti treba da dobije svoju konačnu stvarnost."[9]

Takva orijentacija, koja je u suštini izražavala stvaralački duh Partije, tokom celog rata doprinosila je da se produbljuje uloga Vojvodine u jedinstvenoj borbi naroda i narodnosti Jugoslavije. Zato je oslanjanjem na svoje specifičnosti borba u Vojvodini jačala i svoj opštejugoslovenski karakter. Specifičnosti su se i saznavale u razradi generalne linije Partije, one su bile izraz autentičnosti uslova u kojima se linija primenjivala.

Doslednost u revolucionarnoj liniji KPJ, njena stvaralačka primena uz uvažavanje specifičnosti Vojvodine, uključujući i razvojne karakteristike NOB-a, omogućile su partijskoj organizaciji u Vojvodini, posebno od obnavljanja Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu sa sekretarom Jovanom Veselinovim Žarkom, da u svojim saznanjima i orijentacijama ide stalno napred i da autonomiju izgrađuje i ugrađuje kao programski i praktičan izraz dinamike i revolucionarnog radikalizma društvenog prevrata. U uslovima nedovoljnih veza sa centralnim rukovodstvom, kreativan pristup u davanju odgovora na brojna pitanja koja je specifična situacija nametala, sve je više ukazivao na originernost i originalnost borbe i revolucije u Vojvodini.

Naročito je u vezi sa izgradnjom nove narodne vlasti sačuvana dinamičnost inicijative, a orijentacija na autonomiju Vojvodine i svest o tome od samog početka bila je bitna komponenta političko-propagandne i vojno-organizacione delatnosti, što u određenoj meri pokazuju Pećinačko i Sasko partijsko savetovanje 1941. i 1942. godine. U uobličavanju autonomije Vojvodine od velikog značaja bila je razrada koncepta i metoda jedinstvenog rukovođenja borbom u Pokrajini i unošenje u razvoj pokreta svih elemenata koji su mu davali puna revolucionarna obeležja.[10]

Članak Edvarda Kardelja *Narodnooslobodilački odbori moraju postati istinski prtvremeni nosioci narodne vlasti,*[11] napisan u Užicu 1941, kao opšte direktivno uputstvo za konstituisanje organa nove narodne vlasti, vršilo je veliki uticaj na obrazovanje i fizionomiju narodnooslobodilačkih odbora u

[8] *Isto*, 67.

[9] *Slobodna Vojvodina*, III/1944, br. 18, 12. avgust 1944.

[10] O ovim pitanjima bilo je reči na sastanku koji je 10. jula 1973. godine organizovala redakcija »Savremenost« u povodu priprema broja posvećenog 30-godišnjici konstituisanja autonomije Vojvodine, a ova stanovišta jasno su izražena i u osnovnom materijalu pripremljenom za ovaj razgovor čiji je autor Ljubiša Stankov, (vidi stenografske beleške, dokumentacija »Savremenosti«). Ova svoja stanovišta Stankov je javno izložio i razvio i na okruglom stolu koji je organizovao Odbor za proslavu Titovih i naših jubileja Univerzitetskog komiteta Saveza komunista Vojvodine u Novom Sadu, 10. januara 1978. god. sa temom *Autonomija Vojvodine.*

[11] Edvard Kardelj, *Izbor iz dela*, III, IC Komunist, Beograd 1979, 7—9.

Vojvodini. Još 1941. godine postojala je jaka orijentacija da se antifašistički narodnooslobodilački pkret organizaciono učvršćuje stvaranjem narodnooslobodilačkih odbora Srba i antifašističkih odbora Mađara Nemaca, Rumuna, Slovaka itd. Direktiva je bila da se ovi odbori međusobno povežu tako da se stvori čitava mreža gradskih (kvartovskih, fabričkih, omladinskih, seoskih itd.) odbora.[12] Tako se prelazilo u više oblike institucionalizacije, koji su, čim je to situacija zahtevala i dozvoljavala, dobijali i dimenzije vlasti. To je davalo širinu i dubinu narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji i taj proces se stalno izražavao u sve višim oblicima političke institucionalizacije. Bez toga ne bi ni bila realna orijentacija na autonomiju Vojvodine, niti bi se ona mogla ostvariti. NOO su imali posebno naglašen političko-reprezentativni karakter i ujedinjujuću funkciju, oni su bili organi oslobodilačke borbe i političkog jedinstva naroda, izrastali su u centralnu instituciju novih političkih odnosa i okosnicu celog sistema revolucionarno-demokratske diktature u nastajanju. Zato oni razrađuju i zaokružuju izgradnju autonomnog i samoupravnog položaja Vojvodine.

Uspešan opšti tok narodnooslobodilačke borbe, izražen u borbenim uspesima i izgrađivanje nove revolucionarno-demokratske vlasti, na temelju savetovanja u Stolicama (oktobra 1941.) i Fočanskih propisa (početak februara 1942.), dali su smer i osnovu za pretvaranje ideje autonomije u društveno-politički oblik u okviru nastajanja nove narodne vlasti i jugoslovenske države i u stepenu dokle je taj proces u pojedinim etapama u celini i u Vojvodini posebno dosezao. Zato što je opšti tok revolucionarne smene vlasti dobio tako izražajnu snagu i jake korene u narodu kao novom nosiocu suvereniteta, koji je to sve više i stvarno postajao, autonomija je mogla da se ostvaruje kao jedan od oblika i sadržaja borbe za jugoslovenski federalizam i novu državu.

U februaru 1942. godine štampana je brošura N a c i o n a l n o p i t a n j e, u kojoj se podvlači da se „radnička klasa i njena partija zalažu za najbolje rešenje vojvođanskog pitanja — za autonomiju Vojvodine".[13] Duh i kriterijum celovitosti i jedinstva procesa u Vojvodini stalno su prisutni. Godine 1943. istican je poziv: »Stvarajmo narodnooslobodilačke odbore svugde gde ih još nema!",[14] a 1944: „Usavršavajmo naše narodnooslobodilačke odbore!",[15] što je, takođe, bilo na liniji celovitosti teritorije i jačanja društveno-političke baze autonomije Vojvodine. Promena odnosa političkih snaga u korist revolucije i dinamika izrastanja novih političkih institucija revolucionarno-demokratskog sistema vlasti radničke klase i radnog seljaštva socijalno i politički opredeljivalo je nastanak autonomije. Autonomija je bila okvir u kome se ovaj proces zaokruživao i obezbeđivao svoje mesto u jedinstvenoj jugoslavenskoj socijalističkoj revoluciji i novoj državi. Različite okolnosti i intenzitet u razvoju revolucije u Jugoslaviji kao celini i u pojedinim delovima uticali su na pojedinačnu i zajedničku spoznaju o autonomiji, samostalnosti i

---

[12] Cirkular Okružnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije (za južni Banat) od 14. novembra 1941. Ljubica Vasilić, *Okružni komitet KPJ za Vojvodinu 1941—1943*, Novi Sad—Srem. Karlovci 1975, 21—27.

[13] *Istorija Saveza komunista Vojvodine* (studijski projekt), Novi Sad 1976, 85.

[14] *Slobodna Vojvodina*, II/1943, broj 5—6.

[15] *Slobodna Vojvodina*, III/1944, broj 10.

celovitosti pojedinih delova i o odnosima u celini. Originerni proces u Vojvodini bio je u ovom smislu za nju odlučujući, javljao se kao istinska društveno-politička osnovica buduće autonomije i doprinosio je da svakodnevno raste spoznaja izvan Vojvodine o neophodnosti stvaranja njene autonomije u okviru vizije i uređenja buduće države, odnosno države koja je nastajala.

Obnovljeni Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu od samog početka u središte svoje idejno-političke inicijative, strateško-taktičke orijentacije i operativnog delovanja stavlja i pitanje autonomije Vojvodine, stvarajući i načelne i praktične pretpostavke da se orijentacija KPJ i najvišeg rukovodstva ustanka i revolucije, u vezi sa političkim preokretom i uređenjem buduće države, široko zasnuje u Vojvodini i izrazi u autonomnim, što je značilo originernim, celovitim, i u odnosu na Jugoslaviju posebnim oblicima i sadržajima institucionalizacije revolucionarnog procesa. Naročito je u tom pogledu značajno pismo Jovana Veselinova Žarka u kome ističe da „naša Partija stoji na stanovištu da Vojvodina, u koju ulaze Srem, Banat, Bačka i Baranja, čini jednu celinu, s obzirom na svoju mnogonacionalnu strukturu. Svi problemi koji interesuju sve narode Vojvodine mogu se rešiti zajedničkom saradnjom ovih naroda i davanjem Vojvodini autonomije... Od definitivnog rešenja ovog pitanja zavisi i rešenje mnogih drugih pitanja. Tako, na primer, ako se u Vojvodini mora raditi isto kao i u drugim pokrajinama, u Bosni, na primer, onda se i za Vojvodinu moraju formirati jedinstvene narodnooslobodilačke organizacije — AVNOJ, USAOJ, AFŽ, a kasnije i pitanje glavnog štaba za Vojvodinu".[16] Isti stav potvrđen je i docnije u pismu Centralnom komitetu KPJ: „Mi smatramo da i Vojvodina, kao i ostale naše pokrajine, treba da ima svoje veće."[17] Na toj liniji Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu daje inicijativu da se raščisti pitanje Srema i razgraniće Hrvatska i Vojvodina kako bi se stvorile pretpostavke za političku institucionalizaciju Pokrajine kao celine i za funkcionisanje novih organa. S tim u vezi u pismu Centralnom komitetu KPJ ističe se: „Srem je sastavni deo Vojvodine i u našoj propagandi za autonomiju Vojvodine naša Partija je uvek to isticala."[18]

Naročito je pokrajinska štampa odigrala značajnu ulogu u razradi orijentacije na autonomiju Vojvodine i u socijalizaciji ove ideje. Po dolasku u Frušku goru, odnosno u Vojvodinu, Jovan Popović piše svoj pozdrav, koji je pod naslovom *Vojvodina na domaku slobode* objavljen 1943. godine u *Slobodnoj Vojvodini* (5—6). U njemu kaže: „Srem, Banat i Bačka ponovo su povezani sudbinskom vezom u jedno neraskidivo jedinstvo. I geografski, i po političkom položaju u okviru Austro-Ugarske, te velike tamnice naroda, Srem, Banat i Bačka predstavljali su borbenu celinu stvorenu u borbi protiv beč-

[16] *Pismo Jovana Veselinova Žarka, sekretara privremenog Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu, Povereništvu CK KPH za Slavoniju i Srem* o tumačenju direktiva CK KPJ o obnovi PK KPJ za Vojvodinu i odnosu OK KPJ za Srem u tom PK. — *Autonomija Vojvodine*, 267.

[17] *Pismo Jovana Veselinova, sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu, Centralnom komitetu KPJ*, u kome predlaže stvaranje antifašističkog veća Vojvodine. — *Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941—1945*, Novi Sad—Srem. Karlovci 1971, 156.

[18] *Pismo Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu Centralnom komitetu KPJ*, o obnovi Pokrajinskog komiteta i razgraničenja između Hrvatske i Vojvodine i o situaciji po okruzima. — *Autonomija Vojvodine*, 270.

kog apsolutizma i nasilne mađarizacije iz Pešte. U toj borbi Vojvodina je izvojevala svoje tekovine, stekla istorijske tradicije, u njoj se politički kalila, kroz nju je kulturno jačala i uzdizala se u slobodarskom duhu ... A i veštačka tvorevina versajskog imperijalističkog mira, prćija velikosrpske reakcije — Jugoslavija — razbila je istorijski stvarnu celinu Vojvodine. Vojvodina je snosila veliki deo tereta za održavanje glomaznog, nenarodnog činovničkog i vojničkog aparata Jugoslavije za interese malog broja velikosrpskih industrijalaca, bankara i špekulanata, a sama je bila potisnuta, zanemarena, uskraćivana u državnom i javnom životu ... Srem, Banat i Bačka nalaze se pod različitim, osobenim uslovima. Međutim, njihova je sudbina ista, njihov put je isti, isti im je neprijatelj, isti im je cilj. Slobodna Vojvodina može se ostvariti samo zajedničkom borbom svih rodoljubivih i slobodoljubivih snaga ... Nacionalno i društveno najsloženija pokrajina Jugoslavije, Vojvodina može steći slobodu, autonomiju i harmoničan život jedino kroz ovu borbu. A ova borba garantuje stvarnu slobodu, autonomiju, nesmetan politički i kulturni razvitak Vojvodine ..."[19] Članci Jovana Popovića o autonomiji Vojvodine „imaju veliki značaj kao stvaralačka primena nacionalne politike naše Partije i konkretizacije Titove ideje bratstva i jedinstva i ravnopravnosti u ovom delu naše zemlje. U tim člancima on je jedan od onih koji su sintetizovali stavove vojvođanske partijske organizacije pre rata i, izražavajući liniju narodnooslobodilačkog pokreta u Vojvodini, doprinosili jasnoći naših pogleda, opredeljenja i politike o autonomiji, njihovom ostvarivanju u odlučujućoj fazi istorijskog razvoja, kada su se postavljale osnove položaja Vojvodine u novoj Jugoslaviji."[20] Naravno, moramo imati u vidu da „u razradi ideje buduće autonomije Jovan Popović nije mogao da ide dalje od stepena razvijenosti našeg pokreta u celini ... U toku trajanja narodnooslobodilačke borbe nisu sva pitanja mogla u potpunosti da se sagledaju i obrade. Ali je bilo jasno da se narodi i narodnosti Vojvodine moraju izboriti za svoju autonomiju."[21]

Integrišući se tokom 1943. godine u jedinstvenu vojno-političku celinu, uz iskazivanje svih specifičnosti situacija u Sremu, Banatu i Bačkoj, Vojvodina je izgrađivala atribute svoje autonomnosti: svoj specifičan položaj u okviru konstitutivnih odnosa nove države i zajednice.

Autonomija je bila politička forma koja je otvarala perspektivu da se na trajne osnove, u duhu i uz afirmaciju principa na kojima su se uređivali odnosi u novoj državi stvaranoj u ognju rata i revolucije, postavi povezivanje naroda i narodnosti Vojvodine sa svima drugim narodima i narodnostima i njihovim politički konstitu'sanim celinama. Autonomija Vojvodine već je u svom nastajanju svedočila da se nova država i zajednica stvaraju putem uvažavanje specifičnosti — istorijskih, ekonomsko-socijalnih, političkih, kulturnih i revolucionarnih (nastalih u borbi). Pravo naroda na samoopredeljenje, sa kojom devizom je KPJ ušla u oružanu revoluciju, materijalizuje se kroz ujedinjenje u kome su stvarane nacionalne države i posebno politički sankcionisane istorijske i revolucijom stvorene celine, a u isto vreme i nova državna zajednica, čime se vršila revolucionarna promena osnova na kojima

[19] Jovan Popović, *Teme revolucije*, Novi Sad 1975, 123—125.

[20] Dušan Popović, *Živo delo Jovana Popovića*. — D. P., *Kultura od otuđenosti do života*, Novi Sad 1978, 257.

[21] Stanka Veselinov, *Jovan Popović — pesnik-revolucionar*, predgovor knjige: Jovan Popović, *Teme revolucije*, 27—29.

je počivala Jugoslavija kao država i zajednica, a u nacionalno složenom okviru se otklanjaju opasnosti bilo kakve majorizacije i hegemonije. Taj proces je omogućio i zahtevao da se izraze istorijski već zasnovane tendencije u pogledu pojedinih pokrajina i nacionalnih teritorija, kao konstitutivnih osnova nove države i zajednice, kojem okviru je od samog početka pripadala i Vojvodina. Na tim osnovama i u tom procesu nastajala je njena autonomija i samo je tako mogla biti stvorena kao rešenje koje spaja zahteve za socijalnim i nacionalnim oslobođenjem njenih naroda i narodnosti na liniji revolucionarne borbe, koja je pod vođstvom KPJ vođena još pre rata, sa jedinstvenim interesima jugoslovenske socijalističke revolucije izraženim u novoj federativnoj državi i bratskoj zajednici. Zato je autonomija proizvod i interes revolucije jedinstvenih naroda i narodnosti Jugoslavije, fundamentalno rešenje njene političke institucionalizacije.

Upravo je izgradnja koncepcije autonomije snažno odražavala nacionalni kontekst Vojvodine. Nastavljajući politiku Šeste pokrajinske konferencije KPJ (septembra 1940.), *Slobodna Vojvodina* 1943. piše da se Vojvodina ne može konstituisati po nacionalnom načelu, jer bi to bilo suprotno njenom biću. Iako Srbi predstavljaju relativnu većinu u odnosu na druge narode i narodnosti i mada su joj „dali najviše slobodarskih tradicija i najizrazitije obeležje", Vojvodina kao „višenacionalna nije mogla biti ni srpska, kao ni hrvatska, niti mađarska ili nemačka... Vojvodina može opstojati i prosperirati jedino kao slobodan, zajednički dom srpskog i hrvatskog naroda i njenih nacionalnih manjina."[22] I upravo „težeći da međunacionalne odnose postavi na zdravu osnovu, da razjasni zablude i da razbije pokušaje neprijatelja da huška narode jedne protiv drugih, list je strpljivo objašnjavao šta je šta. Ono što se dogodilo za vreme okupacije pretilo je da trajnije poremeti odnose među narodima i narodnostima, da za dve-tri godine pokida sve one niti zajedništva koje su na ovom tlu vekovima negovane. Komunistička partija Jugoslavije je svojom pravilnom nacionalnom politikom paralisala neprijateljske ujdurme i paklene planove — *Slobodna Vojvodina* je bila verni tumač te politike."[23] Na liniji rešavanja nacionalnog pitanja u celoj Jugoslaviji i u izgradnji organizacionih i političkih rešenja nove države, duh internacionalizma i autonomija Vojvodine ima veliki socijalni i politički značaj. Linija je bila: što šire uključivanje u zajedničku borbu protiv fašizma svih rodoljubivih elemenata. Upravo na ovoj liniji 1943. godine dolazi do odlučne diferencijacije među Hrvatima, kod kojih je taj proces dotle bio u zaostajanju.[24] *Slobodna Vojvodina* se posebno obraćala vojvođanskim Mađarima i Nemcima, jer su se fašisti, čineći nečuvene zločine protiv drugih naroda i narodnosti, pozivali na njih.

Za Vojvodinu je, dakle, posebno karakteristično:

a) kao istorijski konstituisana ekonomsko-socijalna, kulturna i mnogonacionalna sredina, njeno pitanje se ne rešava po nacionalno-teritorijalnom

---

[22] *Slobodna Vojvodina*, 5—6/1943. Vidi o tome Pušan Popov, *Partizanska štampa u Vojvodini*, Novi Sad 1975, 514.

[23] Dušan Popov, n. d., 514.

[24] Stevan Doronjski, *30 godina konstituisanja i razvoja autonomije Vojvodine*. — S. D., *Savez komunista Jugoslavije u akciji*, Novi Sad 1977, 245.

kriteriju (tj. tako da se svaka nacija ili nacionalna manjina posebno politički organizuje, kao što je to bio slučaj u oktobarskoj revoluciji i kao što je to delom do 1936. godine bilo fiksirano u programskim orijentacijama KPJ), već se osamostaljuje kao posebna ekonomsko-socijalna i mnogonacionalna sredina u kojoj se revolucionarni procesi specifično razvijaju i politički je izražavaju;

b) takozvani „manjinski problem" se ne rešava kao poseban društveno-politički problem, već u sklopu celokupnog nacionalnog pitanja kroz revoluciju u Jugoslaviji, kao opštejugoslovensko pitanje i bitan izraz internacionalizma. Ovaj internacionalizam vuče korene iz predratnog perioda.

Socijalni i nacionalni program revolucije ujedinio je sve narode i narodnosti. Međutim, treba uočiti određene razlike u pogledu političkog položaja prema okupatorskoj vlasti nemačke narodnosne grupe. Već posle 1933. godine brojna nemačka nacionalna grupa (343 hiljade), zahvaćena histerijom nacionalsocijalizma i vizijom svetskog gospodstva Trećeg Rajha, toliko se osamostalila, da je, uz pomoć zvaničnih jugoslovenskih vladajućih krugova, docnije sebi obezbedila izvesnu „eksteritorijalnost" i u pripremama i u toku rata delovala kao peta kolona.[25] Posle okupacije, u krajevima pod neposrednom nemačkom vlašću i u NDH, jugoslovenski Nemci su se konstituisali u nemačke narodnosne grupe sa javnopravnim ovlašćenjima. U toku NOB-a i revolucije došlo je, zbog njihovog zločinačkog i izdajničkog držanja, do dubokog razlaza Nemaca (uključujući i Nemce u Bačkoj) i njihovih dojučerašnjih sugrađana, što je Nemcima, posle dugogodišnjeg življenja onemogućilo dalji opstanak u zajedničkoj državnoj zajednici.[26] Godine 1944, na osnovu odluka Predsedništva AVNOJ-a, oduzeta je imovina lica nemačke narodnosti, izuzev onih koji su sarađivali sa NOP-om.[27]

Novo pokrajinsko partijsko rukovodstvo zauzelo je orijentaciju da što pre osposobi Pokrajinski narodnooslobodilački odbor kako bi rukovodio organima narodne vlasti, koji su značajno ojačali u celoj Vojvodini, „sa perspektivom da preraste u vrhovni organ narodne vlasti autonomne pokrajine".[28] Treba istaći da su članovi Pokrajinskog komiteta u Novom Sadu, još oktobra 1942. godine odlučili da osnuju pokrajinski NOO za Vojvodinu.[29] U delu istraživanja, pa i u *Izveštaju o dosadašnjem radu i razvoju narodnooslobodilačkih odbora u Vojvodini,*[30] navodi se oktobra 1942. godine kao datum formiranja PNOO, što bi u tom slučaju značilo da je 1943. godine obnovljen. Pojedini autori i sa velikom istraživačkom reputacijom utvrđuju da je PNOO obrazovan 1942. godine.[31] Nesumnjivo je da se još 1942. godine radilo o „pokušaju objektivizacije jedne željene situacije", što svedoči i „o orijentaciji političkog rukovodstva za izgradnju vojvođanske autonomije."[32] Činjenica je da

---

[25] Jovan Veselinov Žarko, *Svi smo mi jedna partija*, 25.
[26] Josip Mirnić *Nemci u Bačkoj u drugom svetskom ratu*, Novi Sad 1974.
[27] Prof. dr Aleksandar Fira, *Ustavno pravo*, Beograd 1977, 95.
[28] Jovan Veselinov Žarko, n. d., 118.
[29] Vidi, isto, 117.
[30] Izveštaj koji je podnet Skupštini izaslanika naroda Vojvodine u Novom Sadu, 30. i 31. jula 1945.
[31] Dr Leon Geršković, *Istorijski razvoj društveno-političkog sistema Jugoslavije.* — I.. G., *Društveno-politički sistem SFRJ*, Radnička štampa, Beograd 1975, 89.
[32] *Istorija Saveza komunista Jugoslavije* (studijski projekt), 85—86.

se PNOO u obnavljanju zajedno sa Glavnim štabom NOV i POV, 22. avgusta 1943. proglasom obratio narodima i narodnostima Vojvodine,[33] i da je 22. oktobra 1943. izdao cirkularno pismo svima NO odborima u Vojvodini, te od tog momenta on realno deluje, tj. postoji.[34]

Ovaj organ se od prvog akta ponašao kao najviši organ nove vlasti u celoj Pokrajini, sa jasnom orijentacijom na autonomiju, ističući da u slobodnoj Jugoslaviji Vojvodina „ne može biti ništa drugo nego autonomna oblast" i „da PNOOV treba da rukovodi narodnooslobodilačkim odborima svih krajeva Vojvodine i da u određenom trenutku postane najviši upravni organ u toj autonomnoj oblasti".[35] Početkom 1944. godine ovaj organ je preimenovan u Glavni narodnooslobodilački odbor Vojvodine, čime je još više naglašen njegov pokrajinski karakter.

Glavni narodnooslobodilački odbor Vojvodine imao je obeležja najvišeg organa vlasti koja se rađala u toku revolucije, što se vidi i po organizaciji i po odlukama koje je donosio. On se direktno povezuje sa AVNOJ-em[36] i Nacionalnim komitetom i deluje u skladu s njihovim uputstvima i potrebama daljeg razvoja i sazrevanja narodnooslobodilačke borbe u Vojvodini i Jugoslaviji.[37] Konstituisanjem sudske autonomije, Glavni narodnooslobodilački odbor jasno pokazuje orijentaciju na puno uobličavanje autonomije Vojvodine i zato je opravdan naglasak da su njegova izgradnja, jačanje i širenje aktivnosti bili jedan od glavnih pokazatelja razvoja autonomije.[38]

Vojni elemenat stalno je održavao stepen razvijenosti ustanka i oslobodilačke borbe, imao širu društvenu funkciju i bio ventil prihvata i organizovanja borbeno i antifašistički raspoloženih masa. Stoga je i upotreba oružanih snaga odražavala društvenu i političku strategiju rasplamsavanja ustanka i narodnooslobodilačke borbe, povezivanja i integracije borbenog i ustaničkog prostora. To najbolje ilustruje prelazak boraca iz Banata u Srem i odlazak vojvođanskih partizanskih brigada u istočnu Bosnu.

Za procese u Vojvodini od presudnog je značaja bila činjenica što je vođa revolucije i vrhovni komandant Josip Broz Tito neposredno usmeravao razvoj vojnog i političkog elementa.

Posle sastanka Operativnog štaba za Vojvodinu sa Vrhovnim štabom u istočnoj Bosni (jun 1943. godine), Josip Broz Tito donosi odluku da se Operativni štab preimenuje u Glavni štab NOV i PO za Vojvodinu, što je bilo od bitnog značaja za dalji proces uobličavanja društveno-političke sadržine one celine koja je u revoluciji nastajala u Vojvodini. Ovakva orijentacija, uključujući i stvaranje i delovanje vojvođanskih brigada, dala je bitno obeležje nastanku autonomije, jer su u njenu fizionomiju ugrađeni rezultati i karakter revolucionarne borbe. Ovu društvenu dimenziju oružanih formacija vrlo snažno ilustruje naziv *vojvođanske brigade*. „Naše prve brigade, nastale iz

---

[33] *Autonomija Vojvodine*, 277—280.

[34] Jovan Veselinov Žarko, *Svi smo mi jedna partija*, 118.

[35] *Proglas Pokrajinskog narodnooslobodilačkog odbora Vojvodine*. — *Autonomija Vojvodine*, 285.

[36] GNOO je o svom osnivanju 12. marta 1944. izvestio AVNOJ.

[37] Živan Šljukić, *Konstituisanje autonomije Vojvodine*, Savremenost 1/1976, 86.

[38] Jelena Popov, *Glavni narodooslobodilački odbor Vojvodine* 1943—1945, Istraživanja, III, Novi Sad 1974, 417.

sremskih bataljona i odreda, nisu slučajno dobile naziv vojvođanske. Niko ne bi mogao prigovoriti da su se zvale i sremske, jer su mnoge brigade u drugim krajevima Jugoslavije nosile naziv užeg regiona. Nazivom vojvođanske htelo se jasno reći da oružane snage u našoj Pokrajini, bez obzira na kraj u kome su nastale i na njihov nacionalni sastav, moraju da imaju opštevojvođanski karakter, jer su se, boreći se za potrebe opštih jugoslovenskih ciljeva narodnooslobodilačke borbe i revolucije, istovremeno borile i za stvaranje uslova za zajednički život naroda i narodnosti Vojvodine u autonomnoj pokrajini. Koliko je odluka o nazivu brigada i politički i vojnički bila ispravna, najbolje su potvrdili sama borba i njeni rezultati."[39]

Dakle, do jeseni 1943 godine uobličava se celokupni institucionalni mehanizam pokrajinske autonomije: obnavljaju se Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu, Pokrajinski narodnooslobodilački odbor, Glavni štab NOV i POJ; stvaraju se Glavni odbor USAOV-a i Pokrajinski odbor AFŽ-a; obnavlja se izlaženje *Slobodne Vojvodine* dolazi do osnivanja prvih pet vojvođanskih brigada, još ranije se stvaraju slobodne teritorije i drugi elementi pune političko-teritorijalne i institucionalne izgrađenosti. Političko-predstavnički, vojni i društveno-politički organi pokrajinske autonomije i samouprave „konstituisani su unutrašnjim snagama vojvođanskog oslobodilačkog pokreta i to na doslednom predstavničkom principu".[40] Ovi organi će dobiti saglasnost i podršku vojno-političkog rukovodstva narodnooslobodilačke borbe naroda Jugoslavije, biće u neposrednoj vezi sa odgovarajućim organima i rukovodstvima jedinstvene jugoslovenske socijalističke revolucije i delovaće u skladu s njihovim uputstvima. Ni u jednom pogledu, osim određenih nominalnih obeležja, ovi organi pokrajinske autonomije ne razlikuju se od pojedinih zemaljskih rukovodstava, odnosno od federalnih jedinica u nastajanju.

Ovi zgusnuti događaji iz 1943. godine obeležavaju kvalitetan stepen u političkoj institucionalizaciji pokrajinske autonomije, koji je počeo ranije i trajao duže, što je inače karakteristika političkog procesa i u drugim konstitutivnim zajednicama nove države koja se rađala. Pokrajinski komitet KPJ, skojevsko i rukovodstvo USAOV-a i AFŽ-a, Pokrajinski narodnooslobodilački odbor i Glavni štab Vojvodine ostvaruju ulogu i zadatke organa vlasti i druge društvene i političke funkcije nove društveno-političke realnosti — autonomije Vojvodine. Zato Jovan Veselinov Žarko ističe da „kao bitnu i odlučujuću za dalji tok događaja treba smatrati činjenicu — što su se, u procesu same narodnooslobodilačke borbe, do zasedanja AVNOJ-a u Jajcu, već bile konstituisale vojvođanske oružane jedinice i novi, demokratski, vojvođanski organi vlasti na samom terenu. Praktično, kroz te organe, civilne i oružane — rukovođenje partijskom organizacijom neposredno vezanom za Centralni komitet KPJ i njemu odgovornom — buduća autonomna pokrajina Vojvodine već je de facto, postojala. Istorijski zaokret u životu naroda i narodnosti Vojvodine već je bio učinjen i bilo je samo pitanje vremena kada će se autonomija Vojvodine i formalno sankcionisati."[41] Partija, novi organi vlasti i vojni faktori sa svojom strukturom do nivoa Pokrajine kao celine, bili su nosioci

[39] Jovan Veselinov Žarko, *Borci vojvođanskih brigada u narodnooslobodilačkoj borbi i danas*, Savremenost 3/1973, 146.

[40] Stevan Doronjski, n. d., 124.

[41] Jovan Veselinov Žarko, *Svi smo mi jedna partija*, 25—27.

sveukupne društvene i političke akcije i oni će postepeno diferencirati i razviti funkcije Pokrajine kao političkog i društvenog subjekta, čime će autonomija dobiti širu osnovu i izraženije oblike.

U izučavanju nastanka autonomije Vojvodine, pa i posebno u vezi sa valorizacijom značaja revolucionarne 1943. godine, mogu se pokrenuti i pitanja koja kao teorijska i pravno-politička postavlja dr. Vojislav Simović u svojim istraživanjima.[42] Naime, može se postaviti pitanje da li nastanak autonomije može da se posmatra i u svetlu shvatanja da odluke AVNOJ-a nemaju konstitutivan već deklarativan značaj za stvaranje nove države, s obzirom da ta nova država nije nastala pravnim aktom, nego uspostavljanjem faktičke vlasti, koju su odluke AVNOJ-a samo deklarisale,[43] ili pak treba poći od drugog, suprotnog prilaza.[44]

Da li je za nastanak autonomije relavantna ova rasprava? U svakom slučaju interesantna je i može da baci određeno svetlo na složenost i dijalektiku nastanka autonomije Vojvodine. Ostavljajući po strani sva inače interesantna pitanja u koja odvodi ova rasprava, nama izgleda da se ne može sporiti konstitutivni značaj formiranja rukovodstva i organa za pokrajinu kao celinu u političkoj institucionalizaciji autonomije Vojvodine i to iz dva osnovna razloga. Prvo, nastajanje pokrajinskih organa je i faktičko pitanje, dakle, ne protivreči tezi o konstitutivnosti faktičke vlasti u nastanku države, odnosno njenih bazičnih političkih oblika. Drugo, konstituisanje ovih organa unosi nov kvalitet, a faktičkoj odborskoj vlasti daje novu snagu i sadržaj; razvoj odborske vlasti konstituisanjem i delovanjem pokrajinskog narodnooslobodilačkog odbora i njegovim odlukama, dobija autonomnu pokrajinsku dimenziju.

Obrazovanje organa autonomije ima, dakle, konstitutivno značenje. Pokrajinska institucionalizacija koja je nosila nazive „pokrajinski" i „glavni" na liniji političke koncepcije autonomije Vojvodine, izražavala je svoj specifičan odnos prema celini u toku stvaranja nove države i federacije i predstavlja i sama jedan od bitnih oblika ovog procesa. Po samom činu stvaranja i delovanja odborske vlasti moglo bi se zaključiti da je autonomija nastala i ranije, jer su faktički svi organi nove vlasti bili na liniji političke koncepcije o autonomiji Vojvodine, koja je bila stalno prisutna i značila podsticajni i usmeravajući činilac. Ali, objedinjavanje ovog procesa i njegova institucionalizacija na nivou Pokrajine i politička kvalifikacija kao autonomnih imala je suštinsko značenje ne samo zbog prelaska određenog kvantiteta u kvalitet u Vojvodini, već i s obzirom na način kako je nastajala nova država i federacija kao celina. Preko političke institucionalizacije autonomije Vojvodine revolucionarni proces u Pokrajini, sa celokupnim bogatstvom svojih oblika i sadržaja, uključuje se ne samo načelno — po svom klasnom i političkom smislu, već konkretno i praktično — svojom organizacijom i političkim izrazom, u izgradnju i funkcionisanje nove države i zajednice.

---

[42] Vidi: Dr Vojislav Simović, *AVNOJ — pravno-politička studija*, Kultura, Beograd 1958.

[43] Kako to misli dr Vojislav Simović, zatim dr Maks Šnuderl.

[44] Takav prilaz u teorijsko-pravnoj literaturi zastupaju, pa i polemički s prethodnim, dr Leo Geršković i dr Ferdo Čulinović.

Organi jedinstvene Vojvodine vršili su sa uspehom, u odnosu na Pokrajinu kao celinu, sve zadatke koji su se pred revolucijom nalazili, što je takođe potvrđivalo da je Vojvodina samostalni deo jedinstvene države i zajednice koja se stvarala i učvršćivala. Uhvativši žilav koren u borbi i organizovanju naroda, koncepcija autonomije razrađivana je kroz strategiju organa Pokrajine i delovanja vodećih učesnika revolucije, i to sve više konkretno — s obzirom na ono što je bilo najaktuelnije za datu fazu revolucije, što je doprinosilo da celina revolucionarnog procesa u Jugoslaviji već tada doživljava i prihvata Vojvodinu kao svoj samostalni i na poseban politički način rešen deo.

U analizi uzroka i toka nastanka autonomije Vojvodine mora se uočiti kontinuirana linija delovanja iz centra naše revolucije i NOB-a, odnosno CK KPJ i najviših i centralnih struktura nove države koja se stvarala. Politički proces u Vojvodini išao je u skladu sa linijom koju je izgrađivalo centralno rukovodstvo revolucije i NOB-a, pa je u ponečem nije ni dosezao. To pokazuje da institucionalna izgradnja autonomije Vojvodine po ugledu na federativnu jedinicu nije bilo opterećenje rukovodstva i organa u ovoj pokrajini, već se uvek polazilo od interesa njene revolucionarne borbe i afirmacije principa na kojima se izgrađuje nova država. Ako se u tom okviru procenjivalo da postojeći oblici mogu uspešno da vrše funkciju, nije se išlo na njihovu izmenu (tako se, na primer, nije formirao ZAVNOV).

U ovom kontekstu nezaobilazno je da se sagledaju odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a sa stanovišta konstituisanja autonomije Vojvodine. Iako pitanje njenog položaja nije rešeno u Jajcu, treba imati u vidu sledeće.

a) Može se jasno zaključiti da je i autonomija, kao oblik u kome se iskazuje originerna revolucionarna osnova federativnog sistema nove države, nastala u isto vreme kada i drugi konstitutivni elementi i činioci federacije. Kao motivacija da se na Drugom zasedanju AVNOJ-a ne odluči o autonomiji Vojvodine delovali su pre svega procene vodećih snaga revolucije o tome kako politički izraziti postignute globalne rezultate i obezbediti im perspektivu. „Odluke AVNOJ-a izražavale su jedinstvo Jugoslavije kao države, a na drugoj strani duh samostalnosti i suvereniteta. Rešenjima sadržanim u tim odlukama, branila se nezavisnost Jugoslavije, ali su ona sadržavala i određenu meru političke obazrivosti."[45] S tim u vezi, treba imati u vidu da, iako je na Drugom zasedanju AVNOJ-a osnovana jugoslovenska federacija, do kraja 1943. godine „nisu do kraja izvedeni oblici pojedinih federalnih jedinica vezani za njihove granice, trajni položaj pojedinih oblasti i struktura nekih članica saveza kao unitarnih ili složenih".[46] Očigledno je bilo zauzeto stanovište da Vojvodina ne bude federalna jedinica, jer je bio izgrađen stav o svima federalnim jedinicama, pa i o federalnoj BiH, koja se tokom niza godina u izgradnji platforme nove države tretirala zajedno sa Vojvodinom kao istorijska pokrajina, dok se pitanje autonomije otvorilo na širem i složenijem planu. Trebalo je sačekati da se prvo učvrste postojeća rešenja kao bazična, jer su davala dokaz o rezultatu revolucije i garanciju za njenu budu-

[45] Branko Petranović, *AVNOJ — revolucionarna smena vlasti*, Nolit, Beograd 1976, 214

[46] Isto, 216.

nost, pa da se, sa osloncem na to i kroz sam dalji tok borbe i revolucije, raščisti pitanje autonomija. Drugim zasedanjem AVNOJ-a su se stvarali uslovi da se ostvari stav Josipa Broza Tita još iz 1936. godine da narod u Vojvodini „ima pravo da se izjasni o svom odnosu u državnoj zajednici".[47]

b) Vojvodina je, posebno i zahtevom za obnovu jedinstvenog partijskog rukovodstva, bila predmet stalne brige CK KPJ, koji je u političkoj platformi revolucije u potpunosti polazio od već izgrađenog stanovišta o ovoj pokrajini kao celini, imajući u vidu i konsekvencu toga stanovišta u njenom posebnom polažaju.

Naime, iako je jugoslovenska federacija stvorena na Drugom zasedanju AVNOJ-a, mora se poći od toga da je činu njenog formalnog-pravnog konstituisanja prethodio dugotrajniji proces koji je potrajao sve do jeseni 1945. Federalne jedinice nisu ustanovljene isključivo na Drugom zasedanju AVNOJ-a, već su postojale i ranije, a na ovom zasedanju učestvovale su delegacije tih federalnih jedinica.[48] Na Drugom zasedanju AVNOJ-a, u izveštaju verifikacionog odbora, Vojvodina se iskazuje sa Hrvatskom, Bosnom i Hercegovinom, Srbijom, Crnom Gorom i Bokom i Slovenijom. Josip Broz Tito, navodeći u svome izveštaju Hrvatsku, Bosnu, i Hercegovinu, Sloveniju, spominje i Vojvodinu u vezi sa nečuvenim terorom posle kapitulacije, što nesumnjivo govori i o opštem političkom tretmanu Vojvodine. Proglas AVNOJ-a narodima Jugoslavije u određenom smislu pominje Vojvodinu ističući da su postignuta slavna dela „zbog kojih se ponose podjednako junačka i slobodoljubiva djeca Srbije i Hrvatske, Slovenije i Crne Gore, Bosne i Hercegovine i Makedonije, Vojvodine i Sandžaka".

U vreme održavanja Drugog zasedanja AVNOJ-a na istom osnovnom trendu i principijelno iz istog uzroka došlo je do konstituisanja pokrajinske autonomije i federalnih jedinica, uključujući i stepen političke svesti i usmerenosti propagande. Tako u oktobru 1943. godine Jovan Popović u *Našoj borbi* piše: „Jedino autonomna Vojvodina garantuje svim narodnostima slobodan nacionalni, politički i kulturni razvitak."[49] Taj osnovni trend razvoja je odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a garantovan i usmeren i Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu ga i posebno akcijom podržava.[50]

Dakle, jugoslovenska federacija se rađala u borbi za nezavisnost i punu afirmaciju svakog naroda i narodnosti, uz potpuno slobodnu i dobrovoljnu odluku da se udruže i stvore federaciju. Pri tome „u svakoj današnjoj republici i pokrajini vođen je oslobodilački rat u kome su učestvovale najšire mase pod rukovodstvom progresivnih revolucionarnih snaga".[51] Treba imati u vidu da se nastanak federalizma zasnivao na konsolidaciji narodne vlasti, kao osnovnoj tekovini socijalističke revolucije. „Pravno posmatrano, unutrašnje strukturiranje federacije, odnosno konstituisanje Jugoslavije u federaciju, nije išlo samo utvrđivanjem teritorija federalnih jedinica, nego i izrastanjem

[47] Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom III, Beograd, 1977, 33—34.
[48] Ivan Kristan, *Razvoj jugoslovenske federacije*, Socijalizam 6/1976, 953.
[49] *Autonomija Vojvodine*, 289.
[50] Vidi *Proglas Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu narodima Vojvodine*, o stvaranju Nacionalnog komiteta. — *Autonomija Vojvodine*, 291—293.
[51] Milentije Popović, *Karakter naše revolucije*. — M. P., *Od etatizma ka samoupravljanju*, Beograd 1970, 59.

najviših organa vlasti i uprave, koji su socijalno posmatrano rezultat socijalističke revolucije".[52] Na toj osnovi, u procesu konstituisanja nove države, Vojvodina se neposredno uključuje kao jedinica i to je imalo ogroman značaj.[53]

Autonomija je, dakle, stvorena u okviru logike nastanka i razvoja jugoslovenskog federalizma, kao instrumenta težnji svih jugoslovenskih naroda i narodnosti za zajedničkim životom, ali i za punom nacionalnom afirmacijom, i koji je istorijsku realizaciju ovog cilja tražio i nalazio kroz „prirodan razvoj potencija koje su u regiji, u socijalnoj skupini, trajno istorijski postojale".[54] U docnijoj orijentaciji vodećih organa revolucije i u otklanjanju dilema da li i kakva autonomija, od presudnog je značaja bila revolucionarna borba i politička institucionalizacija na prostoru same Pokrajine.

c) Duh i sadržina Odluka i posebno apostrofiranje nacionalnih manjina produbljavala je platformu na kojoj će se izgraditi konačno opredeljenje o autonomiji.

d) Nije odlučeno da Vojvodina bude deo određene federalne jedinice u stvaranju (u autonomnom statusu kao izrazu posebnosti i originernosti), iako je o tome bilo reči,[55] što, takođe, izražava doslednost dotadašnjim stavovima o načinu rešavanja vojvođanskog pitanja, jer se računalo sa rešenjem u okviru federativnog sistema.

Pažnju svakako zaslužuju i stanovišta da Vojvodina na Drugom zasedanju AVNOJ-a nije posebno pomenuta zbog toga što je cela Deklaracija bila načelnog karaktera, što nije definisan oblik federacije ni njena sadržina iz opreznosti da bi postavljanje pitanja Sandžaka, Kosova i Vojvodine involviralo teritorijalno razgraničenje (a u to vreme borbe za međunarodno priznanje Jugoslavije to je bilo vrlo osetljivo pitanje). Vodilo se računa zatim i o stepenu socijalizacije ideje narodnooslobodilačkog pokreta među nacionalnim manjinama i na Kosovu i u Vojvodini.[56] Pridajući značaj ovim stanovištima kojima se može ponešto i prigovoriti (teritorijalno razgraničenje u celini nije bilo postavljeno u to vreme, već su se zauzimala strateško-politička opredeljenja, revolucionarni proces među narodnostima u to vreme već dobija novu snagu i drugo), ipak nam izgleda da su prioritetnije činjenice i razlozi o kojima smo govorili.

Izgleda nam da se ne može mnogo izvući iz pitanja šta bi bilo da je vojvođanska delegacija uspela da dođe na Drugo zasedanje AVNOJ-a i kakva je uputstva imala,[57] ako je uopšte, naučno gledano, umesno postaviti ga. Naime, to jeste jedna objektivna okolnost, koja je možda uticala da se pitanje autonomije nije rešavalo konkretno,[58] ali treba imati u vidu da nije jedino vojvo-

---

[52] Aleksandar Fira, *Federalizam u našem društvenom sistemu.* — Treći program Radio-Beograda, leto 1970, 327.

[53] Vidi *diskusiju Jovana Veselinova na Sedmoj redovnoj sednici Privremene narodne skupštine. — Treće zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i zasedanje Privremene narodne skupštine.* Privremena narodna skupština DFJ, tenografske beleške, Beograd 1945, 199.

[54] Prof dr Aleksandar Fira, n. d., 327.

[55] Jovan Veselinov Žarko, *Svi smo mi jedna partija,* 35.

[56] Vidi: Dr Josip Mirnić, diskusija na savetovanju *Vojvodina u 1943 godini.*

[57] Vidi: Mr Ranko Končar, diskusija na savetovanju *Vojvodina u 1943. godini.*

[58] Vidi: Dr Ivan Jelić, diskusija na ovom savetovanju.

đanska delegacija nedostajala, pa se ipak odlučivalo i da se uopšte ni sa kojeg polazišta ne može dovoditi u pitanje jedinstvenost i integralnost odlučivanja na Drugom zasedanju AVNOJ-a, jer bi to značilo osporavati ga.

Poznata prepiska Centralnog komiteta KPJ i Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu uoči Drugog zasedanja AVNOJ-a o odlukama koje je trebalo doneti sasvim jasno pokazuje da je CK KPJ gledao na Vojvodinu kao na konstitutivni elemenat buduće jugoslovenske federacije i da je PK KPJ za Vojvodinu u odlukama AVNOJ-a o preuređenju zemlje na federativnom principu video i rešenje budućnosti Vojvodine.[59] Od samog početka izgradnje nove države mogućnost političko-teritorijalne autonomije najuže je povezano sa opredeljenjem za federativno uređenje. Upravo, autonomija je nastala u razradi karaktera i modela federalizma, kao instrumenat funkcionalne razrade i prilagođavanja federalizma istorijskoj i nacionalnoj situaciji iz koje je izrastao. U autonomiji federalizam valorizuje i sankcioniše istorijski identitet, nacionalnu složenost, posebno sa stanovišta velikog broja narodnosti, i dostignuti stepen društveno-političke institucionalizacije kroz revoluciju. Istina, Odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a samo je implicitno sankcionisana razvojna tendencija izgradnje političkog položaja Vojvodine, pre svega kroz političke kriterije i opšta opredeljenja, kao i činjenicom da ona nije bila „pokrivena" konkretnim rešenjima. Jer, iako je predstavljao volju naših naroda, AVNOJ je želeo da „konačnu odluku o celokupnom uređenju države ostavi slobodnoj volji naroda za čas kada se ona bude mogla izraziti", pa je Moša Pijade 6. avgusta 1945. godine mogao da utvrdi kako je „danas posle priključenja Autonomne Kosovsko-Metohijske oblasti i Autonomne Pokrajine Vojvodine federalnoj jedinici Srbiji, voljom stanovništva tih oblasti, dovršena u osnovnim crtama izgradnja Jugoslavije *na principima koje je postavilo naše Drugo zasedanje*" (podvukao M. M.).[60] U ovom slučaju volja naroda ima značenje samoopredeljenja u okviru revolucionarnog procesa nastanka i izgradnje jugoslovenske federacije.

[59] Vidi: Dr Josip Mirnić, *Vojvodina u sklopu narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Jugoslaviji 1943*, referat na savetovanju *Vojvodina u 1943. godini.*

[60] Moša Pijade, *Izabrani govori i članci 1941—1947*, Kultura, Beograd 1948, 43—44.

СОЗДАНИЕ АВТОНОМНОЙ ВОЕВОДИНЫ И РЕВОЛЮЦИОННЫЙ 1943. ГОД.

Р е з ю м е

В Воеводине, как и в других областях Югославии, под руководством КПЮ и с опорой на ее политическую платформу произошло объединение интересов рабочего класса, участвующего в революционном движении, с национально-освободительными стремлениями крестьянства и других слоев трудящегося населения, что сделало возможным создание единого и общего военно-политического движения, которое было антифашистским и освободительным по своей общественной направленности и революционным по своему характеру.

Принимая участие в создании народно-фронтовской концепции освободительной борьбы, а также в массовых политических организациях, народные массы Воеводины становятся более организованными как самостоятельная политическая сила, руководимая КПЮ. Это имело решающее значение на формирование масс как революционного субъекта, что на каждом этапе революции и военных побед приобретало определенные политические и общественные формы, в чем было выражено и творческое начало масс.

В течение 1943. года Воеводина, становясь единым военно-политическим целым, отражающим в то же время специфичность ситуации в каждом отдельном районе, — Среме, Банате и Бачке, — создавала атрибуты своей автономности, важнейшим из которых являлось ее специфическое положение в рамках конституционных отношений нового государства и общества.

Автономия была политической формой и общественным содержанием, открывающим перспективу с тем, чтобы на прочной основе и в духе подтверждения принципов, на которых строились отношения в новом государстве, рождавшемся в огне войны и революции устанавливалась связь между народами и народностями Воеводины и другими народами и народностями Югославии с их политически сформировавшимися объединениями. Автономия Воеводины уже в самом начале ее установления свидетельствовала о том, что в новом государстве и обществе создаются такие отношения, основным принципом которых является уважение специфичности условий — исторических, социально-экономических, политических, культурных, революционных, — рожденных в огне борьбы. Право народа на самоопределение — двиз, под которым КПЮ кваючилась в революцию, — реализовался в объединении, в котором создаются многонациональные государства и особо политически узаконенные, историей и революцией рожденные общности; одновременно с тем было создано и новое государственное содружество, несущее с собой революционные изменения основ, на которые опиралась Югославия как государство и общество; а рамках многонационального государства устранялись опасности какой—либо майоризации и гегемонии. Этот процесс создал возможность реализации требований в отношении политического положения отдельных, исторически и национально сложившихся краев и территорий как оформившихся основ нового государства и общества, в рамках которого уже в самом своем начале находилась Югославия.

SPECIFIČNOST I KARAKTERISTIKE OSLOBODILAČKE I REVOLUCIONARNE BORBE U BAČKOJ 1943. GODINE

Zvonimir Golubović

Dok je narodnooslobodilački pokret u Sremu postajao sve masovniji i sve opasnije ugrožavao poredak tzv. Nezavisne Države Hrvatske, rukovodioci pokreta u Bačkoj našli su se početkom 1942. u izuzetno teškoj situaciji. Do nje je došlo zbog žestokog protivnapada okupatora uperenog protiv KPJ i pokreta u celini, koji se ogledao u brojnim hapšenjima članova KPJ i SKOJ-a, odnosno zloglasnoj januarskoj raciji, kojom prilikom je ubijeno oko 4000 ljudi, žena i dece. Broj aktivnih simpatizera i učesnika NOP-a posle svih ovih mera okupatora bio je veoma mali, međusobne veze pokidane, stanovništvo zaplašeno i dobrim delom pasivizirano. Nedostatak veza sa višim rukovodstvima, a još više nemanje direktivnog i drugog materijala neophodnog za uspešan i pravilan rad delom je nadoknađivan slušanjem emisija radio-stanice „Slobodna Jugoslavija".

Prepušteni sami sebi, prinuđeni da deluju krajnje oprezno, organizatori i rukovodioci NOP-a u Bačkoj na čelu sa Svetozarom Markovićem ne samo da nisu imali potpun uvid u događaje u ostalim delovima Jugoslavije, nego nisu imali ni dovoljno jasan pregled svega onoga što se dešavalo u samoj Bačkoj. S druge strane, potreba i obaveza da se nastavi sa radom, traženje novih puteva i izvesna lutanja u tim traženjima, doveli su do realnog plana: rada na obnovi i učvršćivanju organizacija.

Uspostavljanje veze sa Sremom početkom juna 1942, kao i dobijanje značajnog materijala, „Proletera", organa CK KPJ, br. 14—15, značilo je izvanredno mnogo kako za rukovodioce NOP-a, tako i za razvitak pokreta u celini. Potvrđujući na neki način opravdanost dotadašnjeg kursa, ovaj materijal je svojim direktivnim člancima otkrio mogućnosti šireg i svestranijeg rada. Pored dalje aktivnosti na učvršćivanju i proširivanju partijskih i skojevskih organizacija, počela se veća pažnja obraćati onim narodnostima koje su

do tada u svojoj većini ostale van NOP-a. Među najznačajnijim organizacionim zadacima pojavila se i potreba za formiranjem narodnooslobodilačkih odbora. Ponovo je u prvi plan istaknut kurs oružane borbe diverzantskim i drugim borbenim grupama, odnosno otpočinjanje akcija na materijalna dobra i živu silu okupatora. Propagandni rad kao uvek siguran i efikasan način borbe protiv okupatora postavljen je na veoma široku osnovu. Ukratko rečeno, ova privremeno uspostavljena veza i dobijeni materijal obezbedili su nov polet pokreta u Bačkoj sa Novim Sadom kao rukovodećim centrom.

Svojim značajnim posledicama ova veza je pokazala svu opravdanost obostranog nastojanja partijskih rukovodstava u Bačkoj i Sremu da do nje dođe. Istovremeno ona je, kakva je bila, pokazala svoju uskost, nedovoljnost i nesigurnost te je ubrzo i prekinuta, a kratkotrajno obnovljena u oktobru iste godine.

Kako pre pomenute veze, tako i posle nje, pored samoinicijativnih daljih nastojanja rukovodstava u Bačkoj i Sremu da se ona obnovi, problem jedinstvenog rukovodstva za Vojvodinu i njen prvorazredni značaj za razvitak NOP-a u čitavoj Pokrajini pravovremeno je uočio i Centralni komitet KPJ, koji je pružio svoju pomoć i insistirao na što bržem rešavanju pitanja jedinstvenog rukovođenja narodnooslobodilačkom borbom naroda i narodnosti Vojvodine.

U međuvremenu, tj. od juna pa do novembra 1942. NOP u Bačkoj nastavio je da jača ali bez sigurnih kanala između Bačke i Srema kojima bi se u Srem i dalje mogao odlivati izvestan broj ljudi spremnih za oružanu borbu protiv neprijatelja bez obzira u kome se delu zemlje nalazio. Uspostavljanje ovih kanala bilo je neophodno uprkos potrebi da se i u Bačkoj vrše diverzantske i druge akcije, jer su uslovi u ovoj oblasti bili takvi da nisu pružali ni najminimalnije mogućnosti za duži opstanak većeg broja naoružanih partizana. Stalna veza sa Sremom omogućila bi, sa jedne strane, odliv svih onih ljudi koji su imali razloga da se kriju od vlasti ili su želeli da se priključe oružanim formacijama NOP-a, a, sa druge strane, takva bi veza dozvolila povremeno ubacivanje manjih oružanih partizanskih snaga iz Srema u Bačku, te njihov povratak nakon izvršenih akcija ili, pak, posle kraćeg ili dužeg zadržavanja u bazama koje bi im pripremili aktivisti iz Bačke.

No, u tome nije bilo uspeha, pa je, delom i zbog toga, kraj 1942. godine doneo jedan od najtežih gubitaka NOP-a u Bačkoj. Negativne posledice pogibije i pada nekoliko najistaknutijih rukovodilaca pokreta, među kojima je bio i organizacioni sekretar PK KPJ za Vojvodinu, kao i masovna hapšenja učesnika NOP-a, posebno u Novom Sadu, bile su izrazito teške u nekoliko narednih meseci. I pored toga, podvlačimo da je ono što su rukovodioci NOP-a u Bačkoj postigli u 1942. godini, kao nastavak kontinuiranog rada iz 1941. bilo tako značajno da se nikakvim merama okupatora nije moglo uništiti. Zahvaljujući tome, kao i naporima preostalih rukovodilaca, pokret će ponovo oživeti u proleće 1943. god. i krenuti novom snagom i na široj osnovi.

Zanimljivo je da su i predviđanja okupatora u tom pogledu bila slična stvarnom toku događaja. Uzimajući u obzir preostale komuniste „čiji fanatizam i požrtvovanost ne poznaju granice", moguću pomoć i podstrek iz Srema i Banata, osobito potporu i pomoć srpskog stanovništva u Bačkoj, i sam okupator je očekivao brzu obnovu pokreta.

Kad smo već kod pominjanja okupatora, treba da naglasimo da smo mu u ovom radu posvetili znatno prostora. Učinili smo to zbog uzajamne uslovljenosti akcija i protuakcija okupatorskih vlasti i snaga NOB-a i činjenice da predstavljaju svojevrsnu celinu. Opisujući aktivnost okupatora zadržali smo se na dva značajna momenta. Prvi je promena političkog kursa prema slovenskom stanovništvu, uslovljena međunarodnom vojno-političkom situacijom, te posleratnom sudbinom Mađarske. Druga značajna karakteristika je uspešno nastojanje vojnih krugova da od građanskih vlasti ponovo preuzmu rukovodeću ulogu u borbi protiv NOP-a. Centralno mesto u tom smislu predstavlja formiranje i rad tzv. Jedinstvenog vojnog rukovodstva.

Pokušaji promene političkog kursa mađarskog okupatora prema slovenskom stanovništvu 1943. godine

Već od kraja 1942. a osobito tokom 1943. godine, jasno je bilo da mađarska vlada vodi takvu spoljnu politiku čiji je cilj stvaranje mogućnosti za sklapanje separatnog mira sa zapadnim silama, odnosno istupanje Mađarske iz rata. Ovakva promena spoljne politike Mađarske proizišla je iz poljuljanog uverenja da će Nemačka dobiti rat.

Dobro upoznati sa stavom zapadnih sila o pitanju denacionalizacije i genocida, koje je Mađarska sprovodila prema narodima iz okupiranih jugoslovenskih zemalja, navedena spoljnopolitička nastojanja Mađarske neminovno su dovela i do promenjene politike prema tim narodima.

Podsećajući na do tada ako ne zaboravljeni, a ono bar ignorisani zakonski stav iz 1868. godine o nacionalnoj ravnopravnosti, mađarska vlada je pokušala da politikom ustupaka privoli slovensko stanovništvo na zajednički život unutar Mađarske i da ih tako ubedi u istorijsku opravdanost Velike Mađarske.

Da bi dokazali da se ne radi samo o deklaracijama, mađarska vlada je u tom smislu preduzela i neke konkretne mere i manifestacije.

Od deklaracija spomenimo intervju dr Pala Bale[1], ministarskog savetnika koji je početkom 1943. dao saradniku „Nove pošte".

Osnovna misao koju je tom prilikom dr. Bala istakao i u više mahova podvukao jeste potreba uspostavljanja ranijeg prijateljstva između Mađara i domaćeg Srpstva i koje se u prošlosti pokazalo konstruktivnim. Po njegovom mišljenju to prijateljstvo je postojalo u periodu do prvog svetskog rata, kada

[1] Muzej socijalističke revolucije Vojvodine, Arhivsko odeljenje (dalje: MSRV AO) 8309. — Odbrana dr Lea Deaka na posleratnom suđenju u Jugoslaviji: — Treći odsek Predsedništva ministarstva, sa Tiborom Patakijem na čelu, bio je zadužen za rešavanje svih pitanja vezanih za bilo koju narodnost u Mađarskoj na teritorijama koje je okupirala. Svaka od tih narodnosti imala je svoga posebnog referenta. Tako je stvari Srba iz Bačke zastupao dr Pal Bala, ministarski savetnik. Njegov zamenik je bio baron Šandor Sterenji. Prilikom rešavanja nekog problema iz načelnog i'i pravnog delokruga postupak je vodila odgovarajuća služba odseka. Ukoliko je bio u pitanju predmet političke prirode, tražilo se mišljenje velikog župana ili neke administrativne institucije. Takav je bio slučaj, npr., sa odobravanjem rada Matice srpske.

su Srbi uživali potpunu školsku i versku autonomiju i, takoreći, živeli u ideološkoj harmoniji sa Mađarima. Takav odnos je bitno poremećen za vreme Jugoslavije politikom koju su vodili ljudi koji nisu poznavali posebna obeležja ovih krajeva, naroda koji u njima žive i njihove odnose.

Ukazujući na neophodnost obnavljanja prijateljstva između Mađara i Srba, dr Bala, inače rođen u Novom Sadu, u kome je živeo sve do prvog svetskog rata, na indirektan način priznaje da odnosi između dva navedena naroda odavno već nisu prijateljski.[2]

Jasno je da se poremećaj tih odnosa nije mogao objasniti samo događajima iz perioda Jugoslavije, već, pre svega, sveukupnim odnosom okupatora prema slovenskom stanovništvu, u prvom redu prema Srbima, u toku 1941—42. godine.

Pomenuti intervju u „Novoj pošti" poslužio je kao povod za sada neidentifikovanoj grupi Srba, ili jednoj ličnosti, da upute pisma dr. Bali, odnosno dr. Miklošu Kalaiju, predsedniku mađarske vlade. Pisma su po svojoj sadržini dosta slična, ali se i razlikuju u nekim značajnim detaljima. Kako govore o bitnim pitanjima vezanim za položaj Srba u Bačkoj, to ćemo ih ukratko prepričati.[3]

Reći dr. Bale koje govore o njegovim simpatijama prema srpskom narodu, odnosno o nužnosti ponovnog uspostavljanja poremećene ravnoteže u odnosima između Srba i Mađara, naišle su na dobar prijem u srpskoj javnosti. Na žalost, kao i ranije slične izjave nekih drugih ličnosti iz redova predstavnika mađarske vlasti, i ovoj preti opasnost da ostane samo mrtvo slovo na papiru.

Među Srbima je prihvaćeno uverenje da u redovima državnih funkcionera Mađarske ima i takvih koji su za iskrenu saradnju i prijateljstvo sa Srbima u Bačkoj i koji nastoje da srpsko pitanje reše na zadovoljavajući način. Takva nastojanja iz Budimpešte nailaze na prepreku u samoj Bačkoj od strane činovništva, pa čak i vojnih vlasti. Svojim postupcima oni stvaraju takvu atmosferu među Srbima koja ne samo što ne doprinosi željenom zbližavanju, nego izaziva suprotan efekat.

Pošto se kao ilustracija gore rečenog navode dva manja značajna događaja,[4] ističu se daleko važnija pitanja koja treba raspraviti, ukoliko se iskreno želi prijateljstvo Srba. To su:

a) da se već jednom prestane sa proganjanjem i mučenjem srpskog naroda;

b) da se stane na put sistematskom uništenju srpske egzistencije;

---

[2] MSRV AO 19873—74, MKF I—II, 1943, évi 1690 csomó; »Reggeli Ujság« od 7. januara 1943; »Nova pošta«, januar 1943.

[3] MSRV AO 19873—74, MKF I—II. — Pisma su potpisali »Srbi južnog kraja«. Pismo upućeno dr Bali nosi datum od 20. januara 1943.

[4] Jedan od njih je neuspela potvrda kandidature Irineja Ćirića za člana Gornjeg doma u Županijskom veću u Somboru. Druga se odnosi na zabranu održavanja predstave grupi nezaposlenih somborskih glumaca. Iako su imali dozvolu ministarstva, somborska policija im je zabranila predstavu. Za oba slučaja okrivljuje se Bajšai, podžupan bačko-bodroške županije, za koga se kaže da je Hitlerov petokolonaš.

c) da se Srbima vrate oduzete obrtnice za rad i plati odšteta;

d) da se svi Srbi osuđeni za politička dela puste svojim kućama;

e) da se Srbi ne mobilišu, a da se mobilisani puste svojim kućama.

Srbima nije nepoznato da po međunarodnom pravu okupatorska sila u toku rata ne sme da vrši mobilizaciju ljudi na okupiranoj teritoriji. Uprkos tome, Srbi se mobilišu i šalju na front. Na moguću primedbu da je protivljenje mobilizaciji znak da Srbi ne žele da brane mađarsku domovinu, odgovara se pitanjem: može li mladi Srbin poći sa oduševljenjem na front i da bude privržen mađarskoj državi i njenoj ideologiji kada je doživeo da su mu mađarski domobrani ubili roditelje, braću, sestre i brojne rođake? A takvih primera ima na hiljade!

Drugi svetski rat je pokazao da je Nemačka sa velikim uspehom organizovala petu kolonu u svim državama. Ta kolona ima najpovoljniji položaj u Mađarskoj, jer je putem asimilovanih Nemaca zaposela najviše i najodgovornije položaje u administraciji i vojsci. Sva klanja i pljačke Srba u Bačkoj od strane mađarskih domobrana izvršena su po naređenju generala i oficira iz redova pomenute pete kolone, tj. asimilovanih Nemaca. Ti isti, kao i njihovi sledbenici, i u svakodnevnom životu predstavljaju izvore glavnih smetnji politici zbližavanja Mađara i Srba. Ukoliko se želi uspeh takvoj politici, potrebno je da se ona vodi ne po savetima asimilovanih Nemaca, već u duhu politike grofa Čakija i Telekija, koji su nastojali da pridobiju i očuvaju prijateljstvo sa Srbima.

Krajnje je vreme da se eliminišu uticaji pete kolone i obustave dalji zločini nad srpskim stanovništvom Bačke. Zar Mađarska nije mogla da izvuče pouke iz događaja vezanih za prvi svetski rat kada su joj orijentacija i savez sa Nemačkom donele propast i radikalno smanjenje državne teritorije? Velika je nesreća Mađarske ta orijentacija prema Nemačkoj kao i užasna mržnja prema svima Slovenima. Ako je rat merilo i kantar prevlasti u svetu, kako Mađarskoj nije jasno da tas kantara na koji stane 200,000.000 Slovena mora da prevagne? Drugim rečima, jedino ruka prijateljstva i saradnje sa Slovenima može Mađarskoj doneti višestruku korist.

Po najodlučnijem mišljenju Srba u Bačkoj, sve dok u Mađarskoj odlučujuću reč imaju asimilovani Nemci, iluzorno je govoriti i pisati o bilo kakvom mađarsko—srpskom prijateljstvu. Pod navedenim uslovima ne može se naći nijedan Srbin koji bi rado prihvatio mađarsku državu i njenu ideologiju; niko od Srba ne želi da ide na front, a služenje u mađarskom domobranstvu prihvaćeno je kao veliki teret.

Asimilovani Nemci, koji su kao i peta kolona u službi Hitlera, veliko su zlo Mađarske. Podsetimo se samo hrišćanske poslovice koja kaže: ako jedan Jevrejin pređe u hrišćanstvo taj je po hrišćanske ideje i interese mnogo opasniji od onog Jevrejina koji je sačuvao svoju prajevrejsku veru! Nasuprot takvim Nemcima, Srbi su uvek bili Srbi, sad su i uvek će ostati Srbi, jer nisu roba za prodaju (asimilaciju), ali su uvek bili iskreni prema svojim prijateljima. Opasnost od pete kolone je utoliko veća, jer je potpuno svesna da sva odgovornost za njena nedela padaju na teret mađarske vlade a preko nje i samog mađarskog naroda i da je svojim zločinima prema Srbima pred celim

civilizovanim svetom poljuljala ugled i kompromitovala nedužni mađarski narod.[5]

Od asimiliranih Nemaca Mađarima preti i jedna druga opasnost. Nakon završetka rata, u slučaju pobede Hitlera i njegovih saveznika, svi asimilirani Nemci mogu da zatraže plebiscit, a usled svoje brojnosti mogu da dovedu u pitanje i sam opstanak i postojanje samostalne Mađarske. Ista sudbina može zadesiti Mađarsku i u slučaju drugog ishoda rata. Da li su Srbi krivi što su velike sile Bačku dodelile Srbiji? Sigurno je da i danas svaka od zaraćenih strana ima sopstvenu novu političku kartu Evrope. Kada se ovaj strašni rat završi i kada velike sile sve male narode stave pred svršen čin, pokažu novu kartu Evrope i na toj karti ne bude Mađarske, zar će i za to biti krivi Srbi u Bačkoj? Već i sama pomisao na tako nešto može se okvalifikovati kao velika glupost.[6]

Autori (autor) pisama u više mahova podvlače značaj i potrebu prijateljstva između dva naroda, njihovo zajedničko življenje, ali se jasno ne govori u okviru koje i kakve državne zajednice. To se naslućuje u prethodnom pasusu gde se skreće pažnja na mogućnost da Mađarska bude brisana sa političke karte Evrope, a još jasnije u delu pisma gde se kaže da Srbi Bačke vrlo dobro znaju da će nakon završetka rata Jugoslavija biti veća nego što je bila i da će Srbi u Bačkoj doživeti oslobođenje.

Ako bismo želeli da rezimiramo sadržaj pisma, onda bismo mogli reći da se u njima otvoreno govori o klanju i pljački Srba u Bačkoj od strane mađarskih honveda; o tome da zločini i razni drugi vidovi terora (ekonomska diskriminacija, nezakonita, prisilna mobilizacija i dr.) i dalje pogađaju Srbe. Tu surovu istinu ne može da ublaži ni optužba da svu krivicu za to snose asimilovani Nemci. Srbi Bačke pozdravljaju inicijativu dr. Bale da se poboljšaju međusobni odnosi. I oni su za saradnju i obnovu prijateljstva, ali jedino u slučaju ako se prihvate njihovi zahtevi izloženi u pismima.

Sa značajnom ulogom Nemaca u posleratnim događajima u Mađarskoj, u slučaju Hitlerove pobede u ovom ratu, računali su i oni političari Mađarske koji su imali u vidu i drugi mogući ishod ovog svetskog oružanog sukoba. Uzimajući u obzir prvu alternativu, moralo se misliti na to da će doći do izražaja pojačana aspiracija Nemaca vezanih za planove oko podunavske države Nemaca. Mađari se njima brojčano mogu suprotstaviti samo u slučaju ako uza sebe budu imali Srbe. Da bi se ta saradnja u budućnosti mogla ostvariti, potrebna je već sada voditi takvu nacionalnu politiku koja bi stvorila realne

---

[5] MSRV AO 8309; MSRV AO MK 5/63. — Prepis letka, bez navedenih autora, koji je Ministarstvo unutrašnjih poslova 29. aprila 1943. uputilo svima policijskim kapetanijama. — U vreme kada se na različite načine ukazivalo na opasnost koju za Mađarsku i njen narod predstavljaju asimilirani Nemci širi se letak, koji u izvodima glasi: »Gledajmo jasno: neprijateljska propaganda želi da nas nasamari novim lažima! Šapuće o nemačkoj okupaciji i veruje da će svaki Mađar odmah postati glupa naivčina i da će poverovati ovoj bradatoj koješta riji...« Ovakve vesti, prema autorima letka, imaju za cilj da ometu red, da rovare smirenost, izazovu paniku i zbrku »pa neka posle dođe pakao, nered, boljševizam... Gledajmo jasno: nemačke okupacije neće biti... Na teritoriji mađarske države uvek i isključivo biće gospodar mađarska državna vlast i bajoneti mađarske vojske... Biće dobro da se ubuduće pripaze oni koji se odaju ovom podlom, podmuklom i štetnom razaranju...« — Kao što je poznato, marta 1944. Nemačka je okupirala Mađarsku.

[6] MSRV AO 19873—74, MKF I—II.

pretpostavke za željenu saradnju. U suprotnom, Nemci bi bili ti koji bi, uz izvesne političke protuusluge, u Srbima mogli naći saveznike za svoje aspiracije. Ova teza se u užem smislu odnosi na Bačku gde Nemaca procentualno ima najviše, ali ima i opšti karakter.

U slučaju savezničkog trijumfa, koji se sve više nazirao, izvestan broj političkih krugova u Mađarskoj računao je na obnovu Jugoslavije. Takav zaključak ih je automatski navodio na razmišljanje o sudbini oko 500.000 Mađara koji bi ušli u sastav te Jugoslavije. Obezbeđenje njihovog položaja u novoj Jugoslaviji, na indirektan način moglo se postići pravednijom nacionalnom politikom u kojoj je poseban tretman zahtevao odnos prema Srbima. Brojni zločini okupatora počinjeni nad ovim narodom i u očima realnijih političara Mađarske predstavljali su gotovo nepremostivu prepreku na putu realizacije takve politike. Isti ti krugovi bili su svesni i odgovarajućih konsekvencija koje će Mađari morati da podnesu zbog tih zločina. No, u svim tim kombinacijama, oni su uzimali u obzir da se negativne posledice tih konsekvencija mogu makar ublažiti ukoliko se što pre promeni odnos prema Srbima.[7]

Među zagovornicima potrebe vođenja politike nacionalne ravnopravnosti nalazio se i dr. Leo Deak, za koga smo i ranije rekli da je bio na čelu onih političara koji su bili za umereniju politiku prema Srbima. Nakon njegovog prijema kod predsednika mađarske vlade dr. Mikloša Kalaija, postignut je sporazum da se kao vidno obeležje novog političkog kursa prema Srbima ponudi Irineju Ćiriću mesto u Gornjem domu. Početkom januara 1943. Deak je došao u posetu Ćiriću u Novi Sad i tom prilikom mu izneo navedeni predlog. Iako je u prvi mah ponudu odbio, Ćirić se posle izvesnog vremena predomislio. Razlozi kojima se pri tome rukovodio bili su sledeći: prihvatanje Deakove teze o politici prema Srbima od strane predsednika vlade pružalo je makar teoretske izglede Srbima na povoljniji tretman od strane okupatora u odnosu na prethodne dve godine; davanje saglasnosti za kandidaturu u Gornjem domu moglo se protumačiti kao potvrda opravdanosti takvog kursa i obratno; odbijanje bi pružilo šansu protivnoj struji, koja je bila za politiku čvrste ruke prema Srbima, i koja bi u takvom gestu Ćirića videla dokaz da se sa Srbima ne može sarađivati.[8]

Predlog za izbor Ćirića u Gornji dom morao je da prođe kroz Županijsko veće u Somboru. Kao što smo videli, to veće nije usvojilo navedenu kan-

---

[7] MSRV AO Mađ. gr. 18/97. — Istaknuta mesta iz Spomenice Stranke malih posednika. — Predstavnici SMP su 21. jula 1943. podneli predsedniku mađarske vlade Spomenicu. U njoj insistiraju na hitnom rešavanju niza pitanja bitnih za mađarsku državu i njene narode. Među njima nalazi se i nacionalno pitanje. U okviru njega ne samo što nije sproveden »genijalni zakon o nacionalnom pitanju Ferenca Deaka«, nego su pogoršani odnosi sa Rumunima, Slovacima, Jevrejima, i dr., dok su »zbrisane prastare veze Mađara i Južnih Slovena«. Do toga je došlo »operetskim ratom« aprila 1941. protiv Jugoslavije, a iznad svega januarskim pogromima u Žablju i Novom Sadu. Poslanici Stranke malih posednika zalažu se za nagodbu sa Srbima i Hrvatima, u okviru koje bi centralno mesto zauzeo ugovor o večnom jugoslovensko-mađarskom prijateljstvu. — Iako su izgledi da se ovi i slični zahtevi usvoje bili više nego mali, značajno je da su oni pokretani i da su se često probijali u žižu političkih interesovanja i raspravljanja.

[8] Materijal SUP-a. Posleratni zapisnik o saslušanju Irineja Ćirića.

didaturu iako su je podržavali takvi autoriteti kao što su predsednik vlade i veliki župan.[9]

U više mahova smo isticali da je racija bila jedan od najvećih zločina mađarskog fašističkog okupatora počinjenih u Bačkoj. Otuda se nijedna akcija okupatora koja je najavljivala promenu odnosa sa Srbima nije mogla zamisliti bez konkretnih mera vezanih za ublažavanje posledica tog masovnog zločina. Jedna od takvih mera bila je i pokretanje postupaka, kažnjavanje ili bar uklanjanje sa odgovornih mesta onih lica koja su posredno ili neposredno uticala na tok događaja vezanih za ovaj genocid Srba i Jevreja. Među takvima nalazio se i veliki župan grada Novog Sada dr. Peter Fernbah, koji se označavao kao jedan od glavnih krivaca što je racijom obuhvaćen i ovaj grad. Posmatrano u tom svetlu, njegovo smenjivanje i postavljanje dr. Deaka i za velikog župana Novog Sada, postoje razumljivije. Naimenovanje novog župana obavljeno je 1. marta 1943. Tom činu je, pored drugih, prisustvovala i delegacija Srba. Po oceni rukovodioca novosadske ispostave za kontrolu stranaca, bilo je i onih Srba u gradu koji ovu akciju navedene deputacije nisu odobravali. Slično mišljenje je ispoljeno i povodom pozdravnog govora predsednika Matice srpske dr. Aleksandra Moča, vezanog za ustoličenje velikog župana. Protivnici ovakvog odnosa Srba prema okupatorskim vlastima vezivali su svoje mišljenje sa lošim stanjem osovinskih sila na pojedinim frontovima. Prema njihovom mišljenju, shodno tome, trebalo je promenuti i svoj odnos prema vlastima.[10]

Videli smo u kolikoj su se meri događaji u svetu reflektovali na međunarodni položaj Mađarske, na odnos okupatorskih vlasti prema stanovništvu jugoslovenskih zemalja. Tome će se još vratiti, a sada ukratko da vidimo na kakav su prijem nailazili ti događaji u redovima slovenskog stanovništva. Smatramo za potrebno da ih registrujemo, jer su raspoloženja vezana za razvoj događaja na pojedinim frontovima činili nacionalno pitanje složenijim, izazivajući određene reperkusije okupatorske vlasti. Uspesi Crvene armije na istočnom frontu uslovili su različita reagovanja stanovništva Bačke. Srpsko i ostalo slovensko stanovništvo su sa neskrivenim oduševljenjem primili vest o porazima Hitlerovih trupa i vojnih snaga njegovih saveznika. To svoje raspoloženje ispoljavali su veseljem na javnim mestima, glasnim govorom, demonstrativnim i masovnim šetnjama praznicnim danima i nedeljom po ulicama i, uopšte, po oceni okupatora, provokativnim ponašanjem. Iz svega što se moglo zapaziti, predstavnici vlasti su izvukli zaključak da je atmosfera takva *da srpsko i slovensko stanovništvo samo čekaju povoljnu priliku da se nešto dogodi, da su svi spremni za akciju i saradnju sa komunistima* (podvukao autor). Zbog toga, na osnovu preporuka velikog župana, sreski načelnici, početkom marta, naređuju opštinskim beležnicima da vrše intenzivnu i stalnu kontrolu ponašanja i raspoloženja slovenskog stanovništva i da svoja

[9] Županijsko veće je kao svog kandidata izglasalo dr Saboljevića. Nešto kasnije, ukazom regenta Mađarske, Ćirić je imenovan za člana Gornjeg doma. Prema navedenom saslušanju, on je svega dva puta prisustvovao sednicama ovoga tela.

[10] MSRV AO 19875, MK III, F 21/71—74. — Izveštaj od 31. marta 1943; MSRV AO 8317. — Dokumenat iz februara 1943. u kome se govori o postavljanju dr Lea Deaka, dotadašnjeg velikog župana bačko-bodroške županije za velikog župana slobodnog kr. grada Novog Sada.

zapažanja u tom pogledu, ukoliko su alarmantna, odmah saopšte višim organima. U normalnim okolnostima svakog 1. i 15. u mesecu o tome će redovno podnositi izveštaje."

Dva dana kasnije, veliki župan upućuje dopis policijskim stanicama i sreskim beležnicima sa predmetom „Komunistički i partizanski pokreti na teritoriji ponovo zauzetog južnog kraja". U njemu na indirektan način ukazuje na postojanje saveza između partizana i naroda Bačke, koji se ostvaruje u skrivanju partizana od strane stanovnika „južnog kraja" i pružanju druge pomoći. Prema mišljenju župana, suština problema nije u navedenoj činjenici. Stvari se još više komplikuju onog trenutka kada istinu oko pomaganja partizanima treba dokazati. Osumnjičeni uporno demantuju da su imali pojma o tome da su skrivali partizane ili komuniste. Zbog nemogućnosti da se sudskim putem dokaže suprotno, okrivljeni se prebacuju iz nadležnosti jednog suda drugom, što se najčešće završava njihovim puštanjem na slobodu (Naravno radi se o retkim i pojedinačnim slučajevima). Na taj način se takva lica ne mogu ni za kraće vreme isključiti iz pokreta koji ugrožava državni i društveni red u zemlji. Iz tih razloga, veliki župan predlaže ministru pravde i načelniku Generalštaba da se takve osobe stave pod policijski nadzor, odnosno da se uklone sa ugroženih teritorija, što će reći iz Bačke."[12]

Koliko je dug put između deklaracija o nečijim pravima i primena istih u praksi, može da nam posluži primer uvođenja obavezne ratne radne službe (munkaša). U proleće 1943. godine okupator uvodi nov oblik terora nad slovenskim stanovništvom Bačke. Naredbom Ministarstva domobranstva svi muškarci stari od 25—50 godina, ukoliko nisu obuhvaćeni redovnom vojnom službom, imali su da se jave na regrutovanje. Nije bila tajna da se ovim putem vrši mobilizacija na prisilan rad. U vezi sa ovim postupkom potezana su razna pravna i politička pitanja. Znalo se da je okupator uzurpirao suverena prava nad ovom teritorijom i njenim stanovništvom i da se ova naredba izričito kosi sa odredbama Haške konvencije iz 1907, kojom je regulisano suvozemno ratovanje među narodima. Za nas je trenutno interesantniji politički aspekt ove naredbe. U tom pravcu se isticalo da ovakav tretman slovenskog stanovništva, kome se kao građanima mađarske države uskraćuje „pravo" da služe u mađarskoj vojsci, de fakto potvrđuje postojeću politiku nacionalne neravnopravnosti. Insistiranje da se slovensko stanovništvo izjednači u pravima putem služenja u regularnim vojnim jedinicama nije samo po sebi bio cilj. Suština je u tome da bi njegovim prihvatanjem bio obuhvaćen daleko manji broj muškaraca (godište-dva), a automatski bi prestala važnost naredbe o munkašima.

Deputacije, grupisane po narodnostima: posebno Srbi, posebno Bunjevci, sledile su jedna drugu. Predstavnici Bunjevaca su čak energično protestovali što su ih, iako su rimokatolici, vlasti u pogledu nepoverljivosti izjednačile sa Srbima. Dobar deo zahteva da se navedeno naređenje Ministarstva domobranstva povuče išao je do ministra unutrašnjih poslova a preko velikog župana Deaka. Glavni argument u ovim zahtevima sastojao se u činjenici da bi opstanak i primena ovog naređenja značio jasan i određen stav mađarske

[11] MSRV AO Mađ. građa K 17/124. — Dokumenat nosi datum 2. mart 1943.
[12] MSRV AO Knjiga 15.

vlade da je slovensko stanovništvo definitivno označeno kao nepouzdano. Time se svako pozivanje na ravnopravnost svih naroda i narodnosti u Mađarskoj pretvara u čistu iluziju.

Umesto da se problem prisilne mobilizacije razmotri sa svih strana, pre svega kao složeno i delikatno nacionalno pitanje, on je izdvojen kao deo srpskog pitanja i postao objektom dnevne politike. Njime su se bavili i rešavali ga oni političari koji nisu gledali dalje u budućnost i koji uz to nisu imali mnogo ni teorijskog ni praktičnog znanja vezanog za nacionalno pitanje. Tako su se sve intervencije da se naredba o munkašima ne sprovede, svele na odluku merodavnih vlasti da se Bunjevci oslobađaju ratne radne službe. Na taj način je politika nacionalne neravnopravnosti i diskriminacije dobila još jednu potvrdu.[13]

Traženje Srba da, u nedostatku poverenja zvaničnih vlasti, makar budu u određenom procentu dodeljeni nekim novim vojnim formacijama, odnosno da Srbima munkašima bude dozvoljeno odsustvo od 3—4 nedelje radi obavljanja poljoprivrednih radova, takođe nije usvojeno.[14]

Protesti i molbe upućivani su i Predsedništvu vlade i ministru domobranstva. Jedan dopis ovog drugog, Čataija, pruža nam neke bliže podatke o karakteru i sadržini tih zahteva.[15] Iz njega se vidi da u rudniku kamenog uglja Šalgotarjan, od 24. maja 1943. radi brigada sastavljena od 5013 Srba. Druga brigada, koju čini 5021 lice srpske narodnosti, nalazi se na imanjima Rimokatoličke biskupije u Kaloči. Srbi-munkaši upućeni su i na istočni front, ali o njihovom brojnom stanju nemamo podataka. Ponavljaju se zahtevi da se ove brigade raspuste, odnosno da se brigada sa istočnog fronta povuče iz operativne zone. Govori se o teškim uslovima života i rada munkaša (dugo radno vreme, slaba ishrana, nehigijenski uslovi stanovanja), o nehumanim postupcima prema munkašima, o njihovom čestom maltretiranju itd., što sve navedeni dopis demantuje.

Krajem leta 1943. ministar unutrašnjih poslova Keresteš Fišer doputovao je u Bačku i u Somboru i Novom Sadu održao zvanične govore. U njima je posebno istakao tezu o nacionalnoj ravnopravnosti i to na osnovu postojećih zakona, a sve u interesu mirne, zajedničke budućnosti svih naroda i narodnosti u Bačkoj. Pri tome je opstanak činovnika na svojim radnim mestima uslovio znanjem srpskog jezika.[16] Sličnim duhom je odisao i govor ministra propagande dr. Antala, održan decembra 1943. u Novom Sadu.[17]

Javnim nastupima ministra unutrašnjih poslova nije se postiglo ništa novo osim što su poslužili kao novi povod intervencijama i zahtevima za ukidanje prisilne radne službe. Bolji poznavaoci prilika u svetu i u Mađarskoj

---

[13] MSRV AO 8309.

[14] Materijal SUP-a.

[15] MSRV AO 19873—74, MKF I—II. — Odgovor Čataija od 7. jula 1943. upućen Predsedništvu vlade na njegov dopis od 9. juna 1943. Iz odgovora se vidi da Čatai korespondira i sa Irinejom Ćirićem, koji se takođe zalagao za ukidanje radne službe. Videti i *Zločini okupatora u Vojvodini 1941—1944* knjiga 1, Novi Sad 1946, 255—261. Po podacima ove publikacije na prinudnom radu u zemlji ili van nje izgubilo je život 2179 lica.

[16] Videti pisanje »Reggeli Ujság«-a od 31. avgusta 1943. i »Délvidék«-a od 2. i 25. septembra 1943.

[17] »Reggeli Ujság« od 20. decembra 1943.

teško da su mogli poverovati u mogućnost pozitivnog rešavanja svih tih molbi, zahteva i intervencija. Politika promenjenog kursa prema Srbima već u samom startu, u svojoj osnovnoj koncepciji nije računala na neku radikalniju promenu položaja ove nacije, već, pre svega na sitnije ustupke koji daju prividan utisak o primeni politike nacionalne ravnopravnosti i, naravno, na deklarativne izjave o ravnopravnosti svih koji žive na ovom tlu. S druge strane, s obzirom na razvoj ratnih događaja u svetu, javno mnjenje u Mađarskoj sve se više grupisalo oko vojnih krugova, čija je uloga u političkom životu zemlje rasla iz dana u dan. Nije se tu radilo samo o profesionalnim vojnim krugovima, nego i o svima onima desno orijentisanim snagama u koje su spadali njilaši, pripadnici partije Imredija, Bardošija, Lasla Bakija, pa i znatan deo vladine stranke. U takvoj konfrontaciji snaga malobrojni pobornici politike nacionalne ravnopravnosti imali su sve manje izgleda na neke značajnije promene na tom planu.[18]

S obzirom da se u izlaganju ove problematike nismo držali hronološkog reda, neka nam bude dozvoljeno da navedemo još neke od konkretnih mera okupatora koje nismo pomenuli. Na kulturno-obrazovnom propagandnom planu došlo je do ovih promena. 2. aprila 1943. u Somboru je počeo da izlazi „bunjevačko-šokački" nedeljnik pod nazivom „Naše novine". U okviru postojeće mađarske gimnazije u Subotici u školskoj 1943/44. godini otvorena su „bunjevačka odeljenja" prvog razreda.[19] U istom vremenskom periodu počela je sa radom i slavistička katedra na Filozofskom fakultetu u Segedinu. Od sredine leta Radio-Budimpešta počeo je da emituje i vesti na srpskohrvatskom jeziku.[20] Značajan događaj predstavljala je dozvola Matici srpskoj da nastavi svoj rad, istina, pod komesarskom upravom.[21] Novembra meseca učenici su u Novom Sadu u novootvorenim odeljenjima I razreda građanske škole mogli slušati nastavu na srpskohrvatskom jeziku.[22]

Da bi pokazali da se njihov odnos u pozitivnom smislu menja i prema pravoslavnoj crkvi, okupatorske vlasti su krajem jula skinule sekvestar sa crkvenog imanja u Sirigu i manastirskih imanja u Bođanima i Kovilju. Zajednički predlog bačkog i budimskog vladike poslužio je ministru prosvete da imenuje privremenu komisiju kojoj su pomenuta imanja poverena na upravu.

---

[18] MSRV AO 8309.

[19] »Naše novine«, politički gospodarski i društveni list od 20. avgusta 1943.

[20] Dr Josip Mirnić, *Sistem fašističke okupacije u Bačkoj i Baranji*, Zbornik za društvene nauke Matice srpske 35/1963, 1—62.

[21] MSRV AO 7637 i MK 5/155. — Izveštaj rukovodioca novosadske kapetanije od 19. avgusta 1943. upućen Odeljenju javne bezbednosti, Centrali za zaštitu države i velikom županu grada Novog Sada. Izveštaj se odnosi na prvu sednicu Matice srpske koja je održana 17. avgusta 1943. MSRV AO 19875 MK III, F 21/53—55. — Izveštaj Ispostave Državne centrale za kontrolu stranaca od 31. avgusta 1943. Na osnovu njega može se konstatovati da su okupatorske vlasti došle do sledećih zaključaka: raspoloženje nacionalnosti u Bačkoj formira se na osnovu dve stvari — prema stanju na frontovima, odnosno pod uticajem tajne (komunističke) aktivnosti. Nastavak rada Matice srpske, naročito među srpskim stanovništvom, veoma je dobro primljen. Slično je reagovanje Bunjevaca u vezi sa povratkom biskupa Budanovića koji, navodno, treba da obavlja i župničke poslove u crkvi sv. Terezije u Subotici.

[22] Pogledati »Novu poštu« od 30. oktobra 1943.

Uspesi Crvene armije i saveznika bili su predznak bliskog poraza fašističke Nemačke i njenih satelita, a isto tako i realna opasnost jedne od mogućih posledica po okupatora u vidu gubitka onih teritorija koje je dobio kao cenu pristupanja Trojnom paktu. Svesni da će jednog dana pred međunarodnom javnošću morati da polažu računa o počinjenim zločinima u Bačkoj, posebno o raciji, mađarski vladajući krugovi već 1943, kao što smo videli, pokušavaju na neki način da ih opravdaju. U sklopu tih nastojanja oni su krajem 1943. i početkom 1944. izveli pred sud jedan broj viših oficira da im sude zbog počinjenih zverstava.[23] U svojim megalomanskim kombinacijama čiji je krajnji cilj bio da zadrže teritorije nasilno otrgnute od drugih državnih celina, navedeni politički krugovi su računali, kao što smo već konstatovali, i na mogućnost da će se stanovništvo tih teritorija možda naći u situaciji da se izjašnjava u kojoj će državi želeti da živi. Zato politikom sitnijih ustupaka, nekim javnim manifestacijama prema slovenskom stanovništvu nastavljaju da gaje iluziju i da se i dalje zanose nerealnim planovima i nadanjima da bi takvom politikom mogli privoleti to stanovništvo za ideju o trajnom životu u sastavu „matice" Mađarske. Koliko se računalo na mogućnost plebiscita, svedoči i podatak da je čak i od vojske, čija je vrhuška oduvek bila za radikalne mere prema Srbima, zahtevana određena politička akcija čiji je moto bio da se svim narodima obezbedi ravnopravnost kroz sve životne manifestacije. Takav zadatak dobile su i trupe angažovane u okviru Jedinstvenog rukovodstva.[24]

Mada smo u podnaslovu istakli da se radi o pokušaju menjanja političkog kursa prema slovenskom stanovništvu, u tekstu smo najviše prostora posvetili odnosu okupatora prema Srbima. Do toga je došlo iz dvojakog razloga: a) Srbi su u Bačkoj bili najbrojniji predstavnici Slovena i b) nad njima je okupator počinio najmasovnije i najbrojnije zločine. U posleratnom saslušanju veliki župan ističe da je srpsko pitanje izbilo u prvi plan posle novosadskih događaja, pod kojima podrazumeva januarsku raciju u južnoj Bačkoj, mada se o njemu moglo razgovarati već posle ulaska okupatorskih trupa u Bačku kada je, takođe nad Srbima, počinjen masovan zločin.

Uvođenje tj. obnova Jedinstvenog rukovodstva 1943. godine

Pre nego što pređemo na samu temu, hteli bismo da kažemo neku reč više o nekim merama okupatorskih vlasti preduzetih u prvoj polovini 1943, dakle, pre obnove Jedinstvenog rukovodstva, koje su donete u cilju sprečavanja, odnosno borbe protiv snaga NOB.

---

[23] Ovaj inscenirani proces bio je namenjen jugoslovenskoj, posebno srpskoj, a još više anglosaksonskoj javnosti, ali nije postigao željeni efekat. Pred izricanje kazni glavnooptuženima je omogućeno bekstvo u Nemačku.

[24] Dr Josip Mirnić, *Sistem jedinstvenog vojnog rukovodstva mađarskog okupatora u borbi protiv NOP-a u Bačkoj*, Vojnoistorijski glasnik br. 2/68, 54 (dalje: dr J. Mirnić, *Sistem jedinstvenog rukovodstva);* Arhiv Vojnoistorijskog instituta Budimpešta (HIL) — VKF eln. 2/1944. — Uputstvo načelnika generalštaba višim komandama o ponašanju prema nacionalnim manjinama. U njemu se daje precizna karta jugoslovenskog ratišta na dan 1. novembra 1943. Na kraju se konstatuje: »Da, može se zamisliti jedna Mađarska u kojoj ne bi bilo narodnosti. To bi, međutim, bila jedna šestorazredna državica, slična trijanonskoj Mađarskoj i ona bi bila pion i igračka drugih država!«

Mađarski kr. V (segedinski) žandarmerijski okrug uputio je 4. februara 1943. svom komandnom osoblju i ljudstvu žandarmerije materijal pod naslovom „Podsetnik o tekućim komunističkim, partizanskim itd. organizovanjima u Bačkoj i odbrani od istih".[25]

Rezultati istrage sprovedene krajem 1942. i početkom 1943, o kojima smo govorili, uverili su okupatora da postignuti uspesi u borbi protiv snaga NOP-a, ma koliko bili veliki, ne isključuju mogućnost njegove obnove i novog poleta.

Po predviđanju žandarmerijske komande, u Bačkoj se mogu očekivati: jačanje unutrašnje organizacije srpskih nacionalističkih elemenata pod vođstvom komunista; retki ali stalni prelasci organizatora ustanka i istaknutijih partizana iz Srema i Banata; momentalno prebacivanje većih partizanskih snaga iz ovih oblasti nakon zaleđivanja Dunava i Tise. Sve to treba da rezultira jačim unutrašnjim ustankom, nezavisno od toga da li će doći do prebacivanja „oružanih bandi" ili će ta pomoć biti pružena i od strane pádobranaca.

Interesantno je da okupator svesno, samo delimično diferencirano, podvodi pod isto: partizanski ustanak, komunistički pokret i pokret srpskih nacionalista. On ni ovom prilikom ne želi da prizna istinu i njemu znanu da su komunisti ti koji organizuju i rukovode narodnooslobodilačkom borbom, čija je udarna snaga u partizanskim vojnim jedinicama; borbom u koju nastoje da uvuku pripadnike svih naroda i narodnosti; borbom čiji je krajnji cilj uništenje fašističkih okupatora, oslobođenje i stvaranje istinske bratske zajednice svih koji žive na ovom području bez obzira na nacionalnost, veru i socijalno poreklo. Okupatoru više odgovara da tu borbu prikaže kao pokret srpskih nacionalista sa kojima stupaju u saradnju i komunisti, koje, najblažim rečima, krste crvenom opasnošću, banditima i sl.

Sprečavanje pomenutog ustanka u Bačkoj prvorazredni je zadatak žandarmerije, zbog čega se sve žandarmerijske stanice smatraju borbenim stanicama. Organizovanje i sprovođenje odbrambene službe protiv mogućih mera spada u delokrug komande 15. domobranske lake divizije sa sedištem u Novom Sadu.

Uočavajući opasnost koja je mogla doći iz Banata, a naročito iz Srema,[26] okupatorske vlasti vrše raščlanjavanje odbrane granica prema ovim dvema oblastima. U „istočni" odbrambeni krug, koji čini reka Tisa, smestilo se senćansko 55. patrolno odeljenje pograničnih lovaca, dok je „južni" odbrambeni krug, duž Dunava, zaposeo novosadski 16. bataljon pograničnih lovaca. Obe ove formacije su u svojim odbrambenim krugovima bile obavezne da uspos-

[25] MSRV AO Knjiga 15. — Podsetnik na osnovu kojeg je napisano čitavo ovo poglavlje; dr J. Mirnić, *Sistem jedinstvenog rukovodstva*, 31. Zahvaljujući ličnom angažovanju komandanta V korpusa, komanda 5. žandarmerijskog okruga donela je odluku po kojoj je 1. januara 1943. u Novi Sad prekomandovano 120 žandarma koji su stavljeni na raspolaganje generalu Platiju. Uzgred rečeno, Jedinstveno rukovodstvo je 4. januara 1943. uvedeno u Baranji, dok je još 23. novembra 1942. uspostavljeno u Međumurju i Prekomurju.

[26] MSRV, AO 19875 MK III, F 21/71—74. — U ovom izveštaju, datiranom 31. marta 1943, koji je Državna centrala za kontrolu stranaca u Novom Sadu uputila u Budimpeštu, javlja se da u Sremu ima oko 3000 dobro naoružanih partizana.

tave poljsku stražarsku liniju, međusobno tesno povezanu, čije je ljudstvo bilo naoružano automatima i puškomitraljezima.[27]

Domobranske formacije, smeštene pozadi odbrambenih krugova, u slučaju potrebe, iskoristiće se na ugroženom mestu kao pokretna rezerva.

Ukoliko bi iz susednih oblasti došlo do partizanskih prodora na teritoriju Bačke, žandarmerijske stanice pored Tise i Dunava bile bi upotrebljene kao borbene jedinice. Što se tiče ostalih žandarmerijskih stanica, u slučaju odbrane granica mogu se upotrebiti kao pokretne rezerve.

Da bi pomoć pograničnim lovcima bila što efikasnija, predviđen je i niz zajedničkih pripremnih radnji: izviđanje terena, određivanje vatrenog položaja pojedinih vrsta oružja, obavljanje fortifikacionih radova, održavanje veza, proširenje obaveštajne službe.

U slučaju unutrašnjih pokreta u samoj Bačkoj, predviđa se drugi način upotrebe žandarmerijskih snaga. I tu se računa sa većim brojem različitih situacija. U principu, snage se drže na okupu i, kada zapreti opasnost, daje se alarm. Ako su partizanske snage manje jačine, ljudstvo žandarmerijske stanice treba samo da stupi u borbu i da ih uništi. U suprotnom, žandarmi se povlače u pravcu odakle najpre mogu dobiti pomoć. Kada očekivana pomoć stigne, kreće se u protivnapad. Susedne stanice, ukoliko i same nisu ugrožene, obavezne su da najhitnije priteknu u pomoć napadnutoj žandarmerijskoj stanici.

Kao preventivne mere protiv mogućih napada, zahteva se takvo organizovanje obaveštajne službe (povećanje broja poverljivih ljudi iz redova građanstva, oblačenje obaveštajaca u civilna odela, često patroliranje), kojom bi se izbegla iznenađenja bilo koje vrste. U slučaju da dokazi o mogućem ustanku budu dovoljno pouzdani, ljudstvo žandarmerije se stavlja u strogu pripravnost. To podrazumeva da trećina ljudstva bude obučena, da noću ne spava, da su straže pojačane. Sva ova pripravnost uključuje dobre i stalne veze sa komandom 15. domobranske lake divizije u Novom Sadu, sa krilnim komandama, sa domobranskom komandom stacioniranom u odgovarajućem staničnom krugu, sa predstojništvom garnizona stanice kao i poverljivim građanskim organima: vitezovima, turanskim lovcima, leventama, opštinskim policajcima i ostalim, sa nacionalnog gledišta pouzdanim, organizovanim licima.

Posebnu opasnost po red i mir u zemlji okupator očekuje od eventualnog sadejstva padobranaca i partizana u Bačkoj. Zato tom pitanju posvećuje i dalje posebnu pažnju. Odbranu „od razarajućeg rada padobranskih agenata" na teritoriji srezova: Sente, Starog Bečeja, Žablja, Titela, Novog Sada, Kule i Bačke Palanke, okupator poverava komandi 15. domobranske lake divizije. Teritorija bačkotopolskog sreza dolazi pod komandu 16. domobranske lake divizije sa sedištem u Subotici.

Teritorija novosadskog odeljenja delila se na četiri okruga: senćanski i starobečejski srez, kojim je komandovao komandant senćanskog 55. domobranskog odeljenja; teritorija žabaljskog i titelskog sreza sa komandantom

[27] MSRV AO Mađ. građa 5/78. — Naređenje ministra vojske od 26. februara 1943. Na insistiranje Centrale, pripadnici policije i žandarmerije su početkom aprila 1943. bili naoružani mitraljezima i drugim lakim automatskim oružjem.

žabaljskog garnizona 20/I bataljona; srezovi novosadski, kulski i bačkopalanački sa komandantom novosadskog garnizona, tj. komandantom 15. domobranske lake divizije: bačkotopolski srez je pripao subotičkom okrugu.

Okruzi su se dalje delili na podokruge koji su obuhvatali teritoriju pojedinih srezova. Komandanti podokruga bili su komandanti levente. Pripremni i organizacioni rad komandanata podokruga podrazumeva osmatračku i izveštajnu službu i organizaciju odbrambene službe, koju sačinjavaju poverljiva građanska lica. Od ove odbrambene službe žandarmerija je očekivala veliku pomoć u prvom redu kao osmatrača i obaveštajca, a potom i kao potporu organizovanim brahijalnim snagama. Zato žandarmerija upozorava na punu ozbiljnost i totalnu angažovanost ove službe, jer: „Budimo načisto da su oni protiv kojih stojimo dobro osposobljeni, na sve spremne ubice iz zasede!"[28]

Opšti razvoj događaja i prilika u Bačkoj prvom polovinom 1943. kao i u ostalim delovima Jugoslavije, odnosno na pojedinim svetskim ratištima od kojih posebno ističemo istočni front, išli su u prilog nastojanjima vojnih krugova u Mađarskoj da preuzmu u svoje ruke rukovođenje borbom protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Prvi potez u tom pravcu bio je uvođenje „Jedinstvene komande u pogledu preventivne službe za zaštitu letine". Pod predmetom „Prethodne odredbe za obezbeđenje useva i žetve od sabotažnih akcija u Bačkoj, ministar unutrašnjih poslova je obaveštavao sve odgovarajuće organe da je u sporazumu sa načelnikom Generalštaba mađar, kr. domobranstva poverio generalu Palu Platiju, komandantu novosadske 15. lake divizije, jedinstveno rukovodstvo u cilju obezbeđivanja prinosa i žetve u Bačkoj, preduhitrenja i otkrivanja sabotažnih akcija.[29]

Nadležnost Platija određena je za teritoriju Bačke obuhvatajući i gradove Novi Sad, Suboticu i Sombor. Zadaci su bili identični onima iz 1942. godine: jedinstveno rukovođenje preventivnim istraživanjem za obezbeđenje prihoda.[30] Na navedenoj teritoriji ministar unutrašnjih poslova određuje

---

[28] MSRV AO Knjiga 15.

[29] MSRV AO MK 5/106. — Konferencija rukovodećih funkcionera organa bezbednosti, održana je 5. juna 1943. u prostorijama Ministarstva unutrašnjih poslova u Budimpešti. Na osnovu postignutog sporazuma Centrala za državnu bezbednost zadržava i dalje u svojim rukama sva pitanja vezana za unutrašnju bezbednost države, dok se vojsci poveravaju na obezbeđenje samo neka vitalna pitanja. Na ovakvu odluku verovatno je presudan uticaj imalo nastojanje okupatora da se, u promenjenim odnosima prema nemađarskim narodima, stvore osnovni preduslovi za prihvatanje stanja stvorenog okupacijom i od strane tog dela stanovništva. Naime, na pomenutoj konferenciji se bez uvijanja konstatuje da od držanja organa državne uprave u odnosu na dobronamerne pripadnike nacionalnih manjina zavisi kako će se ovi osećati u državi stvorenoj okupacijom; MSRV AO Knjiga 15 — Glavni kapetan Mađ. kr. policijske kapetanije za provinciju 8. aprila 1943. izveštava sve policijske kapetanije da je jedinstveno vođenje istrage nad komunističkim organizovanjem u Bačkoj preuzela u svoje ruke Centrala za državnu bezbednost. Na čelu istrage koja će biti vođena u Bačkoj, Centrala za državnu bezbednost poslala je potpukovnika dr Jožefa Garzulja (Garzuly). Međutim, dr Josip Mirnić u svom *Jedinstvenom rukovodstvu* (34), pozivajući se na sumarni izveštaj od kraja 1942. — početak 1943 (MSRV AO 23163) iznosi podatak da je Centrala već u leto 1942. celokupnu isfragu protiv narodnooslobodilačkog pokreta u Bačkoj objedinila u rukama potpukovnika Garzulja.

[30] To je značilo da Plati dobija *konkretan zadatak* vezan za odbranu žetve s tim da, kao i 1942. godine, po skidanju useva, ta funkcija Platija prestane.

generalu Platiju sve organe Kraljevske mađarske policije i žandarmerije u istoj meri kao 1942, počevši od 0 časova 15. juna 1943. godine. Istovremeno ministar unutrašnjih poslova upućuje upravne vlasti da, kao i 1942. godine najtešnje sarađuju sa generalom Platijem putem velikih župana.[31]

O odluci da se ustroji Jedinstveno rukovodstvo kao i o sistemu njegovog organizovanja, zadacima i dr., pod naslovom „Odbrambena služba", Plati je upoznao 41 naslov. U ovom dokumentu naglašava da je zadatak ove službe, osim sprečavanja sabotaža, osiguranje žetve žitarica i kudelje te njihovo spremanje u skladišta.[32]

U jednom kasnijem dokumentu Plati je opširnije obaveštavao sve odgovarajuće komande o razlozima uvođenja odbrambene službe. Pozivajući se na rezultate 1. žandarmerijskog isledničkog odseka 5. žandarmerijskog okruga u Novom Sadu (5/1. žandarmerijski odsek — „Armija"), Plati tvrdi da Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu, na osnovu procene dosadašnjih iskustava partizanskih borbi na Balkanu, „sa grozničavom užurbanošću i sa velikom energijom formira svoje partizanske formacije i priprema njihov razorni rad".[33]

Sabotažna dela partizana, prema Platiju, usmerena su na lica koja vrše vojnu, upravnu i službu javne bezbednosti; na sredstva koja osiguravaju obavljanje saobraćaja i veze; na materijal i ustanove koje obezbeđuju opšte snabdevanje sa težištem na žitaricama.[34]

Interesantno je videti kako je okupator, na osnovu svojih saznanja, izvršio rekonstrukciju i zadatke protiv borbenih i diverzantskih grupa koje je rukovodstvo NOP-a formiralo sa ciljem da ostvari gore navedene zadatke. Na čelu borbene grupe, koja se sastoji od 4—8 partizana, iskusnih boraca, spremnih na sve, nalazi se desetar. Osnovni zadaci ovih partizanskih vojnih formacija su: napadi na živu silu okupatora u cilju njihovog likvidiranja i dolaska do oružja, opreme i odeće; oružano potpomaganje diverzantskih grupa. Način njihove borbe je iznenadni vatreni napad iz zasede. Takvu taktiku su primenili u dva maha kod Begeča kada su napali domobransku patrolu u službi.[35]

Diverzantske grupe su nešto manje po broju. Sačinjavaju ih 2—5 lica i to iz redova legalnih ljudi i omladinaca, inače članova KPJ i SKOJ-a. Zadaci diverzantskih grupa su: miniranje železničkih pruga, mostova i vojnih ma-

---

[31] MSRV AO MK 5/111. — Obaveštenje od 7. juna 1943. upućeno je, pored drugih, i velikim županima u Somboru i Novom Sadu: policijskim kapetanijama u Subotici, Novom Sadu, Somboru i Staroj Kanjiži; lučkim kapetanijama u Segedinu, Mohaču i Novom Sadu; komandi žandarmerijskog okruga u Segedinu; komandama žandarmerijskih odeljenja u Somboru i Novom Sadu i komandi V/1. žandarmerijskog isledničkog odseka u Novom Sadu. — Po direktivi Platija veliki župani bili su obavezni da se tokom juna, putem objava, obrate svima vlasnicima žitarica kao i celokupnom građanstvu da preduzmu sve potrebne mere kako bi se odbranila letina. MSRV AO Mađ. gr. 37/62 — primerak takve objave velikog župana Subotice od 26. juna 1943.

[32] MSRV AO Zbirka dokumenata: *Mađarska policija iz vremena okupacije iz Kanjiže*, knjiga 5/V (Dalje: Knjiga 5/V). — Komanda Mađarske kraljevske novosadske 15. domobranske lake divizije br. 800—35/Kt. 1943. od 13. juna 1943, 92—103.

[33] Knjiga 5/V, 135. br. 800—35/Kt. 1943. od 2. jula 1943. Ovo je jedna od niza naredbi koje su dopunjavale onu od 13. juna 1943.

[34] Isto.

[35] Isto.

gazina, presecanje TT-vodova i stubova. Primarni objekti njihovih napada, u vreme izdavanja ove naredbe, su: sprečavanje žetve i vršidbe, odnosno uništavanje plodova. Vršalice treba dići u vazduh ili onesposobiti za rad presecanjem kaiševa i sl. U slučajevima da ih čuvaju naoružani ljudi, napad diverzantskih grupa treba koordinirati sa borbenim grupama.[36]

Cilj uništenja žitarica i vršalica u pogledu vlasništva takođe je određen: u prvom redu to je ono žito koje pripada državi ili udruženjima, pa potom ono čiji su vlasnici Mađari i Nemci. Nakon obavljene žetve, zadaci diverzantskih grupa prenose se na magazine, mlinove, vozove natovarene žitaricama, koje treba dići u vazduh. Takođe se imaju napasti komisije za rekviriranje žitarica u cilju dolaska do žetvenih plodova.[37]

U okviru borbe za žito diverzantske grupe treba da napadnu opštine i unište spise koji se odnose na evidentiranje žitarica. Diverzantske grupe, prema podacima istražnih organa okupatora, su bez oružja ili su veoma slabo naoružane.[38]

U okviru sprovođenja vatrogasno-redarstvenih mera radi povećanja sigurnosti odbrane od požara nepokošenih useva, general Plati naređuje svakoj opštini da u vremenu od 20—4 časa, svaku noć, drži jedna upregnuta kola sa plugom. Zadatak tih kola je, da u slučaju požara, na najbrži način dođu na mesto gde je buknula vatra i da tamo zaoru brazdu kojom će odvojiti usev od vatre.[39]

Istom cilju, tj. zaštiti od vatre, imalo je da posluži sprovođenje obaveza da se stogovi, kupe i dr. imaju smestiti najmanje 100 metara od železničke pruge i stog od stoga. Okolo stogova i kupa moraju se uzorati brazde. Zanemarivanje ovog zadatka tretiraće se kao sabotaža.[40]

Težište aktivnosti bačkih komunističkih organizacija u letnjim mesecima 1943, nakon obavljene žetve, prema mišljenju Platija, biće usmereno na mlinove i to putem izazivanja unutrašnjih požara.[41]

Da bi se takva opasnost svela na minimum, Plati naređuje da se i spoljno i unutrašnje čuvanje mlinova mora obezbediti na najsigurniji način. Niko od nepoznatih osoba ne može ući u mlin. Zalihe fosfora, uskladišteni sumpor, jedinjenje sumpora sa ugljem (CS_2), zalihe kalafonijuma — blokiraju se. Vlasnici radnji, koje raspolažu navedenim artiklima, moraju ih u roku od 24 časa prijaviti vlastima (u prijavi naznačiti vreme kada su zalihe nabavljene, kvalitet, težinu i mesto gde su rezerve uskladištene).[42]

Nakon ove naredbe sve navedene materije mogu se prodavati isključivo uz odobrenje prvostepene policijske vlasti (m. kr. policijska kapetanija, sres-

[36] Knjiga 5/V, 135, 137.
[37] Isto.
[38] Isto.
[39] Knjiga 5/V, 119, prilog 2/a — Dopunska naredba uz naredbu br. 800—12/Kt. 1943. godina.
[40] Isto.
[41] Knjiga 5/V, 163, prilog 2/d uz br. 800—12/Kt. 1943. pod nazivom »Blokiranje zapaljivih materijala«. Ova naredba se nije odnosila na apoteke koje su i dalje, na lekarski recept i za zdravstvene potrebe, mogle izdavati fosfor i sumpor.
[42] Knjiga 5/V, 163.

ki načelnik). Vlasnici radnja moraju voditi posebnu evidenciju o prodatom fosforu, sumporu, CS_2 i kalafonijumu.[43]

U okviru odbrambene službe Platiju su bili podređeni svi žandarmerijski i policijski organi kao i sve upravne vlasti. S obzirom na iskustva iz 1942. godine, Plati naređuje da se sa sprovođenjem u delo njegovih naredbi otpočne odmah kako bi odbrambena služba započela svoj rad 25. juna u 0 časova. Kao zamenik Platija određen je Ferenc Čerfaji, žandarmerijski potpukovnik, komandant novosadskog žandarmerijskog odeljenja.[44]

Platijeve organizacione jedinice, koje su istovremeno bile i naredbodavne, jesu: sreski načelnici i gradski policijski kapetani; 16. bataljon domobranskih pograničnih lovaca; komanda 55. patrolnog odeljenja; komande odeljenja m. kr. žandarmerije u Novom Sadu i Somboru; istražni odsek mađ. kr. žandarmerije 5/1 u Novom Sadu.[45]

Po osnovnom principu odbrambene službe, za čuvanje vlastite imovine odgovoran je pre svega svaki pojedinac lično. U slučajevima kada pojedinac to nije u stanju da obavlja sam, njegovu ulogu preuzima sistem upravne vlasti uz pomoć žandarmerijskih organa.[46]

Odbrambena služba se rasčlanjava na osmatračku, izviđačku, službu čuvanja, službu javljanja i prenošenja zapovesti, kontrolnu i izvršnu službu.

Osmatračku službu obavlja svako lice građanske uprave; organizovana građanska lica na teritoriji opštine ili sreza; vojne, žandarmerijske, finansijske formacije i organi na svojim teritorijama delatnosti.[47]

Izviđačka služba je pokretna služba i nju obavljaju, od strane građanske uprave, opštinski policajci, lugari, šumari, čuvari ribnjaka, nasipa i dr; organizovane građanske patrole (turanski lovci, borci sa fronta, levente itd.); patrole sastavljene od vojske i žandarmerije. Uz tri člana patrole, njen četvrti član je nosilac vesti i obavezno mora imati bicikl. Od članova patrole, bar jedan mora znati srpski.[48]

Vojne i patrole javne bezbednosti obavezno moraju biti naoružane ručnim bombama; najmanje jedan član patrole mora imati automatski pištolj sa nekoliko šaržera; napadnuta patrola treba da se izvuče iz borbe, uputi odgovarajući izveštaj Platiju, obavesti o sukobu najbližu žandarmerijsku stanicu i sa njom zajedno nastavi potragu. Patrole imaju da obrate pažnju i na stanje TT-stubova i kablova.[49]

Patrole određene od upravnih vlasti u sastavu od najmanje 5 članova, sa kurirom biciklistom ili na konju, moraju biti naoružani. Dvojica članova ove patrole oružje daje Plati, a ostale snabdevaju upravne vlasti. O držanju ove patrole u slučaju sukoba sa partizanima važe ista pravila kao i za vojne patrole; organi javne bezbednosti opštine svoju dužnost obavljaju po dvojica; čuvanje stogova, kupa i vršalica vrše udvojeni stražari. Isto važi i za uskla-

[43] Isto. Knjiga evidencije mora da sadrži: tekući broj; ime, zanimanje i stan kupca; vrstu, težinu isporučenog artikla; naziv nadleštva koje je izdalo odobrenje za kupovinu kao i broj i datum odobrenja; primedbu.
[44] Knjiga 5/V, 93—103.
[45] Isto.
[46] Isto.
[47] Isto.
[48] Isto.
[49] Isto.

dištene žitarice i mlinove. Uništenje borbenih i diverzantskih grupa biće uspešno samo u slučajevima ako sve brahijalne građanske snage i brahijalne snage javne bezbednosti, koje se nalaze u okolini gde se grupe pojave, budu centralizovano napredovale. Komandovanje tim snagama general Plati prepušta sreskim načelnicima uz obavezu tesne međusobne saradnje. Za nepridržavanje naredbe oko sprovođenja vatrogasno-redarstvenih propisa Plati predviđa i kaznu interniranja.[50]

Služba čuvanja, koju obavljaju organi koji su to i do sada činili, prostire se i na nepokošene žitarice, na žito i kudelju sadenute u stogove, na garniture vršalica, silose, ekonomsko-industrijska preduzeća, mlinove i njihove magazine.[51]

Od organizovanosti, spretnosti i brzine službe javljanja i prenošenja vesti zavise i rezultati osmatračke i izviđačke službe. Ovoj službi stoje na raspolaganju lica sa biciklovima, telefonsko-telegrafska služba i planirani radio-sistem.[52]

Regulisanje telefonske službe Plati je rešio prilogom br. 2/f. Iz njega se vidi da svaki poštanski ured održava danonoćnu telefonsku službu; da svaka vojna formacija, formacija javne bezbednosti i upravna vlast na sopstvenoj telefonskoj stanici, održavaju danonoćnu dežurnu telefonsku službu; sve komande i upravne vlasti smeštene u Somboru i Subotici održavaju direktnu vezu sa Platijem preko strojnog telegrafa novosadske garnizonske komande.[53]

U narednom prilogu Plati daje uputstva za vođenje telefonskih razgovora pod lozinkom „brahijalna sila". Po dobijenim naredbama svi poštanski uredi i poštanske agencije imali su smesta da daju vezu licima koja žele da vode razgovor pod navedenom lozinkom, i da vođeni razgovor ne naplate.[54]

Pošto se ovakvi razgovori tretiraju kao oni vođeni pod lozinkom „padobranski razgovori", to Plati podseća potčinjene na pravila vezana za te razgovore. Ona podrazumevaju da je lice, koje uoči bilo šta sumnjivo, obavezno da putem najbližeg telefona obavesti najbliži organ bezbednosti (žandarmeriju, policiju, formaciju). Lice koje se javlja dužno je pri prijavi reći svoje ime, zanimanje i adresu. To isto mora ponoviti nakon uspostavljene veze licu koje je prihvatilo razgovor. Organ koji prima prijavu, prosleđuje je dalje određenoj domobranskoj formaciji kojoj je poverena odbrana. O razgovorima „brahijalna sila" i „padobranski razgovori" treba takođe sastaviti poseban iskaz iz kojeg se može videti ko vodi razgovor, te vreme i sadržaj razgovora.[55]

Kontrolna služba, koja mora delovati permanentno, ima kao osnovni zadatak nadgledanje rada gore pomenutih službi. Obavljaju je voditelji građanske upravne službe, vojne i žandarmerijske formacije i organi.[56]

---

[50] Knjiga 5/V, 137, 139.
[51] Isto.
[52] Isto.
[53] Knjiga 5/V. 123, prilog 2/f, koji ide uz naredbu 800—3/Kt. 1943.
[55] Knjiga 5/V, 123—133. U prilogu 2/f2 daje se spisak mesta odakle se sve mogu voditi telefonski razgovori.
[54] Knjiga 5/V, 171, prilog 2/g.
[56] Knjiga 5/V, 93—103.

Zadatak izvršne službe je efektivno sprečavanje sabotaža. Obavljaju je odgovarajući organi vojske i građanske uprave.[57]

Osnovna pretpostavka uspeha odbrambene službe leži u tesnoj i odu-ševljenoj saradnji između svih formacija i organa pozvanih da je organizuju i realizuju.[58]

U posebnoj pozdravnoj zapovesti general Plati upozorava svoje potčinje-ne da se ove godine mogu očekivati mnogo bolje organizovane sabotažne gru-pe nego što je to bio slučaj u 1942. te, shodno tome, i njihovi smeliji nastupi. Zbog toga, pozdravljajući sve rukovodioce odbrambene službe i svakog poje-dinog člana izvršnih organa, Plati izražava uverenje da će oni učiniti sve kako bi ova služba još energičnije i savesnije izvršila svoje zadatke nego što je to činila prethodne godine.[59]

U cilju efikasnog sprovođenja odbrambene službe sve građanske organe koji sarađuju i koji su položili zakletvu ali su bez oružja (opštinski policajci, šumari, lugari, noćni čuvari, stražari itd.) naoružaće general Plati.[60]

Tesno povezano sa očekivanim, pojačanim i učestalijim napadima bač-kih partizana krajem juna 1943. godine, Plati predviđa i povećanje brahijal-nih snaga i to onima koje su organizovali sreski zapovednici levente. Tamo gde nema vojne ili žandarmerijske brahijalne sile, sreski zapovednici levente moraju imati u pripravnosti po jedan brahijalan vod. O naoružanju ovih vo-dova posebno će se pobrinuti general Plati. Bio je to novi korak ka sve većem uvlačenju civila u odbrambenu službu.[61]

Na kraju, osnovne naredbe, Plati detaljno obrazlaže način podnošenja izveštaja kao i ono što ti izveštaji treba da sadrže.[62]

---

[57] Isto.

[58] Isto.

[59] Knjiga 5/V, 153, prilog 2/a od 27. juna 1943.

[60] Knjiga 5/V, 93—103, 105. U prilogu br. 2/b, br. 800—12/Kt. 1943, daje se uzorak teksta zakletve: »Ja... zaklinjem se svemogućim i sveznajućim bogom da ću verno čuvati poverenu mi granicu i sve ono što njoj pripada. One, koji budu prouzrokovali štetu na poverenoj mi teritoriji prijaviću bez odlaganja, kao što ću i one koji budu pokušavali da prouzrokuju štetu, ako je potrebno, uhapsiti ih. Sva-ku ću štetu prema svojim sposobnostima sprečiti, prouzrokovanu štetu ću proce-niti prema najboljem znanju i savesti, nevinog neću krivo optužiti niti sumnjičiti. Čuvanje — bez preke potrebe — bez znanja ili pristanka svojih zapovednika neću napustiti i za sve što mi bude povereno, biću uvek odgovoran. Tako mi bog po-mogao. Amin!«; Knjiga 5/V, 173, 177, 179. — Izlazeći u susret podnetim molbama za dobijanje oružja, Plati je 7. jula 1943. izveštavao da je sreskim načelnicima u Žablju, Senti, Titelu, Starom Bečeju, Odžacima, Bačkoj Palanci, Kuli i Somboru uputio ukupno 1198 pušaka i 21 160 metaka uz pripadajuću količinu ulja i masti za podma-zivanje oružja. Dalja raspodela oružja bila je stvar sreskih načelnika. Kasnije je oružje bilo upućeno i nekim drugim nadleštvima. Tako nailazimo na podatak da je Plati 19. jula 1943. poslao policijskoj kapetaniji u Staroj Kanjiži 50 pušaka 88/90 sa 1000 ubojitih metaka; Knjiga 5/V, 145. Kao dopunu svoje naredbe 800—3/Kt. 1943, Plati 16. jula 1943. obaveštava potčinjene da zabranjuje izdavanje oružja za odbram-benu službu građanskim licima mlađim od 20 godina.

[61] Knjiga 5/V, 161, 163.

[62] Knjiga 5/V, 107. — Evo kako je izgledao jedan od nedeljnih izveštaja upu-ćen iz Stare Kanjiže generalu Platiju: »Za odbrambenu službu organizovano je

Već smo spomenuli da je svoju naredbu oko organizovanja odbrambene službe general Plati posle 13. juna u više mahova dopunjavao novim uputstvima. Tako 27. juna 1943, između ostalog, određenima skreće pažnju na način legitimisanja. „Svileni postupak" legitimisnja iz 1942. godine doveo je do napada legitimisanih na organe vlasti što se često završavalo ranjavanjem ili smrtnim slučajem, a da tim povodom nisu preduzimane nikakve retorzije. Da bi situacija prilikom legitimisanja bila jasnija, Plati zahteva da odgovarajući organi narede svima licima na svojim teritorijama da obavezno sobom nose legitimaciju. Sezonskim radnicima opštinska predstojništva moraju izdati legitimacije uz obavezu da ih ovi vrate prilikom odlaska.[63]

U jednom drugom prilogu Plati još više detaljiše način legitimisanja. Nenaoružani čovek ili patrole ne smeju nikoga legitimisati. U slučaju susreta sa nepoznatim i sumnjivim licem, treba ga samo slediti i tačno uočiti njegov lični opis, pravac kretanja i mesto kuda odlazi. Sve te podatke treba najbržim putem javiti izveštajem svome pretpostavljenom ili najbližem vojnom ili žandarmerijskom organu.[64]

Po pravilu, naoružani stražar i patrola obavezno moraju legitimisati svako lice koje se približi objektu određenom za čuvanje. Danju se legitimišu samo sumnjivi, a noću svako lice.[65]

Kod patrole ili naoružanog stražara puška mora uvek biti napunjena, a obarač zapet. Prilikom nailaska na sumnjivog, isti se zaustavlja uzvikom „Stoj!" (po potrebi i na srpskom i na nemačkom jeziku) na bezbednoj udaljenosti i sa oružjem „na gotovs". U slučaju da se pozvani ne zaustavi, treba ga opomenuti pucanjem u zemlju pored njega. Ako i posle toga nastavi sa kretanjem, pokuša bekstvo ili učiti neki drugi sumnjiv pokret, treba mu pucati u noge. Ako se lice posle prvog poziva zaustavi, mora dići ruke uvis. Jedan od naoružanih članova patrole, uz „pokrivanje' druge dvojice, prići će mu i pitati ga gde mu se nalazi legitimacija. Potom će proveriti ima li oružje i, ukoliko ga nema a legitimacija mu je ispravna, pustiće ga. U suprotnom, predaće sumnjivog najbližem opštinskom predstojništvu, žandarmerijskoj stanici ili vojnoj formaciji. Slično će se postupiti sa licem koji ima legitimaciju, ali i oružje bez dozvole. Protiv lica koja prilikom legitimisanja ili tokom sprovođenja učine bilo kakve znake sumnjivog ponašanja treba upotrebiti oružje radi onesposobljavanja.[66]

---

46 lica... (civila — primedba autora). Za učesnike u izviđačkoj i patrolnoj službi potrebno mi je oružja i municije za 46 ljudi.

Konačno, sa poštovanjem javljam, da su žetveni radovi, na teritoriji moga nadleštva počeli 5. jula i njihov završetak može se očekivati za 10—12 dana. Do sada se nije mogla primetiti nikakva pojava ometanja...«

[63] Knjiga 5/V, 119.

[64] Knjiga 5/V, 157—159, prilog 2/c uz broj 800—12/Kt. 1943.

[65] Isto.

[66] Isto.

Istražne službe u Bačkoj obaveštavale su svoje nadležne organe u Budimpešti da se u ovoj oblasti krajem leta mogu očekivati širi pokreti srpskog dela stanovništva.[67] Podstaknut tim vestima, ministar unutrašnjih poslova i načelnik Generalštaba su se 20. avgusta 1943. sporazumeli da se odbrambena služba na čelu sa generalom Platijem produži do 15. oktobra iste godine, sa neizmenjenim ovlašćenjima. Kako se žetva bližila kraju, to je Plati svoju aktivnost usmerio na preventivnu, osmatračku i isledničku službu, a posebno na službu čuvanja magazina i poljoprivredno-industrijskih postrojenja.[68]

Od kraja avgusta, pa tokom septembra i dalje, redaju se izveštaji okupatorskih vlasti o dejstvima Trećeg bačko-baranjskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda na terenu Bačke, a paralelno sa njima teku i obaveštenja viših organa vlasti o planiranim akcijama komunista i nacionalističkih elemenata.[69]

Pojačana dejstva bačkih partizana išla su u prilog nastojanjima vojnih krugova da se ukine dvojnost u čuvanju državne bezbednosti i da ona poveri isključivo vojnoj sili. Osećajući se sve manje sposobnom za uspešnu borbu protiv NOP-a i sama Centrala za državnu bezbednost sredinom septembra 1943. predlaže da vojska preuzme obezbeđenje važnijih železničkih pruga u

---

[67] MSRV AO 7636 i MK 5/143. — Dokumenat je poslat kao predmet: »Izveštaj o terorističkim delima, planiranim od strane Srba«, i išao je odgore nadole. Drugo odeljenje (kontraobaveštajno) komande V segedinskog m. kr. domobranskog korpusa 5. avgusta 1943. upozorava sve policijske kapetanije da su rukovodstva tajnih srpskih organizacija »naredile da u celoj Bačkoj otpočnu diverzantske akcije jer smatraju da je za to vreme sazrelo!« Zbog toga II odeljenje naređuje kapetanijama da preduzmu odgovarajuće mere u delokrugu svojih nadležnosti.

[68] MSRV AO Mađ. gr. 5/156.

[69] MSRV AO Knjiga 15. — Drugo odeljenje 7. septembra 1943. izveštava ispostave kontrašpijunaže da obrate pažnju na nastojanja komunista koja imaju za cilj organizovanje diverzantskih grupa od Mađara. Takve grupe nameravaju da pošalju u unutrašnjost Mađarske sa ciljem da vrše sabotaže. Ovu svoju naredbu II odeljenje povezuje sa naredbom šefa Domobranskog generalštaba br. 24.431/eln. 2 vkf hil — 1943. od 3. septembra 1943. Avgust—septembar su meseci kada viši organi neprekidno zasipaju svoje potčinjene vestima o navodnim pripremama za dizanje ustanka širih razmera. Tako 30. avgusta Mađ. kr. ministarstvo unutrašnjih poslova, Centrala za zaštitu države, Novosadska istražna grupa izveštava policijske kapetanije da se prema primljenim vestima na čitavoj teritoriji bivše Jugoslavije, zatim Albanije i Bugarske od strane nacionalističkih i komunističkih organizacija planira za 6. septembar 1943. opšti ustanak. Ovaj datum se povezuje sa planiranim invazijama na Balkan od strane Anglo-Amerikanaca, odnosno na obale Crnog mora od strane Sovjeta. — MSRV AO 19881, MKF IX/381—382. — Iskustvo okupatora još iz 1941. godine o ciljevima napada partizana govorilo je da su to, pored drugog, i vojni objekti. Rezultati istrage u 1943. pokazali su da se u tom pogledu nije ništa bitnije izmenilo. Zbog toga general-lajtnant Plati 10. septembra 1943. izdaje naređenje u vezi sa čuvanjem kasarni. U stvari, on prosleđuje naređenje komande V m. kr. domobranskog korpusa u kome se kaže da civilno stanovništvo nikako ne može ući u kasarne; da se smeštajni krug vojnih i žandarmerijskih kasarni osposobi za osmatranje, a stražarska mesta zaštite od napada i često menjaju; da stražar osim puške spremne za dejstvo mora imati 40 bojevih metaka i 4 ručne bombe; u slučaju napada neprijatelja na jednog stražara ostali stražari moraju mu priteći u pomoć

Bačkoj. Centrala takođe preporučuje da se duž Dunava i Tise prekomanduju nove vojne snage. Njihov bi zadatak bio da spreče prebacivanje iz Srema i Banata novih partizanskih snaga u Bačku.[70]

Kako se napadi pripadnika Treće bačko-baranjskog NOP odreda nastavljaju i u drugoj polovini septembra 1943. godine, to glavni kapetan Mađ. kr. policije za provinciju u Budimpešti 22. septembra 1943. obaveštava rukovodioce policijskih kapetanija u Subotici, Novom Sadu, Somboru, Senti i Staroj Kanjiži, zatim rukovodioce pogranične ispostave u Jenefalvi, rukovodioce lučke kapetanije u Novom Sadu, Segedinu, Apatinu i Baji o merama preduzetim u vezi sa događajima u „južnom kraju".[71]

Navedene rukovodioce glavni kapetan izveštava da je ministar unutrašnjih poslova, od navedenog datuma, sve organe policijskih i žandarmerijskih vlasti na teritoriji „južnog kraja" potčinio 15. lakoj diviziji kojom komanduje general-lajtnant Pal Plati. Ta se mera sprovodi u interesu ugušivanja dela sabotaže i partizanskog pokreta kao i zaštite saobraćajnih linija, železnica, drumskih i vodenih puteva. Istovremeno se rukovodioci policijskih kapetanija upućuju na ličnu ili telefonsku vezu sa Platijem kako bi od njega dobili dalja naređenja.[72]

U naredna dva dana Budimpeštanska glavna kapetanija, po nalogu ministra unutrašnjih poslova, uputila je osmoricu policijaca sa dresiranim psima u Novi Sad kako bi se uključili u specijalnu izviđačku grupu koju je oformio general Plati.[73]

Tako, u roku od samo desetak dana, dolazi do znatnog zaokreta u odnosima između vojske i Centrale za državnu bezbednost. Dok je sredinom septembra Centrala nudila operativnim vojnim organima deo svojih funkcija, sada se jednim delom sva policija i žandarmerija podređuju generalu Platiju.

Sve uspešniji napadi partizana na skladišta kudeljara pokazali su da do tada sprovedene mere bezbednosti nisu dovoljne. Zato, nakon paljevine četiri do šest hiljada metarskih centi kudelje u kudeljari u Baču, veliki župan Bačke dr. Leo Deak traži pomoć od generala Platija. Ta bi se pomoć mogla sastojati u tome što bi operativne jedinice preuzele čuvanje kudeljara ili što bi se formirale nove straže u sastavu od jednog žandarma i četiri vojnika. Svoj odgovor na ovaj zahtev velikog župana general Plati je istovremeno uputio Centrali za državnu bezbednost i Generalštabu. Po oceni generala Platija, za obezbeđenje svih preduzeća za preradu kudelje u Bačkoj trebalo bi daleko više vojnih snaga nego što ih on momentalno ima. Plati takođe ne vidi re-

---

bez čekanja na naređenje; da je za noćnu borbu obavezno spremiti svetleće metke, lomaču i sl; da se često obilaze stražarska mesta, naročito noću; da stražari moraju budno osmatrati okolni teren.

[70] MSRV AO 23057, 220 i 19881 F IX, 306—307. — Generalštab je bio mišljenja da je u ovo vreme još uvek dovoljno da se čuvanje glavnih železničkih saobraćajnica poveri 17. pešadijskom puku.

[71] MSRV AO MK 5/172. — Dokumenat nosi broj 855/11—1943. od 22. septembra 1943; MSRV AO 5/180. — Naredba ministra unutrašnjih poslova, na koju se poziva glavni kapetan, označena je brojem 389/1943/res/VI od 22. septembra.

[72] Isto.

[73] Isto.

šenje niti bitnije poboljšanje u čuvanju kudeljara putem povećanja patrola. Po njegovom mišljenju, bolje rešenje je u uspostavljanju stalnih straža. Kako za to nema dovoljno vojnika, rešenje toga problema vidi u većem angažovanju oružanih formacija uspostavljenih od strane građanskih organa vlasti, kojima je obuhvaćeno osamnaest hiljada naoružanih civila. Radi prijema odgovarajućih informacija i instrukcija, Plati poziva za 28. septembar 1943. u Novi Sad sve sreske rukovodioce pojedinih sektora u okviru odbrambene službe. Sa svoje strane, takođe, obaveštava velikog župana da će narediti vojnim organima bezbednosti i pograničnim lovcima da intenziviraju svoju saradnju sa građanskim stražama. Istovremeno poziva velikog župana da u okviru svojh nadležnosti preduzme korake za obezbeđenje kudelje i kudeljara.[74]

Pozivajući se na odgovarajuća naređenja,[75] veliki župan bačko-bodroške županije i gradova Novog Sada i Sombora obaveštava sve sreske načelnike da se tim naređenjima obustavlja preventivna služba samo u odnosu na čuvanje atara. Što se tiče čuvanja magazina, fabrika, zaliha poljoprivrednih proizvoda ova služba se izričito nastavlja. Sabotažne akcije koje su na zalihe kudelje tokom septembra uspešno izveli partizani, pokazuju da se pitanju čuvanja tih objekata ne posvećuje potrebna pažnja. Zato veliki župan poziva podređene starešine da se obezbeđuju fabrika sa zalihama kudelje posveti daleko veća briga.[76]

Civilna lica koja vrše stražarsku službu sa oružjem mogu ga zadržati kod sebe samo dok ta služba traje. Po njenom prestanku oružje se vraća sreskim načelnicima.[77]

Upozoravajući sreske načelnike na svoja ranija naređenja u pogledu uklanjanja neposečene kukuruzovnie, stabljika suncokreta i kudelje, veliki župan zahteva da se ta naredba što pre sprovede u delo. Istovremeno naređuje onim sreskim načelnicima, preko čije teritorije prolaze železničke pruge Subotica—Novi Sad, Subotica—Bogojevo i Sombor—Novi Sad da preduzmu mere kako bi se sa obe strane železničke pruge, u širini do 500 metara neposečena letina poskidala u najbržem mogućem roku. Ovaj postupak podrazumeva i uklanjanje kupa kukuruzovine iz atara kako ne bi zaklanjale vidik.[78]

Dva dana docnije, 27. septembra 1943, isti župan obaveštava sve sreske načelnike o načinu smeštaja kudelje. Po njemu, ova industrijska biljka kod fabrikanata, preduzeća za magazioniranje i privatnika u roku od 24 časa ima da se raspremi tako da u jednoj kamari ne može biti više od tri vagona. Razmak između pojedinih kamara mora biti najmanje 20 metara. Problem smeš-

---

[74] HIL — VKF eln. 6020/1943. — U ovom dokumentu Plati navodi 161 preduzeće za čije bi čuvanje trebalo 18 streljačkih četa. — U jednom drugom dokumentu: MSRV AO 19881 F IX, 372—381, Plati govori o 192 kudeljare.

[75] MSRV AO Mađ. gr. 18/149 br. 357/res. 1943. od 25. septembra 1943. — Veliki župan se poziva na neke svoje ranije uputstvo i naređenje komandanta V domobranskog korpusa, tj. Platija, od istog datuma: Hil—VKF eln. 6020/1943.

[76] Isto.

[77] Isto.

[78] Isto. Veliki župan se poziva na svoje naređenje izdato pod br. 5504/Vel. žup. 1943.

taja se ima najhitnije rešiti. Preventivna služba se mora pojačati uz punu kontrolu sreskih načelnika.[79]

Da bi se preventivna služba u južnoj Bačkoj učinila efikasnijom, komanda Mađ. kr. V segedinskog domobranskog korpusa 28. septembra 1943. izdala je građanskim organima vlasti nova uputstva. U njima se naređuje da se u svakom preduzeću za obradu kudelje uspostavi straža pod rukovodstvom jednog žandarma. Brojno stanje straže određuje sreski načelnik; žandarma određuje i upućuje nadležna žandarmerijska komanda odeljenja; organizovanje i njeno kontrolisanje, uz pomoć sreskih komandi levente, obavljaju straže nadležni sreski načelnici; straže će se naoružati oružjem i municijom koje su dobili sreski načelnici za potrebe preventivne službe kao i oružjem i municijom koju su dobili sreski komandanti levente. Ukoliko to ne bude dovoljno, trebovaće se iz zaliha koje se nalaze kod sreskog načelnika u Bačkoj Topoli.[80]

Posle nekoliko dana usledilo je naređenje generala Platija kojim se regulisalo pitanje čuvanja železničke pruge Subotica—Novi Sad. Taj se problem pokušao rešiti uspostavljanjem vojnih straža, svako u jačini jedne desetine na ukupno 10 železničkih stanica. Ljudstvo za ove straže daje 3. četa 3. stražarskog bataljona. Kontrolu nad službom čuvanja železnica vršila je komanda 13. pešadijske divizije. Osim drugih detalja u ovoj naredbi nalazimo i onaj koji se odnosi na proveru prošlosti svih železničara kako bi se najpoverljiviji mogli naoružati.[81]

Organizacione promene za period 1943/1944. godinu od 1. oktobra 1943. nisu bitnije promenile raspored oružanih snaga okupatora u Bačkoj. Tako je komanda 13. lake divizije iz Kečkemeta prebačena u Suboticu i preimenovana u komandu 13. pešadijske divizije. Ova komanda je došla na mesto rasformirane komande 14. lake divizije. Pored komande 13. divizije smeštena je i artiljerijska komanda iste divizije. Novoformirani Motorizovani komorni divizion 1. konjičke divizije u Subotici došao je na mesto rasformiranog protiv-

[79] Isto. — MSRV AO Mađ. gr. 18/147. — Iz ovog dokumenta se vidi da je još istog dana, tj. 27. septembra 1943, sreski načelnik telefonirao u Bajšu (sigurno su tako postupili i ostali sreski načelnici) i preneo navedene direktive. Takođe je obavestio da se Janošu Lelbahu, veleposedniku i vlasniku velike kudeljare, dodeli 4 puške i 80 komada metaka. Isto tako naređuje da se duž crvenačkog puta levo i desno ima ukloniti kukuruzovina, stabljike suncokreta i već posečena kukuruzovina na najmanjoj udaljenosti od 500 metara.

[80] MSRV AO Mađ. gr. 18/151. — Naređenje je potpisao general Plati, a upućeno je iz Segedina. Iz njega se vidi i to da je Somboru namenjeno 40 pušaka sa 800 metaka; Apatinu 70—1400; Odžacima 60—1200. Naređenje je upućeno komandama žandarmerijskih odeljenja u Novom Sadu i Somboru; sreskim komandama levente u Kuli, Palanci, Odžacima, Apatinu, Novom Sadu, Žablju, Starom Bečeju, Titelu, Somboru; sreskim načelnicima Topole, Palanke, Kule, Odžaka, Apatina, Novog Sada, Sombora, Žablja, Titela, Bečeja. U dopisu sreskog načelnika Sombora, kojim je Novom Sivcu prosleđeno navedeno naređenje, vidi se da se oružje namenjeno Somboru može koristiti samo za čuvanje kudeljara na teritoriji opštine Čonoplja i Kljajićevo. Za eventualno čuvanje ostalih kudeljara treba nabaviti lovačko oružje. Evidentno je da ovo naređenje tretira pitanje preventivne službe na teritoriji južne Bačke označeno granicom južnije od Bačkog Monoštra, Sombora, Kljajićeva, Crvenke, Srbobrana i Starog Bečeja, verovatno teritorije na kojoj su izvođene akcije partizana.

[81] HIL — VKF eln. 6276/1943.

tenkovskog voda 2. konjičkog puka. U Bečej je iz Sente prekomandovana 4. pionirska motorizovana četa. Snage 13. izviđačkog diviziona bile su razmeštene u Novom Sadu i Bačkoj Topoli. Ovaj je divizion nastao od komande 5. biciklističkog bataljona i 5. samostalnog konjičkog eskadrona.[82]

Zbog zadataka koji su predstojali, pogranične snage su nešto povećane. U Mladenovu je stacioniran novi 4. vod 1. patrolne čete 16. bataljona. U Adi — 1. patrolni pogranični vod, u Bačkom Petrovom Selu — 6. patrolni pogranični vod i u Martonošu — 3. patrolni pogranični vod. Bila su to tri nova voda 2. patrolne čete 55. bataljona.[83]

Izgradnja opšte odbrambene službe protiv NOP-a

Pozivajući se na naredbu Centrale za državnu bezbednost u ime Ministarstva unutrašnjih poslova glavni kapetan provincije saopštava svima policijskim kapetanijama da se moraju, s obzirom na pojačanu aktivnost partizana u Bačkoj, preduzeti nove mere.

Ocenjeno je da organi javne bezbednosti nisu pokazali dovoljno ni brzine, ni energije, a ni sredstva im nisu takva da bi se sa uspehom suprotstavili partizanskim akcijama. S tim u vezi iskrsla je i opasnost da se partizanski pokret još više razmahne kako u samoj Bačkoj, tako i prebacivanjem novih snaga iz Srema. To bi moglo dovesti do ozbiljnijeg poremećaja unutrašnjeg reda u ovoj oblasti. Da bi se to izbeglo, otklonila partizanska delatnost i sabotaže i osigurale saobraćajne linije, načelnik generalštaba Mađ. kr. domobranstva je na teritoriji Bačke od 1. oktobra 1943. poverio *jedinstvo vođstvo* Palu Platiju, m. kr. general-lajtnantu, komandantu V domobranskog korpusa.[84]

O ovome je ministar unutrašnjih poslova obavestio organe javne bezbednosti i uputio ih na saradnju.

Da bi delatnost general-lajtnanta Platija učinila što uspešnijom, Centrala za državnu bezbednost predlaže da se suzbijanje daljeg proširenja partizanske delatnosti spreči *vojnim propisima i propisima javne bezbednosti.* Vojni propisi se protežu na pojačano kontrolisanje saobraćaja na Dunavu i graničnog prometa i na osiguranje saobraćajnica, u prvom redu železničkih. U cilju kontrolisanja saobraćaja na Dunavu, načelnik generalštaba je prekomandovao u Novi Sad 5. patrolni rečni puk. Preduzeti su i prvi koraci da se svi plovni objekti na delu Dunava između Mađarske i Hrvatske obezbede mađarskom stražom. Da bi se brojnost patrola povećala, osim već postojećih formacija graničnih lovaca, u Bačku Palanku je prekomandovan 1. pešadijski bataljon 9. puka u punom ratnom stanju. Sve ove mere imale su da spre-

---

[82] Dr J. Mirnić, *Jedinstveno rukovodstvo*, 42.

[83] Isto.

[84] MSRV AO MK 5/181. — Iz dokumenta MK 5/180 od 22. septembra 1943. jasno je da glavni kapetan obaveštava potčinjene u sličnom duhu, ali navodi da je Pal Plati komandant 15. lake divizije. Iz toga se izvodi zaključak da je posle 23. septembra došlo do prekomandovanja Platija iz Novog Sada za Segedin i to na položaj komandanta V korpusa.

će prebacivanje partizana iz Srema u Bačku i obratno i da onemoguće k[illegible] jumčarenje oružja.[85]

Obezbeđenje saobraćaja, pre svega železničkih linija Subotica—Novi Sad, Subotica—Sombor i Sombor—Novi Sad, vojnim patrolama osigurava komandant V mađ. kr. domobranskog korpusa. Isti komandant će se pobrinuti da snabde oružjem osoblje važnijih železničkih stanica na pomenutim prugama. Po odluci Ministarskog saveta od 28. septembra 1943. generalna direkcija Mađarskih državnih železnica ima, u određenom roku, sa teritorije Bačke, da udalji sve sumnjivo srpsko železničko osoblje. Bezbednosti ovih saobraćajnica ima da doprinese i već pominjana naredba o uklanjanju kukuruzovine i stabljika suncokreta na udaljenosti od 500 metara sa obe strane železničke pruge, odnosno odnošenje sa njiva već posečene kukuruzovine i kudelje.[86]

Pojačane su straže i na važnijim automobilskim putevima.

Propisi javne bezbednosti protežu se: na uspostavljanje i rad Specijalne isledničke grupe; na interniranje svih onih koji pomažu partizane;[87] na potčinjavanje javne bezbednosti komandantu V mađ. kr. domobranskog korpusa;[88] na osiguranje podrške upravnim vlastima;[89] na što hitnije uklanjanje biljaka sa visokim stabljikama sa cele teritorije Bačke;[90] na pojedine naročite propise predostrožnosti u stručnoj službi organa javne uprave;[91] na čuvanje stovarišta i važnijih preduzeća;[92] na slanje žandarmerijskog izvršnog odreda.[93]

---

[85] MSRV AO MK 5/181. — Ove promene su izvršene krajem septembra, dakle, pre stupanja na snagu organizacionih promena. — HIL — VKF eln. 6090/43. — Plovidbu Dunavom od Bogojeva do ušća Tise Plati je poverio sledećim jedinicama: 5. rečnom patrolnom puku; 2. rečnom patrolnom divizionu; 2. bataljonu za zaprečavanje reka; komandi rečne stanice br. 210; lučkim kapetanijama u Novom Sadu, Segedinu i Apatinu. 1, 2. i 3. bataljon 20. puka, 16. bataljon pograničnih lovaca, 1. i 2. patrolnu četu 16. bataljona, 55. patrolni bataljon i kontraobaveštajne ekspoziture V korpusa u Novom Sadu i Senti Plati je uputio na saradnju sa vojnim jedinicama.

[86] MSRV AO MK 5/181.

[87] MSRV AO MK 5/151. — Detalje oko interniranja takvih lica u unutrašnjost Mađarske donosi VII odeljenje M. kr. ministarstva unutrašnjih poslova.

[88] MSRV AO MK 5/181. — Podvlači se da se od 1. oktobra 1943. sve formacije žandarmerije i policije u Bačkoj na polju partizanske delatnosti, suzbijanja sabotaža i osiguranja saobraćajnih linija, podređuju komandantu V domobranskog korpusa.

[89] Isto. — Javno-upravne vlasti se podređuju u pružanju podrške komandantu Platiju i to preko velikog župana.

[90] MSRV AO MK 5/181. — Pored drugih, sa ovim se saglasio i ministar poljoprivrede, preduzevši odgovarajuće korake.

[91] MSRV AO MK 5/181. — U patrolama koje vrše osiguranje mora biti najmanje tri lica. Građanstvo se javnim putem ima upoznati sa proširivanjem prava upotrebe oružja. Skreće se pažnja da racije mogu da vrše samo formacije javne bezbednosti, dok formacije vojske služe samo za zatvaranje (opkoljavanje) pojedinih teritorija. Ovo se vrši na osnovu predloga nadležnog velikog župana i rukovodioca formacije javne bezbednosti.

[92] MSRV AO MK 5/181. — Čuvanje ovih objekata, a naročito uskladištene ili u kamare složene kudelje, po mogućnosti, osigurava Plati stražarskim formacijama. U suprotnom, to se čini mesnim formacijama, a u sporazumu sa nadležnim javno-upravnim vlastima.

[93] MSRV AO MK 5/181. — Komandant M. kr. žandarmerije je u cilju borbe protiv partizana prekomandovao u Novi Sad izvršni žandarmerijski odred koji je bio specijalno naoružan.

Od 1. oktobra 1943. u Novom Sadu se nalazi Specijalna islednička grupa koju je ovde prekomandovala Centrala za državnu bezbednost. Sastojala se od 2 oficira i 47 lica, a zadatak joj je bio otkrivanje partizanskih dela i slučajeva sabotaže. Grupa je bila podređena Centrali, ali je, u borbi protiv partizana, stajala na raspolaganju generalu Platiju.[94]

Osnovni zadatak policije je da preduzme sve mere kako bi sprečila bilo kakvu akciju partizana. U tom cilju ona treba da organizuje od poverljivih lica dobru obaveštajnu službu. Prvorazredna je dužnost ne samo istražnih organa policije, već i celog osoblja vlasti, da u interesu očuvanja javnog reda i opšteg mira, budu neumorni u otkrivanju i praćenju i najmanje sumnjivog traga. Najdalekosežnije mere predostrožnosti treba preduzeti i u obezbeđenja zgrada gde su smeštene policijske vlasti, zatim stražarske sobe i straže. Treba brižljivo čuvati oružje kako ne bi dospelo u ruke nepozvanih bilo krađom, provalom ili drugim nasilnim putem.[95]

Sve vesti koje su u vezi sa delatnošću partizana na najbrži mogući način dostavljaju se Palu Platiju u Segedinu kao i Specijalnoj isledničkoj grupi Centrale za državnu bezbednost u Novom Sadu. Upravne vlasti obaveštavaju više organe preko nadležnog velikog župana. Zbirni izveštaj Specijalna islednička grupa podnosi generalu Platiju i ministru unutrašnjih poslova (Centrala za zaštitu države). U stvari, službu obaveštavanja general Plati je organizovao preko specijalno formiranog Centra za informaciju u Novom Sadu.[96]

Osim materijalnih i naravno političkih efekata, akcije Trećeg bačko-baranjskog NOP odreda imale su i druge posledice. Angažovanost vojnih snaga u okviru odbrambene službe onemogućavale su izvođenje redovne vojne obuke. Kako su kudeljare i kudelje bili najčešći objekti napada partizana, to je njihovo čuvanje za okupatora predstavljao poseban problem. Tako se u ulozi čuvara kudeljara našlo blizu 4.000 naoružanih građana, regrutovanih iz redova siromašnih ali poverljivih Mađara. Za vreme vršenja ove službe oni su bili lišeni zarade: nisu radili, a za svoju službu nisu primali nikakvu materijalnu nadoknadu. Čuvanje kudeljara vojskom još uvek nije dolazilo u obzir, jer bi se u tom slučaju pripadnici tada mobilisane 13. pešadijske divizije morali razmestiti na celu teritoriju Bačke. Time bi se onemogućilo njihovo brzo okupljanje na jednom mestu, a teško bi se mogla izvoditi i neophodna obuka mobilisanog ljudstva.[97]

Da bi se povećao broj železničkih pruga koje treba čuvati, Plati predlaže Generalštabu da se mobilizacijom popuni 3. stražarski bataljon 5. puka i da se formiraju nove stražarske jedinice.[98]

Kudeljare u Bačkoj, koje daju 80% ukupne proizvodnje kudelje u Mađarskoj, po predlogu Platija treba obezbediti na taj način što bi se proglasile za ratna preduzeća.[99]

---

[94] MSRV AO MK 5/181.

[95] Isto.

[96] Isto. Glavni kapetan skreće pažnju da se primerak izveštaja koji ide Platiju pošalje i njemu.

[97] HIL — VKF el.n. 6015/1943. — Pismo Platija Generalštabu od početka oktobra 1943.

[98] Isto.

[99] Isto.

Pored kudeljara, posebnu pažnju Plati posvećuje čuvanju granica prema Sremu i Banatu. Odlučnije korake u tom pogledu nailazimo u drugoj polovini septembra 1943.

U neposrednoj blizini Banoštra, 15. septembra 1943. u podne, sremski partizani su prisilili mađarski motorni čamac da pristane uz obalu. Dvojicu članova posade su, posle saslušanja pustili na slobodu, dok su čamac zadržali. Na osnovu izjave ove dvojice, partizani, koji raspolažu snagom od 40.000 ljudi, nameravaju da takvim čamcima izvrše napad na Mađarsku. Oni će ubuduće pucati na svako ploveće sredstvo na Dunavu i na taj način planiraju da dođu do što većeg broja motornih čamaca.[100]

Događaj kod Banoštra bio je povod Lučkoj kapetaniji u Novom Sadu da izda naredbu o novom režimu plovidbe. Po njemu, zabranjuje se svaki saobraćaj u vremenu između 8 časova uveče i 6 časova ujutro. Komanda novosadskog bataljona pograničnih lovaca je sa svoje strane naredila vojnicima koji vrše dužnost na obali Dunava da u navedenom vremenskom periodu otvore vatru na svaki motorni čamac i druga saobraćajna sredstva plovidbe.[101]

Ubrzo nakon ove naredbe usledile su od strane Lučke kapetanije u Novom Sadu nove mere zaštite. Kako su se preko puta Bogojeva pojavili partizani, to su se naoružani stražari za čuvanje putničkih brodova na liniji Budimpešta—Novi Sad ukrcavali na brod već u Bogojevu, odnosno u povratku broda iz Novog Sada, tu iskrcavali. To stražarsko obezbeđenje organizuje Lučka kapetanija sa svojim organima. Osim ovog načina čuvanja brodova, između Banoštra i Novog Sada stalno je patrolirao jedan monitor. Istovremeno, u novosadskom pristaništu danonoćno je dežurao još jedan ratni monitor spreman da u svakom trenutku zaplovi. Brod sa putnicima na liniji Segedin—Novi Sad rekom Tisom takođe je bio obezbeđen posebnom stražom.[102]

Specijalne poljske straže formirane od jedinica koje su čuvale Dunav, imale su zadatak da zaustavljaju partizanske plovne objekte, odnosno da ih unište ukoliko se ne odazovu pozivu da stanu. Deo ljudstva 13. izviđačke divizije i biciklistička četa 16. bataljona pograničnih lovaca služe kao brzo pokretna rezerva navedenih poljskih straža. Specijalna islednička komanda i žandarmerijske snage postavljaće zasede na mestima gde partizani najčešće prelaze iz Srema u Bačku i obratno (Bačka Palanka—Neštin i kod Kovilja). Redovni izveštaji koje su jedinice zadužene za čuvanje Dunava slale svakih šest sati Platiju, sadržavali su i podatke o nemačkim snagama raspoređenim duž sremske strane Dunava, sa kojima je, uzgred rečeno, Plati često sarađivao u borbi protiv snaga NOP-a.[103]

---

[100] MSRV AO M. pol. F V/2, 184—186.

[101] Isto.

[102] Isto. — Dopis Lučke kapetanije glavnom kapetanu od 5. oktobra 1943. Iz njega se vidi da je Lučka kapetanija, takođe glavnom kapetanu, uputila izveštaj 26. septembra 1943. sa sličnom sadržinom. Govori se o tome da je u Novom Sadu 25. i 26. septembra general Plati održao sastanak na kome je jedna od tačaka dnevnog reda bila i obezbeđenje saobraćaja na Dunavu. Po odluci ovog sastanka, straže koje obezbeđuju putničke brodove prate iste od Bačke Palanke do Novog Sada. — MSRV AO M. pol. V/2, 197, 198.

[103] MSRV AO 19881 MKF IX, 353—354.

U rukama komande 13. pešadijske divizije nalazila se odbrana granice prema Banatu. Za odbranu i regulisanje plovidbe Tisom ovoj komandi su bile podređene policijske kapetanije u Makou, Segedinu, Kanjiži, Senti i Novom Sadu kao i lučke kapetanije u Segedinu i Novom Sadu.[104]

Dokumenti komande V mađ. kr. domobranskog korpusa od 12.[105] i 18.[106] oktobra 1943. daju nam mogućnost za rekonstrukciju organizacije opšte odbrambene službe u okviru Jedinstvenog rukovodstva.

Ove službe, podvlači se po ko zna koji put u ovim dokumentima, imaju zadatak: da unište ili prebace preko granica partizane koji su se infiltrirali u Bačku ili pokušavaju da upadnu na njenu teritoriju; da još u začetku uguše organizovanje partizanskog (čitati: narodnooslobodilačkog) pokreta u Bačkoj; da suzbijaju sve češće sabotaže, pronađu i kazne njihove izvršioce; da zaštite opštu i ličnu imovinu od sabotaža; da spreče oružane napade na pripadnike vlasti ili oružanih formacija.

Koristeći se do tada stečenim iskustvom u borbi protiv snaga NOP-a i uzimajući u obzir lokalne prilike, general Plati je nameravao da ostvari ciljeve svoje službe sledećim aktivnostima: obezbeđenjem železnica, rečnog saobraćaja, i granica; zaštitom industrijskih preduzeća i magazina robe od sabotaža i ličnosti od oružanih napada. Zajednički naziv za sve ove aktivnosti je opšta odbrambena služba.[107]

U sastavu ove službe bio je Pokretni štab mađ. kr. domobranskog korpusa koji su sačinjavali: rukovodstvo tog štaba (rukovodilac, koji je i zamenik Platija; zamenik rukovodioca, inače referent za obezbeđenje železnica; vojnik-šofer (sa putničkim automobilom); pomoćna kancelarija (sa četiri službenika); Informacioni centar (rukovodilac Centra; rukovodilac telefona, telegrafa, radija i kurir). Sedište ovog Centra, kao što smo već na jednom mestu rekli, bilo je u Novom Sadu pri Komandi pešadije 13. divizije. Svi organi žandarmerije i policije slali su svoje izveštaje Specijalnoj isledničkoj grupi preko ovog Informacionog centra.[108]

I sedište ostalih službi o kojima ćemo govoriti nalazila su se u Novom Sadu.

---

[104] MSRV AO X Mađ. građ. 5/96.

[105] MSRV AO 19881 MKF IX, 361—367. — Dokumenti o uspostavljanju žandarmerijskih i policijskih isledničkih grupa koje rade u preventivnoj službi i regulisanju žandarmerijske službe. Upućeni su na izvršenje: žandarmerijskim odeljenjima u Novom Sadu i Somboru; Specijalnoj isledničkoj grupi Centrale za državnu bezbednost; žandarmerijskom 5/1 isledničkom odseku; žandarmerijskoj četi za zaštitu vlasti; policijskim kapetanijama u Novom Sadu, Subotici, Senti i Staroj Kanjiži; 13. izviđačkom odeljenju; 16. bataljonu. Dokumenti su takođe dostavljeni Centrali za državnu bezbednost Ministarstva unutrašnjih poslova; velikom županu bačko-bodroške županije; I odeljenju načelnika Generalštaba i komandi III armije.

[106] MSRV AO 19881 MKF IX, 372—381. — Dokumenat nosi broj 21600—200, preds. I 1943. uz pozivanje na naredbu Generalštaba br. 5625/I VKF 1943. U njemu se u suštini rezimira ustrojena organizacija opšte odbrambene službe u sklopu Jedinstvenog rukovodstva.

[107] U nekim prevodima ta se služba naziva i preventivna služba (Elhárító szolgálat).

[108] Ovaj centar je ustrojen naredbom Platija od 2. oktobra 1943. pod br. 21600/104 preds. I 1943.

Centar opšte odbrambene službe je Specijalna islednička grupa Centrale za državnu bezbednost, koju smo već pominjali, na čelu sa Endreom Ferencijem, istovremeno i referentom za sabotaže, potčinjenim generalu Platiju. Zadatak ove grupe je da pronalazi, goni i savlada počinioce sabotaža i grupnih napada i da ih predaje organima pravosuđa. Specijalna islednička grupa deli se na Terensko odeljenje (Helyszínelő részleg) i Odeljenje za analiziranje (Kiértékelő részleg). Terensko odeljenje, čiji je komandant Endre Čerge, žandarmerijski natporučnik, podeljeno je na „A", „B" grupu i grupu za zaštitu vlasti. U „A" grupi se nalazi istražno odeljenje (u sastavu od 8 žandarma), odeljenje sa policijskim psima (dva vodiča sa psima), odeljenje sa vozilima (jedno putničko, 1 teretno i 2 motocikla), odeljenje reflektora (radio-odeljenje). Sastav „B" grupe je gotovo identičan sastavu „A" grupe. U stvari, jedino u istražnom odeljenju ima jedan žandarmerijski islednik manje. Grupa za zaštitu vlasti (Karhatalmi csoport) ima 29 žandarma, dvoja terenska kola i jedan motocikl.[109]

Slanje žandarmerijskih snaga za zaštitu vlasti Plati, u načelu, zadržava za sebe, osim u slučajevima kada je odsutan i kada je njihovo angažovanje

---

[109] MSRV AO MK 5/135. — Centrala za državnu bezbednost je uputila telefonski telegram provincijskoj kapetaniji. Kapetanija se obaveštava da od 8. oktobra 1943. Endre Ferenci, žandarmerijski potpukovnik, preuzima zajedničku stručnu upravu i dovođenje u saglasnost delatnost istrage u vezi sa traganjem za partizanima i delima sabotaža. To je značilo da se njemu u tom pogledu potčinjavaju svi žandarmerijski, policijski i vojno-kontraobaveštajni organi. Istovremeno se glavni kapetan obaveštava da je Ferenci neposredno potčinjen Platiju. To je značilo da Ferenci istovremeno podnosi izveštaje Platiju i Centrali. — Telegramom je istovremeno povučen sa dotadašnje dužnosti dr Jožef Garzulji, potpukovnik, koga je 8. aprila 1943. postavila Centrala za državnu bezbednost na čelo istrage protiv komunista u Bačkoj. — U prilogu dokumenata data je i skica *Preventivne (zaštitne) službe*. Ispod ovog naslova nalazi se podnaslov *»Pokretni štab«*. On se grana: 1. Janoš Zoltai, generalštabni kapetan kao rukovodilac Pokretnog štaba. Tu su još Jožef Doboši, kapetan, referent za obezbeđenje železnica, istovremeno i zamenik rukovodioca Pokretnog štaba; Ištvan Sabo, vojnik, šofer sa putničkim kolima; 2. Pomoćna kancelarija sa Šandorom Miklošem, narednikom, kao šefom kancelarije; Jeneom Šošom, vodnikom, pisarem; Janošem Mučijem, vojnikom-đakom, daktilografom i stenografom i Imreom Berečijem, vojnikom kurirom; 3. Informacioni centar sa: Otom Demeom, natporučnikom, rukovodiocem Centra; Tivadarom Almašijem, zastavnikom i rukovodiocima telefona, telegrafa i radija; kuririma; 4. Endre Ferenci, žandarmerijski potpukovnik (istovremeno referent za sabotaže). Pod njegovim rukovođenjem se nalaze: a) *Specijalna islednička grupa* Centrale za državnu bezbednost, čiji je komandant dr Pal Njergeš, žandarmerijski kapetan. Iz ove grupe odvaja se *Terensko odeljenje* i *Isledno odeljenje* (Odeljenje za analiziranje), sa 14 isledника, 5 detektiva, 2 agenta K, 2 tumača. Od Ferencija ide veza sa Islednom grupom novosadske policijske kapetanije, koja se sastoji od 26 policajaca, 5 detektiva, 2 policijska psa sa vodičima dvoje malih kola i jednim alarmnim kolima. Ispod *Terenskog odeljenja*, čiji je komandant Endre Čerge, žandarmerijski natporučnik, odvaja se »A« i »B« grupa kao i grupa za *Zaštitu vlasti*. U »A« grupi postoji istražno odeljenje sa 8 žandarma; odeljenje sa policijskim psima (2 sa vodičima); odeljenje za vozila (1 putničko, 1 terensko i 2 motocikla); odeljenje reflektora (radio-odeljenje). U »B« grupi se nalaze: istražno odeljenje (7 žandarmerijskih isledника); odeljenje sa psima (2 sa vodičima); odeljenje sa vozilima (1 putničko, 1 teretno i 2 motocikla); odeljenje reflektora (radio-odeljenje). Grupa za zaštitu vlasti imala je 29 žandarma, dvoja terenska kola i jedan motocikl.

uslovljeno hitnom potrebom. Ako bude neophodno, Terensko odeljenje će Plati ili njegov zamenik pojačati oklopnim kolima. Ako se na više mesta odjednom dese sabotaže ili napadi, komandant Specijalne isledničke grupe ima pravo da iz sastava žandarmerijskih snaga za zaštitu vlasti uzme pojačanje do veličine jednog voda. Za tu svrhu komandant žandarmerijskog odeljenja mora da drži uvek u pripravnosti jedan vod. Angažovanje ovih snaga moguće je samo uz znanje Čerfaija.

Da bi žandarmerijske snage za zaštitu vlasti stigle na vreme tamo gde su pozvane, 13. izviđačko odeljenje mora držati u stalnoj pripravnosti svoja dvoja teretna kola, a 16. bataljon svoja dva „botonda", i jedna i druga sa odgovarajućim osobljem i pogonskim gorivom. Ta spremnost mora biti takva da najduže za 1/4 sata moraju biti spremni za pokret. Angažovanje vozila vrši se preko dežurnog u kasarni, a naredbu za korišćenje vozila mogu da izdaju zamenik Platija, kapetan Zoltai, potpukovnik Čerfai i njegov zamenik, komandant Specijalne isledničke grupe i njegov zamenik.

Pre nego što nastavimo sa rekonstrukcijom opšte odbrambene službe, kazaćemo nešto o organizaciji V/1 islednog odseka nekoliko meseci ranije. Početkom 1943. godine organizacija V/1 žandarmerijskog islednog odseka u Novom Sadu čija se nadležnost protezala na čitavu Bačku, imala je sledeći izgled. Odsekom je rukovodio vitez Janoš Borgoi, kapetan. Na čelu „A" ili političke grupe nalazio se dr. Antal Rakovski, kapetan, dok je „B'" grupom (Bűnügyi csoport) rukovodio Endre Čerge (Csörgő), poručnik.[110]

Politička grupa je ispitivala sve prestupe protiv države. Imala je svoje podgrupe: desnu, za sve stranke desničarskog pravca; levu, za sve stranke levičarskog pravca; sabotažnu podgrupu; podgrupu za židovsko-cionistička pitanja; podgrupu za nemačka manjinska pitanja; podgrupu za srpska manjinska pitanja; podgrupu za sekte.

Kriminalistička grupa je postupala po kriminalnim prestupima krupnijeg značaja (ubistva sa pljačkom, paljevine, velike krađe i dr.), a i sitnijima ukoliko ih žandarmerija nije uspela rešiti. U nadležnost ove grupe spadala su i pitanja ekonomske prirode (otkrivanje većih količina skrivene robe, suzbijanje krupnog šverca i dr.). I ova grupa, kao i politička, imala je svoje podgrupe: za ubistva; za zločine protiv imovine; za paljevine; za aprovizaciju i podgrupu za intelektualne zločine (falsifikat, prevara itd.).

U navedenom periodu u Islednom odseku bilo je, osim navedena tri oficira, još oko 40—45 podoficira, najviše do 50. Podgrupe su imale najviše 3—4 ili 5 podoficira, na čijem se čelu nalazio obično najstariji podoficir.

Kao što se zna, čitav Isledni odsek bio je podređen V segedinskom žandarmerijskom okrugu, kojim je 1943. komandovao potpukovnik Laslo Litaji, i Centralnoj komandi žandarmerijskih islednika u Budimpešti, kojom je u 1943. godini do maja ili juna komandovao potpukovnik Rideg Rajmond (Rajmund Ridegh), a posle njega pukovnik Jožef Ciganj (Czigány).

---

[110] ONS K 355/1948. — Presuda Okružnog suda u Novom Sadu — Endreu Čergeju od 31. VIII 1948. Prvobitnom presudom osuđen je na smrt, a potom na 15 godina robije. Čitav deo vezan za rad istražnog odeljenja dat je na osnovu svedočenja Čergeja.

Žandarmerijski isledni odsek u Novom Sadu nije imao svoje niže organe na terenu, tj. krila ili stanice. Uvid na teren ovaj odsek je vršio preko mreže poverljivih ljudi koji su bili vezani za islednike podoficire. Registar ovih poverljivih osoba vodili su vodnik službe i komandant odseka.

Pojačana aktivnost bačkih partizana, kao što smo već videli, koju je u svojim izveštajima prikazao nadležnima u Budimpešti i komandant odseka Borgoi, dovela je do dolaska u Novi Sad AVK (Állam Védelmi Központ csoportja — grupu Centrale za zaštitu države), kojom su komandovali potpukovnici Ferenc Endre i Garzulji, a kasnije Pal Njeregeš. Ova AVK-grupa bila je sastavljena od otprilike 40 podoficira, žandarmerijskih islednika, koji su uzeti iz političkih grupa raznih pododseka na čijem je terenu vladalo mirno stanje. U vreme istrage nad pripadnicima četničke organizacije u Somboru, Rakovskog, koji se tamo nalazio, zamenjivao je Endre Čerge.

Ovaj odsek bio je smešten na Dunavskoj obali u tri zgrade do sanatorijuma dr. Uzelca. Zatvorske prostorije su se nalazile u zgradi „Armije" i one su pripadale AVK-grupi. Inače, u zgradi „Armije" bila je smeštena i 1943. ekspozitura Odseka za kontrašpijunažu (Kémelhárító) V — segedinskog korpusa. I u ovoj godini šef ekspoziture Kemelharita bio je Kun Bertalan, potpukovnik. AVK grupa je takođe bila smeštena u „Armiji" i njenom ljudstvu pridodati su neki članovi leve i sabotažne podgrupe, odnosno izvršena je reorganizacija koju smo već izneli.

A sada da se vratimo načinu rada Specijalne izledničke grupe. Nakon dobijenog obaveštenja, Terensko odeljenje sa svim raspoloživim sredstvima i opremom najhitnije izlazi na mesto gde je izvršena sabotaža. Tu se preduzima sve što je potrebno da se otkriju i pohvataju krivci, koji se, potom, predaju u dalju nadležnost.[111]

U slučaju da se istovremeno ali na različitim mestima dogodi sabotaža, tada se u Odeljenju za analiziranje formiraju dve grupe. Komandant Terenske grupe koristi islednike u civilu ili u uniformi. Ako je u pitanju oružani sukob, u obzir dolaze isključivo islednici u uniformi. U slučaju da su ugroženi organi vlasti, Terensko odeljenje može biti ojačano žandarmerijskim vodom iz sastava novosadskog žandarmerijskog krila.

Po dobijanju podataka od Terenskog odeljenja, Odeljenje za analiziranje nastavlja sa istragom uhapšenih nakon čega ih predaje nadležnim sudovima. Na Odeljenje za analiziranje prelaze i svi oni slučajevi koji su do 1. oktobra 1943. bili u nadležnosti do tada postojeće Izledničke grupe Centrale za državnu bezbednost.[112]

Odeljenje za analiziranje imalo je u sastavu 15 žandarmerijskih islednika, koji su do 1. oktobra 1943. pripadali sastavu novosadske izledničke grupe Centrale za državnu bezbednost, zatim 5 detektiva iz sastava budimpeštanske Glavne kapetanije, 2 agenta kontraobaveštajne službe i 2 tumača. Iz ovoga se vidi da je 5/1 izlednički odsek u Novom Sadu, „Armija", znatno rasterećeno opšte preventivne službe. On će i dalje nastaviti sa izleđivanjem komunističke i partizanske delatnosti. Prilikom izleđivanja dela sabotaže, on će svoje stručne grupe kao što su terensko, vatrogasno i odeljenje za zaštitu života itd. sta-

[111] MSRV AO 19881 MKF IX, 372—381.
[112] Isto.

viti na raspolaganje Specijalnoj isledničkoj grupi Centrale za državnu bezbednost.

Islednička grupa novosadske (lučke) policijske kapetanije u sastavu od komandira i 29 policajaca, 5 detektiva, 2 policijska psa sa vodičima, dvoje malih kola i jednim alarmnim kolima, imala je delokrug rada kao i Terensko odeljenje Specijalne isledničke grupe Centrale za državnu bezbednost. Prikupljene podatke o sabotaži i sl. ili pak uhapšene počinioce sabotaža predavali su u dalju nadležnost Odeljenju za analiziranje Specijalne isledničke grupe. Od 8 policijskih pasa, koliko ih ukupno ima Novosadska policijska kapetanija, 4 se predaju Specijalnoj grupi, dva ostaju policijskoj isledničkoj grupi a dva su psa u rezervi. Takođe, dva vodiča pasa moraju biti u stalnoj pripravnosti.

Svi zadaci koji stoje pred opštom odbrambenom službom međusobno su povezani. Ta uzajamnost nalazi praktične posledice u međusobnoj razmeni rezultata istrage svih organa koji su okupljeni u ovoj službi kao i u uzajamnoj oružanoj pomoći. Saradnja se mora odvijati brzo i neizostavno. Svaki propust u tom pogledu general Plati namerava da tretira kao sabotažu i njegove počinioce će kazniti po toj osnovi. I propuste vezane za pravovremeno obaveštavanje Plati podvodi pod dela uperena protiv opstanka i bezbednosti države.[113]

U ovom veoma opširnom dokumentu Plati ističe da vojne snage učestvuju u opštoj odbrambenoj službi samo da bi istragu učinili efikasnijom i to na taj način što pojedine teritorije razdvoje opkoljavajućim kordonom. Sa izuzetkom kada je u pitanju neposredna opasnost ili slučaj napada, pravo odašiljanja vojnih jedinica je u isključivoj nadležnosti Platija.[114]

Izgradnjom opšte odbrambene službe došlo je do suštinske promene u ovlašćenjima general-lajtnanta Platija. Ta se promena sastojala u tome što se u njegovim rukama našla celokupna služba otkrivanja organizacione strukture i dejstava organizacije narodnooslobodilačkog pokreta kao i isledni postupak protiv njihovih pripadnika.

Dograđivanje pojedinih službi u okviru opšte odbrambene službe

Nastavak diverzantskih i drugih akcija Trećeg bačko-baranjskog NOP odreda pružilo je mogućnost opštoj odbrambenoj službi da u drugoj polovini

[113] U svojoj naredbi od 18. oktobra 1943., kojom ispravlja odredbu Centrale za zaštitu države br. 5810/preds. 1943. od 23. septembra 1943., Plati detalino reguliše i posebno ističe značaj redovnog obaveštavanja. Izveštaji koji se podnose putem telefona, telegrama i radija daju se Informacionom centru V korpusa u Novom Sadu i to: odredi i organi koji osiguravaju granice i prelaze preko reke na adresu »Pokretni štab komande V korpusa«; odredi i organi koji osiguravaju železnice i preduzeća na adresu »Isledn̈ička grupa komande V korpusa«. Pismeni izveštaji svih komandi i dr. dostavljaju se na adresu: Komanda V korpusa, Pokretni štab, Novi Sad, sa oznakom opšta odbrambena služba. Preko ovog štaba Plati prima obaveštenja. Sa manjim izuzecima Plati je rezervisao za sebe pravo izveštavanja šefa generalštaba, i, preko Centrale za državnu bezbednost, Ministarstvo unutrašnjih poslova.

[114] MSRV AO 19881 MKF IX, 372—381.

oktobra i tokom novembra 1943. proveri svoju organizovanost i spremnost za borbu protiv partizana. To je učinjeno putem blokada niza ustaničkih mesta u Bačkoj (Parage, Silbaš, Turija, Bačko Gradište, Gardinovci) o čemu će biti više govora u odeljku o narodnooslobodilačkom pokretu. Tokom ovih blokada kao i putem manjih racija, pretresa i sl., organi Specijalne isledničke grupe uhapsili su do 17. decembra 1943. 200 lica.[115]

Videli smo da su, osim kudeljara, najčešći objekti napada partizana u Bačkoj bile železničke pruge i vozovi. Zato se služba za njihovo čuvanje i dalje dograđivala. Tako se u drugoj polovini oktobra 1943. broj straža povećao na 22.[116] Sprovođenje u delo ranijih direktiva koje su se odnosile na Srbe zaposlene na železnici, rezultiralo je do 22. oktobra 1943. time što je njih 50 penzionisano ili oterano na prisilan rad; što je premeštaj njih 42 bio u toku i što ih je još 50 čekalo premeštaj ili upućivanje u radne jedinice.[117]

Iako se broj straža na železnici povećao, još uvek ih nije bilo dovoljno da bi se njima obezbedile sve železničke stanice. Zato je odlučeno da se preostalo železničko osoblje, za koje se utvrdilo da je pouzdano, specijalno obuči veštini rukovanja puškom, bacanja bombe i obavljanja patrolne službe. Obuka je počela 20. oktobra 1943, a trajala je tokom jeseni i zime te godine. Održavana je u Subotici, Bačkoj Topoli, Žablju, Novom Sadu, Somboru i Senti. Njome je bilo obuhvaćeno 3.379 železničara.[118]

Odbrana granica i dalje je zauzimala značajno mesto. Tako je komanda 13. pešadijske divizije u priobalnom delu Dunava, u regionu Bačka Palanka —Bogojevo izgradila čitav sistem tehnički kamufliranih poljskih straža s rovovima i drugim odbrambenim objektima. Do ove promene uzvodno uz Dunav od Bačke Palanke došlo je zbog novog rasporeda snaga narodnooslobodilačkog pokreta. S tim u vezi i priobalski rejon 16. bataljona pograničnih lovaca pomeren je na zapad do linije Gajdobra—Neštin. Centar svojih tehničkih radova 3 bataljon 20. puka preneo je u rejon Vukovara.[119]

Bez obzira na to što se nijedan zadatak u okviru opšte odbrambene službe nije zanemarivao, ipak, centralno mestou Platijevim planovima zauzimalo je očuvanje industrijskih objekata za preradu poljoprivrednih proizvoda. To se posebno odnosilo na preduzeća iz rejona kulskog, apatinskog, odžačkog, palanačkog i novosadskog sreza. I to ne samo zato što je tu bilo skoncentrisano 2/3 takvih preduzeća, već i zato što su partizani na toj teritoriji izveli najveći broj svojih akcija. Sva preduzeća na ovoj teritoriji Plati nije stavio u isti rang, već je izvršio njihovu klasifikaciju prema važnosti. Iz navedenih srezova izdvojio je 50 preduzeća u prvu grupu.

---

[115] HIL—VKF eln. 6659/1943. — Izveštaj generala Platija Generalštabu. Od 200 uhapšenih, 83 je pušteno kućama ili internirano. Ostali su osuđeni na različite vremenske kazne.

[116] HIL—VKF eln. 6266/1943. — Njih su formirale 10. i 11. četa 5. bataljona.

[117] Isto.

[118] HIL—VKF eln. 6396/1943. — Obuka je obavljana pri vojnim jedinicama.

[119] HIL—VKF eln. 6348/1943.

Njihovo čuvanje poverio je 3. stražarskom bataljonu 5. puka. Preostalo 121 preduzeće iz druge i treće grupe general Plati je nameravao da preda na čuvanje ljudstvu 2. stražarskog bataljona 5. puka.[120]

Tako je učinjen krupan korak u zamenjivanju civilnih straža u preduzećima pod civilnom kontrolom vojničkim stražarskim odredima. Žandarmi koji su ovim oslobođeni dužnosti stražarenja mogli su se upotrebiti za pojačanje civilnih straža tako da je njihov broj tamo dvaput povećati. Inače, ti žandarmi činili su rezervu organa vlasti i stojali im na raspolaganju. Višak oružja i municije, nastao smenom straža, trebalo je predati sreskim komandama levente.

Prema naređenju Platija, vojne straže se postavljaju samo tokom noći ili, kako on kaže, „od zalaska do izlaska sunca". Tokom dana stražu obezbeđuju vlasnici, zakupci preduzeća i magacina. Osim toga, oni obezbeđuju i noćno dežurstvo sopstvenim radnicima ili najmljenim ljudima. I jedni i drugi su naoružani i čine pojačanja i pomoć vojnim stražama.

Za smeštaj vojnih straža pobrinuli su se organi vlasti. Prostorije su morale biti na teritoriji preduzeća ili u njegovoj neposrednoj blizini i odgovarati uslovima normalnog stanovanja sa uređajima za spremanje hrane, jer je trebalo imati u vidu da će se tu boraviti nekoliko meseci.[121]

Narednog meseca general Plati ponovo reguliše pitanja vezana za čuvanje industrijskih preduzeća i to na taj način što tom čuvanju u suštini daje karakter ratne službe. Tu službu poverava 5. stražarskom puku s tim da ga je dopunio drugim vojnim jedinicama. Istovremeno, služba čuvanja i odbrane industrijskih i drugih preduzeća, zajedno sa povećanjem broja vojnika, proširila se na bečejski i bačkotopolski srez. Novim merama 132 preduzeća čuvao je 1.621 vojnik iz sastava operativnih jedinica.[122]

Sledeći korak u rasporedu vojnih snaga na obavljanju dužnosti stražarske službe general Plati čini već 6. decembra 1943. Tada dolazi do uključivanja nekih jedinica vezanih za odbranu granica na Dunavu i čuvanje industrijskh objekata. Po stupanju na snagu ovih naredbi, tj. od 15. decembra, broj vojnika i oficira angažovanih u stražarskoj službi ponovo je povećan i iznosio je sada 1.686 ljudi.[123]

Uz građanska lica angažovana na obezbeđenju privrednih objekata kao i onih žandarmerijskih snaga vezanih za 43 preostala objekta predviđena za čuvanje, bilo je oko 2.700 vojnih i građanskih lica ujedinjenih radi sprečavanja diverzija pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta na industrijske i druge privredne objekte.[124]

---

[120] HIL—VKF eln. 6258/943. — Za tu svrhu je Plati planirao da Generalštabu predloži da se 2. stražarski bataljon, mobilizacijom, popuni sa još hiljadu ljudi. Na teritoriji navedenih srezova 50 krupnijih preduzeća iz prve kategorije od 1. novembra 1943. čuvalo je 588 vojnika i podoficira sa 5 oficira, ne računajući angažovane snage iz redova građanstva. Dokumenat, inače, nosi datum 24. oktobar 1943., a predmet mu je: Postavljanje straža kod kudeljara.

[121] MSRV AO 19881 MKF IX, 358—360.

[122] HIL—VKF eln. 6496/943. — Naredba Platija od 24. novembra 1943, 5. stražarskom puku Plati je priključio 1. bataljon 9. puka i po jednu četu iz sastava 2. bataljona 20. puka i 1. bataljon 8. puka.

[123] HIL—VKF eln. 6496/943. — Naredba od 6. decembra 1943. Novoangažovana jedinica je 2. bataljon 39. puka.

[124] HIL—VKF eln. 6532/943.

Kao posledica ogolelih ravnih terena Bačke došlo je najvećim delom, do povlačenja Bačko-baranjskog NO partizanskog odreda i njegovog prebacivanja u Srem. Time su prestale sabotaže i druge oružane akcije, a partijsko rukovodstvo je svoju aktivnost usmerilo na organizaciono-političko polje. Na taj način čitavo ljudstvo u okviru opšte odbrambene službe našlo se u stanju defanzivne pripravnosti: bilo je angažovano, ali praktično bez posla. Neke tehničke promene usmerene na izbegavanje negativnih posledica u redovima vojske, koja se nalazila na ratnom zadatku ali, u stavrnosti, neangažovana, nisu mogle bitnije izmeniti postojeće stanje. Naredba kojom se predviđalo da vojne straže ostanu uz privredne objekte sve dok u njima ima do 10 vagona kudelje, značilo je stražarenje tokom cele zime 1943/44. godine. Kako u to vreme nije bilo više partizanskih diverzantskih akcija u Bačkoj, te snage nisu mogle ostati pošteđene od pojava demoralizacije i opadanja borbene gotovosti.[125]

Strateška koncepcija rukovodstva NOP-a u Bačkoj

U središtu pažnje ovog odeljka nalaze se dva značaina dokumenta: *Cirkular od 15. marta,*[126] da tako kažemo, bačkog PK KPJ i tzv. *Otvoreno pismo*[127] obnovljenog PK KPJ u Sremu od 15. maja 1943. Nešto opširnije zadržavanje na njima posledica su nekih do sada različitih tumačenja i njihovog vrednovanja.

Pre nego što pređemo na njihovu analizu, odnosno pre nego što nešto više govorimo o odlukama koje je doneo rukovodeći aktiv NOP-a u Bačkoj tokom marta 1943, spomenućemo zadatke KPJ u Vojvodini kako ih je predvideo i postavio CK KPJ na početku 1943. godine. Prema mišljenju najvišeg partijskog organa, najvažniji zadaci KPJ u Vojvodini jesu: *Učvršćenje naše Partije, budno čuvanje kadrova, pravilno sprovođenje naše političke linije«.* I sam Centralni komitet ocenjuje da je partijska organizacija u Vojvodini imala neosporno najteže gubitke. Ta činjenica zahteva od preostalih aktivista udesetostručene napore kako bi se podigli novi kadrovi. Junačka borba koju vode partijski i drugi radnici u Vojvodini i partizanski odredi u Sremu svedoče o čvrstini partijskih redova, koju ne može da razbije nijedna sila. Takva borba predstavlja čvrst temelj za izgradnju partijskih organizacija i njihovog tesnog povezivanja sa narodnim masama.[128]

U istom dokumentu Centralni komitet obaveštava partijska rukovodstva Vojvodine o političkoj i vojnoj situaciji u Jugoslaviji i pri tome podvlači da su se o tome mogli informisati i putem emisija radio-stanice »Slobodna Jugo-

---

[125] MSRV AO Mađ. 6/20. — Putem demobilizacije u drugoj polovini januara 1944, 3. stražarski bataljon 5. puka sveden je na mirnodopsko stanje, a 39. pešadijski puk preuzima od 20. pešadijskog puka rukovođenje stražarskom službom.

[126] MSRV AO 3277. — Cirkularno pismo bačkog PK KPJ od 15. marta 1943.

[127] MSRV AO 3276, 3025 i 8. — Cirkular obnovljenog PK KPJ u Sremu od 15. maja 1943, poznato i kao *Otvoreno pismo.*

[128] *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda,* tom I, knj. 6, Beograd 1955, 240—243 (dalje — *Zbornik podataka NOR).* — Pismo CK KPJ od 16. januara 1943. drugovima Tozi, Đuri i OK KPJ za Srem.

slavija«, odnosno putem partizanske štampe. Iz ovog pregleda se vidi da slobodna teritorija u Jugoslaviji iznosi 50 000 km² i da se jedinice Narodnooslobodilačke vojske nalaze svuda u ofanzivi zadajući sve teže udarce neprijatelju. Na oslobođenoj teritoriji sve se više učvršćuju demokratska narodna vlast, čiji je nosilac AVNOJ. Sve je veći broj antifašističkih organizacija koje obuhvataju omladinu i žene. Potvrda pravilne političke linije KPJ u narodnooslobodilačkoj borbi jeste čvrsto jedinstvo narodnih masa na čelu sa KPJ. Pobede Crvene armije i poržrtvovani rad komunista i partijskih organizacija stvaraju one uslove koji oslobodilačku borbu sve više približavaju konačnoj pobedi.[129]

Tragični događaji u Bačkoj s kraja 1942. godine pokazali su da je gotovo nemoguće rokovoditi NOB-om iz gradova. Zato su preživeli članovi PK KPJ za Vojvodinu Geza Tikvicki i Nikola Petrović, kao i neki drugi rukovodioci, prešli u sela, odnosno na salaše u okolini Vrbasa. Zbog proverenih baza kako u samom Vrbasu tako i njegovoj okolini, ovo područje marta—aprila postaje najvažnije uporište rukovodećeg aktiva NOP-a u Bačkoj.

Početak 1943. donosi i novost u načinu kretanja ilegalnih radnika: postepeno se napušta, mada se još uvek koristi, stari način rada sa lažnim legitimacijama i korišćenjem saobraćajnih sredstava i sve više se prelazi na partizanski, gerilski način kretanja, koji se pokazao daleko pouzdanijim, pogodnijim čak i za uslove u urbanizovanoj Bačkoj. Do te promene nije došlo odlukom nekog foruma ili rukovodstva, već stvaralačkom inicijativom revolucionarnih kadrova na terenu.

Sredinom 1943. sedište NOP-a će se pomeriti prema mestima bačkopalanačkog sreza, u Parage i Silbaš, ali ne samo zbog toga što je pokret u tim mestima bio u razvoju. To pomeranje sedišta NOP-a bilo je istovremeno i izraz prihvaćenog rešenja i neminovne potrebe povezivanja sa pokretom u Sremu. Blizina ove oblasti, u kojoj je u međuvremenu obnovljen PK KPJ za Vojvodinu, ne samo da je bila veća zbog geografskog položaja ovih sela, nego se na neki način povećavala ekonomskim i rodbinskim vezama koje su postojale između stanovnika podunavskih mesta ove dve oblasti. Bez obzira na to što su korišćeni ilegalni prelazi, raspolaganje dvovlasničkim dozvolama, koje su izdavale vlasti sa obe strane Dunava, omogućavale su legalne prelaze i time postojale faktor od ne malog značaja za uspostavljanje i održavanje veza po liniji NOP-a. Veza »most« koja je počela da se izgrađuje u proleće 1943. između Bačke i Srema, da bi kasnije postala stalna, odigraće izvanredno značajnu ulogu za pokret u Bačkoj, a posredno i u celoj Vojvodini.

Početkom marta 1943. u Vrbasu su se sastali rukovodoci NOP-a u Bačkoj radi dogovora o merama koje treba preduzeti da bi se prebrodile postojeće teškoće, do kojih je došlo posle pada organizacionog sekretara PK i masovnih hapšenja. Bilo je očigledno da se oružana borba u postojećim uslovima nije mogla nastaviti. Njen preduslov bio je obnova partijskih i skojevskih organizacija te formiranje drugih narodnooslobodilačkih organizacija. Uporedo sa tim imala se izgrađivati i sprovoditi određena politička platforma i program kao neka vrsta prelazne etape do nastavka oružanih akcija.

Ta taktička koncepcija rukovodstva NOP-a u Bačkoj, sasvim usaglašena sa generalnom linijom KPJ, izrazito je data kroz materijale žive propagandističke aktivnosti koja je usledila i o kojoj će takođe biti govora. Usvojena strateška koncepcija i taktika, posebno je prisutna u *Cirkularnom pismu* koje je 15. marta 1943. bački PK KPJ za Vojvodinu uputio svim članovima KPJ u Bačkoj i Baranji.

U njemu se još jednom ukazuje na pravi karakter oslobodilačke borbe, za koju se kaže da joj je *jedini cilj oslobođenje zemlje od osvajača i izdajnika i izvojevanje istinske slobode i demokratije* (podvukao autor). Da je to tako dokaz je i činjenica da se u redovima NOP-a bore svi rodoljubi bez razlike na nacionalnost, političko ubeđenje, stranačku pripadnost i veroispovest.[130]

U ovom cirkularu se, dalje, detaljno analiziraju međunarodni događaji kao i zbivanja u Jugoslaviji te njihov odraz na prilike u Bačkoj i Baranji; ukazuje se na pravi karakter i razloge zbližavanja reakcionarne buržoazije i okupatora; nabrajaju se neposredni organizacioni zadaci same KPJ; podvlači se potreba rada na obnovi skojevske organiazcije kao i aktivnost na formiranju narodnooslobodilačkih organizacija.

Na osnovu vojnih i političkih događaja u zemlji i inostranstvu u nekoliko poslednjih meseci, PK KPJ je uočio nekoliko karakterističnih pojava: 1) jačanje vojne snage NOP-a; 2) jačanje političkog uticaja NOP-a čiju veliku pobedu predstavlja stvaranje AVNOJ-a; 3) jačanje međunarodnog položaja NOP-a, nastalog kao posledica činjenice da je Narodnooslobodilačka vojska postala faktor od međunarodnog značaja u oružanoj borbi protiv fašizma; izdajnička uloga Draže Mihailovića i ostalih reakcionarnih elemenata u zemlji postala je još izrazitija.

Tri činioca, po oceni bačkog PK, utiču na razvitak događaja u Bačkoj i Baranji: razvitak događaja u svetu, razvitak događaja u Jugoslaviji, razvitak događaja u Mađarskoj.

Nastojanja pojedinih veoma uticajnih mađarskih veleposednika i kapitalističkih krugova da uspostave veze sa Engleskom i Amerikom u cilju pripremanja terena za eventualni separatni mir, Pokrajinski komitet tumači njihovim strahom od poraza Nemačke i reperkusija koje bi mogle proisteći za Mađarsku kao njenog saveznika. Protivrečan stav mađarske buržoazije proističe i zbog toga što je kod nje prisutan strah da bi u slučaju pobede Nemačke, ista prigrabila svu ratnu dobit. Ti planovi imaju i određeni uticaj na situaciju u Bačkoj i Baranji. Okupator je promenio taktiku: došlo je do ublažavanja terora i nastojanja da se sporazume sa reakcionarnom buržoazijom u Bačkoj sa ciljem da razbiju i uguše NOP.

Iz straha da narodna borba može prerasti u oružani ustanak kojim bi se po isterivanju okupatora ostvarila prava narodna vlast i istinska demokratija i sloboda, reakcionarna buržoazija je prihvatila pruženu ruku okupatora i zatražila njegovu zaštitu.

Sve tešnje povezivanje reakcionarnih elemenata svih narodnosti praćeno je sistematskim raspirivanjem šovinizma među narodima sa jedinstvenim ciljem: da se onemogući stvaranje borbenog jedinstva svih naroda i narodnosti Bačke i Baranje.

---

[130] MSRV AO 3277.

Značajne pobede Crvene armije, sveopšta perspektiva bliskog poraza fašizma, a u manjoj meri popuštanje terora okupatora doveli su do promene raspoloženja naroda u Bačkoj i Baranji. Kod slovenskih naroda to se raspoloženje manifestuje u njihovom uverenju, pojačanoj smelosti i odlučnosti o upotrebi vođenja borbe. Sve su izrazitije pojave trežnjenja mađarskih narodnih masa od iluzije »oslobođenja«. Slični procesi, mada u daleko manjoj meri, zapažaju se i kod jednog dela bačkih Nemaca.

Po oceni Pokrajinskog komiteta, pred KPJ stoje povoljne mogućnosti za izgradnju jedinstvenog NOP-a u Bačkoj i Baranji i uvlačenje širokih narodnih masa u oružanu borbu protiv okupatora. U takvim uslovima osnovni zadatak KPJ jeste da postojeće povoljno raspoloženje širih narodnih slojeva, postepeno i sistematski kanališe u pravcu oružane borbe sve do njenog prerastanja u oružani ustanak. Krajnji cilj tog ustanka je proterivanje okupatora, dakle, nacionalno oslobođenje i stvaranje prave narodne vlasti čije ustrojavanje podrazumeva i sticanje socijalnih prava i sloboda. To je jedini put koji narode Bačke i Baranje vodi u bolju budućnost, isključivi način da se onemoguće planovi domaći reakcije u kojima dominira nada da će im okupator, na izdisaju, predati vlast i čak pomoći da obnove stari jugoslovenski državni aparat.

Glavni i najveći neprijatelj KPJ bio je i sada je okupator, protiv koga su uperene i sve snage KPJ i NOP-a. Međutim, ta borba protiv okupatora može biti uspešna samo uz nemilosrdnu borbu protiv izdajnika i okupatorskih slugu.

U delu »Organizaciona pitanja naše Partije« na prvom mestu se ističe zadatak organizacionog učvršćenja Partije što podrazumeva redovan partijski život, red i disciplinu u ćelijama (redovni stastanci, sistematska podela rada i redovna kontrola izvršenja zadataka, redovno ubiranje članarine). Posebno se insistira na čvrstoj, vojničkoj ali svesnoj disciplini koja proizilazi iz visoke klasne svesti i samodiscipline svakog pojedinog komuniste. U organizacijama se mora strogo sprovesti demokratski centralizam. Svaku pojavu nedisciplinе treba najstrože kažnjavati. Neophodno je podizanje političkog i teoretskog nivoa kadrova putem sistematskog proučavanja direktivnog i drugog partijskog materijala, marksističko-lenjinističke literature kao i polulegalne i legalne literature iz vremena Jugoslavije.

Paralelno sa sprovođenjem navedenih zadataka treba smelo uvlačiti nove članove u redove KPJ. Rešavanje ovog goruće pitanja doprineće ublažavanju onih teških posledica koje je okupator naneo KPJ. Partijskim organizacijama skreće se pažnja na potrebu da ponovo prouče članak druga Tita iz »Proletera« *Narodnooslobodilačka borba i organizaciona pitanja naše Partije.*[131] Ne zapostavljajući u borbi i radu proverene ilegalne ljude, prilikom prijema novih članova posebnu pažnju obratiti legalnim ljudima bez čije se guste mreže teško može ostvariti veza sa širim slojevima naroda. Socijalnom sastavu članstva ima se posvetiti dužna pažnja.

Nekoliko narednih pasusa govore o čuvanju kadrova, pitanju konspiracije i organizovanju obaveštajne službe.

---

[131] Radi se o »Proleter«-u, organu CK KPJ, br. 14—15. od marta—aprila 1942, koji je sredinom jula te godine dospeo iz Srema u Bačku.

Kao jedan od bitnih i neodložnih zadataka partijske organizacije u Bačkoj i Baranji nameće se pitanje učvršćivanja postojećih i obnavljanja razbijenih skojevskih organizacija.

Među značajne zadatke čijem sprovođenju treba pristupiti spadaju i rad na formiranju narodnooslobodilačkih odbora o čemu se u Cirkularu daju podrobna uputstva.

U poslednjem poglavlju Cirkularnog pisma daju se uputstva organizacijama o načinu snabdevanja oružjem, njegovoj upotrebi i čuvanju. Na ovaj poslednji pasus posebno je negativno reagovao PK KPJ u Sremu, a naročito na tačku 2 uputstva gde se, između ostalog, kaže »da oružje treba čuvati u dobrim i suvim skloništima«.[132]

Izneti stav bačkog PK u vezi sa oružjem, ma kako u prvi mah zvučao oportuno, bio je izraz realne ocene postojeće situacije, te logična posledica usvojenog stava o postupnosti u izgrađivanju borbenog raspoloženja naroda, koji je u velikoj meri bio zaplašen i demoralisan.

Predviđena aktivnost bačkog PK zahtevala je i određeni rukovodeći kadar koji je bio veoma malobrojan. Da bi se taj problem koliko-toliko ublažio, doneta je odluka da se povuku u Bačku svi članovi KPJ i SKOJ-a, koji su zbog provala i ispred hapšenja od strane okupatora morali da napuste svoja prebivališta u Bačkoj i pređu u Budimpeštu gde su ilegalno živeli i radili. Većina tih drugova bila je predviđena za rukovodeću ulogu u obnavljanju organizacija u najugroženijim mestima ili u mestima svojih prvobitnih prebivališta. Jedan broj pozvanih je već nakon mesec dana prihvatio direktivu PK i vratio se, dok su neki drugi, shodno potrebama, predviđeni za naknadno uključivanje u rad.[133]

Nekoliko dana posle sastanka u bazi kod »Bape«, a u vezi sa posetom srpske reakcionarne buržoazije velikom županu grada Novog Sada, odnosno povodom pogibije i vešanja narodnih boraca Branka Bajića i Svetozara Markovića, izdat je proglas narodima Bačke i Baranje.[134] Još pre ovog proglasa, sa datumom od 7. marta 1943, u istoj tehnici počele su da se štampaju »Vesti«, kao organ Narodnooslobodilačkog odbora za srez kulski. »Vesti« su rasturane i u drugim krajevima Bačke.[135]

Već pomenuta živa propagandistička delatnost, koja je započeta početkom marta i nastavljena u narednim mesecima, počivala je na usvojenoj političkoj platformi koja je predstavljala prelaznu fazu do pokretanja oružanih akcija. Dvobroj (2—3) »Slobodne Vojvodine«, takođe umnožen u Vrbasu, donosi niz članaka u kojima su isticane i popularisane osnovne misli iz Cirkularnog pisma. Uvodni članak *Na prekretnici*, zaslužuje da se o njemu kaže koja reč više.

Odlazak predstavnika srpske buržoazije 1. marta 1943. na sastanak kod novog župana Deaka, odnosno njihovo prisustvovanje ustoličenju Deaka za velikog župana Novog Sada, tumačeno je u redovima buržoazije promenjenom politikom okupatora prema Srbima.

---

[132] MSRV AO 3277 i 3276.
[133] MSRV AO 21572, 3, 4. — Elaborati i rekonstrukcija rada Oblasnog komi-
[134] MSRV AO 13485. — Proglas PK KPJ od 9. marta 1943.
[135] *Vrbas u NOP-u*, prikupio i obradio Vasilije M. Kovačev, Vrbas 1971 123.

Komentarišući sve to »Slobodna Vojvodina« konstatuje da je masovni teror prema Srbima zaista nešto popustio i da su dosadašnje pretnje zamenjene »lepim obećanjima i zvučnim frazama o potrebi izmirenja sa Srbima«. Međutim, ta promenjena politika nije rezultat »uspeha« politike koju vodi Milan Popović i njegova družina. Ona je posledica teškog položaja u koji ih je dovela snažna kontraofanziva Crvene armije i njene pobede nad mađarskom i nemačkom armijom. To je uticalo i na promenu taktike okupatora, koji prevarom i praznim obećanjima nastoji da postigne ono što nije mogao ostvariti tamnicama i vešalima: da slomi duh otpora porobljenih naroda Bačke i Baranje i da uguši narodnooslobodilački pokret.

Prema tome, promenjena taktika okupatora predstavlja izraz njegove slabosti a ne snage, i tu slabost svi porobljeni narodi Bačke i Baranje treba da iskoriste za pojačanu borbu protiv tog okupatora i njegovih pomagača.

U prvi mah može izgledati čudno da u novoj konstelaciji međunarodnih snaga, čije se posledice reflektuju i na pozicije okupatora u Bačkoj i Baranji, reakcionarna srpska buržoazija traži utočište ispod okupatorovih skuta. Dublje razmatranje i osvetljavanje ove pojave dovodi nas do zaključka da to čini u strahu za svoje sebične interese, zaplašena od sopstvenog naroda kome uskoro treba da polaže račune za svoja nedela počinjena u vreme stare Jugoslavije, odnosno za vreme okupacije i iz mržnje prema narodnooslobodilačkom pokretu.

Politika koju je vodila i vodi reakcionarna srpska buržoazija rezultirala je masovnim pogromima od kojih je najkarakterističnija januarska racija. Sa sigurnošću danas možemo tvrditi da broj žrtava ne bi bio ništa veći da se narodnooslobodilačka borba od početka do sada vodila i većim intenzitetom.

U vreme pokretanja oružane borbe protiv okupatora bilo je dosta onih koji su sumnjali u takvu mogućnost. »Međutim, događaji su potvrdili i svakodnevno potvrđuju pravilnost politike koju je narodu preporučila Komunistička partija Jugoslavije i koju je narod prihvatio u većem delu naše zemlje.

Narodnooslobodilački pokret uvek je govorio narodu da se istinsko oslobođenje naše zemlje i našeg naroda može izvojevati samo preko oružanog ustanka celog naroda, samo požrtvovanom borbom, skopčanom za teške žrtve. No, nikada ni jedan rat nije vođen i dobijen bez žrtava. A naša se zemlja nalazi na život i smrt u ratu s fašizmom!

U ratu se gine, — na ovaj ili onaj način. Gine za sopstvene interese, za slobodu i bolju budućnost svoga naroda, ili za račun svojih ugnjetača i ubica, za račun svojih neprijatelja«.[136]

Najavljujući skoru totalnu mobilizaciju okupatora i u Bačkoj i Baranji, »Slobodna Vojvodina« poziva sve one koji će njome biti zahvaćeni da se tome odlučno suprotstave. Zakon je na njihovoj strani jer okupator nema pravo da vrši mobilizaciju ljudi na zaposednutoj teritoriji. S druge strane, ovakav jedinstveni otpor stavio bi okupatora pred veliku dilemu: on bi mogao jedan broj »neposlušnih« da pošalje u logore, ali preostale ne bi smeo obući u domobranske uniforme.

---

[136] Fototipsko izdanje »Slobodne Vojvodine« Muzeja radničkog pokreta, Matice srpske i Istorijskog arhiva PK SKV za Vojvodinu, Novi Sad 1962.

Drugi način da se izbegne mobilizacija leži u oživljavanju prakse logoša iz prvog svetskog rata: skrivanje i izbegavanje vojne službe. Primeri iz Srbije, Hrvatske, Slovenije, Belgije i Francuske mogu da posluže i Bačvanima i Baranjcima te da na totalnu mobilizaciju odgovore stvaranjem partizanskih odreda. Za njihovo formiranje postoje dve mogućnosti: to učiniti na tlu Bačke i Baranje ili prelaženjem u Srem i stupanjem u sremske partizanske odrede.[137]

Koliko nam je poznato, ovo je prvi slučaj da najviši partijski organ u Bačkoj — PK KPJ za Vojvodinu, poziva rodoljube i članove KPJ i SKOJ-a da prelaze u Srem i stupaju u partizane.

Posebnu pažnju zaslužuje i članak pod naslovom *Istina o Draži Mihailoviću.* Po mišljenju autora ovog članka, za razliku od svih naroda Jugoslavije i najvećeg dela sveta, koji su upoznati sa izdajničkom ulogom Draže Mihailovića, mnogi pošteni rodoljubi u Bačkoj i Baranji još uvek nasedaju veštoj propagandi i lažima njegovih agenata. Zbog toga autor postavlja pred sebe zadatak da dâ istorijski presek, zasnovan na činjenicama, izdajničkog puta Mihailovića od aprilskih dana 1941. do početka 1943. U članku se istovremeno ukazuje na adekvatnu ulogu i uticaj izbegličke vlade u svima događajima vezanim za Dražu Mihailovića.

»Slobodna Vojvodina« je donela i opširne nekrologe povodom smrti Svetozara Markovića i Branka Bajića.

Krajem marta KP KPJ u Bačkoj izdaje *Uputstva* za organizovanje Antifašističkog fronta žena i njenim najvažnijim zadacima. Kako je to prvi materijal ove vrste u Bačkoj, daćemo ga u nešto široj verziji.

Prema tim uputstvima organizaciona struktura AFŽ izgleda ovako: grupe po mestima, mesni odbori, sreski odbori, okružni odbori, pokrajinski i zemaljski odbor. Broj članica u odboru: 3, ali češće 5, 7 ili 9, što zavisi od broja organizovanih žena u mestu. Najbolje žene ulaze u mesni odbor, iz mesnih odbora (ne svih) ulaze najbolje drugarice u sreski, itd.

U mestima gde još ništa nije urađeno na ovom pitanju taj zadatak preuzima član MK KPJ, najbolje ako je drugarica, koja ulazi i u inicijativni odbor (muškarac ne ulazi već samo održava vezu sa jednom od drugarica). Svaka članica IO formira u svom rejonu grupe drugarica od 5—10 članova. Od najboljih drugarica iz tih grupa formira se MO nakon čega prestaje funkcija IO. Na oslobođenoj teritoriji MO i drugi organi biraju se na konferencijama AFŽ, a na neoslobođenima se imenuju.

Slično se postupa na nivou sreza. U SK KPJ određuje se jedan član koji kao sektor rada dobija organizaciju AFŽ. On se povezuje sa drugovima ili drugaricama po mestima koji rade po istoj liniji kao i sa MO. Ukoliko u nekom

---

[137] Isto; MSRV AO 7630. — Dokumenat od 13. juna 1943. — Da navedeni pozivi za prelazak u Srem nisu ostali bez odjeka, svedoči i ovaj izvor. Istraga koju je sproveo detektiv, prispeo iz Budimpešte po nalogu Centrale za državnu bezbednost, pokazala je da postoje dobre veze između omladine Srema i Bačke. Posebno su česti kontakti iz Srema sa novosadskom omladinom. Te veze se održavaju pretežno putem dvovlasnika, ali i ilegalnim putem. U materijalima koji stižu iz Srema, omladina Bačke se ohrabrujućim rečima poziva na organizovanje i priključenje partizanima. Ovi pozivi nisu ostali bez rezultata. Tako je, na osnovu sprovedene istrage i po saznanjima okupatora, do početka juna samo iz Novog Sada prešlo u Srem 30 do 40 mladića.

mestu nema članova KPJ, kao poverenik za rad sa ženama može biti određena i aktivna drugarica koja čak ne mora da bude član KPJ.

Mesni odbor između sebe bira upravni odbor koji čine predsednica, sekretar i blagajnik. Svaka članica MO, računajući i upravni odbor, rukovodi radom u jednoj ili više grupa.

U gradovima se, osim mesnih odbora, stvaraju i pododbori po preduzećima, radionicama, među činovnicima, po rejonima itd. Izvestan broj rukovodećih članica ovih pododbora ulazi u MO, a sa drugima se održava veza.

AFŽ je samostalna antifašistička organizacija, koja radi pod rukovodstvom i kontrolom KPJ. Drugarica koja je od strane KPJ određena da rukovodi organizacijom AFŽ treba u MO da zauzme položaj predsednice ili sekretarice, Partijska linija se ne sprovodi putem naređivanja već davanjem pravilnih i mesnih predloga, saveta i dr.

Ukoliko u mestu ima više članova Partije-žena, onda one sve treba da uđu u AFŽ gde rade i treba da posluže kao primer svojom aktivnošću, vrednoćom i marljivošću. Ukoliko u mestu nema članica KPJ, sa predsednicom održava vezu sekretar MK KPJ ili drugi podesan drug. AFŽ sarađuje sa svima ostalim organizacijma (NOO, SKOJ, USAOJ) u raznim pitanjima kao što su: sakupljanje priloga, zajedničke manifestacije, demonstracije, politički zborovi i sl. U mesni NOO ulazi jedna ili više žena iz AFŽ i to baš kao predstavnice te organizacije.

O načinu rada AFŽ kaže se sledeće: MO na svom sastanku raspravlja o jednom pitanju ili direktivi, zauzima određene stavove koji se, preko članica MO, prenose na grupe, odnosno pododbore po gradovima. Sve žene treba da rade na sprovođenju usvojene odluke. (Prikupljanje priloga, veša, odela, hrane, mobilišu žene koje žele u odred). Naravno, MO organizuje proradu raznih materijala, listova i publikacija NOP-a.

Najvažniji zadatak AFŽ je da okuplja što više žena, organizuje ih i povede u borbu.[138]

Za vreme boravka u Vrbasu, često se na dnevnom redu rukovodećeg aktiva NOP-a nalazilo pitanje uspostavljanja čvrstih veza sa Sremom i njegovim Okružnim komitetom, odnosno sa obnovljenim PK KPJ za Vojvodinu. Najzad je dogovoreno da uspostavljanje te veze lično preuzme na sebe Geza Tikvicki.

Krajem aprila partijsko rukovodstvo Bačke prelazi, zajedno sa štamparijom, u Parage, gde je konačno odlučeno da se ostvari postavljeni zadatak uspostavljanja veze sa Sremom. Pre napuštanja Vrbasa, odštampani su i prvomajski proglasi PK: jedan »Narodima Vojvodine«, a drugi »Narodima Bačke i Baranje«.

Prvi se obraća radnicima, seljacima i građanima svih naroda Vojvodine.

Pre rata su trudbenici sveta slavili Prvi maj sa borbenim parolama u kojima su tražili politička prava i slobodu, bolje uslove rada i života, najavljujući svoju rešenost da se bore za novo društvo u kome neće biti ugnjetača i ugnjetenih.

---

[138] MSRV AO 9. — *Uputstvo PK KPJ o formiranju AFŽ-a i najvažnijim zadacima.* Dokumenat donosi najosnovnija uputstva vezana za formiranje i rad AFŽ-a. U tom pogledu, po preporuci PK, treba proučavati i druge materijale koji se odnose na AFŽ.

U uslovima rata svi napredni i slobodoljubivi ljudi istaknuće borbene pokliče: Smrt fašističkim osvajačima i njihovim pomagačima! Sloboda i ravnopravnost svima porobljenim i ugnjetenim narodima! Borba koja se vodi završiće se tek kada bude uništen i poslednji fašistički gad!

Sjajni uspesi Crvene armije najavljuju i konačni uspeh, a narodi SSSR-a proslaviće Prvi maj novim radnim pobedama čiji će rezultati biti upućeni njihovim vojnicima.

Više od dve godine je prošlo kako našom zemljom haraju Hitlerove i Musolinijeve bande kojima u tom pomažu najveći izrodi naših naroda — Nedić, Pavelić i Draža Mihailović. U tom kolu zločinaca nalazi se i izbeglička izdajnička vlada u Londonu, koja preko svoga ministra Draže Mihailovića sarađuje sa okupatorom.

Narodi Jugoslavije, koji nikada nisu trpeli tuđi jaram, odazvali su se pozivu KPJ da sa oružjem u ruci isteraju iz zemlje okupatore i domaće izdajnike. Iz te borbe rodila se slavna NOV i AVNOJ, kao najviši politički predstavnik naših naroda.

Pokrajinski komitet se potom obraća narodima pojedinačno.

Braći Srbima: Sav teror od prvih dana sručio se na vas; vi ste se prvi odazvali pozivu KPJ na oružanu borbu. Poubijani Srbi i Srpkinje u Novom Sadu, Banatu, Vukovaru i Mitrovici vapiju za osvetom. Nastavite započetu borbu, zavetujte se da ćete u toj borbi istrajati do kraja!

Mađarima: Hortijeva okupacija Bačke nije vam donela slobodu kao ni ekonomski blagodet koju vam je obećavala revizionistička propaganda. Naprotiv, bačeni ste u još gore ropstvo; šalju vas na istočni front da ginete za tuđe interese; vašu hranu i stoku šalju u Nemačku dok vi gladujete.

Izlaz iz situacije u kojoj se nalazite je *u zajedničkoj borbi sa ostalim narodima Vojvodine, za Vojvodinu u kojoj će svi narodi biti ravnopravni i uživati sva prava i slobode!* (podvukao autor).

Nemcima: Vas je Hitler u najvećem broju uvukao u svoje kolo zločina koji se ne čine u interesu nemačkog naroda već za interese kapitalista i veleposednika. Ovaj rat nije vam doneo ništa dobroga. Zato svi vi koji ne odobravate Hitlerove zločine treba da pristupite NOV. »I vaš spas je u zajedničkoj borbi sa svima narodima Vojvodine, jer samo u slobodnoj Vojvodini moći će svi narodi biti slobodni i ravnopravni!«

Hrvatima: »Iz teškog ropstva, pljačke i krvarenja za tuđina vi se možete spasti samo složnom borbom sa ostalim narodima Srema, Bačke i Banata protiv zajedničkog neprijatelja« (Pavelića, berlinskih i rimskih fašističkih bandita).

Slovacima, Rusinima i ostalim narodima: Jedino borba protiv fašizma i pobeda nad njim može vam doneti slobodu i ravnopravnost sa ostalim narodima Vojvodine! Tu borbu možete voditi jedino u redovima NOV.

Omladini Vojvodine: Svojom borbom od prvih dana okupacije pored porobljivača naše zemlje ti si pokazala da si ostala verna tradiciji svojih dedova, da nećeš da budeš ničije roblje.

»Mladi naraštaji Vojvodine! Kujte u oslobodilačkom ratu svoje borbeno jedinstvo, stvarajte oružano bratstvo mladih. Borite se oko vašeg Saveza komunističke omladine Jugoslavije. Stupajte svi u USAOJ!«

Partizani i partizanke pozivaju se da još snažnije nastave započetu borbu, a partizani Bačke i Banata upućuju se da se ugledaju na svoje drugove iz Srema.

Narodi Vojvodine, radnici, seljaci i građani treba svi zajedno da se udruže u borbu koja će se pobedonosno završiti, između ostalog i zato jer nisu sami: sa njima se nalaze svi narodi Jugoslavije, Crvena armija, narodi Engleske i Amerike, narodi porobljene Evrope i ceo slobodoljubivi svet.[139]

Evo i slobodne interpretacije sadržine proglasa PK upućenog narodima Bačke i Baranje.

Međunarodni praznik rada Prvi maj, taj dan borbe za društveni napredak i slobodu, radnička klasa i ceo naš narod, već treću godinu dočekuje pod okupacijom, ali nepokoren i nepobeđen.

Uzimajući u obzir razvitak događaja na istočnom frontu, odnosno onih u Africi, sa perspektivom bliskog otvaranja drugog fronta u Evropi, PK zaključuje da se približuju teški i odlučujući ratni sukobi.

Navedenom treba priključiti i nove pobede naše Narodnooslobodilačke vojske koja je sa uspehom prebrodila i četvrtu neprijateljsku ofanzivu da bi sama prešla u kontraofanzivu.

Da predstoji odlučujući sukob, svedoče i novi napori Hitlera i Musolinija da sprovedu totalnu mobilizaciju ljudstva kako u svojim tako i porobljenim zemljama. Verni saveznik, Horti, takođe sa svoje strane nastoji da ispuni svoje obaveze prema Hitleru. Mobilizacijom su, kao i prethodnih godina, obuhvaćeni i okupirani krajevi Jugoslavije. I ne samo to. U Bačkoj i Baranji vrši se rekveriranje stanova za mađarsku i nemačku vojsku koje je sve više u ovim krajevima. Imajući u vidu njihov međunarodni vojno-strateški značaj s obzirom na mogućnost otvaranja drugog fronta na Balkanu, kao da žele ove krajeve da pretvore u vojnički logor. Ovaj poziv za mobilizaciju rezultat je mirnog dvogodišnjeg prihvatanja stvorenog stanja Bačvana i Baranjaca, koje je samo ohrabrilo okupatore da učine taj korak, da sinove Bačke i Baranje šalje u rat protiv naših saveznika, da ih izlažu sigurnoj smrti za interese fašizma.

Protekli događaji od okupacije do sada pokazali su svu ispravnost stava KPJ, jedine partije koja je od početka do kraja ostala verna svome narodu, da je put borbe ne samo najčasniji, nego je i put koji donosi najmanje žrtava. Ona je govorila i to da nijedan narod ne može mirno da gleda kako drugi narodi prolivaju svoju krv i za njegove interese. Pokazalo se i pokazuje da oni koji su hteli ili hoće da izbegnu takvu borbu neminovno ipak dolaze u situaciju da umiru ali ne za svoje, već tuđe, fašističke interese. Nasuprot takvom stavu KPJ stoji politika koju zagovaraju ovejane izdajice našeg naroda i sluge okupatora (Popović, Ćirić, Miloš Petrović, Grga Vuković i dr.) da se glava može sačuvati jedino služenjem okupatoru. Drugim rečima to znači: narode, čuvaj svoje glave da bi ih navedeni izdajnici unovčili kod svojih gospodara i prineli ih na žrtvenik fašističkih interesa.

Na pitanje da li je sve već kasno, da li narodi Bačke i Baranje treba do kraja da odigraju sramnu ulogu ubica svoje braće, PK odgovara negativno:

---

[139] MSRV AO 2799. — Proglas PK KPJ od 1. maja 1943. »Narodima Vojvodine«. Pisan je ćirilicom i latinicom, a umnožen je i na nemačkom jeziku — MSRV AO 2798.

nije kasno, ali je poslednji trenutak da se izabere jedini ispravan put, a to je nepoštedna oružana borba protiv mađarskog fašističkog okupatora i njihovih gospodara Nemaca. Opštu mobilizaciju koju okupatori sprovode treba pretvoriti u opštu mobilizaciju naših snaga protiv Hitlera i njegovih slugu Hortija i Kalaija.

Bačvani i Baranjci ne smeju sebe dovesti u situaciju da nakon oslobođenja crvene zbog osramoćene i ukaljane časti; ne smeju učiniti ono zbog čega bi ih se stideli njihovi potomci; ne smeju prihvatanjem okupatorske mobilizacije zabosti nož u leđa slobodoljubivim narodima koji kreću u odlučujući juriš.

Poznati su zločini koje je okupator počinio po raznim mestima Bačke i Baranje (Novi Sad, Sombor, Subotica, Čurug, Turija itd.). Teško je naći im slične u istoriji. Niti se smeju, niti se mogu zaboraviti svi oni borci koji su prošli ili umrli u srednjovekovnim mučilištima Hortijeve Mađarske. Zato se ne sme desiti da ijedan pošten Srbin, Bunjevac, Šokac, Slovak ili Rusin uzme u svoje ruke iz ruku okupatora pušku ili lopatu. »Došao je dan kada više nema da se bira između života u ropstvu i sramu ili časne i junačke smrti. Ili umreti za svoje oslobođenje, kao junaci i ljudi, ili umreti sramnom smrću u službi fašizma — eto, to je izbor koji nam se pruža u ovoj situaciji!«

Bačvani i Baranjci ne treba da se odazovu pozivu za vojsku, već da se skrivaju, dolaze do oružja i da pod rukovodstvom KPJ stvaraju i u Bačkoj i Baranji partizanske odrede i krenu u uništenje žive i mrtve snage okupatora. Oni koji žele mogu preći Dunav ili Dravu i priključiti se NOV i POJ. Nije kasno ni za one koji već nose domobransku (honvedsku) uniformu. Za njih su rešenja brojna: da pobegnu iz vojske i da se pridruže bilo beloruskim, poljskim ili grčkim partizanima. Oni koji imaju šanse mogu da se priključe ruskoj, američkoj ili engleskoj vojsci. Oni koji ostanu u redovima okupatorske vojske treba da izaberu pogodan trenutak i svoje oružje okrenu prema fašističkim naredbodavcima. Žrtava će biti, ali one treba da donesu bogate plodove našem narodu, a pre svega slobodu.

Približava se odlučujući boj u kome moraju učestvovati i Bačvani, i Baranjci, rame uz rame sa ostalim borcima za slobodu.[140]

Prvomajski proglasi su umnoženi u velikom broju primeraka i razaslati u razne delove Bačke. Ova akcija dobija još više u svom značaju ako se podsetimo svih preventivnih mera koje su preduzele okupatorske vlasti.

Još sredinom aprila 1943. ministar unutrašnjih poslova obavestio je svoje potčinjene organe da obnavlja svoju prošlogodišnju naredbu u vezi sa prvomajskim praznikom. To je značilo da se 30. aprila, 1. i 2. maja zabranjuje održavanje konferencija političkog ili drugog karaktera, povorke, javne svetkovine, sastanci sazvani od strane političkih partija ili udruženja, masovni izleti. Protiv prekršilaca ove naredbe, ima se upotrebiti brahijalna sila. Socijaldemokratskoj partiji se ni ove godine ne dozvoljava održavanje majskih svečanosti, koje je ona ranije držala. Porodični i prijateljski izleti mogu se održavati, ali se pri tome predviđa pojačana kontrola ponašanja izletnika.

---

[140] MSRV AO 2867, 12189. — Prvomajski proglas PK »Narodima Bačke i Baranje«.

Sva lica sumnjiva sa gledišta javne bezbednosti i državnog poretka treba staviti pod pojačanu prismotru, pa čak, eventualno, i uhapsiti.

Posebnoj pažnji i postupku biće izloženi oni građani koji na sebi nose neko crveno obeležje, (cvet, maramica), što bi moglo da asocira na internacionalizam.

Sa isto tako budnom pažnjom treba pratiti svaki pokret nezaposlenih radnika bilo industrijskih, bilo poljoprivrednih, kao i kubikaša jer su oni, po oceni ministra, lako podložni potpadanju pod uticaj ekstremnih političkih organizacija.

Da bi se izbegle sve neželjene posledice povezane sa pokušajem da se 1. maj proslavi, ministar upućuje na neophodne pripreme i zajedničke planove između pojedinih organa vlasti i vojske.[141]

Završimo izlaganje o izdavačkoj delatnosti bačkog PK u Vrbasu podatkom da je u Paragama umnožen, tj. odštampan i 4. broj »Slobodne Vojvodine«. Bio je to poslednji primerak ovog lista umnožen u Bačkoj. Svoj život, »Slobodna Vojvodina« će nastaviti u Sremu gde će izlaziti do kraja rata i dalje.[142]

Postojeći istorijski izvori dozvoljavaju izvlačenje zaključka da su mart—april 1943. predstavljali mesece u kojima je, uz izuzetne napore partijskog rukovodstva, otpočeto prebrođavanje višemesečne krize i stagnacije NOP-a u Bačkoj. Glavna nastojanja rukovodstva bila su usmerena na održavanje kontinuiteta NOP-a i usaglašavanju sopstvenog hoda u pogledu osnovnih taktičkih i programskih principa sa pokretom u ostalim delovima Jugoslavije. Težnja rukovodstva NOP-a za povezivanjem sa pokretom u Sremu, koje je uskoro ostvarena, i višestruka pomoć PK KPJ iz centra ustanka u Vojvodini daće nov, snažan impuls NOP-u u Bačkoj.

Neuspeo pokušaj povezivanja sa Sremom učinjen je već januara 1943. Da se u to vreme očekivao dolazak Geze Tikvickog, vidi se i iz pisma privremenog PK KPJ za Vojvodinu, obnovljenog u Sremu, koje je upućeno 16. januara 1943. Centralnom komitetu KPJ. Ovo pismo istovremeno predstavlja i neku vrstu programa novog PK na obnovi i rasplamsavanju NOP-a u Bačkoj i Baranji. Pošto u naskorije vreme uspostavi vezu sa rukovodstvom u Bačkoj, Pokrajinski komitet namerava da pokret u ovim oblastima svestrano pomogne politički, vojnički i materijalno. Nakon dolaska predstavnika iz Bačke, zajednički će se razmotriti situacija u ovim oblastima i potom odrediti predstojeći zadaci. Bačvanima koji se nalaze u Sremskom odredu objasniće se stanje u Bačkoj, pružiće im se pomoć u političkom i vojničkom uzdizanju kako bi se što spremnije uputili na rad u toj oblasti. Slično se teoretsko uzdizanje predviđa i za one Bačvane koji će se u međuvremenu prebaciti u Srem.[143]

---

[141] MSRV AO MK 17/281. — Naredba ministra unutrašnjih poslova od 14. aprila 1943; MSRV AO MK 17/275. — Raspis sreskog načelnika od 22. aprila, sačinjen na osnovu pomenute naredbe ministra unutrašnjih poslova. — MSRV AO MK 5/124. — Dokumenat novosadske policijske kapetanije glavnom kapetanu, od 26. juna, u kome govori o širenju prvomajskog proglasa PK, pisanog ćirilicom na dve strane. I Centrala za državnu bezbednost 15. maja 1943. informiše ministra unutrašnjih poslova da je 4. maja u Novom Sadu rasturen prvomajski proglas PK.

[142] Videti: Dušan Popov, *Partizanska štampa u Vojvodini 1941—1944*, Novi Sad 1975, 655.

[143] MSRV AO 3279. — Pismo Privremenog partijskog rukovodstva za Vojvodinu — Centralnom komitetu KPJ od 16. januara 1943.

Nemajući uvid šta se u propagandnom radu odvija u Bačkoj, PK u ovom pismu iznosi i svoje planove vezane za izdavačku delatnost. Tako se napominje da PK namerava da pokrene masovan politički list kako bi se preko njega stanovništvo cele Pokrajine upoznalo sa prilikama i borbama koje se u njoj vode. Izlaženje takvog lista treba da doprinese i boljem korišćenju stečenih iskustava, kao i učvršćenju veza između naroda i narodnosti Vojvodine. Osim ovakvog lista, u Bačkoj i Banatu potrebno je izdavati radio-vesti, jer je po nepotpunim saznanjima PK, narod u tim oblastima ne samo slabo, nego što je još gore, pogrešno obavešten o događajima u Jugoslaviji i svetu.

Pod kraj aprila Geza Tikvicki je prešao u Srem da bi se, početkom maja, sastao sa članovima privremenog PK KPJ. Na osnovu detaljnog usmenog izveštaja o prilikama i radu u partijskoj organizaciji Bačke, odnosno proučavanjem direktivnog i propagandnog materijala izdavanog od strane rukovodstva pokreta u Bačkoj od početka ustanka, PK KPJ za Vojvodinu je, sa datumom od 15. maja 1943. napisao tzv. *Otvoreno pismo* svima članovima KPJ u Bačkoj i Baranji.[144]

Ovo pismo u svom uvodnom delu prvo daje pregled situacije u svetu za protekle dve godine, a zatim vrši analizu opšte situacije u Bačkoj i stanje Partije za vreme okupacije.

Posle kritičkog pretresa osnovnih grešaka i slabosti partijskog rukovodstva, koje su uslovile niz drugih političkih i organizacionih propusta, Otvoreno pismo postavlja zadatke partijskim organizacijama, a potom članovima KPJ u Bačkoj i Baranji daje niz opštih zadataka. Podvučeno je da bi što pre trebalo razviti široku propagandu za stvaranje jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta, za stvaranje diverzantskih i udarnih grupa i to od antifašista i rodoljuba koje treba naoružati i dati im konkretne zadatke. Isto tako treba pristupiti stvaranju NOO-a, organizovanju USAOJ-a i AFŽ-a, sprečavati odlaženje u fašističku vojsku, popularisati Vrhovni štab NOV i POJ, komandanta druga Tita i AVNOJ. Nasuprot tome treba raskrinkati sve narodne izdajnike, a osobito Dražu Mihailovića. Do krajnjih granica treba izbegavati predavanja poljoprivrednih proizvoda okupatoru.

Zadaci koje je Otvoreno pismo postavljalo pred partijsko rukovodstvo i članove KPJ u Bačkoj i Baranji u osnovi se poklapaju sa onima koje je istaklo rukovodstvo NOP-a u martovskom cirkularnom pismu kao i navedenim materijalima. Novo je što se u Otvorenom pismu iznose i neki drugi zadaci u kontekstu kojih se moglo dovršiti izgrađivanje celovitije taktičke koncepcije u drugoj polovini 1943. godine.

Vreme u kome su dobijeni ovi zadaci Pokrajinskog komiteta i u kome je trebalo da budu sprovedeni u delo, bilo je i dalje, imajući u vidu stanje u partijskim i skojevskim organizacijama i angažovanost okupatora u borbi protiv NOP-a, veoma teško. Otvoreno pismo kao i neki drugi direktivni materijali, predstavljali su nesumnjivu pomoć drugovima u Bačkoj ne samo da prevaziđu ranije ispoljene slabosti, već i da učine nov korak u daljem razvitku NOP-a. Suštinski značaj ovih materijala nije u samoj činjenici da su to bili autoritativni dokumenti, usaglašeni sa osnovnom linijom Partije u NOB-u.

---

[144] *Srbija u ratu i revoluciji 1941—1945*, Beograd 1976, 676 (deo koji se odnosi na Vojvodinu na stranama 466—605).

I ranije je, mada neredovno, partijsko rukovodstvo u Bačkoj dobijalo slične materijale, ali ih, zbog nedostataka sopstvenih snaga i konkretne pomoći, u izuzetno teškim uslovima borbe nije moglo ostvariti. U ocenjivanju vrednosti Otvorenog pisma treba poći od podatka da je ono samo po sebi bilo jedan od izraza i posledica postignutih rezultata u naporima na konsolidaciji stanja u partijskoj organizaciji Vojvodine, čiji je najznačajniji vid bio obnovljeni PK. te njegove stvarne mogućnosti da, putem uspostavljenih veza i pružanjem odgovarajuće pomoći, oživi pokret u Bačkoj i Banatu i slije ga sa pokretom u Sremu u jedinstvene pokrajinske tokove. Značaj Otvorenog pisma ne umanjuje ni to što je ono svesno, u izvesnoj meri, precenilo mogućnosti bržeg razvitka pokreta u Bačkoj i Baranji isto onoliko koliko je potcenilo ili, bolje reći ignorisalo, neke objektivne teškoće koje su stajale na putu tog bržeg razvitka.

Formiranje i rad oblasnih komiteta KPJ i SKOJ-a za Bačku i Baranju[145]

Krajem maja 1943. Geza Tikvicki, koji je zajedno sa Nikolom Petrovićem kooptiran u novi PK KPJ za Vojvodinu, vraća se u Bačku. Već početkom sledećeg meseca u ataru sela Silbaša održano je savetovanje rukovodećih članova KPJ, na kome je u središtu pažnje bilo Otvoreno pismo i rešavanje nekih drugih organizacionih pitanja. Prisutni su se jednodušno složili sa sadržinom ovog partijskog dokumenta, kao i sa odlukom da se on proradi u svima partijskim organizacijama. Većina prisutnih dobili su i konkretnu teritoriju na kojoj su imali da sa članovima Partije proraduju pismo, te da pomognu njegovo sprovođenje u život.

Formiran je i Oblasni komitet KPJ za Bačku i Baranju sa Nikolom Petrovićem na čelu, kao sekretarom.

Kao da je predosećao mogući otpor pri proradi i usvajanju Otvorenog pisma, no verovatno još više da bi likvidirao izvesne sektaške tendencije, OK KPJ je 12. juna 1943. uputio svima partijskim organizacijama dokumenat koji govori o zadacima i ciljevima narodnooslobodilačkog rata u Jugoslaviji i o formiranju NOO-a. Radilo se o izjavi Vrhovnog štaba NOV i POJ i AVNOJ-a, koja je data posle zasedanja AVNOJ-a.

VŠ NOV i POJ i AVNOJ, kako se podvlači u Uputstvu, postavili su u oslobodilačkom ratu ove ciljeve:

„1. Oslobođenje zemlje od okupatora i izvojevanje nezavisnosti i istinskih demokratskih prava svima narodima Jugoslavije.

2. Neprikosnovenost privatne svojine i puna mogućnost samoinicijative u industriji, trgovini i poljoprivredi.

3. Nikakvih radikalnih promena u odnosu na društveni život i delatnost osim zamene reakcionarnih opštinskih uprava i žandarma koji su se bili stavili u službu okupatora narodnooslobodilačkim odborima koje će zaista birati sam narod.

4. Narodnooslobodilačkom pokretu koji se bori za slobodu naroda, za socijalna i demokratska prava, jeste tuđe svako nasilje i nezakonitost.

[145] Najveći deo teksta u ovom poglavlju napisan na osnovu MSRV AO 21572, 3, 4.

5. Oficirima koji pristupaju u Narodnooslobodilačku vojsku zagarantovani su njihovi činovi i položaj koji odgovara njihovim sposobnostima.

6. Narodnooslobodilački pokret priznaje u potpunsti sva nacionalna prava Hrvata, Srba, Slovenaca, kao i Makedonaca, Crnogoraca i drugih. Taj pokret je jednako hrvatski kao i srpski i slovenački. Prema tome, on predstavlja garanciju da će biti izvojevana prava svima narodima Jugoslavije. *Ne dozvoliti da se našoj narodnooslobodilačkoj borbi da drugi karakter, značenje i objašnjenje, no što je to od najmerodavnijih foruma određeno.* Uspeh i pobeda naše vojske biće uspeh i pobeda našeg naroda. Naša vojska će biti čuvar i garant kako izvojevanog mira tako isto i izvojevane slobode. Naš narod u slobodi znaće oceniti kako treba da izgleda i kako treba naša narodna zajednica da bude uređena, da bi obezbedio miran život i srećniju budućnost. Prema izloženom, treba odmah da pristupite *formiranju partizanskih jedinica;* iz Oblasnog i Okružnog komiteta odrediti po jednog druga kojima imate to da stavite u zadatak. Dajte im ujedno uputstvo kako će tom poslu pristupiti.

Uporedo sa partizanskim jedinicama treba odmah pristupiti formiranju narodnooslobodilačkih odbora (NOO) koji su na neoslobođenoj teritoriji organi narodnooslobodilačke borbe. Rad NOO mora biti usko povezan sa našim operativnim jedinicama."

Zadaci NOO na okupiranoj teritoriji

NOO — NOV. — Osnovni zadatak NOO jeste rad na formiranju i jačanju partizanskih odreda. To će postići okupljanjem svih rodoljuba i antifašista koji žele da se bore protiv okupatora i njihovih slugu, zatim sakupljanjem oružja, hrane obuće i odeće za partizane.

NOO prikupljaju obaveštenja o namerama i pokretima neprijatelja i o tome obaveštavaju NOV i PO.

Oni treba da budu organi koji će se brinuti o smeštaju i snabdevanju kako vojnih jedinica u prolazu, tako i ilegalaca.

NOO — politički rad. — Politički rad treba da ima dvostruki karakter. On se prvo, organizuje i odvija kao propaganda protiv okupatora i narodnih izdajnika (ustaše, četnici i njihove vođe, Milan Popović i izbeglička vlada), a drugo, političkim radom treba popularisati NOV i vojvođanske brigade, VŠ i druga Tita, AVNOJ i dr. Ribara, Sovjetski Savez i njegove bratske narode kao naše saveznike koji podnose glavni teret ovog ratovanja.

NOO treba da nastoje da što manji broj mladih ljudi ide u okupatorsku vojsku, da pomažu ili organizuju pomoć žrtvama terora, da organizuju i vode propagandu kako bi se bojkotovalo fašističko tržište, okupatorska vlast itd.

NOO imaju da organizuju prikupljanje podataka o svima zločinima i pljački okupatora i njihovih pomagača.

Zadaci narodnooslobodilačkog fonda

Svaki NOO dužan je da osnuje NOF.

Zadaci NOF jesu prikupljanje svega što narod daje za potrebe vojske ili žrtava fašističkog terora. NOF-om i magacinom rukuje blagajnik MNOO.

Inicijativu za osnivanje NOO uzima u svoje ruke partijska organizacija. Drug, zadužen za rad NOO-a, stupa u razgovor sa 3—5 najboljih rodoljuba iz istog mesta i nudi im predlog za formiranje NOO. Ukoliko naiđe na razumevanje, iz tako formiranog NOO biraju se predsednik, sekretar i blagajnik. Predsednik treba da bude ličnost koja uživa određeni ugled i koja je popularna u narodu. Njegova funkcija u odboru je najviša. Blagajnik rukuje NOF-om. Sekretar ima dužnost da vodi prepisku sa višim NOO organima, da sastavlja spiskove, vodi zapisnike i sl. Ukoliko se u sastavu NOO nalazi i član Partije, on preuzima jednu od tri navedenih funkcija. Jedan od značajnih preduslova dobrog rada NOO jeste i pravilna podela zaduženja. Članovi NOO sastaju se barem jedanput nedeljno. Treba da učine sve kako bi se što tešnje povezali sa narodom, a jedan od oblika tog povezivanja treba da budu narodnooslobodilačke grupe. Svaki od članova NOO ima da okupi oko sebe jednu ili više takvih grupa, od 2—7 članova, poštenih rodoljuba. S obzirom na uslove rada, mora se strogo poštovati princip ilegalnosti, a to znači da grupe ne smeju da znaju jedne za druge. Ove grupe služe za sprovođenje odgovarajućih zadataka NOO-a (prikupljanje priloga, podataka, obaveštenja, širenje i prorada propagandnog materijala). Naravno, rad preko ovih grupa ne znači i prestanak rada i korišćenje drugih mogućnosti za povezivanje sa ostalim ljudima spremnim za saradnju.

U NOO treba uvlačiti žene i omladinu kao i predstavnike ostalih narodnosti ukoliko ih ima u mestu.

Treba nastojati da se NOO formiraju u svim mestima bez obzira da li u njima ima ili nema partijske organizacije. Nigde ne stoji da je uslov za formiranje odbora postojanje partijske organizacije.

Gde ne postoji potreban broj ljudi, umesto NOO treba stvoriti povereništvo NOO, u koje treba da uđe jedan do dva čoveka uz nastojanje da se što pre formira NOO.

Nije obavezno da u NOO uđe i član Partije.

Inicijatori formiranja NOO treba da budu i viši forumi NOO-a, kao što su sreski ili okružni NOO.

Čim dođe do formiranja nekoliko NOO, treba formirati sreski NOO koji ima 3—7 članova, delegiranih od pojedinih MNOO. U sastav SNOO treba da uđe i jedan član SK Partije.

Jedan od važnih zadataka partijskih organizacija i članova Partije jeste da prouče uputstva o odnosu Partije prema NOO iz cirkulara *Odnos Partije prema ostalim organizacijama.*

Skreće se pažnja partijskom članstvu da je PK povukao sva ranija uputstva za rad NOO.[146]

Pored rada na realizaciji direktiva iz Otvorenog pisma, nailazimo i na ove organizacione zadatke na čijem se sprovođenju morao angažovati Oblasni

[146] MSRV AO 52. — Uputstvo Oblasnog komiteta KPJ od 12. juna 1943; MSRV AO 19875 MK III, F 20. — Mađarska telegrafska agencija (MTI) 12. jula javlja da komunisti u Bačkoj formiraju narodnooslobodilačke odbore koji će biti pod rukovodstvom komunista. Isto tako formiraju diverzantske grupe radi vršenja sabotaža i paljevina.

komitet KPJ: obnova ili formiranje svih rukovodećih tela Partije i SKOJ-a od okružnih, preko sreskih do mesnih komiteta, s tim što se imao formirati i Oblasni komitet SKOJ-a; formiranje masovnih narodnooslobodilačkih organizacija NOO, AFŽ i USAOJ.

Preko mreže svojih organizacija OK KPJ bio je obavezan da izvrši široke i svestrane pripreme putem pismene i usmene agitacije kao i stvaranjem tehničkih uslova za odbranu letine. Moralo se učiniti sve da se izbegne odlazak u fašističku vojsku, odnosno da što veći broj mladih ljudi ide u partizane.

Prorada Otvorenog pisma na terenu i usvajanje njegovih direktiva, naročito onih vezanih za oružane akcije, nije išla u svim srezovima i osnovnim partijskim organizacijama ni podjednako lako, niti je prošla bez otpora. Još uvek orijentisani na stari sistem rada, pojedina partijska rukovodstva ili pojedinci u njima, teško su se prilagođavali direktivama Otvorenog pisma, jer su smatrali da su neke od njih neprimenljive u postojećim uslovima. Neki su bili mišljenja da su pojedina uputstva pisma i ono što je od njh zahtevano nalazi u koliziji. Bilo je i otpora koji su se zasnivali na neprihvatanje ličnosti koje su bile zadužene za sprovođenje zadataka.

Sprovodeći deo svojih obaveza i zadataka oko odbrane žetve, Oblasni komitet KPJ je razvio živu propagandističku aktivnost. Tako se i u svom proglasu od 25. juna 1943. OK, s poznatim borbenim pokličom „Ni zrna žita okupatoru!" obraća narodima Bačke i Baranje, pozivajući ih da po svaku cenu spreče neprijatelja da opljačka žito.[147] Evo sažete sadržine tog proglasa.

Protekle godine fašističkog ropstva ostavile su neizbrisiv trag na život celokupnog slobodoljubivog čovečanstva. No, isto tako, dvogodišnja uporna i nepomirljiva borba protiv fašizma uzdrmala je i načela osnove Hitlerovog „novog poretka". Sjajne pobede Crvene armije, engleske, američke i francuske vojske kao i borba porobljenih naroda Evrope predstavlja garanciju da se daljom borbom može stići do konačne pobede.

Naša slavna Narodonoslobodilačka vojska, tek što je uspešno izašla iz četvrte neprijateljske ofanzive, već vodi borbe u novoj, petoj neprijateljskoj ofanzivi. „Pod komandom velikog narodnog vojskovođe druga Tita ona osvaja pobedu za pobedom i na čelu ostalih naroda porobljene Evrope doprinosi znatan udeo u opštoj džinovskoj borbi protiv fašizma."

I Bačkoj i Baranji je dvogodišnje ropstvo donelo pustoš i razaranje. Hiljade narodnih boraca na razne načine lišeno je života, desetine hiljada nakon zverskih mučenja razaslato je u razne tamnice i logore u Mađarskoj. Naši bogati krajevi su opljačkani tako da narodi Bačke i Baranje gladuju za hlebom, dok su željni mesa i masti.

Izvori naše hrane, žito, kukuruz, meso i mast nalaze se ili u fašističkim magazinima, ili na fašističkim bojištima. Našim komunikacijama, drumovima, rekama i železnicama odvlači se naša hrana za Hitlerovu i Hortijevu vojsku.

I Sada, kada se približava dan početka žetve, na nju vrebaju i Hitler i Horti kao proždrljivi vuci. Njima je to žito neophodno kako bi nahranili svoje vojske i time im delimično podigli poljuljani moral; kako bi s našim

[147] MSRV AO 904, 2684. — Proglas OK KPJ od 25. juna 1943. za odbranu letine.

žitom nastavili svoj rat protiv ruske braće i naših saveznika Engleske i Amerike; uz pomoć našeg žita oni nastavljaju i borbu protiv ostalih slobodoljubivih naroda Evrope i protiv nas samih; pomoću njega pomažu i četnike da nastave bratoubilački rat u Jugoslaviji. „Našim žitom oni jačaju svoju udarnu snagu, produžuju rat i naše ropstvo. Najzad, oni po svaku cenu hoće da nam otmu žito da bi nas izgladneli, da nas glađu prisile na pokornost i ropstvo i da glađu oslabe, pa i uguše svaki otpor i oružanu borbu našeg naroda."

Zato treba čuvati i braniti našu žetvu sa borbenim pokličem: *„Ni zrna žita Hitleru i njegovim hordama, ni zrna žita Hortiju i njegovim palikućama. Smrt, gladna smrt fašističkim zlikovcima i domaćim izdajnicima!"* Odbranom žetve direktno pomažemo svima, onima koji se bore protiv fašizma, skraćujemo rat, sprečavamo pljačku i glad koja nam preti.

Oblasni komitet se obraća seljacima pozivom da sabotiraju sve naredbe okupatora vezane za ishranu; da odmah pristupe pripremama za sakrivanje što veće količine žita koje će biti potrebno celom našem narodu i partizanima. To praktično znači da nijedna seljačka kuća ne sme biti bez tajnog skloništa za hranu. Seljaci ne treba svoje žito da prodaju jer je i to jedan od puteva da ono dospe do Hitlera. Risare i nadničare ne treba plaćati novcem, već raznim stvarima od vrednosti kao što je žito, kukuruz, vuna i sl., pošto je i to način da deo hrane ostane u Bačkoj i Baranji. I ne samo to. Neophodno je da se i seljaci pridruže ostalim slojevima naroda Bačke i Baranje u odbrani žetve. U borbi za žetvu seljaci nisu sami jer danas u njoj učestvuju i porobljena Evropa, narodi naše nepokorene zemlje i njihove NOV i hrabri partizani, naša braća Sremci. Zato i seljaci treba da krenu u svetu oružanu borbu za odbranu svoga žita i letine!

Radnike, građane, žene i omladinu Oblasni komitet upozorava da svoj zalogaj hleba mogu spasti samo zajedničkom oružanom borbom sa braćom seljacima. Zato ih poziva da svim silama pomognu seljacima da zajedničkom oružanom borbom spasu hleb. „Pomažite im pri kosidbi, pri vršidbi, pri skrivanju, pri mlevenju, pomažite ih aktivnom bojkotom okupatorskih naređenja, pomažite ih svojim simpatijama, pomažite ih svojom aktivnom, oružanom borbom. Neka se vaša pomoć, vaš bojkot, vaše simpatije i vaša oružana borba slije i sjedine u jedinstvenu oružanu borbu naroda Bačke i Baranje za odbranu žita i letine od grabežljivih fašističkih zlikovaca."

Samo zajedničkim silama seljaci, građani i radnici mogu uništiti sve ono žito koje će sigurno otići fašistima. To se može postići paljenjem kamara i magacina, uništavanjem transporta žita spremljenih za vojske Hitlera i Hortija.

Jedinstvena oružana borba naroda Bačke i Baranje jedina pruža mogućnost uspešne odbrane žetve i nastavak borbe za proterivanje okupatora iz zemlje kao i onih koji ih pomažu. Među najgore neprijatelje spadaju i oni koji vas pozivaju na čekanje i mirovanje. To su ili obične plaćene sluge okupatora ili agenti zločinca Draže Mihailovića i izdajničke „vlade" u Londonu, otvorenih saradnika okupatora, kojima, iz ličnih interesa, smeta naša borba kao i okupatoru. Nikakav teror okupatora ne sme da nas zaplaši. Na njihov

udarac treba da odgovorimo dvostrukim udarcem! Nasuprot jedinstvu izdajnika i okupatora treba da odgovorimo jedinstvom naših naroda![148]

Letak o žetvi, koji je Oblasni komitet umnožio u 4.000 primeraka, zajedno sa oko 12.000 parola bio je rasturan širom Bačke.

Što se tiče drugog dela zadatka vezanog za spasavanje žetve, odnosno paljevinu veleposedničkog žita sa većih fašističkih imanja, od strane manjih partizanskih jedinica koje je trebalo formirati, osim pokušaja nije se dalje otišlo.

Razlozi su, moglo bi se reći, bili dvostrukog karaktera. Materijali koji su govorili o planovima partijskog rukovodstva u vezi sa predstojećom žetvom, uprkos pojačane konspirativnosti, pali su neprijatelju u ruke. Počela je opširna istraga koja je dovela do novih hapšenja i provala. Drugi razlog neuspeha u organizovanju paljenja žita treba tražiti u još uvek živom oportunističkom stavu nekih partijskih organizacija prema izvođenju oružanih akcija.

Zbog ove neuspele akcije, Oblasni komitet KPJ je odlučio da se u sprovođenju Otvorenog pisma preduzmu odlučnije mere, kao što su:

a) radikalno čišćenje Partije od demoralisanih i oportunističkih elemenata;

b) podizanje i učvršćivanje morala i discipline kod partijskog i skojevskog članstva, i

c) nastavljanje još upornijeg sprovođenja u život svih zadataka postavljenih u Otvorenom pismu.[149]

Prema direktivama dobijenim iz Srema, neposredno posle formiranja Oblasnog komiteta KPJ, imalo se formirati i odgovarajuće rukovodstvo SKOJ-a. Zbog nerešenih personalnih pitanja, do toga je došlo tek početkom septembra 1943. Oblasni komitet SKOJ-a sačinjavali su: Brana Panin, sekretar, Klara Feješ i Živko Boarov, članovi.

U međuvremenu, verujući da su postojeće dileme oko OK SKOJ-a rešene, tokom avgusta PK SKOJ-a za Vojvodinu upućuje neke materijale u Bačku Oblasnom komitetu SKOJ-a, a početkom septembra dolazi i član PK SKOJ-a, Sreta Kovačević, kako bi pomogao OK SKOJ-a u njegovom radu.

Nakon obilaska nekih delova Bačke gde su raspravljali o problemima rada na organizovanju omladine kako u SKOJ tako i USAOJ, Panin i Kovačević su krajem septembra prešli u Srem i tamo obavestili PK SKOJ-a o skojevskoj organizaciji u Bačkoj kao i radu na formiranju USAOJ-a. Planirano je da se Panin u Sremu zadrži oko mesec dana kako bi se upoznao sa iskustvom sremskih omladinaca u radu na formiranju svojih organizacija, njihovom aktivnošću itd. Razvoj događaja ga je zadržao duže od predviđenog te se on tek krajem decembra 1943. ponovo našao u Bačkoj.[150]

Mada ni 1943. godina nije protekla bez hapšenja, provala i pogibija istaknutih aktivista, proces učvršćivanja starih i formiranje novih organizacija

[148] Isto. Na kraju proglasa daju se ove parole: »Da živi oružana borba za odbranu žetve! Da živi jedinstvena oružana borba svih naroda Bačke i Baranje! Smrt, gladna smrt fašističkim zlikovcima i domaćim izdajnicima!«

[149] MSRV AO 322. — Izveštaj OK KPJ za Bačku i Baranju od 26. avgusta 1943. — Pokrajinskom komitetu KPJ za Vojvodinu. Iz njega se vidi da je krajem jula OK KPJ uputio proglas bačkim Nemcima na nemačkom jeziku — MSRV AO 2777.

[150] MSRV AO 21572, 3 i 4.

Partije i SKOJ-a tekao je i dalje. Formirani su i narodnooslobodilački odbori u nekim selima bečejskog, novosadskog, kulskog i somborskog sreza. Narodnooslobodilački odbori su pored političke aktivnosti radili i na okupljanju svih antifašističkih snaga za borbu protiv okupatora i njihovih pomagača, nastojali da obezbede što veći broj ilegalnih skloništa za partijske i skojevske radnike kao i za partizanske trojke i diverzantske grupe, snabdevajući ih odećom, obućom i sanitetskim materijalom.

Rezultati organizacionog rada na obnovi narodnooslobodilačkog pokreta u Bačkoj u drugoj polovini 1943. godine bili su sledeći: pored Oblasnog komiteta KPJ, postojali su i jedan okružni, četiri sreska i isto toliko mesnih komiteta KPJ, kao i veza sa pojedincima u nekim mestima. Ukupan broj članova se kretao između 60—70. Osim Oblasnog komiteta SKOJ-a, postojalo je četiri sreska, pet mesnih komiteta i više aktiva u oko 16 mesta sa preko 200 članova. Organizacjom USAOJ-a u oko 10 mesta obuhvaćeno je preko 300 omladinaca i omladinki, dok je broj omladinaca koji su bili na vezi sa skojevcima bio znatno veći. Bilo je i 12 mesnih narodnooslobodilačkih odbora i nešto manji broj organizacija AFŽ-a.[151]

Dražinovci i stav dela srpske buržoazije u Bačkoj prema NOP-u

Nastali zastoj u razvitku NOP-a u Bačkoj početkom 1943, iskoristili su rukovodioci četničkog pokreta u cilju stvaranja svojih organizacija. Rad im se sastojao u okupljanju ljudi, proradi materijala o zadacima i ciljevima, sistemu funkcionisanja organizacije, a pre svega u diskusijama o naimenovanju vojnih i civilnih organa koji bi jednog dana imali da preuzmu vlast u svoje ruke.

Organizovanje pristalica Draže Mihailovića u Bačkoj nije prošlo neopaženo od strane rukovodstva NOP-a u Bačkoj. Kao što smo naglasili, borba protiv okupatora zauzimala je centralno mesto u strateškoj koncepciji NOP-a, ali je isto tako značajno mesto zauzimala borba protiv njegovih saradnika raznih profila, od kojih su poseban tretman zahtevali pripadnici pokreta Draže Mihailovića. Otuda se osim propagandne aktivnost, čiji je cilj bio raskrinkati vođu četnika i time ga diskreditovati u očima naroda zajedno sa onima koji su ga pomagali, preduzimaju i druge konkretne mere. Od njih izdvajamo ubacivanje članova KPJ ili proverenih simpatizera NOP-a u redove četničke organizacije. To se radilo po direktivama članova PK u Bačkoj, odnosno drugih partijskih foruma. Zadatak tih ljudi bio je da određenom taktikom sabotiraju rad četničke organizacije. Još veći značaj su predstavljali izveštaji o planovima četničke organizacije kojima se dobijao uvid u njihov rad i, shodno tome, mogla određivati odgovarajuća kontrataktika.[152]

---

[151] MSRV AO 323. — Pismo i zapisnik sa sednice OK KPJ za Baćku i Baranju od 5. marta 1944., upućeni PK KPJ za Vojvodinu.

[152] MSRV AO 18. — Pismo Nikole Petrovića — ing Milanu Bulji od aprila 1943; »Slobodna Vojvodina«, br. 2—3 od marta—aprila 1943; Zvonimir Golubović, *Okružni komitet KPJ za zapadnu Bačku i Baranju 1941—1944*, Tokovi revolucije III, Zbornik istorijskih radova, Beograd 1968, 375—445; MSRV AO 12914. — Pismo Oblasnog komiteta KPJ od 1. septembra 1943. upućeno svima članovima Partije u Bačkoj i Baranji. U njemu se skreće pažnja članstvu na uspostavljanje saradnje između četničkih elemenata i okupatora i pokušaju stvaranja četničkih organizacija u Bačkoj i Baranji.

Deo vojvođanske buržoazije koja je bila prozapadno orijentisana prihvatila je parolu dražinovaca „treba čekati". Uticaj ove buržoazije na deo narodnih masa ne može se negirati. U tome možemo tražiti jedan, istina mali deo usporavanja masa na putu njihovog snažnijeg aktiviranja u NOP-u.

Ne postigavši faktički nikakve rezultate, stotinak pripadnika organizacije Draže Mihailovića u Bačkoj, bili su tokom avgusta 1943. pohapšeni i oktobra izvedeni pred sud u Somboru. Ceo tok suđenja, kazne i sve što je zatim sledilo ukazuje na to da se pokret Draže Mihailovića u Bačkoj, najverovatnije, organizovao uz saglasnost nekih najviših predstavnika mađarskih vlasti, a sve sa ciljem da se pozicije NOP-a oslabe. Na takav karakter te saradnje ukazivao je, kao što smo videli, i PK KPJ u Bačkoj.

Akcije Bačko-baranjskog NOP odreda, kao i opšti razvitak NOP-a u Bačkoj, hapšenja i suđenja dražinovcima kao da su stavili do znanja delu srpske buržoazije da se njen dalji razvitak i opstanak može kretati samo u okvirima Mađarske. To saznanje ju je nateralo na korak podvorenja. Tako se početkom oktobra 1943. u Novom Sadu okupilo oko 30 predstavnika reakcionarne srpske buržoazije različitog profila od anglofilskog krila odanog izbegličkoj vladi do otvorenih kolaboracionista i neprijatelja narodnooslobodilačkog pokreta. Izabrana delegacija je posetila velikog župana i predala mu „Rezoluciju predstavnika bačkih Srba", u kojoj se ograđuje od svih partizanskih akcija i izražava lojalnost postojećoj vlasti.[153]

Rezolucija je naišla na osudu partijskog i vojnog rukovodstva Pokrajine. Tako ju je u „Našoj borbi" napao Jovan Popović, poznati književnik i borac, člankom čiji je naslov glasio: *Izdajnici sami prave spisak svojih zločina.* Glavni štab NOV i PO Vojvodine osporio je pravo grupi reakcionarne buržoazije da govori u ime bačkih Srba.[154]

Rad na organizovanju pristalica Draže Mihailovića u Bačkoj zaslužuje detaljnija istraživanja i potpuniju obradu. Naravno, ne iz razloga što je taj pokret postigao uspeh. Takav slučaj nije bio ni u Bačkoj kao, uostalom, ni u drugim delovima Vojvodine. Ovo govorimo zbog toga, što čitav niz, ne samo indicija, ukazuju, kao što smo već istakli, da se taj pokret organizovao uz znanje i odobrenje viših kontraobaveštajnih krugova okupatora kao deo diplomatskih međunarodnih nastojanja Mađarske da nađe izlaz iz kritične situacije u koju je dospela kao saveznik Nemačke. Posredan zadatak ovakve sprege bilo je i konfrontiranje snagama NOP-a, na čiji je karakter takođe ukazivalo rukovodstvo NOP-a u Bačkoj.

Obnova oružanih i sabotažnih akcija u Bačkoj

Ovaj odeljak je praktično posvećen Trećem bačko-baranjskom NOP odredu. Počev od ideje o njegovom formiranju, do svih onih mera koje su tu ideju, da tako kažemo, materijalizovale, ovaj odred predstavljao je deo onih

[153] MSRV AO 8402, 8422, 7643—45, 8317. — Materijali koji se odnose na sastanak »bačkih srba« od 6. oktobra 1943. i tekst njihove rezolucije koju su podneli velikom županu.

[154] *Zbornik podataka NOR*, tom I, knj. 6, 511—512. — Izjava Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine od 12. decembra 1943. Izjava je, inače, štampana u Biltenu GŠ NOV i POV za oktobar, novembar i decembar 1943.

planova obnovljenog PK čije tragove nalazimo u januarskom pismu Centralnom komitetu. U okviru tih planova srećemo i konkretne mere čiji je krajnji cilj bio: čvrsto povezivanje Srema sa Bačkom i Banatom i slivanje pokreta u tim oblastima u jedinstvene i trajne pokrajinske tokove, odnosno jugoslovenske oslobodilačke i revolucionarne procese.

Treći bačko-baranjski narodnooslobodilački partizanski odred formiran je u Sremu naredbom Glavnog štaba NOV i POV avgusta 1943. Za komandanta je određen Svetislav Veličkov, za njegovog zamenika Bogdan Stojaković, dok je nešto kasnije za političkog komesara postavljen Miladin Jocić. Odred je u drugoj polovini avgusta prešao u Bačku kod Bačke Palanke, a odatle se prebacio u rejon Paraga i Silbaša.[155]

Svemu ovome prethodno je niz svestranih priprema koje je planiralo i sprovelo vojno rukovodstvo u Sremu. Prve tragove tih planova nalazimo u već spomenutom izveštaju Pokrajinskog komiteta od 16. januara. Konkretne mere preduzete su krajem aprila prikupljanjem Bačvana iz raznih partizanskih jedinica i upućivanjem jednog njihovog broja na vojno-diverzantski kurs. Dvadesetak dana nakon što je formiran, Glavni štab NOV i PO Vojvodine preuzima u svoje ruke dalji rad na organizovanju jedinice koja je trebalo da ide u Bačku. Prvi korak GŠ u tom pravcu bilo je upućivanje oko 20 Bačvana, među kojima je bila i diverzantska desetina, u oficirsku školu NOV i PO Vojvodine.[156]

Pored rada na raznolikom teoretskom uzdizanju, ovi borci su u sklopu sremskih partizanskih jedinica išli u razne akcije. Na taj način su sticali određeno iskustvo i razvijali borbene sposobnosti, što je sve trebalo da ih vojnički i politički osposobi za samostalan rad u Bačkoj.

Paralelno sa ovim radom preduzete su i odgovarajuće mere da se sa sremske strane obezbede sigurne veze sa Bačkom ne samo radi prelaska u tu oblast, već i za slučajeve neophodnog povratka partizana u Srem. Naravno, te veze predstavljale su i kanale za odlazak Bačvana u Srem i dalje u Bosnu, u vojvođanske jedinice. Tako je još krajem maja u okviru Sremskog partizanskog odreda obrazovana manja vojna jedinica na čelu sa Dušanom Alimpićem i sa navedenim zadacima bila locirana u blizini Neština.[157]

Početkom avgusta Oblasni komitet KPJ organizovao je vezu u rejonu Šajkaške na liniji Kovilj—Krčedin. Na sremskoj strani između Krčedina i Čortanovaca nalazila se Podunavska četa za vezu. Ova veza bila je naročito značajna na partijskoj liniji u odnosu između PK KPJ za Vojvodinu, smeštenog u rejonu Surduk—Belegiš, i Oblasnog komiteta KPJ, čiji su se članovi od kraja avgusta često nalazili na terenu Šajkaške. Osim navedenih postojalo je još nekoliko orgnizovanih prelaza.[158]

U toku boravka na terenu Silbaš—Parage, Treći bačko-baranjski odred popunjen je novim borcima; njegovi članovi su od strane Oblasnog komite-

---

[155] *Zbornik podataka NOR*, tom I, knj. 6, 496. — Naredba o formiranju Trećeg bačko-baranjskog NOP odreda od 11. avgusta 1943; Isto, 381, 383, 464—465.

[156] Đorđe Vasić, *Hronika o oslobodilačkom ratu u južnoj Bačkoj*, Novi Sad 1969, 450.

[157] Dušan Alimpić, *Most između Bačke i Srema*, Ratna sećanja, knjiga 3, Beograd 1961, 99—101.

[158] MSRV AO 21572, 3 i 4.

ta upoznati sa stanjem u Bačkoj; izrađen je plan akcija za duži period; Odred je podeljen na pet grupa kako bi se pokrila što veća teritorija.[159]

Grupe su upućene na teren bečejskog, bačkopalanačkog, novosadskog i somborskog sreza, dok je peta, diverzantska grupa određena da vrši diverzije na glavnoj železničkoj saobraćajnici Novi Sad—Subotica.

Dolaskom Trećeg bačko-baranjskog NOP odreda iz Srema u Bačku, nastupa nov momenat u razvitku NOP-a u ovoj oblasti Vojvodine. Dva su osnovna faktora u tom pogledu bila presudna. Prvi: nakon dužeg vremena u Bačkoj se ponovo pojavila i počela da dejstvuje dobro organizovana vojna, partizanska jedinica. Drugi: komanda Odreda bila je upućena na saradnju sa najvišim partijskim organom u Bačkoj i Baranji — Oblasnim komitetom KPJ, ali je neposredne operativne akcije planirala i izvodila sama. Drugim rečima, Oblasni komitet se nije pretvorio u komandu Odreda, već je rukovodstvo Odreda svoj rad sa Oblasnim komitetom samo koordiniralo, a samostalno ga je realizovalo. Na taj način, političko rukovodstvo je delimično bilo rasterećeno od inače brojnih obaveza. Pri tome mislimo na planiranje, organizovanje i izvođenje raznih sabotažnih i drugih diverzantskih akcija što je sve, do dolaska Odreda, takođe bilo u nadležnosti članova PK KPJ, odnosno Oblasnog komiteta KPJ.

Tokom septembra i oktobra pripadnici Odreda izveli su oko dvadeset raznih akcija od kojih su posebno uspešne bile one na terenima bačkopalanačkog, kulskog i novosadskog sreza.

Pored zaseda i napada na manje patrole, likvidiranja izdajnika, odnosno neplaniranih sukoba sa manjim oružanim snagama neprijetelja, vršeni su napadi na železničke stanice, minirana je železnička pruga, odnosno vršeno je iskliznuće vozova kao i sečenje TT-stubova. Bez sumnje najuspešnije akcije, koje su u privrednom pogledu nanele najviše štete okupatoru, bile su napadi na kudeljare. U nekoliko mesta, osim što su izgoreli delovi fabričkih postrojenja vatra je progutala između 1 500 do 2 000 vagona kudelje.[160]

Ako se setimo svih mera koje je okupator preduzimao da spreči partizanske akcije, onda ovi uspesi bačkih boraca mogu da se svrstaju u prave poduhvate.

Još prilikom realizovanja plana oko formiranja odreda sa Bačvanima, osim borbenih dejstava ili, preciznije rečeno, putem njih Odredu je namenjena i politička uloga. Akcije su imale mobilizatorski da deluju na slobodoljubivo stanovništvo Bačke i tako pomognu Partiji da u većem broju angažuje narode i narodnosti u okviru masovnih narodnooslobodilačkih organizacija. Njihovo stvaranje omogućilo bi regrutovanje novih članova KPJ. Uzajamnost svih tih odnosa ogledala bi se u proširenju Odreda novim borcima.

Nesumnjivo je da je Odred u velikoj meri izvršio ove zadatke. Isto je tako nepobitna činjenica da je Odred svojim ofanzivnim akcijama, sem gubitaka u ljudstvu, neprijatelju naneo i osetan ekonomski udar. Ipak smatramo da je najveći značaj svojim akcijama Odred postigao u moralno-političkom pogledu. Odjek ovih akcija u narodu, tj. način na koji ih je on primio,

[159] Živan Kumanov, *Bačko-baranjski odred*, Zbornik za društvene nauke Matice srpske, sv. 29/1961, 55—69.

[160] Isto.

zatim pomoć naroda u izvršenju zadataka Odreda, bili su najbolji dokaz spremnosti masa za borbu. Porast borbenog duha koji se ogledao u brojnom odlasku Bačvana u Srem i dalje u vojvođanske jedinice u Bosni, kao i aktivnost masa u dobrom delu Bačke, predstavljali su značajan faktor u političkom radu rukovodilaca NOP-a.

Ocenjujući akcije ovog bačko-baranjskog odreda kroz sve one mere koje je okupator preduzimao da ga onemogući, možemo tvrditi da je time praktično stvoreno novo bojište u okupiranoj Jugoslaviji. Bilo je to ratište na kome nisu postizavani neki spektakularni vojni rezultati, ali je vezivalo ne baš male snage jednog od okupatora u Jugoslaviji.

Iako se organizaciona aktivnost partijskog rukovodstva u Bačkoj odvijala sa znatno više konspirativnosti nego ranije, ni takav rad nije prošao nezapaženo od strane okupatora. Otuda i u periodu do prelaska Odreda u Bačku imamo manjih sukoba između ilegalaca i okupatora, grupnih ili pojedinačnih hapšenja. Kada su počele akcije Odreda, na scenu su stupili Specijalna islednička grupa i Platijeve oružane snage.

Usledilo je niz blokada ustaničkih mesta, kako ih sam okupator naziva, kojom prilikom je vojska vršila opkoljavanje sela, a žandarmi Specijalne istedničke grupe pretres i hapšenja. Osim blokada, bilo je i provala manjeg obima. U svima pretresima i akcijama, Specijalna islednička grupa je od oktobra do sredine decembra uhapsila 200 lica. Među uhapšenima bio je veliki broj bazadžija, dakle, onih bez čije podrške Odred ne bi mogao opstati. U istom periodu u borbi sa okupatorom izgubili su živote: Klara Feješ, centralna ličnost omladinskog pokreta u Bačkoj, Miladin Jocić, komesar Odreda, Nikodim Novakov i Živko Popović, sekretari SK KPJ Bačke Palanke, Isa Sekicki, sekretar SK KPJ kulskog sreza i dr.

Reakcija okupatora, njene posledice, a posebno ogoleli teren uticali su na odluku Štaba Odreda da se glavnina Odreda prebaci u Srem, što je i učinjeno u drugoj polovini novembra. Sa navedenom odlukom složio se i Oblasni komitet KPJ.

* * *

Dana 7. novembra 1943. Glavni štab NOV i PO Vojvodine izdao je pohvalu borcima i rukovodiocima Trećeg bačko-baranjskog NOP odreda. Imajući u vidu izveštaj koji je komandant Glavnog štaba uputio 2. decembra 1943. Vrhovnom štabu NOV i POJ, ova pohvala kao da je više imala karakter podizanja borbenog morala boraca, nego što je bila izraz stvarnog zadovoljstva postignutim ofanzivnim dejstvima. Naime, u tom izveštaju komandant konstatuje da Odred u Bačkoj nije bio dovoljno aktivan.

Ostajući pri onome što smo rekli o akcijama Odreda i odjeku tih akcija u narodu, iznosimo svoje mišljenje da je gornja ocena komandanta Glavnog štaba preoštra, data, najverovatnije na osnovu prostog poređenja rezultata vojnih akcija u Bačkoj i Sremu, da ne kažemo, i u drugim oblastima gde se u pravom smislu reči vodio rat.

Jednostranost ove i sličnih ocena NOP-a u Bačkoj ogleda se u tome što je izrazita prednost davana, pre svega, subjektivnim faktorima koji u revolucionarnim borbama imaju odlučujuću reč. Kako je u obe oblasti, kao i u

celoj Jugoslaviji, NOP-om rukovodila Komunistička partija Jugoslavije, jedinstvenom strateškom koncepcijom, primenjujući sličnu taktiku i slične metode prilagođene specifičnim uslovima, na osnovu analogije trebalo bi svuda očekivati i slične rezultate. Pri ovakvom sagledavanju stvari kao da su se namerno prenebregavali objektivni faktori koji su u Bačkoj igrali tako značajnu ulogu da su uslove za masovnost, a time i veći uspeh vojnih akcija, činili različitim u odnosu na one koji su postojali u Sremu.

Prostor nam ne dozvoljava njihovo opširnije navođenje i poređenje radi ilustracije gornje tvrdnje. Iznetim ne mislimo da insistiramo na tome da su objektivni faktori imali primarnu i odlučujuću ulogu u pogledu masovnosti i broja akcija. Želja nam je da istaknemo njihov veliki značaj, koji se, u uslovima partizanskog načina ratovanja, ni u kom slučaju ne može i ne sme potceniti.

Sumirajući sve rezultate u radu partijskog i vojnog rukovodstva u Bačkoj, možemo reći da je od sredine 1943. proces prebrođavanja krize uspešno završen. Prekretnica u radu NOP-a, zahvaljujući i ostvarenim vezama sa Sremom i pomoći koja je odande dobijana, u suštini je uspešno izvršena. Istina je da će i u narednoj godini naići teški dani po NOP, koji će uzimati svoj danak u dragocenim životima boraca protiv okupatora. Međutim, plamen razbuktale borbe iz 1943. godine nikakvim merama okupatora neće moći biti ugašen.

СПЕЦИФИКА И ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ РЕВОЛЮЦИОННО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ В БАЧКЕ В 1943. ГОДУ

Резюме

В конце 1942. года партия и народно-освободительное движение в Бачке понесли новые потери. Последствия этого были особенно ощутимы в первые месяцы следующего года.

В течение 1943. года фашистские оккупанты, стремясь заключить сепаратный мир с западными союзниками и вывести Венгрию из войны, пытаются изменить свой политический курс по отношению к славянскому населению. Отдельные конкретные меры и мероприятия, предпринятые в этом направлении, были далеки от реальных мер и стремлений к конкретной постановке и решению национального вопроса. Это еще красноречивее характеризует целый ряд мер, предпринятых оккупантами и направленных прежде всего на раскол единого руководства с целью предотвращения обновления и нового размаха народно-освободительного движения.

Уцелевшее партийное руководство Бачки переходит в села, где организуются центры народно-освободительного движения. Уже в марте принимается ряд решений, которые в предстоящий период нужно было привести в исполнение. Успешное преодоление кризиса и застоя в народно-освободительном движении в Бачке, длившихся несколько месяцев, начатое в марте-апреле, после установления связи со Сремом и неоднократной помощи Краевого комитета КПЮ из центра восстания в Воеводине, дало новый сильный импульс дальнейшему развитию народно-освободительного движения в этой области. Формируются новые высшие партийные и молодежные руководства в Бачке и некоторых районах Бараньи; работа по обновлению партийных и молодежных организаций становится все более интенсивной; продолжается работа по формированию народно-освободительных организаций: народно-освободительных комитетов, объединенных союзов антифашистской молодежи Югославии, антифашистского фронта женщин. Важнейшим результатом этих усилий явился переход из Срема в Бачку 3-его бачко-бараньского отряда народно-освободительного движения и начало его действий.

Использовав небольшой застой в развитии народно-освободительного движения Бачки, сторонники Дражи Михайловича попытались создать свои организации. И хотя эта попытка окончилась неудачей, тем не менее, заслуживает внимания тот факт, что об этой попытке знали и одобряли ее в надежде на ослабление позиций народно-освободительного движения представители верховной власти в Венгрии.

NARODNI FRONT U POLITIČKOM SISTEMU JUGOSLAVIJE (1945—1949)

Dr Branko Petranović

Jedinstveni narodnooslobodilački front (JNOF) u zemljama Jugoslavije pre ujedinjavanja organizacija JNOF-a u jedinstveni Narodni front Jugoslavije (NFJ), kao i Narodni front Jugoslavije u vreme osnivanja, bili su i do sada predmet razmatranja istoričara, politikologa, političara i publicista. Najcelovitiji rad ove vrste predstavlja monografija dr Dušana Živkovića: *Narodni front Jugoslavije 1935—1945*, Beograd 1978. U našim radovima: *Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ*, Beograd 1964. i *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti za vreme obnove*, Beograd 1968, kao i u pojedinačnim prilozima i saopštenjima objavljivanim u stručnim časopisima, tretirali smo takođe probleme vezane za poreklo i karakter Narodnog fronta Jugoslavije, aktivnost građanskih stranaka i grupa u NFJ i van njega, funkcije NFJ. Ovim novim prilogom nastojali smo da zaokružimo ranija istraživanja, proširimo vremenski raspon posmatranja, da produbimo neka ključna pitanja za razmatranu temu. Mislimo, pre svega, na odnose između NFJ i njegovih sastavnih delova, na odnos između NFJ i »građanske opozicije«, na ulogu Narodnog fronta u procesu monopolizacije političkog života u vreme centralizovanog planiranja, na stav KPJ prema NFJ posle Petog kongresa KPJ.

U metodološkom pristupu ovoj temi težili smo da damo što zgusnutiju a istovremeno iscrpniju rekonstrukciju, izbegavajući deskripciju o neposrednim akcijama i broju dobrovoljnih radnih časova gde je god to bilo moguće, koja bi mogla da zaseni suštinu ove organizacije. Iscrpnije smo govorili o kongresima NFJ, na kojima je pretresan rad organizacije, uopštavana iskustva i formulisana politika narednog perioda, nastojeći da se držimo hronologije razvitka, ali i da ne zapostavimo problematizaciju pomenutih pitanja od odlučnog značaja za određivanje mesta Narodnog fronta Jugoslavije u političkom sistemu, što nam je bio i osnovni istraživački zadatak.

Deo izvora na kojima počiva analiza koristili smo i ranije u navedenim radovima. Time smo obezbeđivali celinu posmatranja pojave. No, izlaganje je zasnovano i počiva na velikom delu građe koja je sada prvi put korišćena. Petresli smo celokupnu građu Narodnog fronta Jugoslavije koja se čuva u Arhivu Jugoslavije (AJ, Fond NFJ), kao i građu Centralnog komiteta KPJ pohranjenu u Arhivu CK SKJ u Beogradu i odnosi na Narodni front Jugoslavije. Od štampe pregledali smo: *Borbu, Politiku, Republiku, Demokratiju, Vjesnik, Novu Jugoslaviju, Glas naroda.* Koristili smo i zbornike objavljene građe i stenografske beleške partijskih kongresa koji se odnose na JNOF, NFJ, veze između KPJ i NFJ, kao NFJ i masovnih organizacija.

GLAVA I

KONSTITUISANJE NARODNOG FRONTA JUGOSLAVIJE KAO SPECIFIČNE POLITIČKE ORGANIZACIJE

Stvaranje zemaljskih organizacija Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta (JNOF-a)

Posle Drugog zasedanja AVNOJ-a, pretvaranjem AVNOJ-a u najviši organ vlasti nove Jugoslavije (»demokratske federativne Jugoslavije«), i stvaranjem NKOJ-a, kao vlade, sa resorima narodne odbrane i spoljnih poslova, postavilo se pitanje odvajanja državnih od političkih funkcija. Na drugoj zajedničkoj sednici NKOJ-a i Predsedništva AVNOJ-a, održanoj 19. januara 1944, Edvard Kocbek podneo je predlog da se oslobodilačkom pokretu da organizovani karakter i stvori jedinstveni oslobodilački front kao organizacija.[1]

Jedinstveni narodnooslobodilački front kao osnovna politička strategija bio je prisutan u politici KPJ od početka ustanka, kao vid njenog savezništva sa svima patriotskim snagama, koje su bile spremne da se bore protiv okupatora i kolaboracije, nezavisno od političkog i ideološkog opredeljenja, nacionalnog porekla i verskog osećanja, ali nije postojao kao organizaciona formacija sem u Sloveniji. Ovu strategiju KPJ na okupljanju svih društvenih snaga koje su bile spremne da se antifašistički angažuju ne mogu da opovrgnu ni druge dve suprotne pojave: nadvladivanje sporadičnih i povremenih skretanja praćenih ultrasektaškom tutnjavom o revoluciji u pojedinim krajevima i kriznim trenucima narodnooslobodilačke borbe, a na drugoj strani nesporna činjenica o širokoj osnovi kontrarevolucije u Jugoslaviji. Prva pojava javljala se u trenucima kada su vidici bili zamračeni, ustanički frontovi pokole-

[1] Slobodan Nešović, *Temelji nove Jugoslavije*, Beograd 1973, 194—195.

bani, još neizdiferencirani, podložni četničkom razornom uticaju, naglašen pritisak antifašističke koalicije za jednistvom svih snaga pod vođstvom Mihailovića ili kada su osvajale iluzije o neposrednom priznanju narodnooslobodilačkog pokreta od strane velikih saveznika. Drugi fenomen, masovne kontrarevolucije, imao je uzrok u oštrim nacionalnim, ideološkim i političkim podelama pre rata, koje je rat produbio, antikomunističkoj propagandi okupatora, oficirske »klike« i vrhova građanskog društva, u terorističkoj politici ustaša i kolektivnim odmazdama četnika, konverziji pravoslavaca na »vjeru svojih otaca«, »partizanskim« promašajima i »greškama« u pojedinim krajevima Jugoslavije. No politika jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta ostala je trajna i dominantna orijentacija KPJ koja se uspešno probijala, vodeći računa o odnosima snaga u Jugoslaviji, slobodarskim tradicijama i patriotskom raspoloženju masa, međunarodnim obzirima i antifašističkom jedinstvu saveznika. Krajem 1942. konstituisane su kao masovne antifašističke organizacije sa obeležjima pokreta: Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije (USAOJ) i Antifašistički front žena (AFŽ).

Jedinstveni narodnooslobodilački front (JNOF) počeo je da se stvara posle Drugog zasdanja AVNOJ-a i pretvaranja zemaljskih antifašističkih veća iz opštepolitičkih tela u najviše organe vlasti federalnih jedinica nove Jugoslavije, počev od maja 1944. do kraja te godine. Odlučujuću ulogu pri stvaranju ovih tela imala je KPJ, kao rukovodeće jezgro narodnooslobodilačkog pokreta konstituisanog na nivou države, ali bez formalnog isticanja svoje hegemone uloge. Ove zemaljske organizacije jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta stvarane su sukcesivno, jedna za drugom, u zavisnosti od sazrelosti političkih i vojnih uslova u pojedinim krajevima Jugoslavije. U Hrvatskoj i Srbiji rukovodstva organizacija narodnooslobodilačkog fronta bila su formirana po stranačkoj oznaci, ali su osnovne organizacije stvarane kao jedinstveni organizmi. Koaliciona obeležja u Osvobodilnoj fronti slovenačkog naroda u vrhu organizacije nestajala su početkom 1943, da bi se u rukovodstvima jedinstvenih narodnooslobodilačkih frontova Hrvatske i Srbije javila 1944. i 1945.

Koalicioni elementi u Izvršnom odboru Osvobodilne fronte počeli su da se brišu početkom 1943, na osnovu Dolomitske izjave i konferencije aktivista u Pugledu, kao rezultat posebnog slovenačkog razvitka i politike KP Slovenije da se razlike između grupacija koje su sačinjavale Osvobodilnu frontu izbrišu. Predstavnici KP Slovenije, slovenačkog sokolstva i hrišćansko-socijalističke grupe doneli su februara 1943. zajedničku izjavu, u kojoj stoji: »Avangardna uloga u slovenačkom oslobodilačkom pokretu pripada, s obzirom na njen program, organizacionu strukturu, strategiju i taktiku, Komunističkoj partiji Slovenije, kao avangardi najnaprednije slovenačke društvene klase — proletarijata Slovenije. Sve tri grupe utvrđuju da su Komunistička partija Slovenije i njeno rukovodstvo i na delu dokazali ulogu Partije kao avangarde pravilnom političkom linijom i organizacijom oslobodilačke borbe slovenačkog naroda. Nužna posledica svega toga jeste da se Komunistička partija Slovenije — koja je izgrađena i rukovođena organizacionim i političkim principima boljševizma i koja kao celina i svakom svojom organizacijom predstavlja avangardno središte oslobodilačke borbe — širi, razvija i utvrđuje svuda širom slovenačke zemlje i na svim područjima slovenačkog javnog ži-

vota... Ostale osnivačke grupe Osvobodilne fronte ne organizuju samostalne stranke ili političke organizacij«.[2]

Komunistička partija Jugoslavije, pa i KP Slovenije, kao njen sastavni i nerazdvojni deo, bili su 1943. protiv oživljavanja političkih partija i njihove individualizacije, dozvoljavajući ih samo kao taktiku u određenim okolnostima i put izolacije snaga nepriatelja. Osvobodilna fronta je u vreme Pugleda bila jedinstveni svenarodni pokret, sliven u kompaktni politički organizam. Uputstvo E. Kardelja CK KP Slovenije za dalji vojno-politički rad u Sloveniji predviđalo je da se ne dozvoli »labavljenje« sadašnjeg karaktera Osvobodilne fronte. On je posebno tražio da se ne dozvoli da se u Osvobodilnoj fronti formiraju samostalne »grupacije« »Nastojte svim sredstvima«, poručivao je Kardelj, »da nove grupe preopite u opšti svenarodni pokret OF i time ih stavite direktno pod pritisak i kontrolu masa«. U tom pogledu, poručivao je Kardelj, sada više nije bilo vrene za »bilo kakve koncesije«.[3]

U Hrvatskoj, na drugoj strani, stvaralo se u leto i jesen 1943. jedno jezgro pristalica Hrvatske seljačke stranke, koji su se opredelili za narodnooslobodilački pokret, iz redova nižih i srednjih funkcionera stranke. Odbacivanjem Mačekovih direktiva, ovi su rukovodioci HSS-a bili prihvaćeni od narodnooslobodilačkog pokreta kao put daljeg diferenciranja u redovima HSS-a, razbijanja Mačekovog uticaja, političkog osvajanja hrvatskog sela i daljeg razgorevanja narodnooslobodilačke borbe. CK KP Hrvatske bio je nedvosmislen da je Mačekov deo HSS-a glavno uporište okupatora i centar okupljanja svih »reakcionarnih grupa i klika«. Samim tim, smatralo je partijsko rukovodstvo da je politički neophodno da se taj »izdajnički« deo HSS-a izoluje i ubrza mobilizacija hrvatskih masa. Tom cilju trebalo je da posluži i *Slobodni dom* koji je uređivao Božidar Magovac, prvenstveno namenjen neoslobođenim delovima Hrvatske u kojima se osećao rad i uticaj vođstva HSS-a.[4] Magovac je, kao pandan »Izjavi o ciljevima i načelima narodnooslobodilačke borbe« od 26. maja 1943, dao 19. juna 1943. Izjavu ZAVNOH-u »o uvjetima suradnje pristaša HSS-a s NOP-om,« u kojoj je stajalo da će se ubuduće »hrvatskom seljačkom narodu« obraćati preko *Slobodnog doma*. Po toj izjavi »hrvatski seljački narod« prisajao je uz ideje toga pokreta, jer je uprkos raspuštanju organizacija duh pokreta u seljaštvu bio sačuvan, a »ustrašeni i nedorasli pojedini prvaci Seljačke stranke nisu ni malo uspjeli skrenuti ova-

[2] Ovu izjavu potpisali su za KP Slovenije E. Kardelj, B. Kidrič i F. Leskošek, za Slovenačko sokolstvo Jože Rus i France Lubej, a za Hrišćansko-socijalističku grupu E. Kocbek, T. Fajfar i M. Brecelj. — Na Prvom, osnivačkom kongresu Osvobodilne fronte u Ljubljani, jula 1945, Boris Kidrič je naveo da u OF posle 1943. nije više bilo »frakcija«, da je ona istupala kao organizacija slovenačkih narodnih masa i da sem nje niko nije mogao da se pojavi kao samostalan subjekt na političkoj pozornici Slovenije. Kidrič je jula 1945. izjednačavao Osvobodilnu frontu sa narodom, što su, po njemu, posvedočili i izbori za narodne odbore, na kojima je Osvobodilna fronta dobila 90% glasova. Pri tome, kako je isticao jedan od tvoraca OF, proces ujedinjavanja u Osvobodilnoj fronti nije bio »nasilan proces« (Arhiv Jugoslavije [u daljem tekstu AJ], Fond Narodnog fronta jugoslavije [NFJ], fasc. 3, Boris Kidrič o Osvobodilnoj fronti).

[3] Uputstvo E. Kardelja CK KP Slovenije od 12. avgusta 1943. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, 189—192.

[4] ZAVNOH. *Zbornik dokumenata 1943*, Zagreb 1964, 272—273.

kav tok narodnog mišljenja...« Magovac je u ovoj izjavi stavljao do znanja da će onoga časa kada na slobodnu teritoriju pređe dosta »uglednih mojih sumišljenika« sastaviti »izvršni odbor hrvatskog seljačkog pokreta«. Po njemu se niko nije mogao ubuduće smatrati članom »hrvatskog seljačkog pokreta« ili HSS-a mimo *Slobodnog doma*, odnosno izvršnog odbora hrvatskog seljačkog pokreta.[5] *Slobodni dom* oglasio se ponovo 15. jula 1943. kao glavno glasilo »hrvatske seljačke politike«. Oko ovog glasila okupili su se prvaci HSS-a da bi se od njih 12. oktobra 1943. sastavio Izvršni odbor HSS-a. U zaključku sednice Izvršnog odbora HSS-a od 12. oktobra 1943. stajalo je da su članovi odlučili »svim svojim snagama pojačati narodnooslobodilačku borbu, što se pod rukovodstvom Komunističke partije od 1941. godine do danas bila razvila za ideale slobode naroda hrvatskoga, srpskoga i slovenačkoga«.

Komunistička partija Hrvatske borila se protiv »Mačekove klike« i za njenu izolaciju, istovremeno stavljajući do znanja da je najveća opasnost unutar Partije »levo sektaštvo«. Partijski izvori upozoravaju članstvo da treba već jednom »prestati sa plašenjem masa crvenilom i komunističkim parolama i lijevim fraziranjem«.[6] Kardelj je javljao Titu avgusta 1943. da je KPJ pristajala na stvaranje političkog predstavništva HSS-a u okviru ZAVNOH-a na zahtev Magovca, stvarajući time mogućnost da je lakše kontroliše. Po Kardelju sporazum je predviđao da se ne stvaraju samostalne organizacije HSS nego jedinstveni opštenarodni oslobodilački pokret pod rukovodstvom narodnooslobodilačkih odbora u kojima bi oni imali i svoje predstavnike, ukoliko budu sarađivale s narodnooslobodilačkim odborima. Njihov Izvršni odbor imao bi opšte političku funkciju predstavništva Hrvatske seljačke stranke, ali da se članstvo organizaciono ne povezuje. Pristali smo, kaže Kardelj, na poverenike za *Slobodni dom*, ali će se nad njima vršiti nadzor određivanjem ljudi koji su za saradnju s narodnooslobodilačkim pokretom. Preko njih računalo se na uticaj u redovima HSS-a. Stajalo se takođe na stanovištu da je HSS seljačka partija i da stav prema njoj nije mogao biti drukčiji nego prema ostalim partijama.[7] Tito je smatrao da je pogrešno pomaganje stavaranja neke nove HSS kao baze saradnje u narodnooslobodilačkoj borbi. Na stvaranje HSS on je gledao kao na čisto internu stvar onih koji su to želeli.[8] I CK KP Hrvatske je zauzimao stav da se stara HSS raspala, a da ZAVNOH nije bio telo u kome se moglo rukovoditi načelom sporazuma među grupama, čemu je naginjao Magovac. Izvršni odbor HSS-a na slobodnoj teritoriji bio je jedini organizacioni oblik koji je Partija dopuštala. CK KP Hrvatske je dopuštao da se drže poverenici *Slobodnog doma* i ostvaruju dodiri s pojedinim »radićevcima« u zemlji.[9]

Izvršni odbor HSS-a postao je centar okupljanja članova HSS-a za narodnooslobodilačku borbu i desolidarisanje s Mačekom. U proglasu ovog odbora od 8. marta 1944. napadnuti su V. Maček, ing. A. Košutić, dr Ivan Andres, dr Ivan Pernar, dr Josip Reberski, dr Josip Torbar, dr Bariša Smoljan, dr

[5] Isto, 235—236.
[6] Isto, 340—344.
[7] Izveštaj E. Kardelja Vrhovnom komandantu NOV i POJ Titu o stavu prema predstavnicima HSS-a od 14. avgusta 1943, *Zbornik* VII, 206—207.
[8] Titova direktiva CK KP Hrvatske i Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske u vezi sa stavom pristalica HSS-a, *Zbornik* VII, 205.
[9] ZAVNOH, *Zbornik dokumenata 1943*, Zagreb 1964, 501—503.

Toma Jančiković i drugi. Isticalo se da se nijedan od ovih prvaka HSS-a nije nalazio u borbi za slobodu, dok su se drugi nalazili kod ustaša, a treći u emigraciji. Članstvo HSS-a pozivano je u redove NOV. Rezolucijom od 29. aprila 1944. Izvršni odbor HSS-a izjasnio se ponovo za narodnooslobodilački pokret, priznanje NKOJ-a, za bratstvo sa Srbima, za prihvatanje AVNOJ-a.[10] Ovo telo, mada ga je rukovodstvo stranke oko Mačeka potcenjivalo i odbacivalo kao ilegitimno i neugledno, preuzimalo je na sebe ulogu predstavnika onih članova HSS-a koji su hteli da se bore na strani narodnooslobodilačkog pokreta, nastavljajući tradicije braće Radića. Izjašnjavanjem za narodnooslobodilačku borbu oni su se opredeljivali i za slobodnu Hrvatsku. Izvršni odbor HSS-a bio je od oktobra 1943. reprezentent onih snaga u HSS koje su bile okrenule leđa Mačeku i njegovoj politici »čekanja« do raspleta na velikim frontovima i završnice rata. Tri meseca posle Izvršnog odbora HSS-a konstituisao se, 12. januara 1944. u Otočcu, Srpski klub vijećnika ZAVNOH-a, sa zadatkom da čuva jedinstvo i razvija bratstvo srpskog i hrvatskog naroda.[11]

Čim je ZAVNOH, u skladu s odlukama AVNOJ-a, pretvoren u državni sabor Hrvatske 8. i 9. maja 1944. u Topuskom, kao zakonodavna i izvršna vlast, najviši organ države Hrvatske, trebalo je dati i čvršću organizacionu formu jedinstvenom narodnooslobodilačkom frontu Hrvatske. Definitivan stav o stvaranju JNOF-a u Hrvatskoj donet je na sednici Biroa CK KP Hrvatske 24. marta 1944, kojoj je u ime CK KP Jugoslavije prisustvovao E. Kardelj.[12] Na osnivačkoj konferenciji JNOF-a, održanoj 18. maja 1944, u Topuskom, izabran je Izvršni odbor JNOF-a Hrvatske. Rukovodstvo »Jedinstvene fronte Hrvatske« sastojalo se od predstavnika KP Hrvatske, Izvršnog odbora HRSS-a. Srpskog kluba vijećnika ZAVNOH-a, USAOH-a, AFŽ-a, te javnih radnika van stranaka. U plenum Odbora JNOF-a ulazilo se prema sledećem ključu: grad Zagreb, okrug Varaždin, okrug Bjelovar, okrug Zagreb, okrug Daruvar, okrug Brod, okrug Osijek, okrug Banija, okrug Karlovac, okrug Lika, okrug Primorje, Oblast Dalmacije. Za predsednika Izvršnog odbora izabran je Vladimir Nazor, izvan stranaka, za potpretsednike Frane Frol (HSS) i dr Rade Pribićević (Srpski klub), za »tajnika« Andrija Hebrang (KP Hrvatske), a za članove: Milka Kufrin (USAOH), Vlado Janič (NOV), Mica Gržetić (AFŽ), Ilija Ćuk (van stranaka).[13] Konstituisanje »jedinstvene fronte« pokazalo je slom »teorije o čekanju« i »o komunističkoj opasnosti« na jednoj strani, a osamljenost »razbijača narodnog jedinstva« na drugoj. Stvaraju se oblasni, okružni, »kotarski« i »mjesni« odbori JNOF-a. JNOF je organizovala Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske 25. juna 1944, na oslobođenom području Hrvatske. Polovinom avgusta 1944. održan je Prvi kongres pravnika pristalica NOF-a Hrvatske kojemu su prisustvovali 134 delegata, od kojih su 98 bi-

[10] Rezolucija se završavala pozdravima: »Vjera u Boga i seljačka sloga!«, »Smrt fašizmu — Sloboda narodu«, a potpisali su je Franjo Gaži, predsednik; Frane Frol, Dane Škarica, Stjepan Pavčić, Božidar Magovac, potpredsednici; Ante Vrkljan, Stanko Škare i dr Zlatan Sremec, tajnici; Juraj Draušnik, blagajnik, i drugi članovi (ZAVNOH, *Zbornik dokumenata 1944*, Zagreb 1970, 545—550).

[11] Proglas Srpskog kluba vijećnika ZAVNOH-a (Isto, 79—82).

[12] Dr Dušan Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935—1945*, Beograd 315.

[13] *Vjesnik JNOF Hrvatske 1941—1945*. Izbor, tom II, Zagreb 1970, 220.

li pravnici iz naroda, predsednici i članovi narodnih sudova, a 46 pravnici stručnjaci koji su se nalazili na raznim dužnostima.[14]

Narodnooslobodilački front Bosne i Hercegovine osnovan je 3. jula 1944. u Zdeni, kod Sanskog Mosta. U Izvršni odbor JNOF-a Bosne i Hercegovine ušli su predstavnici KPJ, »odbora HRSS-a«, Glavnog odbora Muslimana, USAOBIH-a, AFŽ-a, kao i javni radnici van stranaka. Na kraju konferencije izabran je Izvršni odbor u koji su ušli: dr Vojislav Kecmanović (van stranaka), kao predsednik, pukovnik Sulejman Filipović (van stranaka) i dr Jakov Grgurić (HSS), kao potpretsednici, Đuro Pucar Stari (KP) kao sekretar i 24 člana.[15] Na osnovu ovlašćenja dobijenog u Zdeni, Izvršni odbor je doneo i statut u obliku *Uputstva za organizaciju Narodnog fronta u Bosni i Hercegovini*, od 19. avgusta 1944, kojim su dati prvi i osnovni organizacioni oblici Narodnooslobodilačkom frontu Bosne i Hercegovine. Ovaj front je postao opšta politička organizacija Srba, Hrvata i Muslimana koji su živeli na teritoriji Bosne i Hercegovine. U političkom vaspitanju naroda veliku je ulogu odigrala »frontovska štampa«: *Oslobođenje, Glas Krajine, Front slobode, Omladinska riječ, Nova žena.*[16]

Na konferenciji predstavnika svih srezova Crne Gore, održanoj u Kolašinu 16. jula 1944, izabran je Glavni odbor Narodnooslobodilačkog fronta Crne Gore od 35 članova. Za predsednika je izabran Miloš Rašović, a za sekretara Blažo Jovanović. Narodnooslobodilački front je davao platformu za okupljanje rodoljubivih snaga u borbi koju je narodnooslobodilački pokret pod vođstvom komunista vodio protiv okupatora.[17] U Narodnooslobodilačkom frontu Crne Gore od prvog dana nije bilo građanskih stanaka i njihovih predstavnika. Glavnu ulogu u Narodnom frontu imala je Partija, a rodoljubi koji su bili članovi Izvršnog odbora u toku rada postali su i sami članovi KPJ sa vrlo malo izuzetaka. Članovi Narodnog fronta zadržavali su svoja ranija politička obeležja (federalist, zemljoradnik, radikal itd.), ali u Narodni front nisu ulazili kao predstavnici političkih stranaka koje nisu organizaciono ni postojale, već kao rodoljubi i pojedinci.[18] Osnovni zaključci novoformiranog Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta predviđali su da JNOF pomaže i jača narodnooslobodilačku vojsku, da stvara i učvršćuje narodnu vlast, popunjava stare i nove brigade borcima, da vodi brigu o ranjenicima, snabdeva vojsku i siromašno stanovništvo hranom i drugim potrebama, stvara i učvršćuje već postojeće organe vlasti na neoslobođenim teritorijama.[19]

Pripreme za stvaranje Narodnooslobodilačkog fronta Srbije počele su takođe u leto 1944. Rukovodstvo KP Srbije je polovinom avgusta 1944. izradilo *Osnove Narodnooslobodilačkog fronta Srbije* koje je uputilo na odobrenje CK KPJ. Osnivačka skupština JNOF-a Srbije i antifašističke skupštine narodnog oslobođenja odlagana je do oslobođenja Beograda, mada je jedno

---

[14] Isto.
[15] D. Živković, n. d., 339.
[16] AJ, Fond NFJ, fasc. 12, Referat o organizaciji i statutu Narodnog fronta Bosne i Hercegovine 1947.
[17] *Nova Jugoslavija*, br. 11—12 za avgust 1944.
[18] AJ, Fond NFJ, fasc. 14, Osnivanje NOF-a Crne Gore, juli 1944.
[19] Isto.

vreme postojala ideja da se održi na oslobođenim područjima južne Srbije.[20] JNOF Srbije konstituisan je 14. novembra 1944. u Beogradu. Organizacija se izjasnila za nastavljanje rata, izgradnju države i obnovu zemlje. JNOF-u su prišli Jaša Prodanović, Mihajlo Đurović, Milorad Belić, dr Vaso Čubrilović. Na osnivačkom sastanku JNOF-a Srbije izabrano je rukovodstvo ove organizacije: Predsedništvo Izvršnog odbora, članovi Izvršnog odbora i plenum. Za sekretara Izvršnog odbora izabran je Blagoje Nešković, sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, za potpretsednike Sreten Žujović Crni i Milan Smiljanić. Ispred republikanaca u Izvršni odbor ušli su Stanoje Simić i Jaša Prodanović. Prema Blagoju Neškoviću, JNOF Srbije bio je najviša forma jedinstva naroda, »opštepartijska organizacija« i tribina sa koje se moglo iskazati mišljenje, »bez straha od kritike«. Sekretar Pokrajinskog komiteta upućivao JNOF Srbije da se uči na iskustvu rada ovih organizacija u Hrvatskoj i Sloveniji.[21] Jedinstveni front Srbije pokazao je svoje jedinstvo i masovnost u demonstracijama januara 1945, na podsticaj CK KPJ, protiv Petra II Karađorđevića i njegovog »salonskog udara« kojim je pokušao da opozove sporazum Tito—Šubašić, zaključen u Beogradu 1. novembra 1944. Protiv pokušaja »državnog udara« Petra II, januara 1945, koji nije prelazio okvire »bure u čaši vode« ustali su predstavnici Hrvatske seljačke stranke u JNOF-i Hrvatske. Članovi Izvršnog odbora HSS-a su 17. januara 1945. osudili »podle namjere reakcije, kojoj pripada i dr Maček«, smatrajući ih pokušajem da se u Jugoslaviji ponovo uvede »mogućnost nereda i međusobnih trvenja koja su pod okriljem monarhije razni režimi sprovađali kroz dvadeset i dvije godine života stare Jugoslavije«. Oni su odbijali kao »potpunu neistinu kraljev prigovor o tome kako se tobože sva vlast nalazi u rukama jedne stranke«.

Sa stvaranjem JNOF-a u Vojvodini politički rad je sa narodnooslobodilačkih odbora prelazio na odbore JNOF-a. U raspisu PK KPJ za Vojvodinu svim okružnim komitetima u Vojvodini o stvaranju JNOF-a i njegovim zadacima od 20. oktobra 1944. stajalo je da sekretari sreskih komiteta Partije treba da budu i sekretari sreskih odbora NOF-a. Prilikom izbora odbora JNOF-a nije trebalo naglašavati stranačku ili grupnu pripadnost pojedinaca. Drugim raspisom Pokrajinskog komiteta od 23. novembra 1944. komiteti su obavešteni da je rešeno da se pokrajinska konferencija JNOF-a održi 10. decembra 1944, na kojoj bi se izabrao pokrajinski odbor Fronta. Komiteti su informisani da će na konferenciji prisustvovati do 500 delegata i da će svaka oblast (Srem, Banat i Bačka) poslati do 140 delegata.[22] U novembru 1944. održani su izbori za Oblasni odbor JNOF-a za Srem i za Okružni odbor JNOF-a za severni Banat. Pokrajinska konferencija JNOF-a održana je 10. i 11. decembra 1944. u Novom Sadu. Za predsednika Pokrajinskog odbora JNOF-a Vojvodine izabran je dr Aleksandar Moč, za potpretsed-

[20] Branko Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti za vreme obnove*, Beograd 1968.

[21] *Borba*, 15. novembar 1944.

[22] *Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941—1945*, priredila Ljubica Vasilić, Novi Sad—Sremski Karlovci 1971, 447—448.

nike Isa Jovanović, Boško Rajić i Petar Milovanović, za sekretara Jovan Veselinov Žarko, sekretar PK KPJ za Vojvodinu.[23]

Prva pokrajinska konferencija JNOF-a Kosova i Metohije održana je 11. i 12. aprila 1945. uz učešće oko 500 delegata iz svih krajeva oblasti. Nacionalni pokret »Šiptara« na Kosovu i Metohiji izrazio se u formi »Šiptarskog komiteta«, koji je obrazovan na Skupštini od 27. i 28. marta 1945. godine na čelu s Fadiljom Hodžom, Džavidom Nimanijem, Koljom Širokim i drugima. Ovaj komitet je svojim radom na političkom, ekonomskom i kulturno-prosvetnom polju nastojao da podigne nacionalnu svest kod Albanaca u obnovi zemlje i razvijanju »tekovina narodnooslobodilačke borbe.[24]

Akcioni komitet Narodnog fronta Makedonije za Skoplje pozvao je, septembra 1943, sve Makedonce, »Turke, Arnaute i Vlahe«, radnike, žene, inteligenciju i omladinu da se svrstaju u redove Narodnog fronta Makedonije i da pruže otpor okupatorima. Ovi napori išli su u pravcu jačanja mobilizacije za narodnooslobodilačku borbu i jedinstvo naroda u borbi protiv nemačkih i bugarskih okupatora i kvislinških grupacija.[25] Inicijativni odbor NOF-a Makedonije stvoren je 2. avgusta 1944. Za predsednika Inicijativnog odbora izabran je Metodije Andonov Čento, a za sekretara Lazar Koliševski. Na osnivačkoj konferenciji NOF-a Makedonije u Skoplju 26. novembra 1944. za predsednika je izabran Dimitar Vlahov, za potpredsednike Panko Brašanov, Asan Šukri i Akiv Leš, a za sekretara Lazar Koliševski, sekretar CK KP Makedonije.[26]

Organizaciono uobličavanje zemaljskih narodnooslobodilačkih frontova govori samo za sebe da su federalne jedinice kao sastavni delovi jugoslovenske federacije dobijale specifične političke organizacije. Njihova specifičnost ogledala se u federativnoj strukturi ove organizacije, obeležjima pokreta i radu masovnih antifašističkih organizacija: AFŽ-a i USAOJ-a u okviru JNOF-a. JNOF je istovremeno predstavljao političku osnovu nove vlasti i federalnih država. Pomoću JNOF-a okupljane su patriotske snage naroda za borbu protiv okupatora, odvajane mase od uticaja klera i političkih vođstava koja su nastojala da se organizuju kao samostalne stranke. U periodu borbe za međunarodno priznanje nove Jugoslavije i promena koje je Jugoslavija doživela u ratu i revoluciji, JNOF je bio okvir za sabiranje svih demokratskih i rodoljubivih grupacija na koje su računale strane snage. JNOF je na oslobođenim teritorijama pod svojom političkom kontrolom i pritiskom držao sve one grupe i pojedince koji su nastojali da se organizuju na samostalnoj osnovi protiv novog poretka revolucionarne demokratije. Svojim jedinstvom i kompaktnošću JNOF je bio antipod drobljenju snaga karakterističnih za stranački pluralizam. Koncepcija političkog sistema JNOF-a polazila je od jedinstvenog organizma JNOF-a, s dominantnom ulogom KPJ, a ne od pluralizma stranaka koje bi se sukobljavale oko bitnih pitanja društvenog, političkog i ekonom-

---

[23] Jelena Popov, *Politika KPJ u Vojvodini na stvaranju masovne osnove narodnooslobodilačkog rata i revolucije*, Zbornik za istoriju 16, Novi Sad 1977, 23; *Slobodna Vojvodina* od 11. decembra 1944.

[24] Zapisnik I redovnog zasedanja prvog saziva Oblasnog narodnog odbora Kosovsko-Metohijske Oblasti, Referat o političkoj situaciji 10. juli 1945; D. Živković, n. d., 373.

[25] *Zbornik* VII, 73—75.

[26] D. Živković, n. d., 381.

skog razvitka zemlje. KPJ nije bila raspoložena da prihvati obnovu raspalih građanskih partija, ali je preko njihovih najprogresivnijih jezgara nastojala da ubrza diferencijaciju među njihovim bivšim članstvom. Tolerišući i zalažući se za antisektašku politiku u redovima Narodnooslobodilačkog fronta, KPJ je suzbijala potencijalne tendencije »začaurenosti« i ultralevičarstva razvijajući na drugoj strani demokratsku inicijativu. Individualno iskazivanje ovih grupa podržano je samo u onim zemljama gde su koreni stranačkog života i odmeravanja bili dublji, kao u Srbiji i Hrvatskoj. KPJ je insistirala na monolitnosti JNOF-a da bi obezbedila mir i čvrstinu novog poredka proizišlog iz oštrih društvenih i nacionalnih sukoba koje su stare snage i konzervativni krugovi u inostranstvu nameravali da iskoriste za raspirivanje antijugoslovenstva, hrvatskog separatizma i velikorspskog šovinizma. Trebalo je posebno onemogućiti srpske opozicione građanske snage koje su podržavale Velika Britanija i SAD u vreme borbe za međunarodno priznanje Jugoslavije smatrajući da je Srbija antipartizanska i da neće primiti Tita, a na drugoj strani Mačekov deo HSS-a koji je, pa ma koliko god bio oslabljen u ratu, pokušavao da iskoristi domobranstvo u završnoj fazi rata, deli vlast sa »komunistima« fuzionisanjem na ravnopravnoj osnovi sa ZAVNOH-om i iskoristiti Šubašića kao struju HSS-a protiv narodnooslobodilačkog pokreta u vreme kada se raspadalo četništvo i uopšte velikosrpske snage.

Osnivački kongres Narodnog fronta Jugoslavije

Oslobođenje Jugoslavije stavilo je na dnevni red organizaciono jedinstvo narodnooslobodilačkih frontova u jugoslovenskim zemljama i njihovo ujedinjavanje u jednu opštenarodnu organizaciju. Taj proces tekao je istovremeno sa povezivanjem u jedinstvenu celinu celokupnog sistema narodne vlasti na federativnoj osnovi. Od 7. marta 1945. funkcionisala je Privremena vlada DFJ, koja je faktički bila nastavak NKOJ-a, gledano sa stanovišta njenog sastava, većine pripadnika NOF-a u njoj, programske deklaracije i zadataka, a AVNOJ se nalazio pred svojim trećim i poslednjim zasedanjem, kao i pretvaranjem u Privremenu narodnu skupštinu koja je imala da pripremi izbore za Ustavotvornu skupštinu na osnovu preporuke Krimske konferencije. CK KPJ je inicijativu za sazivanje kongresa Narodnog fronta Jugoslavije poverio Izvršnom odboru JNOF-a Srbije. Akcioni komitet za saziv Kongresa Narodnog fronta sastao se 5. jula 1945. u Beogradu. Komitet je bio sastavljen od predstavnika Srbije, Hrvatske, Slovenije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Makedonije, Vojvodine, Kosova i Metohije, kao i delegata AFŽ-a i USAOJ-a. Predsedništvo Akcionog komiteta sačinjavali su: dr Siniša Stanković, predsednik, Todor Vujasinović i dr Zlatan Sremec, potpredsednici, i Pavle Gregorić, sekretar. Akcioni komitet (odbor) imao je četiri komisije: Komisiju za tehničku pripremu (sekretar Pavle Gregorić), Komisiju za političku pripremu (sekretar Olga Kovačić), Komisiju za izradu političke platforme i programa (sekretari Edvard Kardelj i dr Dragoljub Jovanović), Komisiju za izradu organizacione platforme — statuta (sekretar dr Blagoje Nešković).[27]

[27] AJ, Fond NFJ, Akcioni odbor za saziv Kongresa JNOF-a Jugoslavije, bez datuma, fasc. 1.

Osnivački kongres održan je 5—7. avgusta u Beogradu u sali Kolarčevog univerziteta. U njegovom radu učestvovalo je: 1186 delegata: iz Srbije 440, Hrvatske 261, Bosne i Hercegovine 200, Slovenije 150, Makedonije 100 i Crne Gore 35 delegata. Kongres je u ime Akcionog komiteta (odbora) otvorio dr Siniša Stanković. Radno predsedništvo Kongresa sačinjavali su: dr Ivan Šubašić, Franjo Gaži, Sreten Žujović, Josip Vidmar, Vojislav Kecmanović, Miloš Rašović, Dmitar Vlahov, Moša Pijade, Sulejman Filipović, Sava Kosanović, Spasenija Babović, Stane Kavčić, general Koča Popović, Dobrosav Tomašević, general Rade Hamović, Tuna Babić, Đuro Salaj i dr Siniša Stanković.[28]

Osnovni referat na Kongresu podneo je Edvard Kardelj, koji je govorio o političkoj situaciji i zadacima Narodnog fronta. Karakter organizacije i njena uloga naznačeni su u osnovnim dokumentima koje je Kongres usvojio rukovodeći se političkim odnosima i potrebama, tradicijom i perspektivom razvitka nove Jugoslavije.

O programu Narodnog fronta referisao je Dragoljub Jovanović, generalni sekretar Narodne seljačke stranke (NSS), koji je u to vreme podržavao politiku JNOF-a, odnosno NFJ.[28a] Program NFJ sadržavao je temeljna načela relevantna za tu fazu jugoslovenske revolucije. On je polazio od nove vlasti i Jugoslovenske armije kao ustanova izraslih u ratu, predviđajući neposredne zadatke organizacije. U prvom delu programa govorilo se o »državnoj celini i nezavisnosti Jugoslavije«, »bratstvu i jedinstvu naših naroda«, bez obzira na rasu i veru, da li su živeli kao celina ili kao manjina u granicama DFJ. Izričito se navodilo da će se Narodni front boriti protiv svakog pokušaja da se oživi ma koji šovinizam, hegemonističke ili separatističke težnje, da se raspiruje nacionalna, verska ili rasna mržnja. Narodni front se izjašnjavao za dalje razvijanje ravnopravnosti naroda Jugoslavije, za »jugoslovensko bratstvo i balkansku solidarnost«, za »slovensku solidarnost i saradnju, mir među narodima«. Narodni front je manifestovao spremnost da razvija prijateljstvo sa svima »slobodoljubivim narodima«, pre svega sa zapadnim saveznicima kako bi se obezbedio mir, uništile fašističke i antidemokratske klice i ostvarila međusobna privredna i kulturna saradnja. Zalažući se za mir, Narodni front je bio spreman da potpomaže učešće Jugoslavije u Organizaciji ujedinjenih nacija i u svim međunarodnim akcijama i organizacijama za mir.[29]

Novousvojeni program je počivao na odbrani narodne vlasti, kao »temeljne tekovine narodnooslobodilačke borbe«, na republikanskom obliku vladavine i na demokratskim pravima. U tač. 11. Programa stajalo je izričito da su bratstvo i jedinstvo naroda, federativno uređenje države i istinske demokratije neizmirljivi sa monarhističkim oblikom vladavine i da će se Na-

[28] Isto, fasc. 3, Osnivački kongres NFJ.

[28a] Program je bio izrađen dosta brzo i lako jer su grupe u Narodnom frontu bile »složne«, nalazeći dosta zajedničkog. D. Jovanović je u referatu apelovao na »aktiviste« u unutrašnjosti za tolerancijom i strpljenjem smatrajući da je rađeno na »terenu« kao »na vrhu« da bi na Kongresu bilo više seljaka. Jovanović je ipak bio opsednut uverenjem da predstavlja i govori u ime seljaštva, pitajući se: zašto je u zemlji u kojoj je bilo 80% seljaka bilo tako malo seljaka na Kongresu? — (AJ, Fond NFJ, Osnivački kongres, Referat D. Jovanovića).

[29] Isto, fasc. 3, Program NFJ.

rodni front boriti da narod na izborima za Ustavotvornu skupštinu da svoj glas za republikanski oblik vladavine. Uzimajući reč na Osnivačkom kongresu, maršal Tito je monarhiju označio kao nespojivu sa federacijom. Po Titu, monarhiju nisu bili spremni da prihvate Makedonci, Slovenci, Hrvati Bosna i Hercegovina, Crna Gora i velika većina naroda u Srbiji. Monarhija je bila nespojiva i sa narodnom vlašću, kao i sa »narodnom demokratijom«[30] Zbog Titovog istupanja na Kongresu NFJ, Petar II Karađorđević opozvao je Namesništvo smatrajući da je antimonarhističkim stavom prekršen Sporazum Tito—Šubašić, iako Sporazum nije mogao da obavezuje Narodni front Jugoslavije kao opštenarodni pokret i političku organizaciju da brani monarhiju.

Iz *Programa NFJ* proizilazila je obaveza članstva da brani novu vast, da je »kontroliše« i zalaže se za što veće učešće naroda u vlasti i za odgovornost nosilaca vlasti narodu.[31]

Program je formulisao više neposrednih zadataka: obnovu zemje, izgradnju privrede na planskoj osnovi, jačanje državnog sektora privrede, razvijanje zadrugarstva, podržavanje privatne inicijative u sklopu opšteg privrednog plana; borbu za socijalno obezbeđenje (pravo na rad, na odmor na lečenje itd.), za pružanje zdravstvene pomoći narodu, besplatno školovanje, uklanjanje nepismenosti, učešće žena u svima oblastima političkog i drutvenog života, pomoć omladini. Narodni front se izjašnjavao za bolji život sljaka i hitno ostvarenje agrarne reforme prema načelu »Zemlja onima koji je obrađuju«, za razvijanje seljačkog zadrugarstva, za rešenje pitanja dugova. Narodni front se obavezivao da uloži sve sile da razvije udarništvo, profesionalnu savesnost i radnu disciplinu.[32]

U 32-oj, poslednjoj tački Programa NFJ isticao se značaj jedinsva naroda u NFJ. »Nesalomljiv savez naših radnih masa i svih slobodoljubivih ljudi« suprotstavljao se privremenoj partijskoj koaliciji koja nije odgovarala prirodi Narodnog fronta, niti situaciji u kojoj se nalazila zemlja. Članovi Narodnog fronta morali su da se staraju da taj savez bude dovoljno jak jedinstven da bi obezbedio demokratski poredak.[33]

Osnivački kongres NFJ usvojio je *Statut* koji je definisao NFJ ko »opštenarodni antifašistički demokratski pokret naroda Jugoslavije« (čl.1. Statuta). Narodni front Jugoslavije označen je za osnovnu političku snagu u izgradnji Demokratske Federativne Jugoslavije. Širina NFJ obezbeđivala se članom 2. Statuta, u kome je stajalo da član NFJ može biti svaki »čstiti i

---

[30] Isto, Govor maršala Tita.

[31] Zanimljiva su neka tumačenja ovog Programa i komentari referenta o Programu Dragoljuba Jovanovića. Po Jovanoviću ono zašto se zalagao Narodni front nije bio komunizam, ali nije bilo ni stara građanska demokratija. Sklon da se figurativno izražava, Jovanović je na Kongresu isticao: »Lokomotiva naše demokratije ide po dvema šinama: jedna je narodna vlast, a druga je narodni front«. (Isto, Referat Dragoljuba Jovanovića, AJ, Fond NFJ, fasc. 3).

[32] Isto, Program NFJ.

[33] Kao nosioce narodne demokratije D. Jovanović je isticao: oslobođen žene, omladinu, seljaštvo i radnike. Jovanović je smatrao da je Narodni front morao da priđe srednjim slojevima i istakne da ga se ne boje. Sklon širim interpretacijama, Jovanović je kontrolu vlasti sagledavao u predohrani da se vlast ne »pogospodi« i da »lupa po prstima« ako »drugovi« traže »kolače« i »meso« za ručak, podilazeći tako seljačkom mentalitetu i iskustvom stečenom strahu u narodu da se vlast ne »pokvari«. (Isto, Referat Dragoljuba Jovanovića).

slobodoljubivi građanin«, koji je uživao građanska i biračka prava u DFJ, usvajao i radio na ostvarenju načela sadržanih u Programu i Statutu NFJ. Svaki član Narodnog fronta morao je da radi kao član jednog od odbora Narodnog fronta.[34]

Po načinu porekla, sastavu i opštim zadacima NFJ je imao odlike političkog, ideološkog i socijalnog pokreta Jugoslavije u kome su se osnovne mase seljaštva, radništva i inteligencije zalagale za »učvršćivanje demokratskih tekovina narodnooslobodilačke borbe i za izgradnju nove Demrokratske Federativne Jugoslavije«. Ovaj pokret u najširem značenju imao je i obeležja specifične političke organizacije koja se formirala na principu dobrovoljnosti. Članovi NFJ morali su da prihvate osnovna akta: Program i Statut; svaki član NFJ morao je da bude član jednog odbora NFJ; članovi su uplaćivali prilog prema materijalnim mogućnostima. Samim tim što su pripadnici Narodnog fronta morali da rade u mesnim organizacijama, obezbeđivala se kohezija organizacije. Organizacija je bila izgrađena na principu federalizma kao i organizacija vlasti u DFJ, odnosno FNRJ. Kongres su sačinjavali delegati Narodnog fronta svih federalnih jedinica. Za Savezni odbor svaki zemaljski odbor predlagao je Kongresu isti broj članova, čime se isključivalo nadglasavanje. Najviši organ Narodnog fronta pojedinih federalnih jedinica bio je zemaljski kongres. U okviru Narodnog fronta mogle su da se nalaze i masovne organizacije: sindikalne, omladinske, ženske, zadružne, kulturne i druge ako su prihvatale Program i Statut Narodnog fronta. Ove organizacije, učlanjene u Narodnom frontu Jugoslavije, imale su statut tzv. kolektivnih članova, ali je i njihovo članstvo moralo da radi u osnovnim organizacijama Narodnog fronta Jugoslavije.[35]

Narodni front je, formalno gledano, imao koaliciono obeležje u vrhu organizacije, jer je Statut dozvoljavao postojanje stranaka i grupa u Narodnom frontu Jugoslavije. Čl. 3. Statuta predvideo je da u NFJ mogu postojati organizovane i političke grupe i stranke sa svojim organizacijama ako su prihvatale Program i Statut Narodnog fronta i njihovi članovi ujedno bili i članovi odbora Narodnog fronta. Po čl. 14. grupe i stranke koje su bile učlanjene u Narodnom frontu zadržavale su i ubuduće »individualnost« u Narodnom frontu. Ova strana organizacije NFJ ukazuje na koalicionu strukturu jer su u NFJ jedno vreme postojale stranke i grupe (sve do 1948. godine), preko svojih predstavnika zastupljene u odgovarajućim telima i komisijama organizacije, donosila svoje proglase, održavale sednice rukovodstva, izdavale svoje listove (HRSS *Slobodni dom* i Jugolovenska republikanska stranka *Republika)*. NO postojala je i realna strana ovog pitanja. Članovi ovih stranaka i grupa morali su da rade u mesnim odborima Narodnog fronta koji su bili sastavljeni po stranačkom merilu. Ove grupe nisu uspele da se organizaciono obnove posle rata i izrastu u efektivnije činioce političkog života Jugoslavije, jer se njihovo članstvo, nezavisno od stava rukovodstava od ranije, najvećim delom nalazilo u Narodnom frontu. One su bile posebno bez uticaja u Armiji, sudstvu, organima bezbednosti, aparatu vlasti, u izdavačkoj delatnosti i štampi. Prilikom obrazloženja Statuta, referent o ovom aktu dr Zlatan Sre-

[34] Isto, fasc. 1, Statut NFJ.
[35] Isto.

mec odbacivao je tezu da je Narodni front bio koalicija vrhova, i uopšte koalicija, jer je takva formacija obično stvarana kao privremena kombinacija.[36]

Stranačka i grupna šarolikost Narodnog fronta Jugoslavije posle oslobođenja, izazvana međunarodnim obzirima i unutrašnjim procesima celishodnosti širine Narodnog fronta, nije dovodila u pitanje njegovu jedinstvenost i organizacionu čvrstinu. Predstavnici ovih grupa ušli su u Narodni front u završnoj fazi rata, učestvovali u radu Narodnog fronta, pozdravili Kongres i prihvatili njegove fundamentalne akte: *Program* i *Statut*. U ime »zemljoradnika« izjavu o tom smislu pročitao je Milan Popović, naglašavajući da Savez zemljoradnika (Zemljoradnička stranka) stoji na načelu privatne svojine, malog i srednjeg poseda. Po tom govorniku, zemljoradnici su bili i u JNOF-u i pre 14. marta 1945, kada su oni i formalno ušli u Narodni front Jugoslavije. Održavajući »kontinuitet progresa«, zemljoradnici su se čak upoređivali sa KPJ, koja se borila u periodu između dva rata ilegalno a zemljoradnici legalno. Za taj kontinuitet govorilo je navodno to što su bili protiv Vidovdanskog ustava, stranka u opoziciji, jugoslovenska po rasprostiranju, istupali protiv »šovinističko-plemenskih« i verskih netrpeljivosti i razmirica. Sava Kosanović pozdravio je Kongres u ime Samostalne demokratske stranke. U ime Socijaldemokratske stranke Jugoslavije Veljko Kovačević je dao izjavu da smatra Narodni front »nužnošću sadašnjice«, da ponese misiju obnove, na temeljima jednakosti i ravnopravnosti naroda Jugoslavije i stvarne demokratije. Ova stranka je tražila demokratizaciju u svima oblastima državnog i društvenog života, istupala za poštovanje narodne tradicije i za demokratski poredak koji ne može da postoji bez osnovnih sloboda. Franjo Gaži, prvak HRSS, još jednom je osudio Mačeka, založio se za bratstvo i jedinstvo Srba i Hrvata u Hrvatskoj i podržavao napore NFJ u ime »hrvatskog seljačkog naroda«. On je patetično isticao da su članovi HRSS svoju izjavu na ovom Kongresu pisali »krvlju i krvlju zapečatili«. Vlado Zečević, govoreći u ime »demokrata«, koji su pripadali Narodnom frontu, osporavao je valjanost Glavnog odbora Demokratske stranke Milana Grola, ističući da se onaj nije sastao od 1938. godine. Za Vladimira Simića oživotvorenje osnovnih načela Narodnog fronta predstavljalo je »bitnost« političkog verovanja republikanaca od samog nastanka Jugoslovenske republikanske stranke. Program i Statut NFJ prihvatili su u ime grupe »Napred« Milivoje Marković, Frane Frol u ime HRSS, Rade Pribićević u ime Srpskog kluba vijećnika ZAVNOH-a. Za zemljoradnike govorili su: Marko Vujačić, za Narodnu seljačku stranku Radomir Todorović, u ime Izvršnog odbora HRSS-a Ante Martinović. U ime radikala u Narodnom frontu Mihajlo Đurović je isticao da oni nemaju druge političke organizacije od organizacije »JNOF-a«. Po njemu su radikali usvajanjem Programa i Statuta izvršili svoje političke obaveze. Program i Statut u ime KPJ prihvatio je na Kongresu NFJ Milovan Đilas, ističući da će se KPJ boriti za ostvarenje Programa i Statuta NFJ.[37]

Za predsednika Narodnog fronta Jugoslavije izabran je na Prvom kongresu NFJ maršal Jugoslavije i predsednik Privremene vlade DFJ Josip Broz Tito, za potpredsednike dr Miloš Moskovljević, Franjo Gaži, Josip Vidmar, dr

[36] Isto, fasc. 1, Referat dr Zlatana Sremeca.
[37] Isto, fasc. 1, Diskusija o Statutu.

Vojislav Kecmanović, Dimitar Vlahov, Miloš Rašović, za generalnog sekretara Sreten Žujović, za drugog sekretara dr Zlatan Sremec. Sekretarijat NFJ su činili: Sreten Žujović, dr Zlatan Sremec, dr Dragoljub Jovanović, dr Vasa Čubrilović, Marijan Stilinović, Bane Andrejev, Mitar Bakić, Jože Rus, Vlada Simić. U Izvršni odbor izabrani su: Edvard Kardelj, dr Vlado Bakarić, Andrija Hebrang, Moša Pijade, Blažo Jovanović, Boris Kidrič, Milovan Đilas, Aleksandar Ranković, Lazar Koliševski, Tošo Vujasinović, dr Blagoje Nešković, Edvard Kocbek, dr Ivan Ribar, Marko Vujačić, Peko Dapčević, Sava Kosanović, Jaša Prodanović, dr Ivan Šubašić, Sreten Vukosavljević, Akif Loš, Toma Kuturec, Mihailo Apostolski, Rato Dugonjić, Đuro Pucar, Sulejman Filipović, Bogomir Rajković, Marijan Brecelj, Miha Marinko, Franjo Ljube, Nuredin Daut, Emanuel Čučkov, dr Sveta Živković, Jovan Veselinov, Mihajlo Đurović, Koča Popović, Vlada Zečević, Rifat Boriša, Spasenija Babović, Đuro Salaj, Rade Pribićević, Frane Frol, monsinjor dr Svetozar Rittig, Duško Brkić, Vicko Krstulović, Stjepan Prvčić. Posebno su izabrani članovi plenuma po federalnim jedinicama: za Srbiju, za Hrvatsku, Sloveniju, Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru, za Makedoniju. Kao delegati partija, odnosno masovnih organizacija vodili su se: Aleksa Tomić (Jugoslovenska republikanska stranka), Radomir Todorović (Narodna seljačka stranka), Milan Popović (Savez zemljoradnika), Pera Rajković (Socijalistička stranka), Ante Marinović (HRSS), Vida Tomšić (AFŽ), Slavko Komar (USAOJ) i Laza Stefanović (Sindikat).[38]

Organizacija Narodnog fronta Jugoslavije učvršćena je i organizaciono do kraja izvedena održavanjem kongresa Narodnog fronta po jugoslovenskim zemljama, odnosno narodnim republikama u skladu sa federativnom organizacijom DFJ, odnosno FNRJ.

Prvi kongres Osvobodilne fronte slovenačkog naroda održan je u Ljubljani 15—16. jula 1945. u prisustvu 7000 delegata. Na ovom kongresu podneli su referate Edvard Kardelj, Boris Kidrič i Marijan Brecelj. Kongres je usvojio *Temeljne tačke Osvobodilne fronte* u 13 tačaka koje su predviđale zalaganje za snaženje Jugoslavije, razvoj »narodne demokratije«, bratstvo naroda, borbu protiv šovinizma, imperijalizma, isticale potrebu novih privrednih napora i podsticanja produktivnosti rada. *Osnovna organizacijska načela OF Slovenije* su u čl. 1. određivala da je pripadnik OF svaki državljanin koji se nije ogrešio o narodnu čast, prihvata Temeljne tačke i učestvuje u radu organizacija.[39] Predsednik Izvršnog odbora OF bio je Josip Vidmar, potpredsednici Edvard Kardelj, Josip Rus, Edvard Kocbek, Boris Kidrič, sekretar Miha Marinko, organizacioni sekretar dr Cene Logar. Najviši organ Osvobodilne fronte bio je Glavni odbor Osvobodilne fronte.[40]

---

[38] Isto, fasc. 3, Sten. beleške o radu Kongresa.

[39] Isto, fasc. 3.

[40] Za članove Sekretarijata izabrani su: dr Brecelj Marjan, podpreds. vlade LRS, Polič Zoran, ministar LRS, Kavčič Stane, org. sekr. CK KPS, Malešić Matija, sekretar Okr. odbora OF Ljubljan. okrožja, Tomšić Mira, sekr. Preds Ustav. skupšč. LRS, Leskošek Franc, ministar LRS, Lubej Franjo, sekretar Prezidija Ustav skupščine LRS, Fajfar Tone, ministar LRS, Bevk Franc, preds. PNOO Primorska, Toman Tone, pom. min. za soc. pol. LRS, Turher Edmund, sekretar Nadzorne kom. pri IOOF, Kovač Stane, mač. Ods. za izgradnjo oblasti pri Preds. vlade LRS, Maček Ivan, podpreds. vlade LRS, Kraigher Boris, minister LRS, dr Bebler Aleš, pom. min. FLRJ, dr Šnuderl Maks, sekretar Zak. odb. skupščine FLRJ, dr Černej Darko,

Izvršni odbor Narodnog fronta Makedonije rešio je 1. juna 1946. da Kongres na kome bi se konstituisao sazove na Ilinden, 2. avgusta 1946. u Skoplju, imajući u vidu godišnjicu od osnivanja ASNOM-a i manifestaciju prenosa moštiju Goce Delčeva iz Sofije u Skoplje.[41] Politički referat na Kongresu podneo je Lazar Koliševski, a organizacioni referat Vidoje Smilevski. O Statutu NM Makedonije referisao je Osman Miftari. Kongres je usvojio *Rezoluciju, Proglas* i izabrao »Zemaljski odbor«. Za predsednika izvršnog odbora izabran je Dimitar Vlahov.[42]

Posleratnu situaciju u Makedoniji karakterisala je borba za političko jedinstvo naroda i naprezanje svih snaga za obnovu zemlje, što se održavalo i u radu prvog Kongresa NF Makedonije. J. B. Tito isticao je još aprila 1945. da je Makedonija postajala predmet »međunarodnih intriga i spletaka«. Kongres je proticao u znaku osuda grčke vlade zbog terora nad Jegejskim Makedoncima. Posebni akcenti u radu Kongresa stavljani su na politiku bratstva i jedinstva naroda, s obzirom na postojanje »nacionalnih manjina«. Na Kongresu je pokrenuto — u istupanjima makedonskih sveštenika — pitanje autokefalnosti crkve u Makedoniji, što je već bilo predmet razmatranja na crkvenom saboru u Skoplju. Pre Kongresa, sveštenička skupština je 8. maja 1946, dala inicijativu za organizaciju pravoslavne crkve u Jugoslaviji, u kojoj bi bile odeljene crkve i stvoren Sveti arhijerejski sabor ili Sinod, u koje bi i makedonska crkva dala svoje predstavnike kao ravnopravan član. Na Kongresu je izraženo shvatanje prisutno u sveštenićkim krugovima Makedonije da bi nova organizacija crkvene zajednice trebalo da se zasniva na principima državnog ustrojstva i Crkva organizuje na načelima »bratstva i jedinstva«.[43]

Narodni front Hrvatske konstituisan je na Prvom kongresu NF Hrvatske, održanom 13—15. oktobra 1946. u Zagrebu. Usvojena *Rezolucija* naglašavala je naredne zadatke NF Hrvatske. Za predsednika »Predsedništva« iza-

---

veleposlanik, Praga, Krmelj Maks, preds. Inicit. zadr. odbora za Slov., Svetok Franc, podpreds. GO ESZDNS, Jares Josip, preds. GO RKS, Zemljak Jože, član poslaništva, Paris, Beltram Julij, član PNOO Primorska, Šentjurs Lidija, minister LRS, Tomšič Vida, preds. Kontrolne komisije LRS, Osepek Angelsa, preds. GO AFŽ Slovenije, Hribar Janez, minister LRS, Župančič Oton, pesnik, poslanec Skupščine LRS, Žaucer Pavle, član POOF Koroška, Ambrožič Lado, general-major, Šiljegović Boško, general, Kveder Dušan, general-lajtnant, Babič Branko, član PNOO Primorska, Prušnik Karel, član PNOO Koroška, Mlakar Alojzij, član Kontrol. komisije LRS, Ribič Janko, kmet, Kočevar Franc, podpolkovnik, Štane Peter, podpolkovnik, Kavčič Ivan Efenko, podpolkovnik, Krajgher Sergej, preds. Načrtne komisije LRS, Abvelj Viktor, jav. tužilec Slov. (AJ, Fond NFJ, fasc. 3, JOOF Slovenije JONFJ od 9. decembra 1946).

[41] AJ, Fond NFJ, fasc. 6, JONFM — JONFJ od 4. juna 1946.

[42] Za potpredsednike su izabrani: Aco Petrovski, Asan Šukri, Akiv Leš; za članove Sekretarijata: Veselinka Malinska, Aleksandar Martinovski, Strahil Gigov, Dare Džanbaz; u Izvršni odbor izabrani su: Lazar Koliševski, Dimitar Vlahov, Cvetko Umunovski, Bogoje Fotev, Bane Andrejev, Veselinka Malinska, Aleksandar Martinovski, Strahil Gigov, Ljupčo Arsov, Akif Leš, Dare Džambaz, Nikola Pošev, Vera Aceva, Kiro Miljovski, Hasan Šukri, Vidoje Smilevski, Krsto Crvenkovski, Borko Temelkovski Liljak, Aco Petrovski, Lazar Tanev, Asan Džulaaga, Risto Džunov, Said Mustafa, Nedžat Agoli, Ramzi Ismail, Blagoj Gorgijevski, Dimče Belovski, Metodi Micevski, Mara Naceva, Boris Spirov, Dimče Zografski, Kiril Gorgijevski, Lazo Mojsov, Stejro Bozdov, Boris Stankovski (AJ, Fond NFJ, fasc. 6, spisak članova rukovodstva, 1946).

[43] AJ, Fond NFJ, fasc. 3, Kongres NF-a 4. avgusta 1946.

bran je Vladimir Nazor, za potpredsednike Franjo Gaži, Rade Pribićević, Tuna Babić, Maca Gržetić, Ante Raos; za glavnog tajnika dr Vladimir Bakarić, dok su u »tajništvu« bili izabrani Zvonko Brkić, dr Zlatan Sremec, Stjepan Prvčić, Duško Brkić i dr Pavle Gregorić.[44]

Prvi kongres Narodnog fronta Bosne i Hercegovine održan je 9—11. februara 1947. u Sarajevu. Radom organizacije pre osnivačkog kongresa rukovodio je Izvršni odbor.[44a] Plenum NF-a se formirao tek na Kongresu. U okviru Narodnog fronta radile su nacionalna kulturna društva: »Napredak«, »Prosvjeta« i »Preporod«. U borbi za političko jedinstvo i obnovu zemlje Narodni front Bosne i Hercegovine nailazio je na niz specifičnih teškoća koje su proizilazile iz posledica rata, nacionalne i verske izmešanosti stanovništva, nasleđene kulturne zaostalosti, potmule aktivnosti poraženih starih snaga, naročito klera. Bosna i Hercegovina bile su nastradale više od drugih jugoslovenskih zemalja u prošlom ratu, jer su se na teritoriji Bosne nalazila trajna žarišta narodnooslobodilačke borbe i ona bila poprište neprekidnih bitaka sa neprijateljem i snagama koje su ga podržavale. Tokom 1945—1946. na tlu Bosne operisale su »raštrkane«, u ratu razbijene odmetničke grupe četnika, naročito u delovima istočne i centralne Bosne u srezovima: Sarajevo, Rogatica, Višegrad, Zvornik, Teslić i Zavidovići, na Majevici i na Manjači. U srezovima: Bugojno, Duvno, Livno, Posušje, Široki Brijeg i Ljubuški kretale su se ustaške bande. Iako nisu bile aktivne u vojnom smislu reči, ove grupe su izazivale osećanje nesigurnosti, razvijale rezervu prema narodnoj vlasti kod stanovništva zabačenijih krajeva, vršile pritisak na građane da se ne odazivaju pozivima organa narodne vlasti ili usađivale strah od represalija odmetnika. Organi vlasti su organizovale energične akcije protiv odmetnika. Članstvo NF-a sarađivalo je sa organima bezbednosti i KNOJ-a u likvidaciji i hvatanju odmetnika ili onemogućavanju jataka. Ostaci građanskih snaga nastojali su da unesu demoralizaciju u redove žena i omladine, vodeći defetističku propagandu o opasnosti novog rata, dolasku »tuđe vojske«, atomskoj bombi, nestabilnosti novog poretka i stvaranju utiska u narodu o besmislenosti privrednih naprezanja. Kler je radio na tome da veže za sebe omladinu i ovu otrgne od dobrovoljnih radnih akcija i saradnje sa narodnom vlašću i masovnim političkim organizacijama. Fratri iz Ljuboškog i Širokog Brijega zvali su demobilisane vojnike da im »ispovijede grijehe«, a hodže propagirale protiv skidanja zara i feredže i upućivanja žena u škole i na kurseve.[45]

Kongres Narodnog fronta Srbije održan je u Beogradu 16—17. marta 1947, na kraju obnove i priprema za usvajanje programa industrijalizacije Jugoslavije. Organizacije Narodnog fronta bile su u prethodnom periodu angažovane na organizovanju dobrovoljnih radova, u političkim kampanjama

---

[44] Isto, fasc. 6, Sastav rukovodstva NF Hrvatske, 7. decembar 1946.

[44a] Zemaljski izvršni odbor NF činili su: Đuro Pucar Stari, sekretar i članovi Rodoljub Čolaković, Sulejman Filipović, dr Jakov Grgurić, Ante Babić, Todor Vujadinović, Novak Mastilović, Soja Ćopić, Floro Sučić, Sulejman Dizdar, Zehra Muidović, Muratbeg Zajimović, Mile Perković, Juraj Mikulić, Avdo Humo, Hasan Batak, Osman Karabegović, Bogomir Brajković, Dušan Ivezić, Dušanka Kovačević, dr Hamdija Čemerlić, Husnija Kurt, Stevo Popović, Šefket Maglajlić, Zora Nikolić, Slobodan Herceg, Mićo Rakić, dr Zaim Šarac, Ivo Sunarić, Ante Ramljak, Ljubo Babić, Vlado Šegrt (AJ, Fond NFJ, fasc. 6, 7. decembra 1946).

[45] AJ, Fond NFJ, fasc. 12, *Rad NF u 1974*, 7. februar 1947.

vezanim za rad Mirovne konferencije u Parizu, za izbor Ustavotvorne skupštine Jugoslavije 11. novembra 1945. i Ustavotvorne skupštine Srbije novembra 1946, na rešavanju privrednih, socijalnih, prosvetnih i kulturnih zadataka među kojima je na prvo mesto dolazilo opismenjavanje, demokratizacija kulture, izvršavanje otkupnih obaveza, suzbijanje šovinizma i neprijateljske delatnosti ostataka starih snaga. Neposredno posle rata vođena je akcija za otklanjanje posledica razorne politike okupatora, četnika i ostalih kvislinških grupacija na izazivanju nacionalne i rasne mržnje i verske netrpeljivosti u nacionalno složenim krajevima. Na Kosovu i Metohiji jedno od najakutnijih pitanja bilo je rešavanje agrarnog pitanja i vraćanje 30 000 iseljenika na stare posede. Prema J. B. Titu, aprila 1945, trebalo je oduzeti begovsku zemlju koju su obrađivali seljaci kao čivčije, kao i onu srpskih bogataša i zemljoposednika i podeliti je seoskoj sirotinji. Kao zadatak postavljalo se potiskivanje nacionalnih napetosti i suzbijanje straha kod Albanaca da će im se oduzeti zemlja. Još na Prvom Kongresu NFJ Jugoslavije Fadilj Hodža je isticao značaj »šiptarskih komiteta«, kao albanske političke organizacije, koja je radila na političkom jedinstvu naroda na Kosovu i Metohiji i okupljanju »Šiptara«, predočavajući im da će dobiti zemlju i da imaju pravo učenja na maternjem jeziku.[46]

Kongres Narodnog fronta Srbije postavio je pred svoje organizacije sledeće zadatke: borbu za sprovođenje *Programa* i *Statuta,* stavljanje težišta na privredna pitanja, akciju za ostvarivanje dnevnih zadataka plana, pomoć Narodnog fronta organima vlasti (otkup, setva, žetva, građevinski radovi), organizaciju sopstvenih planova Narodnog fronta, borbu za učvršćenje discipline i podizanje lične odgovornosti, borbu za mir i »raskrinkavanje ratnih huškača«, za pripajanje Slovenačke Koruške Jugoslaviji itd.[47]

Prvi kongres Narodnog fronta Crne Gore održan je u Cetinju 12. aprila 1947. Narodni front je u razdoblju od 1945. do 1947. bio nosilac svih političkih, privrednih, socijalnih, prosvetnih i kulturnih akcija, zajedno sa masovnim organizacijama koje su sačinjavale njegove sastavne delove, jer se u ovoj republici nisu ni obnavljale stare stranke i grupe, organizaciono razbijene uoči rata i u njegovom toku. Rukovodstvo organizacijom ostvarivao je Izvršni odbor na čelu sa predsednikom Milošem Rašovićem i sekretarom Blažom Jovanovićem i plenumom Narodnog fronta Crne Gore.[48]

Narodni front i kolektivno članstvo

Jednu od specifičnosti Narodnog fronta kao političke organizacije činilo je kolektivno članstvo predviđeno Statutom NFJ. Samim pristupom masovnih organizacija Narodnom frontu Jugoslavije, njihovo članstvo nije sticalo status članova Narodnog fronta sve dok se nije učlanilo i izvršavalo obaveze predviđene Statutom u osnovnim organizacijama. Članstvo ovih organizacija

[46] Isto, fasc. 3, Govor Fadilja Hodže.

[47] Isto, fasc. 6, Zadaci postavljeni na Prvom kongresu NF Srbije.

[48] U sastavu Izvršnog odbora nalazili su se kao potpredsednici Milovan Đilas, Risto Radović i Jovan Ćetković, a kao članovi: Veljko Zeković, Dušan Ivović, dr Leon Netović, Puniša Perović, Marko Vujačić, Vuko Tmušić, Niko Pavić, Lidija Jovanović, Radomir Komatina, Vlado Božović, Ilija Bilatović (AJ, Fond NFJ, fasc. 6, 1946).

činilo je najveću političku snagu NFJ, faktički kičmu ove organizacije. Masovne antifašističke organizacije: Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije (USAOJ), Antifašistički front žena (AFŽ) i Jedinstveni sindikati radnika i nameštenika Jugoslavije (JSRNJ) stvorene su u toku rata u borbi protiv fašizma i revolucionarnog obaranja starih društvenih snaga. Na kraju rata radilo se o čvrsto organizovanim političkim formacijama pod rukovodstvom KPJ, prekaljenim u ratu, ideološko-politički izgrađenim, brojno masovnim, koje su imale karakter širokih pokreta i istovremeno ustrojstvo političkih organizacija. Ove organizacije registrovane su oktobra 1945. kod Ministarstva unutrašnjih poslova DFJ i njihov rad odobren saglasno odredbama Zakona o zborovima i udruženjima koji je donela Privremena narodna skupština avgusta 1945.[49]

Partija je osnivanjem Jedinstvenih sindikata dovršavala proces stvaranja masovnih organizacija u ratu. Rukovodstvo KPJ dalo je inicijativu krajem decembra 1944. da se u Beogradu održi zbor radnika i službenika na kome je i izabran Centralni sindikalni akcioni odbor za sazivanje Kongresa Sindikata. Prvoj opštoj zemaljskoj konferenciji u Beogradu prethodili su sastanci u oslobođenim i poluoslobođenim delovima Slovenije, Hrvatske, Srbije, Vojvodine i Makedonije. Akcioni odbor za Vojvodinu formiran je 9. januara 1945. na zboru radničkih delegata u Novom Sadu i Petrovgradu, zadužen da radi na obnavljanju sindikalnog pokreta u Vojvodini i povezivanju sa Akcionim odborom jedinstvenih sindikata u Beogradu.[50]

Predstavnici radnika i nameštenika iz svih zemalja Jugoslavije sastali su na opštezemaljsku sindikalnu konferenciju u Beogradu od 23. do 25. januara 1945. Konferencija je u oslobođenom glavnom gradu Jugoslavije manifestovala jedinstvo radničke klase Jugoslavije. Referate su podneli Đuro Salaj, Milorad Belić, dr Miloš Popović, Radoje Dakić, Tone Fajfer. Stvaranjem Jedinstvenih sindikata ostvareno je prvi put jedinstvo svih radnika Jugoslavije, kako manuelnih tako i intelektualnih, prevladavanjem predratne rascepkanosti organizacija i njihove esnafske zatvorenosti. Jedinstveni sindikalni pokret obuhvatao je sve radnike i nameštenike industrijskih i zanatskih preduzeća, državnih i privatnih, uključujući državne činovnike, prosvetne i intelektualne radnike. Konferencija je održana u dvorani Radničke komore u prisustvu 138 delegata radničkih i nameštenićkih sindikata iz svih federalnih jedinica Jugoslavije. Organizacija je stvorena na principu dobrovoljnosti, demokratskog centralizma i proizvodno-granskog okupljanja. Svako preduzeće dobijalo je sindikalnu organizaciju, dok je jedna grana bila obuhvaćena u jednom sindikalnom savezu. Kao organizacija, Sindikati su imali da regulišu i štite ekonomske, socijalno-političke i kulturne interese radnika i nameštenika. U Glavni odbor Jedinstvenih sindikata i nameštenika Jugoslavije izabrani su: Đuro Salaj, Laza Stefanović, Radoje Dakić, Đuro Špoljarić, Tone Fajfer, Asparuh Korubinov, Sava Medan, Laza Plavšić, Pepca Kardelj, Gojko Berberović, Franc Svetek, Mihailo Švabić, Bogdan Krekić, Marko Belinić, Dušan

[49] Za odobrenje rada tražilo se podnošenje Programa i Statuta na uvid. Narodni front je registrovan 3. oktobra 1945, USAOJ 15. oktobra, a Jedinstveni sindikati 26. oktobra 1945 (Službeni list DFJ, 77, 81. i 86/1945).

[50] Ranko Končar, *Konstituisanje Jedinstvenih sindikata Vojvodine 1945*, Zbornik za istoriju 16/1977, 30.

Petrović, Pašaga Mandžić, Ivan Božićević, Adam Katinić, dr Jerko Radmilović, Risto Stefanović, Boris Petrovski, Albin Vipotnik, Mihailo Milonić, dr Miloš Popović, Isa Jovanović, Voja Srzentić, Franc Leskošek, Josip Cazi i Koleša.[51]

Glavna uprava Jedinstvenih sindikata uputila je nakon svog konstituisanja proglas svim radnicima i nameštenicima Jugoslavije da ujedine sve snage za konačnu i odlučnu pobedu u oslobodilačkom ratu, izbacujući kao parolu dana: »Sve za front — sve za pobedu nad fašizmom«. Rukovodstvo Sindikata je od radnika tražilo organizovanje brze obnove zemlje i maksimalno povećanje proizvodnje. Očekivalo se da radnici preko svoje organizacije razviju sve stvaralačke snage, samoinicijativu, duh takmičenja i udarništva u radu. Neodložnu pomoć Sindikata očekivale su i oblasti koje su teško bile pogođene u ratu.[52]

Prva zemaljska sindikalna konferencija za Hrvatsku održana je 11. februara 1945. u Splitu u prisustvu oko 180 delegata, radnika i nameštenika iz raznih preduzeća i krajeva Hrvatske, koja je izabrala Akcioni odbor stavljajući mu u zadatak da izvrši pripreme za saziv Zemaljske sindikalne konferencije za Hrvatsku. Svi akcioni odbori u preduzećima, radionicama, ustanovama i mestima zaduženi su da rade na sređivanju životnih pitanja radnika, nameštenika i činovnika. Marko Belinić je odnos Sindikata prema JNOF-u protumačio na sledeći način: »Nema sumnje da će Jedinstveni sindikati kao sastavni dio Jedinstvene fronte mnogo doprinijeti da očuvamo bratstvo i jedinstvo Srba i Hrvata u Hrvatskoj. Ovako kompaktna, organizirana radnička klasa ne odvaja se od općepolitičkog pokreta, nego će pokazati i ostalim društvenim slojevima kako predano i marljivo treba raditi, kako za sebe, tako i za svoju državu«. Za prirodnog saveznika radničke klase smatralo se seljaštvo.[53]

Posle Opštezemaljske konferencije u Beogradu formiran je 20. februara 1945. Pokrajinski odbor Jedinstvenih sindikata za Vojvodinu koji je nastavio rad Akcionog odbora na obnavljanju sindikalnog pokreta. Prva konferencija Jedinstvenih sindikata Vojvodine održana je u Novom Sadu 6. maja 1945.[54]

CK KPJ je razmatrao pitanje Sindikata i njihovu ulogu u privredi i uopšte u društvu avgusta 1945. i januara 1946. Posebno se istacio značaj podizanja kadrova Sindikata, naročito iz redova »radničkih povjerenika«, osnivanje škole za niže i više funkcionere, donošenje zakona koji su se ticali radnika, poboljšanje snabdevanja radnika putem kolektivne nabavke namirnica za radnička preduzeća. KPJ je tražila da se preko Sindikata podiže radna disciplina i razvija duh takmičenja i udarništva. Koliki je značaj pridavao Sindikatu vidi se iz zaključka usvojenog avgusta 1945. da se partijsko članstvo upozna sa važnošću sindikalnog rada. Partija je upozoravala u leto 1945. da su Sindikati postigli uspeh u organizacionoj izgradnji i u svojoj aktivnosti, ali da je ona davala slabu pomoć Sindikatu, da je radništvo bilo slabo snabdeveno, špekulanti ovladali pijacama, kulturni rad zapostavljen, plate radnika padale zbog povišenja cena namirnicama, pojavljivali su se znaci korupcije u državnom

[51] *Borba*, 28. januar 1945; *Vjesnik JNOF Hrvatske 1941—1945*, Izbor, tom II, Zagreb 1970, 481—482.
[52] *Borba*, 28. januar 1945.
[53] *Vjesnik*, tom II, 602—604.
[54] R. Končar, n. d., 31.

aparatu. CK KPJ je januara 1946. odlučio da formuliše (»izradi«) odluku Partije o privrednim pitanjima u kojoj bi se iznela uloga i zadaci Sindikata.[55]

USAOJ je krajem 1945. okupljao i 374 000 omladinaca i omladinki i 900 000 pionira. Rukovodeću snagu i jezgro ove masovne organizacije činio je Savez komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ), koji je brojio 300 000 članova, od kojih se 100 000 nalazilo u Armiji. Krajem 1945. zaključeno je da je USAOJ preuska organizaciona forma za obuhvatanje omladine. Time se na dnevni red organizacionog razvitka USAOJ-a postavilo pitanje stvaranja srednješkolske narodne omladine. Generalni sekretar KPJ, J. B. Tito dao je predlog da se namesto USAOJ-a organizuje Narodna omladina Jugoslavije. USAOJ je bio odgovarajuća forma za okupljanje i aktiviranje omladine u ratnim uslovima, ali su se pred organizcijom sa nastupanjem mirnodopskih uslova isticali novi zadaci. Među omladinom je nastajalo sve veće diferenciranje koje je tražilo nove organizacione oblike rada. Vaspitanje omladine u duhu marksizma-lenjinizma odgovaralo je njenoj svesti i aktivnom odnosu prema zadacima obnove. Rukovodstvo Partije prihvatilo je predlog o stvaranju Narodne omladine Jugoslavije 25. novembra 1945, a Statut — usvojen na Trećem kongresu omladine u Zagrebu — 7. maja 1946. na sednici Politbiroa CK KPJ.[56]

SKOJ i USAOJ su u posleratnoj fazi bili udarna snaga obnove i nosioci političke agitacije KPJ u najraznovrsnijim kampanjama. USAOJ se borio da potisne uticaj Sveštenstva, naročito rimokatoličkog na omladinu, da onemogući propagandu građanskih partija i grupa van Narodnog fronta, da proširi organizaciju na omladinu nacionalnih manjina.[57]

Promena imena USAOJ-a u Narodnu omladinu Jugoslavije nije označavala samo nominalnu promenu, jer se u novom nazivu sadržavalo i reflektovanje novih drugačijih uslova života jugoslovenskog društva, pa i omladine, u jeku obnove zemlje, koji su iznosili na površinu rada omladinske organizacije druge zadatke i otvarali novu perspektivu. Zahvaljujući porastu snage i uticaju Narodne omladine posle zagrebačkog kongresa, ona je mogla da preuzme na sebe velike savezne akcije: izgradnju pruge Brčko—Banovići 1946, pruge Šamac—Sarajevo 1947. i učešće na gradnji Auto-puta »Bratstvo-jedinstvo« (Beograd—Zagreb) 1948. Omladina je prednjačila u takmičenju, organizovanju proizvodnih brigada i masovnom stručnom uzdizanju. Organizacija omladine postala je oslonac KPJ i narodnoj vlasti u industrijalizaciji zemlje i prevazilaženju negativnog nasleđa u privredi i kulturi. Osnovna uloga omladinske organizacije sastojala se u vaspitanju omladine u duhu socijalizma. Na Petom kongresu KPJ jula 1948. predloženo je da se ukine paralelizam organizacija: SKOJ-a i Narodne omladine Jugoslavije i da se SKOJ slije u jedinstvenu omladinsku organizaciju pod rukovodstvom KPJ,[58] jer su među njima, zahvaljujući razvitku omladinske organizacije i ideološko-političkom sazrevanju praktično bile izbrisane razlike.

Radeći u sastavu Narodnog fronta Antifašistička organizacija žena (AFŽ) očuvala je svoju organizacionu samostalnost. Pomažući Narodnom frontu u specifičnoj oblasti rada među ženama, AFŽ nije bio subordiniran opštoj or-

[55] Arhiv CK SKJ. CK SKJ III/13. januar 1946.
[56] Arhiv CK SKJ, CK SKJ III/8. 25. XI 1945; CK SKJ III/19, 7. V 1946.
[57] Arhiv CK SKJ. Sednica CK KPJ III/8 od 25. XI 1945.
[58] V kongres KPJ, Referat Edvarda Kardelja.

ganizaciji čiji je bio kolektivni član. Centralni komitet KPJ založio se posle rata da ova organizacija nastavi rad kao autonomna organizacija u okviru Narodnog fronta. Prvi kongres AFŽ-a, održan u Beogradu 1945, koji je imao izrazito manifestacioni i mobilizacioni karakter, skrenuo je pažnju na potrebu opstanka ove organizacije u oslobođenoj zemlji i na njeno organizaciono učvršćenje. CK KPJ je stavio do znanja da odbori AFŽ-a nisu postojali u mnogim mestima i krajevima. Partija je tražila da se u svima organizacijama KPJ, u komitetima i ćelijama, odrede lica koja bi sistematski i sa planom rukovodili radom AFŽ-a. Bio je to u suštini zahtev da se mobiliše što više partijskih radnika za rad u AFŽ-u, nezavisno od posla koji su do tada radili. Organizaciono učvršćivanje AFŽ-a podrazumevalo je stvaranje što masovnijih organizacija žena sa čvrstim jezgrima aktivistkinja u odborima. Predstojalo je osnivanje mreže organizacija AFŽ-a od vrha do poslednjeg sela i povezivanje odbora sa organizacijama Narodnog fronta. Pri okružnim odborima AFŽ-a, pri glavnim odborima i pri Centralnom odboru AFŽ-a trebalo je da se okuplja što veći broj žena aktivista koje bi radile na mobilizaciji žena za razne kampanje i pomagale narodnoj vlasti u rešavanju socijalnih i privrednih pitanja. Intervencija KPJ za stvaranjem odbora sa jezgrima žena rukovodećih komunista (»aktivistkinja«) i njihovo povezivanje u jedinstvenu masovnu organizaciju usmeravana je na organizaciono uobličavanje AFŽ-a i njegovog organizaciono konstituisanje u sistemu masovnih organizacija u okviru Narodnog fronta. Zahtev za strogom organizacijom AFŽ-a bio je praćen upozorenjem da se pri izgradnji organizacije ne skrene u kruti centralizam i »ubije« inicijativa organizacija i članstva.[59]

Kao sastavni deo Narodnog fronta AFŽ nije bio izolovana feministička organizacija. Za KPJ je feministički pokret značio razbijanje jedinstva radničke klase. Povećavanje aktivnosti AFŽ imalo je za pretpostavku što čvršće povezivanje organizacije sa Narodnim frontom. Veliki deo rada među ženama bio je vaspitnog i agitaciono-propagandnog karaktera, bilo je da se radilo o političkom prosvećivanju žena, bilo o organizovanju akcija AFŽ-a. Upućujući AFŽ na što tešnju saradnju sa Narodnim frontom, uz očuvanje organizacije i specifičnosti njenog rada sa stanovišta sadržaja i metoda, KPJ je istovremeno naglašavala značaj učvršćivanja veza partijskih agitaciono-propagandnih odeljenja sa organizacijama AFŽ-a.[60]

Usmeravajući rad, organizaciju i kadrovsku strukturu AFŽ-a, CK KPJ je oktobra 1945. odlučno odbacio razmišljanje o tome da li je u postratnoj situaciji i na novoj etapi razvitka Jugoslavije potrebna neka posebna organizacija žena u sastavu Narodnog fronta. Zauzeto je nedvosmisleno stanovište da je AFŽ organizaciona forma za rad Partije među ženama. AFŽ je kao vanpartijska organizacija određena da radi među ženama, naročito seljankama, da podiže njihovu političku svest, pomaže narodnoj vlasti, ostvaruje zadatke na privrednom polju. Pored političko-vaspitnog rada, AFŽ je morao da pojača i agitaciono-propagandnu aktivnost i da se više okrene selu. Partijske analize iz toga vremena pokazuju da je u drugoj polovini 1946. zapaženo opadanje ove organizacije i njena stagnacija.[61]

[59] Arhiv CK SKJ, XVII/3, A. Ranković, od 23. oktobra 1945.
[60] Isto.
[61] Isto, CK SKJ XVII/9, *Uloga i zadaci AFŽ posle oslobođenja.*

Organizacije AFŽ-a borile su se protiv političke reakcije, tradicionalizma, verske zaostalosti i nepismenosti. Najteži uslovi rada postojali su u zaostalim krajevima Jugoslavije ali je tamo istovremeno i vođena najzahvalnija borba sa stanovišta probijanja progresa i prosvećenosti. AFŽ se borio za emancipaciju muslimanskih žena, ukidanje patrijarhalnih okova i zabluda prošlosti, verskih predrasuda i starih surovih običaja na Kosovu i Metohiji, u Crnoj Gori, Sandžaku, Makedoniji, Bosni i Hercegovini i drugim zaostalim oblastima. Žene su preko svojih organizacija učestvovale u najraznovrsnijim kampanjama koje su sustizale jedna drugu: ustavnoj, izbornoj, za pomoć opustošenim krajevima, za zaštitu majke i deteta, za organizaciju tečajeva itd. Manifestacioni sadržaj bio je stalno prisutan u svima ovim kampanjama jer je trebalo i spoljnim sredstvima uticati na buđenje svesti i pokretanje žena iz položaja feudalne zavisnosti, pritiska porodične, plemenske i uopšte društvene sredine, na odbacivanje prinude starih običaja i verskih organizacija i njihovih tumača.

Žene su bile aktivni činioci obnove, borbe protiv crne berze i špekulacije, sprovođenja agrarne reforme. Preko svoje organizacije one su se borile protiv nepismenosti organizujući analfabetske tečajeve, pri oskudici najosnovnijih školskih i drugih potreba (olovke, knjige, papir, svetlo, ogrev, pogodne prostorije). AFŽ se specijalno angažovao na polju zdravstvene zaštite i rešavanja socijalnih pitanja (zaštite dece palih boraca, organizacija dečijih domova, kolonizacija dece, briga za invalide). Žene su ostvarivale »živu vezu s vojskom«, koja je predstavljala »vojsku otaca, braće i muževa«. U političkom radu AFŽ je davao podsticaje, objašnjavao akcije Vlade FNRJ, ukazivao na sutrašnjicu i predstojeće zadatke. »Ženske mase« su bile »rezervoar« novih kadrova: političkih, upravnih, stručnih, školskih, zanatskih i industrijskih. Partijske analize iz vremena obnove, kao i materijali AFŽ, ističu da su žene bile novi politički kadrovi na koje se Partija mogla osloniti, jer nisu bile dotaknute »strančarskim borbama« u Kraljevini Jugoslaviji, niti načete »političkom korupcijom«. Nova vlast je ukinula zakone koji su držali žene u političkoj i privrednoj zavisti. U svesti mase žena, koje je revolucija uvodila u politički i društveni život, posle vekovne podređenosti, prelamalo se staro i novo: davale su otkup i slušale popa, isticale da su »za Tita i za Boga«, kako stoji u jednom izveštaju AFŽ-a.[62]

Prelazak na plansku privredu otvarao je horizonte bržeg ekonomskog oslobođenja žena i njihovog oslobođenja od kulturne i duhovne neprosvećenosti, napuštanja praznoverica i zaostalih običaja. Procene drugog kongresa AFŽ-a polazile su od toga da će materijalni uslovi dovesti do promena načina života uvođenjem mašina, elektrike, rekonstrukcije poljoprivrede. Krajem 1947. počelo se prelaziti na izgradnju zadružnih domova, kao i na stvaranje specifičnijih formi rada na selu (zadružne mlekare, živinarnici itd.), što je tražilo nove pristupe rada AFŽ-a i Narodnog fronta na selu. Protiv procesa emancipacije žena, razvijanja zadrugarstva i uopšte promena agrarnih i društvenih odnosa istupale su pritajenim ili otvorenim otporom konzervativne

[62] Isto, CK SKJ XVII/4, Referat *Rad i zadaci AFŽ od Prvog kongresa do Prvog plenuma.*

snage, prvenstveno kler, propagandom da se žene odvajaju od porodice koju inače zadruge već dovode u pitanje.[63]

Mnoštvo zadataka, pogotovu toliko raznovrsnih, nije mogla da savlada jedna opšta organizacija. Zadaci su ostvarivani u okviru kampanja, započetih na podsticaj vrha organizacije, često sa improvizovanim pripremama, putem »sudaranja« nadležnosti. Osim toga, rad na selu tražio je raznovrsnije oblike i više inicijative »odozdo« koja je sve više slabila sa prelaskom na administrativni način rukovođenja privredom. Centralni odbor AFŽ-a je kritikovan da je postao pretežno »propagandno i reprezentativno telo«. AFŽ-u se prigovaralo što se nije »osećao« među radnicima, u sindikalnoj organizaciji, postajući po svom sastavu »sitnoburžoaski«. Jula 1947. predlagalo se da se promeni ime organizacije u »Savez žena Jugoslavije« ili u »Demokratski front žena Jugoslavije«. Antifašističko obeležje u nazivu organizacije najduže se zadržalo u naslovu ove organizacije, postajući posle rata anahronizam, nezavisno od dosledne borbe KPJ da se iz javnog života otklone ostaci fašizma u duhovnoj i političkoj sferi. Saglasno novim uslovima borbe socijalističkih snaga za preobražaj jugoslovenskog društva bilo je aktuelno stvaranje novih i raznovrsnijih ženskih organizacija, prilagođenih posebnim sadržajima rada: »Majka i dete« (aktivi građanki, lekara, nudilja, itd.), »Društvo naprednih domaćica«, »Ženske zadruge za kućnu radinost«, ženski ogranak »Seljačke sloge« u Hrvatskoj.[64] S ovim predlozima da se pronađe nov oblik rada i diferencirani pristup ženama KPJ je stalno suzbijala tendencije da se na rad u Centralnom odboru AFŽ-a gleda kao na »drugorazredni«.[65]

Građanske stranke i grupe u JNOF-u

U narodnooslobodilačkom frontu Slovenije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Makedonije nije bilo krajem rata, niti posle oslobođenja izdvajanja građanskih stranaka i grupa, ako izuzmemo pojedince koji su ulazili u NOF, prihvatali platformu narodnooslobodilačkog rata do pobedonosnog završetka, nezavisno od toga kako su se politički deklarisali. Ove stranke i grupe bile su već slivene sa narodnooslobodilačkim frontom, razbijene u toku rata ili ostale van organizacije kao grupice jednomišljenika čekajući povoljnije prilike.

U JNOF-u Hrvatske izdvajao se, međutim, Izvršni odbor Hrvatske seljačke stranke, koja je juna 1945. promenila ime u Hrvatsku republikansku seljačku stranku (HRSS). Najveći broj ovih stranaka i grupa javio se u Srbiji, pristupajući JNOF-u krajem 1944. i u prvoj polovini 1945. Pojava ovih stranaka i grupa rezultat je specifičnog nastanka JNOF-a Srbije, težnje KPJ da prihvati sve grupe i stranke koje su se nalazile na pozicijama narodnooslobodilačke borbe i demokratskog preobražaja zemlje, stranačkih tradicija u Srbiji, a posebno Sporazuma Tito—Šubašić, koji je predviđao mogućnost rada ovih stranaka i grupa. Pomoću JNOF-a KPJ je odbacivala napade građanskih snaga i njihovih pokrovitelja na Zapadu da se u Jugoslaviji u toku rata uspostavlja dominacija komunista i da su uskraćene osnovne demokratske slo-

[63] Isto, CK SKJ XVII/8, Najvažniji zadaci AFŽ na selu na II kongresu AFŽ-a.
[64] Isto, CK SKJ XVII/5, Komisija za rad među ženama CK KPJ od 12. jula 1947. godine.
[65] Isto, CK SKJ XVII/6 od 10. jula 1947.

bode političkog ispoljavanja. Tim povodom je maršal Tito dao avgusta 1944. izjavu da se u Jugoslaviji neće uvoditi komunizam, niti oružje dobijeno od saveznika iskorišćavati za borbu protiv svojih sunarodnika.[66]

Međunarodni obziri prema savezničkim silama, posebno prema Velikoj Britaniji i SSSR-u, uticali su na rukovodstvo KPJ da — prevazilazeći njihove interne dogovore o podeli sfera uticaja u Jugoslaviji — vodi računa o »preporukama« da se u procesu ustavnog kontinuiteta sa Kraljevinom Jugoslavijom u prelaznom periodu do izbora za Ustavotvornu skupštinu omogući rad i drugih stranaka i grupa sem Komunističke partije. Koristći JNOF, KPJ je uspevala da ostvari izvršenje ovih savezničkih sugestija i da istovremeno stavi pod svoju političku kontrolu njihov rad, tim pre što one u postojećem odnosu snaga nisu predstavljale ozbiljniji politički činilac. Njihovim obuhvatanjem preko JNOF-a, KPJ je istovremeno ispoljavala svoj antisektaški stav, uspevala da neprekidno proširuje platformu svoje politike i uticaja, apsorbuje članstvo ovih grupa i izoluje ona vođstva koja su pokušavala da se samostalno iskazuju u političkoj strukturi Jugoslavije i »dele vlast« s »komunistima«. Time je neposredno posle rata proširivana masovna osnova Narodnog fronta i najkonzervativnije snage u ovim grupama politički paralisane.

Na osnivačkom kongresu KP Srbije, maja 1945, naglašeno je da je sektaštvo najveća opasnost za Komunističku partiju. Prema shvatanju KP, JNOF je kao opštenarodni pokret bio i osnova narodne vlasti. Partija je bila spremna da u Srbiji prihvati izvesne forme koalicije sa postojećim građanskim grupama ukoliko su one omogućavale komunistima da privuku što šire mase naroda u Jedinstveni narodnooslobodilački front. Prema mišljenju Blagoja Neškovića bilo je daleko teže »savladati situaciju u Srbiji« da komunisti nisu bili »širokogrudi« prema građanskim partijama. Postojao je, međutim, otpor u samoj KP da se ona povezuje sa građanskim strankama. Kroz direktne dodire Partija je uspostavila vezu sa ovim grupama, uspela da ih diferencira i »veže ruke« vrhovima tih grupa i stranaka. Partija je, jednom rečju, pomoću Narodnog fronta onemogućavala »reakcionarne vrhove da istupaju otvoreno naterajući ih da se drže Narodnog fronta, njegovih formi i aktivnosti isključivo u okvirima ove masovne organizacije«.[67]

Držeći se politike KPJ, JNOF Srbije doneo je na sednici Izvršnog odbora JNOF-a 31. decembra 1944. *Deklaraciju o političkoj osnovici.* Deklaracija je počivala na isticanju jedinstva srpskog naroda i na pozivu svima građanima da se okupe oko JNOF-a na sledećoj političkoj platformi: mobilizacija svih snaga za okončanje rata, aktivno učešće u učvršćivanju bratstva i jedinstva srpskog naroda, izgradnja narodne vlasti, uklanjanje saradnika i pomagača neprijatelja iz aparata vlasti, oživljavanje privrednog života. Deklaracija je predviđala (tač. 9) kao obavezu za sve grupe, stranke i pojedince, koji su sačinjavali JNOF, da rade saglasno među sobom u rešavanju svih pitanja koja su spadala u okvir obaveza iz ove Deklaracije. Tačka 10. Deklaracije utvrđivala je obavezu pripadnika JNOF-a da prihvate odluke Izvršnog odbora JNOF-a.[68]

---

[66] Deklaracija predsjednika NKOJ-a maršala J. B. Tita, V kongres KPJ, Sten. beleške 1949, 102—104.

[67] Osnivački kongres KP Srbije, Beograd, 85—87.

[68] *Politika*, 6, 7. i 8. januar 1945.

Od osnivačkog sastanka JNOF-a Srbije u njemu se nalazila Jugoslovenska republikanska stranka na čelu sa svojim istaknutim prvacima: Jašom Prodanovićem, vođom stranke, i Vladimirom S. Simićem. U skladu sa svojim starim republikanskim idealima Jaša Prodanović je isticao da narod u monarhiji ne može opstati niti se razvijati kako treba. Za svoju stranku Prodanović je govorio da je prva u Srbiji stala na pravilno gledište federacije i dosledno borila protiv »rđavih vladalaca i njihovih zločina«.[69] Članovi grupe oko lista *Napred*, čiji je osnivač i šef bio dr Mihailo Ilić, pozvani su da pristupe JNOF-u od strane Izvršnog odbora JNOF-a Srbije neposredno po njegovom konstituisanju. Ova grupa naprednih građanskih intelektualaca održala je sastanak 18. novembra 1944. i donela odluku da pristupi JNOF-u. Grupa »Napred« nije bila politička stranka već »ideološko-politički pokret sa svojim jasno određenim stavom i idejnim programom« koji se ostvarivao preko lista *Napred* i biblioteke. Na političkom polju taj program se izražavao u postavci: sloboda i demokratska federativna Jugoslavija. Grupa je zauzela stanovište da je dužna da učestvuje u naporima za potpuno oslobođenje zemlje kao i za dovršenje rata protiv Nemačke, s jedne strane, a s druge, da doprinese što više za obnovu privrednog, kulturnog i uopšte društvenog života. Istovremeno sa pristupanjem JNOF-u, grupa »Napred« je odredila svoje predstavnike u rukovodstvu JNOF-u Srbije: dr Milivoja Markovića, docenta univerziteta, za člana Izvršnog odbora JNOF-a, i prof. dr Baju Bajića, za plenum JNOF-a.[70]

JNOF-u Srbije prišla je februara 1945. i Narodna seljačka stranka (NSS) posle dužeg taktiziranja svoga šefa (generalnog sekretara stranke) dr Dragoljuba Jovanovića, koji je hteo da prethodno raščisti odnose o svom položaju u JNOF-u sa vrhom KPJ, da se što jače izrazi individualnost stranke i da ona dobije svoj list. Pozivajući se na žrtve ove stranke u toku rata na strani narodnooslobodilačkog pokreta i u borbi protiv fašizma uopšte, rukovodeći ljudi ove stranke isticali su da su oni odranije u JNOF-u i da se sada radi samo o njihovom formalnom pristupanju. Ovaj pristup Jovanovićeve stranke JNOF-u podržavala je i KP Srbije da bi onemogućila pokušaje da se ona odvoji od JNOF-a i nađe u drugom taboru. Milentije Popović je »toplo« i »iskreno« pozdravljao ulazak Narodne seljačke stranke u JNOF.[71]

Na zemaljskoj konferenciji Zemljoradnička stranka je odlučila da stupi u JNOF Srbije 14. marta 1945. Zemljoradnici, opredeljeni za JNOF, prihvatili su Deklaraciju ASNOS-a, Deklaraciju JNOF-a i Deklaraciju Privremene vlade DFJ. U rezoluciji ove grupe stajalo je: »Čineći ovako ova skupština smatra da time radi u duhu ideje Saveza zemljoradnika i dvadesetpetogodišnje borbe i da će na taj način najviše i najbolje doprineti konačnom oslobođenju, obnovi kao i zavođenju pune političke demokratije što podrazumeva potpuno aktiviranje i saradnju širokih narodnih zemljoradničkih masa u saradnji sa naprednom inteligencijom, onako kako iziskuje današnja istorijska neophodnost i naša unutrašnja politička stabilnost«. Rukovodstvo Zemljoradničke stranke pozivalo je članstvo da stupi u Jedinstveni narodnooslobodilački

[69] *Borba*, 15. novembar 1944.
[70] *Politika*, 4. februar 1945.
[71] *Borba*, 26. februar 1945.

front. JNOF Srbije je 18. marta 1945. jednoglasno primio Zemljoradničku stranku u JNOF Srbije.[72]

Prihvatajući u svoje redove predratne ostatke građanskih stranaka i grupa koje su se izjašnjavale za njegovu platformu, JNOF je istupao kao protivnik saradnje sa kompromitovanim vođstvima šestojanuarskih i režimskih formacija. Pravljena je razlika između progresivnih i konzervativnih frakcija u postojećim grupama i strankama, a na drugoj strani između predratnih umerenijih, demokratskih orijentisanih i opozicionih stranaka i onih koje su bile politička osnova vladavine »nenarodnih režima«. Izvršni odbor JNOF-a je 28. februara 1945. odbio da primi u svoje redove Jugoslovensku nacionalnu stranku (JNS), čiji su članovi Glavnog odbora (dr Grizogono, dr Olip, dr Šećerov, Velja Popović, dr Kumanudi i drugi) posebnom izjavom izrazili želju da se »učlane«. JNOF je zauzeo načelno stanovište da je Jugoslovenska nacionalna stranka kao grupa nepoželjna u JNOF-u jer je odigrala »kobnu ulogu u slomu naše zemlje«, da je ona bila profašistička stranka, da je sprovodila politiku nacionalnog ugnjetavanja i u spoljnoj politici oslanjala na fašističke zemlje. Prema JNOF-u, većina rukovodilaca ove stranke pomagala je okupatore i Mihailovića. Ako ovoj grupi nije bilo mesto u JNOF-u, pojedinci iz njenog sastava, koji su se »časno držali« u zemlji i inostranstvu za vreme dok je narod nosio borbu protiv fašizma i njegovih pomagača mogli su da pristupe Narodnom frontu ukoliko su prihvatali osnovicu JNOF-a.[73]

Sa modifikacijom Krimske preporuke o proširenju AVNOJ-a poslanicima Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije izabranim na poslednjim izborima u Kraljevini decembra 1938, koji se nisu kompromitovali kolaboracijom sa neprijateljem, u revolucionarnu skupštinu mogli su da uđu pored ove kategorije poslanika i pripadnici stranaka i grupa, kao i javni i kulturni radnici. Time je još jednom istaknuta stranačka oznaka poslanika i potvrđeno prisustvo ovih stranaka i grupa u političkom životu DFJ, bilo kao članova Narodnog fronta ili van Narodnog fronta. Za Savu Kosanovića, šefa Samostalne demokratske stranke, i ministra u Privremenoj vladi DFJ, ujedinjavanje svih progresivnih demokratskih snaga u jedan opštenarodni front bilo je neophodno sa gledišta sređivanja političkog života i obnavljanja ekonomskih potencijala. Za njega su saziv AVNOJ-a, njegovo proširenje i Kongres JNOF-a obeležavali prelazak iz ratnog perioda u period normalizacije života. On je bio kategoričan da će proširenje AVNOJ-a, u kome su jezgro činili većnici AVNOJ-a iz Jajca, biti izvedeno u punoj harmoniji sa svima »konstruktivnim političkim snagama i demokratskim partijama«. Opštenarodni karakter Narodnog fronta nije smetao da postoje i stranke van Narodnog fronta i da učestvuju u izgradnji države, pretpostavljajući da nemaju antidemokratske ciljeve i da ih ne vode kompromitovani ljudi.[74]

Shvatanja i pogledi Kosanovića na postojeći politički trenutak i osnovu saradnje vodećih snaga sa građanskim partijama nisu se razilazili sa onima Narodnog fronta. Istupajući kao visoki državni funkcioner i pristalica demokratske i federativne Jugoslavije, Kosanović se identifikovao sa onim snagama u Narodnom frontu iz redova građanskih stranaka koje su bile za lojalnu

[72] *Borba*, 15. i 20. mart 1945.
[73] *Borba*, 1. mart 1945.
[74] *Politika*, 3. avgust 1945.

kolaboraciju i podržavanje većine Narodnog fronta, nasuprot frakciji Dude Boškovića, koja se suprotstavljala saradnji samostalnih demokrata s Narodnim frontom. Deo građanskih političara koji je prišao Narodnom frontu bio je za stapanje sa Narodnim frontom i brisanje stranačkih oznaka za razliku opet od dela onih političara koji su uviđali potrebu jedinstva ali uz zadržavanje političkih grupa kao delova Narodnog fronta. Branko Čubrilović, istaknuti prvak Zemljoradničke stranke, polazeći od ovih »delova« Narodnog fronta smatrao je uoči Kongresa NFJ i saziva AVNOJ-a na treće zasedanje da je sada »važno i možda vrlo sudbonosno, shvatiti Kongres fronta Jugoslavije momentom gde su se svi pogledi raznih grupa uskladili u jedan jedinstveni idejni stav JNOF-a radi učvršćivanja narodnih tekovina i izgradnje Demokratske Federativne Jugoslavije«.[75]

Prihvatajući stranke i grupe u Narodnom frontu pre Osnivačkog kongresa NFJ, kao i posle njega, KPJ nije apsolutizovla ovu formu jedinstva ali nije ni ignorisala njihovo postojanje u datim unutrašnjepolitičkim uslovima i međunarodnim okolnostima borbe za priznanje promena koje je Jugoslavija doživela u drugom svetskom ratu. Edvard Kardelj je na Osnivačkom kongresu Narodnog fronta odbacio shvatanje da je političko jedinstvo u Narodnom frontu nespojivo sa postojanjem ovih partija i grupa u Narodnom frontu. Po njemu, Narodni front nije bio po svom socijalnom i klasnom sastavu homogena organizacija, već blok radnika, seljaka i srednjih slojeva, koji nije isključivao da u njemu sarađuju svi drugi »slobodoljubivi elementi«. Stranke koje su se nalazile u Narodnom frontu morale su da održavaju težnje toga bloka i njegove interese. Za Kardelja je učešće seljačkih stranaka u Narodnom frontu bio put da se konzervativnim snagama onemogući da manipulišu sa njima, posebno da od seljaka ne prave svoju vojsku. Te partije, koje su odbacile svoja reakcionarna rukovodstva, mogle su, po Kardelju, da postanu »vrlo važna transmisija između avangardnih demokratskih snaga i seljačkih masa«. Kardelj je odbacivao i drugu krajnost: ujedinjavanje vrhova stranaka na jednoj zajedničkoj platformi bez učešća članstva u radu osnovnih organizacija Narodnog fronta. KPJ nije odbijala jedinstvo vrhova, ali je jedinstvo u praksi borbe Narodnog fronta ostvarivala u »bazi« organizacije a ne »na papiru«. Prema E. Kardelju, Narodni front, koji ne bi bio tako organizovan, ne bi mogao ni da bude jedinstven, niti da mobiliše snage za ostvarenje svojih zadataka.[76]

Narodni front je zbog visokog stepena političkog jedinstva bio napadan kao vid jednopartijske diktature. Umesto jedinstvenog Narodnog fronta, građanske snage van njega tražile su višepartijski sistem i stalno odmeravanje političke snage. Te partije su u Jugoslaviji bile kompromitovane pre rata, a za vreme rata njihova vođstva su se nalazila najvećim delom na drugoj strani barikade. Dekomponovane pre rata, one su se organizaciono raspale u toku narodnooslobodilačkog rata. Po svojim nominalnim oznakama ove stranke su imale neka svojstva političkih organizama, ali nepotpuna: nisu imale organizaciju od vrha stranke do dna; imale su predratne izabrane glavne odbore stranke, proređene i »krnje« na izlasku iz rata; njihovi programi su bili za-

[75] Za Čubrilovića nije bilo zgorega da Narodni front pretrpi i po koju »dobronamernu kritiku« i usvoji po koju preporuku. — *Politika*, 1. avgust 1945.

[76] AJ, Fond NFJ, Referat E. Kardelja, I osnivački kongres NFJ, fasc. 3.

stareli i suprotni novom dobu; najveći deo bivših pristalica ovih stranaka nalazio se u redovima Narodnog fronta nezavisno od volje svojih rukovodećih tela; u njima su se vršile polarizacije na »desna« i »leva« krila, od kojih su ova poslednja bila za saradnju s Narodnim frontom.

»Vanfrontovska opozicija« sastojala se od pripadnika Demokratske stranke Milana Grola, dela kolebljivih elemenata iz drugih građanskih stranaka, ostataka starih snaga i kolaboracionista koji nisu došli pod udar sudova za zaštitu srpske nacionalne časti i mislili da obnove svoju delatnost skriveni iza plašta legalne opozicije. Shvatanje demokratije i demokratske političke borbe između ovih snaga i komunista kao organizatora Narodnog fronta radikalno se razlikovalo, jer su ovi poslednji težište stavljali na krupne socijalne reforme, nacionalnu slobodu i ravnopravnost naroda kao bitnu pretpostavku stvarne demokratije. J. B. Tito se zalagao za monolitni Narodni front, s obzirom da je vodećim snagama jugoslovenske revolucije bilo jasno da bi se izolovane partije među sobom »klale« i »nadmudrivale«, izazivale šovinizam i vodile međunacionalnim obračunima.[77] U uslovima revolucionarnih promena Partija je mogla da se izražava samo kroz jedinstveni Narodni front, ukoliko nije htela da rizikuje obnovu političkih borbi sa starim snagama, oživljavanje strasti iz vremena rata, intervenciju Zapada u korist pristalica demokratije formalnog tipa.

KPJ i Narodni front

Komunistička partija Jugoslavije reorganizovana je jula 1945. da bi mogla da ostvaruje rukovođenje u uslovima nastalim posle oslobođenja cele zemlje na jedinstveni centralizovani način preko masovnih organizacija i državnih organa. Centralni komitet KPJ radio je preko centralnih komiteta Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Srbije, pokrajinskih komiteta Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Vojvodine, oblasnih, okružnih, sreskih mesnih i rejonskih komiteta. CK KPJ odobrio je 16. juna 1945. stvaranje KP za Trst i Julijsku krajinu, pod rukovodstvom CK KP Slovenije.[78] Na čelu ove hijerarhijske organizacije, zasnovane na principu demokratskog centralizma, s prevagom centralističke komponente prilikom odlučivanja, nalazio se Centralni komitet KPJ izabran na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, oktobra 1940. Zbog ratnih uslova tada izabrani Centralni komitet nije se sastajao u punom sastavu formalno gledajući kao rukovodeće telo Partije, ali je u toku rata kao i posle oslobođenja bilo više savetovanja na jugoslovenskom nivou u formi državnih, vojnih i političkih sastanaka i sednica rukovodećeg partijskog i državnog aktiva. Velike žrtve rukovodećeg sastava u toku narodnooslobodilačkog rata uticale su na metod kooptiranja novih članova vodećeg tela. Centralni komitet KPJ je 1945—1948. radio preko Politbiroa (Biroa) CK KPJ, koji je bio centralni štab KPJ, glavno rukovodeće telo, teorijsko jezgro partijskog organizma, »mozak« cele Partije, koji je donosio odluke, davao direktive, rešavao kadrovske

---

[77] Josip Broz Tito, *Govori i članci*, 1, 1959, 337—338.

[78] Centralna partijska rukovodstva po federalnim jedinicama, pokrajinama i oblastima radila su bez plenuma.

probleme, davao pravac međunarodnim odnosima, podsticao ideološko obrazovanje. U Politbirou CK KPJ nije se sticala samo praktična strana političkog rada, već, pored operative, i formulisanje puteva daljeg razvitka društva, davanje perspektive, teorijska arbitraža i ideološko-politička ocena akcija i mera u toku. Sednicama Politbiroa prisustvovali su i članovi koji nisu i formalno bili njegovi članovi, a nalazili su se na rukovodećim mestima i zaduženi za pitanja koja su bila predmet dnevne rasprave i odlučivanja. Proširene sednice Politbiroa održavale su se prema potrebi.[79]

Projekt o organizacionim pitanjima usvojen je na sednici Politbiroa 3. jula 1945. Reorganizacija KPJ predviđala je Organizaciono-instruktorsko odeljenje, Odeljenje za kadrove, Odeljenje za agitaciju i propagandu, Kontrolnu komisiju i komisije za pojedine sektore rada: sindikalnu, vojnu, za žene, spoljnopolitičku, za ekonomsku politiku, za škole, za izgradnju narodne vlasti i za socijalnu politiku. Sa izuzetkom Kadrovske i Spoljnopolitičke komisije, sličnu strukturu imala su i nacionalna i pokrajinska rukovodstva KP. Preko Organizaciono-instruktorskog odeljenja Partija je direktivno uticala na sve poslove u oblasti privrede, državne izgradnje i partijske organizacije. Novouspostavljeni sistem rada odgovarao je sistemu neposrednog i direktivnog rukovođenja Partije koja je na taj način mogla da stoji iza svake odluke i mere. Istovremeno stvorene su interne i savetodavne partijske komisije koje su bile organizovane za »pokrivanje« odgovarajućih sektora političkog ili državnog rada.[80]

Reorganizaciju Partije uslovljavalo je oslobođenje cele zemlje, rukovodeća uloga KPJ u političkom sistemu, stvaranje državnog i zadružnog sektora privrede, obuhvatanje državnog aparata i masovnih organizacija, težnja da se celokupnim društvenim životom rukovodi iz partijskih centara. Ona je iz rata izašla kao masovnija Partija, ali sa zadržavanjem kadrovskih merila prilikom prijema novih članova, imajući u svome sastavu 141 066 članova. Iz shvatanja o rukovođenju i kontroli nad svim poslovima proizilazio je i zahtev partijskog rukovodstva da se Partija proširuje novim članstvom, potiskuje sektaštvo i u nekim sredinama snizi merilo za prijem, ali zadržavanjem »budnosti« i strogosti prilikom provere političkog, moralnog i ideološkog lika novih članova. Izvršena reorganizacija Partije omogućavala je da se ona izražava kroz sistem državne vlasti. Osnovna pitanja revolucije rešavala su se u ovoj fazi preko aparata vlasti, zakonodastva, masovnih organizacija. Sjedinjavanje partijske i državne vlasti u formi personalne i realne unije, kao i direktivni metod rada KPJ, omogućavali su dalje revolucionarno kretanje, jedinstvo akcije, koncentraciju sredstava i kadrova na ključnim pravcima, gvozdenu

[79] Na sednici Politbiroa od 16. juna 1945. prisustvovali su: Josip Broz Tito, generalni sekretar KPJ, Aleksandar Ranković Marko, Milovan Đilas Đido, Sreten Žujović Crni, Moša Pijade, Andrija Hebrang, Blagoje Nešković Mihailo, Miha Marinko, Svetozar Vukmanović Tempo i Krsto Popivoda. Od članova Politbiroa ovoj sednici nije prisustvovao Edvard Kardelj. Pijade, Vukmanović, Popivoda, Nešković, Marinko nisu bili članovi ovog najužeg tela (Sednica Politbiroa od 16. VI 1945, CK SKJ III/2).

[80] Juna 1945. Politbiro je odlučio da za 14. jul 1945. sazove u Beogradu veliki skup od 400 rukovodilaca Partije iz svih zemalja Jugoslavije radi pretresa aktuelnih problema borbe protiv šovinizma, organizacije Partije i načina njenog rada, izražavanja Partije kroz državni aparat (Isto, Zapisnik od 16. juna 1945).

disciplinu i stalnu proveru pravaca razvitka. Izražavanje Partije na ovakav način postojalo je i u toku narodnooslobodilačkog rata uz uvažavanje specifičnosti određenih ratnim operacijama, privremeno oslobođenim teritorijama, kidanjem veza CK KPJ sa pojedinim rukovodstvima, nepostojanjem jedinstva celokupnog sistema vlasti u stvaranju. Novi sistem rukovođenja smatrao se posle oslobođenja jedino mogućim, kao oblik učvršćivanja revolucionarne vlasti i dominacije radničke klase, nemajući drugu alternativu. Oslonjena na oružanu pobedu, poverenje masa, veliki moralni ugled i politički uticaj, uključujući i međunarodni prestiž u antifašističkom savezu, Partija je bez dvoumljenja i kolebanja bila rešena da nastavi dalji revolucionarni proces društvene transformacije u pravcu socijalizma, iako svoj program i perspektivu i cilj ne deklariše kao kretanje u pravcu socijalizma. Komunistička Partija Jugoslavije je u toj fazi revolucije apsolutizovala značaj učvršćenja nove državne organizacije posle strahovitih ratnih razaranja, žrtava, oštrih nacionalnih, verskih, klasnih i političkih podvajanja, međunarodnih zapleta i pritisaka u fazi borbe za međunarodno priznanje novog subjekta vlasti i pokušaja vojno poraženih starih snaga da se održe i restauriraju poredak starih odnosa. Imajući u vidu ratno iskustvo i uočavajući složeni splet međunarodnih odnosa posle rata, suočena usamljena sa direktnim pritiskom Zapada u tršćanskoj krizi, KPJ je celokupnu svoju aktivnost usmeravala na što jače izgrađivanje političkog jedinstva naroda oko Narodnog fronta i KPJ. Njoj je pošlo za rukom da u postratnom periodu usredsredi neviđeni — u svojoj istoriji — kapacitet moći i ovlašćenja u sferi rukovođenja. Ukupni život bio je podređen daljem snaženju organizacije vlasti izgrađivane i usmeravane od strane KPJ, pokazujući u daljem razvitku tendencije monopolizacije i birokratskog centralizma, koji se inače napadao kao vid izrođavanja demokratske vlasti, ali nije shvatan i kao objektivni rezultat državnosvojinskih odnosa. Avgusta 1945. CK KPJ je preuzeo rukovođenje partijskim organizacijama u Jugoslovenskoj armiji preko Političkog odeljenja (uprave) Ministarstva narodne odbrane, čime je obezbeđeno jedinstveno rukovođenje Partijom i u oružanoj sili, počev od načelnika Političke uprave do osnovne jedinice u bataljonu.[81]

S obzirom na višenacionalni sastav Jugoslavije i nacionalnu politiku KPJ u predratnom periodu formulisanu 1934—1935, u sastavu KPJ stvorena su nacionalna rukovodstva KP Slovenije i KP Hrvatske, s tim što je ova reorganizacija imala da se nastavi, postepeno, i u zavisnosti od uslova i procene partijskog rukovodstva konstituisanjem nacionalnih partija i u drugim zemljama Jugoslavije: Srbiji, Crnoj Gori, Makedoniji i Bosni i Hercegovini. Makedonska partija, kao integralni deo KPJ, stvorena je marta 1943, a srpska maja 1945. pretvaranjem Šeste partijske konferencije Srbije u Osnivački kongres KP Srbije na osnovu zaključka Više sednice CK KPJ, održane juna 1944. Reorganizacija KPJ na nacionalnoj osnovi nije bila adekvatna federalizaciji Jugoslavije kao države, iako je nesumnjivo anticipitavno uticala na izgradnju federativne državne strukture nove Jugoslavije u ratu. Princip demokratskog centralizma bio je i ostao neprikosnoveno načelo njene organizacije čak i nakon ustanovljivanja nacionalnih partijskih rukovodstava u pojedinim zemlja-

[81] B. Petranović, n. d., 65.

ma Jugoslavije. Prema zaključku Politbiroa CK KPJ, usvojenom juna 1945, trebalo je da se organizuju partijske konferencije za Crnu Goru i Bosnu i Hercegovinu i pretvore u osnivačke konferencije organizacije komunističkih partija tih zemalja, ali do izvršenja ovog zaključka nije došlo sve do 1948.[82] Januara 1946. Politbiro je odlučio da se odloži pripremanje partijskih konferencija i kongresa partija federalnih jedinica. Zaključak Politbiroa predviđao je da Centralni komitet KPJ izradi teze o svim važnijim pitanjima koje bi poslužile kao osnova za pripremu ovih konferencija, odnosno kongresa. Zemaljske i pokrajinske partijske organizacije imale su da održe svoje kongrese do jula—avgusta 1946. kako bi se Kongres KPJ mogao održati avgusta ili septembra 1946.[83]

Partijski vrh, oličen u Politbirou CK KPJ, pokretao je i podsticao celokupnu politiku KPJ, a preko nje sva državna tela i rukovodstva, kao i rukovodeća tela masovnih organizacija. Komunistička partija je postajala kopija državne organizacije, formalizujući na taj način odluke državnih organa: Vlade, Narodne skupštine, Prezidijuma Narodne skupštine, rukovodstava masovnih organizacija. Partijski vrh je radio bez publiciteta, tako da je scena odlučivanja bila u prvoj instanci nevidljiva ili vrlo slabo osvetljena. Na sednicama ovoga tela rešavala su se pitanja sastava Vlade, Predsedništva (Prezidijuma) Konstituante, to jest da li će predsednik Predsedništva Konstituante biti dr Ivan Ribar ili dr Siniša Stanković; na njemu su primani projekti statuta Narodnog fronta, projekt Ustava FNRJ, kadrovska pitanja (postavljenja, kooptiranje partijskih rukovodilaca, donošene odluke o proglašenju FNRJ, vršena premeštanjem i pozivi po potrebi, primane liste Akcionog odbora JNOF-a za Jugoslaviju; Politbiro je razmatrao veze između partija, pružanje finansijske pomoći španskim komunistima.[84]

Pred Politbiroom razmatrani su svi aspekti obnove i privrednog razvitka pre nego su prenošeni u Narodnu skupštinu, državne i upravne organe, kako bi se zauzeli načelni stavovi i odredila linija budućeg razvitka, usvojila pojedinačna odluka ili donelo rešenje koje se iščekivalo. Ovi stavovi i odluke bile su zakon za državne organe i rukovodstva masovnih organizacija koje su mogle da se menjaju ili preinačavaju samo neznatno i u najblažim modalitetima, zavisno od situacije i promene okolnosti. Na sednici Politbiroa od 11. aprila 1947. zaključeno je da se primi Petogodišnji plan razvitka narodne privrede. Postojeći izvori omogućavaju da se vide okolnosti, ocene i očekivanja od preduzimanja prelomnih mera kao što je bila ova o prelasku na cen-

[82] Arhiv CK SKJ, Navedeni zapisnik od 16. juna 1945.

[83] Iz ovoga se vidi da je CK KPJ nameravao da se najviši organi Partije organizuju pre Kongresa KPJ, oslanjajući se na predratno iskustvo u pripremanju Pete zemaljske konferencije. Zašto su ove pripreme odložene, danas možemo samo pretpostavljati. Mogla bi se usvojiti pretpostavka da je još bilo prerano da se partijsko članstvo u političkom sistemu otvoreno iskazuje.

[84] Na sednici 7. maja 1946. odlučeno je da se Miha Marinko imenuje za sekretara CK KP Slovenije umesto Borisa Kidriča, a da se ovaj postavi za ministra industrije i predsednika Privrednog saveta u Saveznoj vladi. Jedan od zaključaka je predviđao (11. aprila 1947.) da Puniša Perović otputuje u Moskvu umesto Ilije Došena kao predstavnik KPJ. Odluka o davanju 4.000 dolara Španskoj komunističkoj partiji doneta je 10. januara 1946. — Sednice od 16. juna 1945, 25. novembra 1945, 10. januara 1946, 11. aprila 1947. i 7. maja 1947.

tralizovanu plansku privredu. Rukovodstvo Partije je prilikom usvajanja ovog projekta bilo svesno da su zapadne sile rešene da onemoguće trgovinu FNRJ sa malim zemljama na Zapadu kako bi omele izvršenje zamašnih zadataka preobražaja jugoslovenske privrede. Rukovodstvo KPJ je s prelaskom na plansku privredu vodilo računa da se zanatstvu obezbede sirovine, a poljoprivredi nabavka alata i veštačkog đubriva. Po kazivanju B. Kidriča na sednici Politbiroa, plan je bio pravljen na osnovu procene političkih i ekonomskih mogućnosti Jugoslavije, mada su se ispuštale iz vida njegove ambiciozne preokupacije. Uoči donošenja ovoga plana već su postojale određene protivurečnosti u ekonomskim odnosima sa »Rusima« koji nisu bili spremni da pomognu izgradnju jugoslovenske crne metalurgije. Jugosloveni, prema Kidriču, nisu bili spremni da u toj saradnji ustupe Lozovac i Ljubiju, a na drugoj strani bili su nezadovoljni starom praksom »nameštanja« visokih tarifa za prevoz Dunavom. Pripreme za prelaz na plansku privredu oživele su značaj pomaganja seljačkih radnih zadruga. Što se tiče forme usvajanja ovog dokumenta, za čiju je izradu dao inicijativu J. B. Tito prethodne godine, zaključeno je da se plan iznese pred Narodnu skupštinu FNRJ u obliku koji bi bio prilagođen javnosti.[85]

Komunistička partija Jugoslavije je tvorac JNOF-a i svih masovnih organizacija u ratu, kao organizacione forme ostvarivanja svog uticaja u masama. Vezujući pitanje Narodnog fronta za stvaranje narodne vlasti, KPJ je preko ove organizacije obezbeđivala narodnim odborima široku političku osnovu, kontrolu rada narodne vlasti, uticaj na sve društvene slojeve, neutralisala delatnost ostataka građanskih snaga i vršila njihovo privlačenje u ovu opštenarodnu organizaciju, faktički pod svojim rukovodstvom. KPJ je polazila od pretpostavke da se u ratu, a posebno u novooslobođenoj zemlji, narodna vlast može učvršćivati samo ako se njena baza »ne sužava na proletarijat«. Preko Narodnog fronta KPJ je stvarala jedinstvenu političku platformu revolucionarno-demokratskog preobražaja Jugoslavije. Sekretari Narodnog fronta bili su sekretari organizacija KPJ, a najuticajniji članovi Partije nalazili u rukovodstvima Narodnog fronta: glavnim odborima, izvršnim odborima, sekretarijatima. Na program Narodnog fronta odlučno je uticala KPJ. Partija je u posleratnoj fazi razvitka izražavala svoj program preko Narodnog fronta, kao svoje »poluge« za politički rad i druge aktivnosti na privrednom, socijalnom i kulturno-prosvetnom polju. Za građansku opoziciju Narodni front je bio inkarnacija jednopartijske diktature jer je iza kulisa Narodnog fronta stajala moćna KPJ, apsolutni hegemon vlasti, nespremna da deli vlast sa snagama »demokratije« ili pravi formalne koalicije privremenog značaja. Partija je nesumnjivo težila monolitizmu u političkom životu Jugoslavije, s tim što su tendencije prevlađivanja njenog monopola u političkoj strukturi sve više jačale sa uspostavljanjem ekonomskog monopola države i njene administrativne intervencije preko centralizovanog planiranja. Narodni front je razblažavao klasični jednopartijski sistem u fazi obnove, pošto su u političkoj strukturi istupale političke organizacije sa specifičnim sadržajem svoga rada, pa i političke grupe i stranke sa individualnim obeležjima, nezavisno od toga što su one prihvatale program Narodnog fronta, s njime lojalno sarađivale i to-

[85] Arhiv CK SKJ, CK SKJ III/25, 11. IV 1947.

kom vremena sve više stapale u jedinstveni organizam. Kao »ventil« demokratske inicijative građana, Narodni front je stvarao izvestan prostor za političko ispoljavanje vanpartijskih masa. KPJ nije formalno iskazivala svoju rukovodeću ulogu u političkom sistemu FNRJ, pa ni u Narodnom frontu, ali ju je ona faktički ostvarivala. KPJ nije bila ustavni činilac, a kao tvorac Narodnog fronta i njegov organizator i pokretač nije bila ni registrovana kao partija u Narodnom frontu, iako su na kongresima NFJ istupali predstavnici KPJ, i to u njeno ime. Uloga Narodnog fronta kao »transmisije« Partije nesumnjivo je bila refleks dogmatskog učenja o »polugama« Partije, iako je ova organizacija po svojoj širini, sastavu i tradicijama onemogućavala da se celokupna politička struktura društva identifikuje sa klasičnim monolitizmom. No sa tendencijama birokratizacije društvenih odnosa, KPJ je pokazivala sve razvijenije težnje da politički život svede na neposredno odlučivanje Partije i državnih organa, što se na Narodni front manifestovalo gubljenjem obeležja političke organizacije i njegovim pretvaranjem u deo državne strukture i pomoćni aparat partijskih aktivista.

GLAVA II

NARODNI FRONT NA IZBORIMA ZA USTAVOTVORNU SKUPŠTINU

Potsdamska konferencija i izvršenje Sporazuma Tito—Subašić

Krimska konferencija je donela »preporuku« o proširenju AVNOJ-a poslanicima Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije koji su bili izabrani na poslednjim izborima u Kraljevini, decembra 1938. Zapadni saveznici su ovim aktom nastojali da pojačaju opozicione snage u budućoj jedinstvenoj vladi, čineći istovremeno koncesiju kralju Petru II da pristane na prihvatanje Sporazuma između Ivana Šubašića i J. B. Tita, imenuje namesnike i na njih prenese kraljevska ovlašćenja, kao vid očuvanja ustavnog kontinuiteta, iza koga se — i po osećanju Petra II — krila »tiha abdikacija«. Konzervativne snage na Zapadu su preko ovog jezgra, koje bi se stvorilo u privremenom predstavničkom telu, računale i na razblažavanje »komunizma« u Jugoslaviji, uvodeći »trojanskog konja« i stvarajući protivtežu KPJ.

Deklaracija o oslobođenoj Evropi, usvojena na Krimu, naglašavala je da se uspostavljanje reda u Evropi i obnavljanje privrednog života mora izvršiti na način koji bi omogućio oslobođenim narodima da unište poslednje ostatke fašizma i stvore demokratske ustanove po svome nahođenju. Ovo načelo se uzimalo kao načelo Atlanske povelje, prema kojem su se morala vratiti suverena prava, pre svega pravo upravljanja »samim sobom«, onim narodima koji su ih bili lišeni silom. Velike sile su se na Krimu obavezivale da će potpomoći uspostavljanje uslova unutrašnjeg mira, preduzimanje vanrednih hitnih mera za pomoć postradalom stanovništvu, obrazovanje privremenih vlada u kojima će u punoj meri biti zastupljeni svi demokratski elementi stanovništva i koje će se obavezati da se što skorije, putem slobodnih izbora, obrazuju vlade koje će odgovarati volji naroda. Savezнички vođi su se izjašnja-

vali da su spremni da pomognu svuda gde bude potrebno u olakšavanju održavanja takvih slobodnih izbora.[1]

Međuperiod od Jalte do Potsdama, kao i sam rad konferencije u Potsdamu, pokazivao je dubinu jaza između saveznika u shvatanjima i tumačenju demokratije, posebno sa stanovišta primene *Deklaracije o oslobođenoj Evropi.* Zapadni saveznici su optuživali SSSR za prekršaj usvojenih načela u Rumuniji, Bugarskoj i Mađarskoj, nasuprot SSSR-u, koji je uzvraćao da načela demokratije nisu poštovana u Grčkoj. Prema Čarlsu Bolenu najoštrije reči u Potsdamu pale su zbog Balkana. Govoreći o statusu britanskih i američkih predstavnika u tim zemljama, Čerčil je ponovio reči iz vremena tršćanske krize o »spuštanju železne zavese« oko ovih zvaničnika, na što je usledio Staljinov komentar da se radi o »dečijim pričama«.[2]

Predstavnici opozicije u Privremenoj vladi DFJ: Milan Grol, Ivan Šubašić i Juraj Šutej, koji su se u njoj našli na osnovu sporazuma Tito—Šubašić o obrazovanju jedinstvene vlade i ukidanja dotadašnjeg paralelizma, i njegove primene, nisu uspevali da se u Vladi jače izraze i pokažu kao snaga sposobna da deli vlast sa KPJ, kao što su očekivali. Ova grupa je bila u Vladi blokirana većinom JNOF-a, a na drugoj strani ona se i retko sastajala. Projekti novih zakona radili su se pod neposrednim nadzorom Edvarda Kardelja, potpredsednika Privremene vlade i ministra za Konstituantu, u ovom ministarstvu. Opozicija, koja nije mogla bez inostrane podrške da se suprotstavi Jedinstvenom frontu, s nestrpljenjem je iščekivala konferenciju savezničkih vođa na kojoj bi se, kako su njeni predstavnici očekivali, razmotrila i primena izvršenja Sporazuma Tito — Šubašić i uopšte primena *Deklaracije o oslobođenoj Evropi.* Na čelu te opozicije nalazio se šef Demokratske stranke M. Grol, inače potpredsednik Privremene vlade. Grola su građanski političari leve orijentacije smatrali intelektualcem, obrazovanim političarem bez smelosti, konzervativnog duha i aristokratom. Pristajući da se vrati u Jugoslaviju, Grol je, po D. Jovanoviću, priznao postojanje novog poretka, nezavisno od toga što ga je oštro kritikovao sa stanovišta »demokratije«. Po istom izvoru za ulazak M. Grola u Privremenu vladu bili su zainteresovani i maršal Tito i Britanci. No Grol je odbijao da uđe u Narodni front Jugoslavije jer, navodno, nije znao što znači ta »formacija«.[3] »Iz britanskih izvora vidimo da je Grol nerado pristao i da se vrati u zemlju, plašeći se hoće li se snaći u novoj sredini, navodno, da ne bude odsečen od izvora informacija kao da je »u Sahari«. Kao protivnik makedonskog nacionalnog individualiteta, podgrevao je britanske sumnje u politiku nove Jugoslavije prema Jugu.[4] Svestan da »demokratska opozicija« nema korena u širim slojevima, Grol je mnogo očekivao od Potsdamske konferencije i britanske intervencije da se Sporazum Tito—Šubašić ispuni u smislu podele vlasti i pariteta uticaja između KPJ i drugih demokratskih snaga.

Šubašić je u vreme Potsdamske konferencije, krajem jula 1945, podržao M. Grola da se obrazuje poseban komitet ministara za proučavanje zakonskih

---

[1] Ujedinjene nacije, *Zbirka dokumenata 1941—1945*, Beograd 1948, 47—48.
[2] Charles E. Bohlen, *Svjedok povijesti 1929—1969*, Zagreb, 228.
[3] Dr Dragoljub Jovanović, *Ljudi, ljudi*, II, Beograd 1975, 31—37.
[4] Branko Petranović *Sporazum Tito—Šubašić i federativno uređenje Jugoslavije*, Istorija, 1/1974, Skoplje, 125.

projekata kojima su se pripremali izbori za Ustavotvornu skupštinu, dotle razmatrani uglavnom u Ministarstvu za konstituantu. U pomenutom interministarskom komitetu nalazili su se: Edvard Kardelj, kao predsednik, Milan Grol, Sava Kosanović, dr Juraj Šutej, Frane Frol, Andrija Hebrang i Jaša Prodanović. Grol od ovog komiteta nije ni očekivao neke veće rezultate sa stanovišta izmene rešenja zakonskih predloga pripremljenih za izbore Ustavotvorne skupštine. Jaša Prodanović je lojalno sledio politiku Narodnog fronta, a Sava Kosanović antibritanski raspoložen, bio neprijatelj šovinizma i četnika. Po Grolu, Kardelj nije hteo nikakav kompromis idući na sprovođenje »železne kontrole«. Prema istom izvoru preostajale su samo druge dve mogućnosti: prva, koja se sadržala u pritisku Zapada na Tita, sa saglasnošću »Rusije« ili bez nje, i druga, u ostavci Šubašića i Šuteja, posebno ostavka Šubašića, zer bi ona imala specifičnu težinu kao odstupanje iz Vlade potpisnika Sporazuma. Šubašić je rezonovao da Narodni front ne može sebe da smatra reprezentativnom organizacijom sve dok iz svojih redova isključuje stranku Vlatka Mačeka, dakle HSS i srpske radikale. No, Šubašić nije bio i za otkazivanje Sporazuma, jer je smatrao da režim ima fizičku vlast, da je Narodni front Jugoslavije neizbežan i da mu je jedina alternativa građanski rat. Za njega je osnovno pitanje bilo u tome kako da se izbegne da se Narodni front ne pretvori u prikriveni jednopartijski sistem već zasnuje na koalicionom principu, nezavisno od toga što bi KPJ u narodnofrontovskoj koaliciji zadržala dominantnu ulogu.[5]

Građanske snage u Jugoslaviji očekivale su da se Zapad u Potsdamu zainteresuje za unutrašnji razvitak Jugoslavije i umeša u događaje. I većina Narodnog fronta i manjina očekivale su da vide kako će se velike sile postaviti prema Jugoslaviji na ovoj konferenciji. Britanski premijer je u Potsdamu oštro optuživao režim u Jugoslaviji smatrajući da nisu održani izbori, da »Skupština« (AVNOJ) nije bila reorganizovana u skladu s krimskom »preporukom«, da je Tito nametnuo partijsku organizaciju s policijskom kontrolom, strogo kontrolisanu štampu kao u nekoj fašističkoj zemlji. Čerčil je prekorevao vladajuće snage u Jugoslaviji zbog takvog ponašanja smatrajući da su one prešle preko britanske pomoći Jugoslovenima u toku rata. Još ranije, krajem maja 1945, u vreme tzv. tršćanske krize, kako nas izveštava Džozef Devis, šef Ureda Bele kuće za kontrolu ratne pomoći, Čerčil je bio ogorčen na Tita, jer nije uspeo da ostvari britanski uticaj u Jugoslaviji 50 : 50, a u Rumuniji i Bugarskoj 80 : 20 kako se dogovorio sa Staljinom. Tito je za Čerčila bio krajnje nepouzdan, komunist i potpuno pod uticajem Moskve. Titovo držanje u vreme Potsdama odražavalo je, po Čerčilu, sovjetsku politiku i akciju.[6] Američki predsednik je bio obavešten o stanju u Jugoslaviji takođe na jednostran način. Truman je podatke sadržane u njegovom »Podsetniku za Potsdamsku konferenciju« crpeo delom iz Memoranduma Ivana Frangeša, savetnika Ambasade Jugoslavije u SAD, koji je preuzeo poslove od Konstantina Fotića, jula 1944. Frangešov Memorandum vrvi od napada na politički život Jugoslavije, na njene državnopravne i političke institucije, na nosioce no-

[5] Slobodan Nešović, *Diplomatska igra oko Jugoslavije 1944—1945*, Zagreb, 155—156, 166—167.

[6] Isto, 180—181.

ve vlasti, podvlači se neizvršenje političkih obaveza preuzetih Sporazumom Tito—Šubašić. Jugoslavija je optužena da ne sprovodi »preporuku« Jalte, da se situacija u zemlji pogoršava, da su demokratske slobode predviđene pomenutim sporazumom pogažene. Isticalo se da nema slobode štampe, da su preduzeća stavljena pod kontrolu države, napadala se politička policija (OZNA — Odeljenje zaštite naroda). Za Frangeša je Privremena vlada DFJ bila do tog stepena diskreditovana da se postavljalo kao imperativ njeno stavljanje pod kontrolu. Jedan od operativnih zahteva svodio se na stranu kontrolu budućih izbora u Jugoslaviji. Slične ovim optužbama u memorandumu jugoslovenskog diplomate, koji je istupio protiv svoje zemlje dostavljajući optužbe protiv nje u vršenju službene dužnosti, izneo je u Potsdamu i Truman. I prema američkom predsedniku u Jugoslaviji su se progonili politički protivnici, kao i kler, a Deklaracija doneta na Krimu nije ostvarivana. Truman je iznosio da se privreda monopolizuje i industrijska proizvodnja stavlja pod kontrolu države.[7]

Britanski napadi, dok se Čerčil nalazio na konferenciji u svojstvu premijera, nisu na taj način mimoilazili ni Jugoslaviju, mada se njeno pitanje mora odvojiti od ostalih balkanskih zemalja koje su u prošlom ratu bile na strani Osovine. One su se na Zapadu posebno nalazile »na nišanu« kao poražene u ratu i u novoj situaciji »vazalne« SSSR-u. Jugoslavija je bila savezničke zemlja, članica antifašističkog ratnog saveza, jedna od osnivača Ujedinjenih nacija, korisnika pomoći Unre (Organizacije za pomoć i obnovu Ujedinjenih nacija). Kraj rata nova Jugoslavija je dočekala s međunarodno priznatom vladom. Politički sistem Jugoslavije bio je učvršćen i u njemu je KPJ imala dominantnu ulogu izražavajući svoju volju preko organa vlasti, oružane sile, organa bezbednosti, masovnih antifašističkih organizacija i JNOF-a. Suočena sa ovom snagom, opozicija je mogla da iščekuje samo intervenciju spoljnih faktora. To je u jugoslovenskom slučaju od 1941. bila konstanta politike snaga koje su se suprotstavljale komunistima kao jezgru narodnooslobodilačkog pokreta i nove Jugoslavije, jer nisu imali poverenja u svoje vlastite mogućnosti i samostalno odmeravanje snage. »Adaktiranje« ove Čerčilove inicijative na Potsdamskoj konferenciji upozorilo je građanske snage da su prepuštene sebi samima. Nespokojstvo među građanskim snagama izazvao je i izborni poraz Čerčila na prvim britanskim posleratnim izborima i dolazak Klementa Atlija na Berlinsku konferenciju. Tito je u vreme Potsdama prihvatio obrazovanje interministarskog komiteta da bi opoziciji onemogućio da demonstrira pred svetom kako su sa »komunistima« nemogući dogovori i saradnja. U vreme Potsdama došlo je i do proširenja AVNOJ-a u skladu sa modifikovanom Krimskom »preporukom«. Tito je ponašanje opozicije u vreme Potsdama polovinom septembra 1945. objašnjavao pokušajima da se razbije Narodni front, pocepaju članovi vlade na pristalice Tita i pristalice Šubašića, stvore uslovi za savezničku intervenciju ometanjem izbora i sprečavanjem konsolidacije DFJ izazivanjem krize vlade.[8]

Izmenom Krimske »preporuke« stvorene su pretpostavke za proširenje AVNOJ-a i njegovo pretvaranje u Privremenu narodnu skupštinu. Time su

[7] Isto, 146, 123, 163.
[8] *Borba*, 12. septembar 1945.

vladajuće snage mogle da ispune ovaj uslov nametnut na Krimskoj konferenciji jer je najveći deo poslanika poslednje skupštine Kraljevine Jugoslavije bio kompromitivan za vreme rata. Preko modifikacije ove »preporuke« nađena je, međutim, formula da se u Privremenu narodnu skupštinu kao prelazno telo na putu ka Ustavotvornoj skupštini, uvedu progresivniji javni i kulturni radnici bez stranačkog opredeljenja, kao i istaknutiji politički prvaci, i na taj način mimoiđe krutost savezničkog zahteva. Ima i shvatanja da je ova nova formula bila još jedna koncesija vladajućih snaga grupama koje nisu bile zastupljene u Narodnoj skupštini, izabranoj decembra 1938: socijaldemokratima, Savezu zemljoradnika i Narodnoj seljačkoj stranci.[9] Ova shvatanja uočavaju činjenicu da pomenute grupe na krimskoj osnovi nisu mogle da uđu u Privremenu narodnu skupštinu, ali gube iz vida da je ovo drugo rešenje bilo povoljnije za JNOF i, na drugoj strani, da se radilo takođe o snagama koje su bile spremne da sarađuju i već sarađivale u JNOF-u.

Ministarski savet je razmatrao pitanje proširenja AVNOJ-a u duhu Sporazuma Tito—Šubašić 4. avgusta 1945. Vlada je u formi predloga Ministarstva za konstituantu od 6. avgusta 1945. predložila Predsedništvu AVNOJ-a da je potrebno do krajnje mogućih granica izaći u susret savetu koji je dala konferencija savezničkih vođa na Krimu. U tom predlogu isticalo se da je samo mali broj poslanika Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije mogao doći u obzir za proširenje AVNOJ-a, zbog čega se pošlo od toga da se u AVNOJ primi izvestan broj nekompromitovanih narodnih poslanika iz Srbije, Hrvatske, Bosne, Crne Gore, Makedonije, Slovenije, Vojvodine; zatim deo poslanika na osnovu sporazuma sa političkim strankama i grupama (Demokratskom strankom, Savezom zemljoradnika, Narodnom seljačkom strankom, Hrvatskom republikanskom seljačkom strankom, Samostalnom demokratskom strankom), i deo kao pojedinci, istaknuti politički i javni radnici, bez stranačke oznake. Ovaj sastav nastao je kao rezultat konsultovanja s grupama koje su bile zainteresovane. Tako su »demokrati« dobili 13 kandidata za proširenje AVNOJ-a, Zemljoradnička stranka 12 na čelu sa svojim predsednikom Kosanom Pavlovićem Brđanskim, Izvršni odbor HRSS (radićevci) 9, a dr Šubašić (HSS) 4 kandidata, ukupno 13. Demokratska stranka Milana Grola dobila je isti broj kao i dezintegrisana HSS — 13. Samostalni demokrati predložili su 11 kandidata sa Savom Kosanovićem, kao i Jugoslovenska republikanska stranka s Jašom Prodanovićem. Izvršni odbor Narodne seljačke stranke predložio je 8 kandidata u čiji je sastav ulazio i generalni sekretar stranke, zapravo njen vođa, dr Dragoljub Jovanović. Kao predstavnik Socijaldemokratske stranke predložen je prof. Nedeljko Divac. Po Edvardu Kardelju, pozvana je i Radikalna stranka da predloži svoje predstavnike za prošireni AVNOJ, ali ona nije podnela predlog do 4. avgusta 1945, mada su neki njeni članovi ulazili u AVNOJ kao poslanici poslednje Narodne skupštine. Pored ovih kategorija, Ministarski savet je predložio i grupu javnih, političkih i kulturnih radnika, kao pojedinaca, ukupno 13: dr Dragu Marušića, dr Stevana Jakovljevića, Vladimira Tucovića, Miloša Carevića, dr Aleksandra Belića, Đuru Salaja, La-

[9] Sl. Nešović, n. d., 169.

zara Stefanovića, Dušana Vasiljevića, dr Zaima Šarca, Božina Simića, Stanoja Simića, Trišu Kaclerovića i dr Vasu Čubrilovića.[10]

Usvajanjem ovog predloga otvoren je put za saziv AVNOJ-a na treće zasedanje, inače u dva navrata odlagano, zbog neispunjavanja »preporuke«, kao i pretvaranje revolucionarne skupštine u Privremenu narodnu skupštinu. U procesu konstituisanja novog poretka, pretvaranje AVNOJ-a u Privremenu narodnu skupštinu označavalo je »novu formu« u demokratskom razvitku, pokazujući snagu nove državne organizacije da zadovolji zahteve unutrašnjeg političkog života i vodećih sila međunarodne zajednice.[11]

Obrazovanjem stalnih odbora AVNOJ-a, donošenjem poslovnika i formiranjem poslaničkih klubova, AVNOJ je dobio obeležje radnog predstavničkog tela.

Narodni poslanici, koji su pripadali Narodnom frontu Jugoslavije, postajali su obavezno, po Statutu Kluba narodnih poslanika NFJ, članovi Poslaničkog kluba NFJ u Privremenoj narodnoj skupštini. Poslanički klub je predstavljao »jedinstvenu parlamentarnu grupu«. Klub je na sednicima rešavao o jedinstvenom nastupu poslanika svojih članova i o odnosima Kluba Narodnog fronta prema ostalim klubovima. Klub narodnih poslanika NF-a delio se na šest sekcija, s tim što su u svaku sekciju ulazili poslanici iz jedne federalne jedinice. Klub je održavao neposrednu vezu sa Izvršnim odborom NF Jugoslavije, dok su pojedine sekcije mogle da održavaju neposredne veze sa svojim zemaljskim izvršnim odborima Narodnog fronta. Političke stranke i grupe iz Narodnog fronta mogle su da obrazuju i svoje klubove u okviru sekcija ili u okviru Kluba Narodnog fronta (čl. 4. Statuta). Za predsednike sekcija Kluba poslanika Narodnog fronta Jugoslavije bili su predloženi: dr Siniša Stanković (Srbija), Andrija Hebrang (Hrvatska), Jože Rus (Slovenija), Đuro Pucar (Bosna i Hercegovina), Mitar Bakić (Crna Gora), Lazar (Lazo) Koliševski (Makedonija).[12]

Manjina u privremenoj narodnoj skupštini morala je još jednom da se suoči sa činjenicom da je usamljena i nemoćna u odmeravanju sa Narodnim frontom, nalazeći se pod stalnim njegovim političkim pritiskom. Krajem jula i početkom avgusta 1945. izneverene su njene nade vezivane za ishod Potsdamske konferencije i stranu intervenciju u smislu primene Sporazuma Tito— Šubašić kao podele vlasti između KPJ i građanske opozicije. U novoj situaciji, koja se nije bitno razlikovala od one pre popune AVNOJ-a, starim snagama u inostranstvu i u zemlji nije ništa drugo preostajalo sem da pozivom na nedemokratske prilike u Jugoslaviji i »jednopartijsku diktaturu«, pod formom NFJ, iskažu svoje nezadovoljstvo režimom i pravcem razvitka koji su davale vladajuće snage, preduzimanim merama i pripremama za izbore. Petar II je 8. avgusta otkazao poverenje namesnicima pozivajući se na antimonarhističko istupanje maršala Tita na Osnivačkom kongresu Narodnog fronta Jugoslavije i izjašnjavanja ove organizacije za republički oblik vladavine. Kraljev neus-

[10] Zakonodavni rad Predsedništva AVNOJ-a i Predsedništva Privremene narodne skupštine DFJ, Beograd, 559—561.

[11] Branko Petranović, *Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ*, Beograd 1964, 143—144.

[12] Arhiv Jugoslavije, Fond NFJ, fasc. 1, *Statut Kluba narodnih poslanika NFJ*, avgust 1945; Isto, Prilozi.

tavni metod Predsedništvo AVNOJ-a odbilo je prostim prelazom na dnevni red. Sličan efekat imala je i ostavka M. Grola na položaj potpretsednika Privremene vlade. Bez odjeka ostao je i poziv grupe političara u emigraciji Savetu ministara velikih sila (Slobodana Jovanovića, Vjećeslava Vildera, Jova Banjanina, Milana Gavrilovića, Mile Kreka i drugih) da se izbori stave pod stranu kontrolu, spreči rad »političke policije« i pomoć Unre deli pod nadzorom stranaca. Građanskim snagama u napadu na novu vlast pridružila se 20. septembra 1945. hijerarhija Rimokatoličke crkve na čelu s nadbiskupom zagrebačkim Alojzijem Stepincem, obeležavajući produbljivanje krize u odnosima s Privremenom vladom DFJ i najžešći napad »ratobornog katolicizma« na novi poredak. Odbacujući agrarnu reformu i uopšte novu vlast, vrh Rimokatoličke crkve je tražio istovremeno za sebe privilegije nespojive sa novim odnosima, kao i direktno regulisanje odnosa između države i crkve posredstvom Svete stolice. Bio je to najorganizovaniji napad starih snaga na novi poredak u predizbornoj kampanji, ali ni Rimokatolička crkva nije mogla, zamenjujući dezintegrisanu HSS, da omete intenzivne pripreme Narodnog fronta za izbore za Ustavotvornu skupštinu.

Izborna kampanja Narodnog fronta

Kao glavni zadaci Narodnog fronta, nakon Osnivačkog kongresa i konstituisanja organizacije, označeni su učvršćivanjem organizacije na statutarnim osnovama i pripremanjem izbora za Ustavotvornu skupštinu Jugoslavije (»Saveznu ustavotvornu skupštinu«).[13]

Predizborna kampanja otvorena je neposredno posle raspisivanja izbora od strane Privremene narodne skupštine 1. septembra 1945. Izbori su zakazani za 11. novembar 1945. Izvršni odbor NFJ uputio je pismo svim zemaljskim odborima o organizaciji izbora. Na sednici Izvršnog odbora Narodnog fronta Jugoslavije, održanoj na dan raspisivanja izbora, kojoj je predsedavao dr Miloš Moskovljević, usvojen je zaključak da svim pripremama za izbore rukovode zemaljski izvršni odbori Narodnog fronta. Rešeno je da se pri zemaljskim izvršnim odborima formiraju izborni odbori (komisije), kao i pri okružnim odborima Narodnog fronta, s tim da u njima budu zastupljene sve političke grupe. Nijedna grupa, niti pojedinac, ukoliko su hteli da ostanu u Narodnom frontu, nisu mogli da postavljaju listu van ove organizacije. Osnovni princip u predlaganju kandidata sveden je na saglasnost svih grupa. Izborni odbori, uz saglasnost okružnog odbora NF, rešavali su koliko je kandidata na listi Narodnog fronta trebalo da predloži svaki srez. Oni su kao pravilo predviđali dva—tri, a samo u izuzetnim slučajevima veći broj kandidata. Listu za Skupštinu naroda sastavljali su zemaljski izvršni odbori Narodnog fronta. Takođe je kao pravilo usvojeno postavljanje samo jedne liste. Izborni fond trebalo je da se stvori organizacijom sakupljanja priloga. Za pisanje projekta predizbornog proglasa Narodnog fronta bili su zaduženi dr Dragoljub Jovanović i Moša Pijade. Izvršni odbor NFJ je utvrdio predlog da nosilac savezne liste bude maršal Jugoslavije Josip Broz Tito.[14]

[13] Isto, fasc. 9, Izveštaj Sretena Žujovića na II kongresu NFJ.

[14] Isto, fasc. 1.

Zaključci Izvršnog odbora Narodnog fronta Jugoslavije konkretizovani su i razaslani zemaljskim izvršnim odborima pismom od 4. septembra 1945. Izvršni odbor je izbore shvatao kao davanje potvrde krupnim promenama nastalim u Jugoslaviji u toku narodnooslobodilačkog rata. Još jednom je podvučeno da sastav izbornih odbora bude takav da odgovara odnosu snaga u Narodnom frontu i da u njima budu zastupljena sva mišljenja. U pogledu izborne kampanje, istupanja na izborima i sastavljanja kandidatskih lista morao se sprovoditi osnovni princip: saglasnost svih grupa u Narodnom frontu. Kao zadaci ovih izbornih odbora (komisija) navedeni su: staranje da u biračke spiskove uđu svi građani koji su na to imali pravo; da pomognu pravilnom tumačenju zakonskih propisa o oduzimanju biračkog prava; da razviju agitacionu i propagandističku delatnost u duhu Programa i Statuta NFJ, angažujući u njoj sve organizacije, grupe i pojedince u Narodnom frontu; da odrede kandidate i postave izborne liste.[15] Sprovodeći ove zaključke, Izvršni odbor NF Srbije je na sednici od 5. septembra 1945. odlučio da se pri Izvršnom odboru stvori Izborni odbor u koji bi ušli predstavnici svih stranaka i grupa koje su se nalazile u Narodnom frontu. Izborni odbori osnovani su i pri okružnim odborima Narodnog fronta sa po jednim predstavnikom grupa u Narodnom frontu. Radi ubrzavanja postupka oko okružnih lista i veće saglasnosti svih grupa u Narodnom frontu, odlučeno je da Izvršni odbor NF Srbije može da uputi predlog okružnim odborima za stavljanje određenih lica na okružne liste. Ovaj postupak nije, međutim, sprečavao okružne odbore Narodnog fronta da popunjavaju svoje okružne liste i dodaju kandidate za koje se izjasnio Glavni odbor NF Srbije. NF Srbije je preporučivao okružnim odborima da pojačaju svoj agitacioni aparat pred izbore i da izbegavaju potpirivanje međustranačke borbe, jer je to mogla da nanese »neocenjivu štetu«. Grupe u Narodnom frontu su u načelu mogle i samostalno da nastupaju na izborima, ali je Narodni front Srbije smatrao da je najbolji zajednički nastup. Prema stavovima Izvršnog odbora Narodnog fronta Srbije svima grupama u Narodnom frontu trebalo je da se pruže ista materijalna sredstva. Narodni front Srbije je tražio da se vodi borba protiv izbornih nezakonitosti, naročito prilikom organizovanja zborova i dogovora građana, a na drugoj strani da se štampa svih grupa rastura podjednako.[16] Prema odluci Savezne izborne komisije od 3. septembra 1945. Srbija je birala 87 poslanika. Ova komisija je na svojoj sednici od 11. septembra 1945. donela rešenje kojim je potvrdila predlog Narodnog fronta Jugoslavije, koji su podneli u formi prijave savezne liste generallajtnant Sreten Žujović, Frane Frol, Vladimir Simić i »drugovi« sa J. B. Titom kao nosiocem.[17]

Narodni front Jugoslavije je u svom proglasu od 6. septembra 1945. goisticao da su temelji novoj državnoj organizaciji udareni u toku rata, a da je federativno uređenje došlo mesto centralizma i omogućilo Srbima, Hrvatima i Slovencima, Makedoncima i Crnogorcima da se osete slobodni i ravnopravni u svojoj zajedničkoj domovini. Za Narodni front nova Jugoslavija se

[15] Isto, fasc. 2, Pismo od 4. septembra 1945.

[16] Branko Petranović, *Narodni front na izborima za Ustavotvornu skupštinu Jugoslavije 11. novembra 1945. godine*, Godišnjak Muzeja grada Beograda 1969/VI, 87—88.

[17] AJ, Fond NFJ, fasc. 2.

učvršćivala na najširoj osnovi. »Ni jednoga časa«, kaže se, »nije bilo u našoj zemlji anarhije i haosa. Prebrodili smo najteže krize i oskudice, odbili sve udarce u leđa, obesnažili sve klevete i podmetanja.« Podvlačilo se da su zakoni i reforme doneti pre Konstituante. Ustavotvorna skupština je tretirana kao »suverena u svojim pravima i ničim ograničena u svome radu«, što je bio odgovor kritičarima iz redova opozicije o njenoj nesuverenosti. Narodni front nije ograničavao pravo Ustavotvorne skupštine da donese suverenu odluku o svim pitanjima, pa i o obliku vladavine u novoj Jugoslaviji, ali je njegovo pravo i dužnost prema narodima Jugoslavije bilo da predloži u izbornoj borbi da buduća Jugoslavija bude republika. Narodni front je tražio da »narod slobodno izrazi svoju volju«, da se kandiduju i biraju najbolji »narodni ljudi«, koji će tražiti da Jugoslavija bude republika.[18] Republikanska osećanja preovlađivala su u novoj Jugoslaviji od drugog zasedanja AVNOJ-a, iako monarhija iz međunarodnih obzira nije bila ukinuta u Jajcu već samo suspendovana. U procesu borbe za međunarodno priznanje u sistemu vlasti DFJ nalazilo se i Namesništvo kao monarhistička ustanova, ali bez većih ovlašćenja u sferi međunarodnog predstavljanja i uopšte kao šefa izvršne vlasti, jer su sve kompetencije bile u rukama AVNOJ-a, Privremene vlade i Predsedništva AVNOJ-a, odnosno Privremene narodne skupštine. Osnovne parole Narodnog fronta pozivale su na jačanje bratstva i jedinstva i ravnopravnosti naroda, razvijanje saveza radnika i seljaka i svih drugih »naprednih slojeva društva«, savez sa SSSR-om i prijateljstvo s ostalim saveznicima. NF Jugoslavije je pozivao na izbore sve građane i osuđivao »reakcionarnu opoziciju«. Jedinstveni sindikati su okružnicom pozivali svoje organizacije da u predizbornoj kampanji izdaju letke i agitacijom i propagandom »raskrinkavaju« opoziciju. Glavni odbor JSRNJ objavio je predizborni proglas radničkoj klasi Jugoslavije 25. oktobra 1945. pozivajući je da 11. novembra glasa za Narodni front.[19] Sindikat državnih službenika pozivao je službenike da 11. novembra istupe protiv starih snaga i njihovih pokušaja u zemlji i inostranstvu da ometu pobedu naroda. Pored kralja Petra II predmet ovih napada bili su i V. Maček, Sl. Jovanović, P. Živković, B. Jevtić, M. Gavrilović, Radoje Knežević, J. Krnjević, M. Krek u inostranstvu, a M. Grol i M. Trifunović u zemlji, kojima su se, kaže se, pridružili I. Šubašić i J. Šutelj, okupljajući oko sebe »ostatke fašizma« da bi »vaskrsnuli trulu Jugoslaviju«. Službenici se podsećaju na vreme Kraljevine Jugoslavije koje je otišlo u nepovrat, kada je bilo zabranjeno slobodno udruživanje, a žene službenici obespravljene. Oni su bili, kaže se, jedna vrsta »režimskog roblja«, koji su mogli da napreduju po cenu »beskičmenjaštva, odanosti režimu i monarhiji, protekciji i podmićivanju«, jer su položaji dobijani za služenje ili kupovani.[20] Oblasni odbor Antifašističke omladine Kosova i Metohije obratio se »mladim Šiptarima, Srbima i Crnogorcima« s parolom da su »neprijatelji Narodnog fronta« i njihovi neprijatelji. »Zato glasajte«, kaže se u proglasu, »za nosioce novoga života, za svoju bolju budućnost, čija je najbolja garancija pobeda Narodnog fronta i preziite one, koji Vas uče

[18] AJ, Fond NFJ, fasc. 2.

[19] Branko Petranović, *Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ*, Beograd 1964, 187.

[20] Arhiv CK SKJ, CK SKJ, Izborna komisija, XIX/5, Proglas sindikata službenika *Državnim službenicima DFJ*.

da ne koristite prava, koja ste borbom dobili«.[21] Savez jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije je 17. oktobra 1945. označio u svom proglasu izborni zakon kao »demokratski«, koji omogućava najslobodnije korišćenje biračkog prava i time najaktivnije učešće »u izgradnji budućnosti svoje Otadžbine«.[22]

Zaključci Drugog plenuma Centralnog odbora USAOJ-a od 18. septembra 1945. naveli su predstojeće izbore kao glavno političko pitanje na koje se morala usredsrediti organizacija omladine. Značaj izbora video se u ozakonjivanju demokraskih tekovina koje su narodi stekli u narodnooslobodilačkoj borbi i razotkrivanju »kleveta« inostrane »reakcije«. Drugi plenum USAOJ-a je tražio da u izbornoj kampanji učestvuju svi omladinci i omladinke nezavisno od starosti, ali da se naročita pažnja posveti omladini starijoj od 18 godina koja još nije bila na liniji Narodnog fronta. Pored agitacije i političkog objašnjavanja akcija Narodnog fronta, trebalo je da organizacija USAOJ-a potpomogne kampanju Narodnog fronta i na privrednim pitanjima.[23]

Stranke i grupe u Narodnom frontu pozivale su takođe svoje pristalice na izbore. Uputstvo Glavnog odbora Jugoslovenske republikanske stranke članovima i prijateljima od 9. septembra 1945. naglašavalo je da se ceo politički život nalazio na »istorijskoj prekretnici«. Od republikanaca je traženo da u periodu izgrađivanja države steknu i dobiju dovoljno snage da zastupaju i ostvare svoj politički i socijalni program radi čijeg su se ostvarenja i nalazili, sa drugim demokratskim snagama, u Narodnom frontu.[24] Sava Kosanović, dr Vojislav Kecmanović, Sreten Vukosavljević, dr Hinko Krizman, dr Zaim Šarac, Aleksandar Šević, dr Aleksandar Moč, dr Ljubo Leontić, dr Rajko Đermanović obratili su se 18. septembra 1945. prijateljima Samostalne demokratske stranke i Seljačkog kola pozivajući ih da se izjasne na sledećim izborima za Narodni front. Po prvacima SDS, za prave pristaše i prijatelje SDS ni u prošlosti nije bilo neodređenosti u opredeljivanju. Sava Kosanović i drgovi uspostavljali su kontinuitet između politike Svetozara Pribićevića i Narodnog fronta. U borbi protiv fašizma i za demokratiju morale su da se ujedine sve progresivne demokratske snage u Narodnom frontu. Za samostalne demokrate pobeda Narodnog fronta bila je sigurna, ali je ona na izborima morala da se izrazi jasno i snažno kako bi se presekle i poslednje nade neprijatelja.[25] Privrženost idealima i ciljevima Narodnog fronta izrazio je i Glavni odbor Srba u Hrvatskoj 29. i 30. septembra 1945, potvrđujući još jednom bratstvo i jedinstvo Srba i Hrvata.[26] Narodna seljačka stranka je u svom izbornom proglasu poručivala svojim pristalicama da im Narodni front bude važniji od vlastite stranke ili ličnosti. Od članstva se tražilo da glasa za listu Narodnog fronta a za kandidate koji im najviše odgovaraju. U proglasu NSS na jednom mestu je stajalo: »Nećemo građanski rat, nećemo haos i skok u nepoznato ili po zlu poznato, nećemo nazad, nego samo napred«. Dragoljub Jovanović je sve one koji su stajali van Narodnog fronta nazivao »unutrašnjim emigrantima«, a izbore tumačio kao odlučan trenutak da seljaci kažu šta im je »na du-

[21] Isto, CK SKJ XIX/4.
[22] AJ, Fond NFJ, fasc. 2.
[23] Isto.
[24] Isto.
[25] Isto.
[26] Isto.

ši«. Prema Jovanovićevom članku »*Izbori u pravi čas*« na obema listama bili su raspoređeni predstavnici svih stranaka u Narodnom frontu i to u prilično ravnoj meri. U svim srezovima, sem jednog ili dva izuzetka, gde je bio kandidovan samo po jedan kandidat, nalazili su se po dva do tri, pa i pet kandidata. Narod u Srbiji imao je, prema Jovanoviću, mogućnost da bira ne samo po ličnosti, nego i prema stranačkoj pripadnosti.[27] Početak masovne izborne kampanje u Hrvatskoj bio je označen održavanjem skupštine Hrvatske republikanske seljačke stranke u Zagrebu, na kojoj je bilo prisutno oko 100.000 seljaka iz svih krajeva Hrvatske.[28]

Težište izborne kampanje u septembru 1945. bilo je u objašnjavanju odredaba i principa izbornog zakonodavstva, pripremanja biračkih spiskova i opšte agitacije za Narodni front. Ove radnje nisu tretirane kao tehničke, već kao prvenstveno politički zadatak najvažnijeg ranga. Izborno zakonodavstvo je davalo prava građanima koji su navršili 18 godina, uključujući i žene i omladinu, čime je biračko telo bilo dvostruko uvećano u poređenju sa odgovarajućim u Kraljevini Jugoslavije. Ova izborna praksa razvila se u narodnooslobodilačkoj borbi i nastavila neposredno posle rata, anticipirajući ustavna rešenja iz januara 1946. Biračko pravo nisu imali: ministri koji su učestvovali u vladama posle 6. januara 1929. do uključivo vlade Milana Stojadinovića, sa izuzetkom onih koji su se našli u toku rata na strani protiv okupatora; pripadnici vojnih formacija okupatora i domaćih saradnika koji su se trajno i atkivno borili protiv NOVJ; članovi Kulturbunda i italijanskih fašističkih organizacija i članovi njihovih porodica; funkcioneri i istaknuti članovi u ustaškim, četničkim, nedićevskim, ljotićevskim organizacijama, »beloj« i »plavoj gardi«, kao i drugim sličnim kvislinškim organizacijama; lica, koja su vojno i privrednim sredstvima pomagala okupatoru; lica pod starateljstvom i ona koja su bila presudom osuđena na gubitak nacionalne časti. Edvard Kardelj je ovu političku diskriminaciju saradnika okupatora, sem kategorije lica koja se nalazila pod starateljstvom, ovako komentarisao: »Držim, da je Veće AVNOJ-a kao pravi predstavnik naroda Jugoslavije dužno da ograniči biračka prava za neprijatelje naroda i demokratije, jer će time dokazati da zna da čuva demokratske tekovine od svih napada fašističkih ostataka i profašističke reakcije. Protiv onih, koji bi hteli da otmu našim narodnim masama tako skupo stečenu demokratsku slobodu, naši zakoni moraju biti nemilosrdni.«[29]

Odlučujući se za pomenutu diskriminaciju, rukovodstvo nove Jugoslavije vodilo je računa da je suština demokratije u izdvajanju iz političke sredine Jugoslavije i života kolaboracionista i profašističkog korova. Time što nije prelazila preko držanja organizatora kolaboracije i intelektualnih podstrekača u ratu, nova Jugoslavija je pokazivala svoju unutrašnju snagu, samostalnost prema spoljnim faktorima i čvrstinu poredka. Izdvojeni građani nisu predstavljali bitniju snagu u poređenju sa onom koju je Narodni front sticao proširivanjem biračkog tela na pomenutim osnovama. Takvim pristu-

[27] *Glas*, 11. septembar i 6. oktobar 1945.
[28] AJ, Fond NFJ, fasc. 2, Izveštaj o predizbornim radnjama u Hrvatskoj.
[29] Kardelj je o tome govorio opširnije u PNS. — *Treće zasedanje AVNOJ-a i PNS*, 1945, 185—193.

pom ispunjavale su se odredbe i duh Moskovske konferencije iz 1943, koja je stala na stanovište da se iskoreni fašističko nasleđe i vinovnici zločina i saradnje s neprijateljem kazne. Nova vlast je time branila i osnove revolucionarnog sistema, isključujući mogućnost organizovanog nastupa protiv vladajućih snaga. Vodeći računa o žestokim podvajanjima u toku rata, još neugašenim strastima, ali i snazi unutrašnjeg uređenja proizišlog iz revolucije, izvršeno je stupnjevanje profašistički raspoloženih političara u predratnom periodu i učesnika kolaboracije u ratu od mladih ljudi, zavedenih, žrtava surovih ratnih okolnosti, doslednim kažnjavanjem prvih i davanjem amnestije drugima, povraćajem u politički i društveni život. No, nije se davao »oproštaj« svima onima bez razlike koji su se po shvatanjima opozicije bili samo »nevoljno ogrešili«.

Po direktivama Narodnog fronta i KPJ, brisanje iz biračkih spiskova nije smelo da se vrši mehanički, već prema tome da li je njihova saradnja s bivšim režimima i okupatorom bila svesna, trajna, dobrovoljna i aktivna. Iz spiskova su brisani »nedostojni«, ali su kritikovani i aktivisti Narodnog fronta koji su zbog »lažne revnosti« i preteranog »sitničarenja« nastojali da se brišu i »pošteni građani«.[30] Na početku izborne kampanje u Hrvatskoj, naročito po selima Slavonije i Podravine, izborne komisije su bile izbacile iz biračkih spiskova veliki broj birača koji je u nekim selima dostizao 30—40%, ali je takav postupak naišao na negodovanje ne samo onih koji su ispušteni iz biračkih spiskova već i članova Narodnog fronta koji su bili upisani. Naknadnim ispravljanjem ovih krajnosti prosek neupisanih u spiskove u celoj Hrvatskoj je iznosio 4—5%.[31]

Odlukom Izvršnog odbora NFJ obrazovan je Izborni fond za finansiranje izborne kampanje u koji se preko dobrovoljnih priloga slilo preko 18 000 000 dinara, ne računajući iznose prikupljene u izborne fondove zemaljskih narodnih frontova. Izborni fond Narodnog fronta Srbije delio se između Narodnog fronta Srbije (50%), Narodnog fronta Jugoslavije (25%) i okružnih odbora NF-a (25%).[32]

Narodni front je u predizbornoj kampanji nastupio s agitacijom o sređenim političkim prilikama u zemlji, brzoj obnovi privrede, čvrstim međunarodnim položajem Jugoslavije, napadajući opoziciju i otkrivajući njen karakter. Kućne i ulične konferencije ustupale su mesto predizbornim mitinzima i zborovima, ali politička aktivnost ni u ovim najmanjim jedinicama nije prestajala. Poziv opozicije građanima da apstiniraju od izbora naišao je na protivakcije Narodnog fronta da što više građana izađe 11. novembra na birališta. Na sednici Predsedništva Privremene narodne skupštine od 26. oktobra 1945, na predlog Edvarda Kardelja, ustanovljena je »kutija bez liste«, kao korektiv da se ne glasa samo za »vladinu listu«. Narodni front je suzbijao strah i skepticizam koji se manifestovao kod jednog dela slojeva srednjih klasa da će se posle izbora i pobede Narodnog fronta u Jugoslaviji uvesti »komunizam«. U Hrvatskoj su zagovornici apstinencije bili najaktivniji u Zagrebu, Podravini, Slavoniji, karlovačkoj okolini, Pokuplju i u jednom

[30] B. Petranović, n. d., 91.

[31] AJ, Fond NFJ, fasc. 2, IO NF Hrvatske dostavlja izveštaj o predizbornim radnjama.

[32] Isto, fasc. 9, Izveštaj Sretena Žujovića na II kongresu NFJ.

delu Hrvatskog Zagorja. Ocenjeno je da je političko raspoloženje bilo najbolje u onim krajevima koji su učestvovali u narodnooslobodilačkoj borbi.[32a]

Građanska opozicija i izbori

Zakon o udruženjima, zborovima i drugim javnim skupovima, koji je donela Privremena narodna skupština avgusta 1945, predviđao je da se sve političke organizacije registruju kod Ministarstva unutrašnjih poslova DFJ. Odobravanjem njihove aktivnosti, Ministarstvo je faktički kontrolisalo da li su organizacija i program političkih stranaka i grupa, uopšte organizacija, bili u skladu sa odredbama ovoga zakona. Političke organizacije u DFJ uglavnom su prijavile svoj rad i zatražile odobrenje za svoju aktivnost u jeku predizborne kampanje.[33]

Snage građanskog društva bile su vojno poražene u toku rata, tako da nisu imale mogućnosti da se jače i samostalno suprotstave poretku DFJ. KPJ je imala vlast kakvu nije nikada imala u svojoj istoriji, izražavajući je kroz Narodni front i organe vlasti. Tokom rata su bili poraženi i velikosrpski hegemonisti i nosioci hrvatskog separatizma. U narodnooslobodilačkoj borbi izvojevana je nacionalna sloboda naroda i pravo na zajednički i ravnopravni život. Makedonci i Slovenci su dobili svoju državu u DFJ, Hrvati povratili teritoriju sa stanovništvom koja je posle prvog svetskog rata pripala Italiji, Crna Gora je obnovila državnost, »nacionalne manjine« su dobile pravo na zemlju, jezik, nacionalne ambleme. Uprkos ovim povoljnim uslovima, dah rata i sukoba na konfesionalnoj i nacionalnoj liniji još se osećao, kao i podvajanja za narodnooslobodilački pokret i protiv njega. Poražene snage staroga društva i kler iskorišćavali su naročito šovinizam za podrivanje temelja novoga društva. Njihova aktivnost najviše se osećala u Bosni i Hercegovini, Vojvodini, Kosovu i Metohiji, Hrvatskoj, gde je živelo nacionalno pomešano stanovništvo. Na drugoj strani, opasnost od ovih snaga bila je živa zbog njihovog oslona na Zapad. Iza prividnog kritičkog stava prema Narodnom frontu i »jednopartijskom sistemu« komunista skrivala se dalekosežnija težnja za obnovom predratnog uređenja uz njegova najnužnija osavremenjivanja i prilagođavanja svetu nastalom posle rata.

Mada ovim strankama nisu pravljene javne smetnje, one su bile izložene političkom i moralnom pritisku Narodnog fronta, stalno suočavane sa svojom beživotnošću, slabošću, malobrojnošću. Sa starim programima, okrenute prošlosti, one su očigledno bile bez snage da se nametnu kao značajniji politički faktori. HRSS Franje Gažija neutralisala je ostatke nekada uticajne HSS. U Srbiji su se stranački odbori uglavnom nalazili u Beogradu i svodili na deo vrha glavnih odbora koji su figurisali kao stranke, iako im je članstvo već bilo u Narodnom frontu. Te stranke nisu uspevale ni da se organizaciono

[32a] Isto, fasc. 2, Izveštaj IO NF Hrvatske.

[33] Rad Narodne radikalne stranke je odobren 9. oktobra 1945, Demokratske stranke Milana Grola 20. septembra 1945, Jugoslovenske republikanske stranke 30. oktobra 1945, Socijalističke partije Jugoslavije 7. novembra 1945, Socijal-demokratske partije Jugoslavije 8. decembra 1945, Kulturnog društva »Napredak« iz Sarajeva 21. decembra 1945 (Službeni list DFJ 86/1945, 81/1945, 78/1945, 73/1945, 86/1945, 88/1945, 91/1945 101/1945).

obnove. U Makedoniji i Crnoj Gori nije ni bilo ovih stranaka jer su se filijale ranijih glavnih odbora raspale u toku aprilskog rata i u prvim danima okupacije. Deo zemljoradnika i federalista u Crnoj Gori išao je s narodnooslobodilačkim pokretom. Jedinstvo Slovenaca iz vremena rata izražavalo se i posle rata kroz Osvobodilnu frontu.

Glavnu snagu protiv politike Narodnog fronta u predizbornoj kampanji predstavljala je »vanfrontovska opozicija« Milana Grola, koju je činilo jezgro Demokratske stranke, uz ponekog poslanika iz frakcija drugih grupa i stranaka koje nisu podržavale saradnju sa Narodnim frontom. Grol je nastupao do 20. avgusta kao potpredsednik vlade, a kasnije kao poslanik Privremene narodne skupštine. On je u Vladi DFJ mnogo očekivao od Potsdamske konferencije i Čerčilove intervencije u prilog Sporazuma Tito—Šubašić, što se vidi i iz činjenice da je ovu vladu napustio ubrzo po završetku konferencije vođa antifašističke koalicije. Kasnije, zahvaćen rezignacijom, Grol je isticao u jednom pismu da je sada u očima Narodnog fronta »neprijatelj režima i naroda«, Srđan Budisavljević »dekor« i Sava Kosanović »stub« režima.[34]

Grupa ovih poslanika Demokratske stranke (13 poslanika), koja je znala da okupi prilikom nekih glasanja u Privremenoj narodnoj skupštini najviše do 17 glasova, budući i sama polarizovana oko nekih pitanja (agrarna reforma), »ratovala« je protiv većine Narodnog fronta u Privremenoj narodnoj skupštini sa pozicija odbrane demokratskih načela i procedure. Glavni govornici Narodnog fronta u Privremenoj narodnoj skupštini protiv istupanja Milana Grola i njegovih jednomišljenika bili su prvaci KPJ Edvard Kardelj, Milovan Đilas i Moša Pijade. Najoštrije reči protiv Grola u PNS uputio je Milovan Đilas, ocenjujući ga da je po poreklu Nemac, po kulturi Francuz, a po političkim koncepcijama velikosrbin.[35]

Sem sa tribine Privremene narodne skupštine, prvaci Demokratske stranke van Narodnog fronta (»vanfrontovske opozicije«) napadali su politiku i program Narodnog fronta i preko lista *Demokratija*. Radi se o nedeljnom političkom listu čiji je prvi broj izašao 27. septembra 1945. u Beogradu, a poslednji, sedmi, 8. novembra iste godine.

»Vanfrontovska opozicija« se pojavila u političkom životu DFJ sa obrazovanjem Privremene vlade i nestala posle izbora 11. novembra, velike pobede Narodnog fronta i proglašenja Republike. Njen nestanak iz političkog života na taj način podudara se sa definitivnim izvršenjem Sporazuma Tito —Šubašić o organizovanju izbora za Ustavotvornu skupštinu, koja je suvereno trebalo da reši o obliku vladavine. U strukturi Narodnog fronta duže su se zadržale stranke i grupe koje su lojalno sarađivale u okviru ove organizacije i na programu preobražaja društvenih odnosa: HRSS, Ujedinjena zemljoradnička stranka i Jugoslovenska republikanska stranka.

Na početku predizborne kampanje vođstvo Demokratske stranke opredelilo se za borbu protiv Narodnog fronta pozivajući građane na apstinenciju izbora. U Beogradu je 20. septembra 1945. objavljeno saopštenje »udruženih opozicionih stranaka« u kome je stajalo da su se politički zakoni u primeni

---

[34] Branko Petranović, *Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ*, 199.

[35] Milovan Đilas, *Članci 1941—1945*, Beograd 1947, 233.

pokazali nemogući, da je biračko pravo oduzeto stotinama hiljada građana, da je izborna kampanja počela sa pritiskom i u atmosferi nespokojstva i nesmirene zemlje. Polazeći od ovih osuda i ocena, »udružene demokratske stranke« u opoziciji (demokrati, radikali i zemljoradnici) rešili su da ne postavljaju svoju izbornu listu. Saopštenje, objavljeno u *Demokratiji*, isticalo je da će se za primerom beogradske opozicije povesti grupe u Zagrebu i Ljubljani.[36]

Još pre nego što je Demokratska stranka objavila apstinenciju, Duda Bošković je 15. septembra 1945, sa sednice frakcije SDS, u svojstvu potpredsednika SDS, izdao saopštenje da se ne slaže sa dr Hinkom Krizmanom i Savom Kosanovićem, kao i uopšte sa učešćem SDS u Narodnom frontu.[36a]

Taktika apstinencije svedočila je o tome da Demokratska stranka nema moći da se otvoreno odmerava s Narodnim frontom i masama koje su sledile njegovu politiku. Ona je bila zaokupljena »partijskim tendencijama vodeće grupe u vladi«, »sporazumom naprednih grupa«, lamentacijama za sudbinu HSS, saglasnošću sa navodnim grupama u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani koje su se opredelile načelno protiv istupanja na izborima. Prema *Demokratiji*, bio je opšti nacionalni interes da se razumeju prilike na hrvatskoj strani, gde se HSS našla razapeta na tri strane: u emigraciji (Maček), Košutić (van politike) i Šubašić i Šutej u Privremenoj vladi DFJ, postajući tako obezglavljena i dezorijentisana u taktici, iako jedinstvena u osećanjima.[37]

Demokrati su osporavali valjanost novih institucija i njihovo demokratsko poreklo, širili nevericu i defetizam u snage Narodnog fronta, napadali institucije kao nedemokratske, izjašnjavali se za demokratiju formalnog karaktera, ignorisali revolucionarne promene i revolucionarni rat koji se tek završio.

Demokratska opozicija je računala da nema obnove bez pomoći spolja. Demokrati su dopuštali da je potrebno da se sve snage napregnu, ali i da se zasnuje široka međunarodna saradnja. »Svako isprsivanje svojim sopstvenim moćima u tom lancu očajno povezanih sudbina, lakomislenost je«. Napadana je privreda zato što je sputana ideologijom, strahom da neko nešto ne zaradi, a Sindikati, jer su se uzdigli iznad legalnih upravnih organa preduzeća. Zadružni i privatni sektor tretirani su kao osakaćeni.[38]

Demokratija je videla »potišten narod«, atmosferu »harange«, »transparente«, »partijske ustave«, politički život u znaku »krvave graje izbornih procesija«. List je napado izborni zakon, izbornu stvarnost u celini, nezakonitosti Narodnog fronta i KPJ, jednom rečju jednopartijsku diktaturu komunista. Zarobljenici zapadne demokratije, Grol i njegovi jednomišljenici, zaboravljali su na stvarnost Kraljevine Jugoslavije. Njima je smetala »isključiva

[35] Vaso Čubrilović je demantovao da postoje dve grupe u Savezu zemljoradnika koje bi na sledećim izborima pokušale da samostalno okušaju svoju vrednost. Predsedništvo Saveza zemljoradnika opovrgnulo je takođe pisanje *Demokratije* da je Glavni izvršni odbor Saveza zemljoradnika na sednici održanoj 26. oktobra 1945. rešio da ne učestvuje na izborima. No, podvlačilo se da je jedan član Glavnog odbora stranke (ne kaže se koji) bio protivan da stranka izlazi na izbore (*Demokratija*, br. 6 od 1. novembra 1945).

[36a] B. Petranović n. d., 94.

[37] *Demokratija*, br. 1.

[38] *Demokratija*, br. 7.

štampa«; parole su sprečavale građene da se »slobodno izviču«; po njemu nije bio obezbeđen minimum građanskih sloboda koje bi garantovale pravilnost izbora za Ustavotvornu skupštinu. Demokrati, navodno, nisu ustajali protiv položaja komunista u Narodnom frontu, već protiv njihove »kamuflaže«. Narodna vlast, laička po karakteru, nije bila izabrana na slobodan način, nezavisna i na visini svojih zadataka. Komunistička partija je optuživana za totalitarne tendencije, ukalupljivanje mišljenja, za dogmatski karakter njenog programa, za položaj vodeće stranke same sebi dovoljne. »Grolovci« su smatrali da se vrši hajka protiv *Demokratije* i da je list od strane vlasti anatemisan. Po njima su Program KP i metodi stranke isključivali svaku kritiku i izmenu mišljenja. Nasuprot 130 listova Narodnog fronta postajala je samo *Demokratija.* Demokratska opozicija je istupala protiv politizacije škola i školske omladine. Pripisivala je KPJ da »trpa« u »reakciju« sve one snage koje nisu bile u Narodnom frontu. U zemlji nije bilo lične sigurnosti. Umesto slobode, došla su tutorstva u raznim oblicima: kroz »frontove« u nadleštvu, fabrici, na ulici; kroz Sindikate, AFŽ, USAOS, preko vojske i narodnih odbora. Grol se razilazio sa predstavnicima »krajnje levice« u pogledu efikasnosti totalitarnog režima koji je isključivao razlike partija i gledišta. Za *Demokratiju* građani su 1941—1945. pozivani u narodnooslobodilačku borbu da isteraju okupatora i neprijatelja, s tim što je sve drugo bilo privremeno rešenje, diktirano nužnošću, pokazujući se kasnije, međutim, kao definitivno i trajno.[39]

Demokratija je napadala Vladu zato što nije obezbedila slobodu od straha, kao što su predviđali sporazumi Tito—Šubašić. Projekt zakona o slobodi od straha podneo je predstavnik Demokratske stranke u Zakonodavnom odboru PNS dr Dragić Joksimović. On je smatrao da je prema stanju »u unutrašnjosti« donošenje ovog zakona preka i nasušna potreba. Po čl. 1. Predloga zakona svaki postupak organa narodnih vlasti, vojske i ustanova DFJ, koji je imao karakter zastrašivanja naroda i sadržavao pretnju građanima da oni protiv svoje volje nešto čine ili ne čine, predstavljao je krivično delo protiv slobode od straha.[40]

List Demokratske stranke je uopšte u predizbornoj kampanji pozivao na »uzbunu«, predstavljajući stvar tako kao da je krajnje vreme da se nešto učini, praktično opominjući zapadne sile da se sporazumi čiji su oni bili garanti krše: napadala se vlast koja nije bila birana, partijske škole koje »zaluđuju«, primena »partijskog bukvara«, »duševno ugnjetavanje«.[41] Demokrati su se izjašnjavali za federativno uređenje za koje su se, navodno, odlučili još u Kraljevini Jugoslaviji. Sa ponosom se isticalo da se Demokratska stranka još 1932. izjašnjavala za federalizam velikih jedinica i autonomiju pokrajina. Prema tome, oni nisu bili protiv federacije, već samo brinuli o organskoj celini jedne državne zajednice. Previđale su se svesno dve stvari: da su 1932. demokrati bili za Makedoniju, Crnu Goru i Vojvodinu u okviru srpske jedinice, kao i to da je ova stranka, iako nominalno jugoslovenska, bila uvek po svom programu velikosrpska. Ističući da su se demokrati 1932. izjasnili za četiri federalne jedinice, Grol je govorio da nema ništa ni protiv šest, ali je navodno

---

[39] Isto.
[40] *Demokratija*, br. 1.
[41] *Demokratija*, br. 7.

ustajao protiv toga kako su se one krojile. Podsećalo se da je Ljuba Davidović, kao predsednik Demokratske stranke, 1939. uputio otvoreno pismo Bosancima i Hercegovcima u kome je obnavljao ideju iz 1932. da Bosna i Hercegovina, s kojom je išla južna Dalmacija, obrazuje središnju, prelaznu jedinicu između one formirane oko Zagreba i one oko Beograda. Njena je uloga bila da svojim mešovitim sastavom neutrališe i ublaži oštro podvajanje posebnih nacionalizama, srpskog i hrvatskog, te da otkloni postojanje granica između Srba i Hrvata.[42] Grol je navodio da su demokrati bili 1932. za samoupravnu Makedoniju, a 1938. za njenu autonomiju. U postratnoj situaciji on je, međutim, osporavao u suštini nacionalni individualitet Makedonije, smatrajući da oni nemaju jezik, da će autarhija pokidati veze između Pomoravlja i Povardarja, da je veza Morave i Vardara pitanje pluća Srbije. Grol je bio i protiv federalnog izdvajanja Crne Gore. Po njemu, nije bilo potrebno na silu stvarati crnogorsku nacionalnu individualnost da bi se opravdala crnogorska federalna jedinica. *Demokratija* je pisala da je ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom 1918. odgovaralo težnjama i želji naroda, dobilo pravnu formu i međunarodno priznanje.[43]

Snage novog poretka optuživane su zato što nisu priznavale postojanje problema »umirenja i uspokojenja zemlje« (»pacifikacije zemlje«), što ne vide ekonomsku krizu, zatvaraju oči pred istinom, pokazuju neobjektivnost, što se ponašaju lakomisleno, nadmeću predubeđenjima, ostvaruju politiku koja se vodila sa malo realnog suđenja. Pored ovog prenebregavanja stvarnosti *Demokratija* je otpuživala revolucionarne snage za »operisanje dvosmislicama«, time što su proglašavale narodnu vlast i druge »revolucionarne tekovine« za demokratske ustanove, osuđivale Konstituantu kao nesuveren organ i svakodnevnu zloupotrebu reči bez istine u njima.[44]

Protiv Demokratske stranke istupila je grupa demokrata koji su pripadali Narodnom frontu, među kojima su se nalazili Vlada Zečević, Miloš Carević, Mile Peruničić, M. Vlajković, Andrija Popović i drugi. Na konferenciji demokrata u Narodnom frontu, održanoj 14. septembra 1945. u Beogradu, osuđena je manjina M. Grola, usvojeni su programi Statuta Narodnog fronta i izabran Akcioni odbor da sazove konferenciju demokrata i postavi kandidate za izbore. Za predsednika Akcionog odbora izabran je Vlada Zečević, a za sekretara Miloš Carević. Konferencija sreskih delegata Demokratske stranke sazvana je za 27. septembar 1945. u Beogradu. Odlučeno je da se pokrene i list stranke i otvore klupske prostorije. Do pokretanja lista, međutim, nije došlo jer je ova grupa imala za glavni zadatak da neutrališe Demokratsku stranku pred međunarodnom javnošću i da joj ospori legitimitet uoči izbora. Članovi Grolove stranke napadali su ove demokrate kao »malo znane« i »nepriznate« u krajevima iz kojih su dolazili. Neki od ovih demokrata bili su članovi KPJ. Na zemaljskoj konferenciji ove »stranke«, održanoj 27. septembra 1945, donesena je rezolucija u kojoj je grupa Milana Grola označena kao manjina stranke i usvojen Program Narodnog fronta. Grolova grupa je označena kao »disidentska«. Zaključak konferencije je bio da ova stranka izađe

jedinstveno na izbore za Ustavotvornu skupštinu. Prilikom napada na stranku Milana Grola najviše je isticano da su njena rukovodeća tela krnja, izabrana na kongresu 1939, pa da ona samim tim nije savremeni izraz volje svojih pristalica.[45]

KPJ nije dozvoljavala da se ova kampanja opozicionih struja razgranava, dobija svoje tribine i listove, jer se zemlja nalazila u revolucionarnom procesu menjanja, tek izašla iz rata. Građanske grupe su mogle oko sebe da okupe samo propale ostatke antikomunističkih snaga. U Zagrebu je odlukom Javnog tužilaštva bio zabranjen *Narodni glas*, koji je pokrenula Marija udova Radić, pod uredništvom Ivana Bernardića. Javno tužilaštvo je u ovom listu inkriminisalo šest napisa, a Narodna štamparija, s pozivom na odluku Sindikata tipografskih radnika, nije više htela da ga štampa.[46] Nezadovoljne pisanjem *Demokratije*, omladinske grupe su 18. oktobra 1945. u raznim krajevima Beograda palile opozicioni list. Demokrati su ove paljevine u Beogradu iskoristili da napadnu nepoštovanje odredbi Zakona o slobodi štampe, zbora i dogovora. Na sastanku Mesnog komiteta od 22. oktobra 1945. ocenjeno je da je SKOJ grešio u pitanju *Demokratije*. Mesni komitet Beograda se izjašnjavao za bojkot Grolovog lista, ali ne i za izazivanje incidenata. U zapisniku MK stoji, tim povodom, da Partija ne sme da »naseda« starim snagama. Članovi Narodnog fronta morali su da budu čuvari reda i zakonitosti u predizbornoj kampanji. To nije smelo, međutim, da se shvati kao miroljubivost prema opoziciji i prekid političke borbe, nego samo kao suzbijanje samovolje pojedinih »reakcionara«.[47]

Predistoriju ovog paljenja predstavlja obraćanje mnogobrojnih odbora Narodnog fronta beogradskih ustanova i preduzeća u toku oktobra 1945. organima vlasti i Narodnog fronta, sa zahtevom da se *Demokratija* zabrani, ili »bojkotuje«, jer je njeno pisanje tendenciozno i puno mržnje prema tekovinama narodnooslobodilačke borbe.[48]

Dan izbora, 11. novembar, pretvoren je u političku manifestaciju za program Narodnog fronta. Formalna potvrda državnopravnog i društvenog razvitka ostvarenog u revoluciji na novembarskim izborima otvorila je put za pravno ukidanje monarhije i proglašenje republike. Na dan izbora u Jugoslaviji se nalazila engleska parlamentarna delegacija, koja nije imala status zvaničnog posmatrača, na čelu sa britanskim laburističkim poslanikom Konijem Zilijakusom. Apstiniralo je 11,34% građana, što je u poređenju sa predratnim izbornim rezultatima ocenjivano kao mali procenat. Nije bilo izbornih incidenata, jer je Narodni front do poslednjeg časa držao pod političkim pritiskom stare građanske snage koje su očekivale stranu pomoć. Savezna kandidatska lista Narodnog fronta dobila je 6 725 047 glasova, to jest 90,48% od ukupnog broja glasova, dok je za Skupštinu naroda Narodni front dobio 6 574 975 glasova. U »kutiji bez liste« palo je 838 239 glasova. Najviše glasova u »kutiji bez liste« bilo je u Srbiji i Hrvatskoj. Franjo Gaži se žalio Vladimiru Bakariću na nepravilnosti u toku izbora i pritisaka na birače, zbog čega je među pristalicama

---

[45] Branko Petranović, n. d., 95—96.
[46] *Demokratija*, br. 6.
[47] Branko Petranović, n. d., 95.
[48] Isto, 95.

HRSS nastao strah da posle izbora ne dođe do zatvaranja i represalija.[49] Izborima je bila nezadovoljna i Narodna seljačka stranka čiji su predstavnici dobili 242 000 glasova. Oni su imali postavljene kandidate u 50 do 60 srezova u Srbiji, Sandžaku, Bačkoj i Banatu (u četiri sreza). Po njihovim žalbama ispadalo je da su ih »komunisti« ometali na izborima čim su »zatalasali masu«, i da su omladini dali nalog da viču protiv te stranke.[50]

GLAVA III

NARODNI FRONT U OBNOVI I PLANSKOJ PRIVREDI

»Frontovska opozicija« posle izbora za Ustavotvornu skupštinu

Stranke i grupe u Narodnom frontu (HRSS, Jugoslovenska republikanska stranka, Zemljoradnička stranka, Samostalna demokratska stranka, Narodna seljačka stranka) nastavile su lojalnu saradnju u Narodnom frontu i posle izbora za Ustavotvornu skupštinu, ako izuzmemo desnu frakciju Narodne seljačke stranke na čelu s generalnim sekretarom Dragoljubom Jovanovićem. Sve ove grupe bile su polarizovane na dosledne pristalice Narodnog fronta i nepokolebljive pristaše nastavljanja daljih društveno-ekonomskih preobražaja Jugoslavije i grupice i pojedince koji su na ovu saradnju gledali sa nepoverenjem, ispunjeni strahom od zavođenja »komunizma«. Izbori za Ustavotvornu skupštinu pokazali su vođstvima ovih stranaka i grupa snagu Narodnog fronta i visok stepen stabilizovanosti nove vlasti, koja je donošenjem prve jugoslovenske konstitucije 31. januara 1946. i republičkih ustava 1946—1947. bila i ustavnopravna uobličena. Nove mere narodne vlasti u pravcu stvaranja osnova za prelaz na plansku privredu, eksproprijacija na bazi konfiskacije i nacionalizacije decembra 1946, sprovođenje agrarne reforme i kolonizacije raslojavale su deo srednjih slojeva, koji su u završnoj fazi rata pristupili narodnooslobodilačkom pokretu, nespremnih da slede kurs KPJ u produbljivanju društveno-ekonomskih odnosa. Razvitak odnosa između narodnofrontovskih snaga i ovih grupa pokazivao je da KPJ ide na stvaranje što monolitnije političke strukture Narodnog fronta, a ne na individualizaciju građanskih grupa i stranaka, na njihovo stapanje i asimilovanje sa većinom nezavisno od formalnog i spoljašnjeg poštovanja stranačkih oznaka. Na osipanje dela članstva iz redova srednjih slojeva uticao je nesumnjivo već i dosta izraženi početak podele snaga u međunarodnoj zajednici i prvi vetrovi »hladnog rata«, izazivajući konfrontacije između dojučerašnjih saveznika, raspadanje ratnog saveza, psihozu »trećeg rata«, iščekivanje događaja i osećanje o prolaznosti režima i njegovoj privremenosti. Ova raspoloženja potpirivala je žestoka i masovna antikomunistička propaganda u zapadnim zemljama protiv Jugoslavije kao »sovjetskog piona« i zemlje koja ne poštuje elementarne političke i demokratske slobode. Strana propaganda je posebno osuđivala progon klera i nastojala da izazove otpor novome režimu podsticanjem šovi-

[49] Arhiv CK SKJ, CK SKJ XIX/9.

[50] Arhiv CK SKJ, Stenografske beleške sednice Glavnog odbora NSS održane 25. novembra 1945, vanredna sednica.

nizma, podržavanjem opozicionih raspoloženja i napadima na Jugoslaviju i njene ekspanzivne i podrivačke namere prema susednim državama: Italiji, Grčkoj, okupiranoj Austriji. Nova međunarodna konstelacija, sa pretećim zaoštravanjima odnosa između Istoka i Zapada, sa novim radikalnim političkim i socijalno-ekonomskim promenama u Jugoslaviji, uticala je odlučno na nastavljanje raslojavanja u postojećim strankama i grupama u Narodnom frontu na pomenutoj osnovici: za i protiv politike Narodnog fronta, karakterističnu, inače, od prvog dana pristupanja ovih grupa JNOF-u, vodeći nadvladivanju »levih snaga« i nestajanju sa političke pozornice protivnika Narodnog fronta. Nasuprot pomenutom osipanju dela građanskih snaga iz redova Narodnog fronta, daleko je značajniji jedan obratni proces: proširivanje organizacije novim članstvom iz redova omladine, žena, seljaka i radnika i njihovim organizacionim angažovanjem na poslovima obnove i industrijalizacije Jugoslavije, o čemu svedoči brojni porast ove organizacije i njen sve složeniji nacionalni sastav.

Jugoslovenska republikanska stranka Jaše Prodanovića smatrala je da je preko programa Narodnog fronta ostvarila najveći deo svog programa. Republikanci su izdavali nedeljni list *Republiku*, izražavajući preko svoga glasila podršku programu Narodnog fronta. Oni su se preko sekretara stranke Vladimira Simića ogradili od političke odgovornosti republikanaca za rad svojih bivših članova suđenih u odsustvu i pominjanih na procesu Draži Mihailoviću: Jovana Đonovića, Dragiše Vasića, dr V. Vujanca, dr Mladena Žujovića, Milovana Lazarevića, koji su bili napustili stranku još u periodu između dva rata. Tim povodom isticalo se da su republikanci uspeli da sačuvaju program ako nisu uspeli da sačuvaju broj. Prema Vl. Simiću, oni nisu nikada načinili nikakav kompromis, učestvovali u blokovima pre rata, niti glasali za Mačeka, ni za »udruženu opoziciju«. »Ako nismo sačuvali broj i materijalne izraze stranačke snage«, isticao je sekretar stranke, »mi smo sačuvali i politički i moralni kapital. U januaru 1920. godine proglasili smo Načela republikanske demokratije, na njima smo kroz najteže prilike istrajali i u novembru 1945. godine doživeli smo proglašenje Republike. Ostvareno je tri četvrtine našega programa. Taj program je po našem uverenju, sinteza progresivnog političkog razvoja Srbije koji je trajao više od jednog stoleća i mi živimo i delamo u uverenju da smo idejni i duhovni predstavnici toga progresivnog razvoja.«[1]

Republikanci su nastojali da održe svoju stranku kao sastavni deo Narodnog fronta i posle izbora za Ustavotvornu skupštinu, s tim što bi je hitno reorganizovali. Neposredno posle izbora, Glavni odbor Jugoslovenske republikanske stranke je sazvao u Beogradu, 14. januara 1946, sastanak izabranih poslanika-republikanaca, na kome je izražena želja da se što pre sazove kongres stranke, koji bi, kao njen glavni forum, odlučio o programu stranke i promenjenim prilikama u kojima se »nahodila naša mlada republika«.[2]

Od završetka izbora za Konstituantu Jugoslavije počelo je, međutim, hlađenje Narodne seljačke stranke, zapravo njenog desnog krila, predvođenog Jovanovićem, prema politici Narodnog fronta, koje se izražavalo sve oštrijom kritičkom notom prema razvitku u Jugoslaviji. Jovanović je posle iz-

[1] *Republika*, 18. jun 1946.
[2] Isto, 29. januar 1946.

bora bio posebno razočaran monolitnošću Narodnog fronta, činjenicom da KPJ nije htela da deli vlast i pristane na stranački pluralizam.

Deo prvaka Narodne seljačke stranke, koji su sledili Jovanovića, bio je nezadovoljan rezultatima izbora i izneverenim očekivanjima o porastu uticaja svoje stranke i njene uloge. U Ustavotvornu skupštinu FNRJ, koja je nakon izglasavanja Ustava nastavila rad kao Narodna skupština FNRJ, iz Narodne seljačke stranke izabrani su kao poslanici sledeći prvaci: Dragoljub Jovanović, pukovnik Radovan Mijušković, dr Dragoljub Karajović, Tihomir Nikodijević, Života Đermanović (Savezna skupština, kasnije Savezno veće), a u Skupštinu naroda (kasnije Veće naroda) Kirilo Savić, dr Miloš Popović, Radomir Todorović, Ninko Petrović i Dušan Bratić. Pojedini delegati žalili su se na ovoj sednici Glavnog odbora stranke da su ih »komunisti« ometali na izborima. Najekstremniji predstavnici desnice iznosili su mišljenje o postojanju koncentracionih logora u Srbiji za političke krivce i osuđivali razne komunističke »malverzacije« na izborima. Kritika je bila usmerena protiv OZN-e, AFŽ, USAOS-a, Milicije, sreskih i mesnih narodnih odbora, optuživanih zbog nelojalnog držanja prema Narodnoj seljačkoj stranci. Listu dr Siniše Stankovića označavali su kao »državnu«, a Jaše Prodanovića kao »poludržavnu«. Narodni front predstavljan je kao »filijala Komunističke partije«.[3]

Narodna seljačka stranka nije bila jedinstvena grupa, s obzirom na diferencijaciju koja je u njoj tekla još u ratu, nastavljajući se i posle oslobođenja Srbije i Jugoslavije. Za razliku od »desnice«, »levica« (Života Đermanović, Ninko Petrović i drugi) nastupala je za saradnju sa Narodnim frontom, za učešće u vladi Srbije i sjedinjavanje snaga Narodne seljačke stranke i Saveza zemljoradnika. Ova polarizacija vidljivo se izrazila na sednici Glavnog odbora krajem novembra 1945, kada su prvaci »levice«, odbacujući kritičke zamerke nekih članova stranke i izabranih poslanika nezadovoljnih svojim statusom i ulogom stranke, isticali da su izbori bili »osma ofanziva«, da je Narodni front »dom« Narodne seljačke stranke, da su za »seljačku slogu« i »jedinstven front«. Đermanović se dijametralno razlikovao od Jovanovića ustajući na vanrednoj sednici Glavnog odbora protiv toga da se seljaštvo sada upućuje u kontrarevoluciju, jer ono nema drugi izlaz sem da ide sa radništvom. Narodna seljačka stranka morala je da ide sa Narodnim frontom, prema Đermanoviću, do krajnjeg ostvarenja ciljeva ove organizacije i protiv bilo kakvog stvaranja opozicije. Stavljajući na diskusiju vanredne sednice pitanja koja je smatrao aktuelnim posle izbora, među kojima ocenu izbornih rezultata, organizaciju stranke u postizbornoj situaciji, odnos stranke prema Narodnom frontu i stav prema vladi koja će se stvoriti kada se sastane Ustavotvorna skupština, Jovanović je, u stvari, nameravao da postavi pitanje svrsishodnosti Narodne seljačke stranke u Narodnom frontu i posebno njenih predstavnika u vladi Srbije. Time je on dovodio u pitanje učešće Đermanovića u srpskoj vladi, smatrajući da se on našao u njoj kao ličnost a ne kao predstavnik Narodne seljačke stranke, mada nije uspeo da dobije podršku za izazivanje krize u odnosima sa Narodnim frontom i stranačko dezavuisanje Đermanovićevog učešća u toj vladi.[4]

[3] Arhiv CK SKJ, Stenografske beleške sednice Glavnog odbora NSS, održane 25. novembra 1945, vanredna sednica.

[4] Isto.

Jovanović nije ni krio da su za njega daleko važniji stranački interesi od Narodnog fronta, koji je tumačen kao »potreba« i »nužda«, ali koji u svakom slučaju nije bio »večita kategorija«. Za Jovanovića su »narodni frontovi« bili jedna »momentalna kombinacija« dok su stranke nadživljavale front. Ili, kako je govorio: »Ako hoćete da imate snage u Frontu, morate imati snagu u partiji«. Isticao je strpljivost što stranka još nije dobila i pokrenula svoj list. Prema njemu, Narodna seljačka stranka nije još bila zrela za vlast jer je neko morao da se nalazi u opoziciji. Suprotno izjavama i akcijama tvrdio je da nije bio spreman da izaziva neslogu u Narodnom frontu, ali ove ograde nisu mogle da suzbiju negodovanje »levice« u stranci da je zapravo on njen »cepač«.[5]

Jovanovićeva kritika Narodnog fronta krajem 1945. je kompleksna, oštra i najdublja građanska kritika sistema u celini. Na sednici Ustavotvornog odbora Ustavotvorne skupštine, 11. decembra 1945, mesec dana posle izbora, on je potegao svoje najjače argumente, osuđujući težnju KPJ da svim masovnim organizacijama, političkim ustanovama i celim društvenim životom rukovodi s jednog istog mesta. Prigovarao je što se KPJ nije spominjala u vladinom ustavnom projektu, iako je imala važnu ulogu u vojsci, organima vlasti, Narodnom frontu, u javnom i kulturnom životu, naročito u štampi. Sa navodnim strahom Jovanović se pitao nije li u zemlji stvoreno i suviše protivnika baš tom tendencijom za obezbeđivanjem isuviše jedinstva. To »jedinstvo državno« toliko je obuzimalo duhove da je izgledalo preče od svega. Mesto jednopartijskog sistema Jovanović je tražio kolaboraciju stranaka koja ne bi bila mehanička nego organska, jer drugačiji sistem nije mogao da se ustanovi sa pristankom seljaštva Srbije. Jovanović je upozoravao da će seljaci Srbije učiniti sve da sačuvaju i razviju svoj samostalni pokret, ne samo ekonomski i politički, nego i kulturni. Oni se, po njemu, nisu mogli zbuniti rečima: cepanje jedinstva. Savezništvo nije značilo podložništvo nego ravnopravnost. Upozoravao je, zamišljajući da predstavlja Srbiju i njeno seljaštvo, da ona nije sve rekla, smatrajući da ona nije bila spremna da se odrekne demokratije i slobode. Dosledan protivnik Narodnog fronta kao »monolita«, »jednopartijskog sistema«, »komandi«, za njega ni pobeda Narodnog fronta na izborima nije značila likvidaciju stranačkog života, od čega je inače strepeo. Umesto ovakvih rešenja saradnje u Narodnom frontu, on je istupao za slobodnije izražavanje i konstrukciju Narodnog fronta kao »mozaika«.[6]

Fundamentalni stav Jovanovićeve političke koncepcije, nasleđen iz predratnog života stranke, svodio se na postojanje posebnog seljačkog pokreta kao pandana radništvu, samim tim i na podelu uticaja između Narodne seljačke stranke i KPJ. Polazio je od premise: ako su radnici imali svoju organizaciju u Sindikatu, i seljaci moraju da imaju svoje zadruge, kao i političku organizaciju. U Jovanovićevom prilazu seljaštvu uočava se da i on nije mogao da pređe preko očigledne činjenice da je revolucija uvela u politički život narodne mase, »probudila« i jednostavno razdrmala selo, što je i priznavao ističući da je to »novo« baš izbijanje novih društvenih slojeva na scenu jav-

[5] Isto.

[6] B. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, 152—153.

nog života i odlučivanja, dojučerašnjih mladih i potlačenih, jednom rečju »nižih društvenih slojeva«. No, svestan činjenice da nikada do sada u svojoj istoriji seljaštvo nije imalo toliko svojih ljudi u rukovodstvu države i društva, on je nastojao da tu globalnu činjenicu obezvredi tezom da se ne radi o prodoru seljaštva kao klase (»staleža«), da ono kao celina nametne svoju rukovodeću ulogu, čime je cepao savez radnika i seljaka, njihovo jedinstvo ostvareno u ratu i učvršćivano posle oslobođenja pod rukovodstvom komunista. Drugu stranu kritike, sa pozicije odbrane seljaštva i njegovih društvenih i političkih pozicija u sistemu, predstavljala je Jovanovićeva kritika »etatizma«, potcenjivanja zadrugarstva od strane narodne vlasti i procesa birokratizacije kojemu su vladajuće snage u novim uslovima podlegale. Za takvu kategoriju radnika, seljaka, zanatlija nije štedeo odapinjanje strela zbog izmenjenog ponašanja i odnosa prema radu. Dovoljno je spomenuti ocene kojima ih je zasipao, počev od toga da su se »pogospodili«, da su im dlanovi »otančali«, da se odnarođuju i postaju »janičari«.[7]

Šovinistički prizvuk i nacionalno nepoverenje izbijalo je iz njegovih upozorenja da je potrebno zadržati opreznost prema Makedoncima i Hrvatima. Jovanović je verbalno napadao centralizam i izjašnjavao za federativnu republiku, ali je demagoški isticao da je federacija kao oblik državnog uređenja skupa.[8]

Jovanović je u načelu glasao za prvi jugoslovenski Ustav, objašnjavajući svoj kritički istup u telu Ustavotvorne skupštine kao kritiku tendencija, metoda i smera vladajućih snaga, a ne odbacivanje Nacrta ustava.[9] Praktično gledano, bio je to razlaz Jovanovića sa Narodnim frontom i vladajućim snagama u Jugoslaviji, jer je njegova kritika bila usmerena, na neobično oštar i vešt način, protiv osnove novog uređenja i dalje perspektive razvitka Jugoslavije.

Težnje desnice Narodne seljačke stranke da ojača Narodnu seljačku stranku kao samostalno jezgro u odnosu na Narodni front Jugoslavije i KPJ, kao rukovodeću snagu NFJ, da se organizaciono stabilizuje, da poveže i okupi oko sebe sav »srpski seljački narod«, te da ustanovi veze sa predstavnicima ostalih seljačkih stranaka u jugoslovenskim zemljama (HRSS i ostacima SLS u Sloveniji) nisu mogle da se izmire sa suprotnom težnjom vladajuće KPJ da što više centralizuje politički život. Sukobljavale su s dve suprotne tendencije, volje i snage, mada je ishod bio više nego izvestan. Radilo se o pretencioznom zahtevu za paritetom u političkom životu, činjenicom da je Jovanović bio sveden na grupu svojih pristalica, bez dubljih korena na selu i među gradskim slojevima. Njegove težnje protivurečile su objektivnom toku razvitka kako ga je formulisala snaga koja je imala moralni i politički kapital iz vremena rata, kao i apsolutan uticaj u sistemu vlasti posle rata. KPJ je bila protagonist jedinstva svih društvenih snaga a ne njihovog cepanja, koje je ocenjivano kao opasno sa stanovišta zloupotrebe narodnog jedinstva. Izdvajanje seljaštva kao posebnog bloka, »staleža«, sa posebnim interesima i htenjima, direktno je podrivalo bazu saveza koju je KPJ ljubomorno branila. A na

[7] Isto, 154.
[8] Isto.
[9] Isto.

drugoj strani gledano, nezavisno od kontinuiteta Jovanovićevih koncepcija, Narodna seljačka stranka, zapravo njena »desnica«, nije predstavljala, pa čak ni simbolizovala interese srpskog sela, ostajući u sferi starih ideja i potencijalno konfliktnih suprotstavljanja zadruga i Sindikata, radništva i seljaštva, sela i grada, Narodnog fronta i drugih posebnih političkih snaga koje su mogle da izniknu usvajanjem njegovih pogleda o vrednostima višepartijskog sistema.

Sa snaženjem Narodnog fronta i ispunjavanjem celokupnog političkog prostora od strane ove organizacije, brzom obnovom zemlje, ustavno-političkom stabilizacijom Jugoslavije i pripremanjem prelaska na dirigovanu plansku privredu, Jovanovićeva kritika je postajala sve određenija i razgovetnija, shvatanje o individualizaciji stranke kao ravnopravnog subjekta KPJ i političkog pluralizma, neizmirljivo sa koncepcijom KPJ o revolucionarnoj demokratiji i diktaturi narodnih masa.

Prilikom pretresa budžeta, predloga zakona o zadrugama i javnom tužilaštvu ponovo je, na javnoj skupštinskoj pozornici, došao do izražaja napad Jovanovića na celokupnu politiku KPJ. On se pretvorio u tumača svih onih snaga u Jugoslaviji koje su želele da preseku njen dalji razvitak u pravcu socijalizma. Otpor Rimokatoličke crkve i dela hijerarhije Srpske pravoslavne crkve van mehanizma vlasti »narodne demokratije« dobio je sada novog eksponenta u krilu samog političkog sistema i njegovih oficijalnih institucija u licu Narodne skupštine FNRJ. Karakteristične su reči Jovanovića o tome da nema velikih iluzija u odbranu, a posebno u napadnu snagu oružane sile male zemlje, svodeći »narodnu vojsku« na školu »muževnosti i energije«. Javno tužilaštvo je posmatrao kao otelotvorenje diktature KPJ, i ustanovu suprotnu narodnom duhu. Tužilaštvo je inkriminisao kao »svemoćno« i zato što su tužioci bili bez izuzetka članovi KPJ. Mada je smatrao da je u poređenju s predratnom praksom, kada su isleđenje vršili policijski organi, novo rešenje bolje, ipak je Jovanović stajao na gledištu da je mesto ovih istražnih radnji vezano za sud. Prilikom pretresa ovog zakonskog predloga Jovanović je opominjao vladajuću partiju da su snage koje su težile prošlosti i negativnom duhu bile slabe, »površne«, neorganizovane i nepovezane, da ne zaslužuju da se zbog njih ceo narod drži u strahu i uzajamnom nepoverenju. Donošenje *Zakona o zadrugama* interpretirao je kao ukidanje zadrugarstva kao društvene pojave. Na zadrugu je gledao kao na »svetilište« za seljake koji nisu hteli »jučerašnju crkvu«. Jovanović je patetično proglašavao 16. juli 1946. za dan žalosti za zadrugarstvo ukoliko se bude usvojio ovaj zakon. Za njega je donošenje tog zakona bilo zadavanje udarca u leđa seljacima dok su skupljali hranu za »sve nas«. Tvrdio je da je vlast nepoverljiva prema zadrugarstvu. U njegovom napadu na novo zakonodavstvo o zadrugama poenta se nalazila u stvaranju institucija bez autonomije i slobode.[10]

»Frontovska opozicija« javila se u FNRJ neposredno posle nestanka sa scene »vanfrontovske opozicije«. Ona je nesumnjivo imala epizodično značenje u političkom životu Jugoslavije, ali nije nezanimljiva pojava sa stanovišta

[10] Arhiv CK SKJ, Sastanak Saveznog veća Narodne skupštine FNRJ od 16. jula 1946, I redovno zasedanje; X redovni sastanak Saveznog veća Narodne skupštine FNRJ, I redovno zasedanje, 17. juli 1946.

političkih koncepcija i namera, s jedne strane, a s druge, zbog trenutka njene pojave. Ona je izražavala jednu prilično koherentnu koncepciju D. Jovanovića još iz vremena »zemljoradničke levice« pre rata, potpuno neadekvatnu novoj situaciji i odnosu snaga. Zadržavajući neke poglede, specifične ideološkim i političkim pogledima Narodne seljačke stranke, ova opozicija je izražavala u nekim stavovima iste zahteve kao i »vanfrontovska opozicija«: pre svega imperativne zahteve za demokratijom zapadnog tipa, višepartijski sistem kao pretpostavku slobode i podelu vlasti sa vladajućim subjektom KPJ, računajući pri tome na okupljanje svih opozicionih snaga u zemlji i skretanje pažnje inostranstvu na unutrašnji razvitak Jugoslavije. Svojom kritikom zadrugarstva, javnog tužilaštva, Narodnog fronta i drugih institucija političkog sistema i mera KPJ, pothranjivala su se opoziciona strujanja u Jugoslaviji, što KPJ nije htela da toleriše. Za nju je to bilo jednako razbijanju narodnog jedinstva, vid taktičkog odugovlačenja s primenom novih mera, poziv na šovinizam i međunacionalne sukobe. Kurs prema Jovanoviću i njegovim malobrojnim pristalicama bio je posebno zaoštren kada je u emigraciji, pod uticajem politike SAD i drugih zapadnih zemalja, počelo povezivanje poljske, rumunske, bugarske i jugoslovenske »seljačke opozicije«, a na drugoj strani obraćanje Jovanovića — preko inž. Franja Gažija — 23. jula 1946. Vlatku Mačeku u inostranstvu.[11]

Istaknuti momenti su uticali na pokretanje kampanje KPJ protiv Jovanovića, kako za njegov opoziv u Narodnoj skupštini FNRJ, tako i za isključenje iz Narodne seljačke stranke. Birači Pirota, gde je Jovanović uz podršku KPJ, bio izabran, na listi Narodnog fronta za poslanika Savezne skupštine (Saveznog veća Narodne skupštine FNRJ) zahtevali su da mu se oduzme mandat.[12]

Na vanrednom kongresu Narodne seljačke stranke Jovanović je bio isključen iz stranke 14. avgusta 1946, zbog teškog ogrešenja o osnovna načela, Program i Statut ove stranke. Pored Jovanovića, iz stranke je isključen i Radomir Todorović, zemljoradnik iz Divosela (Kragujevac), bivši predsednik Glavnog odbora te stranke. Tim povodom Izvršni odbor stranke izvestio je Izvršni odbor Narodnog fronta 14. avgusta 1946. da Dragoljub Jovanović i Radomir Todorović ne mogu više predstavljati Narodnu seljačku stranku u Narodnom frontu, jer su njihovi stavovi i rad vređali program Narodnog fronta.[13]

Diferencijacija u tzv. seljačkim strankama: HSS i SZ tekla je sve ubrzanije na pitanju Narodnog fronta i politike KPJ na selu, prihvatanja agrarne reforme, otkupa, zadrugarstva. Antikomunističke i antifrontovske snage, s kojima se Jovanović i u prošlosti u suštini identifikovao, naročito u periodu predratnog Narodnog fronta, u težnji da snaženjem »zemljoradničke levice« onemogući porast uticaja KPJ na selu, grupisale su se i posle izbora za Ustavo-

[11] Arhiv CK SKJ, Stenografske beleške petog dana suđenja okrivljenima D. Jovanoviću i ing. Franji Gažiju od 7. X 1947.

[12] Isto. — Karakterističan je zahtev brigadista na Omladinskoj pruzi koji su tražili da se Jovanović isključi iz Narodnog fronta, svrstavajući ga među one ljude koji su se »presvukli u odelo godišnjeg doba i koji poput kiseline nagrizaju iznutra front« da bi u važnijim trenucima istupili otvoreno kao sada — kaže se — u vreme rada Mirovne konferencije (AJ, Fond NFJ, fasc. 6).

[13] AJ, Fond NFJ, fasc. 6.

tvornu skupštinu, s istim ciljem da odvoje seljaštvo od Narodnog fronta. Međutim, one su se našle izložene snažnom pritisku »levice« u vlastitoj stranci i spoljnom pritisku Narodnog fronta, što je dovelo do njihove potpune izolacije. Počeo je proces ujedinjavanja »levih« snaga Narodne seljačke stranke i Saveza zemljoradnika, započet septembra—oktobra 1946, i dovršen stvaranjem Ujedinjene zemljoradničke stranke na bazi programa Narodnog fronta.

Odlukom Kongresa NSS o isključenju Dragoljuba Jovanovića iz stranke nestala je politička osnova i za njegovu funkciju i u Prezidijumu Narodne skupštine NR Srbije. Predlažući razrešenje Jovanovića, Izvršni odbor Ujedinjene zemljoradničke stranke je maja 1947. predložio na njegovo mesto »Ninka Petrovića, narodnog poslanika i generalnog sekretara ujedinjene Narodne seljačke stranke i Saveza zemljoradnika«.[14] Definitivni nestanak sa scene Dragoljuba Jovanovića obeležen je njegovim izvođenjem pred sud oktobra 1947, zbog veza sa istaknutim predstavnicima političke emigracije, a u okviru politike čeonog suprotstavljanja politici KPJ i njenog osporavanja kao demokratske snage.

NFJ u procesu borbe za nove društvene odnose

Političko-ideološka i propagandno-agitaciona aktivnost NFJ nastavljala se s nesmanjnom žestinom posle izbora za Ustavotvornu skupštinu Jugoslavije. Organizacija NFJ je nosilac predizbornih kampanja za izbore ustavotvornih skupština narodnih republika i objašnjavanje njihovih ustava 1946—1947. Narodni front je već imao iza sebe praksu i nakupljeno iskustvo u organizovanju izbora za Konstituantu Jugoslavije, vođenju opštenarodne javne diskusije (plebiscita) o Nacrtu ustava FNRJ, objašnjavanju ustavnih načela i pojedinih značajnijih odredbi tog ustava. Aktivisti Narodnog fronta objašnjavali su značaj promena društveno-ekonomske strukture (agrarna reforma, konfiskacija, nacionalizacija krajem 1946), nove socijalno-zdravstvene politike narodne vlasti (briga za omladinu i decu, pitanje godišnjeg odmora itd.), a na drugoj strani njihovu primenu. Političko prosvećivanje masa predstavljalo je jednu od osnovnih funkcija Narodnog fronta u periodu obnove i priprema za prelaz na plansku privredu. Organizacija se učvršćivala i članstvo politički prekaljivalo u toku izbora za narodne odbore i »čišćenje« odbora od »slučajnih saputnika« i građana koji nisu mogli da idu u korak sa vremenom. Politička svest članstva podizala se kroz borbu protiv prigušene aktivnosti ostataka starih snaga, šovinističkih manifestacija, političkih pretenzija i otpora »frontovske opozicije« i delova sveštenstva tri velike verske zajednice koji se nisu mirili sa postojećim stanjem. Narodni front je davao radnu, političku i idejnu potporu narodnoj vlasti u periodu obnove organizacijom radnih akcija, preko štampe, predavanja, konferencija ulica i naselja, osnivanjem čitalačkih grupa, debatnih kružoka, donošenjem rezolucija, na zborovima i mitinzima, izražavajući na mnogostruk način političku volju naroda Jugoslavije.

Međunarodna orijentacija Vlade FNRJ dobijala je manifestacionu podršku Narodnog fronta. Savezna vlada podržavana je masovnim akcijama u borbi za mir, bratstvo sa slovenskim narodima i prijateljstvo sa svima de-

[14] Isto.

mokratskim zemljama. Narodni front je popularisao principe na kojima je počivala Organizacija ujedinjenih nacija. U štampi i političkoj aktivnosti Narodnog fronta podržavani su ugovori o savezu, pomoći, saradnji i prijateljstvu koje je jugoslovenska vlada zaključila sa SSSR-om, Čehoslovačkom, Poljskom, Albanijom, Mađarskom, Rumunijom i Bugarskom. Ta podrška Narodnog fronta jugoslovenskoj spoljnoj politici došla je do najvidnijeg izražaja u odbrani zahteva Delegacije FNRJ na čelu s Edvardom Kardeljem na Mirovnoj konferenciji u Parizu za prisajedinjenje Trsta, Istre, Slovenačkog primorja i Koruške Jugoslaviji.[15]

U jesen 1946. organizacija Narodnog fronta je bila nosilac kampanje za pomoć albanskom narodu nastradalom od poplava. Narodni front je propagirao ovu akciju preko štampe, objavljivanjem imena prilagača u *Borbi*, organizovanjem sportskih i kulturnih priredaba (utakmica, koncerata itd.). Pored novca odbor za sakupljanje ove pomoći primao je i životne namirnice, nastojeći da svaki radnik, nameštenik i član Narodnog fronta da pomoć, no s tim što je preporučivao da se prilozi ne prikupljaju iz državnih sredstava.[16]

Politički rad Narodnog fronta u svima zemljama Jugoslavije bio je u toku 1946—1947. sinhronizovan sa akcijama KPJ i Vlade FNRJ za dublje socijalno-ekonomske i društveno-političke promene, preko kojih se istovremeno učvršćivalo političko-ideološko i organizaciono jedinstvo Narodnog fronta. Republičke organizacije Narodnog fronta su, kao delovi opšte jugoslovenske organizacije, mobilisane na pitanjima agrarne reforme, nacionalizacije, izbora ustavotvornih skupština, rada Mirovne konferencije, borbe s uticajima klera, obezbeđivanja radne snage na gradilištima, političke i socijalne emancipacije žena, zaštite omladine, kao i na svojim specifičnim zemaljskim, regionalnim i lokalnim radnim akcijama.

Borba Jugoslavije za njen teritorijalni integritet i rešenje severozapadnih granica bila je jedno od centralnih pitanja političkog rada Narodnog fronta u svima jugoslovenskim zemljama. U Sloveniji je ovo pitanje kao nacionalni imperativ naterivalo i »prikrivene reakcionarne elemente«, pa čak i »popove«, da izražavaju svoju solidarnost sa stavom jugoslovenske delegacije u Parizu, mada je Narodni front morao da suzbija glasove iz fronta konzervativnih snaga da bi Jugoslavija lako dobila Trst da je imala drugačiji odnos prema Zapadu. Narodni front je istovremeno vodio propagandu protiv »narodnih neprijatelja« kojima je suđeno 1946. i 1947. pred jugoslovenskim sudovima (Draži Mihailoviću, Dragoljubu Jovanoviću, Francu Nagodetu i drugima), shvatajući suđenje Mihailoviću kao osudu nacionalne izdaje u prošlom ratu i vid »raskrinkavanja zapadnog imperijalizma«.[17] Priključenje Slovenačkog primorja i Istre Jugoslaviji pretvoreno je u manifestaciju jedinstva Narodnog fronta. U svima jugoslovenskim zemljama Narodni front je isticao da se nikada neće

[15] Isto, fasc. 9, Izveštaj Sretena Žujovića o radu Narodnog fronta Jugoslavije od I kongresa do danas, 27. septembar 1947.

[16] AJ, Fond NFJ, fasc. 6. — Izvršni odbor NFJ svim zemaljskim odborima NF dostavlja zaključke i sugestije o sakupljanju pomoći za postradale u Albaniji, 17. novembar 1946; Odbor za prikupljanje pomoći 9. septembar 1946, fasc. 6.

[17] AJ, Fond NFJ, fasc. 8, Izveštaj IO OF Slovenije za 1947. Izvršnom odboru NFJ od 14. II 1948.

zaboraviti nepravda nanesena Jugoslaviji ostavljanjem pojedinih delova teritorija sa slovenačkim stanovništvom izvan granica FNRJ.

Izbori za Ustavotvornu skupštinu Srbije proticali su u znaku borbe protiv šovinizma i za bratstvo naroda. Kao vid manifestacije bratstva i jedinstva, a na drugoj strani zbližavanja sela i grada, Narodni front Zagreba davao je primer preuzimanjem obaveze da izgradi tri porušena i popaljena srpska sela: Vojnića (Kordun), Divosela (Lika) i Hlaovića (na Baniji). Narodni front u Hrvatskoj je presecao tendencije starih snaga da raspire mržnju između Hrvata i Srba.[18]

Narodni front je u periodu obnove paralisao pokušaje vrhova verskih zajednica, naročito Rimokatoličke crkve, da prošire duhovnu sferu aktivnosti i na političko polje. »Ratoborni katolicizam« je 1945—1946. postavljao zahteve za privilegovanim položajem u državi, branio svoju materijalnu bazu, nastojao da se održi kao »corpus separatum« u novom političkom sistemu nezavisno od promenjenih odnosa, zloupotrebljavao veru u političke svrhe, nailazeći, međutim, na otpor Narodnog fronta u širenju svog uticaja van crkve i vršenja vere. Deo rimokatoličke hijerarhije, kompromitovan za vreme rata saradnjom s ustaškim režimom, nije bio spreman da se odrekne svoje prošlosti, niti savremenih pretenzija ravnopravnog sudeonika u vršenju javnih delatnosti. Rimokatolička crkva je bojkotovala narodnu vlast i pored težnji ove da se pronađe modus vivendi na osnovi napuštanja njenog anacionalnog držanja i mirenja sa izvršenim promenama u društvu. Vrhovi Rimokatoličke crkve, na čelu sa zagrebačkim nadbiskupom Stepincem, smatrali su narodnu vlast za privremenu, suprostavljali se agrarnoj reformi na svojim posedima, odvajanju crkve od države i škole od crkve, te distanciranju od ustaških ostataka (»križara«). Sukobi između Rimokatoličke crkve i države iz 1945. preneli su se i u narednu godinu, da bi dosegli najvišu tačku nakon hapšenja Stepinca, kojemu je Vatikan svesno namenio ulogu žrtve »komunističkog ateizma«. Nova vlast je time pokazala snagu da se suprotstavi delatnosti protiv osnova ustavnog poretka, ali i izazvala konsternaciju u katoličkom svetu i Vatikanu, pogoršanje odnosa između FNRJ i Svete stolice, besomučnu kampanju protiv terora nad crkvom u Jugoslaviji na Zapadu. Vatikan je označio izvođenje Stepinca pred sud kao »najžalosniji proces« u istoriji Rimokatoličke crkve.[19]

Nova Jugoslavija nije htela »rat« s Vatikanom i Rimokatoličkom crkvom u Jugoslaviji, što se videlo i iz ponude maršala Tita, predsednika Vlade FNRJ, papskom nunciju u Beogradu da Vatikan povuče Stepinca iz Jugoslavije,[20] ali je bila i odlučno rešena da se odupre težnjama Rimokatoličke crkve da deluje politički u formi vršenja duhovnih funkcija. Iz ove težnje Rimokatoličke crkve nesumnjivo je izbijala želja da u političkoj strukturi zameni razbijene građanske stranke u ratu i posle rata: Slovensku ljudsku stranku i HSS. Suprotno katoličkoj propagandi da država nastoji da uništi Crkvu kao versku ustanovu, nova vlast nije imala namere da dira u organizaciju Crkve,

[18] Isto, fasc. 9, Izveštaj Sretena Žujovića, 27. septembar 1947.

[19] B. Petranović, *Aktivnost rimokatoličkog klera protiv sređivanja prilika u Jugoslaviji*, Istorija XX veka, V, 302.

[20] J. B. Tito, *O držanju, pravima i dužnostima crkve. Govori i članci*, Zagreb 1959, 83—84.

njene dogme i učenje, u odnose Crkve s Vatikanom, već samo da preseče onu aktivnost suprotnu zakonima nove Jugoslavije. Na drugom kongresu Narodnog fronta Hrvatske, oktobra 1946, u Zagrebu, Vladimir Bakarić je isticao da država nema nameru da stvara neku »šizmatičku« ili »jeretičku crkvu«. Cilj države je, po Bakariću, bio da se Crkvi onemogući da pod verskom »firmom« radi protiv vere i »narodnih interesa«.[21]

Sveštenici su, u ovom periodu bili najveći nosioci šovinizma, naročito u nacionalno mešovitim krajevima, gde su posledice nacionalnih i verskih sukoba za vreme ratnog kovitlaca ostavili duboke posledice i još nezalečene rane. Pravoslavni sveštenici tvrdili su da je vlast ustaška, a katolički da je velikosrpska i da se povratio predratni teror. Za šovinistički raspoložene Muslimane na vlast su opet bili Srbi, a za pravoslavne sveštenike zavladali su »Turci«. U Sloveniji je deo klera istupao kao protivnik Osvobodilne fronte. Uporedno sa manifestacijama klera protiv OF, bezuspešno je pokušavala da se izrazi tzv. sredina. Suočeni sa snagom Osvobodilne fronte, prigušeni predstavnici starih snaga oživljavali su priče o predstojećem ratu, očekivali privredni krah zemlje, prenosili propagandu o nesposobnosti državnih rukovodilaca, nedemokratskom karakteru vlasti i jednopartijskom sistemu,[22] služili se uglavnom istom propagandnom aktivnošću kao i stare snage u ostalim krajevima Jugoslavije. Katolički, pravoslavni i islamski kler u Bosni i Hercegovini koristio se u podrivanju nove vlasti zloupotrebom neprosvećenosti i verskih osećanja naroda, naročito na selu. Političko jedinstvo Narodnog fronta u Crnoj Gori učvršćivano je suzbijanjem mržnje koju su raspirivali sveštenici sve tri veroispovesti, zatim netrpeljivosti između Crnogoraca i Albanaca, odbacivanjem plemenske podvojenosti koja je u prošlosti bila smetnja jedinstvu i bržem privrednom i kulturnom razvoju Crne Gore.

KPJ je neutralisala sukobe između države i crkava, naročito Rimokatoličke crkve, razvijanjem diferencijacije među katoličkim sveštenstvom, podržavanjem saradnje između Crkve i verskih komisija, stvaranjem sveštenićkih udruženja koja su podržavala razvijanje odnosa između FNRJ i crkava. Rukovodstvo KPJ je kritikovalo ekstremno ponašanje nižih kadrova u unutrašnjosti prema Rimokatoličkoj crkvi i sveštenicima. Pomenuta težnja KPJ za diferencijacijom odnosila se i na izolaciju papskog nuncija od sveštenstva i nijansiraniji prilaz vrhovima klera.[23] No, ova politika KPJ nije davala rezultate, jer je Rimokatolička crkva bila nepomiljiva, vezana za Vatikan i strogo centralizovana, a njeni prvaci konzervativni i uporno su branili privilegije.

Istu politiku KPJ je sprovodila i među pravoslavnim i islamskim sveštenstvom. Narodni front Srbije nije mogao da prihvati odnos jednog dela pravoslavnog sveštenstva prema FNRJ. Ustavom FNRJ bilo je sprovedeno odvajanje crkve od države i ove od škole kao demokratska mera, čime je bila data osnova slobodnog razvitka crkvi u Jugoslaviji. Sveštenici su tretirani kao građani Srbije i Jugoslavije i, samim tim, imali obaveze prema toj državi, jednako kao što je država imala obaveze prema njima kao svojim građanima. Dr-

[21] AJ, Fond NFJ, fasc. 3.
[22] Isto, fasc. 8, Izveštaj IO OF za 1947. IO NFJ od 14. II 1948.
[23] B. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, 198.

žava je preko svojih predstavnika izražavala spremnost da pomogne u rešavanju materijalnih problema sveštenika.[24] Proces diferencijacije pravoslavnog sveštenstva tekao je brže, i vodio stvaranju sveštenićkih udruženja i dodeljivanju pomoći sveštenicima, ali na drugoj strani Narodni front se nije ustručavao da napadne šovinističke i druge neprijateljske manifestacije ponašanja crkvene hijerarhije, kao što to pokazuje slučaj sa otporom Srpske pravoslavne crkve da prizna samostalnost Makedonske crkve.[25] Povratkom patrijarha Srpske pravoslavne crkve Gavrila iz inostranstva, uspostavljeni su prvi dodiri sa vrhom Srpske pravoslavne crkve, posebno posle njegovog manifestacionog istupanja na Sveslovenskom kongresu u Beogradu, krajem 1946.

Ova politika KPJ prema verskim zajednicama vođena je na duge staze, jer se vodilo računa o nizu relevantnih činjenica za egzistenciju crkava i religije u FNRJ: da je religija društvena pojava, dugog trajanja, koja se ne može odstraniti administrativnim aktom, da postoji tradicija i potreba vršenja duhovnih aktivnosti od strane vernika, da je crkva snažna organizacija sa statičnim dogmama i zakonodavstvom, disciplinom sveštenika, oslonjena i na strane faktore van granica Jugoslavije.

Udruženja sveštenika Srpske pravoslavne crkve pomagala su razvijanje saradnje sa državom, ali su njihove napore ometali istaknuti predstavnici Srpske pravoslavne crkve i zvanična tela. Ova udruženja imala su u svojim redovima sveštenike, osvedočene rodoljube u toku narodnooslobodilačkog rata, koji su bez rezervi podržavali nove mere narodne vlasti, uključujući mobilizaciju masa na izvršenju Petogodišnjeg plana razvitka narodne privrede.[26]

Narodni front je u zaostalijim krajevima Bosne i Hercegovine, Makedonije, Kosova i Metohije, Sandžaka vodio upornu borbu za političko prosvećivanje naroda, brisanje tragova rata, suzbijanje propagande neprijatelja i ukidanje zaostalih običaja. U Bosni i Hercegovini razvitak Narodnog fronta u nepristupačnijim i zabačenijim krajevima ometali su ostaci četnika. Razbijana je propaganda neprijatelja o novom ratu, pojačana u vezi sa pokretima trupa poljskog generala Andersa, u sastavu snaga zapadnih saveznika, u oblasti Julijske krajine, 1946, kao vid smišljene aktivnosti da se stvori ratna psihoza. Terorističke grupe VMRO pokušavale su da ožive svoju delatnost u Makedoniji, zalažući se za »nezavisnu Makedoniju«, pod protektoratom zapadnih sila. Narodni front se borio za političko jedinstvo Makedonaca, Šiptara i Turaka. U savlađivanju konzervativnih običaja i u emancipaciji žena od vekovne podređenosti, poseban politički značaj je dobijalo »razbulivanje« žena — Turkinja i uopšte Muslimanki, vršeno na konferencijama, na kojima je znalo da se »razbuli« i po 250 žena, koje su svoje spoljašnje oslobođenje znale zatim da manifestuju nastupanjem u političkim povorkama.[27]

---

[24] Izlaganje Blagoja Neškovića, *Republika*, 8. oktobar 1946.

[25] Kao 23, 199.

[26] Udruženje srpskog pravoslavnog sveštenstva u NR Hrvatskoj, kojemu su se na čelu nalazili prota Platon Buzadžić (predsednik) i Ilija Ćuk (sekretar) pozdravilo je Drugi kongres Narodnog fronta, septembra 1947. izjavljujući da je ono spremno da uloži sve snage na ostvarenju Petogodišnjeg plana, i da narodu, pod vođstvom maršala Tita, da punu moralnu pomoć, gledajući u Narodnom frontu »jedini zalog sretne budućnosti svih naših naroda« (AJ, Fond NFJ fasc. 9).

[27] Isto, fasc. 57, Izveštaj o radu Narodnog fronta Makedonije u toku 1947.

Pored političkih akcija organizacija Narodnog fronta, i njihovi sastavni delovi (Sindikat, USAOJ — NOJ, AFŽ) rešavali su u periodu obnove i planske privrede konkretne ekonomske probleme, objašnjavali privredne mere, mobilisali radnu snagu i podizali duh takmičenja.

Jedinstveni sindikati zalagali su se za povećanje produktivnosti, smanjivanje troškova proizvodnje, poboljšavanje kvaliteta proizvodnje, jednom rečju za brži razvitak proizvodnih snaga. Uporedo s ovom borbom na sektoru proizvodnje Sindikati su, kao organizacija radničke klase, pokazivali brigu za bolje radne uslove, zaštitu na radu, sanitarnu i higijensku službu u preduzećima, a na drugoj strani za životni standard radnika. Ova organizacija poslala je 1946. na godišnji odmor u sindikalnim odmarалištima 3578 radnika i namještenika, a 1947 (do septembra) 15 406 radnika i namještenika. Izgrađena je mreža radničkih kulturno-umetničkih grupa i društava: 768 domova kulture, radničkih klubova i »crvenih kutića« sa 778 sindikalnih biblioteka; aktivno su radila 403 sindikalna kulturno-umetnička društva, sa preko 1000 dramskih, pevačkih, folklornih i drugih kulturno-umetničkih sekcija. U 13 industrijskih saveza delovalo je 2600 ideoloških kružoka i 6000 čitalačkih grupa. Sindikalne organizacije bile su u prvom frontu borbe protiv nepismenosti u redovima radnika. Na području sporta i fiskulture radilo je 425 fiskulturnih društava sa 1240 ogranaka. Jedinstveni sindikati slali su radne brigade na Auto-put Beograd—Zagreb i ekipe na selo.[28]

Omladina Jugoslavije i njena organizacija USAOJ, odnosno NOJ crpela je radne zadatke iz opštih zadataka Narodnog fronta, pored zadataka koji su proizilazili iz specifičnosti omladine i njene organizacije. Period od 1945—1947. bio je obeležen u Jugoslaviji izvanrednim radnim poletom u obnovi i izgradnji zemlje. Bio je ustaljen običaj da se obaveze preuzimaju na kongresima, konferencijama, plenumima Centralnog odbora USAOJ-a, odnosno NOJ-a, na savetovanjima rukovodilaca omladine. Preuzete obaveze su se ostvarivale kroz takmičenje o najraznovrsnijim pitanjima: savlađivanje nepismenosti, osvajanje školskog gradiva, širenje stručnog znanja i idejno-političkog vaspitanja, kulturnog podizanja omladine. Borba protiv savlađivanja nepismenosti nije razdvajana od borbe protiv sujeverja, religioznosti, konzervativizma i drugih zastarelih shvatanja. Preko USAOJ-a, odnosno NOJ-a vođene su mnogobrojne kampanje protiv nepismenosti u zabačenim krajevima Jugoslavije i nerazvijenim regionima. Samo u toku 1946. ove tečajeve je pohađalo oko 50 000 lica. Ovaj rad pratilo je osnivanje omladinskih knjižnica, organizovanje stručnih kurseva, širenje štampe i prikazivanje filmova. Suočavanje omladine i starijih sa knjigom, štampom, predstavama diletantskih družina budilo je želju za pismenošću i izazivalo želju za daljim osvajanjima novih znanja. Demokratizacija prosvetne i kulturne politike KPJ uvlačila je u krug korisnika knjiga i novina na stotine hiljada novih čitalaca. Stvarane su pokretne folklorne grupe, horovi, literarne družine. Narodna omladina Jugoslavije izdavala je 37 listova i časopisa: 7 omladinskih, 2 za omladinu nacionalnih manjina, 2 za studentsku omladinu, 2 za narodnu srednjoškolsku omladinu, 5 za omladinu na radnim akcijama, 3 omladinska časopisa, 12 listova za pionire i 5 za pionire nacionalnih manjina, s ukupnim tiražom od 2 400 000 primeraka mesečno. Va-

[28] Isto, fasc. 9, Đuro Salaj na Drugom kongresu NFJ.

žan faktor u kulturnom životu omladine bila su omladinska kulturna društva: »Ivo Lola Ribar« u Beogradu, »Jože Vlahović« u Zagrebu, »Budo Tomović« u Titogradu.[29]

Omladina Jugoslavije demonstrirala je svoj radni elan na omladinskim prugama Brčko—Banovići, 1946, i Šamac—Sarajevo, 1947, najvećim saveznim akcijama omladine Jugoslavije. Na pruzi Brčko—Banovići radilo je 62 000 članova Narodne omladine, od kojih 19 445 radnika, 26 259 seljaka, 12 000 đaka i 4334 studenta. Pored jugoslovenske omladine na ovoj pruzi su radili i omladinci iz Poljske, Čehoslovačke. Grčke, Mađarske, Rumunije, Bugarske, Albanije, Francuske, Švajcarske, Belgije, Danske, Austrije, Holandije, Meksika, Engleske, grupa Lužičkih Srba i 9 indijskih studenata, ukupno oko 3000 inostranih omladinaca. Jugoslovenski omladinci radili su na obnavljanju porušene Varšave, u Albaniji i Čehoslovačkoj. Narodna omladina Jugoslavije predviđala je da na omladinsku prugu Šamac—Sarajevo pošalje 782 brigade sa 198 000 omladinaca. Plan rada NOJ-a za 1947. predviđao je, takođe, da se na raznim republičkim i lokalnim akcijama nađe preko 20000 omladinaca. Omladinsku prugu Šamac—Sarajevo gradili su i inostrani omladinci svrstani u 49 brigada i grupa sa 5445 brigadira. Pet jugoslovenskih omladinskih brigada radilo je 1947. u Bugarskoj, Albaniji, Poljskoj, Čehoslovačkoj i u Julijskoj krajini. Omladina je učestvovala 1947. i na gradnji tvornice teških mašina alatljika u Železniku, pored Beograda, kao na velikom gradilištu Prve petoletke. Omladina je planirala da na ovo gradilište pošalje blizu 16 000 brigadira raspoređenih u 87 brigada. Sem radnog efekta, ove radne akcije su razvijale političku svest omladine i duh solidarnosti, spajale intelektualni i fizički rad, zbližavale omladinu Jugoslavije i sveta i razbijale propagandu na Zapadu o totalitarnom karakteru jugoslovenskog društva i vladavini terora političke policije. Narodna omladina, koja je inače bila aktivni član Svetske federacije demokratske omladine, davala j doprinos zbližavanju omladinaca iz raznih zemalja i sa raznih kontinenata. Radne akcije bile su i velika stručna škola omladine u kojoj su obučene na hiljade omladinaca i omladinki, koji su kasnije ostali u industriji i komunalnim službama.[30]

Plenum Centralnog odbora AFŽ-a tražio je februara 1946. od organizacije da se preorijentiše sa rešavanja socijalnih problema, koji su do tada najviše zaokupljali žene, na privredne probleme. Angažovanje žena na radnim akcijama išlo je s upozoravanjem rukovodstava da se žene ne opterećuju radom na putevima (Crna Gora), ili na šumskim manipulacijama, na kojima je u Bosni i Hercegovini radilo oko 12 000 žena, dakle, radom koji nije bio preporučljiv za njihovo zdravlje. Žene Vojvodine najviše su radile u setvenim komisijama. Sa prelaskom na plansku privredu počela je mobilizacija žena za rad u pojedinim granama industrije.[31]

---

[29] Isto, Izveštaj o radu Narodne omladine 1947.

[30] Isto. — Plan je predvideo sledeće kurseve na gradilištu. Železnik: zidarski, betonski, tesarski, magacionerski, monterski, kurs mašiniste. Planirane su: fiskultura i predvojnička obuka, uključujući takmičenje za fiskulturnu značku. Prikazivanjem filmova, održavanjem »logorskih vatri«, priređivanjem usmenih novina, nastupima kulturno-umetničkih grupa itd., omladinci su uvođeni u svet elementarne kulture (AJ, Fond NFJ, fasc. 9, Pregledi stručnih kurseva, fiskulture i predvojničke obuke, kulturno-umetničkog rada na izgradnji fabrike teških mašina alatljika u Železniku).

[31] AJ, Fond NFJ, fasc. 9, Izveštaj Centralnog odbora AFŽ Jugoslavije za 1947.

Za ostatke starih snaga u Jugoslaviji, kler i uporne branioce starih patrijarhalnih običaja žena je bila najpodobniji objekt napada i političkih zloupotreba, zbog društvene izolacije, dugovekovne potčinjenosti i podređenosti muškarcu u društvu i u porodici. Pozivanjem na »red« i »običaje« žena je bila izložena konzervativnom pritisku muškaraca u vlastitoj sredini i upućivana da se kloni politike i vršenja javnih poslova. Najnegativniji uticaj ne žene vršili su svštenici u Hrvatskoj i Sloveniji, koristeći neznanje, pobožnost i vezanost za crkvu navikama, a među muslimanskim stanovništvom hodže i ostaci glavarske aristokratije na Kosovu i Metohiji. Pokret za skidanje zara i feredže imao je protivnike u svim konzervativnim sredinama, ali se nezaustavljivo širio kao pretpostavka oslobađanja žena od ovog »zaostatka prošlosti«. Pred 5000 ljudi 40 »Šiptarki« je 8. marta 1947. skinulo u Prištini feredžu. Rezolucija o skidanju zara doneta je na Drugom kongresu AFŽ-a u leto 1947. i uticala na stvaranje pokreta za skidanje zara i feredže koji je dobio organizovan i masovan karakter. Žene su počele da se uključuju u poslove na kojima nikada do tada nisu radile. Posle prištinskog mitinga za primerom male grupe »Šiptarki« povelo se kasnije još oko 25. 000 žena. »Šiptarke« Peći su sa svoje konferencije uputile zahtev Narodnoj skupštini Srbije da se donese zakon o skidanju zara i feredže. Vakufski sabor je na svom zasedanju u Sarajevu pozdravio Rezoluciju Drugog kongresa AFŽ-a, pozivajući žene Muslimanke da ovu akciju ubrzaju. Žene Bosne i Hercegovine su 1947. učestvovale u radu na šumskim manipulacijama na Romaniji i na omladinskim radnim akcijama. Sarajevska brigada Narodnog fronta na Omladinskoj pruzi Šamac—Sarajevo imala je u svome sastavu 90% žena, od kojih su veliki broj činile Muslimanke.[32] Ostvarivanjem akcije skidanja zara i feredže, AFŽ je lomio stare predstave o podređenosti žene i njenom isključivanju iz političkog života i društvenih poslova, organizacija se obračunavala sa predrasudama i otporima muškaraca, kao i navikama sredine usađivanim od rođenja u ženama, naročito starijima.

AFŽ je veliki deo aktivnosti iscrpljivao i u organizaciji kulturno-prosvetnog rada među ženama, prvenstveno opismenjivanja.[33]

Drugi kongres Narodnog fronta Jugoslavije

Sekretarijat Narodnog fronta Jugoslavije izvestio je zemaljske odbore Narodnog fronta krajem avgusta 1947. da je Izvršni odbor NFJ odlučio da sazove Drugi kongres NFJ za 26. septembar 1947. Osim izabranih delegata Kongresu su automatski mogli prisustvovati članovi Izvršnog odbora, odnosno plenuma Narodnog fronta Jugoslavije. Broj delegata, koje su birale pojedine organizacije republika na sreskim plenumima, odnosno skupštinama, bio je unapred utvrđen.[34] Rukovodstvo KPJ prihvatilo je 12. septembra 1947. dnevni

[32] Isto.

[33] U Srbiji je opismenjivanjem u 1946. bilo obuhvaćeno 106 210 žena, a 1947. čak 140 000, dok je u Bosni i Hercegovini bilo opismenjeno 1946. godine 70 000 žena (AJ, Fond NFJ, fasc. 9, Izveštaj Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije 1947).

[34] Isto, fasc. 7. Organizacioni razvitak NFJ.

red narednog kongresa Narodnog fronta Jugoslavije. Za prvu tačku dnevnog reda predviđen je referat o Narodnom frontu kao opštenarodnoj organizaciji, izveštaj S. Žujovića o radu NFJ i referat Vl. Bakarića o ulozi Narodnog fronta u izvršavanju Petogodišnjeg plana.[35]

Drugi kongres NFJ zakazan je u vreme kada se Jugoslavija nalazila na početku ostvarivanja Prvog petogodišnjeg plana razvitka narodne privrede. Država je u prethodnom periodu bila uspostavila ekonomski monopol i udarila osnove administrativnom rukovođenju privrednom. Državna intervencija u privredi i društvu bila je ojačana do stepena koji je omogućavao državnim organima da na centralizovan način ostvaruju rukovodeću ulogu preko generalnih i glavnih direkcija u privredi, dirigovanog plana, kontrolnih komisija i inspektorata. Administrativni sistem rukovođenja omogućavao je centralizovanu akumulaciju kao pretpostavku buduće investicione politike. Najoštriji vid državne intervencije u poljoprivredi bio je otkup. Država je kontrolisala privatni sektor u poljoprivredi, zanatstvu i građevinarstvu preko administrativnih, poreskih i planskih mera, određujući okvire njegovog razvitka.

KPJ, koja je ostvarivala svoju politiku preko državnog aparata, sraslog s njime u velikoj meri, tražila je u novoj fazi razvitka, određenoj planskom privredom, da se celokupna aktivnost njenog članstva i organizacije, državnih organa i masovnih političkih i društvenih organizacija prilagodi ostvarivanju zadataka formulisanih u Prvom petogodišnjem planu. Ostvarivanje Plana bilo je put izvlačenja zemlje iz nerazvijenosti, savlađivanja ekonomske neravnomernosti Jugoslavije i jačanja njene odbranbene snage. Rukovodstvo KPJ je maja 1946. zaključilo da Ministarstvo narodne odbrane usaglasi svoj rad sa svim ministarstvima koja su imala veze sa odbranom zemlje i da se izgradnja Jugoslavije prilagodi njenim potrebama.[36]

U vreme Kongresa, NFJ je imao oko 7 miliona članova, predstavljajući opštenarodnu organizaciju, koja je ostvarivala »idealnu formu za naše prilike saveza radnika i seljaka.« »Kao god što je ideja bratstva i jedinstva naših naroda i njihove ravnopravnosti«, isticalo se, »izražena kroz političko jedinstvo Narodnog fronta, dobila konkretne forme u federativnom uređenju naše države, isto tako savez radnika i seljaka, sjedinjen u političkoj aktivnosti kroz Narodni front, ima konkretne forme u praksi u ulozi i učešću, koje radnici i seljaci imaju u proizvodnji privrede i u izgradnji zemlje«. Od radničke klase se tražilo da pomogne seljacima u sve većem korišćenju tehničkih i kulturnih sredstava, poboljšanju načina rada i podizanju nivoa života, kao preduslova za savlađivanje zaostalosti sela i ukidanje razlika između sela i grada. Ovaj zadatak se posmatrao kao »suština saveza radnika i seljaka«, »državno-politički značaj toga saveza«, zbog čega je ocenjeno kao nedovoljno svođenje toga saveza na povremene ili kampanjske obilaske grupa radnika selu i davanje lične pomoći.[37]

---

[35] Arhiv CK SKJ, III/28 od 12. septembra 1947.

[36] Pored zaključka o stvaranju organizacije Saveza boraca narodnooslobodilačkog rata, CK KPJ je odlučio da se u vezi s predvojničkim obrazovanjem osnuje posebna komisija (Arhiv CK SKJ, CK SKJ III/26 od 23. V 1947).

[37] AJ, Fond NFJ, fasc. 9, Izveštaj Sretena Žujovića o radu NFJ, 27. septembra 1947.

Kongres je održan u Beogradu od 26—28. septembra 1947. u sali Kolarčevog narodnog univerziteta u prisustvu 500 delegata. Pored delegata Narodnog fronta Jugoslavije, ovom kongresu su prisustvovale i delegacije iz SSSR-a, Poljske, Čehoslovačke, Bugarske, Albanije, Francuske, Grčke, Rumunije, Mađarske, Koruške i Trsta.[38]

Analiza predsednika Narodnog fronta J. B. Tita, izneta u centralnom referatu podnetom Kongresu o »Narodnom frontu kao opštenarodnoj organizaciji«, potvrdila je nezamenljivost ove organizacije u političkom sistemu FNRJ i njenu trajnost. Narodni front je za Tita bio neophodna organizacija i »demokratija novoga tipa«, jer je društveno uređenje Jugoslavije zahtevalo i novi oblik političkog života. »Jedinstveni ekonomski program«, isticao je Tito, »zahtijeva i političko jedinstvo.« Po njemu je NFJ imao veliku ulogu u obnovi zemlje i rešavanju socijalnih, kulturnih i prosvetnih problema, jer vlada, kako savezna, tako i republičke, »ne bi mogla savladati sve te probleme bez pomoći jedne tako snažne, tako masovne narodne organizacije...« Kada je Vlada FNRJ radila na projektu Petogodišnjeg plana, ona je računala na radni polet masa. Izvršenje Petogodišnjeg plana je, takođe, zahtevalo najveće zalaganje Narodnog fronta. Prema Titu »Izgradnja zemlje, industrijalizacija i elektrifikacija zemlje biće ostvareni blagodareći neviđenom radnom elanu omladine, radnika, seljaka, narodne inteligencije i svih ostalih radnih građana naše zemlje.[39]

Tito je na Kongresu dao karakteristiku Narodnog fronta i njegovog odnosa prema višestranačkom sistemu, građanskim grupama u njemu i tzv. opštedržavnoj partiji. Specifičnost NFJ Tito je video u tome što on nije predstavljao neko privremeno objedinjenje s građanskim partijama. Mnogobrojne i heterogene partije bile bi u Jugoslaviji — po Titu — najveća smetnja za brzi i trajniji razvitak. Njih u Jugoslaviji nije isključivala samo nova politička struktura, već i novi društveno-ekonomski odnosi. Prisustvo rukovodstava građanskih grupa i stranaka u savremnom NFJ nije slabilo jedinstvo Narodnog fronta sve dotle dok su vođstva tih partija sprovodila program Narodnog fronta i bila saglasna sa postojećom političkom i ekonomskom koncepcijom razvitka. S obzirom na »napredni« karakter predstavnika ovih grupa u rukovodstvima NFJ, njihovo prisustvo u ovoj organizaciji nije slabilo nego snažilo Narodni front. Komunistička partija se pojavljivala kao inicijator i organizator Narodnog fronta i ona nije imala neki drugi program van Narodnog fronta. Program Narodnog fronta bio je i program KPJ. Partija se razlikovala od Narodnog fronta samo po tome što je KPJ kao »avangarda radničke klase« dobila ulogu »predvodnika svih naprednih demokratskih snaga«. »Posle stvaranja nove države, Komunistička partija je postala predvodnik u celokupnom društvenom razvitku: u izgradnji narodne vlasti, tj. u organizaciji države, u izgradnji zemlje, u ekonomskom i kulturnom životu itd. »Tu ulogu«, kaže Tito — »ona vrši kao sastavni deo Narodnog fronta, jer je ona njegov predvodnički dio. U svakoj epohi društvenog razvitka, odnosno društvenih promjena, postoje određene etape koje karakterišu dotičnu epohu i koje su uslovljene osnov-

[38] Isto, zapisnici Drugog kongresa NFJ, 26—28. septembar 1947.
[39] Isto, Titov referat na II kongresu.

nim elementima zbivanja date epohe.« Objašnjavajući suštinu odnosa između KPJ i NFJ, Tito je, povodom prigovora Narodnom frontu kao »opštedržavnoj partiji«, upućivanih iz građanskih redova i sa Zapada, ove ne samo osporavao, već i odbacivao, s obzirom na karakter organizacije.[40]

Rezolucija Drugog kongresa je, u skladu s Titovim ocenama, definisala Narodni front kao stalnu organizaciju, opštenarodnog karaktera, s trajnim programom, različitu od dotadašnjih političkih partija i partijskih blokova, s Komunističkom partijom u njemu s »predvodničkom ulogom«. Kongres je tražio dalje proširivanje organizacije, ali se i kritički osvrnuo na »zanemarivanje budnosti« prema aktivnosti »narodnih neprijatelja i ostataka reakcije.« Narodni front je dobio kao organizacione zadatke: učvršćivanje svojih osnovnih organizacija, stvaranje čvršćih programa rada, razvijanje posebne mreže organa za agitaciju i propagandu, kao i za druga polja delatnosti organizacija NFJ. Kongres je ovlastio novi Savezni odbor da pripremi nov statut Narodnog fronta Jugoslavije. Imajući u vidu događaje u Grčkoj i kampanju na Zapadu protiv Jugoslavije, Kongres je odbio »klevetničke napade imperijalističkih krugova«, koji su sa tribine Ujedinjenih nacija optuživali Jugoslaviju, Albaniju i Bugarsku za građanski rat u Grčkoj. Rezolucija je pozdravila uključivanje Istre i Slovenačkog primorja u sastav nove Jugoslavije, ali je sa »žaljenjem« konstatovala da su delovi etničkog jugoslovenskog područja i dalje ostali izvan okvira »domovine«.[41]

Na Kongresu je za predsednika NFJ izabran Josip Broz Tito, za potpredsednike Milovan Đilas, Vlada Simić, Franja Gaži, Đuro Pucar, Josip Vidmar i Dimitar Vlahov, za generalnog sekretara Sreten Žujović, za drugog sekretara Milo Jovićević, a u Sekretarijat: Sreten Žujović, Milo Jovićević, Jože Rus, dr Zlatan Sremec, Bane Andrejev, Milan Popović i Marijan Stilinović. U izvršni odbor NFJ izabrani su: Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković, dr Ivan Ribar, Moša Pijade, dr Vladimir Bakarić, dr Blagoje Nešković, Boris Kidrič, Miha Marinko, Rodoljub Čolaković, Vicko Krstulović, Blažo Jovanović, Lazar Koliševski, Andrija Hebrang, Jaša Prodanović, Đuro Salaj, Marko Vujačić, Spasenija Babović, Rato Dugonjić, Koča Popović, Svetozar Vukmanović Tempo, Marjan Brecelj, Miloš Rašović, Todor Vujasinović, Jovan Veselinov, France Bevk, Ljupčo Arsov, Dušan Petrović, Avdo Humo, Rade Žigić, Vidoje Smilevski, Stjepan Prvčić, Sava Zlatić, Ninko Petrović, Cvetko Uzunovski, Vaso Čubrilović, Vlado Šegrt, dr Zaim Šarac i Bogomir Brajković.[42] Na Kongresu je izabran i plenum Narodnog fronta Jugoslavije.

Dajući odgovore na pitanje o daljem mestu ove organizacije u razvitku Jugoslavije, Drugi kongres je istovremeno prilagođavao organizaciju potrebama planske privrede, njenim vezivanjem s državnim organima i razvijanjem ekonomskih funkcija. Partijski izvori iz toga vremena govore o gubljenju političkih obeležja ove organizacije i »naganjačkim« pojavama.[43] Privredni zadaci NFJ naglašeni na Kongresu postajali su sve dominantniji sadržaj njegovog rada. Kongres je zahtevao čvršću organizaciju NFJ i veću disciplinu članstva.

---

[40] Isto.
[41] Isto, Rezolucija Drugog kongresa NFJ.
[42] Isto, Zapisnik o radu II kongresa NFJ.
[43] Branko Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti za vreme obnove*, Beograd 1968, 104—105.

Pored osnovnih organizacionih formi pojavljivali su se i umnožavali i pomoćni organi Narodnog fronta, pod različitim nazivima: sekcije, odeljenja, komisije itd., služeći za izvršenje tekućih poslova, pripremanje akcija, pregled i izradu planova, sprovođenje agitacije i propagande. Ovi pomoćni organi stvarali su se kao stalni organi (kulturno-prosvetne sekcije i sekcije za plan i evidenciju), vršeći konstantno određenu delatnost, ali i kao privremeni, čiji je rad bio vezan za završetak jednog posla (sekcija za prugu u Crnoj Gori). Sekcije su sastavljene od predstavnika masovnih organizacija i društva, a vodili su ih obično članovi izvršnog odbora ili plenuma. Pri Glavnom odboru Srbije postojalo je sedam sekcija: Sekcija za uređenje naselja, Sekcija za narodno zdravlje, Sekcija za poljoprivredu i šumarstvo, Kulturno-prosvetna sekcija, Sekcija za agitaciju i štampu, Prosvetna sekcija, Sekcija za plan i evidenciju. Komisija za seoske čitaonice dobijala je aktuelan značaj u Bosni i Hercegovini, a činili su je predstavnici Sindikata, AFŽ, Narodne omladine i raznih kulturno-prosvetnih društava: »Preporoda«, »Napred« i »Seljačke sloge«. Za vreme izbora formirane su i ekipe agitatora. Komisija za takmičenje bavila se u Makedoniji organizacionim pitanjima takmičenja. Specifični karakter imao je Odeljak za pogranična pitanja u Sloveniji (evidenciju, borbu protiv neprijateljske propagande itd.). Sekcija za izradu kuća okupljala je u Crnoj Gori oko 2000 ljudi koji su uspeli da pokriju oko 800 kuća u kratkom roku. Izvori pominju da su na ovoj akciji u andrijevačkom srezu prvi put u Crnoj Gori obrazovane brigade Narodnog fronta. Uz kotarske (sreske) odbore Narodnog fronta u Hrvatskoj radili su aktivi agitatora, koji su odlazili na određena područja zaduženi za konkretne zadatke: izbore, otkup, porez, pošumljavanje itd.[44]

Organizacije Narodnog fronta su učestvovale u izvršavanju planova odgovarajućih državnih organa, a na drugoj strani sastavljali svoje posebne planove rada koji su održavali posebnosti određene sredine. Reč je o izvršavanju pojedinačnih zadataka iz tih planova ili pružanju pomoći u njihovom ostvarivanju organizovanjem političkih kampanja. Planovi Narodnog fronta sastavljani su na konferencijama mesnih organizacija, gde su se preuzimale obaveze koje su zatim razrađivane na nivou sreskih odbora, najčešće administrativnim putem u kancelarijama sreskih odbora.[45]

Narodni front se neposredno posle Drugog kongresa posvetio izvršavanju plana u oblasti poljoprivrede. Njegova ranija aktivnost u oblasti otkupne politike, vezana za ispunjavanje planova otkupa i političke vidove ove aktivnosti (pritisak na neuredne izvršioce obaveza, na tzv. kulake, neutralizaciju nezadovoljstva u nekim krajevima, smirivanje vrenja i prevazilaženje incidentalnih situacija) nastavljena je u postkongresnoj fazi, jer se radilo o akutnom pitanju snabdevanja žitaricama na administrativni način. Pred Narodnim frontom nalazio se zadatak da više pomogne zadrugarstvo i doprinese njegovom uključivanju u planski sektor rada. Rukovodstvo Narodnog fronta se zalagalo za suštinu pitanja, kako je ona tada ocenjena: da zadružne organizacije, zadružno poslovanje i zadružni rad postanu izraz celokupne delat-

[44] AJ, Fond NFJ, fasc. 6, Izveštaj o obilasku pomoćnih organa glavnih odbora NF-a, 8. decembar 1947.
[45] Isto.

nosti sela, celokupnog privrednog i kulturno-prosvetnog rada seljaka. Proširena sednica Izvršnog odbora NFJ, održana 29. novembra 1947, istakla je načelo: »Upravo onako kao što je politička aktivnost sela i organizacija odražena u jedinstvu Narodnog fronta, isto tako i celokupna radinost i kulturno-prosvetna delatnost treba da bude odražena kroz zadrugu.«[46] »Radna zadruga« tretirana je kao jedan od najviših tipova zadružne organizacije.

Razvitak zadrugarstva, a na prvom mestu »radnog zadrugarstva«, podstaknut je u jesen 1947. pozivom na izgradnju zadružnih domova. Inicijativa za ovu akciju potekla je na predlog J. B. Tita. Vlada FNRJ je razmatrala mogućnost da se zadruge i selo pomognu materijalom, a da Narodni front, posebno omladina, dobrovoljnim radom priđu zidanju domova. J. B. Tito je smatrao da ovi domovi treba da postanu privredni i kulturni centri na selu. Gradnja domova trebalo je da počne u selima u kojima su postojale »najnaprednije zadruge«. Rukovodstvo Narodnog fronta je na gradnju domova gledalo i kao na put diferencijacije na selu. Tim povodom, na proširenom sastanku Izvršnog odbora je doslovno rečeno: »Mobilizacija najnaprednijih elemenata, aktivisanje zadrugara, odnosno najagilnijih seljaka na poboljšanju svoga gazdinstva poljoprivrede itd. dovodi do pojačanja jaza između antizadružnih špekulativnih elemenata, s jedne strane, i zdravog dela seljaštva s druge strane.«[47]

Ukupno je trebalo da se izgradi 4000 zadružnih domova, od čega u Bosni i Hercegovini 500. Radilo se o velikom poslu od 500 zgrada sa 400 000 m² u koje je moglo da se smesti 40 000—50 000 stanovnika. »Izgradnja zadružnih domova«, stoji u jednom dokumentu iz Bosne i Hercegovine, »sastavni je dio našeg Petogodišnjeg plana i kao što se punim elanom radi u ustanovama i preduzećima, isto se tako radi u velikom broju mjesta na dovršavanju naših zadružnih domova.«[48]

Izvršni odbor Narodnog fronta gledao je na izgradnju zadružnih domova kao na stvar samih zadrugara. Inicijativa za gradnju poticala je od sreskih zadružnih saveza i iznošena na skupštinama zadrugara koje su rešavale da li će podizati dom, kakav i koliki. Operativnu stranu posla preuzimale su uprave gradilišta. Organizacije Narodnog fronta, prihvatajući inicijativu zadruga, zaduživane su da nose organizaciono-političku stranu akcije, čiji su neposredni izvršioci bili aktivi mesnih organizacija. Radna snaga organizovala se kao radna jedinica u formi brigade. Izgradnja domova dobijala je prvenstvo nad ostalim zadacima Narodnog fronta, koji se nisu takođe smeli zapostavljati (izgradnja puteva bunara itd.). Sreske uprave za podizanje domova formirale su se od predstavnika sreskog zadružnog saveza, sreskog odbora Narodnog fronta, sreskog odbora Narodne omladine i sreskog narodnog odbora. Tip i obim doma trebalo je da zavisi od razvijenosti poslovanja zadruge i ekonomskog područja na kome je ona radila. Prema uputstvima za po-

[46] Isto, Sten. beleške Proširena sednica Izvršnog odbora NFJ od 29. novembra 1947.

[47] Isto, Sten. beleške od 29. novembra 1947.

[48] Isto, Zapisnik Drugog zemaljskog savetovanja sa upravnicima sreskih uprava za izgradnju zadružnih domova održanog 4. i 5. septembra 1948. u Sarajevu, fasc. III.

dizanje ovih domova njih je trebalo graditi u mestima gde su postojali najbolji uslovi za njihovo »pravilno« korišćenje, prvenstveno onamo gde su sami seljaci preuzeli obavezu da će pronaći maksimum domaćeg materijala i radne snage.[49]

GLAVA IV

NARODNI FRONT U VREME ODBRANE NEZAVISNOSTI

Narodni front i napad Informbiroa

Jugoslavija se u jeku izvršenja Prvog petogodišnjeg plana našla 1948. suočena sa napadom J. V. Stanljina i V. M. Molotova u ime SKP(b), drugih partija članica Informbiroa, kao i celokupnog komunističkog pokreta u svetu, koji ih je podržao. KPJ je na svom plenumu, održanom 1. marta 1948, konstatovala da su odnosi sa SSSR-om u poslednje vreme došli u »raskorak«. Sovjeti su kritikovali jugoslovensku spremnost da pomognu Albancima protiv Grka, težeći da ovima poslednjima stave do znanja da je savez Jugoslavije sa Albanijom čvrst. Oni, takođe, nisu hteli da pomognu Jugoslovenima u naoružanju armije smatrajući da Jugoslovenima oružje nije ni potrebno dok postoji jaka sovjetska armija. Jugosloveni su se izjasnili protiv Staljinovog predloga za zaključenje federacije FNRJ s Bugarskom, smatrajući da bi njegovo prihvatanje oslabilo Jugoslaviju. Na martovskom plenumu Tito je isticao da su Sovjeti forsirali stvaranje federacije iako stvar nije bila ekonomski sazrela, jer je Bugarska bila dužna da plaća reparacije, da je siromašna zemlja i da su postojale ideološke razlike između KPJ i BRP(k). Po Titu, stvaranje federacije u tom času značilo bi praktično uvesti »trojanskog konja«. Od načelnog je značaja da je Tito sa Staljinovim napadom i ekonomskim pritiskom na Jugoslaviju bio svestan da se radi o nezavisnosti Jugoslavije. Ekonomski pritisak ogledao se u činjenici da je sovjetska vlada otkazala zaključenje ugovora za 1948. Za Tita je nezavisnost Jugoslavije bila najvažnija, pa i samim tim dužnost da se strogo bdije nad njenim interesima. Nezavisno od ove spremnosti, martovski plenum je zauzeo stav da politika Jugoslavije prema SSSR-u ostaje neizmenjena. Tito je tražio da se Jugoslavija u oblasti naoružanja orijentiše na svoje snage. Prema generalnom sekretaru KPJ, Jugoslavija je morala ubuduće mnogo da žrtvuje za vojnu industriju i naoružanje. Već na martovskom plenumu KPJ, označen je kao »nepravilan stav« sovjetskih rukovodilaca u pismu Staljina i Molotova J. B. Titu i jugoslovenskom rukovodstvu da se pojedini jugoslovenski građani »vrbuju« za sovjetsku obaveštajnu službu, kao agenti.[1]

U napadima Staljina i Informbiroa na KPJ nije bio pošteđen ni Narodni front. KPJ se, prema »kritičarima« bila »rastvorila« u Narodnom frontu, toj »bespartijnoj masi svih klasa i slojeva« i svih mogućih »buržoaskih« partija. Jugosloveni su optuživani zbog izražavanja Partije kroz program Narodnog

[49] Isto, fasc. 6. Uputstvo za podizanje zadružnih domova na selu, decembar 1947. godine.

[1] Arhiv CK SKJ, Zapisnici, Sednica CK KPJ od 1. marta 1948.

fronta. Iz toga se izvodio zaključak da su jugoslovenski komunisti »menjševički likvidatori«, koji su revidirali boljševičko shvatanje Partije, dovodeći je u opasnost da bude »likvidirana« kao »klasna partija radničke klase«.[2] Po mišljenju jugoslovenskih komunista na Petom kongresu KPJ tim napadom išlo se na izolaciju Partije i odvajanja »frontovske mase« od Partije. Za »dokaz« svoje teze Staljin, i kasnije Informbiro, iskrivljavali su mesto iz govora J. B. Tita na Drugom kongresu NFJ u Beogradu, septembra 1947, izostavljanjem »predvodničke uloge« Partije u Narodnom frontu. Jugoslovenski komunisti na Petom kongresu uopšte nisu ni osporavali da postoji izvesno stapanje članova Narodnog fronta sa Partijom. Isticalo se da je bilo mnogo članova Narodnog fronta koji su radili kao najbolji komunisti iako nisu bili članovi KPJ, što je, uostalom, bila i jedna od najvažnijih odlika Narodnog fronta Jugoslavije. Jugoslovenska »avangarda« je time potvrđivala Lenjinove misli da se disciplina »avangarde« održava njenom »svesnošću«, njenom odanošću revoluciji, njenom istrajnošću, samopregorom, herojizmom, a na drugoj strani njenom veštinom da se poveže, zbliži, do izvesnog stepena stopi s najširom masom »trudbenika« i pravilnošću njenog političkog rukovođenja.[3]

Narodni front je u vreme napada na KPJ obezbeđivao političko jedinstvo naroda mobilišući radne ljude na izvršivanje plana. Uoči Petog kongresa KPJ Savezni odbor Narodnog fronta je na plenarnom sastanku pozdravio u ime sedam miliona članova »herojsku Komunističku partiju Jugoslavije«. Narodni front je preuzeo na sebe obavezu da odluke Petog kongresa »koje će obasjati put dalje socijalističke izgradnje i procvata Federativne Narodne Republike Jugoslavije, postanu i stvar Narodnog fronta i svih radnih masa naše zemlje«.[4] Plenum je doneo odluku da se zbog neprijateljskog i protivnarodnog rada, koji je štetio interesima Jugoslavije, kao i jedinstvu i ugledu Narodnog fronta, isključe iz Saveznog odbora i iz Narodnog fronta Jugoslavije Andrija Hebrang i Sreten Žujović. Za generalnog sekretara Narodnog fronta Jugoslavije izabran je Petar Stambolić, ministar poljoprivrede u Vladi FNRJ.[5]

Napade Informbiroa odbila je i organizacija AFŽ-a na sastanku Izvršnog odbora 14. jula 1948, donoseći rezoluciju kojom se odbacivala Rezolucija Informbiroa.[6] Sa CK KPJ solidarisali su se i Sindikati Jugoslavije. Sedmi plenum Centralnog odbora Jedinstvenih sindikata potvrdio je i odobrio stav Izvršnog odbora Centralnog odbora sindikata od 13. jula 1948. godine o odbacivanju napada Informbiroa i solidarisanju sa CK KPJ. Rukovodstvo Partije je odlučilo da se posle Petog kongresa, i to do kraja 1948, organizuju nacionalni partijski kongresi i izvrši ujedinjenje SKOJ-a sa Narodnom omladinom.[7]

Mesni komitet Beograda je dva dana nakon objavljivanja Rezolucije Informbiroa organizovao mitinge po rejonima, na kojima je ispoljena poveza-

---

[2] Pismo CK SKP(b) od 27. marta 1948. drugu Titu i ostalim članovima CK KPJ. *Pisma CK KPJ i pisma CK SKP(b)*, Beograd 1948, 33—36.

[3] V kongres KPJ, 822—825.

[4] Arhiv Jugoslavije, Fond NFJ, fasc. 17. Plenum Saveznog odbora NFJ.

[5] Isto, Saopštenje Sekretarijata Saveznog odbora NFJ od 19. juna 1948.

[6] Arhiv CK SKJ, XVII/10, 1948. Izveštaj o radu AFŽ u 1948.

[7] Isto, Zapisnici, Sednica Politbiroa održana na Bledu 14. avgusta 1948.

nost članstva sa CK KPJ. Manifestacioni karakter dobio je dobrovoljni rad 75 000 građana Beograda na dan početka rada Petog kongresa KPJ. Od 5. jula 1948. počela je u osnovnim organizacijama KPJ prorada materijala CK SKP (b) i CK KPJ, koja je završena za 10 dana. Prostaljinistički elementi u Partiji nadali su se u nagli preokret nakon objavljivanja bukureštanske rezolucije. Materijali o sukobu raspravljani su i u organizacijama Narodnog fronta. Na sastancima partijskih ćelija, pa i na sastancima organizacija Narodnog fronta, najčešće pitanje koje se postavljalo odnosilo se na to zašto predstavnici CK KPJ nisu pristali da učestvuju u radu Informbiroa u Bukureštu. Deo komunista postavljao je i pitanje o politici KPJ na selu, jer je ona bila u optužbama Informbiroa navođenja kao izraziti primer izrođavanja KPJ. Dogmatičari su se pozivali na autoritete Staljina i nepogrešivost CK SKP(b). Prema materijalima Mesnog komiteta broj kolebljivih ili onih koji su imali neprijateljsko držanje iznosio je 792 člana. Protivnici KPJ u njenim redovima poticali su od onih koji su bili nezadovoljni svojom pozicijom u sistemu vlasti i partijskom aparatu, opterećenih dogmatizmom, uverenih u Staljinovu neprikosnovenost i »nepogrešivost«, privrženih SSSR-u i SKP(b), čiji je kult, zapravo, stvarala sama KPJ pre rata, u toku rata i posle oslobođenja. Istovremeno sa objavljivanjem Rezolucije i početkom delovanja prostaljinističkih snaga u Partiji, Mesni komitet Beograda zapazio je aktivniji rad starih snaga preko ilegalne organizacije Savez demokratske omladine. »Buržoaska reakcija« je polazila od uverenja da sukob SKP(b) i KPJ 1948. koristi snagama starog društva. Po ocenama i saznanjima Mesnog komiteta, one su smatrale da će »Rusi« okupirati zemlju, a drugi pak da će Jugoslavija prići Zapadu.[8]

Po Zagrebu su u vreme IB-a širene alarmantne vesti, a ostaci starih snaga odbacivali su kako pristalice Rezolucije, tako i »komuniste« i ustaše, jer »nisu valjali ni jedni, ni drugi«. Korišćene su teškoće u snabdevanju i stanbeni problemi za kritiku vlasti. Pristalice IB-a su prenosile vesti da se Tito povezao sa »imperijalistima«.[9]

Posle napada Informbiroa počelo je razgranjavanje idejno-političkog rada u organizacijama Narodnog fronta. Do juna 1948. bilo je obrazovano u preduzećima oko 1400 marksističkih kružoka koji su obuhvatili oko 20 000 radnika i nameštenika. Broj čitalačkih grupa i kružoka u osnovnim organizacijama Narodnog fronta bio je uvećan, uključujući i večernje kurseve na kojima su članovi Narodnog fronta proradivali istoriju narodnooslobodilačke borbe, dijalektički materijalizam, istoriju SKP(b).[10] Ideološko-vaspitni rad u Narodnom frontu naročito se pojačao u drugoj polovini 1948, posle Petog kongresa KPJ.[11]

---

[8] *Istorija Beograda*, Beograd, III, 596—597.

[9] AJ, Fond NFJ, fasc. 15, Izveštaj sa obilaska organizacija NF-a u NR Hrvatskoj od 20. do 27. septembra 1948.

[10] Isto, fasc. 17, Stenografski zapisnik sednice Saveznog odbora NFJ, održane 19. juna 1948.

[11] U Bosni i Hercegovini organizovano je 136 kurseva sa 5600 posetilaca, 168 kružoka sa 1700 posetilaca i 15 000 čitalačkih grupa sa 225 000 posetilaca. Podaci za NR Makedoniju govore da je u njoj održano 150 kurseva sa 3800 posetilaca, 2059 kružoka sa 36 801 posetiocem i 2873 čitalačke grupe sa 32 690 posetilaca (AJ, Fond NFJ, fasc. 22, Izveštaj Blagoja Nešković a o radu NFJ).

Vlada FNRJ raspisala je unutrašnji »Narodni zajam Petogodišnjeg plana razvitka narodne privrede FNRJ« u iznosu od 3,5 milijarde dinara, čije je upisivanje trebalo da otpočne 1. jula 1948. i da traje mesec dana. Raspisivanje ovog zajma bilo je motivisano bržim razvitkom proizvodnih snaga, uspešnijim ispunjenjem Petogodišnjeg plana i što bržim podizanjem životnog standarda radnih masa.[12] Predstavljajući oblik mobilizacije unutrašnjih rezervi, ovaj zajam je dobijao prevashodno značenje u političkom smislu. Zajam je bio forma opštenarodnog organizovanja narodnih masa i njihove »aktivizacije« u privrednoj izgradnji, politička manifestacija za jugoslovenski stav u sukobu s IB-om, vid povezivanja masa sa Partijom u pretkongresnom takmičenju. Masovni upis zajma trebalo je da akcentira rukovodeću ulogu KPJ u Narodnom frontu i socijalističkoj izgradnji, povezanost »avangarde« sa narodom. Očekivalo se da se preko ovog zajma učvrsti još više veza između radnika i seljaka, grada i sela. Upisujući zajam, građani su izražavali svoju svest, patriotizam i manifestovali jedinstvo interesa između pojedinca i »države«. Savezni odbor Narodnog fronta je očekivao da upis zajma bude novi udeo građana u političkoj i privrednoj nezavisnosti Jugoslavije i nepokolebljivosti naroda u borbi za slobodu.[13]

U vreme otkazivanja ekonomskih veza od strane socijalističkih zemalja i ekonomske blokade, a na drugoj strani prekinutih veza sa Zapadom, mobilizacija građana za izvršenje Plana i organizovanje dobrovoljnog rada bili su logična posledica poziva Partije i Narodnog fronta da se zemlja osloni na vlastite snage. Dobrovoljni rad je uzimao sve veći zamah. Stvarani su štabovi radnih brigada pri gradskim i rejonskim odborima Narodnog fronta, kao i čete, koje su radile svakog dana kako bi rad bio ravnomerno raspoređen. Mobilizacija preko radnih brigada bila je i način ostvarivanja političke kontrole Narodnog fronta u odsudnim trenucima napada Informbiroa i prenapregnute izgradnje zemlje, kao i držanja građana u stanju pripravnosti. Pored lokalnih akcija organizovane su i akcije van mesta boravka. Dok su lokalne akcije oduševljeno prihvatane, prema posebnim brigadama Narodnog fronta ispoljavao se otpor, naročito seljaka, koji su odvajani od poljskih radova, pri čemu je dolazilo i do kršenja dobrovoljnosti primenom administrativnih mera. Slanjem poziva i angažovanjem milicije da privodi ljude »na kuluk«, bez prava na žalbu, kompromitovala se dobrovoljnost radnih akcija. U ocenama o načinu formiranja ovih brigada i njihovom radu, sadržanim u izvorima Narodnog fronta iz 1948, navodilo se da nije bilo političkog rada sa pripadnicima radnih brigada, niti ekonomskog podsticaja. Jedna od slabosti ovih brigada ogledala se u brzini formiranja, što je uticalo na njihovu čvrstinu. No, ove pojave su daleko karakterističnije za period posle Trećeg kongresa NFJ. Za politički uspeh ovih brigada smatralo se to što su žene i omladinci, koji nisu izlazili iz okvira svojih sela, došli preko radnih akcija u dodir sa drugim krajevima i njihovim stanovništvom, što je doprinosilo njihovom kulturnom uzdizanju i prevaspitavanju.[14]

---

[12] Isto, fasc. 19, Uputstvo NFJ svim zemaljskim izvršnim odborima od 5. juna 1948.

[13] Isto, fasc. 17, Stenografski zapisnik sednice Saveznog odbora održane 19. juna 1948.

[14] Isto, fasc. 67, Diskusija o radu organizacija NFJ od III kongresa do danas.

Posebne radne brigade Narodnog fronta počele su organizovano i masovno da se stvaraju 1948, naročito u drugoj polivini te godine. Za ove brigade je karakteristično da su stvarane na dobrovoljnoj osnovi u okviru pojedinih srezova, za određeni rok rada, van svog sreza, stim što se rad brigadira plaćao prema propisima koji su važili za sve radnike. Na radovima u Srbiji u toku 1948. bilo je 505 posebnih brigada sa 55 029 brigadista. U toku 1948. ove brigade su radile u četiri smene. Svaka smena radila je po mesec i po dana.[15]

Krajem 1948. utvrđen je naziv za sve brigade Narodnog fronta: »Radne brigade Narodnog fronta«.[16]

Seljaštvo Jugoslavije jedinstveno je odbacivalo Rezoluciju IB-a, ali u jeku poljoprivrednih radova seljaci nisu rado napuštali selo i učestvovali u radu radnih brigada. Seljake, naročito seljanke, odbijali su od radnih akcija i župnici, zbog napuštanja kuća i navodnog širenja nemorala. U Sloveniji je, pored aktivnosti klera, pominjan i neprijateljski rad »kulaka«. Jedan izveštaj o radu Narodnog fronta u Sloveniji karakteriše »popove i kulake« za »najljuće« protivnike Narodnog fronta. Zavisni svet od »kulaka« i župnika okupljao se oko »klerikalne zastave«. Slovenački izveštaji iz 1948. govore da su najgore političke prilike postojale u pograničnim područjima (pojedina mesta kranjskog i mariborskog sreza). Župnici su javno bili za gradnju zadružnih domova, a tajno su agitovali protiv njihovog podizanja. Informbirovske snage u Trstu (»Vidalijevi frakcionaši«) razdvojili su i razjedinili slovenačka prosvetna društva. Narodni front Crne Gore izveštavao je Savezni odbor da je narod sam odbacio kolebljivce i »dezertere«, »nekoliko«, kako se kaže, »pojedinaca, demoralisanih karijerista, koji su izgubili vjeru u snage naroda«. Isticano je da je sa stavom CK KPJ saglasna i jedinstven narod Crne Gore i »šiptarska manjina«. Svoj stav protiv Informbiroa Narodni front u Crnoj Gori manifestovao je preko slanja pisama i depeša protiv antijugoslovenske kampanje, kao i na zborovima i mitinzima gde su se mase naroda izjašnjavale za CK KPJ i otpor Informbirou. Privredna mobilizacija proglašena je za prvi zadatak Narodnog fronta Crne Gore. Za mnogo većeg protivnika nove vlasti od gradske buržoazije proglašene su stare navike »usidrene u ostacima prošlosti«, zapravo u svesti masa, povezane sa sitnosopstveničkim strastima, zaostalošću i predrasudama. Organizacija Narodnog fronta ove republike nalazila se u pripremi »široke i opšte socijalističke ofanzive«.[17]

Narodni front Jugoslavije pokazivao je političku snagu i raspoloženje naroda na smotrama radnih brigada, dočecima delegata sa Petog kongresa KPJ, prilikom otvaranja novih objekata. Preko ekipa agitatora pri sreskim odborima Narodnog fronta, sastavljenih u Bosni i Hercegovini od 40—80 ljudi, razrađivane su nove akcije. Objavljivanje Rezolucije IB-a i otpor KPJ napadu na nezavisnost Jugoslavije podigli su na noge komuniste i aktiviste Narodnog fronta. Gradski odbor Narodnog fronta Zagreba je dva dana posle objavljivanja Rezolucije sazvao aktiv agitatora i umesto 1200 ljudi na sastanak

[15] Isto, fasc. 22, Izveštaj Blagoja Neškovića o radu NFJ na III kongresu.
[16] Isto, fasc. 15, Zapisnik Sekretarijata NFJ od 16. decembra 1948.
[17] Isto, fasc. 19, IO Osvobodilne fronte Slovenije NFJ od 3. novembra 1948; fasc. 15, Izveštaj sa obilaska organizacija BiH-a, 1948; fasc. 17, Prošireni plenum IO NFJ za Crnu Goru od 26. novembra 1948; fasc. 15, Izveštaj o obilasku Slovenije od 20. do 26. septembra 1948.

je došlo oko 20 000 građana. Odgovor »klevetnicima« bio je sadržan u povećavanju broja građana na radnim akcijama. Sa »sindikalnim brigadama«, sastavljenim od radnika i nameštenika ustanova i preduzeća, radile su i »blokovske brigade« Narodnog fronta. Ove »sindikalne brigade« odlikovale su se svojom masovnošću, organizovanošću, disciplinom i stalnošću. U Zagrebu su 1948. radile 499 brigada: 347 »sindikalnih« i 152 »blokovske«.[18]

Narodni front je nastavio opismenjavanje: u Srbiji je 1948. bilo 281 000 polaznika, od čega je 160 000 položilo ispit, a u Hrvatskoj 108 000 kursista, od kojih 30 000 nije položilo ispit. Analize su pokazivale da je u Srbiji i Hrvatskoj najslabije teklo opismenjivanje među sezonskim i poljoprivrednim radnicima. Tečajevi nisu bili čvrsti i lako su se osipali. Izveštaji iz Bosne i Hercegovine govorili su da su se sa opismenjivanjem jednih, starijih, javljale nove analfabete jer preko 100 000 dece od 7 do 14 godina nije pohađalo škole.[19]

Peti kongres KPJ i Narodni front

KPJ se borila za suzbijanje sektaštva i proširivanje članstva Narodnog fronta nastojeći istovremeno da organizaciono učvrsti organizaciju. »Omasovljavanje« organizacije značilo je politički rad da se u Narodnom frontu obuhvati gotovo svaki građanin Jugoslavije. Posle Drugog kongresa Narodnog fronta Jugoslavije isticalo se da je organizacija slabije radila u krajevima gde su živele »nacionalne manjine« i po selima i zabačenijim srezovima. Opšta pojava je bila masovnost Narodnog fronta u glavnim gradovima republika i u većim centrima. Navodilo se kao primer da je u Ljubljani bilo više radnih brigada nego u selima Slovenije: 400 radnih brigada, a u selima svega 293, angažovanih, uglavnom, na gradnji zadružnih domova.[20]

Do brojnog porasta Narodnog fronta došlo je naročito u 1948, kada je napad Informbiroa na KPJ zatalasao mase i pojačao politički život. O tome porastu rečito govori činjenica da je Narodni front u toku 1948. brojčano porastao za preko milion i dvesta hiljada članova, »uprkos značajnog čišćenja redova Narodnog fronta od prikrivenih neprijateljskih, špekulantskih elemenata«. Krajem 1947. NFJ je imao 6 536 204 člana, a krajem naredne godine 7 732 377 članova. Po republikama taj porast je izgledao ovako: Srbija — 3 064 663 (1947) i 3 367 560 (1948), Hrvatska 1 150 000 i 1 930 129, Slovenija 594 331 i 618 125, Bosna i Hercegovina 1 056 766 i 1 110 687, Makedonija 536 219 i 542 555, Crna Gora 134 225 i 163 321. Socijalni sastav članstva upućivao je na ocenu da se radi o organizaciji »trudbenika«. Na III kongresu NFJ za primer se uzimala organizacija Srbije: industrijskih radnika 280 140, zanatskih radnika 100 522, poljoprivrednih radnika 48 410 (ukupno 429 072), siromašnih seljaka 1 729 548, »srednjaka« 623 179, bogatih seljaka 157 714 (ukupno seljaka 2 510 441), zanatlija 86 924, službenika 239 415, studenata i đaka 51 804,

[18] Isto, fasc. 15, Izveštaj o obilasku frontovskih organizacija u NR Hrvatskoj od 20. do 27. septembra 1948.

[19] Isto, fasc. 15, Zapisnik sa sastanka sa članovima ekipa koje su obilazile organizacije NF-a po republikama, od 14. oktobra 1948.

[20] Isto.

[21] Isto, fasc. 22, Izveštaj Blagoja Neškovića o radu NFJ na III kongresu NFJ.

slobodnih profesija 8 902, ostalih 41 002. U Jugoslaviji je krajem 1948. funkcionisalo 6 575 mesnih odbora Narodnog fronta (Srbija 2000, Hrvatska 2034, Slovenija 789, Bosna i Hercegovina 880, Makedonija 727, Crna Gora 145); 339 sreskih odbora Narodnog fronta (Srbija 120, Hrvatska 87, Slovenija 27, Bosna i Hercegovina 65, Makedonija 27, Crna Gora 13); 79 gradskih odbora NF (Srbija 35, Hrvatska 23, Slovenija 3, Bosna i Hercegovina 5, Makedonija 9, Crna Gora 4); 39 rejonskih odbora NF (Srbija 12, Hrvatska 9, Slovenija 10, Bosna i Hercegovina 4, Makedonija 4 i Crna Gora 21).

Pitanje osnovnih organizacija nije bilo istovetno rešeno u Jugoslaviji, tako da je bilo organizacija u Slavoniji od 120 ljudi, Celju od 6000, a u Bijeljini od 2400 građana. U Hrvatskoj nije bilo nižih organizacija od mesnog odbora. Organizacije Narodnog fronta u nekim krajevima Hrvatske radile su preko »Seljačke sloge«, koja se sa retkim izuzecima, nalazila u rukama komunista i članova SKOJ-a. Rukovodstvo Partije u osnovnim organizacijama NF ostvarivalo se u Srbiji preko rejonskih komiteta ili preko komunista koji su živeli na teritoriji odnosnih organizacija. Kritikovan je sastav sreskih odbora Narodnog fronta zbog malog broja radnika, žena i omladine u njima. Pomoć viših organizacija NF vršena je preko obilazaka organizacija, slanja agitatora i instruktora.[22] Već je primećeno da je broj žena na akcijama bio izuzetan, ali je njihov broj u rukovodstvima organizacija bio neznatan. Među organizacionim pitanjima Narodnog fronta isticao se zahtev rukovodstva da se poveća broj aktivista među članovima NFJ, a na drugoj strani izvrši koordinacija rada između NF i ostalih masovnih organizacija jer su se njihove funkcije preplitale, a članstvo preopterećivalo u toku nedelje učešćem na mnogobrojnim radovima i političkim manifestacijama organizovanim iz raznih centara.

Organizacioni problemi Narodnog fronta dolazili su u centar pažnje jer je bilo zapaženo da postoji opasnost »izvesne degeneracije i izrođavanja i divljanja u svim pravcima organizacije Narodnog fronta«, što se pojačalo u vreme napada Informbiroa. B. Nešković je isticao pojavu shvatanja da »Front nije više vanpartijska politička organizacija, da Front od sada treba tako da ide ka nekoj likvidaciji, a da tu treba da bude Partija. To bi značilo da Partija izgubi jedno moćno oružje kao što je Narodni front u borbi za izgradnju socijalizma.«[23]

Tendencija pretvaranja Narodnog fronta u organizaciju za pozivanje na rad i izvođenje radnih akcija sve je više osvajala. Sem rada u nekim krajevima nije bilo političkih konferencija, zabava za omladinu, fiskulturnih sletova. Organizacije Narodnog fronta dobijale su sve više lik čisto radnih organizacija. Akcije pripremane bez političkog rada svodile su Narodni front na organizaciju za mobilizaciju radne snage. Mere KPJ sprovođene su preko organa narodne vlasti ili direktno preko ćelija i komiteta Partije. Pored ove opšte kritičke opservacije o gubljenju fizionomije NF kao političke organizacije, u nekim krajevima Jugoslavije pominjao se i mali efekat radnih akcija Narodnog fronta. Ljudi su u Crnoj Gori bili mobilisani u oblasti poljopri-

[22] Isto, fasc. 15, Zapisnik sa sastanka sa članovima ekipa koje su obilazile organizacije NF-a po republikama, od 14. oktobra 1948.

[23] Isto.

vrede na način koji je već bio »vekovima« utvrđen i poznat: nije bilo novih metoda i unošenja nove, napredne organizacije i tehnologije rada.[24]

Peti Kogres KPJ je istakao da svako potcenjivanje Narodnog fronta predstavlja direktno nanošenje štete KPJ. Program usvojen na tom Kongresu podvlačio je ulogu i važnost Narodnog fronta za mobilizaciju masa u borbi za socijalizam, za podizanje svesti masa i učvršćenje moralno-političkog jedinstva naroda. Komunistička partija Jugoslavije bila je rukovodeća snaga Narodnog fronta i njegovo akciono jezgro. Preko masovnih organizacija, a pogotovu preko Narodnog fronta, prema E. Kardelju na Petom kongresu KPJ, »politika KPJ stavljena je pod neposrednu kontrolu i kritiku radnih masa«. Postojanje Narodnog fronta nije isključivalo druge masovne organizacije: Sindikat, AFŽ i Narodnu omladinu. Sindikat je tretiran kao »škola komunizma« i klasno najčvršće jezgro Narodnog fronta. E. Kardelj je na Petom kongresu naglasio, među zadacima Narodnog fronta, politički rad u masama, »aktivizaciju masa« za socijalističku izgradnju zemlje, svestrano učešće masa u radu mesnih organa vlasti i razvijanje kritike masa.[25] Kritičke i kontrolne funkcije Narodnog fronta posle Petog kongresa dobijale su naglašenu važnost. Zadaci Narodnog fronta u oblasti kritike i kontrole spajale su se sa zadacima opštedržavne kontrole koja je imala da brine da državni i zadružni organi što bolje organizuju kontrolu nad izvršavanjem zadataka od strane njihovog aparata.

Septembra 1948. J. B. Tito je zatražio od Sekretarijata Izvršnog odbora Narodnog fronta Jugoslavije da ispita stanje organizacije Narodnog fronta. U svetlosti odluka Petog kongresa o Narodnom frontu trebalo je da se organizaciono prilagodi rad organizacije u novoj situaciji, a na drugoj strani oživi njen politički rad. Polazilo se od shvatanja da su najveće neiskorišćene snage Narodnog fronta ležale u osnovnoj organizaciji Narodnog fronta, jer je neaktivnost dela članstva na selu predstavljala »uspostavljanje ogromnih snaga«. Za glavni sadržaj rada Narodnog fronta proglašen je politički rad. Taj rad se nije smeo podsticati prinudnim merama ili poreskim opomenama, ili vezivati za generacione podele prema kojima su stariji ljudi isključivani iz akcije. Ponovno akcentiranje značaja političkog rada shvatalo je ovaj kao permanentni proces a ne vezivanje za neku kampanju ili izuzetnu situaciju. Politička aktivnost Narodnog fronta posmatrana je kao nastavak klasne borbe protiv »kulaka«, zadržavanje »budnosti« prema kleru i ostalim neprijateljima. Usvajanjem novog partijskog Statuta na Petom kongresu, koji je predviđao otvorene partijske sastanke osnovnih partijskih organizacija, uvećavala se opasnost da deo komunista sada ne shvati da ne treba da radi u Narodnom frontu. Komunisti su morali da budu pokretači akcija stvarajući uslove za ostvarivanje politike Partije. Od komunista je zavisilo koliko će članovi Narodnog fronta slobodno sudelovati u akcijama, uzimati u obzir oprečna mišljenja i građani stvarno učestvovati u pretresu odluka. Novim prilazom, koji je sugerisalo rukovodstvo Narodnog fronta posle Petog kongresa KPJ, trebalo je da se postignu dva cilja: prvo, otklanjanje sektaštva prema vanpartijskim

[24] Isto.
[25] V kongres KPJ.

masama, i drugo, da se antisektaškim radom privuku u Narodni front svi građani koji su još bili ostali van ove organizacije.[26]

Savezni odbor Narodnog fronta Jugoslavije na plenarnoj sednici od 27. novembra 1948. odlučio je da osnovnu organizaciju Narodnog fronta sačinjava osnovna organizacija Narodnog fronta stvorena na teritorijalnom principu, na bazi osnovne teritorijalne izborne jedinice ili teritorije sela. Nova osnovna organizacija Narodnog fronta birala je sekretarijat od najmanje 9 lica na čelu s predsednikom i sekretarom. Mesni odbor Narodnog fronta stvarao se za više organizacija Narodnog fronta u jednom mestu. Na čelu mesnog odbora nalazio se izvršni odbor od najmanje 11 članova, s predsednikom i sekretarom. Prema odluci Saveznog odbora NFJ osnovna organizacija NF mogla je da se deli na grupe prema ulicama, blokovima ulica, naseljima, salašima i zaseocima.[27]

Savezni odbor NFJ odlučio je 27. novembra 1948. da svi glavni odbori Narodnog fronta formiraju klubove narodnih poslanika narodnih skupština narodnih republika. Uprave klubova trebalo je da stvore komisiju za kontrolu izvršavanja poslaničkih dužnosti prema biračima od strane narodnih poslanika pripadnika Narodnog fronta.[28]

Organizaciono ujednačavanje Narodnog fronta, obuhvatanje članstva čvršćim organizacionim okvirima, s naglašavanjem značaja osnovne organizacije i antisektaškog pristupa članstvu, imalo je za krajnji cilj buđenje svih političkih energija naroda u periodu napada Informbiroa i efikasnije izvršavanje zadataka planske izgradnje, pod rukovodstvom KPJ. Ove organizacione promene pratilo je i unutrašnje razgranavanje aparata Narodnog fronta i njegova profesionalizacija. U smislu zaključaka Proširenog plenuma Saveznog odbora NFJ od 26. do 27. novembra 1948, Sekretarijat organizacije je na sednici od 16. decembra 1948. i 6. januara 1949. odlučio da se pri Saveznom odboru formiraju pomoćna tela, i to: Komisija za agitaciju i štampu, Komisija za ideološko-vaspitni rad, Komisija za narodnu inspekciju, Komisija za plan i evidenciju, Komisija za organizaciona pitanja, Komisija za zdravstveno-socijalna pitanja, Nadzorna komisija, Komisija za poljoprivredu, Komisija za pošumljavanje, Komisija za komunalna pitanja i lokalnu privredu, Komisija za privredna pitanja, Komisija za takmičenje i nagrađivanje, Uprava za dobrovoljne radne brigade, Uprava za izgradnju zadružnih domova. Ove komisije i uprave imale su sekretarijate sastavljene od članova koji su živeli i radili u Beogradu, kao i plenum od po jednog člana iz svake republike, prema predlogu glavnih odbora. Komisije, čiji se rad dodirivao sa radom Sindikata, AFŽ-a, Narodne omladine i Saveza boraca, sarađivale su sa odgovarajućim organizacijama.[29]

---

[26] AJ, Fond NFJ, Blagoje Nešković, *Organizacioni problemi Narodnog fronta*, referat održan na proširenom plenarnom sastanku SO NFJ 26. novembra 1948.

[27] Isto, fasc. 17, Odluka SO NFJ od 27. novembra 1948.

[28] Isto, fasc. 17, Odluka SO NFJ.

[29] Isto, fasc. 15, Zapisnik Sekretarijata NF od 16. decembra 1948. i 6. januara 1949. godine.

Početak rehabilitacije NF kao političke organizacije

Treći kongres Narodnog fronta održavao se u uslovima pojačane aktivnosti socijalističkih zemalja protiv Jugoslavije. Jugoslavija je bila napadana kao zemlja čiji su se komunisti »prodali kapitalistima«. Ona je bila izložena sistematskoj propagandi zemalja socijalističkog bloka, pritisku, »nečuvenoj kampanji«, primenom sredstava koja je J. B. Tito nazivao »nedostojnim«, tim pre što su vršeni prema »zaslužnoj savezničkoj zemlji«. Iz tih zemalja Jugoslavija i KPJ bili su napadnuti samo u martu 1949. 240 puta. Težnja napadača bila je usmerena u pravcu izazivanja haosa, unutrašnjeg razdora, poziva za obaranje rukovodstva i izazivanje građanskog rata. Jugoslovenski studenti i učenici, koji su se nalazili u SSSR-u i zemljama »narodne demokratije« »vrbovani« su da se ne vraćaju u Jugoslaviju. Preko radio-propagande i štampe širene su vesti o »partizanskim borbama« u Jugoslaviji.[30] Kampanja koja se vodila protiv Jugoslavije već deset meseci nije se smirivala, već se, nasuprot tome, razbuktavala do neviđenih razmera, otkrivajući da napadačima nije bilo ni do otklanjanja »grešaka«, niti do kritike, već da se radilo o međusobno povezanim neprijateljskim postupcima s ciljem da se obori rukovodstvo KPJ i zemlja potčini tuđem uticaju i saradnji na neravnopravnim osnovama.

Političko jedinstvo naroda i KPJ oko državnog i partijskog rukovodstva nisu mogli da ugroze prostaljinistički elementi u Partiji, a još manje protivnici socijalističke Jugoslavije iz fronta pritajenih građanskih snaga i rimokatoličkog klera čija je pojačana aktivnost zapažana početkom 1949. Rukovodstvo KPJ se u novoj situaciji zalagao za raniju politiku diferencijacije rimokatoličkog klera, podržavanje »Ćirilo-metodijanske družbe« u Sloveniji i organizovanje društva sveštenika u Hrvatskoj, striktno poštovanje ustavnih načela o razdvajanju crkve od države i crkve od škole. Borba protiv političkih zloupotreba vere u političke svrhe nije smela da se prepušta samo organima bezbednosti, niti vodi na uopšten način napadima na crkvu, kler u celini ili Vatikan. Rukovodstvo KPJ je uočavalo da je ekskomunikacija sveštenika koji su sarađivali sa državom kolebala mnoge sveštenike da se izjasne. Saglasno načelu odvojenosti crkve od škole trebalo je »izbaciti« veronauku iz škole, a davanje priloga crkvi dozvoliti samo u crkvenim prostorijama. Pri tome se nije gubilo iz vida da je Vatikan i dalje nastavljao svoju raniju politiku prema Jugoslaviji imenujući biskupe koji su bili »reakcionari«. Pojačani interes KPJ za držanje Rimokatoličke crkve i njenog klera bio je izazvan i reakcijama na puštanje iz zatvora nadbiskupa A. Stepinca, čije je izdržavanje kazne dugo bilo predmet napada konzervativne i klerikalne propagande protiv FNRJ. »Rat na dva fronta«, koji je Jugoslavija morala da vodi posle napada Informbiroa, bio je izražen u stavu zapadnih sila prema Trstu 1948. i radu zapadnih obaveštajnih i propagandnih centara na Zapadu protiv Jugoslavije i njene nezavisnosti. Rukovodstvo KPJ je januara 1949. razmatralo rad ovih centara na razbijajnu Jugoslavije, usmeren iz graničnih punktova u Trstu i Celovcu. Jugoslavija je na Zapadu tretirana kao »potrebna«, ali se smatralo da će nakon prestanka opasnosti po nju od »Rusa« ona biti »pritisnuta« od

[30] Isto, fasc. 22, Titovo istupanje na III kongresu NFJ.

SAD i da će se raspasti. Slovenci su »otpisivani« kao narod koji nema ništa zajedničkog sa Južnim Slovenima.[31]

Godina 1949, kada je isticana ova opasnost po integritet Jugoslavije od strane zapadnih centara neprijateljske delatnosti, bez gubljenja iz vida da, stvarnošću intenziteta napada, glavna pretnja za njenu nezavisnost dolazi sa strane socijalističkih zemalja, bila je karakteristična po protivurečnostima unutrašnjeg razvitka. Rukovodstvo Partije je 10. januara 1949. rešilo da sazove Plenum CK KPJ, sa dnevnim redom »Seljačk opitanje«, i da pokrene kampanju kolektivizacije jugoslovenskog sela. Prema nekim izvorima, ova mera je trebalo da demantuje napade Informbiroa o preovlađivanju »kulaka« na selu i jačanju »kapitalističkih elemenata«.[32] KPJ se januara 1949. izjašnjavala za ograničavanje kapitalističkih elemenata na selu, ali je zahtevala da se »kulacima« prilazi »individualno« i »konkretno«.

Drugi plenum CK KPJ, održan u Beogradu 28. januara 1949, smatrao je da se jugoslovensko selo ne može osloboditi vekovne ekonomske i kulturne zaostalosti bez savlađivanja rasparčanosti inokosnog seljačkog gazdinstva, bez prelaska sa sitne robne proizvodnje na krupno zadružno poljoprivredno gazdinstvo, koje primenjuje modernu tehniku. Kao najuspešnije sredstvo za socijalistički preobražaj sela i unapređenje poljoprivrede pokazale su se seljačke radne zadruge. One su ocenjivane kao najpogodniji oblik ujedinjavanja individualnog interesa radnog seljaka s opštim interesima socijalističke zajednice.[33]

Rukovodstvo KPJ je januara 1949. kritikovalo agitaciju i propagandu kao »defanzivnu« jer svojim preteranim napadima na »imperializam« kao da je htela da se pravda »pred klevetnicama«.[33a]

Jačanje državnih i političkih organizacija, profesionalizacija aparata i njegovo širenje od dna do vrha, pokazivalo je snaženje centralizacije odlučivanja u dramatičnim uslovima odbrane, ekonomske blokade i usamljenosti u međunarodnoj zajednici i međunarodnom komunističkom pokretu, a u unutrašnjim uslovima prenapregnute izgradnje nezavisno od smanjivanja objekata Petogodišnjeg plana razvoja narodne privrede na ključne objekte. No, istovremeno sa kolektivizacijom i snaženjem državne intervencije pojavljivali su se i prvi znaci preispitivanja ranijeg iskustva, kritičkog sagledavanja bića socijalističkih zemalja koje su ugrožavale nezavisnost Jugoslavije, revalorizacije marksističke teorije i jedne nove perspektive organizacije socijalističkog društva. Put do tih novih saznanja bio je krivudav i probijao preko protivurečnih procesa. Treći kongres Narodnog fronta bio je već početak rehabilitacije Narodnog fronta Jugoslavije kao političke organizacije, a novi zakon o narodnim odborima nagoveštavao značaj lokalne samouprave u organizaciji političkog sistema. U zaokruživanju tih novih saznanja odlučnu ulogu

---

[31] Arhiv CK SKJ, Zapisnici, Sednica Politbiroa CK KPJ od 15. januara 1949.

[32] Vladimir Dedijer, *Izgubljena bitka Josifa Visarionoviča Staljina*, Sarajevo 1969, 288.

[33] Arhiv CK SKJ, Zapisnici, Sednica Politbiroa od 10. januara 1949.

[33a] *Borba*, 3. februar 1949. — Do 1. januara 1949. u Srbiji je bilo 558 seljačkih radnih zadruga. Za prva tri meseca, naročito posle Drugog plenuma CK KPJ, broj ovih zadruga naglo je porastao na 1330. Prema P. Stamboliću na III kongresu NFJ u Vojvodini se 40% zemlje nalazilo u »socijalističkom sektoru« (Isto, fasc. 22, Govor Petra Stambolića).

odigrali su Treći plenum CK KPJ, decembra 1949, i eksperimentalno uvođenje radničkih saveta krajem iste godine. Treći plenum CK KPJ je naglašavao da mi »treba da vaspitavamo slobodne, socijalističke ljude, ljude koji smjelo i odvažno misle i rade, koji su široki i raznovrsni u shvatanjima, a ne ljude čiji će umovi biti potišteni na isti način«. Plenum je u oblasti školstva istupio protiv birokratizma, kalupa, tipiziranja. Od prosvetnih radnika nisu smeli da se prave »činovnici za prosvjetu«. Škola nije smela da zanemaruje idejno nasleđe iz ranijih borbi za demokratsku i naprednu školu. Rezolucija ovog plenuma predviđala je vaspitavanje u školama novog, slobodnog i odvažnog socijalističkog čoveka, čija će shvatanja biti široka i raznovrsna, i kome će biti tuđi »birokratizam i ukalupljenost misli«.[34]

Sekretarijat NFJ (Predsedništvo) ovlašćen je na proširenoj sednici Saveznog odbora Narodnog fronta Jugoslavije od 27. novembra 1948. da izvrši pripreme za Treći kongres NFJ za mart 1949, i izradi projekte statuta i programa.[35] Rukovodstvo KPJ je 10. januara 1949. predložilo da se planirani kongres održi krajem marta 1949.[36] Sednica Predsedništva NFJ, održana 5. februara 1949, pomerila je datum održavanja ovog kongresa od kraja marta na 9. i 10. april 1949. Predsedništvo je pošlo od činjenice da je Program NFJ, donet 1945, bio zastareo i da je bilo potrebno da se zameni novim programskim dokumentom. Što se tiče njegove forme stajalo se na gledištu da se to uradi u vidu deklaracije koja bi sadržavala programska načela. Deklaracija je trebalo da se osvrne na dosadašnju borbu Narodnog fronta, na savremenu situaciju i da zauzme stav prema izgradnji socijalizma u Jugoslaviji. Planirani dnevni red za Kongres predviđao je da se podnese politički izveštaj (najverovatnije J. B. Tito), izveštaj o tekućim i organizacionim zadacima NFJ (Blagoje Nešković), donese programska deklaracija NFJ i statut. Izabrana je Komisija za izradu programske deklaracije i Komisija za izradu predloga statuta. Sekretarijat organizacije je zadužen da pripremi »odličja« za požrtvovani rad pojedinaca, dok bi se organizacijama koje se istaknu davale »zastavice«. Predsednik Komisije za izradu programske deklaracije bio je Moša Pijade, a Komisije za izradu statuta Blagoje Nešković. Kongresni odbor sačinjavali su: Blagoje Nešković, predsednik, Svetozar Vukmanović, Vicko Krstulović, Rato Dugonjić, Mara Naceva, Milan Popović i Branko Šotra. Utvrđeno je da se u osnovnim organizacijama 6. marta izvrši izbor delegata za sreske, odnosno gradske i rejonske konferencije, na kojima bi se 13. marta 1949. izabrali delegati Trećeg kongresa NFJ. Polaziće od broja članova NFJ, republika Srbija trebalo je da izabere 470 delegata NR Hrvatska 320, NR Bosna i Hercegovina, 200, NR Makedonija 120, NR Crna Gora 60, a Jugoslovenska armija 150 delegata. Izbori su imali da se izvrše tajnim glasanjem.[37] Predlog za izbor delegata

[34] Arhiv CK SKJ, CK SKJ II/7, Problem školstva u borbi za socijalizam u našoj zemlji, Prilog 1, 29. decembar 1949, Prilog 3.

[35] AJ, Fond NFJ, fasc. 17, Sednica Proširenog plenuma SO NFJ, 26—27. novembar 1948.

[36] Arhiv CK SKJ, Zapisnici, Sednica Politbiroa CK KPJ od 10. januara 1949.

[37] AJ, Fond NFJ, fasc. 20, Odluka Predsedništva SO NFJ od 5. februara 1949; Isto, fasc. 15, Stenografske beleške sednice Predsedništva Saveznog odbora NFJ od 5. februara 1949.

iz Jugoslovenske armije dostavljala je narodnim republikama Politička uprava Jugoslovenske armije.

U vreme priprema za održavanje Trećeg kongresa NFJ ubrzavana je gradnja zadružnih domova pošto se smatralo da svi domovi čija je gradnja započela 1948. moraju da se dovrše do kraja 1949. Poslove oko izgradnje ovih domova preuzimalo je na sebe Ministarstvo poljoprivrede, a u sreskim narodnim odborima poverenik za poljoprivredu. Praksa je pokazivala da je organizacija stalnih brigada, koje su živele logorskim životom, uticala na bržu gradnju domova.[38]

Narodni front je davao radne brigade na najznačajnije sektore privredne izgradnje Jugoslavije. »Naredni zadaci Narodnog fronta u organizaciji radnih brigada« predviđali su više brige o uslovima života brigadista, njihovom materijalnom i zdravstvenom obezbeđenju, ideološkom i kulturnom radu. Narodni front je pozivao na poštovanje dobrovoljnosti u mobilizaciji radne snage.[39] Kao moralni podsticaj i političko priznanje organizacijama, radnim brigadama i pojedincima, koji su pokazali izvanredne rezultate u ostvarivanju zadataka NFJ davalo se »odličje NFJ«, dodeljivano od strane Izvršnog odbora Saveznog odbora NFJ.[40]

Ideološko-vaspitni rad u organizacijama NFJ dobijao je sve veći značaj sa političkom i ekonomskom bitkom koju je vodila Jugoslavija, složenošću te borbe i novim shvatanjem da je zadatak marksizma-lenjinizma da na stvaralački način primenjuje tu »nauku« vodeći računa o iskustvima stečenim u »narodnoj revoluciji« i dotadašnjoj izgradnji socijalizma. Instrukcja NFJ od 9. februara 1949. upućivala je na razvijanje ideološkog i vaspitnog rada u okvirima osnovne organizacije korišćenjem individualnih i grupnih formi, kao i institucija narodnih univerziteta. Tim radom rukovodila je Komisija za ideološko-politički rad pri Saveznom odboru NFJ. Ispitivana je mogućnost i za stvaranje jednog saveznog predavačkog centra.[41]

Prema ustaljenom političkom običaju u susret Kongresu išlo se kroz takmičenje organizacija i članstva Narodnog fronta. Predlog za pretkongresno takmičenje predviđao je da takmičenje obuhvati učlanjivanje novih članova, stvaranje brigada Narodnog fronta, sakupljanje otpadaka starog gvožđa, prolećnu setvu, davanje veće pomoći zadrugarstvu, štednju, razvijanje političkog rada, organizovanje seminara, kurseva i predavanja, broj prisutnih slušalaca. itd. Takmičenje se organizovalo između republičkih organizacija Narodnog fronta.[42]

---

[38] Krajem juna 1949. od ukupno 4285 planiranih zadružnih domova u celoi Jugoslaviji (po republikama: Srbija 1679, Hrvatska 1150, Slovenija 529, Bosna i Hercegovina 514, Makedonija 356, Crna Gora 57) bilo je stavljeno pod krov samo 1526, od kojih je za upotrebu bilo sposobno 181, što je označeno kao izvršenje plana (uzimajući u obzir udaranje temelja i zidanje, s pokrivanjem) 45% (Isto, fasc. 30, Pregled izvršenja plana kapitalne izgradnje na dan 30. VI 1949. za zadružne domove; Isto, fasc. 30, Zapisnik sa sastanka uprave za izgradnju zadružnih domova od 5. II 1949).

[39] Isto, fasc. 26, NFJ i radne brigade.

[40] Isto, fasc. 29, Odluka NFJ.

[41] Isto, fasc. 26, Zapisnik sa sastanka Sekretarijata NFJ sa Komisijom za agitaciju i štampu i Komisijom za ideološki rad od 9. februara 1949.

[42] Isto, fasc. 20, Predlog pretkongresnog takmičenja 1949.

Kongres je održan u Beogradu 9. i 10. aprila 1949. u prisustvu 1631 delegata s pravom odlučivanja. Pored izabranih 1466 delegata (prisutnih 1456), Kongresu je prisustvovalo 175 (od 181) članova Saveznog odbora NFJ.[43]

J. B. Tito je na Trećem kongresu NFJ naglasio značaj ove organizacije, politički jedinstvene, što je već bio urado i Peti kongres KPJ, koja je okupljala preko 7,5 miliona »graditelja socijalizma u našoj zemlji«. Značaj uloge NFJ u privrednoj izgradnji procenjivao se činjenicom da je ona samo 1948. dala preko 329 miliona dobrovoljnih radnih časova. U poređenju sa organizacijom 1945—1947. podvučene su značajne kvantitativne i kvalitativne razlike, pre svega sa stanovišta prodora »socijalističke svesti« u ovaj milionski kolektiv »trudbenika«. Još jednom je odbačena teza Informbiroa da je Narodni front »privremena koalicija« i da se KPJ »utopila« u Narodnom frontu, gde se nalazilo i delovalo pola miliona članova KPJ, preko milion i po članova Sindikata, milion i po članova Narodne omladine. Konkretnom analizom J. B. Tito je ukazao na suštinu pritiska Staljina na Jugoslaviju. Iza napada na Jugoslaviju, po njemu, krio se revizionizam, odstupanje od nauke Marksa i Lenjina. Jugoslavija je morala da izdrži neravnopravno nametnutu borbu zbog »revolucionarnog zadatka« izgradnje socijalizma. Od članstva Narodnog fronta Jugoslavije zatraženo je da sačuva jedinstvo ove organizacije, založi se aktivno za mir, odbranu »socijalističke domovine«, pojača »budnost« protiv pokušaja »štetočina i diverzanata«. Tito je posebno isticao da organizaciju NFJ mora da prožima socijalistička svest.[44] Sekretari KP republika: Petar Stambolić, Đuro Pucar, Miha Marinko, Blažo Jovanović, Lazar Koliševski, kao i Slavko Komar koji je govorio ispred Narodnog fronta Hrvatske, podvlačili su takođe potrebu jedinstva, izvršenja privrednih zadataka, razvijanja seljačkog radnog zadrugarstva, političkog rada i unošenja socijalističke svesti u redove Narodnog fronta.[45] Naglašavanje značaja političkog rada i razvijanja svesti članstva nije potiskivalo u pozadinu i aktuelne potrebe radnih akcija u šumarstvu i rudarstvu, naročito radi izvoza drveta i rude za potrebe socijalističke izgradnje.[46]

Rezolucija Trećeg kongresa sadržala je zahtev za razvijanjem političke aktivnosti organizacije Narodnog fronta Jugoslavije, što je bio značajan — iako prvi korak ka rehabilitaciji NFJ kao političke organizacije čiji je izgled počeo da gubi u periodu snažne državne intervencije i administrativnog stila rukovođenja. Već u prvom poglavlju teksta Rezolucije stajalo je: »Jedan od osnovnih zadataka Narodnog fronta jeste da sve više učvršćuje i razvija moralno-političko jedinstvo radnih masa podizanjem socijalističke svijesti trudbenika, da u njima bude što jače jedinstvo misli i akcije kao najvažniji pokretač širokih masa u savlađivanju svih poteškoća koje postoje i koje bi mogle nastati na velikom dijelu izgradnje socijalizma u našoj domovini«. Rezolucija je isticala značaj demokratizacije narodne vlasti, rad saveta i raznih komisija građana, blagovremeno sazivanje zborova birača na kojima bi se pretresao rad odbornika i odbora u celini. Ona je zahtevala da članstvo Narodnog fronta vodi borbu protiv birokratizma u organima narodne vlasti koji

[43] Isto, fasc. 22, Izveštaj Verifikacione komisije.
[44] Isto, fasc. 22, Titov govor.
[45] Isto, fasc. 22, govori sekretara KP republika.
[46] Isto, fasc. 22, Blagoje Nešković, april 1949.

se pojavljivao u najraznovrsnijim oblicima. Ovi tonovi o demokratizaciji vlasti i presecanju birokratizma, razvijanju socijalističke svesti i političkom radu Narodnog fronta, mešali su se u složenoj situaciji sa zahtevima za disciplinom, »budnošću«, podržavanjem mera kolektivizacije na selu.[47]

Treći kongres NFJ je protestvovao protiv kampanje socijalističkih zemalja, »laži i kleveta« koje su se širile o Jugoslaviji, kršenja privrednih ugovora, protiv unošenja nesocijalističkih metoda u odnose među socijalističkim zemljama. Za kampanju vođenu protiv Jugoslavije rečeno je da koristi »reakcionarnim snagama sveta«. »III kongres Narodnog fronta Jugoslavije«, kaže se u Rezoluciji, »poziva članove fronta, da se na sve klevete i neistine o nama još čvršće zbiju i da se pod rukovodstvom Komunističke partije i druga Tita još upornije založe u borbi za izgradnju socijalizma, svesni da je nesalomljivo jedinstvo naših naroda garancija svih naših pobeda i da uspešnom izgradnjom socijalizma doprinosimo jačanju snaga socijalizma i mira u svetu«.[48]

U uslovima pritiska socijalističkih zemalja na Jugoslaviju, koji je pretio da se pretvori u otvorenu intervenciju, Narodni front se izjasnio za mir među narodima, protiv pokušaja da se izazove novi svetski rat i odnosi među državama rešavaju putem primene sile. Iz telegrama NFJ Odboru za saziv Svetskog kongresa za mir izbijala je spremnost da se brani sloboda Jugoslavije i jača međunarodna saradnja, tim pre što su narodi Jugoslavije znali da cene slobodu u prošlom ratu, čiji su kraj dočekali sa velikim žrtvama i visokim stepenom opustošenosti.[49]

Po Statutu NFJ, usvojenom na Trećem kongresu, Narodni front Jugoslacije je definisan kao jedinstvena opštenarodna politička organizacija, s KPJ kao rukovodećom snagom. O Narodnom frontu se govori kao o organizaciji koja ujedinjuje milione »trudbenika« Jugoslavije, s radničkom klasom na čelu, u borbi za izgradnju socijalizma. Upoređujemo li statutarna rešenja i obeležja organizacije sa Statutom NFJ iz 1945, videćemo da je eksplicitno istaknuta vodeća uloga KPJ u Narodnom frontu Jugoslavije, radnička klasa navedena kao nukleus i pokretačka snaga organizacije, a izgradnja socijalizma kao cilj. Ove izričito navedene oznake Narodnog fronta bile su rezultat preciznijih određenja organizacije u vezi s kritikama Informbiroa, na jednoj strani, a na drugoj izraz promenjenih prilika u kojima se nalazila Jugoslavija 1948—1949. sa stanovišta označavanja društvenih procesa kao socijalističkih i organizacija koje su ih nosile i inspirisale kao rukovodećih, odnosno klasnih.

Imajući u vidu početak preobražaja Narodnog fronta od organizacije koja je već bila počela da stagnira i gubi lik političke organizacije, značajno je da je novi Statut, kao organizacioni izraz novog programa, predviđao da organizacija Narodnog fronta neposredno organizuje »stvaralačku inicijativu« i organizovano usmeravanje dobrovoljnih napora miliona »trudbenika« k jednom cilju — izgradnji socijalizma, pod kojom se podrazumevao bolji život »radnog naroda«. Narodni front je bio organizovan na principu demokratskog centralizma: izbornost organa, polaganje računa o radu, potčinjenost nižih organa odlukama viših, disciplinovanost, izvršavanje odluka, a takođe i na

[47] Isto, fasc. 22, Rezolucija kongresa NFJ.
[48] Isto.
[49] Isto, Telegram III kongresa Odboru za saziv Svetskog kongresa za mir.

teritorijalnom principu. Organizacionu osnovu Narodnog fronta sačinjavala je osnovna organizacija Narodnog fronta, koja se stvarala u gradovima, rejonima, naseljima i obuhvatala, po pravilu, jednu izbornu jedinicu za izbore organa narodne vlasti, a u selima čitavo selo. Redovni kongres održavao se svake treće godine. Finansijska sredstva Narodnog fronta sakupljala su se od članarine, dobrovoljnih priloga i prihoda preduzeća Narodnog fronta.[50]

*
* *

Umesto zaključka završili bismo sa nekoliko konstatacija koje, uvereni smo, proizilaze iz prethodne rekonstrukcije.

Ako Narodni front posmatramo kao okvir političkog života Jugoslavije, razvitka političkih odnosa i poprište društvenih borbi i akcija, vidimo da su ove poslednje razrešavane u njegovom okviru asimilacijom građanskih grupa na liniji usvajanja Programa NFJ, gubitkom njihove ranije individualnosti ili otpadanjem onih snaga koje nisu mogle da slede razvitak inspirisan kroz NFJ od strane KPJ. Snage van Narodnog fronta, na drugoj strani, podvrgavane su političkom pritisku i odstranjivane iz političkog života kao strana tela koja su pokušavala da ugroze uspostavljanje monolitne strukture kojoj je težila KPJ, izlažući sebe napadima građanskih snaga za totalitarizam. Prezentirane činjenice su nedvosmislene da »revolucionarna demokratija« nije htela ni sa kim da deli vlast posle pobedonosne revolucije, a najmanje sa poraženim snagama u toj revoluciji, smatrajući, pri tome, da je svako »drobljenje« političkih snaga opasno, pa čak i kobno sa stanovišta političkog jedinstva, organizacionog učvršćenja vlasti, suprematije KPJ u političkom sistemu. KPJ je usmeravala i rukovodila organizacijom Narodnog fronta, šta više, do Trećeg kongresa NFJ, izražavala svoj program kroz program Narodnog fronta, što je nesumnjivo bila jedna od specifičnosti jugoslovenske revolucije koju je Staljin 1948. podvrgao osudi ne razumevajući, na jednoj strani njenu suštinu, a odbacujući, na drugoj do juče prihvatljive »nacionalne nijanse« u svojoj pragmatističkoj politici prema Zapadu. Za protagoniste građanske politike Narodni front je značio otelotvorenje jednopartijskog sistema KPJ. Vansporna je činjenica da koncepcije građanske demokratije i socijalističke organizacije političkog života nisu mogle da se izmire, jer su jedne polazile od stranačkog pluralizma, a druge od isključive hegemonije KPJ. Ako bismo i apstrahovali razlike koje su uslovljavali suprotni klasni interesi, istakli bismo da je KPJ imala za sobom pobedonosno izvedenu revoluciju, istorijski verifikovano loše iskustvo sa višestranačkim sistemom u Kraljevini Jugoslaviji, u toku rata i revolucije, opšti uzor sovjetske političke organizacije, što ju je upućivalo faktički na jednopartijski sistem u kome je Narodni front dobio ulogu široke političke podloge i korektiva demokratije. Na usvojeno rešenje, koje u vrhu KPJ 1945. nije imalo drugu alternativu, upućivali su KPJ predratno i ratno iskustvo, unutrašnja i međunarodna konstelacija posle drugog svetskog rata, a posebno činjenica da su narodi Jugoslavije izašli iz revolucionarnog rata sa elementima bratoubilačkih obračuna i klasnih okršaja,

[50] Isto, Projekat statuta na III kongresu NFJ.

čiji su se dah i posledice u posleratnoj strukturi još osećali, utičući na odbacivanje bilo kakvih oblika organizacije — sem monolitizma, koji bi mogli da omoguće reprizu ratne drame. Sa snaženjem državne intervencije, posebno posle prelaska na centralizovano planiranje kao najviši stepen administrativnog mešanja u društveni, privredni i politički život, Narodni front je sve više gubio dinamizam, originalni sadržaj rada i karakter političke organizacje, pretvarajući se u tromu, masovnu, radnu organizaciju koja je sve više bila potčinjena Partiji i državnim organima, svedena, jednom rečju, na njihovu »transmisiju« za izvršavanje operativnih zadataka. Iz toga vremena potiču najglasnije sumnje u opravdanost paralelnog postojanja NFJ i KPJ, praćene mišljenjima da je Narodni front izgubio smisao svog opstanka u političkom sistemu Jugoslavije. A zatim je sa obnavljanjem rasprave o socijalističkoj demokratiji nastupio preokret koji je sa pitanjem lokalne samouprave, decentralizacije u privredi i vlasti, otvorio i pitanje rehabiliticaje Narodnog fronta kao političke organizacije.

THE ORGANIZATION OF THE NATIONAL FRONT AS A PART OF THE POLITICAL SYSTEM OF YUGOSLAVIA

Summary

The author has given a reconstruction of the development the National Front Organization of Yugoslavia from 1945 to 1949, i. e., from the Founding Congress of the NFY to the Third Congress, endavouring to examine both the internal and international situation in which this organization was created. He is also interested in the character of the organization, the relations between the Communist Party of Yugoslavia and the NFY, as well as between the NFY and the collective memebers of this organization. The investigation was carried out on the basis of the available material about the organization and functioning of the NFY and especially about the relations between the CPY and NFY. Special attention was paid to the way in which the policy of the CPY as reflected in the NFY programme at that particular stage of the development of the society, further, to the various functions of the NFY (political, agit-prop, social, humanitarian, cultural and educational) and to its working methods. The present paper describes and analyses the activiti of the NFY in the field of political and constitutional stabilization of Yugoslav society, the elections for the Constituent assembly, the collaboration with the bourgeois groups and parties within the NFY under the leadership of CPY and the political pressure of NFY upon a part of old political, forces, acting within the frames of the „Extra-Front" opposition and the opposition within NFY, further, the role of NFY in the process of the reconstruction of the country and its industrialization.

The sources used show the way in which NFY helped to support the political basis of the nowly created government and introduced a sense of broadness and anti-sectarianism into tehe political life of the new Yugoslav state substituting the old multiparty system of the bourgeois society wchich had disintegrated during the war and the revolution and could not be restored despite the attempts at the partition of the government under the auspicies of the Great Powers and within the frames of the agreement between Tito and Šubašić. On the other hand, the „loyal" bourgeois forces were assimilated by the NFY organization working in accordance with the political platform of CPY, while the enemies of poliitcal unity and revolutionary democrcy were held unded constant political pressure. Through NFY, CPY, the avant-garde political force, ensured monolithic political structure of Yugoslavia, fighting for the integrity of CPY and indivisibility of its power. NFY played a special role by ensuring the wide political scope in offering resistance to the attacks of the Inform-bureau. The process of bureaucratization, based on the economic monopole brought about the weakening of NFY political activity at the end of the period of restoration of the country and the beginning of its industrialization. With renewed discussions about socialist democracy, however, NFY as a political organization was rehabilitated.

POLOŽAJ SAP VOJVODINE U SR SRBIJI
(SKV u ostvarivanju ustavnog položaja SAP Vojvodine u SR Srbiji)

Dr Marijana Pajvančić

Uvodne napomene

Složeni uslovi izgradnje društveno-ekonomskog i društveno-političkog sistema u takvoj društvenoj zajednici koju karakteriše heterogen nacionalni sastav stanovništva i federativni oblik državne organizacije, u uslovima društva prelaznog perioda u kome se ostvaruje proces oslobođenja rada kao istorijski cilj razvitka toga društva, pa stoga i istorijski cilj borbe radničke klase i njene avangarde u tom društvu, ukazuju na tesnu međusobnu povezanost i uzajamnu uslovljenost ovih dveju pojava relevantnih za istraživanje aktivnosti, uloge i funkcija SK. Imajući u vidu tesnu međusobnu povezanost i uslovljenost ovih pojava, može se zaključiti da svako od pitanja koje angažuje deo aktivnosti SK a nalazi se u bližoj ili daljoj neposrednoj vezi sa odnosima među narodima i narodnostima, i u tom kontekstu položaj, funkcije i uloga republika i autonomnih pokrajina u federaciji i u njihovim međusobnim odnosima, predstavlja i vid aktivnosti u procesu ostvarivanja centralnog društveno-istorijskog procesa, oslobođenja rada i oslobođenja čoveka u društvu koje izgrađuje slobodnu asocijaciju proizvođača.

Istraživanje uloge, funkcija i načina delovanja SK u ostvarivanju ustavnog položaja SAP Vojvodine, pa i ustavnog položaja radnih ljudi i građana, naroda i narodnosti koji u ovoj zajednici ostvaruju svoja suverena prava, traži nekoliko prethodnih teorijskih i metodoloških napomena.

Prvo, istraživanja u ovom domenu ograničavamo vremenski i sadržinski, obuhvatajući njime oblike, način i karakter ostvarivanja uloge i uticaja SK u uspostavljanju i ostvarivanju odnosa između SR Srbije i SAP Vojvodine od vremena donošenja Ustava SAP Vojvodine, Ustava SR Srbije i Ustava SFRJ 1974. godine, i nadalje, obrađujući ona pitanja koja proističu i ve-

zana su za ostvarivanje međusobnih odnosa SR Srbije i SAP Vojvodine u domenu legislative. Time se ne obuhvataju odnosi između Republike i Pokrajina u celini, ali se obuhvata jedan značajan elemenat tih odnosa koji je u pogledu ocene karaktera i sadržine ovih odnosa u značajnoj meri indikativan.

Drugo, istraživanja ovoga fenomena ne mogu se uspešno izvesti ako se pri tome nema u vidu i ne polazi od činjenice da je ova problematika samo deo u kontekstu ukupnih odnosa koji se ostvaruju u domenu legislative, a koji se izvode prvenstveno iz odgovarajućih institucionalno uobličenih rešenja odnosa u federaciji, u kojoj se odnosi između republika i autonomnih pokrajina izgrađuju kao odnosi sui generis.[1] Ne pretendujući da ovim istraživanjem obuhvatimo sva najbitnija obeležja jugoslovenske federacije sa ovog stanovišta, opredeljujemo se da samo primerice ukažemo na ona, koja sa stanovišta analize problematike koja je predmet istraživanja imaju nešto značajniju ulogu:

a) Karakter i priroda jugoslovenske federacije upućuju na zaključak da je ona koncipirana i ustavno-pravno institucionalizovana kao svojevrstan koncept višestepenog federalizma. Takav koncept, koji je nedvojbeno izražen posebno u Ustavu SFRJ od 1974. godine, a na određeni način prisutan u našem ustavno-pravnom, razvoju, posebno od Amandmana na Ustav SFRJ iz 1963, koji su doneti 1968. godine. Ovakvu federativnu strukturu u kojoj su, pored odnosa između federacije i federalnih jedinica i autonomnih pokrajina, koje su elemenat i sastavni deo jugoslovenske federacije, karakteristični i odnosi koji se izgrađuju između autonomnih pokrajina i SR Srbije, obeležava složena struktura federativnih odnosa, koja ima malo uporišta u dosada poznatim iskustvima federacija u svetu.[2]

Institucionalizacija koncepta višestepenog federalizma, koja je našla svoj izraz u Ustavu SFRJ, a i u Ustavu SR Srbije i SAP Vojvodine, upućuje na potrebu da se osnovna razgraničenja u položaju republike, odnosno autonomne pokrajine u ostvarivanju njihovih funkcija traže i izvedu na odredbama koje utvrđuje Ustav SFRJ. Već sama činjenica da su i republike i autonomne pokrajine elemenat i kategorija savezne ustavnosti može uputiti na zaključak o zajedničkim obeležjima njihovog ustavno-pravnog statusa sa stanovišta odnosa koji se uspostavljaju u federaciji.

Opredeljujući ustavno-pravni položaj republika, odnosno autonomnih pokrajina u svojim Osnovnim načelima, Ustavom SFRJ se ustanovljava:

> „Radni ljudi i narodi i narodnosti ostvaruju svoja suverena prava u socijalističkim republikama i u socijalističkim autonomnim pokrajinama u skladu sa njihovim ustavnim pravima, a u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji — kad je to u zajedničkom interesu ovim Ustavom utvrđeno."
>
> (Odeljak I Osnovnih načela, *Ustava SFRJ* iz 1974. godine)

[1] Dr J. Đorđević, *Ustavno pravo*, 1972, 355 i dalje.

[2] E. Dimitrov, *Novi vid jugoslovenskog federalizma*, Arhiv za pravne i društvene nauke, 2—3/1973, 405.

Imajući u vidu da su Osnovna načela osnov tumačenja normativnog dela Ustava SFRJ,[3] navedeno opredeljenje sadržano u ovim načelima ima dejstvo norme na osnovu koje treba tumačiti i sve ostale iz nje izvedene odredbe *Ustava SFRJ*, pa i ustava republika i autonomnih pokrajina.

Ustavno rešenje, dakle, izražava opredeljenje i koncept u kome se republike, odnosno autonomne pokrajine javljaju kao osnovne, primarne zajednice ostvarivanja i izražavanja suverenih prava radnih ljudi i građana, naroda i narodnosti, dok se federacija javlja kao izvedena zajednica sa osnovnom funkcijom da obezbedi i osigura takav položaj republika i pokrajina, koje su u sistemu odgovorne ne samo za sopstveni razvoj već i za razvoj federacije u celini. Izvan dogovorenih i Ustavom vrlo precizno omeđenih nadležnosti u domenu uređivanja odnosa, federacija nema mogućnosti da svojim instrumentima obezbedi uređivanje pitanja i odnosa koji su u domenu nadležnosti republika i autonomnih pokrajina.

b) Federalizam u Jugoslaviji i odnosi između republika i autonomnih pokrajina ostvaruju se i kroz vid kooperativnog federalizma, pri čemu je integrativna uloga izražena sadržinski i po obliku ispoljavanja na kvalitativno nov način. Kao osnovi delovanja integrativnog faktora javljaju se društvena svojina sredstava za proizvodnju i samoupravljanje radnih ljudi i građana u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama. U ovim procesima integracije valja posebno imati u vidu i delegatski sistem u okviru koga društveno-političke organizacije kao organizovane socijalističke subjektivne snage, posebno značajno deluju unutar tog sistema. U procesima odlučivanja u političkom sistemu, SK deluje kao snažan integrativni faktor, sa ciljem ostvarivanja osnovnog društveno-istorijskog procesa oslobođenja rada, u uslovima postojanja društvene svojine i samoupravljanja, integrišući svoju aktivnost u politički sistem kao njegov sastavni činilac, a ne kao sila i politička snaga izvan ili iznad sistema.

Zbog toga je za sagledavanje odnosa u jugoslovenskoj federaciji, pa i odnosa između SR Srbije i SAP Vojvodine, od značaja sagledati puteve, sadržaj i načine ostvarivanja integracije.

> „Radni ljudi, narodi i narodnosti odlučuju u federaciji na načelima sporazumevanja republika i autonomnih pokrajina, solidarnosti i uzajamnosti, ravnopravnog učešća republika i autonomnih pokrajina u organima federacije, u skladu sa ovim Ustavom, kao i na načelu odgovornosti republika i autonomnih pokrajina za sopstveni razvoj i za razvoj socijalističke zajednice kao celine."
>
> (Odjek I Osnovnih načela *Ustava SFRJ*)

Položaj autonomne pokrajine kao konstitutivnog elementa u federaciji, i u tom smislu izjednačavanje položaja autonomnih pokrajina sa položajem republika u ustavnom sistemu, i takav ustavni koncept koji izražava centralno i odlučujuće mesto i ulogu republika i autonomnih pokrajina u federaciji,

[3] Odeljak X *Ustava SFRJ* iz 1974. godine.

u suštini su i osnova i okvir za izgrađivanje sadržine odnosa između socijalističkih autonomnih pokrajina i Socijalističke Republike Srbije, u čijem se sastavu obe autonomne pokrajine nalaze. Položaj autonomnih pokrajina u federaciji osnov je, okvir i garancija ostvarivanja njihovog položaja i u republici u čijem su one sastavu. Ova se tvrdnja može ilustrovati načinom na koji se izvodi revizija saveznog ustava, a iz toga konsekventno izvedeno, i revizija republičkog ustava.

Treće, istraživanje ustavnog položaja SAP Vojvodine u SR Srbiji u domenu ostvarivanja normativne funkcije mora imati u vidu i polaziti od celine ustavom utvrđenih funkcija ovih društveno-političkih zajednica, naročito sa stanovišta sadržine (kvaliteta) i oblika i obima (kvantiteta) prava i dužnosti koja one samostalno ostvaruju i za čije su vršenje neposredno i odgovorne. Polazeći od toga, pravima i dužnostima ovih društveno-političkih zajednica i organa u njima, preciziraju se, razvijaju i ustavno-pravno uobličavaju društvene funkcije Republike, odnosno autonomne pokrajine i na taj način institucionalizuju i pravno-tehnički izražavaju društvene funkcije Republike i SAP Vojvodine.

U okviru ove složene i višedimenzionalne problematike podele prava i dužnosti između SR Srbije i SAP Vojvodine, koja je u sastavu SR Srbije, poseban značaj ima raspodela i ostvarivanje zakonodavne funkcije, dakle, obim, sadržaj i način ostvarivanja legislative, koji predstavlja značajan indikator za sagledavanje položaja i uloge SAP Vojvodine ne samo u SR Srbiji, već i u federaciji kao složenoj zajednici. Ove su funkcije izraz mogućnosti za ostvarivanje suverenih prava radnih ljudi i građana, naroda i narodnosti, koje oni ostvaruju u SAP Vojvodini, a samo kada je to u zajedničkom interesu Ustavom SR Srbije, odnosno Ustavom SFRJ utvrđeno i u SR Srbiji, odnosno u federaciji.

Ostvarivanje funkcija SAP Vojvodine u domenu legislative i odnosi koji se uspostavljaju sa SR Srbijom u ostvarivanju ovih funkcija

Postoje dva značajna momenta koji opredeljuju normativno razgraničenje funkcija između SR Srbije i SAP Vojvodine.

Prvi momenat je sadržan u činjenici da su republike i autonomne pokrajine originerni subjekti ostvarivanja suverenih prava radnih ljudi i građana, naroda i narodnosti koji žive na njihovoj teritoriji.

Drugi momenat proističe iz činjenice da su autonomne pokrajine u sastavu SR Srbije.

Polazeći od ta dva osnovna momenta, Ustavom SR Srbije, odnosno Ustavom SAP Vojvodine utvrđuju se suverena prava koja radni ljudi i građani, narodi i narodnosti ostvaruju u SR Srbiji, odnosno u SAP Vojvodini. Ova su ovlašćenja tako postavljena da pokazuju široke mogućnosti ostvarivanja suverenih prava radnih ljudi i građana, naroda i narodnosti u SAP Vojvodini. Ova svoja prava oni ostvaruju u nizu oblasti društvenog života i rada, na primer, u domenu društveno-ekonomskih odnosa, u sferi zaštite i ostvarivanja ustavnosti i zakonitosti, u domenu javne bezbednosti i u oblasti društvene samozaštite, u sferi obrazovanja, nauke i kulture i sl.

U domenu legislative ovlašćenja koja pokrajine imaju ne razlikuju se po sadržini bitno od odgovarajućih ovlašćenja socijalističkih republika kao država članica federacije. Tako se Ustavom SR Srbije utvrđuje pravo autonomnih pokrajina da u cilju ostvarivanja svojih prava i dužnosti samostalno svojim zakonima uređuju određene društvene odnose.[4]

Kako je podela normativne delatnosti između Republike i SAP Vojvodine samo pravni izraz određenih društveno-političkih odnosa između ove dve društveno-političke zajednice, to se postavlja problem u kojim oblicima se ovi odnosi uspostavljaju i kakva je njihova sadržina.

Analizom ustavnih odredaba mogu se izvesti zaključci o nekoliko grupa ovih odnosa, koji su različiti po svojoj sadržini i po obliku u kome se ispoljavaju.

Prva grupa odnosa između Republike i SAP Vojvodine ostvaruje se u sferi tzv. jedinstvenog republičkog zakonodavstva. Članom 300. Ustava SR Srbije taksativno se nabrajaju oni odnosi koji su kao zajednički interes svih naroda i narodnosti, radnih ljudi i građana, uređeni jedinstvenim zakonima za čitavo područje SR Srbije.

Druga grupa pitanja odnosi se na samostalnu nadležnost Republike, odnosno SAP Vojvodine koja se utvrđuje Ustavom SR Srbije, odnosno Ustavom SAP Vojvodine. Ovom nadležnošću obuhvaćena su pitanja koja Republika, odnosno SAP Vojvodine uređuje u skladu sa svojim pravima i dužnostima utvrđenim ustavom.

Treća grupa pitanja obuhvata zajedničko uređivanje odnosa i pitanja koje nastaje na bazi dogovora. Članom 301. Ustava SR Srbije predviđa se koja se pitanja, na osnovu dogovora između tri zakonodavno-pravna područja u Republici, mogu zakonom jedinstveno uređivati za celu teritoriju Republike. Ustav ne navodi izričito koja su to pitanja, pa to ne čini čak ni primera radi. Polazeći od toga, može se zaključiti da predmetom dogovornog uređivanja odnosa u Republici mogu postati sva pitanja koja inače čine samostalni delokrug nadležnosti Republike, odnosno autonomnih pokrajina u njenom sastavu.[5]

Radi se, dakle, o tri grupe zakona, tri vrste republičkih zakona.

Prvi, tzv. jedinstveni zakoni unapred su po sadržini određeni i oni se tiču samo onih oblasti i pitanja koji su Ustavom SR Srbije ograničeni na oblasti i pitanja taksativno navedenim u njemu. Ti se zakoni, dakle, mogu donositi samo povodom unapred utvrđenih pitanja. O njima je postignuta saglasnost da se kao zajednička uređuju u SR Srbiji još u procesu donošenja Ustava SR Srbije.

Drugu grupu čine zakoni kojima Republika uređuje pitanja utvrđena članom 299. Ustava SR Srbije. Kada se ovi zakoni donose u Republici i uređuju problematiku koja se odnosi na područje Republike van autonomnih pokrajina, onda se donose kao republički zakoni, a kada se njima u autonomnim pokrajinama uređuju pitanja na području autonomnih pokrajina, onda su to pokrajinski zakoni.

---

[4] Članovi 299, 300 i 301. Ustava SR Srbije.

[5] Član 299. *Ustava SR Srbije*, član 292. *Ustava SAP Vojvodine* i član 283. *Ustava SAP Kosova.*

U ovom slučaju mora se primetiti da ni naučno, niti terminološki ne odgovara istini da se ovde stvarno radi o republičkim zakonima, jer se ovi ne odnose na celu teritoriju Republike i ne obavezuju autonomne pokrajine, jer su one u uređivanju istih pitanja samostalne. No, ipak, držaćemo se prihvaćene terminologije.

Treća grupa zakona nastaje kao izraz dogovora u Republici. Ovi zakoni u postupku donošenja i uređivanja pitanja pokazuju određen stepen samostalnosti, samoupravnosti i autonomnosti autonomnih pokrajina, a sa druge strane odražavaju postignuti stepen samoupravne i političke integracije u SR Srbiji.

a) Republički zakon koji se donose u sferi samostalne republičke regulative

Analiza ustavnih odredaba pokazuje da i među ovim zakonima postoje određene razlike, tako da je moguće izvršiti i njihovo grupisanje u podgrupe.

1. Tako, na primer, u okviru samostalnih republičkih zakona mogu postojati tzv. opšti zakoni. Na ovo ukazuju i odredbe člana 299. Ustava SR Srbije kojima se ističe da se ovakvim zakonima

> „utvrđuju načela i opšti uslovi u pogledu organizovanja i rada koje vrše delatnosti od posebnog društvenog interesa, kao i samoupravnih interesnih zajednica";
>
> (Član 299, stav 1. tačka 2, *Ustava SR Srbije)*
>
> „uređenje i obezbeđenje opštih uslova za razvoj naučno-istraživačkih delatnosti, uređenje načela o dečijoj zaštiti, zaštiti starih lica i iznemoglih lica i drugim vidovima socijalne zaštite".
>
> (Član 299, stav 1, tačka 9, *Ustava SR Srbije)*

Takav način uređivanja odnosa, pri čemu se jednim zakonom utvrđuju osnovna pitanja (načela), uređuju opšti principi, uslovi i sl., može nametnuti i pitanje odnosa između takvih zakona i zakona kojima se slična pitanja konkretno uređuju, za pojedina područja, polazeći od tako ustanovljenih opštih principa i osnova.

Ovo razlikovanje, nadalje, otvara još jedan problem. To je problem karaktera opšteg zakona, mere njegove konkretnosti, obima kojim zahvata materiju koju uređuje i na kraju same pravno-tehničke formulacije njegovih odredaba.

Neka ranija iskustva u ustavno-pravnom razvitku Jugoslavije pokazuju tendencije da se u sferi opšteg zakonodavstva materija koja čini sadržinu takvih zakona uredi dosta detaljno, što je zatvaralo mogućnosti donošenja pojedinačnih zakona u republikama, a kada su takvi zakoni i donošeni, oni su se najčešće svodili na prepis opštih zakona koji su materiju detaljno uređivali. Osnovni razlog takvog stanja proisticao je iz karaktera odnosa među subjektima koji su bili učesnici takve zakonodavne delatnosti u federaciji.[6]

[6] U tom smislu su odredbe *Ustava SFRJ* iz 1963. godine kojima se uređuje normativna delatnost u federaciji.

Takvi odnosi, međutim, nisu prisutni u odnosima između SR Srbije i autonomnih pokrajina danas u uređivanju pitanja opštim zakonima.

2. Po načinu na koji se materija u domenu samostalne nadležnosti Republike uređuje, u domenu samostalne nadležnosti može se naći i grupa tzv. sistemskih zakona. Osnovno i karakteristično obeležje ovih zakona je da se njima uređuju sistemska pitanja kao što su, na primer: ustanovljavanje određenih institucija, tela i sl., funkcionisanje već postojećih organa i institucija i sl.

3. Takođe, valja imati u vidu da zakoni nisu jedini i isključivo mogući oblik u kome se uređuju i pravno institucionalizuju pitanja i odnosi iz domena samostalne nadležnosti Republike. To mogu biti i drugi samoupravni akti, posebno društveni dogovori i samoupravni sporazumi.

b) Jedinstveni republički zakoni

Ustavom SR Srbije utvrđuju se precizno i pitanja koja se kao izraz zajedničkog interesa radnih ljudi i građana, naroda i narodnosti uređuju jedinstveno za područje cele Republike. Tu sferu odnosa čine:

— organizacija i rad republičkih organa, organizacija i izbor za organe Republike i birački spiskovi za izbor tih organa; promena granica Republike; osnovna sadržina i zaštita pečata državnih organa i upotreba zastava; amnestija i pomilovanje za krivična dela predviđena republičkim zakonom; državni praznici; republička odlikovanja; nagrade i druga priznanja; državljanstvo; zaštita ustavnosti utvrđene republičkim ustavom i zakonitosti u skladu sa republičkim ustavom i zakonima; rešavanje sukoba republičkog i pokrajinskog zakona; rešavanje sukoba nadležnosti između organa na teritoriji Republike van teritorija autonomnih pokrajina; odnosi sa elementima inostranosti koji proizilaze iz jedinstvenih funkcija;

— osnovi pravnog režima društvene svojine; osnove svojinsko-pravnih i drugih stvarno-pravnih odnosa; osnovi udruživanja građana i javnih skupova; osnovi položaja verskih zajednica; osnovi za javne zajmove;

— niz odnosa u oblasti državne bezbednosti i društvene samozaštite kao što su: međusobni odnosi i način usklađivanja rada službi državne bezbednosti od interesa za Republiku kao celinu; osnovi vođenja matičnih knjiga i sadržina lične karte; proizvodnja i promet oružja i drugih opasnih materija, kad je to od interesa za Republiku; instituti krivične odgovornosti; kao i odgovornosti za privredne prestupe i prekršaje; krivično-pravna zaštita sloboda, prava i dužnosti čoveka i građanina, samoupravnih prava radnih ljudi i organizacija udruženog rada i drugih odnosa koji su uređeni republičkim ustavom i zakonom koji se primenjuje na celoj teritoriji Republike;

— u oblasti narodne odbrane: osnovna načela za organizovanje i razvoj narodne odbrane i pripremnih mera za organizaciju i rad državnih organa; organizacija udruženog rada i drugih organizacija i građana u slučaju neposredne ratne opasnosti i u ratu; načela organizovanja teritorijalne odbrane i civilne zaštite; načela o međusobnim odnosima u rukovođenju teritorijalnom odbranom i civilnom zaštitom i za rukovođenje narodnim otporom u slučaju napada na zemlju; načela rasporeda i mobilizacije ljudstva i materijalnih sredstava za potrebe rata od interesa za Republiku kao celinu;

— osnovi režima voda od interesa za Republiku kao celinu i zaštita od zagađivanja voda i vazduha; prikupljanje i obrada statističkih i drugih podataka od interesa za celu Republiku; tehnički uslovi za izgradnju i održavanje saobraćajnica; osnovna načela braka i bračnih odnosa, kao i odnosa roditelja i dece; osnovi nasledno-pravnih odnosa; obligacioni odnosi;

— finansiranje ustavom i zakonom utvrđenih zadataka i poslova koji se vrše za teritoriju cele Republike.

Pored toga, Ustav SR Srbije je predvideo da zajedničke robne rezerve za slučaj rata, koje su od interesa za celu Republiku, utvrđuju nadležni organi Republike u saglasnosti sa nadležnim organima autonomnih pokrajina.

Analiza ovih ustavnih odredaba ukazuje na jedan od mogućih problema u tumačenju sadržine pojedinih zakona koji se donose jedinstveno za područje SR Srbije, s obzirom da se posebno utvrđuje da se za neke od oblasti uređuju ovakvim zakonima samo načela. To se posebno ustanovljava u odnosu na sledeću grupu odnosa:

— načela organizovanja teritorijalne odbrane i civilne zaštite,

— načela u međusobnim odnosima u rukovođenju teritorijalnom odbranom i civilnom zaštitom i za rukovođenje narodnim otporom u slučaju rata,

— načela rasporeda i mobilizacije ljudstva i materijalnih sredstava za potrebe rata od interesa za Republiku kao celinu,

— osnovna načela za organizovanje, pripremanje i razvoj narodne odbrane,

— osnovna načela braka i bračnih odnosa i

— osnovna načela odnosa roditelja i dece.

Analiza pokazuje da je navedena materija uglavnom vezana za narodnu odbranu i civilnu zaštitu izuzev pitanja koja se tiču odnosa u braku i odnosa roditelja i dece. Za određivanje granica zakonodavne funkcije u ovom domenu od značaja je odrediti sadržinu i značenje izraza „načela" koji ustav koristi. Preciznije određivanje sadržine pomenutog izraza pomoći će i u razgraničenju legislative između Republike i pokrajine. Pojam i izraz „načelo" može se shvatiti uže ili šire.

Tako se, na primer, ovaj izraz može shvatiti kao određeni zajednički utvrđen princip od koga se polazi prilikom daljeg zakonodavnog ili drugog uređivanja određene materije. Taj se princip, dakle, dalje razrađuje i ima određeni značaj za sve one dalje pravne, samoupravne i druge norme koje iz njega proističu. U takvom načelu sadržane su i izražene osnovne postavke, rukovodeće ideje od kojih dalje zakonodavac polazi razrađujući materiju dalje i konkretizujući izraženo načelo. U takvom slučaju načelo je putokaz, ali i okvir u kojem se odgovarajuća materija precizno uređuje i pravno-tehnički uobličava u normu.

Teško je unapred za svaku od navedenih grupa odnosa odrediti šta bi se moglo smatrati načelom i kako bi jedno takvo načelo trebalo da glasi. Već i sam ustavni tekst, to se može lako uočiti, pravi razliku između dva osnovna izraza i pojma podrazumevajući pod njima različitu sadržinu normi. To su izrazi „načela" i „osnovna načela", među kojima svakako postoje određene razlike. To je moguće učiniti jer se određena, po sadržini uža načela mogu međusobno povezivati u šire okvire, u sveobuhvatnija i po sadržini opštija načela. U tom smislu osnovna načela mogu se diferencirati od načela, pri če-

mu je osnov za njihovo razlikovanje sadržan i izražen prvenstveno u određenom nivou apstraktnosti, odnosno konkretnosti sadržine na koji se načelo odnosi.

Ako se od ovoga pođe, moglo bi se zaključiti da su ovlašćenja Republike konkretnija u uređivanju određene materije onda kada se Ustav opredeljuje koristeći izraz „načela", a da su ta ovlašćenja uža onda kada se može postaviti u analizi sadržine i načina ostvarivanja prava i dužnosti Republike i autonomnih pokrajina u njenom sastavu u domenu jedinstvenog republičkog zakonodavstva može se izraziti kao pitanje: da li je postojanjem ovakve normativne nadležnosti Republike autonomni položaj autonomnih pokrajina i ostvarivanja neotuđivih i suverenih prava radnih ljudi i građana, naroda i narodnosti u autonomnoj pokrajini na bilo koji način narušen ili pak umanjen i to ne samo u odnosu prema Republici već i sa stanovišta njihovog položaja u federaciji u celini? Površno zaključivanje moglo bi uputiti na zaključak koji bi išao u tom pravcu da je pokrajina izgubila u svojoj autonomnosti, barem u meri koliko je to sfera jedinstvenog republičkog zakonodavstva. Dublja analiza, međutim, pokazuje da je ovo pitanje znatno složenije i da se u njegovoj oceni moraju imati u vidu neke činjenice koje su pretpostavka i uslov ostvarivanja ovlašćenja Republike u ovom domenu. Ukazujemo samo na neke značajnije:

Prvo, republički Ustav, kojim se ova materija uređuje, nastao je i revidira se kao rezultat ravnopravnog dogovora Republike i pokrajina koje se nalaze u njenom sastavu. Stoga, i sfera jedinstvenog republičkog zakonodavstva predstavlja izraz težnje da se ostvare dva osnovna cilja: da se prava i dužnosti Republike odrede u onoj meri koja je, u uslovima datog stupnja društvenog razvoja, potrebna da se obezbedi efikasno usmeravanje društveno-ekonomskog i političkog sistema kao i nužno jedinstvo u Republici, kao i da se obezbedi ustavni položaj i što potpunija samostalnost autonomnih pokrajina.

Drugo, treba takođe imati u vidu da su odredbe jedinstvenih republičkih zakona najčešće samo načelnog karaktera, jer se ovlašćenja Republike o nizu pitanja odnose samo na utvrđivanje osnovnih načela ili osnova za uređivanje materije.

Treće, sadržina pitanja koja se jedinstveno uređuju za Republiku kao celinu pokazuje da se, zapravo, radi o pitanjima koja predstavljaju onaj domen delatnosti koji iz saveznog Ustava u podjednakoj meri preuzimaju ustavi republika i pokrajina, za koja je utvrđeno da se jedinstveno uređuju i u federaciji.

Četvrto, u uređivanju pitanja koja se uređuju jedinstvenim republičkim zakonima Ustav SR Srbije ustanovio je i odgovarajući oblik uticaja autonomnih pokrajina na njihovo uređivanje. To se, posebno, može utvrditi iz odredaba Ustava SR Srbije kojima se utvrđuje da u odnosima koji su uređeni republičkim zakonom jedinstveno za celu teritoriju Republike, autonomne pokrajine mogu uređivati pitanja koja tim zakonom nisu uređena. Takođe, ustanovljeno je i pravo autonomnih pokrajina u slučajevima kada u Republici nije donet jedinstven zakon u pitanjima koja se na takav način uređuju, da autonomne pokrajine mogu donositi svoje zakone, ako je to od interesa za ostvarivanje njihovih ustavom utvrđenih prava i dužnosti.

Pomenuta ustavna rešenja nesumnjivo ukazuju na jačanje položaja autonomnih pokrajina prema Republici i u ovom domenu.

c) Dogovorno uređivanje odnosa u SR Srbiji

Već je istaknuto da se međusobni odnosi SR Srbije i SAP Vojvodine i SAP Kosova zasnivaju na dva bitna ustavna principa: prvo, princip po kome se suverena prava radnih ljudi, naroda i narodnosti ostvaruju u republici i autonomnoj pokrajini,[7] i drugo, princip po kome radni ljudi i građani, narodi i narodnosti u SR Srbiji ostvaruju svoja suverena prava u SR Srbiji i u socijalističkim autonomnim pokrajinama,[8] uz dopunu da se na području autonomnih pokrajina ova prava ostvaruju u autonomnim pokrajinama, a u Republici samo ako je to u zajedničkom interesu utvrđeno Ustavom SR Srbije.

Utvrđivanjem pitanja koja izražavaju zajednički interes radnih ljudi i građana, naroda i narodnosti u Republici, postavljen je okvir utvrđivanja prava i dužnosti Republike. Polazeći od društvenih funkcija i prava i dužnosti Republike, Ustavom SR Srbije su taksativno utvrđeni oni društveni odnosi koji se republičkim zakonom jedinstveno uređuju za celo područje SR Srbije.[9]

Predviđenim rešenjima, kojima se precizno određuje šta se obuhvata pojmom „zajednički interes", čini se nema osnova stavljati prigovore, jer se njima otklanjaju moguće dileme u razgraničenju prava i dužnosti različitih društveno-političkih zajednica. Na neka moguća pitanja bi ipak valjalo skrenuti pažnju. Ustav je pravni akt koji bi trebalo da ima duže vremensko važenje, jer, između ostalog, i na taj način doprinosi određenoj stabilnosti ustavnog i pravnog sistema u celini. U takvim uslovima princip ustavnosti kako u svom političko-sociološkom smislu, tako i u svom pravnom značenju dobija puni smisao. Ovakvi zahtevi, međutim, mogu doći u sukob sa razvojem društva i društvenih odnosa, jer se vremenom postojeća ustavna rešenja mogu pokazati nepotpunim i neelastičnim, pa tada kruta primena ustavnih pravila može značiti objektivno napuštanje principa ustavnosti u njegovom političko-sociološkom smislu. Ovo nameće potrebu opredeljivanja između dve jednako značajne društvene potrebe: poštovanja principa ustavnosti i potrebe da se novonastala situacija u razvoju društvenih odnosa obuhvati ustavom. Samo i isključivo preciznim nabrajanjem određenih odnosa, što unosi stabilnost u trenutno važeći ustavni sistem, ne bi se uvek mogli ostvariti ovi zahtevi. Ako se ustavom kruto utvrde određena rešenja, mogu se otvoriti novi problemi: kako novonastale odnose uklopiti u postojeći ustavni sistem? Svaka težnja u tom pravcu nužno bi uslovljavala promenu ustava i u većoj ili manjoj meri i promenu ustavnog sistema. Cilj koji se želeo postići preciznim ustavnim odredbama (stvaranje pravne i političke sigurnosti) pretvarao bi se na taj način u svoju suprotnost, u česte promene ustava i nestabilnost ustavnog i pravnog sistema.

Slični problemi bi se mogli javiti ako bi se samo jednom, u momentu donošenja ustava, trajno definisali oni poslovi koji se, kao zajednički interes

[7] Odeljak I, stav 2. *Ustava SFRJ.*
[8] Odeljak I, stav 3. *Ustava SR Srbije.*
[9] Član 300. *Ustava SR Srbije.*

radnih ljudi i građana, naroda i narodnosti, ostvaruju u SR Srbiji. Poslovi od zajedničkog interesa jesu izraz određenog stupnja društvenog razvoja i, ako od toga pođemo, moramo prihvatiti i to da su oni podložni promenama u zavisnosti od razvoja i promena u karakteru društvenih odnosa, pa se utvrđivanje tih poslova u jednom momentu ne bi moglo smatrati konačnim. Društvene promene nameću potrebu postojanja takvog ustavnog mehanizma koji će te promene moći da izražava, da ih prati i u pravno-tehničkom smislu institucionalizuje i uobličava u pravnu normu, a da pri tome nije uvek, u svakom slučaju, potrebno pristupati reviziji samoga ustava. Ustavom SR Srbije ovo se obezbeđuje na jedan karakterističan način, otvaranjem mogućnosti da se sva ona pitanja, za koja se bude pokazalo da ih je celishodnije ili racionalnije uređivati zajednički u Republici, mogu tako uređivati i pored toga što ih sam Ustav SR Srbije ne uvršćuje u grupu onih odnosa koji se kao pitanja od zajedničkog interesa uređuju jedinstveno za čitavo područje SR Srbije. Ovakav ustavni mehanizam omogućava stalno ponovno utvrđivanje i definisanje poslova koji se kao zajednički interes ostvaruju u SR Srbiji kao celini.

Ostaju ipak izvesna pitanja, koja u praktičnoj primeni instituta dogovornog uređivanja odnosa u Republici mogu stvoriti probleme i otežati pravilnu primenu ove, inače dobro koncipirane ideje. Ukazujemo na neka od takvih pitanja.

1) Šta obuhvata institut dogovornog uređivanja odnosa u Republici?

Ustavne odredbe o dogovornom uređivanju odnosa u Republici ne obuhvataju sve dimenzije ovoga instituta, što zahteva određena tumačenja Ustava. Iako nema izričitih ustavnih odredaba o tome da li se na ovaj način prenose na Republiku određene društvene funkcije autonomnih pokrajina, ili samo vršenje izvesnih društvenih poslova zajedničkom aktivnošću, naše bi razmišljanje išlo ka zaključku da se u Republici, na osnovu dogovora samo zajednički uređuju određeni poslovi, a ne prenosi vršenje ovlašćenja u tim domenima. Kada dogovor ne bi postojao, ovi bi se poslovi vršili odvojeno u Republici, odnosno u autonomnim pokrajinama. Svaki drugi zaključak bi podrazumevao mogućnost da se ustavni položaj, kako Republike, tako i pokrajine, može menjati ne više promenom Ustava Republike, u postupku predviđenom za reviziju Ustava, već kroz one republičke zakone koji su izraz dogovornog uređivanja odnosa u Republici. To bi bila, dakle, svojevrsna dekonstitucionalizacija ustavnih normi kojom bi se znatno narušavao princip ustavnosti. Mogućnost da se ona ustavna materija koja čini osnov konstituisanja vlasti i samoupravljanja u jednoj društveno-političkoj zajednici, pa je, dakle, u određenom smislu izraz suverenih prava radnih ljudi i građana, naroda i narodnosti na samokonstituisanje, postane predmet legislative, unosila bi nove elemente nestabilnosti u ustavni sistem. Takvo rešenje bi, verovatno, imalo teže posledice od solucije po kojoj društvene promene u odnosima vezanim za zajedničke interese, dovede do odgovarajućih promena u Ustavu Republike i u ustavima autonomnih pokrajina.

Pod pretpostavkom da se na gore navedeno pitanje odgovori onako kako je učinjeno, ostaje pitanje: da li je neophodno sve poslove koji su utvrđeni kao zajednički interes regulisati jedinstveno, ili postoji mogućnost da se zajednički u Republici uređuju samo neka pitanja u odnosima koji su dogovorom

utvrđeni kao zajednički interes, pri čemu bi se neki od poslova i dalje vršili u Republici, odnosno u autonomnim pokrajinama odvojeno? Unošenje ovako preciznih formulacija u ustavni tekst suzilo bi sadržinu i značaj dogovornog uređivanja odnosa u Republici. To je, verovatno, bio i razlog što ovakve odredbe nisu sadržane u ustavnom tekstu. Iz toga proizilazi da je moguće, s obzirom na obim poslova i pitanja koja se zajednički uređuju na osnovu dogovora, razlikovati dve situacije: a) da se zajednički vrše svi poslovi o pitanju koje je dogovorom ustanovljeno kao zajednički interes i b) da se zajednički vrše samo neki poslovi koji su izraz dogovorenog zajedničkog interesa, dok bi se drugi uređivali odvojenim zakonodavnim delovanjem. Na ovaj se način otklanjaju moguće dileme o maksimalnom, odnosno minimalnom obimu poslova koji se jedinstveno vrše u Republici za čitavo njeno područje.

Moguće dileme i pitanja koja se postavljaju u vezi sa dogovornim vršenjem poslova u Republici bili bi otklonjeni ako bi se u njihovom razmatranju uvek imalo u vidu da se svi navedeni odnosi uređuju jedinstveno samo na osnovu dogovora odgovarajućih subjekata.

2) Donošenje i izmena republičkih zakona koji su izraz dogovornog uređivanja odnosa u Republici.

Ustav SR Srbije[10] i Ustav SAP Vojvodine[11] regulišu samo neka značajnija pitanja postupka donošenja i izmene republičkih zakona koji nastaju kao izraz dogovornog uređivanja odnosa u Republici, ostavljajući mogućnost da se ostala pitanja urede poslovnicima i drugim aktima.

2.1. *Pravo inicijative.* Pravo inicijative u pogledu zakona kojima se na osnovu dogovora zajednički uređuju pitanja jedinstveno za područje cele Republike uključuje dva osnovna pitanja. Prvo pitanje odnose se na *subjekte inicijative*, a drugo na *sadržinu inicijative.*

Subjekti inicijative za dogovorno uređivanje odnosa u SR Srbiji utvrđuju se Ustavom SR Srbije i Ustavom SAP Vojvodine i SAP Kosova. Pravo inicijative konstituiše se Ustavom SR Srbije u korist skupština (republičke i pokrajinskih), u korist svakoga od veća ovih skupština i u korist Republičkog odnosno pokrajinskog izvršnog veća. Ističući kao subjekte inicijative Skupštinu SAP Vojvodine, svako od veća u Skupštini SAP Vojvodine kao i Izvršno veće Skupštine SAP Vojvodine. Ustav SAP Vojvodine od 1974. godine otklanja nedoslednosti koje su sadržavali Amandmani na Ustavni Zakon SAP Vojvodine.[12] Amandmanom II na Ustavni zakon SAP Vojvodine bili su predviđeni kao subjekti inicijative samo Pokrajinska skupština i Pokrajinsko izvršno veće. Takvo rešenje nužno je nametnulo pitanja da li Ustavni zakon SAP Vojvodine može isključiti neke subjekte inicijative iz kruga subjekata u čiju korist je Ustav SR Srbije utvrdio ovo pravo?

Obim i sadržina inicijative. Ostaje da se odgovori na pitanje: šta obuhvata pravo inicijative? Da li se ovlašćenja subjekata inicijative iscrpljuju u onoj fazi zakonodavnog postupka koja prethodi podnošenju predloga zakona, ili postoji mogućnost da se ova ovlašćenja prošire i na neku drugu fazu kasni-

[10] Član 301. *Ustava SR Srbije.*
[11] Član 296. *Ustava SAP Vojvodine.*
[12] *Amandman II*, stav 2. tačka 2. na *Ustavni zakon SAP Vojvodine* iz 1968. godine.

jeg zakonodavnog uobličavanja inicijative, dakle, u kasnijoj fazi zakonodavnog postupka?

U opredeljivanju sadržine inicijative uočavaju se izvesne razlike između postojećih ustavnih rešenja i one ustavne situacije koja je proisticala iz institucionalizacije predviđene Amandmanima iz 1971. godine, što je izraz dogradnje ustavnog sistema u ovom domenu.[13] Ovde se prvenstveno misli na one odredbe koje se odnose na prihvatanje inicijative. Amandmanima na Ustavni zakon SAP Vojvodine[14] bilo je predviđeno da inicijativu za dogovorno uređivanje odnosa u Republici prihvata onaj organ određene društveno-političke zajednice od koga je ta inicijativa i pošla. Kada inicijativa za dogovorno uređivanje odnosa potiče od Republičke skupštine ili Pokrajinske skupštine SAP Kosova, nju prihvata Pokrajinska skupština SAP Vojvodine.[15] Ovo se pravo ustanovljava i u korist Pokrajinskog izvršnog veća onda kada inicijativa potiče od Republičkog izvršnog veća, odnosno Pokrajinskog izvršnog veća SAP Kosova. Ovakvim rešenjem izvesna pitanja su ostajala otvorena. Na primer, ko bi u SAP Vojvodini prihvatao inicijativu za dogovorno uređivanje odnosa u Republici ako bi takva inicijativa poticala od pojedinog veća Skupštine SR Srbije ili pojedinog veća Skupštine SAP Kosova? I dalje, mogu li postojati razlike u postupku donošenja zakona koji su izraz dogovorno utvrđenih zajedničkih interesa, koji kao posledicu imaju dogovorno uređivanje odnosa za čitavo područje SR Srbije? Prema sadržini odredaba Amandmana Ustavni zakon SAP Vojvodine, bilo je moguće zaključiti da inicijativa za uređivanje ovih odnosa obuhvata dva ovlašćenja: davanje inicijative i prihvatanje inicijative. Amandmani na Ustav SR Srbije, pak, nisu imali odredaba o prihvatanju inicijative, pa se razlogom moglo postaviti pitanje: da li u SR Srbiji nije postojala ova faza u postupku donošenja zakona koji su izraz dogovornog uređivanja odnosa u Republici?

Ustav SAP Vojvodine iz 1974. godine ne sadrži više odredbe o prihvatanju inicijative za dogovorno uređivanje odnosa u Republici. Ovo je pravo obuhvaćeno zajedničkim pravom predlaganja zakona koje pretpostavlja da je inicijativa za donošenje zakona i prihvaćena.

Problem predstavlja i traženje odgovora na pitanje: u kojim granicama[16] pojedina veća Republičke i pokrajinskih skupština mogu ostvarivati svoje pravo na inicijativu? Da li njihova pojedinačna inicijativa treba da proističe i bude vezana za karakter poslova i pitanja koja su u nadležnosti datoga veća[17] ili se, pak, pravo inicijative pojedinih veća ne vezuje strogo za vrstu poslova koji su u njihovoj nadležnosti? Ovakvim pitanjima ne bi trebalo optereći-

---

[13] Amandman II, stav 2, tačka 2, na *Ustavni zakon SAP Vojvodine.*

[14] Amandman II, tačka 2, stav 3, na *Ustavni zakon SAP Vojvodine*

[15] Član 18. *Odluke o izmenama i dopunama Poslovnika Skupštine SAP Vojvodine.*

[16] Ovde se imaju u vidu granice prema karakteru pitanja koje će činiti sadržinu inicijative.

[17] Na ovakav zaključak upućuju odredbe *Amandmana IX*, tačke 2, stav 3. na *Ustav SR Srbije*, gde se ističe da se zakon u ovoj materiji donosi na osnovu predloga »nadležnih veća«, misleći pri tom na njihovu nadležnost prema materiji koja će zakonom biti obuhvaćena.

vati ustavni tekst, ali bi ona trebalo da budu sadržana u poslovnicima skupština, odnosno veća.[18]

2.2. *Postupak donošenja republičkih zakona koji su izraz dogovornog uređivanja odnosa u Republici.* Ustavni dokumenti ne sadrže preciznije odredbe o onom delu postupka koji obuhvata neposredan rad na donošenju zakona u Skupštini SR Srbije. Ovim aktima se, pored inicijative i predlaganja zakona, ukazuje još samo na davanje saglasnosti pokrajinskih skupština za donošenje zakona u domenu dogovornog uređivanja odnosa u Republici.[19] Tako ostaje neregulisano niz pitanja koja ne bi morala biti obuhvaćena ustavom, ali zahtevaju da budu regulisana nekim drugim aktima najviših predstavničkih tela Republike i autonomnih pokrajina. Ukazujemo na neka od takvih pitanja:

— U kojoj fazi zakonodavnog postupka treba da bude postignuta saglasnost skupština autonomnih pokrajina za donošenje ovakvih zakona? Naglašava se samo to da se zakon donosi »uz prethodnu saglasnost pokrajinskih skupština«.[20] Amandmanima na Ustavni zakon SAP Vojvodine[21] bio je preciziran momenat do koga pokrajinska skupština treba da dâ svoju saglasnost za donošenje ovih zakona, jednom, u suštini dosta nepreciznom formulacijom da se saglasnost mora dati »pre usvajanja u Skupštini SR Srbije«. Ovo je bilo određeno samo za slučaj kada je predlog zakona bio utvrđen od strane Republičkog ili pokrajinskih izvršnih veća.

Ima razloga da se prihvati stanovište prema kome bi pokrajinske skupštine imale mogućnost da uvek u toku zakonodavnog postupka izraze svoju saglasnost za dogovorno uređivanje odnosa. Nema razloga da se ovo pravo ne prizna pokrajini čak i posle donošenja zakona. U takvom slučaju pokrajina bi pristupala već donetom zakonu.

— Drugi je problem vezan za odnos inicijative prema davanju saglasnosti. Ovo se pitanje postavlja samo onda ako je inicijativa za dogovorno uređivanje odnosa u Republici potekla od Skupštine SR Srbije, odnosno skupština autonomnih pokrajina. Da li su Skupština Republike, odnosno skupštine autonomnih pokrajina prilikom davanja saglasnosti vezane svojim opredeljivanjem u momentu kada su, koristeći se pravom inicijative, pokretale pitanja koja se uređuju na osnovu dogovora? Da li su Skupština Republike, odnosno skupštine autonomnih pokrajina, koje su inicijatori donošenja zakona, u mogućnosti da kasnije, u postupku izrade i donošenja zakona, odbiju da daju svoju saglasnost za donošenje zakona?

Iako bi se mogli stvoriti problemi u slučajevima ako bi isti organi koji su imali inicijativu za donošenje zakona, koji su izraz dogovora, kasnije odbijali da daju svoju saglasnost za donošenje takvih zakona, morala bi se prihvatiti mogućnost da se saglasnost odgovarajućih skupština može uskratiti i u samom postupku donošenja zakona. Ovo je potrebno stoga što se na osnovu dogovora u Republici uređuju izvesna pitanja koja su inače u samostalnom delokrugu nadležnosti Republike, odnosno autonomnih pokrajina. U odnosu na ta pitanja morala bi postojati mogućnost i pravo Skupštine Republike, odnosno

[18] Član 418—471. *Poslovnika Skupštine SRS* i član 294—395. *Poslovnika Skupštine SAP Vojvodine.*

[19] Član 301, stav 4. *Ustava SR Srbije* i član 296, stav 4. *Ustava SAP Vojvodine.*

[20] Član 30, stav 4. *Ustava SR Srbije* i član 296, stav 4. *Ustava SAP Vojvodine.*

[21] *Amandman II*, tačka 2, stav 4. in fine na *Ustavni zakon SAP Vojvodine.*

skupština autonomnih pokrajina da u svakoj fazi donošenja ovakvih zakona odbiju da prihvate dogovor o zajedničkom uređivanju odnosa u Republici.

Istaknuti problemi se u suštini svode na dva osnovna i centralna. Prvi se odnosi na vremensko važenje jednom date saglasnosti, koju su ovlašćeni organi dali za dogovorno uređivanje odnosa u Republici. Drugo proizilazi iz prethodnog i odnosi se na pravo subjekata dogovora da iz njega istupe. Postoji li mogućnost da se postignuti dogovor u svako doba razvrgne od strane onih koji su ga i zaključili? Pod pretpostavkom da se ovakva mogućnost prihvata, potrebno je precizirati i posledice takvog akta. Posledice koje prate akt istupanja iz dogovora trebalo bi po svom delovanju i sadržini da budu različite u zavisnosti od momenta u kome subjekt dogovora istupa iz dogovora. Tako će biti moguće razlikovati dve situacije.

Jedna grupa posledica pratiće istupanje iz dogovora u procesu donošenja zakona. Konkretna prava i obaveze subjekata dogovora ovde još nisu precizirani, pa i posledice delovanja tih prava i obaveza nisu prisutne. Zato posledice koje prate istupanje iz dogovora u ovoj fazi ne bi trebalo da budu oštre.

Druga grupa posledica pratiće istupanje iz dogovora nakon postignutog sporazuma i donetog zakona. Ovlašćenja i obaveze subjekata sporazuma sada su već precizirane, a njihove posledice u delovanju prisutne. Subjekti dogovora su aktima na koje su sami pristali obavezani na određeno ponašanje. Zato istupanje iz dogovora u ovom momentu ima i određene pravne posledice. Amandmani iz 1971. godine nisu sadržavali posebne odredbe o ovom pitanju. Novi ustavni dokumenti, međutim, imaju ovakve odredbe. Tako se Ustavom SR Srbije utvrđuje[22] da se »republičkim zakonom donetim na osnovu dogovora uređuje način izvršenja prava, obaveza i drugih odnosa uređenih tim zakonom, za slučaj da jedan od učesnika u donošenju ovog zakona želi da odnose uređene njime uredi svojim zakonom«.

— Postoje još neki problemi u vezi sa donošenjem i izmenom zakona koji su izraz dogovornog uređivanja odnosa u Republici. U odgovarajućim odredbama Ustava SR Srbije i Ustava SAP Vojvodine ne ukazuje se posebno na proceduru donošenja i promene republičkih zakona koji su izraz dogovornog uređivanja odnosa u Republici. Iz toga bi se moglo zaključiti da se zakoni iz ove oblasti donose po istom postupku po kome se donose i ostali republički zakoni. Ima, međutim, mišljenja da takvo rešenje nije najadekvatnije. Republičkim zakonima iz ove oblasti uređuju se pitanja koja su deo samostalne nadležnosti Republike, odnosno autonomnih pokrajina. Ta pitanja predstavljaju ustavnu, a ne zakonodavnu materiju. Polazeći od ovoga, ističe se da bi procedura donošenja ovakvih republičkih zakona morala biti drugačija nego što je procedura donošenja ostalih republičkih zakona. Ima mišljenja da bi ove zakone trebalo donositi po proceduri predviđenoj za promenu republičkog Ustava. Ova se shvatanja pozivaju na to da materija koja je predmet ustavnog uređivanja ne bi trebalo da postane sadržina legislative, jer su u pitanju akti različiti po svom pravnom karakteru, različitog značaja i različitog dejstva.

Razlozi koje navode pristalice ovakvog shvatnja imaju svoje opravdanje, ali je pitanje da li ih uvek i do kraja možemo prihvatiti. Ako bi se za donošenje

[22] Član 310, stav 7. *Ustava SR Srbije.*

zakona u ovoj oblasti zahtevala procedura identična sa postupkom odlučivanja o izmenama Ustava Republike, onda bi se izgubio smisao instituta dogovornog uređivanja odnosa u Republici. Kvalifikovana procedura donošenja i promene ovih zakona izazivala bi niz posledica zbog kojih i nije prihvaćeno rešenje da se sva pitanja od zajedničkog interesa za Republiku jednom utvrde u ustavnom tekstu. Specifična procedura donošenja i promene zakona u oblasti dogovornog uređivanja odnosa, značila bi, u suštini, određenu promenu ustavnog sistema iako Ustav SR Srbije, formalno posmatrano, ostaje neizmenjen. To bi unosilo neke od elemenata nestabilnosti u ustavni i pravni sistem i stvaralo niz problema. Ponovo bi se pojavile određene razlike između pojedinih vidova republičkog zakonodavstva. Postojale bi, što je inače zamislivo, dve vrste republičkih zakona. Jedni koji bi se odnosili na pitanja koja su Ustavom SR Srbije utvrđena kao pitanja od zajedničkog interesa za Republiku kao celinu. Oni bi se donosili i menjali po proceduri donošenja i promene republičkih zakona. Drugi bi bili zakoni koji bi se donosili i menjali po proceduri predviđenoj za promenu Ustava SR Srbije. Ovim zakonima bi se uređivala pitanja koja su dogovorom utvrđena kao pitanja od zajedničkog interesa za Republiku. Ovakva situacija bi nametala nova pitanja: kakav je pravni karakter republičkih zakona donetih prema proceduri donošenja i izmene takvih republičkih zakona koji su doneti prema proceduri donošenja i izmene Ustava, kakvi su odnosi između ostalih i ovakvih republičkih zakona; kakav je njihov položaj u ustavnom sistemu i u strukturi pravnih akata; kakvo dejstvo imaju i sl?

Polazeći od dve pretpostavljene vrste republičkih zakona, nameće se još jedan problem. Ako se u okviru Republike mogu jedinstveno uređivati samo neki poslovi vezani za pitanja koja su dogovorom utvrđena kao pitanja od zajedničkog interesa za Republiku, onda bi postojala mogućnost da Republika, odnosno autonomne pokrajine, svojim zakonom ili drugim aktima, uređuju one poslove koji se neće uređivati jedinstveno za čitavo područje Republike, jer nisu bili obuhvaćeni sadržinom dogovora. Kakvi su tada međusobni odnosi republičkog, odnosno pokrajinskih zakona? Koji bi od njih u hijerarhiji pravnih akata imao prioritet? Ako se republički zakon donosi po posebnoj proceduri i predstavlja izraz postignutog dogovora Republike i autonomnih pokrajina, tada bi njemu trebalo dati prioritet, jer ima jaču pravnu snagu od običnih republičkih, odnosno pokrajinskih zakona.

Mogućno je prihvatiti i drugo rešenje. Svi republički zakoni, bez obzira na to da li su pitanja koja čine sadržinu republičkog zakona utvrđena kao takva samim Ustavom SR Srbije ili su rezultat dogovora Republike i autonomnih pokrajina, donosili bi se po istoj proceduri. U tom slučaju republički zakoni se među sobom ne bi razlikovali. Ako ostanemo na stanovištu da dogovor Republike i autonomnih pokrajina može obuhvatiti samo neke poslove koji bi se jedinstveno uređivali za čitavo područje Republike, dok bi se ostali poslovi i dalje samostalno uređivali u Republici i autonomnim pokrajinama posebno, ostaje i dalje pitanje: kako ceniti međusobne odnose ovakvih zakona? Da li autonomne pokrajine ili Republika, mogu, vršeći poslove iz svoje samostalne nadležnosti, doneti takve zakone čije bi odredbe bile u suprotnosti sa odredbama republičih zakona kojima se, na osnovu dogovora, jedinstveno uređuju određena pitanja? Čini se da u međusobnim odnosima ovih zakona ne bi mogao važiti princip supremacije jednog zakona nad drugim. Njihovi

međusobni odnosi ne bi se mogli ceniti kroz princip zakonitosti, jer su to odnosi istih, a ne različitih zakona, već samo na osnovu nekih drugih pravnih načela.[23] Postoje i mišljenja da bi se u ovom slučaju međusobni odnosi republičkih i pokrajinskih zakona mogli konstituisati i izgrađivati kroz princip ustavnosti u njegovom pravnom izrazu. Svaki od pomenutih zakona posebno bi se cenio u odnosu na ustav iz kojeg njegove odredbe i proističu. Pitanje je da li bi to bio Ustav SR Srbije ili Ustav SAP Vojvodine, odnosno SAP Kosova? Kroz ustavnost, odnosno neustavnost svakog zakona posebno posredno bi se mogli određivati kriterijumi za ocenu njihovih međusobnih odnosa. I ovakvo rešenje ukazuje na niz mogućih problema (na primer: šta će se dogoditi u slučaju ako oba zakona budu ocenjena kao ustavna; koji će ustavni sud ceniti ustavnost tih zakona; da li ustavni sudovi autonomnih pokrajina mogu ocenjivati ustavnost republičkog zakona, onda kada je on izraz dogovora Republike i autonomnih pokrajina; koji će organ biti nadležan za rešavanje sukoba ustavnih sudova ako odluke ovih organa u Republici, odnosno autonomnim pokrajinama budu po sadržini različite i sl?).

Izvršavanje republičkih zakona koji su izraz odgovornog uređivanja u Republici

Svaka društveno-politička zajednica nosi i odgovornost za sprovođenje i izvršavanje zakona koje je njeno najviše predstavničko telo donelo. Istovremeno, odgovornost društveno-političke zajednice, ili preciznije političko-izvršnih organa u njoj, konstituiše se u oblasti i u granicama vršenja onih poslova kroz koje se izražavaju društvene funkcije te društveno-političke zajednice. Dogovornim uređivanjem odnosa u Republici izražava se, između ostalog, i dogovorno ustanovljavanje pitanja koja se jedinstveno uređuju za područje cele Republike. Institut dogovornog uređivanja odnosa u Republici ne obuhvata i probleme izvršavanja i sprovođenja zakona donetih u ovoj oblasti, niti pak odgovornost društveno-političkih zajednica za izvršavanje i sprovođenje ovakvih zakona. Čini se da bi za izvršavanje i sprovođenje zakona u ovoj oblasti trebalo da postoji paralelizam u odgovornosti republičkih organa u čijoj je nadležnosti neposredno izvršenje ili pak staranje o izvršavanju i sprovođenju zakona i pokrajinskih organa nadležnih za iste poslove. Odgovornost za izvršavanje zakona koji su izraz dogovornog uređivanja odnosa u Republici trebalo bi vezivati za teritoriju odgovarajuće društveno-političke zajednice. Obim prava i obaveza odgovarajućih organa u pojedinim društveno-političkim zajednicama, onih na čijoj se teritoriji primenjuje dogovorno donet republički zakon, trebalo bi da uključi i sva prava i obaveze koji su vezani za izvršenje i sprovođenje zakona. U skladu sa ovako ustanovljenom obavezom društveno-političkih zajednica i njihovih organa da na svom području ostvaruju prava i obaveze vezane za neposredno izvršavanje ili pak staranje o obezbeđenju izvršenja zakona, konstituisala bi se i odgovornost društveno-polit-

[23] To su principi: »lex prior derogat legi posteriori« ili pak »lex spetialis derogat legi generalii«.

kih zajednica za vršenje navedenih prava i dužnosti. Ovo bi bili samo osnovni principi. Izvršenje zakona koji su u Republici doneti na bazi dogovora Republike i autonomnih pokrajina detaljnije bi se mogli utvrditi, kao i odgovornost društveno-političkih zajednica za sprovođenje tih zakona, bilo u samom zakonu kojim se materija uređuje, bilo u posebnom zakonu. Ovi posebni zakoni bi se donosili nakon usvajanja zakona koji predstavlja izraz dogovornog uređivanja odnosa u Republici, a uređivali bi preciznije pitanja koja proističu iz funkcija vezanih za izvršenje i sprovođenje zakona kao i odgovornost društveno-političkih zajednica u toj oblasti.

THE POSITION OF THE SOCIALIST AUTONOMOUS PROVINCE OF VOJVODINA WITHIN THE SOCIALIST REPUBLIC OF SERBIA

Summary

The present paper gives an analysis of the relations between the SR of Serbia and SAP Vojvodina and the position and role of Vojvodina in the sphere of the division of normative competence. The normative function, together with the contents of normative authority of these socio-political communities is considered to be one of the relevant criteria for the evaluation of the position of SAP Vojvodina in Yugoslav federation and especially in one of the federal units, which Vojvodina is a part of. The author discusses in particular the laws which are meant for the republic as a whole, and those which reflect the agreements concerning the relations within the Republic, as well as the ones which are meant for special regions of the Republic, i.e. for the regions of the autonomous provinces. The present paper emphasizes the widening of normative competence of the provinces, which is indicative of their improved position within the frames of Yugoslav federation.

GRAĐA

PRESUDA DRŽAVNOG SUDA ZA ZAŠTITU DRŽAVE ČLANOVIMA KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE ZA VOJVODINU OD 2. JUNA 1937.

Dr Danilo Kecić

Od svog osnivanja, aprila 1919. pa do sloma stare Jugoslavije, aprila 1941. godine, komunistički pokret je, iako je dve godine delovao legalno, stalno bio na udaru režima, proganjan i represivnim merama sputavan i gušen. On je, međutim, uvek, i u najvećim krizama, nalazio nove snage i uspevao ne samo da održi kontinuitet svoje delatnosti, već da ide smelo dalje, prikupi u svoje redove i oko svoje političke platforme nove revolucionarne snage, da, naročito uoči rata i revolucije, ojača uticaj u masama, izbije na istinska poprišta klasne borbe i afirmiše se kao politička snaga prvog reda i istinski predvodnik revolucionarno-demokratskog i antifašističkog pokreta.

U periodu stare Jugoslavije vođeno je više masovnih i nekoliko stotina grupnih i pojedinačnih sudskih procesa komunistima i pripadnicima revolucionarnog radničkog pokreta u Vojvodini. Najveći među njima, bar što se tiče broja optuženih i osuđenih, svakako je proces članovima Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu, članovima nekoliko okružnih i mesnih komiteta, kao i članovima Komunističke partije Jugoslavije i Saveza komunističke omladine Jugoslavije koji je vođen pred Državnim sudom za zaštitu države u prvoj polovini 1937. godine.

Hapšenja su izvršena u 23 grada i sela Vojvodine u vremenu od 16. novembra do kraja decembra 1936. godine. Tom prilikom bilo je lišeno slobode i stavljeno u istražni zatvor 122 člana i bliska saradnika KPJ i SKOJ-a u Vojvodini. Do ove najmasovnije provale u redovima partijske organizacije Vojvodine između dva svetska rata došlo je usled pada dela arhive Centralnog ko-

miteta KPJ u Beču u ruke policije[1] i zaplene izveštaja o radu i aktivistima KPJ i SKOJ-a u Vojvodini, s jedne, i otkrivanja partijske arhive Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu kod njegovog sekretara Lazara Milankova u Kumanu, članova sekretarijata PK KPJ za Vojvodinu Mihalja Selešija i Zoltana Vereba u Petrovgradu (Zrenjaninu) i kod mnoštva drugih članova KPJ i SKOJ-a, s druge strane. Masovnosti provale doprinelo je i nekomunističko držanje Lazara Milankova i većine drugih u ovoj provali pohapšenih.

Posle višemesečnih saslušanja i držanja u istražnom zatvoru, državni tužilac Državnog suda za zaštitu države na osnovu paragrafa 22. Zakona o Državnom sudu za zaštitu države podneo je 14. aprila 1937. optužnicu protiv 56 članova KPJ i SKOJ-a u Vojvodini.[2] Glavni pretres protiv Lazara Milankova i drugih počeo je 18. maja, a završen 2. juna 1937. izricanjem presude kojom je njih četrdesetoro iz dvanaest mesta[3] osuđeno na kaznu robije u trajanju od 6 meseci do 8 godina, a šesnaestoro je oslobođeno optužbe.[4] Među osuđenima je jedan (Lazar Milankov) osuđen na 8 godina robije, dvojica (Žarko Aćimov i Mihalj Seleši) osuđena su na pet godina, njih petorica (Aleksa Radosavčev, Uglješa Terzin, Zoltan Vereb, Vojislav Zavišin i Ištvan Kizur) na 3 godine, osmorica na 2 godine i drugih osmorica na 1,5 godinu, njih dvanaestoro na 1 godinu, dvojica na 8 meseci i još dvojica na 6 meseci robije. Svi ukupno osuđeni su na 75 godina i 4 meseca robije.

Među osuđenim bilo je 24 radnika, 7 studenata, 6 samostalnih zanatlija, 2 zemljoradnika i jedan svršeni teolog.

Za vreme izdržavanja kazne posebna partijska komisija od komunista zatvorenika ispitala je držanje svakog pojedinca u ovom procesu, pa je Kaznionski komitet KPJ na osnovu prikupljenih podataka većini osuđenih u ovom procesu izrekao partijske kazne od opomene do isključenja.[5] Međutim, posle izdržane kazne skoro su se svi ponovo uključili u radnički, odnosno u narodnooslobodilački pokret. Većina njih je u toku rata i revolucije izginula, a trojica (Radivoj Ćirpanov, Slavko Munćan i Rada Trnić) proglašeni su narodnim herojima.

Skoro svi spisi, sem corpora delicti, sa ovog sudskog procesa su sačuvani. Od ove vrlo obimne i za obradu radničkog pokreta i istorije KPJ u Voj-

[1] Valja istaći da je do provala partijskih organizacija i foruma 1935. i 1936. godine došlo skoro u svima krajevima Jugoslavije. Samo od oktobra 1935. do marta 1936. bilo je u zemlji pohapšeno oko 950 od ukupno 3000 članova KPJ. Do sredine 1936. kroz zatvore je prošlo oko 2000 članova i saradnika KPJ i SKOJ-a, a na sud je izvedeno preko 800 lica, među kojima i većina članova Zemaljskog biroa i pokrajinskih komiteta *(Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1963, 234. i 242).

[2] U to vreme u redovima KPJ u Vojvodini bilo je oko 350 članova.

[3] Među osuđenima bilo je iz Kikinde 7, Mokrina 3, Kumana 3, Petrovgrada 2, Novog Bečeja 1, Vršca 3, Kusića 1, Kruščice 1, Subotice 9, Sombora 4, Novog Sada 4 i Sasa (Novih Karlovaca) 1.

[4] Danilo Kecić, *Klasne borbe u Vojvodini 1918—1941*, Novi Sad 1969, 153—154.

[5] Lazar Milankov, sekretar PK KPJ za Vojvodinu, zbog slabog držanja pred klasnim neprijateljem bio je isključen iz redova KPJ. Iz sremskomitrovačke kaznione pobegao je sa grupom političkih zatvorenika 22. avgusta 1941. Među sačuvanim partijskim dokumentima iz vremena rata i revolucije nalazi se i njegova molba za ponovni prijem u članstvo KPJ. Po sećanjima živih učesnika u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji, Lazar Milankov nije bio ponovo primljen u Partiju. U toku NOR-a borio se hrabro i poginuo 1943. godine.

vodini dragocene arhivske građe, ovde donosimo samo presudu Državnog suda za zaštitu države u Beogradu od 2. juna 1937.[6] Ali, kako ova presuda ima u originalu blizu 100 kucanih stranica, to zbog ograničenosti prostora nismo bili u mogućnosti da uz nju donesemo i pojedinačne komentare.

U IME NJEGOVOG VELIČANSTVA KRALJA*

Državni sud za zaštitu države u Beogradu u veću sastavljenom od Ilije Kosijera, sudije Vrhovnog suda u Sarajevu kao predsednika veća, Vladislava Margetića, sudije Apelacionog suda u Zagrebu, Atanasija Trifunovića, sudije Apelacionog suda u Beogradu, Karla Klenovšeka, sudije Apelacionog suda u Ljubljani, Jovana Uroševića, sudije Apelacionog suda u Beogradu, Miodraga Filipovića, predsednika Okružnog suda za grad Beograd i Janka Jovanovića, predsednika Okružnog suda za okrug beogradski, kao članova veća, i Dragutina Živkovića, sudije Sreskog suda u Smed. Palanci, kao zapisničara, pošto je po naredbi predsednika Državnog suda za zaštitu države od 4. maja 1937. DSBr. 53/36, a po optužbi državnog tužioca Državnog suda za zaštitu države od 14. aprila 1937, dana 18. maja 1937. otpočeo glavni pretres protivu Lazara Milankova i ostalih zbog zločinstva iz čl. 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, u prisustvu optuženih koji su izvedeni iz istražnog zatvora, dr Aleksandra Matića, zamenika državnog tužioca Državnog suda za zaštitu države, Selimira Jevtića, branioca opt. Uglješe Terzina, Stevana Hladnog, Branka Vujina, Rudolfa Kornauera, Lazara Badrljice, Milovana Adamova i Stevana Lakaija; Bore Prodanovića, advokata, branioca optuženih, Lazara Milankova, Alekse Bogaraškog, Mirka Kluskovića i Milana Gajina; Aleksandra Martinovića, advokata, branioca optuženih Đorđa Jelovca i Stevana Kizura; Ljubiše Dimitrijevića, advokata, branioca opt. Slavka Munćana i Antona Leča; Jakše Damjanova, advokata iz Subotice, branioca optuženih Lazara Plavšića, Stevana Šuića, Zoltana Vereba, Andrije Kizura, Josipa Škibara, Ivana Radusina i Stevana Konjovića; dr Ivana Ribara, advokata ovd., branioca optuženih Alekse Đomparina, Nikole Francuskog, Kolomana Nitraija, Andri-

---

[6] Presuda se čuva u Muzeju socijalističke revolucije Vojvodine u Novom Sadu pod projem 6752. Valja napomenuti da su sačuvani i skoro svi drugi spisi ovog velikog procesa, sem corpora delicti, i da se i oni čuvaju u Muzeju socijalističke revolucije u Novom Sadu (br. 6749—7060) i u Istorijskom arhivu Zrenjanin, u fondu Okružnog suda Vel. Bečkereka.

* Tekst presude prilagođen je savremenom pravopisu u sledećim slučajevima: u upotrebi velikog slova, u pisanju skraćenica u nazivima društveno-političkih organizacija i njihovih organa, u pisanju konsonantske grupe — *ts* —, u pisanju tačke kao pravopisnog znaka iza rednih brojeva naznačenih arapskim ciframa i, donekle, nužnog zareza kao znaka interpunkcije. Osim toga sprovedeno je ujednačeno pisanje prvo ličnog imena pa prezimena ljudi tako što su obe reči date u istom padežnom obliku.

Sve druge, čak i očigledne greške nastale pri kucanju, u pisanju suglasnika *č* i *ć*, u sastavljenom i rastavljenom pisanju reči, zatim greške u oblicima reči, u formiranju rečenice itd. ostale su kao u originalu. Ukoliko je radi jasnosti iskaza bilo potrebno skrenuti pažnju na neku grešku ili ako je reč izostala, to je učinjeno u uglastoj zagradi.

je Ninkovića i Josipa Hegediša; dr Dragomira Isakovića, adv. ovd., branioca optuženih Čedomira Živkovića, Žarka Zrenjanina, Ilije Brankova, Ivana Vioglavina, Radivoja Ćirpanova i Stanka Bradvarevića; Milorada Tokmakovića, dav. ovd., branioca optuženih Vojislava Zavišina, Franje Vojnića Purčara i Bogdana Teodosina; dr Dragoljuba Jovanovića, adv. ovd., branioca optuženih Dobrivoja Jovičina, Alekse Radosavčeva, Žarka Ljubojeva, Radoslva Trninića, Stevana Konjovića, Slavka Srdanovića i Dušana Brodana; Nikole Radovića adv. ovd., branioca optuženih Vase Jolića, Petra Kontija, Ivana Munćana i Bele Kričkovića; Petra Jovanovića, adv. ovd., branioca optuženih Martina Dobronjovskog, Andresa Mašeka i Baka Jana; Fridriha Popsa, adv. ovd., branioca optuženih Zoltana Grosa, Antona Vojnića; Save Eremića, adv iz Petrovgrada, branioca optuženih Mihajla Selešija i Mirka Stankovića i Tripka Žugića, adv. ovd., branioca Žarka Aćimova, Tibora Gotesmana i Franje Kučere, a po saslušanju državnog tužioca, odbrane optuženih i njihovih branilaca završio je glavni pretres dana 2. juna 1937. i izrekao ovu

PRESUDU

1) LAZAR MILANKOV, sin Stojana i Živke rođ. Mirčetić, rođen 28. marta 1908. u Kumanima, pravoslavne vere, neoženjen, stolar u Kumanima, jugoslavenski državljanin, pismen, vojsku služio, bez imovine, suđen presudom Okružnog suda za grad Beograd 1930. na jednu godinu strogog zatvora zbog komunističke propagande, nalazi se u istražnom zatvoru;

2) ŽARKO AĆIMOV, sin pok. Šandora i Milke rođ. Stojanov rođ. aprila 1897. u Kumanima, pravoslavne vere, neoženjen, nadničar u Kumanima, jugoslavenski državljanin, pismen, ima imovine, vojsku je služio, osuđivan 1932. na godinu dana robije zbog komunizma, koji je u istražnom zatvoru;

3) IVAN VIOGLAVIN, sin Save i pok. Evice rođ. Arjunav, rođ. 9. februara 1912. u Kumanima, pravoslavne vere, neoženjen, ratar iz Kumana, jugoslavenski državljanin, pismen, bez imovine, vojsku je služio, neosuđivan, koji je u istražnom zatvoru;

4) ALEKSA RADOSAVČEV, sin pok. Đoke i Sele rođ. Čirić, rođ. 9. avgusta 1906. u Vel. Kikindi, pravoslovne vere, oženjen otac troje dece, nadničar u Vel. Kikindi, jugoslavenski državljanin, pismen, vojsku je služio, bez imovine, neosuđivan, koji je u istr. zatvoru;

5) UGLJEŠA TERZIN, sin Čedomira i Mare rođ. Brandić, rođ. 18. novembra 1909. u Vel. Kikindi, pravoslavne vere, neoženjen, student prava iz Vel. Kikinde, jugoslavenski državljanin, vojsku služio, pismen, bez imovine, neosuđivan, nalazi se u istr. zatvoru;

6) DOBRIVOJE JOVIČIĆ, sin pok. Danila i pok. Mileve, rođ. Kapriš, rođ. 5. maja 1899. u Vel. Kikindi, pravoslavne vere, oženjen, oca petoro dece, ratar u Vel. Kikindi, jugoslavenski državljanin, vojsku služio, ima imovine, pismen, osuđivan zbog krađa, koji je u istražnom zatvoru;

7) BRANKO VUJIN, sin Živka i Desanke rođ. Kostić, rođ. 25. septembra 1911. u Vel. Kikindi, pravoslavne vere, neoženjen, ratar iz Vel. Kikinde, jugoslavenski državljanin, vojsku je služio, pismen, bez imovine, neosuđivan, koji je u istražnom zatvoru;

8) STEVAN LAKAI, sin Geze i Ružice rođ. Simić, rođ. 16. septembra 1916. u Vel. Kikindi, rimokatoličke vere, neoženjen, student prava u Vel. Kikindi, jugoslavenski državljanin, vojsku nije služio, bez imovine, pismen, neosuđivan, koji je u istražnom zatvoru;

9) ALEKSA ĐOMPARIN, sin Svera i Savine, rođ. Ćirin, rođ. 14. februara 1909. u Vel. Kikindi, pravoslavne vere, neoženjen, stud. prava iz Vel. Kikinde, jugoslavenski državljanin, vojsku je služio, bez imovine, pismen, neosuđivan, koji je u istražnom zatvoru;

10) JOSIP ŠKIBAR, sin pok. Matije i Kovinke rođ. Pruzanovski, rođ. 15. marta 1915. u Botogromu (Mađarska), rimokatoličke vere, neoženjen, trgovački pomoćnik u Vel. Kikindi, jugoslavenski državljanin, vojsku nije služio, bez imovine, pismen, neosuđivan, koji je u istražnom zatvoru;

11) RADOVAN TRNIĆ, sin Čede i Jelene rođ. Rankov, rođ. 17. jula 1912. u Mokrinu, pravoslovne vere, neženjen, svršeni teolog, pismen, bez imovine, vojsku nije služio, jugoslavenski državljanin, neosuđivan, nalazi se u istražnom zatvoru;

12) ALEKSA BOGARAŠKI, sin Žive i Dafine rođ. Beljin, rođ. 19. augusta 1914. u Mokrinu, pravoslavne vere, ratar u Mokrinu, jugoslavenski državljanin, vojsku nije služio, pismen, bez imovine, suđen presudom Okružnog suda u Vel. Kikindi 1933. na jednu godinu strogog zatvora zbog komunističke propagande, koji je u istražnom zatvoru;

13) VASA JOLIĆ, sin pok. Velimira i pok. Marije rođ. Terzin, rođ. 14. novembra 1910. u Mokrinu, pravoslavne vere, neoženjen, nadničar u Mokrinu, jugoslavenski državljanin, vojsku je služio, pismen, bez imovine, neosuđivan, koji je u istražnom zatvoru;

14) VOJISLAV ZAVIŠIN, sin Sime i Ljubice rođ. 28. maja 1906. u Potpornaju, pravoslavne vere, oženjen, otac troje dece, obućar u Vršcu, jugoslavenski državljanin, vojsku nije služio, bez imovine, pismen, neosuđivan, koji je u istražnom zatvoru;

15) PETAR KONTI, sin Franje i Sofije rođ. Het, rođen, 21. januara 1891. u Vršcu, rimokatoličke vere, oženjen, otac dvoje dece, zidar u Vršcu, jugoslavenski državljanin, vojsku služio, ima jednu kuću, pismen, neosuđivan, koji je u istražnom zatvoru;

16) ILIJA BRANKOV, sin pok. Svetomira i Katice rođ. Vuletić, rođ. 2. avgusta 1909. u Izbištu, pravoslavne vere, neženjen, krojač pomoćnik u Vršcu jugoslavenski državljanin, vojsku služio, pismen, bez imovine, neosuđivan, koji je u istražnom zatvoru;

17) STANKO BRADVAREVIĆ, sin Radivojevića Maksa i pok. Angeline rođ. Pauljević, rođen 25. avgusta 1911. u Kusiću, pravoslavne vere, neženjen, ratar u Kusiću, jugoslavenski državljanin, vojsku nije služio, ima kuću i 18 jutara zemlje, pismen, neosuđivan, nalazi se u istražnom zatvoru;

18) SLAVKO MUNĆAN, sin Time i Milke rođ. Ostojić, rođen 30. maja 1910. u Kruščici, pravoslavne vere, neoženjen, student prava iz Kruščice, jugoslavenski državljanin, vojsku nije služio, bez imovine, pismen, neosuđivan, koji je u istražnom zatvoru;

19) IVAN MUNĆAN, sin Davida i Aleksandra rođ. Lekić, rođ. decembra 1908. u Kruščici, pravoslavne vere, oženjen, otac dvoje dece, ratar u Kruščici,

jugoslavenski državljanin, vojsku služio, ima imovine, pismen, neosuđivan, koji je u istražnom zatvoru;

20) MIHAJLO SELEŠI, sin Mihajla i Elizabete rođ. Bartole, rođ. 28. februara 1908. u Petrovgradu, rimokatoličke vere, neženjen, vidar iz Petrovgrada, jugoslavenski državljanin, vojsku služio, bez imovine, pismen, osuđivan na tri godine robije od Državnog suda za zaštitu države zbog članstva i propagande komunizma, koji je u istražnom zatvoru;

21) ZOLTAN VEREB, sin Zoltana i Ilone rođ. Grob, rođ. 14. aprila 1907. u Apatfalvi (Mađarska), rkt. vere, neženjen, stolar, pomoćnik iz Petrovgrada jugoslavenski državljanin, vojsku je služio, ima imovine, pismen, suđen od Vojnog suda u Skoplju na pet godina robije zbog komunizma, koji je u istražnom zatvoru;

22) MILOVAN ADAMOV, sin Radivoja i Milice rođ. Protić, rođ. 2. juna 1915. u Melencima, pravoslavne vere, neoženjen, stolar. pomoćnik iz Melenaca, jugoslavenski državljanin, bez imovine, pismen, na odsluženju vojnog roka, neosuđivan, koji je u istražnom zatvoru;

23) BOGDAN TEODOSIN, sin pok. Pere i Velinke rođ. Mučalov, rođ. 8. aprila 1908. u Kumanima, pravoslavne vere, neoženjen, trg. pomoćnik u Novom Bečeju, jugoslavenski državljanin, vojsku služio, bez imovine, pismen, neosuđivan, koji je u istražnom zatvoru;

24) STEVAN KIZUR, sin pok. Martina i Jelene rođ. Juhas, rođ. 6. januara 1904. u Belom Blatu, rkt. vere, oženjen, oca dvoje dece, radnik iz Subotice, jugoslavenski državljanin, vojsku služio, bez imovine, pismen, neosuđivan, koji je u istražnom zatvoru;

25) BELA KRIČKOVIĆ, sin Jakova i Janje rođ. Neorčić, rođ. 29. septembra 1907. u Subotici rkt. vere, oženjen, oca jednog deteta, nadničar u Subotici, jugoslavenski državljanin, vojsku služio, bez imovine, pismen, neosuđivan, koji je u istražnom zatvoru;

26) JOSIP HEGEDIŠ, sin Marije rođ. Hegediš, rođen 11. marta 1907. u Brodu n/S, starokatoličke vere, rastavljen, krojački radnik u Zagrebu, jugoslavenski državljanin, vojsku nije služio, pismen, bez imovine, neosuđivan, koji je u istražnom zatvoru;

27) FRANJA VOJNIĆ PURČAR, zv. »Žvaka«, sin pok. Save i Janje rođ. Miković, rođ. 13. oktobra 1913. god. u Subotici, rkt. vere, oženjen, bez dece, trgovački pomoćnik iz Subotice, jugoslavenski državljanin, vojsku nije služio, bez imovine, pismen, neosuđivan, koji je u istražnom zatvoru;

28) MIRKO KLUSKOVIĆ, sin Marka i Matilde rođ. Nađkanas, rođ. 31. januara 1916. u Subotici, rkt. vere, neoženjen, telegrafski mehaničar iz Subotice, jugoslavenski državljanin, bez imetka, vojsku nije služio, pismen, neosuđivan, nalazi se u istražnom zatvoru;

29) KOLOMAN NJITRAI, sin Johana i Klare rođ. Tot, rođ. 31. decembra 1916. u Budimpešti, grkokatoličke vere, neoženjen, metalski radnik, jugoslavenski državljanin, prebivalištem u Subotici, vojsku nije služio, bez imovine, pismen, neosuđivan, koji je u istražnom zatvoru;

30) ZOLTAN GROS, sin Kornela i Margite, rođ. Kardoš, rođ. 7. februara 1917. u Osijeku, mojsijeve vere, neoženjen, student medicine iz Subotice, jugoslavenski državljanin, vojsku nije služio, bez imovine, pismen, neosuđivan, koji je u istražnom zatvoru;

31) TIBOR GOTESMAN, sin Nikole i Janke rođ. Rothauzer, rođ. 20. oktob. ra 1917. u Subotici, mojsijeve vere, neoženjen, strojoslagač iz Subotice, jugoslavenski državljanin, vojsku nije služio, pismen, neosuđivan, koji je u istražnom zatvoru;

32) MILAN GAJIN, sin Ignjata i Ljubice rođ. Čirić, rođ. 11. januara 1915. u Padeju, vere pravoslavne, neoženjen, student prava, državljanin jugoslavenski, vojsku nije služio, bez imovine, pismen, neosuđivan, koji je u istražnom zatvoru;

33) LAZAR PLAVŠIĆ, sin pok. Koste i Mileve rođ. Stojačić, rođ. 31. oktobra 1908. u Somboru, pravoslavne vere, oženjen, bez dece, tipograf, jugoslavenski državljanin, vojsku služio, bez imovine, pismen, neosuđivan, koji je u iztražnom zatvoru;

34) FRANJA KUČERA, sin Janoša i Rozalije rođ. Fontanji, rođ. 16. oktobra 1905. u Bačkoj Topoli, rkt. vere, oženjen bez dece, bravarski pomoćnik, državljanin jugoslavenski, vojsku služio, bez imovine, pismen, neosuđivan, koji je u istražnom zatvoru;

35) ŽARKO LJUBOJEV, sin Đure i pok. Marije rođ. Cvejić, rođ. 1. oktobra 1907. u Somboru, pravoslavne vere, neoženjen, obućar, jugoslavenski, državljanin, vojsku služio, pismen, ima imovine, neosuđivan, koji je u istražnom zatvoru;

36) STEVAN KONJOVIĆ, sin Tome i pok. Olge rođ. Gavrilov, rođ. 4. decembra 1913. u Somboru, vere pravoslavne, neoženjen, student šumarstva, državljanin jugoslavenski, bez imovine, vojsku nije služio, pismen, neosuđivan, koji je u istražnom zatvoru;

37) STEVAN HLADNI, sin Kazimira i Julke rođ. Biontek, rođ. 12. decembra 1904. u Irigu, vere rimokatoličke, oženjen, otac jednog deteta, krojački radnik, jugoslavenski državljanin, vojsku služio, bez imovine, pismen, neosuđivan, koji je u istražnom zatvoru;

38) IVAN RADUSIN, sin Ivana i Kate, rođ. Radusin, rođ. 6. februara 1915. u Slav. Požegi, vere pravoslavne, neoženjen, livac, jugoslavenski državljanin, vojsku nije služio, bez imovine, pismen, neosuđivan, koji se nalazi u istražnom zatvoru;

39) RADIVOJE ĆIRPANOV, sin Jovana i Milice rođ. Tucakov, rođ. 3. februara 1909. u Čurugu, pravoslavne vere, obućar, jugoslavenski državljanin vojsku služio, bez imovine, osuđivan, od Okružnog suda u Novom Sadu na šest meseci zatvora zbog komunizma, sada se nalazi u istražnom zatvoru;

40) ĐORĐE JELOVAC, sin Đorđa i Julke rođ. Popović, rođen 3. marta 1899. u Novim Karlovcima, pravoslavne vere, oženjen, otac jednog deteta, obućar u Beogradu, jugoslavenski državljanin, vojsku služio, bez imovine, pismen, neosuđivan, koji je u istražnom zatvoru,

KRIVI SU

i to:

1) LAZAR MILANKOV

a) što je neizvesnog dana početkom 1935. u Kumanima, na nagovor članova komunističke organizacije u Beogradu formirao Mesni komitet Komunističke

partije Jugoslavije, bio član istog, organizovao i sazvao Pokrajinsku konferenciju Komunističke partije za Vojvodinu, koja je održana 29. septembra 1935. U Petrovgradu, u stanu Terezije Servo, na kojoj je pored drugih lica izabran za člana Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu i to u svojstvu političkog pokrajinskog sekretara, dakle organizovao i postao član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma;

b) što je istovremeno sve do svog hapšenja u Kumanima davao na čitanje i radi rasturanja članovima komunističke organizacije u Kumanima, znajući za njegovu sadržinu, i u istom cilju slao članovima MK KPJ u Petrovgradu, Vršcu, Kusiću, Vel. Kikindi, Novom Sadu, Somboru, sledeći komunistički materijal: listove »Proleter«, »Komunist«, »Hrvatski put« i bilten »Iskustvo« organ Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, brošure sa naslovom »O VII kongresu Kominterne i taktici naše partije«, »U miru je napredak«. (»O zadaćama komunističke internacionale u vezi sa imperijalističkom pripremom novog svetskog rata«), »Omladini«, »Kratak pregled povjesti stenografije« (Odluke VII kongresa Komunističke internacionale), »Uskrsna pisanica« (Referat druga G. Dimitrova na VII kongresu Kominterne), »Kroz izvanjski ured« (Referet druga D. Z. Manuilskog na VII svjetskom kongresu Komunističke internacionale 17. avgusta 1935), »Zakon o stanovima«, »Kako se čisti kukolj«, »Mladim ljudima«, razne cirkulare sa naslovom »Principi i način organizovanja tehničkog aparata«, »O ponovnom uvlačenju u rad partijskih funkcionera koji su bili uhapšeni«, »Ofanziva fašizma i zadaci Komunističke internacionale u borbi za ujedinjenje radničke klase protiv fašizma«, »Rad na selu i organizacione forme toga rada«, »Partija i značaj Partije i njena uloga u klasnoj borbi«, »Za boljševičku politiku kadrova«, »Nacionalno pitanje u Makedoniji«, i druge cirkulare pobrojane u zapisniku o pretresu kod pojedinih okrivljenika, (!) dakle rasturao napred pomenute listove, brošure i cirkulare, čijom se celom sadržinom vrši komunistička propaganda i ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi nasiljem i terorom;

v) što je istovremeno sve do svoga hapšenja sakrivao u svojoj radionici sledeći komunistički materijal i arhivu Pokrajinskog komiteta za Vojvodinu; okružnica Komunističke partije pod naslovom »Principi i način organizovanja tehničkog aparata«, okružnica pod naslovom »O ponovnom uvlačenju u rad partijskih funkcionera koji su bili uhapšeni«, okružnica »Ofanziva fašizma i zadaci Komunističke internacionale u borbi za ujedinjenje radničke klase protiv fašizma«, »Rad na selu i organizacione forme toga rada«, »Za boljševičku politiku kadrova«, »Partija, značaj Partije i njena uloga u klasnoj borbi«, »Nacionalno pitanje u Makedoniji«, »Organizaciono pitanje«, »Komunizam i konstituanta«, »Zašto Druga internacionala zaštićuje Trockog«, okružnica br. 3 od 22. VII 1936, razne komunističke pesme, komunistički listovi »Proleter«, »Hrvatski put«, brošure: »O VII kongresu Kominterne i taktici naše partije«, dve brošure: »U miru je napredak« (O zadaćama Komunističke internacionale), 16 brošura »Kako se čisti kukolj«, pet brošura »Omladini«, šifre i adrese Pokrajinskog komiteta za Vojvodinu, spisak mesta po kojima je imao da se osnuje mesni komitet, Rezolucija Pokrajinskog komiteta za

Vojvodinu, spisak članarine, kao i drugi komunistički materijal, dakle prikrivao oruđa radi ciljeva navedenih u čl. 1. t. 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi;

2) ŽARKO AĆIMOV

a) što je neizvesnog dana početkom 1935. u Kumanima na nagovor Lazara Milankova postao član MK KPJ te u toku 1935. formirao jednu, a u proleće 1936. drugu komunističku ćeliju u kojima je bio pročelnik, dakle, organizovao i postao član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma; i

b) što je istovremeno sve do svoga hapšenja članovima svoje ćelije primajući od Lazara Milankova, znajući za njegovu sadržinu, davao na čitanje i daljnje rasturanje komunistički materijal i to članovima svoje ćelije Milutinu Stojanovu, Dušanu Čurčiću i drugima listove »Proleter«, »Komunist«, bilten »Iskustvo«, organ Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju i brošure »Mladem ljudem« i »Šta znači tvoje ime« i okružnice broj 2. i 4, dakle, rasturao napred pomenute listove, brošure i cirkulare, čijom se celom sadržinom vrši komunistička propaganda i ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi nasiljem i terorom;

3) IVAN VIOGLAVIN

a) što je neizvesnoga dana meseca februara po naređenju Lazara Milankova otišao u Nove Karlovce Đorđu Jelovcu sa preporukom da u Novim Karlocima i u Staroj Pazovi osnuje komunističku ćeliju, dakle, potpomagao organizovanje udruženja, koja imaju za svrhu propagandu komunizma; i

b) što je neizvesnoga dana meseca septembra 1936. primivši od Lazara Milankova više brojeva komunistički list »Proleter«, cirkular »Rad u sindikalnim organizacijama« i više komada brošura odneo u Nove Karlovce i predao Đoki Jelovcu, dakle, rasturao komunističke brošure i cirkulare, znajući da se celom sadržinom vrši komunistička propaganda i ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u našoj državi nasiljem i terorom;

4) ALEKSA RADOSAVČEV

a) što je neizvesnoga dana 1935. u Vel. Kikindi postao i sve do svoga hapšenja bio član MO KPJ, a 29. septembra 1935. organizovao i učestvovao na pokrajinskoj konferenciji u stanu Terezije Servo, na kojoj je izabran za člana PK KPJ za Vojvodinu, dakle, organizovao i postao član udruženja, koje ima za svrhu propagandu komunizma;

b) što je istovremeno sve do svoga hapšenja u Vel. Kikindi dao na čitanje i daljnje rasturanje razne komunističke novine i brošure, čijim se sadržajem vrši komunistička propaganda komunizma, i to Branku Vujinu 4 primerka letka »Komunisti i konstituanta«, 15 komada letka »Zašto Druga internacionala zaštićuje Trockog«, »Učvršćenje komunističkih partija«, »Borba za političko jedinstvo proletarijata«, »O antimilitarističkom radu«, jedan primerak »Okružnica br. 3« od 22. VII 1936, jedan primerak »Svima pristalicama jedinstva 1. jula 1936«, dva letka inicijativnog odbora za stvaranje jedinstvene radničke partije, letak »Nacionalno pitanje u Makedoniji«, razne cirkulare,

okružnice i uputstva za rad Komunističke partije, dakle rasturao knjige i novine, čijim se celim sadržajem vrši propaganda i ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi nasiljem i terorom; i

v) što je neustanovljenog dana 1936. primio od Uglješe Terzina uputstva za organizovanje Komunističke, partije, spisak adresa, lozinki i odziva na dva tabaka, a od Branka Vujina ilegalnu literaturu za propagandu komunizma, što je sve sakrio u zidu svoje šupe, odnosno u kukuruzovini ispod šupe, dakle prikrivao oruđa i sprave radi ciljeva navedenih u čl. 1. t. 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi;

5) UGLJEŠA TERZIN

a) što je neustanovljenog dana 1935. u Vel. Kikindi po nagovoru Lazara Milankova formirao Mesni i Okružni komitet KP sa Radosavčevim i Jovičinim, kome je bio sekretar sve do svoga hapšenja, dakle, organizovao i postao član udruženja, koje ima za svrhu propagandu komunizma;

b) što je u proleće 1936. nabavio i doneo iz Zagreba jednu pisaću mašinu i istu predao Aleksi Đomparinu radi umnožavanja i rasturanja partijskih cirkulara i raspisa, dakle pribavljao i prikupljao sprave radi ciljeva navedenih u tač. 1. čl. 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi; i

v) što je neustanovljenoga dana maja meseca 1935. u V. Kikindi u više mahova organizovao u svome stanu sastanke i konferencije sa Aleksom Jovičinim na kojima je osnovan Mesni komitet KPJ, dakle, ustupao prostorije za skupljanje lica kojima je cilj priprema i rad za ostvarenje ciljeva navedenih u čl. 1. t. 1. i 2. Zakona o zašt. jav. bez. i por. u drž.;

6) DOBRIVOJE JOVIČIN

što je maja meseca 1935. u Vel. Kikindi na nagovor Uglješe Terzina osnovao i sačinjavao sa njim i Aleksom Radosavčevim Mesni komitet KPJ, dakle organizovao i postao član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma;

7) BRANKO VUJIN

a) što je u više mahova primao ilegalnu literaturu, partijske cirkulare i materijal namenjen za umnožavanje i umnoženu literaturu nosio u Novi Be čej, dakle rasturao knjige, novine i letke, čijom se sadržinom vrši propaganda i ubeđuju drugi da treba promeniti politički poredak u državi nasiljem i zločinom; i

b) što je neizvesnoga dana 1936. sakrio kod svoje kuće u Vel. Kikindi veću količinu komunističkog propagandnog materijala i ilegalne literature, dakle, prikrivao oruđa radi ciljeva navedenih u čl. 1. t. 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi;

8) STEVAN LAKAI

a) što je u toku 1935, pa sve do svog hapšenja, u Vel. Kikindi rasturao komunistički propagandni materijal, kao »Govor Dimitrova« i propagandis-

tički escept [ekscept] toga govora i razne partijske cirkulare i instrukcije, dakle, rasturao knjige i letke čijom se sadržinom vrši komunistička propaganda i ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi nasiljem i terorom; i

b) što je u toku 1936. u Vel. Kikindi sve do svoga hapšenja prikrivao u svome stanu komunistički materijal u svrhu daljeg rasturanja i to: brošure »Opšti štrajk 1936«, »Španija«, »Savremena Hrvatska«, »O kadrovima«, dakle, prikrivao oruđa radi ciljeva navedenih u čl. 1. t. 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi;

9) ALEKSA ĐOMPARIN

što je tečajem 1936. u Vel. Kikindi primio od Uglješe Terzina pisaću mašinu sa materijalom za umnožavanje i na istoj umnožavao komunističku literaturu, dakle, potpomagao udruženje koje ima za svrhu propagandu komunizma;

10) JOSIP ŠKIBAR

što je u toku 1936. u Vel. Kikindi u više mahova dostavljao i predavao Aleksi Đomparinu partijska uputstva i komunističku literaturu za prepisivanje i umnožavanje kao i novac potreban za umnožavanje, na isti način umnožene primao od Đomparina i predavao Stevanu Lakaiju, dakle, rasturao knjige i letke čijom se sadržinom vrši propaganda i ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi zločinom i nasiljem;

11) RADOVAN TRNIĆ

a) što je u toku 1935. u Mokrinu postao i sve do svoga hapšenja bio član Komunističke partije Jugoslavije, dakle, postao i bio član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizama; i

b) što je istovremeno u Mokrinu prikrivao komunističke brošure i letke iako je znao da je taj materijal namenjen za rasturanje radi širenja komunističke propagande, dakle, prikrivao oruđa radi ciljeva navedenih u čl. 1. t. 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi;

12) ALEKSA BOGARAŠKI

što je neustanovljenog dana meseca avgusta 1936. u Mokrinu po nagovoru Radovana Trnića postao i sve do svoga hapšenja bio član Komunističke partije Jugoslavije i kao takav organizovao za člana i Vasu Jolića, koga je nagovorio da sprovodi komunističku partijsku liniju u sindikatima, dakle organizovao i postao član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma;

13) VASA JOLIĆ

a) što je septembra meseca 1936. u Mokrinu postao i sve do svoga hapšenja bio član KPJ i sa Radovanom Trnićem i Aleksom Bogaraški formirao Mesni komitet, kome je bio pročelnik Radovan Trnić, dakle, postao član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma; i

b) što je istovremeno u Mokrinu primio od Trnića partijske cirkulare i uputstva članovima Komunističke partije i iste predavao Aleksi Bogaroškom dakle, rasturao letke čijom se sadržinom vrši propaganda i ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi zločinom i nasiljem;

14) VOJISLAV ZAVIŠIN

a) što je neustanovljenog dana avgusta meseca 1935, pa sve do svoga hapšenja, postao i bio član KPJ i kao takav uzeo učešća sa Petrom Kontijem na sastanku u Petrovgradu od 29. IX 1935, gde je formiran Pokrajinski komitet i izabran za člana ovoga foruma sa funkcijom da formira komunističke organizacije u belocrkvanskom srezu, prikupljao materijalna sredstva za rad Partije, stajao u vezi sa osuđenim Mihajlom Bumbulovićem »Pantom«, članom Pokrajinskog komiteta iz Beograda, dakle, organizovao i postao član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma;

b) što je rasturao komunističke novine i brošure čijim se celim sadržinama vrši propaganda komunizma i to davao na čitanje: Ivanu Milutinoviću komunističke listove »Proleter«, »Hrvatski put« i »Iskustvo« i fotografisano pismo osuđenika iz Srem. Mitrovice, Marku Peroviću »Proleter«, cirkulare Centralnog komiteta KPJ, Jovanu Lenđelu, i Dušanu Jovanovu listove »Proleter«, »Hrvatski put«, »Iskustvo« i tri fotografije pisma osuđenika iz Srem. Mitrovice, Maksi Drndaru, cirkular KPJ, »Komunisti i konstituanta« i »Uputstva«, Petru Konti četiri primerka lista »Balkan korespodenc«, Rudolfu Kornaueru tri primerka lista »Balkan korespodenc« i na nemačkom jeziku »Platforma za ostvarenje Narodnog fronta«, Žarku Zrenjaninu list »Proleter«, dva broja od avgusta 1935. i februara 1936, brošuru »Kako se čisti kukolj« (Odluke plenuma CK od aprila 1936), »Odluke VII kongresa Komunističke internacionale«, Stanku Bradvareviću dva lista »Proleter« — od juna i jula 1935, broj lista »Proleter« za mesec juni 1935, uputstvo »Platforma za stvaranje antifašističkog fronta« u šest primeraka, dve brošure »Mladem ljudem« i »Omladini«, dakle, rasturao knjige, novine i letke, čijom se sadržinom vrši propaganda i ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi zločinom i nasiljem; i

v) što je na tavanu svoga stana držao smestište ilegalnog komunističkog materijala Mesnog i Okružnog komiteta KPJ za Vršac, kao brošure pod naslovom »Kako se čisti kukolj«, »Apel poštenoj demokratskoj javnosti«, pet komada okružnice br. 4 od 1935, pet komada direktive »O opštinskim izborima«, tri cirkulara »Inicijativni odbor za stvaranje jedinstvene radničke partije«, »Sindikalno pitanje«, »Politička situacija i naši zadaci«, »Osnovica platforme protiv fašističkog narodnog fronta«, dva cirkulara upućena pristalicama jedinstva, iako je znao da je sav materijal određen za rasturanje u svrhu vršenja komunističke propagande, dakle, prikrivao oruđa radi ciljeva navedenih u čl. 1. t. 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi; i

g) što je u svome stanu održavao sastanke na kojima su uzimali učešća pokrajinski sekretar Lazar Milankov, Stanko Bradvarević i dr., na kojima se raspravljalo o organizaciji komunističke propagande, dakle, ustupa prostorije za skupljanje lica kojima je bio cilj priprema i rad na ugrožavanju javnog poretka u državi;

15) PETAR KONTI

što je u toku 1935, pa sve do svoga hapšenja u Vršcu bio član Mesnog (i Okružnog komiteta) Komunističke partije Jugoslavije i kao takav 29. IX 1935. u Petrovgradu izabran za člana Pokrajinskog komiteta, primao, čitao i davao komunistički list na nemačkom jeziku »Balkan korespodenc« i platforme Vojislavu Zavišinu i veću količinu komunističke literature među kojom 7 komada »Iskustvo«, a Rudolfu Kornaueru predao »Balkan korespodenc«, dakle, organizovao i postao član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma;

16) ILIJA BRANKOV

što je u toku 1935. i 1936. u Vršcu po nalogu sekretara Mesnog i Okružnog komiteta Vojislava Zavišina u više mahova putovao kao kurir u Petrovgrad, bio veza sa Pokrajinskim sekretarijatom u Petrovgradu, od koga je prenosio uputstva i literaturu u Vršac i bio spojka između Mihajla Selešija i Zavišina, kao i adrese za ilegalnu poštu od pokrajinskog sekretara Milankova za Zavišina, dakle, potpomagao udruženje koje ima za svrhu propagandu komunizma.

17) STANKO BRADVAREVIĆ

a) što je učestvovao u radu Pokrajinske konferencije koja je održana 29. IX 1935. u Petrovgradu, na koju [kojoj] je izabran za člana Pokrajinskog komiteta za Vojvodinu, dakle postao i bio član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma; i

b) što je neustanovljenoga dana 1935. u Kusiću predavao Slavku Munćanu 4 komada Biltena Pokrajinskog komiteta, listove »Proleter« od juna i jula 1935, dva primerka brošura »Iskustvo«, 4 primerka uputa i platforme za stvaranje antifašističkog pokreta, letak koji počinje sa »Pošteni prijatelju«, brošuru sa naslovom »Mladem ljudem«, 14 stranica pod naslovom »Ofanziva fašizma i zadaci Komunističke internacionale u borbi za ujedinjenje radničke klase protiv fašizma«, sve ove brošure čitao i tumačio Andresu Mašeku i Mirku Stankoviću, dakle, usmeno ubeđivao i rasturao knjige, novine i letke, čijom se sadržinom ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi zločinom i nasiljem;

18) SLAVKO MUNĆAN

što je u toku 1935. pa sve do svoga hapšenja u Kruščici

a) postao i bio član Mesnog komiteta KPJ, dakle, postao član udruženja, koje ima za svrhu propagandu komunizma;

b) prikrivao u svome dvorištu veću količinu komunističkih brošura i novina, koje su bile određene za rasturanje u svrhu komunističke propagande, dakle prikrivao oruđa navedena u čl. 1. t. 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi;

19) IVAN MUNĆAN

što je u toku 1935. pa sve do svoga hapšenja u Kruščici bio član Komunističke partije Jugoslavije i Mesnog komiteta i kao takav učestvovao na pokrajinskoj konferenciji održanoj 29. septembra 1935. u Petrovgradu, dakle, postao i bio član udruženja, koje ima za svrhu propagandu komunizma;

20) MIHAJLO SELEŠI

što je u toku 1935, pa sve do svoga hapšenja u Petrovgradu

a) postao [i bio] član Komunističke partije jugoslavije, a 29. septembra 1935. u Petrovgradu organizovao, sazvao i predsedavao pokrajinskoj konferenciji na kojoj je formiran Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu i on izabran za člana Sekretarijata Pokrajinskog komiteta, dakle, organizovao i postao član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma;

b) predavao Zoltanu Verebu i komunističkim kuririma iz Vršca sledeći komunistički materijal: »Šta i kako da se radi«, »Iskustvo«, »Sindikalno pitanje«, »Ofanziva fašizma«, list »Proleter«, »Komunisti za dobro sela«, »Šta znači tvoje ime« (Odluke IV zemaljske konferencije Komunističke partije Jugoslavije), »Ekonomska kriza u svetu i kod nas«, »Kako se čisti kukolj«, brošure »Omladini«, »Nekoliko dobrih recepata«, »Uništimo neprijatelja«, »Mladim ljudem«, »Kroz izvanjski ured« (Rezultati socijalističke izgradnje u SSSR) »Der partajarbajter«, »Početnica komunizma« na 203 strane, »Klasne borbe«, dakle rasturao knjige i novine čijom se sadržinom vrši propaganda i ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi zločinom i nasiljem; i

v) u svojoj šupi sakrivao ilegalni materijal koji se sastojao iz veće količine komunističkih brošura i novina, dakle, prikrivao oruđa radi ciljeva navedenih u čl. 1. t. 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi;

21) ZOLTAN VEREB

što je neustanovljenog dana 1935. postao član Komunističke partije Jugoslavije, a 29. IX 1935. uzeo učešća na pokrajinskoj konferenciji u Petrovgradu, na kojoj je izabran za člana Pokrajinskog komiteta KPJ, dakle, postao i bio član udruženja, koje ima za svrhu propagandu komunizma;

22) MILOVAN ADAMOV

što je neustanovljenog dana 1935. postao i sve do svoga hapšenja bio član Komunističke partije Jugoslavije u Melencima i Novom Sadu i kao takav po nagovoru i uputstvu pokrajinskog sekretara Lazara Milankova prenosio iz Kumana u Novi Sad komunistički materijal, organizovao i uspostavio vezu Pokrajinskog komiteta sa komunističkim pokretom u Novom Sadu preko Čedomira Živkovića, Stevana Hladnoga, Radusina i drugih sa kojima je i lično dovodio u vezu u više mahova pokrajinskog sekretara Lazara Milankova a u njegovoj radionici održavane konferencije i sastanci pokreta, dakle, organizovao i postao član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma;

23) BOGDAN TEODOSIN

što je neustanovljenoga dana 1936. u Melencima postao i sve do svoga hapšenja bio član tehničkog aparata Pokrajinskog komiteta KP za Vojvodinu, i kao takav vršio kurirsku službu između Novog Bečeja i Vel. Kikinde, primao od Milankova i prenosio Radosavčevu sve okružnice Centralnog komiteta KPJ, koje je Milankov primao od »Mirona« u Beogradu i sav ostali komunistički materijal, što je Đomparin umnožavao i umnoženi materijal donosio natrag Milankovu, dakle, postao i bio član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma i rasturao novine, plakate i objave, kojima se vrši propaganda i ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi zločinom i nasiljem;

24) STEVAN KIZUR

što je u toku 1935. i 1936. u Subotici

a) postao i sve do svoga hapšenja bio član Komunističke partije Jugoslavije i kao takav stajao u vezi sa glavnim organizatorom KPJ Đorđem Mitrovićem, od koga je dobijao uputstva za rad, ilegalnu literaturu, doveo u vezu Josipa Hegediša sa Mihajlom Selešijem, članom Pokrajinskog sekretarijata u Petrovgradu, dakle, organizovao i bio član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma;

b) istovremeno rasturao komunističke novine i brošure čijom se sadržinom vrši propaganda komunizma i to Beli Kričkoviću, Mirku Kljuskoviću, Andriji Ninkoviću i Josipu Hegedišu, a Lazaru Milankovu slao u kuferima sa duplim dnom: »Odluke VII kongresa Kominterne«, »Proleter«, »Zakon o stanovima«, Šta i kako da se radi«, »Govor Dimitrova«, »Povodom Moskovskog procesa«; davao Dezideru Lenđelu radi umnožavanja »Protest osuđenika zbog komunizma u kaznenom zavodu u Srem. Mitrovici«, predavši 450 dinara, rasturio 400 komada fotografskih snimala [snimaka] ovog protesta, napisao i u dogovoru sa Lazarom Plavšićem oštampao i rasturio 400 komada komunističkih letaka uz ovaj protest i razaslao po celom području Kraljevine, dakle, rasturao knjige, novine i letke čijom se sadržinom vrši propaganda i ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi zločinom i nasiljem;

v) istovremeno u više mahova primao od kurira iz Zagreba veću količinu komunističkih brošura, novina i letaka, koje je sve predavao Beli Kričkoviću i Stevanu Šuiću da ih ovi prikrivaju iako je znao da je taj materijal određen za rasturanje u svrhu komunističke propagande, u svome stanu prikrivao veći broj komunističkih letaka »Za jedinstvo radničke klase«, »Za narodni front slobode«, »Proletarijatu svih naroda Jugoslavije«, »Radnici grada i sela«, okružnica i »Program zajednice rabotnika«, dakle, prikrivao oruđa radi ciljeva navedenih u čl. 1. tač. 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi;

25) BELA KRIČKOVIĆ

što je u toku 1935. i 1936. u Subotici primio od Stevana Kizura veću količinu komunističkih brošura i novina i sve ovo predao Stevanu Šuiću da ih

ovaj prikrije iako je znao da je taj materijal određen za rasturanje u svrhu komunističke propagande, dakle, prikrivao oruđa radi ciljeva navedenih u čl. 1. tač. 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi;

26) JOSIP HEGEDIŠ

što je neizvesnoga dana 1936. u Subotici postao i sve do svoga hapšenja bio član Komunističke partije Jugoslavije i kao takav po nagovoru Đorđa Mitrovića, predstavnika Zemaljskog biroa KPJ organizovao Partiju u Somboru i Novom Sadu, bio u vezi sa pokrajinskim sekretarom Lazarom Milankovim u Petrovgradu, primio od Zemaljskog biroa materijalnu pomoć za organizovanje Partije u Vojvodini, od koje je predao Stevanu Kizuru 100 dinara, i organizovao SKOJ u Subotici, dakle, organizovao postao i bio član udruženja, koje ima za svrhu propagandu komunizma;

27) FRANJA VOJNIĆ PURČAR

što je u toku 1935. i 1936. u Subotici

a) neustanovljenog dana postao i sve do svoga hapšenja bio član Komunističke partije Jugoslavije, dakle, postao i bio član udruženja, koje ima za svrhu propagandu komunizma;

b) istovremeno rasturao komunističke novine i brošure, partijske cirkulare, letke i raspise Komunističke partije i to predavao na čitanje i dalje rasturanje Luki Pavličiću, Mirku Kluskoviću i Kolomanu Njitraju: »Kako moji žive«, »Uskrsna pisanica«, »Uvod u stenografiju«, »Šta je dala žena Sovjetskoj Rusiji«, Luki Pavličiću u više mahova davao kufere sa duplim dnom, u kojima se je nalazio komunistički materijal za propagandu da ih prenese u Novi Bečej i preda Bogdanu Teodosinu za Lazara Milankova, pokrajinskog sekretara, dakle, rasturao knjige, novine i letke čijom se sadržinom vrši propaganda i ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi zločinom i nasiljem i istovremeno u svome stanu u više mahova održavao sastanke komunističkih funkcionera Josipa Hegediša, Lazara Milankova, Mirka Kluskovića, Luke Pavličića, Kolomana Njitraja i drugih, na kojima se konferencijama raspravljalo o organizaciji i komunističkoj propagandi, dakle, ustupao prostorije za skupljanje lica kojima je bio cilj priprema i rad onoga što je navedeno u čl. 1. tač. 1. i 2. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi;

28) MIRKO KLUSKOVIĆ

što je u toku 1936. u Subotici

a) neizvesnoga dana postao i sve do svoga hapšenja bio član Komunističke partije, dakle, postao i bio član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma;

b) istovremeno predao Kolomanu Njitraju jedan kufer pun komunističke literature, prenašao komunističku ilegalnu literaturu u Novi Bečej i predavao Branku Teodosinu zajedno sa Zoltanom Grosom, kome je dao novca [novac] potreban za nabavku hartije i izradu letaka, umnožio i rasturao letak »Povodom Moskovskog procesa« i rasturao brošure »Uskrsna pisanica« (Govor

Dimitrova i Odluke VII kongresa Kominterne), komunističke listove »Proleter« i »Mladi lenjinist«, dakle rasturao knjige, novine i letke čijom se sadržinom vrši propaganda i ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi zločinom i nasiljem;

29) KOLOMAN NJITRAJ

što je 1936. u Subotici

a) neustanovljenoga dana postao i sve do svoga hapšenja bio član Komunističke partije Jugoslavije, dakle postao i bio član udruženja koje ima za svrhu propagandu, komunizma i

b) istovremeno predavao Andriji Kizuru i Franji Vojniću više primeraka komunističkih listova »Proleter«, »Hrvatski put«, »Mladi lenjinist«, »Uskrsna pisanica« i »Odluke VII kongresa Kominterne«; dakle, rasturao knjige i novine čijom se sadržinom vrši propaganda i ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi zločinom i nasiljem;

30) ZOLTAN GROS

što je u toku 1936. u Subotici

a) neustanovljenoga dana posato i sve do svoga hapšenja bio član Komunističke partije Jugoslavije, dakle, postao i bio član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma; i

b) istovremnno sastavio i predao Mirku Kluskoviću u svrhu daljeg rasturanja 100 komada primeraka komunističkog letka »Povodom Moskovskog procesa«, sastavio i umnožio 30 letaka o aktuelnim pitanjima komunističke sadržine, predavao Milanu Gajinu, Antonu Vojniću Purčaru, Mirku Kluskoviću i Franji Vojniću na čitanje i dalje rasturanje: više brojeva komunističkih listova »Proleter«, »Hrvatski put«, »Mladi lenjinist«, »Uskrsna pisanica«, »Uvod u osnove stenografije«, »Uputstva za organizovanje Komunističke partije među srednjoškolcima«, »Kako moji žive«, »Govor Staljina« i »Revolucionarni front«, dakle, pisao, izdavao i rasturao knjige, novine i letke čijom se sadržinom vrši propaganda i ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi zločinom i nasiljem;

31) TIBOR GOTESMAN

što je u toku 1936. u Subotici

a) neizvesnog dana postao i sve do svoga hapšenja bio član Komunističke partije Jugoslavije, dakle, postao i bio član udruženja, koje ima za svrhu propagandu komunizma;

b) istovremeno prenosio od Mirka Kluskovića ilegalnu komunističku literaturu Kolomanu Njitraju, rasturao među članove SKJ deset komada letaka »Povodom Moskovskog procesa«, davao u više mahova Zoltanu Grosu po više primeraka komunističkih listova »Proleter«, »Hrvatski put« i brošuru »Kako moji žive«, dakle, rasturao knjige i novine, čijom se sadržinom vrši propaganda i ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi zločinom i nasiljem;

v) istovremeno u svome stanu prikrivao komunistički letak, 70 komada letaka komunističke sadržine, koji počinje sa »Povodom Moskovskog procesa«, a završava se rečima »Zato će ta politika dovesti do konačne pobede svetskog proletarijata i ostvarenja komunizma«, 5 komada organa Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije »Proleter« i to brojeve od 1. marta 1935. br. 4, od jula i avgusta meseca 1935. br. 7 i 8, i 3 komada od septembra 1935. br. 9, brošuru »Kratak pregled povjesti stenografije«, »Uskrsna pisanica« i »Kako moji žive« ili »Svaki je kovač svoje sreće«, što je sve bilo određeno za umnožavanje u svrhu vršenja komunističke propagande, dakle, prikrivao oruđa i sprave radi ciljeva navedenih u čl. 1. tač. 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi;

32) MILAN GAJIN

što je u toku 1936. u Subotici

a) neustanovljenoga dana postao i sve do svoga hapšenja bio član Komunističke partije Jugoslavije, dakle, postao i bio član udruženja, koje ima za svrhu propagandu komunizma; i

b) istovremeno otkucao i umnožio na pisaćoj mašini i šapirografu 80 primeraka letka »Povodom Moskovskog procesa« i predao Zoltanu Grosu, dakle, umnožio plakate i letke, kojima se vrši propaganda i ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi pločinom i nasiljem;

33) LAZAR PLAVŠIĆ

što je u toku 1935. i 1936. u Somboru

a) organizovao, postao i sve do svoga hapšenja bio član Komunističke partije Jugoslavije, dakle, postao i bio član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma; i

b) istovremeno u više mahova održavao u svome stanu više sastanaka i konferencije komunističkih funkcionera Lazara Milankova, Žarka Ljubojeva, Franje Kučere na kojima se raspravljalo o organizaciji i komunističkoj propagandi, dakle, ustupio prostorije za skupljanje lica kojima je bio cilj priprema i rad onoga što je navedeno u čl. 1. t. 1. i 2. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi;

34) FRANJA KUČERA

što je u toku septembra meseca 1936. u Somboru postao i sve do svoga hapšenja bio član Mesnog komiteta KPJ i kao takav sakupljao za crvenu pomoć i novac predao Žarku Ljubojevu, dakle, postao i bio član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma;

35) ŽARKO LJUBOJEV

što je u toku 1935. i 1936. u Somboru postao i sve do svoga hapšenja bio član Komunističke partije Jugoslavije, dakle, postao i bio član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma;

36) STEVAN KONJOVIĆ

što je u toku 1935. i 1936. u Somboru postao i sve do svoga hapšenja bio član Komunističke partije Jugoslavije, dakle, postao i bio član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma;

37) STEVAN HLADNI

što je u toku 1936. u Novom Sadu

a) neizvesnoga dana postao i sve do svoga hapšenja bio član Komunističke partije Jugoslavije, dakle, postao i bio član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma; i

b) istovremeno prikrivao u svome stanu veliku količinu komunističkih listova, brošura i letaka, koji su bili određeni za rasturanje u svrhu komunističke propagande, dakle, prikrivao oruđa radi ciljeva navedenih u čl. 1. tač. 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi;

39) IVAN RAMUSIN i 39) RADIVOJE ĆIRPANOV

što su u toku 1936. u Novom Sadu postali i bili sve do svoga hapšenja članovi Komunističke partije Jugoslavije, dakle postali i bili članovi udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma;

40) ĐORĐE JELOVAC

što je tokom 1936. u Novim Karlovcima dao na čitanje Hladnom Janku fotografiju protesta političkih osuđenika u Srem. Mitrovici i Janu Baku »Govor Dimitrova na VII kongresu Kominterne«, dakle, rasturao novine i knjige kojima se vrši propaganda i ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi zločinom i nasiljem.

Pomenutim radnjama optuženi su izvršili i to: opt. Lazar Milankov, Aleksa Radosavčev, Vojislav Zavišić, Mihajlo Seleši i Stevan Kizur zločinstvo iz čl. 1. tač. 1, 2. i 6. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, a Vojislav Zavišin i zločinstvo iz tač. 3. istog zakonskog propisa; optuženi Ivan Vioglavin, Stanko Bradvarević, Vasa Jolić, Bogdan Teodosin, Mirko Kluković, Koloman Njitrai, Zoltan Gros, Milan Gajin i Žarko Aćimov, zloč. iz čl. 1. tač. 2. i 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi; optuženi Branko Vujin i Stevan Lakai zloč. iz čl. 1. tač. 1. i 6. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi; optuženi Dobrivoje Jovičin, Aleksa Bogaraški, Petar Konti, Ivan Munćan, Zoltan Vereb, Milovan Adamov, Josip Hegediš, Franjo Kučera, Žarko Ljubojev, Stevan Konjović, Ivan Radusin i Radivoje Ćirpanov, zloč. iz čl. 1. tač. 2. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi; optuženi Uglješa Terzin, Radovan Trnić, Slavko Munćan i Stevan Hladni zloč. iz čl. 1. tač. 2. i 6. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, a Uglješa Terzin i zločinstvo iz tač. 3. istog zakonskog propisa; optuženi Aleksa Đomparin i Ilija Brankov zloč. iz čl. 1. tač. 5. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi; optuženi Josip Škibar, Tibor Gotesman i Đorđe Je-

lovac, zloč. iz tač. 1. čl. 1. pom. zakona; optuženi Bela Kričković zloč. iz čl. 1. tač. 6. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi; optuženi Franjo Vojnić Purčar zloč. iz čl. 1. tač. 1, 2. i 3. pom. zakona i opt. Lazar Plavšić zloč. iz tač. 2. i 3. čl. 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

Stoga je sud na osnovu čl. 1, tač. 1, 2, 3, 5. i 6. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi u vezi čl. 1. od I istog zakona, a s obzirom na §§ 46, 70, 71. i 77 Kriv. zak., a za opt. Žarka Aćimova, Aleksu Bogaraškog, Mihalja Selešija, Zoltana Vereba i Radivoja Ćirpanova s obzirom na § 76. Kriv. zak., a za optužene Lazara Milankova, Žarka Aćimova, Ivana Vioglavina, Aleksu Radosavčeva, Uglješu Terzina, Branka Vujina, Stevana Lakaia, Radovana Trnića, Vasu Jolića, Vojislava Zavišina, Stanka Bradvarevića, Slavka Munćana, Mihajla Selešija, Bogdana Teodosina, Stevana Kizura, Franju Vojnića Purčara, Mirka Kluskovića, Kolomana Njitraija, Zoltana Grosa, Milana Gajina, Lazara Plavšića i Stevana Hladnog s obzirom na § 62. Kriv. zak., a za optužene Stevana Lakaija, Mirka Kluskovića, Kolomana Njitraija, Zoltana Grosa i Tibora Gotesmana i s obzirom na § 30. Kriv. zak.

O S U Đ U J E

1) Lazara Milankova na (8) osam godina robije, u koju mu se kaznu uračunava pritvor i istražni zatvor od 17. XI 1936. do danas i na trajan gubitak časnih prava;

2) Žarka Aćimova na (5) pet godina robije, u koju mu se kaznu uračunava pritvor i istražni zatvor od 21. XI 1936. do danas i na pet godina gubitka časnih prava;

3) Ivana Vioglavina na (2) dve godine robije, u koju mu se kaznu uračunava izdržani pritvor i istražni zatvor od 17. XI 1936. do danas i dve godine gubitka časnih prava;

4) Aleksu Radosavčeva na (3) tri godine robije, u koju mu se kaznu uračunava pritvor i istražni zatvor od 17. XI 1936. i na tri godine gubitka časnih prava;

5) Uglješu Terzina na (3) tri godine robije, u koju mu se kaznu uračunava izdržani pritvor istražni zatvor od 23. XI 1936. i na dve godine dana gučasnih prava;

6) Dobrivoja Jovičina na (1) jednu godinu dana strogog zatvora u koju mu se kaznu uračunava izdržani pritvor i istražni zatvor od 21. XI 1936;

7) Branka Vujina na (2) dve godine robije, u koju mu se kaznu uračunava izdržani pritvor i istražni zatvor od 21. XI 1936. i na tri godine gubitka bitka časnih prava;

8) Stevana Lakaija na (1½) jednu i po godinu strogog zatvora u koju mu se kaznu uračunava pritvor i istražni zatvor od 21. XI 1936;

9) Aleksu Đomparina na (1) jednu godinu dana strogog zatvora, u koju mu se kaznu uračunava izdržani pritvor i istražni zatvor od 21. XI 1936;

10) Josipa Škibara na (1) jednu godinu robije, u koju mu se kaznu uračunava izdržani pritvor i istražni zatvor od 21. XI 1936. i na jednu godinu dana gubitka časnih prava;

11) Radovana Trnića na (2) dve godine robije, u koju mu se kaznu uračunava pritvor i istražni zatvor od 25. XI 1936. na dve godine gubitka časnih prava;

12) Aleksu Bogaraškog na (2) dve godine robije, u koju mu se kaznu uračunava izdržani pritvor i istražni zatvor od 26. XI 1936. i na dve godine gubitka časnih prava;

13) Vasu Jolića na (2) dve godine robije, u koju mu se kaznu uračunava izdržani pritvor i istražni zatvor od 26. XI 1936. i na dve godine gubitka časnih prava;

14) Vojislava Zavišina na (3) tri godine robije, u koju mu se kaznu uračunava izdržani pritvor i istražni zatvor od 19. XI 1936. i na tri godine gubitka časnih prava;

15) Petra Kontija na (2) dve godine robije, u koju mu se kaznu uračunava izdržani pritvor i istražni zatvor od 19. X 1936. i na dve godine gubitka časnih prava;

16) Iliju Brankova na (1) jednu godinu strogog zatvora, u koju mu se kaznu uračunava izdržani pritvor i istražni zatvor od 21. XI 1936;

17) Stanka Bradvarevića na (1½) jednu i po godinu storog zatvora, u koju mu se kaznu uračunava izdržani pritvor i istražni zatvor od 23. XI 1936;

18) Slavka Munćana na (2) dve godine strogog zatvora, u koju mu se kaznu uračunava izdržani pritvor i istražni zatvor od 24. XI 1936;

19) Ivana Munćana (6) šest meseci strogog zatvora, u koju mu se kaznu uračunava izdržani pritvor i istražni zatvor 25. XI 1936;

20) Mihajla Selešija na (5) pet godina robije, u koju mu se kaznu uračunava izdržani pritvor i istražni zatvor od 16. XI 1936. i na pet godina gubitka časnih prava;

21) Zoltana Vereba na (3) tri godine robije, u koju mu se kaznu uračunava izdržani pritvor i istražni zatvor od 16. XI 1936. i na tri godine gubitka časnih prava;

22) Milovana Adamova na (1½) godinu i po robije, u koju mu se kaznu uračunava izdržani pritvor i istražni zatvor od 27. XI 1936. i na dve godine gubitka časnih prava;

23) Bogdana Teodosina na 1½) jednu i po godinu dana robije u koju mu se kaznu uračunava izdržani pritvor i istražni zatvor od 26. XI 1936. i na dve godine dana gubitka časnih prava;

24) Stevana Kizura na (3) tri godine robije, u koju mu se kaznu uračunava izdržani pritvor i istražni zatvor od 27. XI 1936. i na tri godine gubitka časnih prava;

25) Belu Kričkovića na (6) šest meseci strogog zatvora u koju mu se kaznu uračunava izdržani pritvor i istražni zatvor od 11. XII 1936;

26) Josipa Hegediša na (2) dve godine robije, u koju mu se kaznu uračunava izdržani pritvor i istražni zatvor od 29. XI 1936. i na gubitak časnih prava za vreme od dve godine;

27) Franju Vojnića Purčara na (1½) jednu i po godinu strogog zatvora, u koju mu se kaznu uračunava izdržan pritvor i istražni zatvor od 27. XI 1936;

28) Mirka Kluskovića na (1) jednu godinu dana strogog zatvora, u koju mu se kaznu uračunava izdržani pritvor i istražni zatvor od 12. XII 1936;

29) Kolomana Njitraija na (1) jednu godinu dana strogog zatvora, u koju mu se kaznu uračunava izdržani pritvor i stražni zatvor od 12. XII 1936;

30) Zoltana Grosa na (1) jednu godinu dana strogog zatvora, u koju mu se kaznu uračunava izdržani pritvor i istražni zatvor od 12. XII 1936;

31) Tibora Gotesmana na (1½) jednu i po godinu dana strogog zatvora, u koju mu se kaznu uračunava istražni [!] pritvor i istražni zatvor od 12. XII 1936;

32) Milana Gajina na (1½) jednu i po godinu dana strogog zatvora, u koju mu se kaznu uračunava izdržani pritvor i istražni zatvor od 12. XII 1936;

33) Lazara Plavšića na (2) dve godine robije, u koju mu se kaznu uračunava izdržani pritvor i istražni zatvor od 27. XI 1936. i na dve godine gubitka časnih prava;

34) Franju Kučaru na (1) jednu godinu strogog zatvora, u koju mu se kaznu uračunava istražni pritvor i istražni zatvor od 27. XI 1936;

35) Žarka Ljubojeva na (1) jednu godinu strogog zatvora, u koju mu se kaznu uračunava izdržani pritvor i istražni zatvor od 27. XI 1936;

36) Stevana Konjovića na (1) jednu godinu strogog zatvora, u koju mu se kaznu uračunava izdržani pritvor i istražni zatvor od 27. XI 1936;

37) Stevana Hladnog na (1½) jednu i po godinu dana strogog zatvora, u koju mu se kaznu uračunava izdržani pritvor i istražni zatvor od 24. XI 1936;

38) Ivana Radusina na (8) osam meseci strogog zatvora, u koju mu se kaznu uračunava izdržani pritvor i istražni zatvor od 24. XI 1936;

39) Radivoja Ćirpanova na (1) jednu godinu strogog zatvora, u koju mu se kaznu uračunava izdržani pritvor i istražni zatvor od 24. XI 1936;

40) Đorđa Jelovca na (8) osam meseci strogog zatvora, u koju mu se kaznu uračunava izdržani pritvor i istražni zatvor od 26. XII 1936.

Na osnovu § 314, u vezi § 310 Kriv. sud. post. svi osuđeni osuđuju se na plaćanje troškova krivičnog postupka, ali se na osnovu § 313. ksp ovi troškovi oglašavaju nenaplativim.

Na osnovu § 280 Kriv. sud. post. oslobađaju se od optužbe za sva dela i to:

1) Nikola Francuski (red. br. 60), sin Kuzmana i Mare rođ. Stepanov, rođ. 11. decembra 1909. u Vel. Kikindi, pismen, jugoslavenski državljanin, vojsku je služio, bez imovine, neosuđivan, nalazi se u istražnom zatvoru;

da je u toku 1936. u Vel. Kikindi u više mahova svesno davao svoju adresu za ilegalnu prepisku Terzina i Radosavčeva sa pokrajinskim sekretarom Milankovim; po nalogu Branka Vujina putovao u Mokrin, kuda je odneo jedan paket ilegalnog materijala za Mesni komitet u Mokrinu, odnosno člana istog Radu Trnića, te na tajni znak prepoznavanja i lozinku predao taj materijal Lazaru Badrljici, rekavši mu da skrije taj paket,

dakle, da je potpomagao udruženje koje ima za svrhu propagandu komunizma;

2) Lazar Badrljica (red. br. 93), sin Veselina i Jelene rođ. Pecarski, rođ, 22. maja 1912. u Mokrinu, pravoslavne vere, neoženjenog, ratara iz Mokrina, jugoslovenskog državljanina, vojsku služio, bez imovine, pismen, neosuđivan, nalazi se u istražnom zatvoru;

da je 3. novembra 1936. u Mokrinu po nalogu Rade Trnića primao od komunističkog kurira Nikole Francuskog ilegalni materijal i uputstva partijskog sekretarijata namenjena za Mesni komitet u Mokrinu i to tajno tako, da ga je na određenom mestu po odgovorenom znaku prepoznavanja i lozinki sačekao i preuzeo taj materijal, za koji mu je Nikola Francuski rekao da ga sakrije, te ga predao Radi Trniću,

dakle, da je potpomagao udruženje koje ima za svrhu propagandu komunizma,

3) Rudolf Kornauer (red. br. 96), sin Franca i Ane rođ. Velšing, rođ. 5. januara 1892. u Vršcu, rkt. vere, oženjen, otac jednog deteta, vinogradara, pismenog, jugoslovenski državljanin, vojsku je služio, ima imovine, neosuđivan, nalazi se u istražnom zatvoru;

da je neustanovljenog dana meseca septembra 1935. u Vršcu postao i sve do svog hapšenja bio član Mesnog i Okružnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije u Vršcu, te kao predstavnik Nemaca u istom delegirao Petra Kontija u Pokrajinski komitet u Petrovgradu, prikupljao članarinu, koju je obračunavao sa Zavišinom, odredio za kurira i poslao u Vršac Antuna Leča davši mu 50 dinara na ime putnih troškova,

dakle, da je organizovao i postao član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma;

4) Slavko Srdanović (red. br. 89), sin pok. Jefte i pok. Mileve rođ. Jovanović, rođ. 10. avgusta 1898. u Kusiću, pravoslavne vere, oženjen oca dvoje dece, advokat u Vršcu, jugoslavenski državljanin, vojsku je služio, ima imovine, pismen, neosuđivan, nalazi se u istražnom zatvoru;

da je u toku 1935. godine i 1936 u Vršcu primao na svoju adresu pisma pokrajinskog sekretara KPJ za Vojvodinu, Lazara Milankova, i predavao ih sekretaru Mesnog i Okružnog komiteta Vojislavu Zavišinu, pristao da primi i sakrije u svojoj kujni na stan i noćenje pokrajinskog sekretara Lazara Milankova i doveo istog u vezu sa okrivljenim Zavišinim Vojislavom, a drugi put ga odveo i smestio kod svoga poznanika Petra Kontia, odveo Zavišinu već osuđenog člana Pokrajinskog komiteta iz Beograda Mihajla Bumbulovića »Pantu«, s kojim je održavao konferencije u obućarskoj radnji Zavišin; davao u više mahova razne sume novca Zavišinu, koji je od primljenog novca 300 dinara poslao poštom Lazaru Milankovu za nabavku komunističkih materijala, dakle, da je potpomagao udruženju koje ima za svrhu propagandu komunizma;

5) Žarko Zrenjanin (red. br. 82), sin Žive i Drage rođ. Malušev, rođ. 11. septembra 1902. u Izbištu, bez vere, razveden, bivši učitelj iz Vršca, jugoslavenski državljanin, vojsku nije služio, bez imovine, pismen, suđen 1933. presudom Državnog suda za zaštitu države na tri godine robije zbog članstva i propagande komunizma, nalazi se u istražnom zatvoru;

da je 6. aprila 1936. u Vršcu, odmah po izdržanju kazne od tri godine robije, na koju je osuđen presudom Državnog suda za zaštitu države, postao član i uzeo učešća na svima sastancima Mesnog i Okružnog komiteta KPJ u Vršcu, prikupljao i predao Vojislavu Zavišinu za Mesni komitet 700 dinara na ime pomoći za organizovanje, poslao Marka Perovića u Beograd po pisaću mašinu za umnožavanje potrebnog materijala za propagandu plativši mu 70 dinara putnog troška;

dakle, da je organizovao, potpomagao i postao član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma;

6) Anton Leč (red. br. 70), sin Antona i Marije rođ. Vajteršan, rođ. 19. februara 1905. u Vršcu, rkt. vere, oženjen, oca dvoje dece, pismen, dunđerina u Vršcu, jugoslavenski državljanin, vojsku služio, ima pola lanca vinograda, nalazi se u istr. zatvoru, neosuđivan;

a) da je u toku 1935. i 1936. u Vršcu postao i bio član Komunističke partije Jugoslavije, plaćao članarinu po 5 dinara mesečno Petru Kontiju i kao takav putovao po dobivenim instrukcijama i određenom lozinkom na sastanak radi prijema ilegalne literature u Petrovgrad, za koji put mu je platio putne troškove Rudolf Kornuaer,

dakle, da je postao član udruženja, koje ima za svrhu popagandu komunizma;

b) da je u septembru mesecu 1935. godine iz Petrovgrada dobio ilegalnu literaturu u Vršac i predao Petru Kontiju i to: »Balkan korespodenc«, »Platforma za osnivanje antifašističkog fronta«,

dakle, da je rasturao novine i letke, čijom se sadržinom vrši propaganda i ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi nasiljem i terorom;

7) Andres Mašek (red. br. 85), sin Johana i Marije rođ. Cimburek, rođen 15. aprila 1896. u Vajcnertu (Rumunija), rkt. vere, oženjen, oca dvoje dece, obućar u Kusiću, jugoslovenski državljanin, vojsku služio, ima imovine, pismen, neosuđivan, nalazi se u istražnom zatvoru;

a) da je neustanovljenog dana 1935. postao član i sve do svoga hapšenja bio pročelnik ćelije i Mesnog komiteta u Kusiću,

dakle, da je organizovao i postao član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma,

b) da je istovremeno u Kusiću održavao više sastanaka u svojoj štali na kojima su prisustvovali Stanko Bradvarević i Mirko Stanković i na kojima su raspravljali o organizaciji i komunističkoj propagandi,

dakle, da je ustupio prostorije za skupljanje lica, kojima je bio cilj priprema i rad onoga što je navedeno u čl. 1. tač. 1. i 2. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi;

8) Mirko Stanković (red. br. 79), sin Mladena Stankovića i Julijane rođ. Stokin, rođ. 28. avgusta 1900. u Bačkoj Palanci, pravoslavne vere, oženjen, oca dvoje dece, ratar iz Kusića, jugoslavenski državljanin, vojsku je služio, ima imovine, pismen, neosuđivan, nalazi se u istražnom zatvoru;

da je neustanovljenog dana početkom 1936. postao i sve do svog hapšenja bio član Komunističke partije Jugoslavije, dakle, da je postao i bio član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma;

9) Dušan Brodan (red. br. 99), sin pok. Leke i Mile rođ. Petrović, rođ. 10. septembra 1905. u Kruščici, pravoslavne vere, neoženjen, ratar u Kruščici, jugoslavenski državljanin, vojsku je služio, ima imovine, pismen, neosuđivan, nalazi se u istražnom zatvoru;

da je neustanovljenog dana početkom 1936. postao i sve do svoga hapšenja bio član Komunističke partije Jugoslavije, dakle, da je postao i bio član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma;

10) Andrija Ninković (red. br. 154), sin pok. Mate i Albine rođ. Puhar, rođ. 30. novembra 1908. u Slav. Brodu, rkt. vere, neoženjenog tipografskog radnika iz Slav. Broda, jugoslavenski državljanin, vojsku služio, bez imovine, pismen, osuđivan 1932. od Državnog suda za zaštitu države na jednu godinu dana strogog zatvora zbog komunizma, nalazi se u istražnom zatvoru,

da je u toku 1935. i 1936. u Subotici

a) neizvesnog dana postao i sve do svoga hapšenja bio član Komunističke partije Jugoslavije,

dakle, da je postao i bio član udruženja, koje ima za svrhu propagandu komunizma;

b) istovremeno nosio literaturu navedenu gore pod 33) od Stevana Kizura u Sombor, Lazi Plavšiću, te s ovim zajedno izdavao ilegalni komunistički bilten »Rad« i isti rasturao, predavao Plavšiću brošure pod naslovom »Zakon o stanovima«, »Šta i kako da se radi«, »Odluke VII kongresa Kominterne«, više brojeva lista »Proleter« i »Hrvatski put«, letke i fotografije pisama osuđenih komunista, Stevanu Kizuru predavao na čitanje i rasturanje više primeraka komunističkog biltena »Rad«, koji je izlazio svakih 14 dana od septembra 1935. do januara 1936,

dakle, rasturao knjige, novine i letke, čijim se sadržinama vrši propaganda i ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi zločinom i nasiljem;

11) Stevan Šuić (red. br. 140), sin Petra i Cilike rođ. Gabrić, rođ. 29. avgusta 1906. u Subotici rimokatoličke vere, oženjenog oca četvoro dece, radnika u Subotici, pismen, jugoslavenski državljanin, vojsku služio, ima kuću, neosuđivan, nalazi se u istražnom zatvoru;

da je neustanovljenog dana u jeseni 1935. u Subotici primio od Bele Kličkovića i sve do svoga hapšenja prikrivao na tavanu magacina za sušenje pod jednom daskom, skriveno ispod starih stepenica na salašu gde je stanovao, veću količinu komunističkih brošura i novina, navedenih u zapisniku o tretresu njegovog stana, dakle, da je prikrivao oruđa radi ciljeva navedenih u čl. 1. tač. 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi;

12) Andrija Kizur (red. br. 156), sin pok. Martona i Ilone rođ. Juhas, rođ. 26. novembra 1914. u Nemačkom Elemiru, rkt. vere, neoženjen, mašinbravar u Subotici, jugoslavenski državljanin, vojsku nije služio, bez imovine, pismen, neosuđivan, nalazi se u istražnom zatvoru;

da je u toku 1935. i 1936. u Subotici

a) neizvesnog dana postao i sve do svoga hapšenja bio član Komunističke partije, dakle da je postao i bio član udruženja, koje ima za svrhu propagandu komunizma;

b) istovremeno u više mahova primao od Stevana Kizura, veću količinu komunističkih brošura i novina, smeštenu u kofere sa duplim dnom, koje je prenašao u Kumane i predavao sa lozinkom kao kurir pokrajinskom sekretaru Lazaru Milankovu radi daljeg rasturanja, dakle da je rasturao knjige i novine, čijom se sadržinom vrši propaganda i ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi zločinom i nasiljem;

13) Antun Vojnić Purčar (red. br. 159), sin pok. Silvestra i Janje rođ. Miković, rođ. 10. juna 1916. u Subotici, rkt. vere, neoženjen, mehaničar u Mari-

boru, jugoslavenski državljanin, vojsku nije služio, pismen, bez imovine, neosuđivan, nalazi se u istražnom zatvoru;

da je neizvesnog dana u toku 1936. u Subotici postao i sve do svoga hapšenja bio član Komunističke partije Jugoslavije a kao takav upoznao Zoltana Grosa, člana komunističke ćelije, sa Milošem Gligorijevićem (ilegalno »Toni« ili »Rudi«) koji je presudom Državnog suda za zaštitu države DSBr. 43/34 od 2. marta 1935. osuđen na 6 godina robije u cilju da sa Gligorijevićem zajedno širi komunističku propagandu, dakle, da je postao i bio član udruženja, koje ima za svrhu propagandu komunizma;

14) Čedomir Živković (red. br. 134), sin Pere i Nate rođ. Đukić, rođ. 7. marta 1911. u Bačkom Gradištu, bez vere, neoženjen, krojač u Novom Sadu, jugoslavenski državljanin, vojsku nije služio, bez imovine, pismen osuđivan 1933. na tri godine robije zbog komunizma, sada u istražnom zatvoru;

da je u Novom Sadu

a) u toku 1935, pa sve do svoga hapšenja bio član Komunističke partije Jugoslavije, iako je već bio suđen na tri godine robije, dakle da je bio član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma,

b) da je istovremeno davao na čitanje Ivanu Radusinu veću količinu komunističkih novina i brošura čijim se celim sadržinama vrši propaganda komunizma, dakle, da je rasturao knjige i novine kojima se vrši propaganda i ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi zločinom i nasiljem;

15) Martin Dobronjovski (red. br. 180), sin Jana i Zuze rođ. Arvat, rođ. 11. oktobra 1891. u Staroj Pazovi, evangelističke vere, oženjen, bez dece, građevinski preduzimač iz Stare Pazove, jugoslavenski državljanin, vojsku služio, ima imovine, pismen, neosuđivan, nalazi se u istražnom zatvoru;

da je u toku 1935. i 1936. u Staroj Pazovi

a) neizvesnog dana postao i sve do svoga hapšenja bio član Komunističke partije Jugoslavije i kao takav stajao u vezi sa Ljubom Radovanovićem prof. iz Beograda od koga je primao potrebna uputstva za organizovanje i rad u Partiji, koju je i materijalno potpomagao predajući Radovanoviću, noseći mu u Beograd, u više mahova sumu od 500 dinara, dakle, da je postao i bio član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma;

b) istovremeno predavao Janku Čmeliku i Martinu Đurđiku više komada komunističkih brošura, dakle, da je rasturao knjige, čijom se sadržinom vrši propaganda i ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi zločinom i nasiljem;

c) istovremeno u svome stranu u više mahova održavao sastanke, na kojima su prisustvovali pored njega Đorđe Jelovac, Janko Gengelacki, Janko Hlada, Bako, Čmelik i Đurđik, a na kojima se sastancima raspravljalo o organizaciji i komunističkoj propagandi, dakle, da je ustupio prostore za skupljanje lica kojima je bio cilj priprema i rad onoga što je navedeno u čl. 1. tač. 1. i 2. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi;

16) Janko Bako (red. br. 182), sin Đure i Zuze rođ. Maravčik, rođ. 11. maja 1896. u Staroj Pazovi, evangelističke vere, oženjen, oca dvoje dece, ratar iz Stare Pazove, jugoslavenski državljanin, vojsku služio, ima imovine, pismen, neosuđivan, nalazi se u istražnom zatvoru;

da je u toku 1935. i 1936. u St. Pazovi

a) neizvesnog dana postao i sve do svoga hapšenja bio član Komunističke partije Jugoslavije i kao takav i materijalno pomagao rad na propagandi komunizma predajući u više mahova Martinu Dobrnjovskom po 150 din., dakle, da je postao i bio član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma;

b) istovremeno predao na čitanje Janku Čmeliku ilegalnu literaturu za propagandu komunizama, koju je dobijao od Đorđa Jelovca »Govor Dimitrova«, »Odluke VII kongresa Kominterne« i razne druge komunističke brošure, dakle, da je rasturao knjige, kojima se vrši propaganda i ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi zločinom i nasiljem;

a optuženi Aleksa Radosavčev za delo pod 4v) optužnice, Stevan Lakai za delo pod 8a) optužnice, Uglješa Terzin za delo pod 5b) optužnice, za Dobrivoja Jovičina za delo pod 6b) i v) optužnice, Konti Petar za delo i pod 17v), Stanko Bradvarević za delo pod 23g) Slavko Munćan za delo pod 24g), Ivan Munćan za delo pod 26b), Zoltan Vereb za delo pod 30b), Lazar Plavšić za delo pod 46b), Stevan Konjović za delo pod 49b) i v), i Stevan Hladni za delo pod 50b) optužnice i Aćimov Žarko za delo pod 2b) optužnice.

OBRAZLOŽENJE

Kako [stoji] u izveštaju od 15. juna 1936, sastavljenog po Adolfu Muku a potpisom sa pseudonimom »Cvajg«, upravljenog na Centralni komitet u Beču proizilazi da je provedena tokom 1935. reorganizacija Komunističke partije u Vojvodini. Podrobne i iscrpne podatke za ovaj izveštaj dobio je »Cvajg«, kako iz toga izveštaja proizlazi, od »Šandora«, a kako sam opt. Lazar Milankov pred sudom priznaje, on je nosio za teritorij na kome je imao provesti reorganizaciju Komunističke partije (Vojvodina) ilegalno ime »Slavko« a za CK »Šandor«. Prema tome, nepobitno je uglavljeno da gornji izveštaj »Cvajga« (Adolfa Muka) potiče iz izvora i podataka Lazara Milankova. Da je Lazar Milankov imao za dužnost od CK da provede organizaciju Komunističke partije u Vojvodini, proizlazi iz njegovog priznanja pred sudom. Pri sprovođenju poverene mu dužnosti, optuženi Lazar Milankov držao se striktno najnovije direktive i uputa, sadržanih u odlukama VI kongresa Kominterne i u duhu najstrožije konspiracije. Na ime, njegovom inicijativom i delovanjem osnovan je PK KPJ za Vojvodinu sa sedištem u Petrovgradu i MK u Vršcu, Velikoj Kikindi, Kumanima, Mokrinu, Subotici, Somboru i Novom Sadu, a svi ovi forumi bili su povezani sa organizovanim tehničkim i političkim aparatima. Isto tako osim u čisto partijskoj organizaciji, Milankov je uvlačio svoje pristalice i u legalne organizacije i davao im uputstva za njihov rad u tim organizacijama, a naročito je u tom pravcu posvetio najveću pažnju poljoprivrednim sindikatima, u koje je ubacivao svoje ideološke istomišljenike. Nadalje, PK za Vojvodinu bio je snabdeven obilnim propagandnim materijalom ubačenim iz inostranstva u našu zemlju preko naročitih kurira ili u kuferima sa duplim dnom a od koga je velika množina toga materijala sa arhivom pronađena sakrivena iza šporeta u rupi u kući Lazara Milankova.

Iz pronađene arhive razabire se jasno organizaciono stanje Komunističke partije u Vojvodini, sve adrese tehničke i političke između pojedinih or-

ganizacionih foruma poverljive šifre PK, kao i adrese pouzdanika Partije iz raznih mesta u Vojvodini.

Dakle, iz izloženoga stanja deducirati se može jedna potpuno usavršena organizacija, a iz daljeg izloženog dokaznog materijala nesumnjivo proizlazi da su u toj organizaciji uzela učešća sa svojim aktivnim delovanjem u pravcu komunističke ideologije sledeće osobe.

1) Lazar Milankov, koji je kod istražnog sudije i na glavnom pretresu izjavio da je po ubeđenju komunista i da je zbog komunizma bio osuđivan 1931. na godinu dana zatvora. 1934 dolazio je u Beograd i tu sastajao sa poznatim komunistima Aleksom Miloševićem zvanim »Mironom« i Mihailom Bumbulovićem zvanim »Pantom«. Ovaj poslednji govorio mu je da prema od luci VII kongresa Kominterne komunisti treba da rade u ilegalnim organizacijama. 1935. opt. Milankov ponovo je dolazio u Beograd i tom prilikom primio je od »Mirona« komunističku literaturu koju je u Kumanima davao na čitanje Žarku Aćimovu i Svetozaru Solarovu.

Pored davanja komunističke literature Aćimovu i Solarovu, po instrukcijama iz Beograda, opt. Milankov sa njima je formirao Mesni komitet Komunističke partije objasnivši i njegov zadatak. Nadalje je preko Ivana Vioglavina organizovao poljoprivredni sindikat kao legalnu organizaciju, a kroz nju propagirao komunističku ideologiju.

»Panta« je opt. Milankovu govorio i o potrebi formiranja Pokrajinskog komiteta za Vojvodinu i u tome cilju stavio mu je u dužnost da u Petrovgradu pronađe stan za održavanje konferencije na kojoj bi se formirao ovaj komitet. Postupajući po ovom nalogu, opt. Milankov iz Beograda otišao je u Petrovgrad i tu je našao Mihajla Selešija, kome je rekao sa kakvim je zadatkom došao, i njega je angažovao da nađe zgodan stan u kome će se održati konferencija. Seleši je taj stan našao i izvestio o tome Milankova.

U prvoj polovini meseca septembra opt. Milankov dobio je od »Pante« jedno pismo iz Beograda, pisano nevidljivim mastilom. Ovim pismom »Panta« ga je pozvao u Beograd na sastanak. Milankov je otišao u Beograd i tu se sa »Pantom« dogovorio da se konferencija, na kojoj se ima rešavati o formiranju Pokrajinskog komiteta za Vojvodinu, ima održati 29. septembra 1935. u Petrovgradu. Tom prilikom Milankov je dao i adresu stana gde se ima održati sastanak, kao i lozinku za upoznavanje, koja je bila: »Poslao me Žika za brijač«.

29. septembra 1935. opt. Milankov, sa ugovorenom lozinkom, otišao je u Štrosmajerovu ul. br. 50 gde je zatekao 8 do 9 ljudi. Posle diskusije o organizaciji Partije, odlukama VII kongresa Komunističke internacionale i ideološkim partijskim pitanjima na ovoj konferenciji je rešeno da se osnuje Pokrajinski komitet Komunističke partije za Vojvodinu sa sedištem u Petrovgradu da Milankov bude sekretar ovog komiteta a Seleši i Zoltan Vereb da budu članovi sekretarijata.

b) Aprila meseca 1936. opt. Milankov dolazio je ponovo u Beograd i tom prilikom od »Mirona« dobio je razne upute za rad u Komunističkoj partiji, okružnice Centralnog komiteta, nemački list »Balkan korespodenc«, »Princip i način organizovanja tehničkog aparata«, »O ponovnom uvlačenju u rad partijskih funkcionera koji su bili uhapšeni«, »Ofanziva fašizma i zadaci Komunističke internacionale u borbi za ujedinjenjem radničke klase protiv fa-

šizma«, »Rad na selu i organizaciona forma toga rada«, »Za boljševičku politiku kadrova«, »Partija, značaj Partije i njena uloga u klasnoj borbi«, »Nacionalno pitanje u Makedoniji«, »Organizaciono pitanje«, »Sindikalna pitanja«, »Proleter«, »O VII kongresu Kominterne i taktici naše partije«, »U miru je napredak«, »Kroz izvanjski ured«, »Uskrsna pisanica«, »Kratak pregled povjesti stenografije«, »Kako se čisti kukolj« i nekoliko komunističkih brošura. Pored ovoga materijala iz Beograda Milankov je od Stevana Kizura iz Subotice, u kuferu sa duplim dnom, koji je Milankovu doneo brat Stevanov Andrija, dobio i drugi komunistički materijal i to: »Proleter«, »Fotografije protesta osuđenika u Srem. Mitrovici«, brošure »Uvod u stenografiju«, »Omladini«, »Uskrsna pisanica«, »Hrvatski put«. Ovu komunističku literaturu opt. Milankov davao je na čitanje i radi rasturanja članovima Mesnog komiteta u Kumanima, kao i članovima mesnih komiteta u Petrovgradu, Vršcu, Kusiću, Vel. Kikindi, Novom Sadu i Somboru.

v) Kod opt. Milankova prema zapisniku o izvršenom pretresu pronađena [je] sakrivena u šporetu arhiva Pokrajinskog komiteta za Vojvodinu u kojoj arhivi je bio sledeći komunistički materijal: okružnica Komunističke partije pod naslovom »Principi i način organizovanja tehničkog aparata«, okružnica pod naslovom »O ponovnom uvlačenju u rad partijskih funkcionera koji su bili uhapšeni«, okružnica »Ofanziva fašizma i zadaci Komunističke internacionale u borbi za ujedinjene radničke klase protiv fašizma«, »Rad na selu i organizacione forme toga rada«, »Za boljševičku politiku kadrova«, »Partija, značaj Partije i njena uloga u klasnoj borbi«, »Nacionalno pitanje Makedonije«, »Organizaciono pitanje«, »Komunisti i konstituanta«, »Zašto Druga internacionala zaštićuje Trockoga«, »Okružnice broj 3« od 22. VII 1936. razne komunističke pesme, komunistički listovi »Proleter«, »Hrvatski put«, brošure »O VII kongresu Kominterne i taktici naše partije«, dve brošure »U miru je napredak« (O zadaćama Komunističke internacionale), 16 brošura »Kako se čisti kukolj«, pet brošura »Omladini«, šifre i adrese Pokrajinskog komiteta za Vojvodinu, spisak mesta po kojima ima da se osnuje mesni komitet »Rezolucija Pokrajinskog komiteta za Vojvodinu«, spisak članarine kao i drugi komunistički materijal.

Izloženo činjenično stanje zasniva se na izričnom priznanju opt. Milankova datim pred sudom, koje se poklapa sa ostalim izviđenim okolnostima, a i zapisnikom o izvršenom pretresu prema kome je kod njega pronađena sakrivena komunistička literatura, koja je gore izložena.

Na osnovu svega izloženog sud je stekao uverenje da je opt. Milankov postao član udruženja, koje ima za svrhu propagandu komunizma, da je kao takav vršio komunističku propagandu rasturajući komunističku literaturu i ubeđivao druge da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi nasiljem i terorom i da je prikrivao oruđa koja služe ciljevima navedenim u čl. 1. tač. 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, pa ga je stoga oglasio krivim za zloč. iz čl. 1. tač. 1, 2. i 6. istog zakona.

2) Žarko Aćimov pred istražnim sudijom izjavio je da se je sa Lazarom Milankovim upoznao u kaznenom zavodu u Srem. Mitrovici. Po izlasku iz zatvora, Milankov ga je nagovorio da radi na organizaciji Komunističke partije. Pošto je pristao da radi za Partiju, on je održao jedan sastanak u kući

Sredoja Stanislavljeva, na kome su sastanku bili još tri lica. On je njima govorio da treba da se organizuju, da čitaju knjige i da se bore za poboljšanje radničkih nadnica. Davao im je i knjige na čitanje, ali poriče da su to bile knjige komunističkog sadržaja.

Komunističku literaturu, koja je kod njega pronađena, primio je od Lazara Milankova.

Na glavnom pretresu opt. Aćimov ponovio je svoj iskaz dat u istrazi, dodavši da je bio član Mesnog komiteta Komunističke partije u Kumanima.

Ovakvo činjenično stanje zasniva se na priznanju opt. Aćimova pred sudom, koje se poklapa sa ostalim izvišenim okolnostima, a iz iskaza opt. Lazara Milankova vidi se da je po njegovim instrukcijama formiran Mesni komitet u Kumanima, čiji je član bio i opt. Žarko Aćimov.

Sud nije poklonio vere odbrani opt. Aćimova da knjige koje je davao na čitanje članovima Mesnog komiteta nisu bile komunističkog sadržaja. Naprotiv, iz iskaza opt. Aćimova da je od Milankova primao komunističku literaturu i da je davao knjige na čitanje drugima, kao i utvrđene činjenice da bi član Mesnog komiteta Komunističke partije a tako isto iz iskaza svedoka Dušana Đurčića koji je izjavio da je Aćimov dao Milutinu Stojanovu dva letka na čitanje, sud je stekao uverenje da je opt. Aćimov članovima svoje ćelije davao na čitanje komunističku literaturu izloženu u dispozitivu presude pod 2b).

Na osnovu svega izloženog sud je stekao uverenje da je opt. Aćimov postao član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma i da je kao takav vršio komunističku propagandu i ubeđivao druge da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi nasiljem i terorom pa ga je stoga oglasio krivim za zloč. iz čl. 1. tač. 1. i 2. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

3) Ivan Vioglavin izjavio je kod istražnog sudije da je u Kumanima bio osnovan poljoprivredni sindikat, čiji je on bio predsednik. Na organizaciji sindikata radio je po uputstvima Lazara Milankova, koga je izranije poznavao.

1935. odlazio je svojim poslom u Sase i tom se prilikom upoznao sa Đorđem Jelovcem, koji mu je rekao da je u Sasima osnovan poljoprivredni sindikat. Septembra meseca 1936. opt. Vioglavin otišao je ponovo u Sase i tada je Đorđu Jelovcu od Lazara Milankova odneo jedan paket, čija mu sadržina nije bila poznata, jer ga nije otvarao. Putne troškove za put u Sase dao mu je Milankov. Posle hapšenja Milankova dolazio je k njemu Slavko Stančinć i molio ga je da primi na čuvanje nekakvu literaturu ali ga je on odbio da je primi.

Ovaj svoj iskaz pred istražnim sudijom opt. Vioglavin ponovio je i na glavnom pretresu sa tom razlikom što je ovde porekao da je od Milankova odneo Jelovcu jedan paket.

Opt. Lazar Milankov izjavio je pred sudom da je u smislu odluke VII kongresa Kominterne da komunisti rade u legalnim organizacijama smatrao za potrebno da u Kumanima stvori sindikalne organizacije poljoprivrednih radnika. U sporazumu sa Žarkom Aćimovom i Svetozarom Solarovim on je Ivanu Vioglavinu davao savete i uputstva za osnivanje poljoprivrednog sindikata u Kumanima, koji je i osnovan.

Optuženi Đorđe Jelovac na svom saslušanju pred sudom naveo je da mu je pred krajem meseca septembra 1936. Ivan Vioglavin doneo i ostavio iza jasala sledeći komunistički materijal: list »Proleter«, »Govor Dimitrova na VII kongresu Komunističke internacionale« i jednu fotografiju protesta političkih osuđenika u Sr. Mitrovici. Martin Dobronjovski izjavio je pred sudom da je u leto 1936. okr. Đorđe Jelovac doveo k njemu Ivana Vioglavina, koji mu je rekao: »Druže, ja sam došao od Oblasnog komiteta da mi daš adrese ljudi na koje bi mogli slati literaturu«.

Izloženo činjenično stanje zasniva se na delimičnom priznanju opt. Ivana Vioglavina i iskazima pred sudom Lazara Milankova, Đorđa Jelovca i Martina Dobronjovskog.

Poricanje opt. Vioglavina na glavnom pretresu da od nije odneo Đordu Jelovcu jedan paket od Lazara Milankova, sud nije mogao uvažiti, jer pre svega opt. nije mogao da navede opravdane razloge svoga odstupanja od iskaza pred istražnim sudijom a pored toga ta se okolnost dokazuje i iskazom okr. Đorđa Jelovca.

Na osnovu svega izloženog sud je stekao uverenje da je opt. Ivan Vioglavin potpomagao udruženje koje ima za svrhu propagandu komunizma i da je vršio komunističku propagandu i ubeđivao druge da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi nasiljem i terorom, pa ga je stoga oglasio krivim za zloč. iz čl. 1. t. 1. i 2. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

4) Aleksa Radosavčev izjavio je pred istražnim sudijom da je krajem meseca septembra 1936. dolazio u Vel. Kikindu Lazar Milankov i tom se je prilikom sa njim upoznao u stanu Uglješe Terzina. Na ovom sastanku bio je prisutan i Radovan Trnić. Tu mu je Milankov rekao da on ima da dođe na jedan sastanak koji se ima održati u Petrovgradu i da taj sastanak nije dozvoljen.

Oktobra meseca 1935. opt. Terzin pozvao je u svoj stan Radosavčeva i Dobrivoja Jovičina i tu im je govorio da će njih trojica sačinjavati jedan odbor za jedinstvenu radničku partiju koja će biti uskoro odobrena. Raosavčev je dao Terzinu adresu Milenka Dudvarskog da bi preko njega dolazili dopisi od Oblasnog odbora radničke klase u Beogradu.

Letak za opštinske izbore koji je bio dobio od Bogdana Teodosina, Radosavčev je predao Branku Vujinu, da ga nosi Stevanu Lakaiju radi umnožavanja. Teodosin mu je rekao da umnožene letke vrati u jedan četvrtak oko 7 sati uveče u glavnoj ulici i da onaj koji mu ih bude donosio da mu se obrati sa: »Je li je daleko Bonova fabrika«. Radosavčev je umnožene letke na ovaj način predao Teodosinu preko Branka Vujina. Na Stevana Lakaija uputio ga je Terzin.

Na zahtev Radovana Trnića da je njemu ostavio nešto od ovih stvari koje umnožavaju, optuženi Radosavčev je rekao Branku Vujinu da mu dostavi nešto od materijala, a docnije mu je Vujin rekao da je poslao materijal u Mokrin Trniću. Preko Dudvarskog primio je tri pisma: dva iz Beograda i jedno iz Novog Sada. U ovim pismima bilo je govora o konferenciji u Novom Sadu.

Nekoliko dana pre hapšenja dolazio je k njemu Lazar Milankov i dao mu je 2000 dinara s nalogom da taj novac preda Stevanu Lakaiju ako nema Ug-

lješe Terzina, rekavši mu da će se za taj novac nabaviti neka mašina. Kako mu Milankov nije hteo predati novac nasamo, to je on pozvao Dobrivoja Jovičina da bude prisutan predaji novca. On [od] Trnića je dobio 16 dinara na ime putnih troškova za prenos materijala u Mokrin.

I na glavnom pretresu opt. Radosavčev ponovio je svoj iskaz dat u istrazi, ali je porekao da je Teodosinu dao lozinku »Je li je daleko Bonova fabrika«.

Opt. Lazar Milankov izjavio je pred sudom da je na sastanku u kući roditelja Uglješe Terzina bio i Radosavčev i da je na ovom sastanku Milankov govorio o ideološkim stvarima Komunističke partije. Maja meseca 1936. Milankov je ponovo odlazio u Vel. Kikindu i tom je prilikom odlazio Aleksi Radosavčev i pitao ga je zašto mu nije dostavio umnoženi materijal, na što mu je ovaj odgovorio da je on sebe isključio iz tehničkog aparata zbog čega je materijal došao u ruke nekog drugog lica. Tu su se još dogovorili da Milankov pošalje u Vel. Kikindu Teodosina po materijal kao i o načinu na koji će se Teodosin sastati sa licem koje Radosavčev bude odredio.

Opt. Branko Vujin izjavio je pred sudom da ga je Radosavčev nagovorio da se upiše u poljoprivredni sindikat u Vel. Kikindi. Oktobra meseca 1936. Radosavčev mu je dao jedan mali omot i rekao mu je da to odnese Stevanu Lakaiju na umnožavanje, a kad umnožavanje bude gotovo u jedno određeno vreme da ode u glavnu ulicu gde će naići jedno lice, koje će ga pitati »Da li je to put za Bonovu fabriku«, našto on ima da odgovori da jeste. Vujin je sve ovo izvršio i umnoženi materijal vratio Radosavčevu. Oktobra meseca Radosavčev je ponovo dao jedan omot Vujinu da nosi Stevanu Lakaiju na umnožavanje. Umnoženi materijal po Radosavčevim uputstvima imao je biti prenet u Mokrin.

Izloženo činjenično stanje zasniva se na priznanju opt. Radosavčeva i iskaza Lazara Milankova i Branka Vujina, a iz zapisnika o izvršenom pretresu u stanu opt. Radosavčeva vidi se da je kod njega pronađen sakriven materijal komunističkog sadržaja.

Na osnovu svega izloženog sud je stekao uverenje da je opt. Aleksa Radosavčev postao član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma, da je kao takav vršio komunističku propagandu i ubeđivao druge da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi nasiljem i terorom i da je prikrivao oruđa koja služe ciljevima navedenim u čl. 1. tač. 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, a osim toga rasturao i prikrivao materijal za propagandu komunizma, pa ga je stoga oglasio krivim za zloč. iz člana 1. tač. 1, 2. i 6. istoga zakona.

5) Uglješa Terzin na svom saslušanju kod istražnog sudije izjavio je da je po ubeđenju komunista, ali o svome radu na ilegalnom pokretu nije hteo ništa da govori. Priznao je samo da je u jednoj antikvarnici kupio Aleksi Đomparinu jednu pisaću mašinu za njegov novac.

Na glavnom pretresu Terzin je izjavio da je pisaću mašinu, koju je kupio u Zagrebu za Đomparina, davao na poslugu Milankovu, a kad mu je Milankov vratio, on ju je predao Đomparinu. Kad su mu bila pokazana uputstva za rad u Komunističkoj partiji za koje je sudskim veštacima utvrđeno da ih je on pisao, izjavio je da ih je zaista on sastavljao, ali da je to bilo u policiji i pod njenim pritiskom.

Opt. Milankov na svom saslušanju kod suda izjavio je da je pismom izvestio Terzina da će doći u Vel. Kikindu da se sa njim sastane. U određeno vreme otišao je u Kikindu i tamo je našao Terzina koji ga je odveo u stan svojih roditelja. Tu su bili došli još i Aleksa Radosavčev i Radovan Trnić. Na ovom sastanku bilo je govora o ideološkim stvarima Komunističke partije i aktuelnim političkim pitanjima. Po svršenoj konferenciji Milankov je rekao Terzinu da Trniću odredi područje Mokrina.

Krajem marta 1936. Milankov je ponovo dolazio u Vel. Kikindu i tu se sastao sa Terzinom u njegovom stanu. Tom prilikom Terzin mu je pričao da je nabavljena jedna treća mašina i da je našao čoveka koji će na njoj raditi. Zajedno su otišli do Alekse Đomparina sa kojim je Milankov hteo da se upozna.

Opt. Aleksa Radosavčev izjavio je pred sudom da je oktobra meseca 1935. Terzin pozvao u njegov stan njega i Dobrivoja Jovičina i rekao im je da će njih trojica sačinjavati odbor za jedinstvenu radničku partiju koja će biti dozvoljena.

Izloženo činjenično stanje zasniva se na iskazima opt. Terzina i na iskazima opt. Lazara Milankova i Alekse Radosavčeva, što se sve poklapa sa ostalim izviđenim okolnostima, a iz pismenih uputstava opt. Terzina, koja su pronađena kod Radosavčeva, vidi se da je Terzin i pismenim putem davao direktive kako da se radi u Komunističkoj partiji.

Iskazu opt. Terzina da je pomenuta uputstva pisao pod pritiskom policije, sud nije poklonio vere, jer nalazi da on ne odgovara istini, utoliko pre što opt. Terzin ovo nije izjavio pred istražnim sudijom kada mu ih je ovaj pokazao već je samo rekao da »ne nalazi za shodno da odgovara na pitanja istražnog sudije«, a tek je na glavnom pretresu udesio drugačiju odbranu, naime, da ih je on sastavljao kada je doznao da je veštacima utvrđena ova činjenica.

Na osnovu svega izloženoga sud je stekao uverenje da je opt. Uglješa Terzin postao član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma, da je ustupao prostorije za skupljanje lica kojima je cilj priprema i rad za ostvarenje ciljeva navedenih u tač. 1. i 2. čl. 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi i da je pribavljao sprave radi ciljeva navedenih u tač. 1. čl. 1. istog zakona, pa ga je stoga oglasio krivim za zločinstva iz čl. 1. tač. 2, 3. i 6. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

6) Dobrivoje Jovičin kod istražnog sudije i na glavnom pretresu izjavio je da ga je Uglješa Terzin juna ili jula meseca 1935. pozvao u svoj stan. Na ovom sastanku bio je i Aleksa Radosavčev. Tu im je Terzin govorio da je potrebno da se radnici organizuju u sindikalnu organizaciju. Bio je prisutan kada je Milankov dao Radosavčevu 2.000 dinara da nabavi mašinu za štampanje.

Opt. Aleksa Radosavčev na svom saslušanju kod suda[ije] izjavio da je na ovom sastanku u Vel. Kikindi Terzin govorio da će njih trojica sačinjavati jedan odbor za jedinstvenu radničku partiju.

Na osnovu ovakvih iskaza opt. Jovičina i Radosavčeva sud je stekao uverenje da je na sastanku u stanu Uglješe Terzina u Vel. Kikindi neutvrđenoga dana 1935. osnovan Mesni komitet Komunističke partije i da je, pored Terzina i Radosavčeva njegov član bio i opt. Jovičin, pa ga je stoga oglasio kri-

vim za zloč. iz čl. 1. tač. 2. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

7) *Branko Vujin* na svom saslušanju kod istražnog sudije naveo je da ga je Aleksa Radosavčev nagovorio da se upiše u podružnicu poljoprivrednih sindikata u Vel. Kikindi. Oktobra meseca 1936. Radosavčev mu je rekao da dođe k njemu i da mora da prenese nešto što se odnosi na opštinske izbore. Kad je Vujin došao Radosavčevu, ovaj mu je dao jedan mali omot i kazao mu da to odnese Stevanu Lakaiju da umnoži. Kad sa umnožavanjem bude gotovo, imao je Vujin da ode u određeno vreme u glavnu ulicu u Vel. Kikindi, gde će da dođe jedno lice, koje će ga pitati: »Da li je to put za Bonovu fabriku«, na što on ima da odgovori da jeste. Vujin je ovaj paket odneo Stevanu Lakaiju, rekao mu da treba da se umnoži i posle četiri dana primio je od njega umnoženi materijal i po dogovorenoj lozinci predao ga je Bogdanu Teodosinu.

U oktobru mesecu opt. Vujin ponovo je od Radosavčeva primio jedan omot i predao ga Stevanu Lakaiju na umnožavanje. Kad je materijal bio umnožen, Vujin je trebao da ga nosi u Mokrin za što je od Stevana Lakaija dobio 10 din. na ime putnih troškova. Kako on nije imao vremena da materijal nosi dalje, to je zamolio Nikolu Francuskog da on odnese u Mokrin davši mu za to 10 din. koje je primio od Stevana Lakaija.

Materijal koji je kod njega pronađen primio je od Stevana Lakaija s tim da ga pročita i preda Aleksi Radosavčevu. Ovaj materijal sakrio je u kukuruzovini, gde ga je i policija pronašla.

Još jednom prilikom Stevan Lakai dao mu je jedan omot s nalogom da ga nosi u Novi Bečej i Radosavčev mu je rekao da taj paket preda Bogdanu Teodosinu.

Na glavnom pretresu opt. Vujin porekao je da je materijal, koji mu je davao Radosavčev prenosio pod lozinkom, kao i to da je kod istražnog sudije rekao da je materijal, koji je kod njega pronađen, primio od Stevana Lakaija, već je naveo da mu je te stvari neko ubacio u dvorište.

Stevan Lakai izjavio je pred sudom da je od Alekse Radosavčeva preko Branka Vujina primio neke letke, koje je preko Josipa Škibara uputio Aleksi Đomparinu. I iskaz opt. Alekse Radosavčeva, odnosno dostavljanja materijala na umnožavanje podudara se sa potpunim priznanjem opt. Vujina.

Ovakvo činjenično stanje zasniva se na izričitom priznanju opt. Branka Vujina kao i iskaza Stevana Lakaija i Alekse Radosavčeva što se sve podudara sa ostalim izviđenim okolnostima, a iz zapisnika o izvršenom pretresu vidi se da je kod opt. Vujina pronađen materijal ilegalnog sadržaja, koji je kod njega bio sakriven.

Opt. Vujin brani se da nije znao da je u omotima koje je prenosio bio ilegalan materijal. Ovakvoj odbrani sud nije mogao pokloniti vere jer s obzirom na način na koji je ovaj materijal prenošen, kao i to da ga je on sakrivao u svome stanu, izlazi da je on bio svestan da se radi o prenosu ilegalnog materijala. Tako isto sud nije usvojio ni njegovo odstupanje na glavnom pretresu od iskaza pred istražnim sudijom, jer okr. Vujin za ovo odstupanje nije naveo dovoljno opravdanih razloga.

Na osnovu svega izloženog sud je stekao uverenje da je opt. Branko Vujin vršio komunističku propagandu i ubeđivao druge da treba promeniti po-

litički i socijalni poredak u državi nasiljem i terorom i da je prikrivao oruđa koja služe ciljevima navedenim u čl. 1. tač. 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, pa ga je stoga oglasio krivim za zločin iz čl. 1. tač. 1. i 6. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

8) Stevan Lakai na svom saslušanju kod istražnog sudije i na glavnom pretresu naveo je da mu je u jesen 1936. Aleksa Radosavčev, preko Branka Vujina, poslao nekakve letke za umnožavanje i da je on ove letke preko Josipa Škibara dostavio Aleksi Đomparinu i posle ovoga Vujin mu je u više mahova donosio materijal od Radosavčeva a on ga je preko Škibara upućivao Đomparinu. Škibar mu je, pak, više puta od Đomparina donosio umnožen materijal i on ga je preko Branka Vujina dostavljao natrag Radosavčevu.

Izvršenim pretresom u stanu opt. Lakaija kod njega je pronađen sakriven materijal komunističkog sadržaja, koji je nabrojen u dispozitivu presude pod 8b).

Izneto činjenično stanje zasnovalo se na izričnom priznanju opt. Stevana Lakaija, koje se slaže sa ostalim izviđenim okolnostima, i na zapisniku, o izvršenom pretresu u njegovom stanu.

Odbrani opt. Stevana Lakaija, da komunistički materijal koji je kod njega pronađen nije on sakrio već da mu je isti podmetnut, sud nije poklonio vere, jer nalazi da ovakvo njegovo tvrđenje nije ničim opravdano.

Na osnovu svega izloženog sud je stekao uverenje da je opt. Stevan Lakai vršio komunističku propagandu i ubeđivao druge da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi nasiljem i terorom i da je prikrivao oruđa koja služe ciljevima navedenim u čl. 1. tač. 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, pa ga je stoga oglasio krivim za zloč. iz čl. 1. t. 1. i 6. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

9) Aleksa Đomparin na svom ispitu kod istražnog sudije i na glavnom pretresu izjavio je da je Uglješi Terzin dao 700 din., da mu u Zagrebu nabavi jednu polovnu pisaću mašinu, koja mu je potrebna za njegove privatne poslove.

Septembra meseca 1936. Terzin je opt. Đomparinu rekao da će mu po jednom čoveku poslati letke za umnožavanje. Letke je doneo Josip Škibar. U ovim lecima pisalo je o Mirovnoj konferenciji, o španskom ratu, o pomoći vlade Narodnog fronta, u jednom je kritikovan predlog Živka Topalovića i Krstića o nadnicama i jedan je letak sadržavao uputstva za biranje inicijativnih odbora za stvaranje Jugoslovenske partije. Sve je ove letke umnožio i predao Josipu Škibaru.

Pored ovih letaka umnožavao i druge letke i u poslednje vreme primetio je da su leci koje umnožava sumnjivog sadržaja i zbog toga može doći u sukob sa zakonom. S toga je hteo da pođe Terzinu i da mu kaže da mu više ne šalje ovakve letke.

Na osnovu ovakvog činjeničnog stanja, koje se zasniva na priznanju opt. Alekse Đomparina, koje se podudara sa iskazima Branka Vujina, Bogdana Teodosina, Stevana Lakaija, Uglješe Terzina, Josipa Škibara i Aleksa Radosavčeva i sa ostalim izviđenim okolnostima, sud je stekao uverenje da je opt. Đomparin potpomagao udruženje koje ima za svrhu propagandu komunizma,

pa ga je stoga oglasio krivim za zloč. iz čl. 1. tač. 2. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

10) Josip Škibar na svome saslušanju kod istražnog sudije i na glavnom pretresu naveo je da je u jesen 1936. došao k njemu Stevan Lakai i zamolio ga je da odnese Aleksi Đomparinu dva presavijena lista. On je ovo izvršio. U dva maha odlazio je Aleksi Đomparinu i od njega dobio dva paketića koja je predao Stevanu Lakaiju.

Iskazima ostalih optuženih koji su učestvovali u prenosu materijala od Alekse Radosavčeva do Đomparina i natrag kao i zapisnicima o izvršenim pretresima i nađenoj literaturi utvrđeno je da je ovaj materijal bio komunističkog sadržaja.

Prema ovakvom činjeničnom stanju koje se zasniva na izričnom priznanju opt. Škibara, koje se slaže sa ostalim isleđenim okolnostima, sud je stekao uverenje da je opt. Josip Škibar rasturao knjige i letke čijom se sadržinom vrši propoganda komunizma i ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi zločinom i nasiljem pa ga je stoga oglasilo krivim za zloč. iz čl. 1. tač. 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

11) Radovan Trnić pred istražnim sudijom i na glavnom pretresu izjavio je da nije po ubeđenju komunista niti je ikada radio na ilegalnom pokretu. Sa Aleksom Bogaraškim i Vasom Jolićem nije se nikada sastajao u vinogradu svoga oca. Za stvari koje su kod njega pronađene naveo je da su mu podmetnute.

Opt. Lazar Milankov izjavio je pred sudom da je na sastanku u Vel. Kikindi, u stanu roditelja Uglješe Terzina, na kome se raspravljalo o ideološkim stvarima Komunističke partije, bio je i Radovan Trnić. Opt. Vaso Jolić izjavio je da je u jesen 1936, njega i Aleksu Bogaraškog pozvao opt. Trnić u vinograd svoga oca. Tamo im je Trnić rekao da će njih trojica formirati mesni komitet Komunističke partije. Nekoliko dana pre hapšenja Trnić mu je dao neke letke u kojima je stajalo da prilikom opštinskih izbora komunisti idu sa udruženom opozicijom. Aleksa Radosavčev izjavio je da je jednom prilikom opt. Trnić od njega tražio da mu pošalje nešto od onih stvari koje umnožavaju i Radosavčev mu je preko Branka Vujina dostavio neke od ovih stvari. Aleksa Bogaraški je izjavio da su se krajem avgusta ili početkom septembra 1936. on, Vasa Jolić i Radovan Trnić sastali u vinogradu Trnićevoga oca, ali da tu nije bilo govora o Komunističkoj partiji. Lazar Badrljica izjavio je da ga je opt. Trnić zamolio da ode na železničku stanicu i da za njega nešto primi što će mu doneti iz Vel. Kikinde. Rekao mu je da treba da sačeka jednog čoveka koji će ga poznati po tome što Badrljica ima da drži jednu vrpcu u ustima. Badrljica je pristao na ovo, primio jedan paket navodno od Nikole Francuskog i predao ga Trniću.

Na osnovu ovakvog iskaza opt. Lazara Milankova, Vase Jolića, Alekse Radosavčeva, Alekse Bogaraškog i Lazara Badrljice, sud je stekao uverenje da je opt. Radovan Trnić aktivno radio na komunističkom pokretu i da je u svom mestu Mokrinu osnovao Mesni komitet Komunističke partije i postao njen član, dakle postao član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma pa ga stoga oglasio krivim za zločinstvo čl. 1. tač. 2. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

Svoje uverenje da je opt. Trnić prikrivao komunističke brošure i letke, dakle, da je prikrivao oruđa radi ciljeva navedenih u čl. 1. tač. 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi sud je stekao na osnovu izvršenog pretresa stana opt. Trnića, kojom je prilikom kod njega pronađena inkriminisana brošura »Uskrsna pisanica« i pisma političkim osuđenicima u Srem. Mitrovici, o čemu je Uprava policije u Novom Sadu sastavila zapisnik u zakonskoj formi, koji je potpisan i od samog opt. Trnića. Stoga ga je sud, pored gornjeg dela, oglasio krivim za zloč. iz čl. 1. tač. 6. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

12) Aleksa Bogaraški kod istražnog sudije i na glavnom pretresu izjavio je da je po ubeđenju komunista do koga je ubeđenja došao čitajući marksističke knjige i usled materijalne bede. Radovana Trnića poznaje još iz detinjstva. Krajem avgusta ili početkom septembra 1936. njih trojica: Trnić, Vasa Jolić i on sastali su se u vinogradu Trnićevog oca, ali tu nije bilo govora o komunističkoj partiji niti su tu osnovali Mesni komitet.

Opt. Vasa Jolić izjavio je pred sudom da su na ovom sastanku osnovali Mesni komitet Komunističke partije u Mokrinu, da je Bogaraški govorio o potrebi osnivanja ovakvog komiteta i da je predložio da na čelu komiteta bude Radovan Trnić.

Na osnovu ovakvog iskaza opt. Jolića i delimičnog priznanja opt. Bogaraškog, sud je stekao uverenje da je Aleksa Bogaraški organizovao i postao član udruženja, koje ima za svrhu propagandu komunizma pa ga je stoga oglasio krivim za zločinstvo iz čl. 1. tač. 2. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

13) Vasa Jolić na svom saslušanju kod istražnog sudije izjavio je da je jednog dana u jesen 1936. njega i Aleksu Bogaraškog pozvao Radovan Trnić u vinograd svoga oca. Na kraju razgovora, koji se tu vodio, Trnić im je rekao da će njih trojica sačinjavati Mesni komitet Komunističke partije u Mokrinu. Jolić nije odbio da bude član komiteta. Posle ovog sastanka sastajali su se još dva ili tri puta.

Nekoliko dana pre hapšenja primio je od Trnića neke letke u kojima je stajalo da na opštinskim izborima komitet treba da ide sa udruženom opozicijom. 5 ili šest komada ovih letaka Jolić je dao Bogaraškom, a ostale je uništio.

Na glavnom pretresu opt. Jolić porekao je u celosti svoj iskaz pred istražnim sudijom, navodeći da je ovako govorio kod istražnog sudije, jer je još bio pod uticajem batina koje je dobio u policiji.

Sud je cenio ovakvu izjavu opt. Jolića pa je našao da razlog koji je on naveo ne opravdava dovoljno menjanje njegovog iskaza, jer mu je istražni sudija pre nego što je pristupio njegovom saslušanju, zapisnički saopštio da se nalazi pred sudom, pa prema tome njegovo priznanje, kako je gore izloženo ima se uzeti kao istinito i faktičnom stanju odgovarajuće.

Na osnovu svega izloženog sud je stekao uverenje da je opt. Vasa Jolić postao član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma i da je rasturao letke čijom se sadržinom vrši propaganda i ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi zločinom i nasiljem, pa ga je stoga oglasio krivim za zloč. iz čl. 1. tač. 1. i 2. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi

14) Vojislav Zavišin na svom saslušanju kod istražnog sudije i na glavnom pretresu naveo je da je početkom septembra 1935. došao k njemu Slavko Munćan i doveo nekog Pantu, koga mu je predstavio kao druga koji radi u radničkom pokretu. Tada ga je Panta pitao da li je i on raspoložen da radi na radničkom pokretu i objasnio mu je šta je to Narodni front. Nadalje mu je rekao da bi trebalo da se održi jedna konferencija na kojoj bi se govorilo o stvaranju Jedinstvene radničke partije Narodnog fronta za Vojvodinu.

Deset dana posle ovog sastanka sa Pantom, došao je Zavišinu Stanko Bradvarević i rekao mu da je bio u Beogradu, da je razgovarao sa Pantom i da ga je ovaj pozdravio i naredio mu da 29. septembra ujutru dođe u Petrovgrad u Štrosmajerovu ul. br. 50, gde će se javiti sa lozinkom: »Poslao me Žika za brijač«. Rekao mu je da će na ovom sastanku biti i Panta.

Posle ovog razgovora sa Bradvarevićem Zavišin se jednoga dana u kući Rudolfa Kornauera sastao sa njim i Petrom Kontijem i tom im je prilikom saopštio da je uhvatio vezu sa jednim čovekom, koji ga je pozvao na jedan sastanak na kome će se govoriti o atifašističkoj borbi. Rekao im je da ovaj sastanak ima da se održi u Petrovgradu i da bi bilo potrebno da od njih trojice dvojica odu na ovaj sastanak. Rešeno je da na sastanak idu Zavišin i Petar Konti a novac za put dao im je Kornauer. Određenoga dana njih dvojica otišli su u Petrovgrad i pomoću lozinke: »Poslao me Žika za brijač«, ušli u stan određen za konferenciju. Tu su zatekli još četiri nepoznata čoveka a malo posle došao je još jedan omalen čovek, koji se prisutnima predstavio kao Slavko iz Kumana. Na ovom sastanku nije bio Panta, već je iz Beograda došao jedan drugi delegat. Ovoj konferenciji predsedavao je Seleši, a prvi govornik bio je Lazar Milankov. On je pored ostalog govorio da bi u smislu Sedmog kongresa Komunističke internacionale trebalo najviše raditi ilegalno, ali da bi ipak u svakom mestu morala postojati po jedna frakcija od trojice ljudi radi održavanja veze. Delegat iz Beograda govorio je da je potrebno da se izabere jedan privremeni sekretarijat, koji će održavati veze sa ostalim mestima Vojvodine i koji će pripremati jednu konferenciju na kojoj će se izabrati Pokrajinski komitet za Vojvodinu. Za sekretara je izabran Lazar Milankov i dvojica delgata iz Petrovgrada kao privremeni članovi Sekretarijata. Tada je opt. Zavišin uvideo da se radi na stvaranju jedne Komunističke partije.

Po svršenoj konferenciji Zavišin i Milankov dogovorili su se da njih dvojica održavaju veze pismima pisanim nevidljivim mastilom. U tom cilju izmenjali su i adrese na koje će se dopisivati.

U Vršcu su Zavišin, Kornauer i Petar Konti sačinjavali jednu frakciju koja je radila na organizovanju Narodnog fronta i koja bi docnije eventualno radila na osnivanju jedinstvene radničke partije.

Jednom prilikom u svojoj radionici čitao je Ivanu Milutinoviću letak »Iskustvo«, koji je dobio od Milankova i u njemu je pisano o provali Komunističke organizacije i kako treba da se radi da ne dođe do provale.

Zavišin je u dva maha slao Iliju Brankova u Petrovgrad po materijal i putne troškove, za prenos materijala plaćao je Rudolfa Kornauer.

Kad je Lazar Milankov jednom prilikom dolazio u Vršac, rekao je Zavišinu da pošalje nekoga u Petrovgrad za literaturu. Zavišin je to rekao Kontiju, a Konti je za ovaj posao izabrao Antuna Leča. Leč je otišao u Petrov-

grad i doneo je 5 primeraka »Iskustva«. Posle ovoga išao [je] u Petrovgrad po materijal dva puta Ilija Brankov, i to jedanput juna 1936. i drugi put u jesen 1936. Prvi put je doneo 2 ili 3 primerka »Proletera« iz 1935, 1 ili 2 primerka brošure »Kako se čisti kukolj«, 1 primerak brošure »Omladini«, 1 primerak »Sindikalno pitanje«, nekoliko komada fotografskih protesta osuđenika iz Srem. Mitrovice i brošuru »Mladem ljudem«. Neke od ovih brošura Zavišin je dao Stanku Bradvareviću da nosi u Kusiću. Prilikom drugog svog dolaska u Petrovgrad Ilija Brankov je doneo Zavišinu nekoliko primeraka letaka lista: »Balkan korespodenc«. Tri primerka »Bilten [Balkan] korespodenc« Zavišin je dao na čitanje Petru Kontiju.

Komunističku literaturu, koja je kod njega pronađena, sakrio je iza odžaka.

Izloženo činjenično stanje zasniva se na izričnom priznanju opt. Zavišina, koje se podudara sa iskazima optuženih Stanka Bradvarevića, Lazara Milankova i Slavka Munćana, kao i sa ostalim isleđenim okolnostima i iz zapisnika o izvršenom pretresu stana vidi se da je kod njega nađena sakrivena veća količina komunističke literature.

Na osnovu svega izloženog sud je stekao uverenje da je opt. Vojislav Zavišin organizovao i postao član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma, da je rasturao knjige, novine i letke, čijom se sadržinom vrši propaganda i ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi zločinom i nasiljem da je prikrivao oruđa radi ciljeva navedenih u čl. 1. tač. 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi i da je ustupao prostorije za skupljanje lica kojima je cilj priprema i rad na ugrožavanju javnog poretka u državi, pa ga je stoga oglasio krivim za zločinstvo iz čl. 1. tač. 1, 2, 3. i 6. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

15) Petar Konti kod istražnog sudije i na glavnom pretresu izjavio je da je jednoga dana meseca septembra došao k njemu Rudolf Kornauer i pozvao ga je da dođe njegovoj kući. Kad je otišao Kornaueru, tamo je našao Zavišina, koga dotle nije poznavao. Zavišin mu je rekao da on treba da pođe sa njim na jednu konferenciju na kojoj će biti govora o jedinstvenoj organizaciji protiv fašizma. Konti je pristao na ovo i jedne nedelje otišao je sa Zavišinom u Petrovgrad na konferenciju. Na ovoj konferenciji, koja je trajala od 7 sati ujutru do 2 sata po podne, Konti je na nemačkom jeziku održao govor o stanju sindikalnih organizacija u Vršcu.

Neko vreme posle ove konferencije opt. Konti, Kornauer i Zavišin održali su jedan sastanak u Kornauerovoj kući. Na ovom sastanku Zavišin je govorio o konferenciji u Petrovgradu i rekao im je da sada moraju raditi na stvaranju masovne organizacije protiv fašizma.

Jednom prilikom Zavišin je Kontiju rekao da neko treba da ide u Petrovgrad po literaturu. Konti je Zavišinu preporučio Antuna Leča, koji je išao u Petrovgrad i otuda doneo jedan paket i predao ga Kontiju, a ovaj Zavišinu, koji ga je otvorio i iz njega izvadio nekakve letke.

Od Zavišina je primio na čitanje »Osnovni zakon Antifašističkog narodnog fronta« i »Balkan korespodenc« od koga je jedan primerak, pošto ga je primio dao ga je Kornaueru.

Iz ovakvog iskaza opt. Kontija vidi se da je on učestvovao na pokrajinskoj konferenciji u Petrovgradu od 29. septembra 1935. na kojoj je osnovan Pokrajinski komitet Komunističke partije za Vojvodinu.

Priznanje opt. Kontija podudara se sa iskazima optuženih Zavišina i Kornauera kao i sa ostalim isleđenim okolnostima.

Prema svemu izloženom sud je stekao uverenje da je opt. Petar Konti organizovao i postao član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma pa ga je stoga oglasio krivim za zločinstvo iz čl. 1. tač. 2. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

16) Ilija Brankov na svom ispitu kod istražnog sudije i na glavnom pretresu izjavio je da ga je jula meseca 1936. jedne subote sreo na ulici opt. Zavišin i pitao ga da li bi iduće nedelje imao vremena da ode u Petrovgrad da mu otuda nešto donese. Rekao mu je da će mu platiti putne troškove. Kad je on pristao, Zavišin mu je kazao da ode u Petrovgrad u Štrosmajerovu ulicu br. 30 ili 35 i da će tamo naići jedan čovek koji će mu predati jedan paket, kao znak za upoznavanje Brankov je trebao da drži u ustima zapaljenu cigaretu i taj čovek će mu prići i tražiti vatre. Brankov je išao u Petrovgrad i na izloženi način primio jedan paket i isti predao Zavišinu. Za ovu uslugu Zavišin mu je dao 50 din. Još jednom prilikom Brankov je odlazio u Petrovgrad i doneo Zavišinu još jedan paket.

Opt. Brankov brani se da nije znao šta je bilo u ovim paketima. Sud nije mogao usvojiti ovakvu odbranu opt. Brankova jer nalazi da, s obzirom na način na koji je on imao da primi materijal, njemu je moralo biti jasno da se radi o nečem zakonom zabranjenom. Iz iskaza opt. Zavišina vidi se, pak, da je materijal, koji je Brankov prenosio komunističkog sadržaja.

Na osnovu toga sud je stekao uverenje da je opt. Ilija Brankov potpomagao udruženje koje ima za svrhu propagandu komunizma pa ga je stoga oglasio krivim za zločinstvo iz čl. 1. tač. 2. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

17) Stanko Bradvarević na svom saslušanju kod istražnog sudije izjavio je da je meseca juna 1935. iz Beograda došao njegovoj kući u Kusić neki Panta i rekao mu je da je upućen na njega. Kazao mu je da dolazi neposredno iz Kovina i da putuje po Vojvodini u cilju organizovanja Komunističke partije, koja bi se suprotstavila naletu fašizma. Panta ga je pitao da li u Kusiću ima komunista. Bradvarević mu je rekao da je u susednom selu Kruščici komunista Slavko Munćan. Uveče je Bradvarević otišao u Kruščicu, objasnio Slavku o čemu se radi i doveo ga u Kusić. Tu, u Kusiću, u stanu Bradvarevićevom njih trojica održali su jedan sastanak. Panta im je objasnio kako se sprovodi Komunistička partija po ćelijama. Bradvarević i Slavko Munćan pristali su da uđu u Komunističku partiju. Panta je rekao Bradvareviću da će se negde sakupiti radi osnivanja Pokrajinskog komiteta za Vojvodinu pošto on bude obišao sve krajeve Vojvodine.

Posle nekog vremena, po dogovoru na prvom sastanku, Bradvarević je došao u Beograd da se nađe sa Pantom. Tom prilikom Panta mu je dao lozinku za ulazak u kuću u kojoj se ima održati pokrajinska konferencija u Petrovgradu.

29. septembra 1935. Bradvarević je otišao sa Ivanom Munćanom na ovu konferenciju u Petrovgradu. Usput im se pridružio i Vojislav Zavišin još sa

jednim čovekom. Pored ostalih govornika na konferenciji govorio je i opt. Bradvarević. Na kraju je izabran jedan sekretarijat od tri člana, koji je imao zadatak da poveže sva mesta u Vojvodini.

Posle konferencije Bradvarević i Zavišin izmenili su adrese.

Posle povratka u Kusić, Bradvarević je referisao Slavku Munćanu što je govoreno na konferenciji u Petrovgradu. Rekao mu je da treba da stvore ćeliju. Na ovo mu je Slavko odgovorio da je on našao svoje ljude.

Imajući nameru da osnuje svoju ćeliju, Bradvarević se obratio na Stanislava Šuića i Mladena Dragovića i pozvao ih da uđu u Partiju i osnuju ćeliju. Stanković je pristao da radi u Partiji, a Dragović je odbio. Pošto Dragović nije hteo da pristane na rad u Komunističkoj partiji, Bradvarević se obratio Andresu Mašeku i koji je navodno pristao da osnuju ćeliju. Posle toga, Mašek, Stanković i Bradvarević održali su u Bradvarevićevoj kući jedan sastanak na kome su razgovarali o osnivanju mesnog komiteta. Ali kako je Mašek referisao da nije mogao stvoriti ćeliju, to nije došlo ni do osnivanja mesnog komiteta. O svemu ovome Bradvarević je podneo izveštaj Zavišinu. Slavko Munćan je, pak, saopštio Bradvareviću da je stvorio Mesni komitet, da ima tri ćelije i da ima poverenike u Dupljaji, Vračev Gaju i Ban. Subotici.

Na sastanku kod njegove kuće, Bradvarević je Mašeku i Stankoviću čitao jedan letak u kome je pisalo o borbi protiv fašizma i kako treba da se ulazi u ilegalne organizacije.

Bradvarević je od Zavišina primio tri primerka letka »Iskustvo«, od kojih je dva dao Slavku Munćanu, a jedan zadržao za sebe. Drugom prilikom Zavišin je Bradvareviću dao dva ili tri lista »Proleter«, 5 ili 6 primeraka letka »Platforma za stvaranje antifašističkog pokreta«, dve fotografije protesta osuđenika iz kaznenog zavoda u Srem. Mitrovici, jednu brošuru pod naslovom »Mladim ljudima« i jednu brošuru pod naslovom »Omladini«. Neke od ovih brošura i letaka Bradvarević je predao Slavku Munćanu.

Na glavnom pretresu opt. Bradvarević odstupio je od svoga iskaza pred istražnim sudijom govorio o nečemu što ne bi odgovaralo faktičnom svome radu kao i to da je u svojoj kući sa Mašekom i Mirkom Stankovićem imao sastanak na kome je rešavano o organizovanju mesnog komiteta. Ovakvu izmenu iskaza opt. Bradvarevića na glavnom pretresu sud nije mogao primiti jer Bradvarević nije mogao navesti opravdane razloge zašto je pred istražnim sudijom govorio o nečemu što ne bi odgovaralo faktičkom stanju.

Na osnovu ovakvog činjeničnog stanja, koje se zasniva na priznaju opt. Bradvarevića i iskazima optuženih Lazara Milankova i opt. Vojislava Zavišina i ostalim isleđenim okolnostima, sud je stekao uverenje da je opt. Stanko Bradvarević organizovao i postao član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma i da je rasturao knjige, novine i letke čijom se sadržinom ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi zločinom i nasiljem, pa ga je stoga oglasio krivim za zločinstva iz čl. 1. tač. 1. i 2. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

18) Slavko Munćan pred istražnim sudijom i na glavnom pretresu izjavio je da na komunizmu nikada nije radio, niti je učestvovao osnivanju ma kakve političke organizacije. Priznaje samo da je u svojoj slami sakrio ko-

munističku literaturu, koju je dobio od Stanka Bradvarevića maja meseca 1936, a koja je prilikom pretresa kod njega pronađena.

Ivan Munćan izjavio je pred sudom da ga je na sastanak u Petrovgradu od 29. septembra 1935. poslao Slavko Munćan i da mu je on dao putni trošak. Dušan Brodan izjavio je da je uveče kada se na selu skupljaju mladići dolazio Slavko Munćan i da im je govorio o tome da se komunizam brine da se poprave prilike seljaka. Franja Červenta izjavio je da ga je Slavko Munćan jednoga dana sreo na pijaci u Beloj Crkvi i da ga je pozvao u kafanu. Tu mu je opt. Munćan govorio da bi bilo dobro i za seljake i za radnike da se kod nas zavede isti režim kao i u Rusiji i da bi trebalo kod nas osnovati partiju koja vlada u Rusiji. Pored navedenih iskaza opt. Slavka Munćana naročito tereti Stanko Bradvarević čiji je iskaz izložen pod 17) razloga ove presude.

Na osnovu ovakvih iskaza Ivana Munćana, Dušana Brodana, Franje Červente i Stanka Bradvarevića kao i ostalih isleđenih okolnosti, sud je stekao uverenje da je opt. Slavko Munćan organizovao i postao član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma, da je prikrivao oruđa radi ciljeva navedenih u čl. 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, pa ga je stoga oglasio krivim za zloč. iz čl. 1. tač. 1. i 6. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

19) Ivan Munćan na svom saslušanju kod istražnog sudije izjavio je da je sa Bradvarevićem išao u Petrovgrad na konferenciju od 29. septembra 1935. Putni trošak mu je platio opt. Slavko Munćan.

Na glavnom pretresu porekao je svoj iskaz pred istražnim sudijom i naveo je da nije išao na konferenciju od 29. septembra.

Odricanje opt. Ivana Munćana na glavnom pretresu sud nije mogao usvojiti, jer njegovo učestvovanje na konferenciji u Petrovgradu od 29. septembra 1935, na kojoj je osnovan Pokrajinski komitet Komunističke [partije] za Vojvodinu, pored njegovog priznanja pred istražnim sudijom, utvrđuje se i iskazom opt. Stanka Bradvarevića, sa kojim je opt. Munćan išao na konferenciju, kao i ostalim isleđenim okolnostima.

Na osnovu svega ovoga, sud je stekao uverenje da je opt. Ivan Munćan organizovao i postao član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma, pa ga je stoga oglasio krivim za zloč. iz čl. 1. t. 2. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

20) Mihailo Seleši na ispitu kod istražnog sudije i na glavnom pretresu izjavio je da je u jesen 1935. došao k njemu Lazar Milankov i pitao ga je kako u Petrovgradu stoji Komunistička partija. Kad mu je Seleši odgovorio da u Petrovgradu nema Komunističke partije, Milankov mu je rekao da bi trebalo održati jedan sastanak da bi se videlo kako stoji Partija i sindikati u okolini. On mu je naložio da nađe stan u Petrovgradu u kome bi se imala održati konferencija. Seleši je našao stan u kući majke osuđenog komuniste Mihaila Serva u Štrosmajerovoj ul. br. 50. Do sastanka je doista i došlo i na njemu pored ostalog bilo je govora i o izboru Pokrajinskog komiteta i Sekretarijata. Spomenuto je bilo da sedište Sekretarijata bude u Petrovgradu. Posle svršene konferencije Milankov mu je rekao da je biran u Pokrajinski komitet.

Od Lazara Milankova opt. Seleši primio je dva puta komunistički materijal i taj je materijal prilikom pretresa kod njega i pronađen. Zoltan Vereb dao mu je na čitanje jedan tabak i nekoliko letaka na kojima je pisalo o sindikatima i opštinskim izborima.

U proleće ili početkom leta 1936. došao je Selešiju Lazar Milankov i doneo mu je jedan omot i rekao mu je da će iduće nedelje doći iz Vršca jedan čovek, kome treba da preda taj paket u Štrosmajerovoj ul. br. 30. Seleši je ovaj nalog izvršio. Oko dva meseca pre hapšenja Selešijevog dolazio je ponovo Lazar Milankov i doneo mu je još jedan omot da ga na isti način preda onom čoveku. Seleši je i ovo izvršio, ali je tada Milankovu rekao da više neće to činiti.

Iznešeno činjenično stanje zasniva se na izričnom priznanju opt. Selešija, a ostalim isleđenim okolnostima utvrđeno je da je u omotima koje je primao od Milankova i dalje predavao, bila komunistička literatura, koja je nabrojana u dispozitivu presude pod 20 b.

Prema svemu izloženom sud je stekao uverenje da je opt. Mihailo Seleši organizovao i postao član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma, da je rasturao knjige i letke čijom se sadržinom vrši propaganda, komunizma i ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi zločinom i nasiljem i da je prikrivao oruđa, koja služe ciljevima navedenim u čl. 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, pa ga je stoga oglasio krivim za zloč. iz čl. 1. t. 1, 2. i 6. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

21) Zoltan Vereb pred iztražnim sudijom i na glavnom pretresu izjavio je da na komunističkom pokretu sve do petrovgradske konferencije od 29. septembra 1935. nije aktivno radio. Nedelju dana pre konferencije rekao mu je Mihailo Seleši da ima da dođe na sastanak u Štrosmajerovu ul. br. 50. Vereb je primio poziv i došao na sastanak. Na ovom sastanku, pošto su govornici održali svoje govore, izabran je sekretarijat u koji su ušli pored Mihaila Selešija, Lazara Milankova i opt. Zoltan Vereb.

Izloženo činjenično stanje zasniva se na izričnom priznaju optuženog Zoltana, a dosadašnjim obrazloženjem utvrđeno je da je na konferenciji u Petrovgradu od 29. septembra 1935. formiran Pokrajinski komitet Komunističke partije za Vojvodinu.

Na osnovu svega toga sud je stekao uverenje da je opt. Zoltan Vereb organizovao i postao član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma pa ga je stoga oglasio krivim za zloč. iz čl. 1. t. 2. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

22) Milovan Adamov na svom saslušanju kod istražnog sudije i na glavnom pretresu izjavio je da je po ubeđenju komunista i da je do toga ubeđenja došao čitajući knjige. Lazar Milankov mu je davao na čitanje raznu komunističku literaturu.

Kada se je Adamov preselio u Novi Sad, došao je k njemu Lazar Milankov i rekao mu je da bi u N. Sadu trebalo naći ljude za stvaranje jednog antifašističkog pokreta, koji bi uskoro imao biti komunistički pokret. Adamov je obećao Milankovu da će raditi na tome i tom mu je prilikom Milankov dao nešto komunističke literature. O ovoj stvari Adamov je razgovarao

sa Ivanom Radusinom, Čedomirom Živkovićem, Stevanom Dostojnim s namerom da i njih uvuče u ovaj pokret.

Meseca jula 1936. Milankov je ponovo dolazio u N. Sad i prenoćio je kod Adamova. Sutradan, u Radničkoj komori, Adamov je upoznao Milankova sa Radusinom za koga mu je rekao da je voljan da radi u sindikatu.

Iz izloženog činjeničnog stanja koje se zasniva na izričnom priznanju opt. Adamova, proizlazi da je opt. Adamov komunista po ubeđenju i da je kao pripadnik Komunističke partije radio na njenoj organizaciji. U tom cilju on je održavao veze sa sekretarom Pokrajinskog komiteta Lazarom Milankovom, a radio je i na tome da u ilegalni komunistički pokret uvuče i Ivana Radusina, Stevana Dostojnog i Čedomira Živkovića.

Prema svemu izloženom sud je stekao uverenje da je opt. Milovan Adamov postao član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma, pa je stoga oglasio krivim za zloč. iz čl. 1. t. 2. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

23) Bogdan Teodosin kod istražnog sudije izjavio je da Lazara Milankova poznaje iz detinjstva, jer su obojica iz istog sela, ali da Milankov nikada nije dolazio njegovoj kući. Tako isto poriče da je vršio ma kakav prenos paketa.

Na glavnom pretresu opt. Teodosin izjavio je da mu je jednom prilikom Milankov dao jedno pismo za Radosavčeva, ali on nije znao šta je u njemu pisalo. Tako isto od Milankova odneo je Radosavčevu i jedan paket, a od Radosavčeva odneo je Milankovu dva paketa.

Opt. Lazar Milankov na svom saslušanju kod suda izjavio je da je u proleće 1936. preko Bogdana Teodosina slao Aleksi Radosavčevu okružnice Centralnog komiteta, koje je primio u Beograd od »Mirona«. Ove su okružnice imale da se umnože. Posle izvesnog vremena Milankov je primio natrag od Teodosina umnožene okružnice. Bogdan Teodosin primio je iz Subotice poštu za Milankova.

Iz izloženog činjeničnog stanja, zasnovanog na priznanju opt. Teodosina i iskaza opt. Milankova, kao Alekse Radosavčeva i Branka Vujina, kao i na ostalim isleđenim okolnostima, vidi se da je opt. Teodosin bio član tehničkog aparata Komunističke partije, kome je bio zadatak da vrši umnožavanja raznih okružnica, cirkulara i ostale literature komunističkog sadržaja i da je vršio rasturanje umnožene literature.

Na osnovu svega izloženog, sud je stekao uverenje da je opt. Bogdan Teodosin postao član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma i da je rasturao novine, plakate i objave, kojima se vrši propaganda i ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi zločinom i nasiljem pa ga je stoga oglasio krivim za zloč. iz čl. 1. t. 1. i 2. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

24) Stevan Kizur na svom ispitu kod istražnog sudije i na glavnom pretresu naveo je da je jednoga dana, krajem 1935. u Zagrebačkoj ulici, u Subotici, sreo Đuru Mitrovića, za koga je znao da je pobegao iz Subotice. Tu se Đura raspitivao kod njega o stanju u sindikatima. Dogovorili su se da se sastanu i sutradan. Na ovom sastanku Mitrović je Kizura pitao kako stoji partijska organizacija, tj. komunistička. Pri rastanku izmenili su adresu na koje će se dopisivati. Kizur je dao Mitroviću adresu šegrta Bože Končana. Spora-

zumeli su se da pisma koja budu pisali jedan drugome pišu stipsom. Oktobra ili novembra meseca 1935. Kizur je primio od Mitrovića jedno pismo u kome ga ovaj izveštava »da će doći prijatelj«. I jedno veče došla je u njegov stan jedna žena i rekla mu je da ju je k njemu poslao njegov prijatelj. Kizur je odmah znao da ju je poslao Mitrović. Ona mu je predala jednu priznanicu od stanične garderobe. Kizur je otišao na stanicu i otuda doneo kući jedan kufer u kome je bilo ženskog veša. Kad je Kizur izvadio iz kufera veš, ova žena uzela je nož i rasekla dno, ispod koga je bila razna komunistička literatura. Kizur je izvadio ovaj materijal i odneo ga u podrum. Kizur je javio Mitroviću da je primio literaturu. Bojeći se da u svome stanu drži ovu literaturu, Kizur je pitao Belu Kričkovića da li bi on mogao naći neko mesto gde bi se ona držala. Tom prilikom ga je ivestio da je tražio komunistički materijal. Kričković mu je javio da je našao mesto gde će skloniti materijal i dogovorili su se da mu Kizur preda literaturu iza konjičke kasarne. Kričković je tražio materijal i docnije izvestio Kizura da ga je sklonio kod Šujića.

Krajem februara ili početkom marta 1936. održana je u Subotici konferencija saradnika mađarskog radničkog lista »Nepsava«. Tom prilikom Kizur je pozvao na ručak kod svoje kuće Zoltana Vereba. Zoltan je Kizura pitao kako stoji pokret u Subotici, ne seća se da li ga je pitao kako stoji »komunistički pokret«. Dogovorili su se još da Zoltan Vereb pošalje Kizuru Lazara Milankova.

Neko vreme posle ove konferencije došao je u Suboticu Lazar Milankov. On se raspitivao kod Kizura o ilegalnom i legalnom radničkom pokretu u Subotici. Rekao mu je da je on sekretar Pokrajinskog komiteta Komunističke partije za Vojvodinu. Kizur je Milankovu kazao da on radi u sindikatu i da on smatra da ne bi bilo zgodno da radi i u partiji jer misli da može više uraditi za pokret ako radi legalno u sindikatima.

Meseca aprila 1936. Milankov je ponovo došao u Suboticu i sa Kizurom se sastao u njegovoj radionici. Milankov je Kizura pitao šta su uradili na formiranju pokreta, na što mu je Kizur odgovorio da nije ništa urađeno, ali da on ima vezu sa Zagrebom odakle je dobio materijal. Kizur je obećao Milankovu da će mu dati nešto materijala i da će ga vezati sa Josipom Hegedišem. Dogovorili su se da Kizur pošalje materijal Milankovu preko Švega, sa kojim se je Kizur sporazumeo kako da mu izvrši predaju materijala.

Kizur je od Bele Kričkovića tražio da mu donese polovinu materijala koji je sklonjen kod Šujića. Bela mu je doneo materijal i on ga je spakovao u jedan kofer i rekao svome bratu Andriji da kufer nosi u Ljubljansku ulicu. Andrija nije znao šta je bilo u kuferu. Posle nekog vremena Milankov mu je pisao da nije tražio nikakav materijal. Zbog ovoga je Stevan Kizur odlazio i lično u Kumane Milankovu Lazaru, i kad mu je ovaj rekao da nije tražio materijal, on mu je obećao da će mu ponovo poslati. Kada se vratio u Suboticu, Stevan Kizur je na isti način poslao još jedan kufer materijala po svome bratu Andriji i ovaj je ovoga puta materijal predao određenom licu u Kumane, a kufer vratio Stevanu koji je prilikom pretresa kod njega pronađen.

Maja ili juna 1936. opt. Kizur dobio je iz Sremske Mitrovice jedan protest političkih osuđenika. Uz ovaj protest bilo je priloženo i pismo u kome se želi da [se] protest umnoži i rasturi. On ga je kod jednog fotografa umnožio

i navodno u saradnji sa opt. Ninkovićem na razne adrese razaslao oko 280 komada.

Opt. Stevan Kizur sporazumeo se sa Lazarom Milankovim da mu pošalje u Kumane Josipa Hegediša. I prilikom Hegedišev dolaska u Suboticu Kizur ga je uputio Lazaru Milankovu, davši mu i naznaku, pomoću koje će se staviti u vezu sa Milankovim. Po povratku iz Kumama, Hegediš je Kizuru pričao da se sa Lazarom Milankovim dogovorio o istupanju na opštinskim izborima.

Opt. Stevan Kizur potpisao je izborni proglas kao predstavnik levog krila radničkog pokreta. Početkom novembra 1936. Stevan Hladni doneo mu je iz Novog Sada jedan veći paket materijala za opštinske izbore.

Na osnovu izloženog činjeničnog stanja koje se zasniva na izričnom priznanju opt. Stevana Kizura koje se podudara sa ostalim isleđenim okolnostima, sud je stekao uverenje da je opt. Stevan Kizur organizovao i postao član udruženja, koje ima za svrhu propagandu komunizma, da je rasturao knjige, novine i letke, čijom se sadržinom vrši propaganda i ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi zločinom i nasiljem i da je prikrivao oruđa radi ciljeva navedenih u čl. 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi pa ga je stoga oglasio krivim za zloč. iz čl. 1. t. 1., 2. i 6. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

25) Bela Kričković kod istražnog sudije i na glavnom pretresu izjavio je da ga je jednog dana oktobra meseca 1935. Stevan Kizur pitao da li bi od njega mogao primiti neke knjige na čuvanje. Kada je on Kizuru odgovorio da mu ovo ne može učiniti jer stanuje zajedno još sa jednim drugom, koji ima dece, pa bi deca mogla knjige pocepati! Kizur ga je pitao da li bi on mogao naći nekog drugog radnika koji bi primio knjige na čuvanje. Kričković je pitao Stevana Šujića, sa kojim je radio u fabrici, da li bi hteo primiti neke knjige da ih čuva. Kad je Šujić pristao na ovo, Kričković mu je odneo jedan paket knjiga. Tri meseca posle ovoga, Kizur je tražio od Kričkovića da mu vrati jedan deo knjiga, i on je tada otišao Šujiću te tražio i preuzeo samo polovinu knjiga, koje je predao Kizuru. Šta je bilo sa ostalim knjigama Kričković ne zna.

Opt. Kričković brani se da nije znao da su knjige, koje je prikrivao komunističkog sadržaja.

Ovakoj odbrani opt. Kričkovića sud nije mogao pokloniti vere, jer se iz iskaza opt. Stevana Kizura pred sudom vidi da je on Kričkovića izvestio da je primio iz Zagreba komunistički materijal i pitao ga da li bi on mogao naći jedno zgodno mesto gde bi se taj materijal mogao čuvati.

Na osnovu svega izloženog sud je stekao uverenje da je opt. Bela Kričković prikrivao oruđa radi ciljeva navedenih u čl. 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi pa ga je stoga oglasio krivim za zloč. iz čl. 1. t. 6. istog zakona.

26) Josip Hegediš na svom saslušanju kod istražnog sudije i na glavnom pretresu izjavio je da Đorđa Mitrovića poznaje, ali ga od 1931. nije viđao. Januara 1936. dolazio je u Suboticu na konferenciju saradnika lista »Nepsave«. Tu se je Hegediš sastao i sa Stevanom Kizurom, a u mesecu avgustu 1936, išao je u Sombor sa Lazarom Milankovim. Lazara Plavšića upoznao je jula meseca 1936, na jednom predavanju u Grafičkom domu. Kolomana Njitraija

upoznao je januara 1936. u Radničkom domu u Subotici. Na konferenciji saradnika lista »Nepsava« u Radničkom domu u Subotici. Na konferenciji saradnika lista »Nepsava« u Radničkom domu opt. Hegediš razgovarao je sa Zoltanom Verebom o jedinstvenoj radničkoj partiji za koju ga je Zoltan pitao kada će biti legalizovana. Franju Vojnića upoznao je u Radničkom domu. Sa njim je razgovarao o organizaciji hrvatske omladine. U leto 1936. Hegediš je dolazio u Sombor sa Lazarom Milankovim, sa kim se upoznao u Kumanima. U sporazumu sa radničkim odborom za opštinske izbore u Subotici, Hegediš je radi opštinskih izbora išao u Kumane. Tamo se upoznao sa Lazarom Milankovim kod koga je bio i na ručku. U Kumanima je vodio pregovore o zajedničkom istupanju na opštinskim izborima radničke partije sa Udruženom opozicijom.

Avgusta meseca 1936. Lazar Milankov po pitanju opštinskih izbora, dolazio je u Suboticu. Iz Subotice, Hegediš i Milankov otišli su u Sombor. Tu je Milankov išao da referiše Lazaru Plavšiću o razgovorima koje je vodio sa Udruženom opozicijom. U Somboru prvo su se javili Žarku Ljubojevu, jer je Hegedišu tako rekao Plavšić. Istoga dana uveče Hegediš, Plavšić, Kučera i Lazar Milankov sastali su se u Plavšićevom stanu, gde su razgovarali o opštinskim izborima.

Opt. Milankov na svom saslušanju kod suda naveo je da ga je na sastanku u Plavšićevom stanu Hegediš predstavio kao funkcionera Partije, a sam Milankov rekao je prisutnima da je od Centralnog komiteta ovlašćen da poveže sve gradove Vojvodine koji do sada nisu bili povezani. Opt. Luka Pavlačić izjavio je da je početkom 1936. u kući Franje Vojnića održan jedan sastanak na kome su bili prisutni on, Franja Vojnić, Mirko Klusković, Koloman Njitrai i Josip Hegediš. Tu je Hegediš govorio o komunističkoj organizaciji i kako se ona sprovodi. Govorio je o ćeliji. Kad je Hegediš posle svoga govora otišao, ostali prisutni smatrali su da su osnovali ćeliju.

Iz izloženog činjeničnog stanja, koje se zasniva na delimičnom priznanju opt. Hegediš i citiranim izjavama optuženog Milankova i Luke Pavlačića, što se sve slaže sa iskazima Stevana Kizura, Franje Vojnića, Lazara Plavšića i dr. i ostalim isleđenim okolnostima, jasno se vidi da je opt. Hegediš učestvovao u organizovanju Komunističke partije u Somboru i Novom Sadu i da je u tom cilju održavao veze sa istaknutim komunistima u Vojvodini, a naročito sa Lazarom Milankovim, kao sekretarom Pokrajinskog komiteta Komunističke partije u Vojvodini.

Prema svemu izloženom sud je stekao uverenje da je opt. Josip Hegediš organizovao i postao član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma, pa ga je stoga oglasio krivim za zloč. iz čl. 1. t. 2. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

27) *Franja Vojnić Purčar* na svom saslušanju kod istražnog sudije i na glavnom pretresu izjavio je da nije komunista i da nikada nije radio na ilegalnom pokretu. Ni sa kim nije govorio o Komunističkoj partiji.

Opt. Lazar Milankov izjavio je pred sudom da je u cilju uspostavljanja veze početkom marta 1936. otišao u Suboticu. Potražio je Franju Vojnića i našao ga u radnji »Dve drugarice«. Iz radnje su otišli u njegov stan. Tu je opt. Franja govorio Milankovu da omladina u Subotici raspolaže sa 6—7 članova koji se uglavnom izrađuju ideološki a da sa Partijom imaju vrlo slabe veze.

Opt. Zoltan Gros izjavio je da mu je Franjo Vojnić jednom prilikom rekao da on ima komunističku literaturu. Zoltan ga je zamolio da mu od ove literature da nešto na čitanje. Franja mu je doneo komunističke listove »Proleter« i »Revolucionarni front«. Opt. Mirko Klusković izjavio je da je pored sastanka od januara 1936. održan još jedan sastanak, jednog petka uveče, u stanu Franje Vojnića, a da su na ovom sastanku bili on, Franja Vojnić i Luka Pavlačić. Tu ih je student, koga je poslao Hegediš, pitao da li šta rade a kad su mu oni odgovorili da ne rade ništa jer nemaju knjiga, on im je obećao da će im oni pribaviti knjige. Mesec dana iza ovoga opt. Franja rekao je Kluskoviću da je došao jedan čovek i doneo je jedan kufer sa ilegalnim komunističkim materijalom. Kako on nije želeo da primi ovaj materijal, to je pitao Kolomana Njitraija da li bi ga on mogao primiti i Koloman je pristao. Franja je kazao Kluskoviću da će kufer sa materijalom primiti od Luke Pavlačića. Klusković je tražio kufer i predao ga Tiboru Gotesmanu. Koloman Njitrai pričao je Kluskoviću da je kufer imao duplo dno i da su u njemu bili komunistički listovi »Proleter« i neke male knjige.

Na osnovu ovakvih iskaza optuženih Lazara Milankova, Zoltana Grosa, Mirka Kluskovića i iskaza opt. Luke Pavlačića iznetog u razlozima pod 26) koji se u svemu podudaraju sa ostalim isleđenim okolnostima, sud je stekao uverenje da je opt. Franja Vojnić Purčar postao član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma, da je rasturao knjige, novine i letke čijom se sadržinom vrši propaganda i ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi nasiljem i terorom i da je ustupao prostorije za skupljanje lica kojima je bio cilj priprema i rad onoga što je navedeno u čl. 1. t. 1. i 2. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, pa ga je stoga oglasio krivim za zločinstvo iz čl. 1. t. 1., 2. i 3. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

28) Mirko Klusković na svom ispitu kod istražnog sudije izjavio je da je bio na sastanku, koji je održan u stanu Franje Vojnića u januaru 1936. na kome je Josip Hegediš govorio o potrebi organizovanja omladine da čita marksističke knjige. Rekao mi je još da se upisuju u nacionalna društva i da ulaze u uprave. Nakon nekog vremena kao što je to izloženo u razlozima pod 27), održan je još jedan sastanak u stanu Franje Vojnića na kome je bio i opt. Klusković.

U razlozima pod 27) izloženo je i kako je opt. Klusković po nalogu Franje Vojnića primio od Luke Pavlačića jedan kufer sa komunističkom literaturom i predao ga Tiboru Gotesmanu da ga odnese Kolomanu Njitraiju.

Na traženje Zoltana Grosa, Klusković mu je dao tri primerka Revolucije VII kongresa Kominterne. Njih dvojica čitali su u novinama o Moskovskom procesu i Zoltan Gros je Kluskoviću rekao da to što piše u novinama nije tačno i da je on dobio jedan letak koji o pretresu piše istinu. Zoltan mu je rekao da taj letak treba umnožiti. Za umnožavanje ovog letka Klusković je prikupio od Franje Vojnića, Pavlačića i Kolomana Njitraija 28 din., koju sumu je predao Zoltanu. Letak je umnožen i Klusković je umnožene letke dao Luki Pavlačiću sa nalogom da ih ovaj uz lozinku preko Kati Brear preda Tiboru Gotesmanu. Dva primerka ovih letaka Klusković je dao Franji Vojniću.

Klusković je od Zoltana Grosa dobio uputstva za držanje predavanja omladini a on ih je predao Tiboru Gotesmanu s nalogom da ih ovaj uz lozinku preda jednom srednjoškolcu.

Izloženo činjenično stanje zasniva se na izričnom priznanju opt. Kluskovića pred sudom, koje se slaže sa iskazima Luke Pavlačića i dr., kao i sa ostalim isleđenim okolnostima.

Na glavnom pretresu opt. Klusković porekao je svoj iskaz dat pred istražnim sudijom, ali, po nalaženju suda, nije naveo opravdane razloge ovog odstupanja. Prema tome sud nalazi da njegovo priznanje pred istražnim sudijom odgovara faktičnom stanju stvari, utoliko pre što se i ostale isleđene okolnosti poklapaju sa stanjem stvari koje je opt. Klusković izložio u istrazi.

Prema svemu izloženom sud je stekao uverenje da je opt. Mirko Klusković postao i bio član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma i da je rasturao knjige, novine i letke čijom se sadržinom vrši propaganda i ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi zločinom i nasiljem pa ga je stoga i oglasio krivim za zloč. iz čl. 1. tač. 1. i 2. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

29) Koloman Njitrai na svom saslušanju kod istražnog sudije izjavio je da mu je u leto 1936. Tibor Gotesman doneo jedan kufer. Kada su ga otvorili, videli su da kufer ima duplo dno i da se unutra nalazi komunistička literatura. Gotesman je odneo svu ovu literaturu, a za sebe nije zadržao ništa. O donošenju ovog materijala Koloman Njitrai izvestio je Kluskovića.

Opt. Tibor Gotesman izjavio je pred sudom da je u leto 1936. Mirko Klusković doneo jedan kufer i rekao mu je da ga nosi Kolomanu Njitraiju. Klusković mu je rekao da se u kuferu nalazi komunistički materijal. U stanu Kolomana Njitraija otvorili su kufer i videli su da on ima duplo dno. Iz kufera su izvadili komunističku literaturu, od koje je Gotesman uzeo nekoliko primeraka »Hrvatskog puta« i »Proletera« i nekoliko brošurica. Ostala literatura ostala je kod opt. Njitraija. Mirko Klusković izjavio je da je Koloman Njitrai učestvovao na sastanku održanom u stanu Franje Vojnića početkom 1936, koji je izložen u razlozima pod 26) i da je davao novac za umnožavanje letke, »Povodom Moskovskog procesa«.

Izloženo činjenično stanje zasniva se na delimičnom priznanju opt. Kolomana Njitraija i iskazima opt. Tibora Gotesmana i Mirka Kluskovića.

Na glavnom pretresu opt. Njitrai porekao je svoje priznanje kod isrtažnog sudije, ali sud nije uvažio izmenu njegovog iskaza jer je našao da njegovo delimično priznanje pred istražnim sudijom više odgovara stanju stvari koje je pred sudom upućeno.

Na osnovu svega izloženog sud je stekao uverenje da je opt. Koloman Njitrai postao i bio član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma i da je rasturao knjige i novine čijom se sadržinom vrši propaganda i ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi zločinom i nasiljem pa ga je stoga oglasio krivim za zločinstvo iz čl. 1. t. 1. i 2. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

30) Zoltan Gros na svom ispitu kod istražnog sudije naveo je da je interesujući se za komunističku literaturu od Franje Vojnića Purčara tražio i dobio na čitanje komunističke listove »Proleter« i »Revolucionarni front«. I od nekog Steve, sa kojim ga je upoznao Antun Vojnić, Zoltan je dobijao komu-

nističku literaturu. Nešto od ove literature dao je na čitanje Antunu Vojniću. Tako isto i od Tibora Gotesmana dobio je na čitanje »Hrvatski put«, »Proleter« i brošuru »Kako moji žive«. Ove komunističke listove Zoltan je davao na čitanje i Mirku Kluskoviću. Oko Božića 1935. okr. Zoltan primio je od Tibora Gotesmana izvesnu komunističku literaturu i to: »Govor Dimitrova na VII kongresu Kominterne«, brošuru rezolucije VII kongresa Kominterne i »Kako moji žive« i sve ovo Zoltan je predao Franji Vojniću. Prilikom jednog razgovora o Moskovskom procesu Milan Gajin se je izjasnio da bi on hteo raditi u ilegalnom pokretu. Gajin mu je pokazao jedan letak o Moskovskom procesu i oni su ga zajedno pročitali. Zatim je o ovom letku pričao Kluskoviću i ovaj mu je rekao da on treba da sastavi jedan nov letak o tom procesu i da ih umnožene i rasturi da bi se na taj način obnovio ilegalni rad. Posle ovoga Zoltan je sa Gajinom napisao jedan nov letak i Gajin ga je umnožio. Umnožene letke Zoltan je predao Kluskoviću na rasturanje.

Klusković je Zoltana upoznao sa Tikvickim. Njih trojica, Klusković, Tikvicki i Zoltan održavali su sastanke na kojima se raspravljalo o tome da bi trebalo izdati nekakva uputstva za srednjoškolce. Klusković je Zoltanu dao uputstva kako đaci treba da rade u ilegalnom pokretu. Zoltan je ova uputstva skratio i predao Gajinu, koji ih je prepisao na mašini.

Letak »Povodom Moskovskog procesa« Zoltan je sastavio sa Milanom Gajinom koji ga je umnožio na šapirografu.

Izneseno činjenično stanje zasniva se na izričnom priznanju opt. Zoltana Grosa a njegovo priznanje slaže se u potpunosti sa ostalim isleđenim okolnostima.

Na glavnom pretresu opt. Zoltan porekao je svoj iskaz kod istražnog sudije, ali sud nije usvojio izmenu njegovog iskaza, jer je našao da njegovo priznanje u istrazi odgovara stvarnom stanju stvari utvrđenom pred sudom, a opt. Zoltan odstupajući od svoga iskaza datog pred istražnim sudijom, nije naveo razloge, koji bi po nalaženju suda opravdali ovakvu izmenu iskaza.

Prema svemu izloženom, sud je stekao uverenje da je opt. Zoltan Gros postao član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma i da je pisao, izdavao i rasturao knjige, novine i letke čijom se sadržinom vrši propaganda i ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi nasiljem i terorom, pa ga je stoga oglasio krivim za zločinsva iz čl. 1. tač. 1. i 2. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

3l) Tibor Gotesman kod istražnog sudije izjavio je da sav materijal koji je kod njega pronađen primio je od jednog nepoznatog lica. Kad je materijal doneo kući, video je da se unutra nalazi komunistički list »Proleter«, »Kratak pregled povjesti stenografije«, »Uskrsna pisanica« i »Kako moji žive«. Za letak »Povodom Moskovskog procesa« nije primetio da je komunističkog sadržaja.

U leto 1936. Mirko Klusković doneo je Gotesmanu jedan kufer i rekao mu je da ga nosi Kolomanu Njitraiju. Kad je Gotesman nosio kufer Kolomanu, Klusković ga je pratio donekle i usput mu je rekao da se u kuferu nalazi komunistički materijal. Kod Kolomana Njitraija otvorili su kufer i videli su da je kufer sa duplim dnom. Iz kufera su izvadili komunističku literaturu od koje je Gotesman uzeo po nekoliko primeraka »Hrvatskog puta«, »Proletera« i nekoliko brošura. Od ovih stvari neko je dao na čitanje Zoltanu Grosu. Bio

je i na sastanku u Cara Uroša ulici i tu je od jednog nepoznatog lica dobio nekoliko primeraka letka »Povodom Moskovskog procesa«, od kojih je on nekoliko dao Zoltanu Grosu.

Na glavnom pretresu opt. Tibor Gotesman ponovio je svoj iskaz pred istražnim sudijom, ali je porekao da mu je Klusković kazao da se u kuferu, koji je nosio Kolomanu Njitraiju nalazi komunistička literatura.

Ovakvo odstupanje opt. Gotesmana od iskaza u istrazi sud nije mogao usvojiti, jer on ovu izmenu ničim nije opravdao, a pored toga izloženo činjenično stanje, pored izričnog priznanja Tibora Gotesmana, zasniva se i na izjavama pred sudom optuženih Zoltana Grosa, Kolomana Njitraija i Mirka Kluskovića, što se sve slaže i sa ostalim isleđenim okolnostima.

Prema svemu izloženom sud je stekao uverenje da je opt. Tibor Gotesman postao i bio član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma, da je rasturao knjige i novine čijom se sadržinom vrši propaganda i ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi nasiljem i terorom i da je prikrivao oruđa radi ciljeva navedenih u čl. 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, pa ga je stoga oglasio krivim za zloč. iz člana 1. t. 1., 2. i 6. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

32) Milan Gajin na svom saslušanju kod istražnog sudije naveo je da je sa Zoltanom Grosom sastavio letak »Povodom Moskovskog procesa« sa potpisom: »Proleteri sviju zemalja ujedinite se«. Letke je on umnožio na pisaćoj mašini i umnožene primerke predao Grosu. Tako isto priznaje da je umnožio raspis Ministarstva unutrašnjih poslova o suzbijanju komunističke propagande u srednjim školama, i 5 do 10 primeraka ovog raspisa dao je Zoltanu Grosu.

Na glavnom pretresu opt. Gajin porekao je svoj gornji iskaz pred istražnim sudijom. Sud nije usvojio izmenu iskaza opt. Gajina na glavnom pretresu, jer pre svega on ničim nije opravdao ovo svoje odstupanje od priznanja pred istražnim sudijom a pored toga, izloženo činjenično stanje pored izričnog priznanja opt. Gajina kod istražnog sudije, zasniva se i na izjavi Zoltana Grosa, i ostalim isleđenim okolnostima.

Prema svemu izloženom, sud je stekao uverenje da je opt. Milan Gajin postao i bio član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma i umnožio plakate i letke, kojima se vrši propaganda i ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi zločinom i nasiljem, pa ga je stoga oglasio krivim za zločinstvo iz čl. 1. tač. 1. i 2. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

33) Lazar Plavšić na svom ispitu kod istražnog sudije i na glavnom pretresu naveo je da je avgusta meseca 1936. u stanu Žarka Ljubojeva u Somboru održao jedan sastanak na kome su bili on, Žarko Ljubojev i Josip Hegediš.

Krajem avgusta iste godine došao je Hegediš po drugi put u Sombor i sastao se sa Lazarom Milankovim. Prvo su se sastali kod Žarka Ljubojeva, a posle 7 sati ostali su u stanu opt. Plavšića. Pored Hegediša, Milankova, Žarka Ljubojeva i Plavšića ovom sastanku prisustvovao je i Franja Kučera.

Na osnovu ovakvog činjeničkog stanja, koje se zasniva na izričnom priznanju opt. Plavšića i ostalim isleđenim okolnostima, sud je stekao uverenje da je opt. Plavšić, na sastancima koji su održavali u njegovom stanu i u stanu

Žarka Ljubojeva sa istaknutim funkcionerima Komunističke partije, učestvovao u organizovanju ove partije i postao član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma i da je ustupio prostorije za sakupljanje lica kojima je bio cilj priprema i rad onoga što je navedeno u čl. 1. tač. 1. i 2. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, pa ga je stoga oglasio krivim za zloč. iz čl. 1. tač. 2. i 3. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

34) Franja Kučera na svom ispitu kod istražnog sudije i na glavnom pretresu izjavio je da je marta meseca 1936. došao Stevanu Kizuru u Subotici da se raspita kako stoji sa levičarskim legalnim pokretom. Kod Kizura zatekao je i Lazara Milankova koji je Kučeri objasnio kako treba da se pripreme opštinski izbori.

Meseca septembra iste godine došao je opt. Franji Žarko Ljubojev i rekao mu je da posle večere dođe u stan Lazara Plavšića. Kod Plavšića Kučera je zatekao i Lazara Milankova i Josipa Hegediša. Tu je Milankov govorio o govoru Dimitrova i kako treba ući u razne organizacije i raditi na tome da se mase pridobiju za borbu protiv fašizma.

Jednom prilikom Lazar Plavšić rekao mu je da u sindikatu treba da skupi nešto novca, ali mu nije rekao za šta ima da posluži taj novac. On je skupio 46 dinara i predao ih Žarku Ljubojevu, koji mu je rekao da je novac namenjen siromašnoj deci političkih osuđenika.

Opt. Lazar Milankov izjavio je pred sudom da ga je na sastanku koji je održan u stanu Lazara Plavšića, Josip Hegediš predstavio kao funkcionera Partije, a Milankov je sam rekao prisutnima da je od Centralnog komiteta ovlašćen da poveže sve gradove koji dotle nisu bili povezani.

Na osnovu iznetog činjeničnog stanja koje se zasniva na priznanju opt. Franje Kučere pred sudom i iskazu Lazara Milankova kao i ostalim isleđenim okolnostima, sud je stekao uverenje da je opt. Franja Kučera radio na organizaciji Komunističke partije i da je postao njen član, pa ga je stoga oglasio krivim za zloč. iz čl. 1. tač. 2. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

35) Žarko Ljubojev, kod istražnog sudije naveo je da je početkom jeseni 1936. došao u Sombor u njegovu radnju Josip Hegediš i zamolio ga je da pozove Lazara Plavšića. Ljubojev je pozvao Plavšića i njih dvojica sastali su se u njegovom stanu. Njihovom razgovoru opt. Ljubojev nije prisustvovao.

Deset dana posle toga došao je ponovo u radnju opt. Žarka Ljubojeva Josip Hegediš. Ovoga puta u društvu sa Lazarom Milankovim. Hegediš je Ljubojeva poslao da pozove Plavšića, koji je oko 6 sati došao na sastanak. Posle ovoga sastanka opt. Ljubojev primio je Milankova na prenoćište.

Opt. Žarko Ljubojev priznaje da je skupljao novac za crvenu pomoć. U tu svrhu dao mu je Lazar Plavšić 200.— D. i Franja Kučera 46.— D.

Na glavnom pretresu opt. Ljubojev porekao je da je skupljao novac za crvenu pomoć. Ovakvo odstupanje sud nije mogao usvojiti jer se gore izloženo činjenično stanje podudara sa stanjem stvari koji je pred sudom utvrđeno, a opt. Ljubojev, odstupajući od svoga iskaza pred istražnim sudijom, nije naveo razloge koji bi po mišljenju suda mogli opravdati ovakvu izmenu njegovog iskaza.

Sa svega izloženog, sud je stekao uverenje da je opt. Žarko Ljubojev postao član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma, pa ga je

stoga oglasio krivim za zloč. iz čl. 1. tač. 2. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

36) Stevan Konjović na svom saslušanju kod istražnog sudije i na glavnom pretresu naveo je da je od jednog svog poznanika koga je zvao »Pljuca«, a čije pravo ime ne zna, tražio i dobio ilegalnu literaturu i to »Govor Dimitrova na VII kongresu Kominterne«, rezolucije ovoga kongresa i govor Pika na VII kongresu. Da bi se bolje upoznao sa ovim stvarima, on je iz ovih brošura vadio izvode. Iz razgovora sa »Pljucom« saznao je da on radi u ilegal nom pokretu. U dva maha primio je na spavanje »Pljucu« koji mu je rekao da ga traži policija.

Jula meseca 1936. Konjović je išao u Suboticu na proslavu Gutenbergovog dana i tada je njega i Lazara Plavšića, Konjović odveo u jedan stan, gde su zatekli Hegediša i Kizura. Tu im je Hegediš pokazao program proslave »Dolaska Bunjevaca u Suboticu«. Lazaru Plavšiću dao je adresu Kate Švantener, stud. prava iz Sombora, Štrosmajerova ul. br. 28 za dopisivanje sa inicijativnim odborom iz Subotice.

Opt. Konjović primio je preko pošte elaborat »Radnici i Ustavotvorna Skupština«. On je ovaj elaborat umnožio sa namerom da ga razdeli svojim poznanicima.

Na osnovu izloženog činjeničnog stanja koje se zasniva na izričitom priznanju opt. Stevana Konjovića i ostalim isleđenim okolnostima, sud je stekao uverenje da je opt. Konjović postao član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma, pa ga je stoga oglasio krivim za zločinstvo iz čl. 1. tač. 2. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

37) Stevan Hladni na svom ispitu kod istražnog sudije naveo je da je početkom marta meseca 1936. došao u Novi Sad Josip Hegediš. Hegediš je Hladnog našao u sindikatu i tu su razgovarali o sindikalnom pokretu u Novom Sadu. Hladni se sa Hegedišom dogovorio da se sastanu i posle večere. Na ovaj sastanak on je poveo još dva svoja druga. Tu im je Hegediš govorio kako je potrebno da dođe do sporazuma između levog i desnog krila radnika kako bi pokret mogao napredovati.

Jula ili avgusta iste godine Hegediš je ponovo dolazio u Novi Sad. Tom prilikom Hladnog je našao u njegovom stanu i zamolio ga je da ga vodi Čedi Živkoviću, što je Hladni i učinio. O čemu su oni govorili njemu nije poznato jer ovom sastanku nije prisustvovao.

Jednog dana meseca septembra kada je došao kući, našao je Ivana Radusina, koji je kod njega stanovao, u razgovoru sa Lazarom Milankovim, koga je tada prvi put video. Kada je Milankov posle izvesnog vremena ponovo došao u Novi Sad, Radusin je rekao Hladnom da u njihov stan pozove Radivoja Ćirpanova i Čedomira Živkovića. Posle ručka u njihov stan došao je Lazar Milankov, a Živković i Ćirpanov bili su tu ranije. Milankov je pitao da li bi se tu moglo nešto govoriti. Kako je bilo lepo vreme, Hladni je predložio da se sastanak održi napolju. Na Radusina su dugo čekali i kad je on došao, Milankov je rekao da nema više vremena jer mu voz ide a da će doći drugi put. Milankov je još jednom prilikom dolazio u Novi Sad i tada su njih trojica: Milankov, Stevan Kizur i Hladni održali jedan sastanak u stanu Hladnoga.

Od Lazara Milankova, preko Ljubiše Stančića dobio je jedan paket u kome su se nalazili neki nemački listovi, nekoliko tabaka pisanih na pisaćoj mašini i neke štampane stvari. Sav ovaj materijal Hladni je sakrio u vešernicu.

Na glavnom pretresu opt. Hladni porekao je da je kod istražnog sudije izjavio da je Hegediš dva puta dolazio u Novi Sad, kao i to da mu je Stančić doneo materijal od Milankova. Tako isto porekao je da je priznao da je kod njega pronađena komunistička literatura.

Odstupanje opt. Hladnog od iskaza datog u istrazi sud nije mogao usvojiti, jer se isleđenim okolnostima utvrđuje činjenično stanje koje je opt. Hladni izložio pred istražnim sudijom a iz zapisnika o izvršenom pretresu u njegovom stanu, vidi se da je literatura, koja je kod njega pronađena a za koju je on priznao da je dobio od Lazara Milankova preko Stančića, komunističkog sadržaja. Uz to, i razlozi koje je opt. Hladni naveo za ovo svoje odstupanje, po nalaženju suda, ne mogu se uzeti kao opravdani.

Na osnovu svega izloženog sud je stekao uverenje da je opt. Stevan Hladni postao član udruženja koja ima za svrhu propagandu komunizma i da je prikrivao oruđa radi ciljeva navedenih u čl. 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, pa ga je stoga oglasio krivim za zloč. iz čl. 1. tač. 2. i 6. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

38) Ivan Radusin na svom saslušanju kod istražnog sudije i na glavnom pretresu izjavio je da ga je početkom jeseni 1936, Milovan Adamov u Radničkoj komori upoznao sa Lazarom Milankovim. Sutradan Adamov je Radusina pozvao u svoj stan. Tu je bio i Lazar Milankov, koji je prisutnima govorio o Narodnom frontu slobode.

Radusin se je ponovo sreo sa Lazarom Milankovim u Radničkoj komori u Novom Sadu, kada je održan sastanak radi zajedničkog istupa na opštinskim izborima. Toga dana, posle ručka, Milankov je sa Radusinom otišao u njegov stan.

Iz izloženog činjeničnog stanja, zasnovanog na priznanju opt. Radusina, koje se poduadara sa iskazom opt. Milankova i ostalim izviđenim okolnostima, vidi se da je opt. Radusin održavao sastanke sa istaknutim funkcionerom Komunističke partije Lazarom Milankovim, na kojima je, po nalaženju suda, vršena organizacija Komunističke partije. Na osnovu toga sud je stekao uverenje da je opt. Radusin postao član udruženja, koje ima za svrhu propagandu komunizma, pa ga je stoga oglasio krivim za zloč. iz čl. 1. tač. 2. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

39) Radivoje Ćirpanov pred istražnim sudijom i na glavnom pretresu izjavio je da mu je 25. oktobra 1936. rekao Stevan Hladni da posle ručka dođe k njemu. Odlazeći na ovaj sastanak, Ćirpanov je pred stanom Hladnoga našao Lazara Milankova i sa njim se zadržao u razgovoru 4—5 minuta. Tada je iz svoga stana izišao i Hladni i saopštio im je da niko više nije došao i da se prema tome sastanak neće ni održati.

Opt. Lazar Milankov izjavio je pred sudom da je oktobra meseca 1936. u stanu Stevana Hladnog održan jedan sastanak na kome je bio prisutan i opt. Ćirpanov.

Na osnovu ovakvog činjeničkog stanja, koje se zasniva na delimičnom priznanju opt. Ćirpanova i iskazu opt. Lazara Milankova, kao i ostalim isle-

đenim okolnostima, sud je stekao uverenje da je na sastanku u stanu Stevana Hladnog, na kome je učestvovao i opt. Ćirpanov, vršena organizacija Komunističke partije, pa prema tome i opt. Ćirpanov postao član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma. Stoga je sud opt. Radivoja Ćirpanova oglasio krivim za zločinstvo iz čl. 1. tač. 2. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

40) Đorđe Jelovac na svom saslušanju kod istražnog sudije izjavio je da je krajem meseca septembra 1936. došao k njemu u Nove Karlovce Ivan Vioglavin. Pred odlazak Vioglavin je rekao Jelovcu da je u njegovoj štali iza jasala ostavio nekakav materijal. Nekoliko dana posle toga Jelovac je iza jasala našao materijal, koji mu je Vioglavin ostavio i to: jednu fotografiju protesta političkih osuđenika u Srem. Mitrovici, jedan ili dva primerka lista »Proleter« i brošuru: »Govor Dimitrova na VII kongresu Kominterne«. Od ovog materijala opt. Jelovac dao je Janku Hlodi fotografiju protesta političkih osuđenika iz Srem. Mitrovice, a Janu Baku dao je »Govor Dimitrova na VII kongresu Kominterne«.

Na glavnom pretresu opt. Jelovac porekao je svoj iskaz kod istražnog sudije.

Sud nije mogao usvojiti ovakvu izmenu iskaza opt. Jelovca, jer stanje stvari, koje je pred sudom utvrđeno, odgovara faktičnom stanju, koje je opt. Jelovac izložio pred istražnim sudijom. Usto, opt. Jelovac nije naveo razloge koji bi mogli opravdati njegovo odstupanje od iskaza pred istražnim sudijom.

Na osnovu svega izloženog sud je stekao uverenje da je opt. Đorđe Jelovac rasturao novine i knjige kojima se vrši propaganda i ubeđuju drugi da treba promeniti politički i socijalni poredak u državi zločinom i nasiljem, pa ga je stoga oglasio krivim za zloč. iz čl. 1. tač. 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

Sud je svima osuđenima odmerio kaznu po čl. 2. tač. 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.

Prilikom odmeravanja kazne sud je osuđenima priznao kao olakšavnu okolnost i to: Aleksi Radosavčevu, Branku Vujinu, Stevanu Lakaiju, Aleksi Đomparinu, Josipu Škibaru, Vasi Joliću, Vojislavu Zavišinu, Petru Kontiju, Iliji Brankovu, Stanku Bradvareviću, Slavku Munćanu, Ivanu Munćanu, Milovanu Adamovu, Bogdanu Teodosinu, Stevanu Kizuru, Živku Kluskoviću, Zoltanu Grosu, Tiboru Gotesmanu, Milanu Gajinu, Lazaru Plavšiću, Franji Kučeri, Žarku Ljubojevu, Stevanu Konjoviću, Stevanu Hladnom, Ivanu Radusinu i Đorđu Jelovcu priznanje i dobro vladanje; osuđenima Ivanu Vioglavinu, Josipu Hegedišu i Kolomanu Njitraiju dobro vladanje i delimično priznanje; osuđenima Dobrivoju Jovičinu, Mihajlu Selešiju i Zoltanu Verebu samo priznanje; i osuđenom Franji Vojniću Purčaru dobro vladanje.

Što se tiče optuženih Nikole Francuskog, Lazara Badrljice, Rudolfa Kornauera, Slavka Srdanovića, Žarka Zrenjanina, Antona Leča, Andresa Mašeka, Mirka Stankovića, Dušana Brodana, Andrije Ninkovića, Stevana Sujića, Andrije Kizura, Antona Vojnića Purčara, Čedomira Živkovića, Martina Dobronjovskog i Jana Baka, koji su na osnovu § 280 ksp. oslobođeni od optužbe, sud je cenio dokaze koji ih terete, pa je našao da su oni zaista vršili neke radnje u radu osuđenih po ovoj krivičnoj stvari, ali na osnovu podnetih dokaza sud nije mogao steći uverenje da su oni te radnje izvršili znajući i sa name-

rom da svojim delovanjem potpomažu komunistički pokret u zemlji, prema tome nije mogao steći uverenje o njihovoj krivici za zločinstva koja im optužnica stavlja na teret.

Tako isto i za dela za koja su oslobođeni od optužbe i osuđeni Aleksa Radosavčev, Stevan Lakai, Uglješa Terzin, Dobrivoje Jovičin, Petar Konti, Stanko Bradvarević, Slavko Munćan, Ivan Munćan, Zoltan Vereb, Lazar Plavšić, Stevan Konjović, Stevan Hladni i Žarko Aćimov sud je našao da nije bilo dovoljno dokaza na osnovu kojih bi mogao steći svoje uverenje da su oni za ova dela krivi, pa ih je stoga za ta dela na osnovu § 280 ksp. sud, post. oslobodio od optužbe.

Ostali deo presude zasniva se na propisima citiranim u dispozitivu.

Presuda je pravnosnažna.

Presuđeno u Državnom sudu za zaštitu države, 2. juna 1937. god. DSBr. 53/36 u Beogradu.

Zapisničar,

Drag. P. Živković

Pretsednik veća,

Kosijer

ПРИГОВОР ОТ 2. ИЮНЯ 1937. ГОДА, ВЫНЕСЕННЫЙ ЧЛЕНАМ КПЮ ВОЕВОДИНЫ, ГОСУДАРСТВЕННЫМ СУДОМ ПО ОХРАНЕ ГОСУДАРСТВА

Резюме

Со времени своего основания (апрель 1919. года) вплоть до падения старой Югославии (апрель 1941. года) Коммунистическая партия, находясь два года на легальном положении, однако, постоянно была в немилости у правительства, подвергалась репрессиям и гонениям. Тем не менее, даже во время самых больших кризисов, партия всегда находила в себе новые силы, благодаря чему не только не прекращала своей деятельности, а, наоборот, смелс шла вперед, пополняя свои ряды, собирая новых сторонников вокруг своей политической платформы. Особенно укрепляется влияние партии в массах накануне Второй мировой войны и революции; всю свою деятельность она посвящает классовой борьбе, утверждая себя как одна из ведущих политических сил и истинный руководитель революционно-демократического и антифашистского движения.

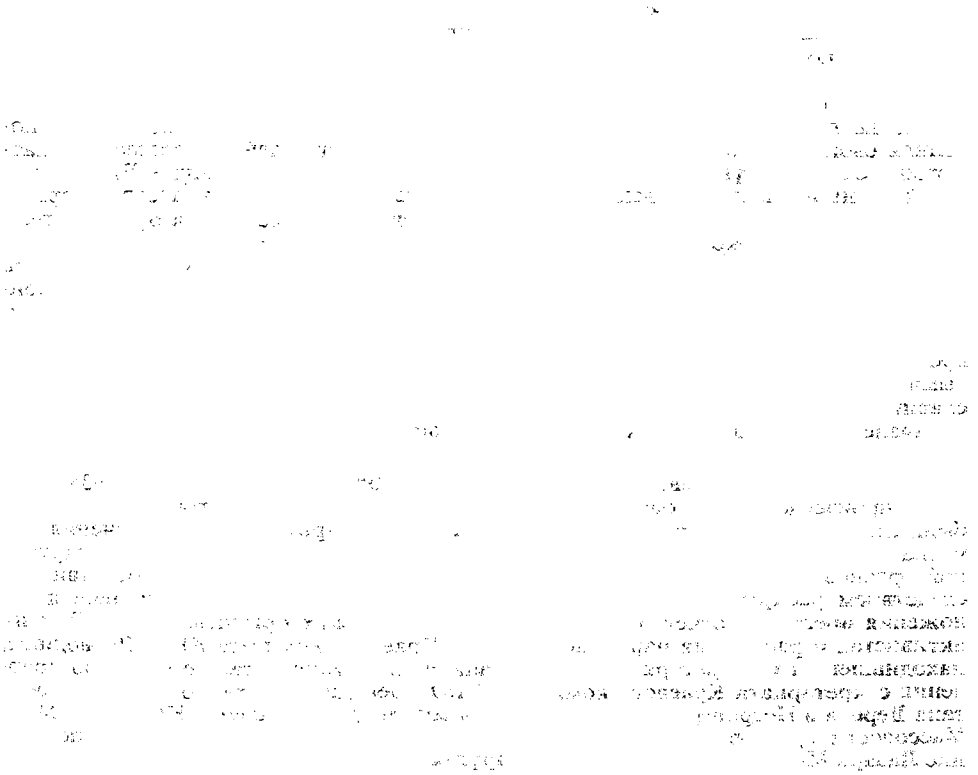
В довоенной королевской Югославии были организованы многочисленные (групповые и индивидуальные) судебные процессы над коммунистами и сторонниками революционного рабочего движения Воеводины. Самым крупным из них, если принять во внимание число обвиняемых и осужденных, явился судебный процесс над членами Краевого комитета КПЮ Воеводины, несколькими окружными и местными комитетами, а также членами Коммунистической партии Югославии и Союза коммунистической молодежи Югославии. Этот процесс проходил в начале 1937. года в присутствии представителей Государственного суда по охране государства.

В 23-х городах Воеводины в период с 16 ноября до конца декабря 1936. года были произведены массовые аресты. В результате этих арестов в Воеводине были лишены свободы и помещены в камеры предварительного заключения 122 члена и сторонника КПЮ и СКМЮ. Эта серия массовых арестов в рядах партийной организации Воеводины в период между двумя мировыми войнами явилась следствием раскрытия части архива Центрального комитета КПЮ в Вене и наложения ареста на отчет о деятельности воеводинских организаций КПЮ и их активистах и раскрытия партийного архива Краевого комитета КПЮ Воеводины, находившегося у секретаря Лазара Миланкова в Кумане, а также у членов правления секретариата Краевого комитета КПЮ Воеводины Михайло Селеши и Золтана Вереба в Петровграде (Зренянине) и у многих других членов КПЮ и СКМЮ. Массовости арестов способствовало также и недостойное коммунистов поведение Лазара Миланкова и большинства других арестованных.

После допросов и следствия, длившихся несколько месяцев, Государственный прокурор Государственного суда по охране государства на основании параграфа 22 Закона о Государственном суде по охране государства 14. апреля 1937. года вынес обвинение против 56 воеводинцев — членов КПЮ и СКМЮ. Главный судебний процес против Лазара Миланкова и других начался 18. мая и был закончен 2. июня 1937. года. В результате этого процесса сорок человек из двенадцати районов было приговорено к каторжным работам сроком от шести месяцев до восьми лет, шестнадцать человек было оправдано. Общий срок каторги для всех приговоренных исчислялся 75-ю годами и 4-мя месяцами.

Среди осужденных было 24 рабочих, 7 студентов, 6 ремесленников, 2 крестьянина и один богослов. Большинство из них погибло во зремя войны и революции, а троим было присвоено звание Народных героев.

Об этом судебном процессе сохранились обширные материалы. В даной статье представлен лишь Приговор Государственного суда по охране государства от 2. июня 1937. года.

SADRŽAJ

Dr Kalman Čehak: *Pokreti agrarnog proletarijata i seljaštva u Vojvodini početkom XX veka* — — — — — — — — — — — 5

Dr Šandor Mesaroš: *O učešću Vojvođana u oktobarskoj revoluciji* — 45

Dr Bogumil Hrabak: *Logoši, zeleni kadar i zbivanja pri prevratu u Vojvodini 1918* — — — — — — — — — — — — — — 113

Dr Milenko Palić: *Borba komunista u Vojvodini za jačanje Nezavisnih sindikata* — — — — — — — — — — — — — — 139

Đorđe Milanović: *O učešću komunista i socijalista Vojvodine u kampanji za izbor poslanika u Narodnu skupštinu 1935. godine* — — 157

Đorđe Momčilović: *Organizacija KPJ u Banatu u 1942. godini* — — — 175

Dr Josip Mirnić: *Vojvodina u sistemu odnosa unutar narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Jugoslaviji 1943.* — — — 205

Dr Milan Mali: *Konstituisanje autonomne Vojvodine i revolucionarna 1943. godina* — — — — — — — — — — — — — — 229

Zvonimir Golubović: *Specifičnosti i karakteristike oslobodilačke borbe u Bačkoj 1943. godine* — — — — — — — — — — — — 247

Dr Branko Petranović: *Narodni front u političkom sistemu Jugoslavije (1945—1949)* — — — — — — — — — — — — — — 309

Dr Marijana Pajvančić: *Položaj SAP Vojvodine u SR Srbiji* (SKV u ostvarivanju ustavnog položaja SAP Vojvodine u SR Srbiji) — 399

GRAĐA

Dr Danilo Kecić: *Presuda Državnog suda za zaštitu države članovima Komunističke partije Jugoslavije za Vojvodinu od 2. juna 1937.* — 421

Lektor

Lajoš Dudok

Korektor

Marija Milenković

ISTRAŽIVANJA 8 / Izdaje: Institut za istoriju Novi Sad, S. Musića bb / Štampa: GRO »Proleter« Bečej